J.N.H. Elerie

Weerbarstig land

Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest

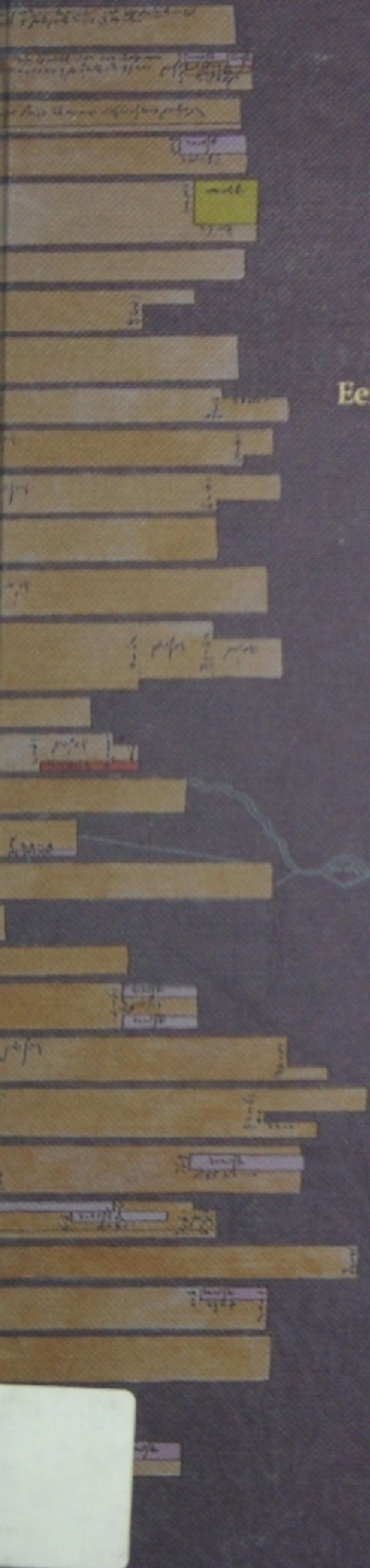

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0748 6273

Weerbarstigland

Promotor:
drs. J.A.J. Vervloet,
hoogleraar in de historische geografie
van het Nederlandse landschap

J.N.H. Elerie

Weerbarstig land

Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor

op gezag van de rector magnificus

van de Landbouwuniversiteit Wageningen,

dr. C.M. Karssen,

in het openbaar te verdedigen

op woensdag 16 september 1998

des namiddags om 13.30 uur in de Aula.

UN 958494

Abstract

During the last five thousand years, the original natural landscapes in the Netherlands have gradually been influenced and changed by agrarian ecosystems. In the light of its genetic approach, historical geography is the appropriate discipline to provide insight into the development of site-specific, anthropogenic ecosystems. This historical geographical study aims to provide insight into the operation and development of agrarian ecosystems in different landscape environments. This process is described and charted for two regions in the Southwest of the present-day province of Drenthe for the period 1600-1850 on the basis of written sources and the archive constituted by the landscape itself. The link between style of farming and local ecosysteem is a thread running through the present study.

© Landbouwuniversiteit Wageningen
ISBN 90-5485-922-9
© REGIO-PRojekt Uitgevers, Groningen
ISBN 90-5028-102-8

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij electronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enige andere manier zonder schriftelijke toestemming van de Landbouw-universiteit en REGIO-PRojekt Uitgevers.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Agricultural University and REGIO-PRojekt Publishers.

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

Voor Ellen en
ter nagedachtenis
aan mijn moeder

Woord vooraf

De werking van voormalige agrarische ecosystemen op het niveau van de landschappelijke productieruimte is nog een weinig uitgediept thema in de historische geografie. Tijdens mijn afstudeeronderzoek over de randveenontginning Schoonebeek kwam ik voor het eerst met de thematiek in aanraking en sindsdien heeft het onderwerp mij niet meer losgelaten. Ik deelde deze fascinatie met mijn leermeester en vriend dr. Gerrit Smit. Onze gedreven discussies tot in de late uurtjes onder het genot van jenever lagen aan de basis van dit project. Door zijn vroegtijdig overlijden in 1988 moest ik ons avontuur alleen vervolgen. Ook mijn immer toegewijde veldnamenadviseur ing. Jan Wieringa heeft het einde van de zoektocht niet meer kunnen meemaken.

Aanvankelijk zou het onderzoek zich beperken tot een vergelijkende studie naar het agrarische ecosysteem van de randveenontginningen in Drenthe. Tijdens de pilotstudie van Koekange diende zich de gelegenheid aan om het onderzoek uit te breiden naar het aangrenzende Reestgebied. Deze mogelijkheid voor toetsing van de vraagstelling in een geheel andere landschappelijke context heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de validiteit van deze studie.

Ik ben mijn promotor prof. drs. Jelle Vervloet veel dank verschuldigd voor zijn geduld en zijn vertrouwen in de eigenzinnige aanpak van het onderzoek. Voorts dank ik mijn knapzakkornuiten dr. Michiel Gerding en drs. Gerrie Koopman voor hun kritische commentaar op het manuscript. De leescommissie, prof. dr. Paulus Huigen, prof. dr. Pim Kooij en prof. dr. Jan Bakker dank ik voor hun kostbare tijd in het vakantieseizoen.

De voltooiing van dit onderzoek was, wegens andere drukke werkzaamheden, geen eenvoudige opgave. Zonder de steun van vele instanties en personen zou het een onmogelijke opgave zijn geweest. Allereerst dank ik mijn bestuur van de Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe voor de vele faciliteiten en vooral ook voor hun persoonlijke belangstelling. Dit compliment geldt ook voor mijn toegewijde collega's Henk, Iris, William, Wiebe en Gerard die in de afgelopen twee jaar meer dan normaal hebben moeten gedogen.

Daarnaast past een woord van dank aan het bestuur van de Stichting Het Drentse Landschap die mij de opdracht gunde voor het Reestdalonderzoek, waardoor ik mij bijna een jaar kon vrijmaken. Bijzondere vermelding verdienen prof. dr. Tjalling Waterbolk en drs. Eric van der Bilt als sturende figuren van de begeleidingscommissie. Bijzonder dienstbaar en stimulerend was de rol van het Rijksarchief Drenthe. Mijn dank gaat uit naar de Rijksarchivaris drs. Willem Goelema die zijn huis gastvrij openstelde en mij alle wensbare faciliteiten verleende. Met veel genoegen kijk ik terug op de prettige werksfeer en de vruchtbare medewerking van het personeel.

Een grote steun was de inzet van drs. Nina van den Broek die altijd klaar stond voor het uitzoeken en bewerken van gegevens. Dank ben ik ook

verschuldigd aan dr. Jan Bieleman die zijn werkarchief geheel belangeloos ter beschikking stelde.

Aparte vermelding verdienen mijn makkers drs. Willem Foorthuis en drs. Jan van Dijk, zij hebben vanuit hun uitgeverij alles uit de kast gehaald om dit project tot een succes te maken. Ook ben ik zeer ingenomen met de steun die ik vanuit REGIO-PRojekt Uitgevers van het voltallige personeel mocht ontvangen. Bijzondere vermelding verdienen drs. Marja Kiel en drs. Sabine Lutz voor hun bijdrage in de correctie en de vertalingen.

Zoals gewoonlijk was de bijdrage van mijn vriend Albert Rademaker weer uit de kunst. Met zijn vormgeving stak hij mijn studie in een mooi pak waarmee deze zich tot in de hoogste kringen kan vertonen. Onmisbaar was de rol van Herman Dorgelo die met zijn vakmanschap de cartografie een duidelijke meerwaarde wist te geven. John Stoel dank ik voor zijn vakkundige fotografie. Ook het familiebedrijf Von Hebel heeft zijn steentje bijgedragen aan de kwaliteit van het eindproduct. Mijn dank gaat vooral uit naar Klaas von Hebel en Gerhard Dalenoort die achter hun computers het nodige moesten afzien.

Een woord van dank komt ook toe aan Jan Nefkens die zijn 'Poortman-archief' geheel voor ons open stelde en tijd stak in de voorselectie. Verder zijn er in de loop van het onderzoek veel personen geweest die op één of andere wijze hun steentje hebben bijgedragen. Bij een poging tot opsomming zou ik velen tekort doen.

Ten slotte moet ik één persoon vermelden die qua dienstverlening en morele steun met kop en schouders boven iedereen uitsteekt. Bij zwaar weer hield Ellen Klinkenberg mij voortdurend uit de wind en dankzij haar heb ik dit project in redelijke staat kunnen afronden.

Hans Elerie

Inhoudsopgave

Vraagstelling 17

Verantwoording 18
Maatschappelijke achtergronden 18
De ecologische heroriëntatie 18
Het inspiratiekader 20
De kernvraag 21
De empirische basis 24
De vorm van het onderzoek 25
Koekange 26
De Reest 26
Ten slotte 27

Koekange

29

Deel 1

1.1 Introductie 30
1.1.1 De fysische basisstructuur 31
1.1.2 Ontstaan en ontwikkeling tot 1600 32
1.1.3 De nederzettingsstructuur in 1832 37

1.2 Koekange en het water 40
1.2.1 De natuurlijke toestand 42
1.2.2 De ingrepen 42
1.2.3 De betekenis als transportader 46
1.2.4 De problemen in de achterlanden 49

1.3 De exploitatievormen 52
1.3.1 De basisstukken 53
1.3.2 De bouwlanden 55
1.3.2.1 Van bouwland naar onland 55
1.3.2.2 De diversiteit van de ondergrond 58
1.3.2.3 Regulier en tijdelijk bouwland 60
1.3.2.4 De ontwikkeling op lange termijn 61
1.3.2.5 De opmars van boekweit 63
1.3.2.6 De bouwlandschattingen 66
1.3.2.7 Samenvatting 67
1.3.3 De groenlanden 67
1.3.3.1 De groenlanden buiten de opstrek 68
1.3.3.2 Stroomland of broekland 70
1.3.3.3 Van 'stromen' naar 'bevloeiing' 73
1.3.3.4 De 'groenlanden' in de opstrek 75
1.3.3.5 Samenvatting 76
1.3.4 Het 'velt' 76
1.3.4.1 Het Koekanger veld 76

1.4 De genese van de nederzetting 80

1.5 Het bedrijf 88
1.5.1 Diversiteit in bedrijfstype 89
1.5.2 Stagnatie en ontwikkeling 98

1.6 De veestapel 102
1.6.1 De rundveehouderij 103
1.6.1.1 Een analyse op bedrijfsniveau 104
1.6.1.2 Het ecologische als variabele 109
1.6.1.3 Overige variabelen 110
1.6.1.4 Vergelijking en conclusies 113
1.6.2 De overige veestapel 115
1.6.3 De mestsituatie 118

1.7 Analyse op bedrijfsniveau 120
1.7.1 De basisstukken 121
1.7.2 Het erf Santinge 123
1.7.2.1 De graanbouw 126
1.7.2.2 De houtteelt 127
1.7.2.3 Overige inkomsten en uitgaven 129
1.7.3 Het erf Heuvelman 130
1.7.4 Een vergelijkende analyse 131
1.7.5 Een analyse van de inventarissen 133
1.7.6 Specialisatie 136

1.8 De bevolking 140
1.8.1 De ontwikkeling van de huishoudens 141
1.8.2 De factor arbeid 145
1.8.3 De continuïteit 145
1.8.4 Het regionale netwerk 147
1.8.5 Samenvatting 149

1.9 Samenvatting en synthese 150
1.9.1 Het 'geval' Koekange 151
1.9.2 Een regionale toetsing 155
1.9.3 De landschapsecologische uitkomst 158

De Reest

Deel 2

2.1 Introductie 166
2.1.1 De landschappelijke hoofdstructuur 167
2.1.2 Bewoning 169
2.1.3 Bovenlocale invloeden 169

2.2 Het kerspel Zuidwolde 172
2.2.1 Het decor 173
2.2.2 De grondschattingen 175
2.2.3 De kluften 175
2.2.4 Nederzetting en bedrijfstype 176
2.2.5 De bedrijfsvorm 178

2.3 De bouwlanden 180
2.3.1 De karteringen van 1641 182
2.3.2 De zuidelijke kluften 185
2.3.3 De bouwlanden langs de Reest 185
2.3.4 De herziening van 1741-1754 189
2.3.5 Het kadaster van 1832 191
2.3.6 Conclusies 197

2.4 De groenlanden 198
2.4.1 Het ruimtelijk patroon 199
2.4.2 De waardeschatting 200
2.4.3 Veldnamen 202
2.4.4 Verandering sinds 1648 207
2.4.5 De ecologische omslag 209

2.5 De gemeenschappelijke markegronden 216
2.5.1 De vorming van marken 217
2.5.2 Het gebruik 221
2.5.3 Het recht van opgang 228
2.5.4 'Velt en vene' 234
2.5.5 Het Egge-systeem 238

2.6 Het bedrijf 242
2.6.1 Bedrijfstypen 243
2.6.2 De rundveehouderij 246
2.6.3 De schapenhouderij 252
2.6.4 De akkerbouwcomponent 255
2.6.5 De bemestingssituatie 260
2.6.6 Het 'beschot' in de 19e eeuw 261
2.6.7 Overige bedrijfsinkomsten 264

2.7 Bedrijf en ecologische setting 266
2.7.1 Het geval Nolde 267
2.7.2 Schrapveen en Gesenkamp 270
2.7.3 Rabbinge 273

2.8 De ruimtelijke structuur 276
2.8.1 De basisstructuur 277
2.8.2 De Zuidwoldse ruimte 278
2.8.3 Ontwikkelingen in de 19e eeuw 280
2.8.4 De N.V. Maatschappij van Boschcultuur 282

2.9 Samenvatting en synthese 284
2.9.1 De estivage 285
2.9.2 De opbouw van de enkeerdgronden 286
2.9.3 Het veen als mineralendepot 287
2.9.4 De situatie in Rabbinge 291
2.9.5 Nabeschouwing 294

Poortman's beelden

2.10 Het kerspel De Wijk 298
2.10.1 Het decor 299
2.10.2 Bestuurlijke indeling 302
2.10.3 Nederzetting en bedrijf 303
2.10.4 De bedrijfsvorm 307

2.11 De bouwlanden 308
2.11.1 De opmetingen van 1641 en 1642 311
2.11.2 De herziening van 1741-1755 323
2.11.3 'Mes van Campen' 325
2.11.4 Het kadaster van 1832 327
2.11.5 Conclusies 327

2.12 De groenlanden 328
2.12.1 De 'Riestelanden' 329
2.12.2 Opslagen en haverlanden 332
2.12.3 De 'mandelige' broeken 332
2.12.4 Scheiding en ontginning 339
2.12.5 Samenvatting en conclusies 343

2.13 Het bedrijf 346
2.13.1 Ontwikkeling 347
2.13.2 De rundveestapel 348
2.13.3 Specialisatie en intensivering 351
2.13.4 De schrijfboekjes van Lucas ten Wolde 352
2.13.5 De Wijker bedrijfsstijl 356
2.13.6 De houtteelt 360
2.13.7 Conclusie 363

2.14 Landgoederen 364
2.14.1 De Havixhorst 365
2.14.2 Het kloostergoed Dikninge 374
2.14.3 Dunningen 382

2.15 De ruimtelijke structuur 384
2.15.1 Basisstructuur en diversiteit 385
2.15.2 De infrastructuur 385
2.15.3 De ontginning van het buitengebied 387
2.15.4 Conclusies 389

2.16 Samenvatting en synthese 390
2.16.1 De bedrijfsstijl 391
2.16.2 De enkeerdgronden 393
2.16.3 Van broek tot haverland 394
2.16.4 De Reestlanden 395

Poortman's beelden 402

2.17 Een vergelijkende synthese 406

2.18 Over de Reest 407
2.18.1 Lutten 410
2.18.2 Avereest 412
2.18.3 IJhorst 415
2.18.4 Conclusie

Poortman's beelden

Besluit 421

Schaalniveau's 422
De interdisciplinaire meerwaarde 422
Intensivering 423
Het antropogene eco-systeem 426
Streekeigen EHS 428

Summary/Zusammenfassung 429

Koekange 432
The Reest Valley landscape / Die Reesttal-Landschaft 440
Synthesis and conclusions / Synthese und Schlussfolgerungen 450

Bijlagen

Literatuurlijst 460
Lijst van afkortingen en begrippen 464
Lijst van tabellen, grafieken en kaarten 467
Bouwlandtoponiemen De Wijk 471
Over de auteur 479
Colofon 480

Kaartenmap

Basiskaart 1	Koekange
Basiskaart 2	Zuidwolde
Basiskaart 3	Zuidwolde
Basiskaart 4	De Wijk
Basiskaart 5	Bodemkaart De Reest
Basiskaart 6	Bodemkaart De Reest
Basiskaart 7	Luchtfotomontage De Reest
Basiskaart 8	Luchtfotomontage De Reest

Vraagstelling

Verantwoording

In de laatste vijfduizend jaar zijn de oorspronkelijke natuurlandschappen in ons land geleidelijk beïnvloed en veranderd door agrarische ecosystemen. Nu bevinden wij ons in een fase waarin de restanten van deze historische ecosystemen schaars zijn geworden. Ook in onze perifere landstreken is onze verstedelijkte cultuur zo dominant geworden dat de laatste resten van deze voor-industriële en plaatsgebonden ecosystemen op het punt staan te verdwijnen. Kennis van de werking van historische ecosystemen is behalve voor de wetenschap ook van belang voor een geïntegreerd natuurbeheer waarbij verantwoordelijkheid wordt gevoeld voor het behoud van een divers historisch cultuurlandschap. Inzicht in de 'symbiotische' verhouding van lokale samenlevingen met hun landschappelijke productiemilieus, evenals kennis van kleinschalige aanpassing aan de potenties van lokale ecosystemen, zijn onmiskenbaar van betekenis voor de duurzame kwaliteit van ons bestaan.[1]

Gezien haar genetische en ruimtelijke invalshoek is historische geografie het aangewezen vakgebied om inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van plaatsgebonden, antropogene ecosystemen. Volgens Borger moet de huidige historische geografie zich vooral bezighouden met de vraag: 'wat de leden van een bepaalde menselijke groep hebben gedaan om zich in een bepaald woongebied te kunnen handhaven.'[2]

Deze historisch geografische studie beoogt inzicht te geven in de werking en ontwikkeling van agrarische ecosystemen in verschillende landschappelijke milieus. Voor twee deelgebieden in Zuidwest-Drenthe wordt dit proces voor de periode 1600-1850 beschreven en in beeld gebracht met behulp van schriftelijke bronnen en het 'landschappelijke' archief.

Maatschappelijke achtergronden

Voor gebieden met een specifieke landschappelijke waarde wordt in het Natuurbeleidsplan gepleit voor een systematisch overzicht van de verspreiding van cultuurhistorisch belangwekkende elementen en patronen.[3] De huidige praktijk van de historische geografie zal met deze 'klassieke' opdracht weinig problemen hebben. Anders ligt dat met de aanbeveling van de Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek om bij het ontwikkelen van een visie op natuur- en landschapsbeheer meer nadruk te leggen op de 'oorspronkelijkheid' en 'kenmerkendheid' in referentiebeelden van natuurlijke ecosystemen.[4] Hoewel de Raad van mening is dat beelden uit het verleden niet in alle gevallen gezien moeten worden als 'norm voor de toekomst', kunnen historisch ecologische gegevens inzicht geven in de onderliggende sturende processen over langere perioden. Historische geografie zou aldus in combinatie met de opdracht in het Natuurbeleidsplan een interessante bijdrage kunnen leveren aan het vergroten van inzichten in mogelijkheden voor natuur- en landschapsbeheer. De vraag dringt zich nu op of de huidige praktijk van het vakgebied is opgewassen tegen deze nieuwe taak.

De ecologische heroriëntatie

In de afgelopen decennia heeft de historische geografiebeoefening in ons land een traditie opgebouwd in de historische landschapsgeografie. Het accent ligt daarbij op een morfogenetische benadering. Deze oriëntatie op het ontstaan en de ontwikkeling van landschapsvormen tendeert tot een verregaande ontleding van het landschap in 'relicten' van vlak-, lijn- en puntelementen. Hoewel de grondbeginselen van de morfogenetische benadering werden ontleend aan de Duitse Landschaftskunde, heeft zij zich in de afgelopen decennia ontwikkeld tot een typisch Nederlands specialisme.[5] Twee mogelijke verklaringen voor deze specialisatie zijn de 'ontdekking' en het beschikbaar komen van een opeenvolgende reeks topografische karteringen uit de vorige eeuw en de ervaringen met de

1 - Butlin & Roberts, 1994, 1. In onze verstedelijkte plattelandssamenleving waar ecologische relaties tussen dorp en landschap onduidelijk zijn geworden, is een groeiende belangstelling voor de cultuurhistorie en het landschap van de directe woonomgeving. In Drenthe manifesteert zich deze trend door de grote populariteit van projecten als 'Dorp in 't Groen' en 'Landschappelijk Bouwen'.

2 - Borger, 1981, 4 e.v.

3 - Ministerie Landbouw en Visserij, 1989, 81.

4 - RMNO, 1993.

5 - Vervloet, 1988.

achter ons liggende periode van grote ruilverkavelingsprojecten die als nivellerende stoomwals het Nederlandse landschap hebben bewerkt.

Nu van verschillende zijden is gewezen op de beperkingen van kaartinterpretaties en de herinrichting van het landelijk gebied steeds meer in het teken komt te staan van de Ecologische Hoofdstructuur, lijkt de tijd gekomen voor een heroriëntatie van de historische geografie.[6] Deze noodzaak tot vernieuwing werd al eerder door anderen opgemerkt. Reeds in 1984 pleitte de historisch geograaf Vervloet voor de uitbouw van een 'historische Landschaftskunde' in oecologisch-geografische zin. De nieuwe oecologisch georiënteerde historische geografie zou zich volgens hem moeten baseren op het holistische principe waarbij de mens in relatie met z'n omgeving wordt bestudeerd.[7]

Tot op heden heeft de oproep van Vervloet weinig navolging gehad hoewel de maatschappelijke omstandigheden hier steeds meer toe uitnodigen. Het begrip 'oecologische geografie' is inmiddels ingeruild voor 'historische ecologie', maar de naamswijziging heeft tot dusver niet geleid tot een vakinhoudelijke verrijking.[8]

In Nederland is de historische ecologie nog nauwelijks van de grond gekomen. Sinds een aantal jaren bestaat er een landelijke werkgroep 'historische ecologie'. Haar taak bestaat uit het informeren over lopend onderzoek en het verkennen van toepassingsmogelijkheden in beleid en beheer. Op een symposium van de werkgroep in het voorjaar van 1993 werd duidelijk dat de gepresenteerde onderzoeken slechts zijdelings te maken hadden met het nieuw geïntroduceerde begrip. Men kan zich nauwelijks aan de indruk onttrekken van 'oude wijn in nieuwe zakken'.[9]

Een jaar eerder werd in het tijdschrift 'Landschap' een eerste poging ondernomen om het nieuwe vakgebied in ruimere kring onder de aandacht te brengen.[10] De drie auteurs, waaronder de eerder genoemde Vervloet, definieerden historische ecologie als "het vakgebied dat historische ecosystemen bestudeert, waarbij zowel natuurlijke als antropogene systemen onderwerp van studie kunnen zijn." Deze algemene en ruime definitie lijkt meer van toepassing op het vastleggen van een aandachtsveld dan op de inhoudelijke ontwikkeling van een nieuw vakgebied. Op voorhand wordt het onderzoeksterrein over verschillende vakdisciplines versnipperd. Het gevaar is dan niet denkbeeldig dat historische ecologie zal devalueren tot een containerbegrip met een vrijblijvende inhoud.

Op het eerder genoemde symposium van de Werkgroep Historische Ecologie hield de landschapsecoloog I.S. Zonneveld een warm pleidooi voor een inhoudelijke bijdrage vanuit de historische geografie.[11] Juist deze vakdiscipline kan beantwoorden aan de chronologische en chorologische uitgangspunten en voorkomt een eenzijdige oriëntatie op de biologie, zoals die zich sinds de jaren zeventig in Engeland heeft voltrokken. Hij pleitte daarom voor de invoering van het begrip 'historische landschapsecologie' in plaats van het angelsaksische 'historische ecologie'.

De onduidelijke positie van het nieuwe vakgebied mag ons er niet van weerhouden om te zoeken naar een geografische inhoud van de historische ecologie. Het is niet voldoende te constateren dat het onderzoeksobject en de gebruikte methoden een duidelijke overeenkomst hebben met de historische geografie.[12] We hebben immers geconstateerd dat de huidige praktijk vooral is gericht op de bestudering van morfologische structuren waarbij het landschap als totaliteit op de achtergrond is geraakt. Voor de uitbouw van een ecologisch georiënteerde historische geografie is het van belang dat het holistisch uitgangspunt boven water blijft. Ook zal de landschappelijke ruimte als verklarend en structurerend kader overeind moeten blijven.

Een tweede tekortkoming in de onderzoekspraktijk van historische landschapsstudies is de fixatie op de Middeleeuwen en de verwaarlozing van ontwikkelingen in de Nieuwe Tijd.[13] Door deze eenzijdige gerichtheid bestaat het gevaar dat bij de zogenaamde retrospectieve methode de ouder-

6 - Enkele jaren terug wees Thissen ook reeds op de eenzijdige oriëntatie van de historische geografie op de 'vormkenmerken van landschappen'. In zijn onderzoek naar planmatige structuren van heideontginningen in Noord-Brabant legde hij vooral de nadruk op de achterliggende sociale en ideologische factoren. Zie Thissen, 1993, 22 e.v. Zie verder Borger, 1981, 4 en Bieleman, 1987, 26.

7 - Vervloet, 1984 (a).

8 - In een moedige poging om de sociale geografie in het opkomende geweld van de sociale wetenschappen een eigen gezicht te geven, introduceerde Van Paassen begin jaren zestig het begrip 'oecologisch complex'. In zijn bijdrage tot nieuwe theorievorming hanteerde hij het begrip als metafoor voor de ruimtelijke structuur en organisatie van de moderne samenleving. De 'physisch-biotische qualiteiten' van de betreffende ruimte speelden in zijn model slechts een ondergeschikte rol. Zie Van Paassen, 1962, 215 e.v.

9 - RMNO, 1993. De bijdragen zijn geschreven in de traditie van de diverse vakgebieden, maar missen het integrerende karakter dat een historisch ecologische benadering zou moeten uitdragen.

10 - Dirkx, Hommel en Vervloet, 1992.

11 - RMNO, 1993.

12 - Dirkx, Hommel en Vervloet, 1992, 40.

13 - Vervloet, 1992.

dom van 19e eeuwse verkavelingspatronen en landschapsstructuren wordt overschat en vertaald naar middeleeuwse situaties.[14] De 'blinde vlek' is opmerkelijk omdat de onderzoeker juist voor de Nieuwe Tijd kan beschikken over een groter aanbod van schriftelijke bronnen.

Het wegwerken van deze 'blinde vlek' behoort naar onze mening tot één van de meest uitdagende taken van toekomstig historisch geografisch onderzoek. Pas dan kan de culturele betekenis van een landschap in zijn volledige samenhang en diversiteit worden begrepen en gewaardeerd. In deze historisch ecologische landschapsstudie ligt het accent op de ontwikkelingen in de 17e, 18e en de eerste helft van de 19e eeuw. In feite vormen het kadaster en de topografische kaart van 1850 het eindpunt van deze studie. Het uitdiepen van de landschapsontwikkeling in de Nieuwe Tijd kan mogelijk ook een bijdrage leveren aan een beter inzicht in landschapsvormende processen in de Middeleeuwen. In deze studie wordt daar althans een poging toe gedaan.

Het inspiratiekader

Op grond van empirisch onderzoek zijn sinds de jaren zeventig met name in het Noord-Nederlandse zandgebied duidelijke vorderingen gemaakt op het terrein van de regionale landschapsgeografie. Verouderde paradigma's uit de naoorlogse periode werden vernieuwd of overboord gezet, terwijl de belangstelling voor historisch bronnenonderzoek groeide.[15]

Bouwer was een van de eerste onderzoekers die een systematisch verband uitwerkte tussen de agrarische bedrijfsvorm en de ecologische kwaliteiten van het cultuurlandschap.[16] Hij beschouwde het cultuurlandschap als een combinatie van gebruiksecotopen die de basis vormden waarop het oude agrarische bedrijf was gegrondvest. Volgens deze visie werd de economische structuur van de bedrijfsvorm in belangrijke mate bepaald door het relatieve aandeel van de gebruiksecotopen bouwland, weiland, hooiland en woeste grond. Bouwer was in eerste instantie geïnteresseerd in de 'causaliteitsstructuur' tussen het cultuurlandschap, in de vorm van nederzettings- en perceelsvormen, en de agrarische bestaanswijze, in de zin van bedrijfs- en gebruiksvormen. Bij hem lag de nadruk op de morfogenese van cultuurlandschapsvormen in een groter regionaal verband. Ondanks zijn synthetische benadering kan de historisch geograaf Bouwer niet beschouwd worden als een baanbreker op het terrein van een ecologisch georiënteerde historische landschapsgeografie. Daarvoor is zijn methode te statisch en legt hij te veel nadruk op het oorzakelijk verband tussen cultuurlandschap en agrarische bestaanswijze. Ook kunnen vraagtekens worden gezet bij het autarke karakter van de agrarische bestaanswijze die volgens hem tot in de 19e eeuw vrijwel onveranderd is gebleven. Zijn possibilistische benadering biedt bovendien weinig ruimte voor een interactie tussen natuurlijk substraat en agrarische bedrijfsvorm.

In zijn publicatie over de Drentse landbouwgeschiedenis heeft Bieleman definitief afgerekend met de zogenaamde autarkie van het oude landbouwbedrijf.[17] Met een indrukwekkende empirische diepgang toonde hij aan dat ook in het perifere Drenthe het landbouwbedrijf, onder de marginale condities van een arm natuurlijk substraat, deel uitmaakte van een interregionaal marktsysteem. In zijn studie ligt het accent op de bedrijfsvorm als integrerend onderdeel van een agronomisch systeem. Hoewel Bieleman zich bewust was van de ecologie als lokale variabele, speelde deze factor in zijn verklaringsmodel geen rol van betekenis. De kracht van zijn landbouwhistorische benadering legt tegelijkertijd ook de zwakte bloot: er wordt geen inzicht gegeven in de steeds veranderende positie van het landbouwbedrijf in het lokale ecosysteem.

De studies van Bouwer en Bieleman vormden voor dit onderzoek een inspiratiekader. Beide onderzoekers leverden vanuit verschillende invalshoek een fundamentele bijdrage in de landschaps-

14 - Voor de werkwijze van de retrospectieve methode zie Vervloet, 1984 (b), 5.

15 - Sommige van die achterhaalde denkbeelden zijn bijzonder hardnekkig en duiken steeds weer op in nieuwe publicaties. Zo staat het Drentse esdorp nog steeds model voor een 'Gemeinschaft' met een statisch en autarkisch karakter. Zie Fritschy en Douw (red.), 1988.

16 - Bouwer, 1970, 1 t/m 4, 264 en 265. Bouwer spreekt van bedrijfsstijl in plaats van bedrijfsvorm.

17 - Bieleman, 1987.

geografie van de noordelijke zandgronden. De ecologische samenhang tussen cultuurlandschap en het boerenbedrijf komen echter in beide studies onvoldoende uit de verf.

De kernvraag

Er is dus nog steeds weinig bekend over de historische wisselwerking tussen agrarische bedrijfsvormen en hun lokale ecosystemen. De ecologische kwaliteiten van een dorpsgebied waren vóór 1900 van grote invloed op de bedrijfsvorm en omgekeerd drukte de bedrijfsvorm over een langere periode een stempel op de ecologische setting van een dorpsgebied. Gedetailleerd bronnenonderzoek in beperkte landschappelijke ruimten kan ons veel leren over de inhoud van ecologische processen in het verleden. Zij geven inzicht in de milieudynamiek van dorpsgebieden en deellandschappen op lange termijn.

De onderhavige case-studies van Koekange en het Reestdal beogen inzicht te geven in de historische ecologie van hun respectieve dorpsgebieden of marken. Historische ecologie of misschien beter historische landschapsecologie kan beschouwd worden als een onderdeel van de historische geografie en houdt zich bezig met de vraag op welke wijze en in welke mate een agrarische gemeenschap haar productieruimte heeft beïnvloed en omgekeerd welke invloed de ecologische setting van een dorpsgebied heeft gehad op de bedrijfsstijl.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat het begrip ecologie in deze geografische benadering een antropocentrische inhoud heeft. De mens als zodanig vormt geen onderdeel van een 'zichzelf ordenend' natuurlijk ecosysteem.[18] Als rationeel cultuurwezen kan hij als geen ander organisme zijn omgeving doelbewust beïnvloeden en omvormen ten behoeve van zijn voortbestaan.

Een tweede kanttekening betreft het ruimtelijke kader van het onderzoek. Om inzicht te krijgen in de functionele samenhang van het boerenbedrijf en de productieruimte is het noodzakelijk om af te dalen naar het niveau van dorpsgebied of marke. Deze kleinste bestuurlijk-juridische eenheden vormen tevens het administratieve uitgangspunt voor ons historisch bronnenonderzoek. We kiezen aldus voor een chorologische en chronologische invalshoek om op lokaal niveau inzicht te krijgen in de wisselwerking tussen een menselijke groep (cultuur) en haar directe omgeving (natuurlijk substraat). We zouden in dat verband ook kunnen spreken van een sociaal ecologische benadering in een beperkte geografische ruimte.

Het was met name de historisch geograaf G. Smit die het chorologische principe toepaste op het niveau van zogenaamde dorpstoebehorens.[19] Hij concentreerde zich op het veldnamencomplex dat vertaald werd in een ruimtelijk systeem van gebruiksecotopen. Zo kwam hij tot een vroegmiddeleeuwse reconstructie van zandnederzettingen en hun dorpstoebehorens op basis van een ruimtelijk/ecologisch verklaringsmodel. Zijn bronnenonderzoek beperkte zich in hoofdzaak tot de 19e eeuw, waardoor de reconstructies een hoog hypothetisch gehalte kregen. Ondanks deze zwakke empirische basis is Smits chorologisch/ecologische verklaringsmodel evenwel zeer bruikbaar gebleken in recentere historische situaties.[20]

Naast het uitgangspunt van het dorpsgebied ligt in deze studie het accent op de agrarische bestaanswijze. Deze gaf vorm en inhoud aan de wisselwerking tussen cultuur en natuur. In dat spanningsveld vormt de 'bedrijfsstijl' een integrerend kernbegrip. In deze studie wordt het begrip opgevat als een afleiding van het algemenere begrip 'bedrijfsvorm'. Bedrijfsstijl ontleent z'n specifieke betekenis aan de ecologische setting van een dorpsgebied en moet worden opgevat als een vertaling van een bedrijfsvorm op lokaal niveau.[21] De samenhang tussen bedrijfsstijl en lokaal ecosysteem loopt als een rode draad door deze studie.

18 - Schroevers, 1982, 12.

19 - Smit, 1984.

20 - Zie de studies van Elerie, Van Schoonebeek en Roswinkel in Gerding, 1989.

21 - De verschillen tussen bedrijfsstijl en bedrijfsvorm is een kwestie van definitie. Het begrip 'bedrijfsvorm' wordt in deze studie opgevat als een regionaal landbouwsysteem, terwijl 'bedrijfsstijl' wordt gedefinieerd als een lokale variant met een ecologische dimensie. Zie Bieleman 1987, 155 e.v. en Bouwer 1970, 264. Het hier gehanteerde begrip 'bedrijfsstijl' komt overeen met de opvattingen van Van der Ploeg. Hij wijst niet alleen op de cruciale invloed van lokale ecosystemen op historische bedrijfsstijlen, maar ziet ook een verband tussen historisch overgeleverde ecosystemen en de hedendaagse verscheidenheid in bedrijfsstijlen. Zie Van der Ploeg 1993.

Kaart 1 **Het studiegebied op enkele kaartbladen van de manuscript-topografische kaart 1 : 40.000 uit 1824; Topografisch Bureau, get. Huguenin** (Bron: ARA)

45.
Hoogeveen
Kerkenbos
Schoutershuisen
Emde
Nolde
Heide
Veld
Hollandsche
Kompagnie
Kompagnie
Schoterhuis
Rheezer Bovenveen
Heemserveen
Het Rheezer Middenveen
Collendoorner
Collendoorner veen
Collendoorner veld
Dedemsvaart
Slabaren
Scheerer - horaboer
veen

Bedrijfsstijl zien wij als een synthetisch begrip met een economische, agronomische, sociale en ecologische component. Vanuit de agronomische invalshoek kan bedrijfsstijl worden opgevat als een functioneel complex van verschillende exploitatievormen. Deze waren gebonden aan bepaalde ecologische kwaliteiten van het dorpsgebied. Zo was de aanleg van bouwland altijd gebonden aan plaatsen die voldoende droog lagen of door ontwatering konden worden drooggelegd. De ruimtelijke spreiding van verschillende exploitatievormen viel in een dorpsgebied min of meer samen met de ruimtelijke structuur van het ecotopencomplex. Ecotopen moeten in dit verband worden opgevat als ruimtelijk begrensde ecologische eenheden met een karakteristieke homogeniteit.[22] Een ecotoop bood de landbouwer dus op basis van specifieke bodemkundige en hydrologische kwaliteiten bepaalde gebruiksmogelijkheden.[23] De bodemgebruikskaarten uit het begin van de vorige eeuw, die zijn afgeleid van de kadastrale minuutplans en de OAT's, komen dan ook in grote lijnen overeen met de ecologische kwaliteiten van de bodems in het dorpsgebied.

Deze studie wil inzicht geven in veranderingen op lange termijn. Het gaat daarbij vooral om de relatie tussen bedrijfsstijl en ecologische setting van het dorpsgebied. Het is overigens onjuist deze op te vatten als een gesloten systeem. Uit het verloop van deze studie zal blijken dat veel agrarische gemeenschappen ook buiten hun dorpsgebieden gronden exploiteerden. Daardoor komt ook de ligging van de nederzetting in een breder ruimtelijk verband naar voren.

Het is ook onjuist een eenzijdig causale interpretatie te geven van de relatie cultuur en natuur. Als overreactie op een fysisch determinisme wordt door sommigen aangehangen dat cultuur in historische situaties dominant was over natuur. Dit cultuur-determinisme gaat voorbij aan de beperkende omstandigheden waarbinnen een landbouwsysteem in het verleden moest functioneren.[24] Bovendien, zo zal blijken, konden door bepaalde exploitatievormen ecotopen dusdanig van kwaliteit veranderen dat de effecten hiervan op termijn doorwerkten en aanleiding konden zijn voor een heroriëntatie van de bedrijfsstijl. Ook onbedoelde gevolgen van ingrepen in hydrologische systemen konden gevolgen hebben op de bedrijfsstijl. In die zin was er dus wel degelijk sprake van een wisselwerking.

De empirische basis

Deze historisch ecologische landschapsstudie heeft een empirisch en verkennend karakter en berust op een gedetailleerd en uitgebreid bronnenonderzoek.[25] De bronnen die voor dit onderzoek werden gebruikt betreffen in hoofdzaak archiefstukken die op een of andere manier in verband staan met de agrarische bestaanswijze. Wij zijn de overtuiging toegedaan dat in de praktijk van historisch geografisch landschapsonderzoek archiefonderzoek niet gemist kan worden.[26] Tot dusver werd het bronnenonderzoek vooral gestuurd door een thematische invalshoek waarbij de beperkte vraagstelling de selectie van het materiaal bepaalde. In deze studie vormt de onderzoeksruimte, in casu dorpsruimte, marke of kerspel, het kader voor het bronnenonderzoek. Dit betekent dat naast de seriële bronnen, zoals grondschattingen, imposten, haardstedenregisters, kadaster e.d., ook veelvuldig gebruik is gemaakt van incidentele bronnen. Bovendien werden ook familiearchieven geraadpleegd die gegevens konden bevatten over het onderzoeksgebied.

Zo'n diepgravend bronnenonderzoek in een beperkte geografische ruimte heeft twee voordelen. De tijdsruimte tussen twee seriële bronnen (dwarsdoorsneden) kan nu worden aangevuld met incidentele bronnen, waardoor een completer beeld van een ontwikkeling kan worden verkregen. Zo kan het feitelijke proces achter kwantitatieve verschuivingen beter verklaard worden door aanvullende gegevens uit een incidentele bron.

22 - Schroevers e.a., 1982, 90.

23 - Bouwer, 1970, 19.

24 - Schroevers, 1982, 23 en 24. Volgens Borger zijn aanpassingen aan en veranderingen van de gesteldheid 'wel te onderscheiden maar niet te scheiden'. Bovendien moeten volgens hem beide aspecten niet te zeer op zichzelf worden beschouwd, 'maar steeds in samenhang worden gezien met het feit dat de mens voor zich en voor de van hem afhankelijken in het woongebied een bestaan heeft gezocht'. Borger 1981, 5.

25 - De toepassing van systematisch historisch bronnenonderzoek in de historische geografie is uiteraard niet nieuw. Het was met name Gottschalk die zich reeds in de jaren vijftig met succes op deze empirische basis oriënteerde bij haar onderzoek naar stormvloeden en overstromingen. Door haar opvolger Borger is deze praktijk verder uitgebreid naar regionale waterstaatsgeschiedenis en middeleeuwse veenontginningen in de kuststreken. Zie Vervloet, 1988, 375 en 376.

26 - Elerie, 1995,100 e.v.

Een tweede voordeel ligt in de toetsing van een seriële bron. Een probleem dat bij een vergelijkend (horizontaal) onderzoek altijd om de hoek komt kijken is de betrouwbaarheid van de bron. Bij een verticaal onderzoek, dat wil zeggen in de beperkte ruimte van het dorpsgebied, bestaat de mogelijkheid om de systematische bron te toetsen aan beschikbare incidentele bronnen, waardoor een betrouwbaarder beeld van een ontwikkeling kan worden verkregen.

De boven geschetste werkwijze heeft ook een keerzijde. Het gevaar is niet denkbeeldig dat de specifieke omstandigheden en ontwikkelingen in een dorpsgebied tot standaard worden verheven, zonder toetsing aan andere situaties. In deze studie werden totaal verschillende lokale ecosystemen met elkaar vergeleken en werden de uitkomsten getoetst aan de algemene literatuur.

Ten slotte moet nog worden opgemerkt dat bij het onderzoek veelvuldig gebruik is gemaakt van alle beschikbare thematische karteringen en inventarisaties met betrekking tot de onderzoeksgebieden.

De vorm van het onderzoek

De vraagstelling is uitgewerkt voor de periode 1600-1850. De reden van deze inperking is vooral van bronnentechnische aard. Onze onderzoeksperiode wordt ingekaderd door drie seriële bronnen die goede dwarsdoorsneden laten zien van het historische landgebruik. In Drenthe vormt de 17e eeuwse grondschatting de eerste seriële bron die inzicht geeft in de structuur van het dorpsgebied. Achtereenvolgens vormen de grondschatting van 1650, de herziening van 1750 en het kadaster van 1830 in dit onderzoek de structurele basis voor het historische bronnenonderzoek. De topografische kaart van 1850 vormt de neerslag van het door ons bestudeerde ruimtelijke proces tussen bedrijfsstijl en ecologische setting. De afsluiting van het onderzoek rond het midden van de vorige eeuw is arbitrair. De snelle modernisering van de agronomie aan het begin van deze eeuw zou een veel logischer eindpunt zijn geweest. Massale toepassing van kunstmeststoffen maakte toen immers een einde aan het ecologische primaat van bodem en landschap. In de loop van de 19e eeuw manifesteerden zich evenwel veranderingen die de door ons bestudeerde problematiek in een ander daglicht plaatsen. Deze veranderingen werden enerzijds op gang gezet door een gewijzigde marktoriëntatie in een zich industrialiserend West Europa, anderzijds door een sterke demografische groei die op lokaal niveau resulteerde in een grotere inzet van de factor arbeid.[27] De gevolgen van deze ontwikkelingen zoals de aanleg van een nieuwe infrastructuur, de uitbouw van het etagebedrijf en de markeverdelingen rechtvaardigen een aparte studie in deze overgangsfase tussen 1850 en 1900 naar een geheel nieuwe verhouding tussen boerenbedrijf en landschap.

De keuze voor de onderzoeksgebieden behoeft enige toelichting. In feite vormt dit boekwerk een bundeling van de deelonderzoeken over Koekange en de Reest. Hoewel vraagstelling en methodiek daarin nauwelijks van elkaar afwijken zijn beide studies niet identiek. Bij Koekange werd gekozen voor een dorpsgebied dat samenviel met een kerspel. In dit geval viel het productiemilieu van de agrarische gemeenschap dus samen met een administratieve eenheid.[28] Door de ruimere beschikbaarheid van seriële bronnen stelde deze coïncidentie ons in staat het accent te leggen op bedrijfseconomische en demografische aspecten. In die zin zouden we Koekange kunnen typeren als een cultureel ecologische studie, waarin de vraag centraal staat hoe een lokale gemeenschap haar landschappelijke ruimte heeft geëxploiteerd en hoe dit milieu van invloed is geweest op de agrarische bestaanswijze.

Bij het Reestonderzoek ligt het accent vooral op de bodemkundige gevolgen van de historische

27 - Bieleman,1987, 671.

28 - In de Franse vakliteratuur spreekt men in dit verband van een 'finage culturel' en een 'finage administratif'; Kleinpenning, 1968,314.

exploitatievormen in de landschappelijke context van een beekdalsysteem. Voor het deelgebied Zuidwolde kon daarbij worden ingehaakt op een bodemecologisch veldonderzoek.

Het was geen eenvoudige opgave om een handzame structuur te vinden voor de opzet van dit onderzoek. De door ons bestudeerde processen zijn complex door de differentiërende factoren tijd en ruimte. Bovendien zijn de door ons gebruikte gegevens voor een geheel ander doel verzameld en weergegeven. Dit dwingt ons tot een onderzoeksopzet die de vraagstelling via een omtrekkende beweging benadert, maar die noodzakelijk is voor een goede ordening van de veelsoortige gegevens.

De opbouw van het empirische deel van beide onderzoeken begint met een introductie van de fysische geleding en ruimtelijke structuur van de bestudeerde dorpsgebieden. Daarop volgt een uitvoerige verhandeling van de verschillende gebruiksecotopen die de bases vormden voor het gemengde bedrijf. Aan de hand van opeenvolgende grondschattingen en aanvullende bronnen wordt ingegaan op de veranderingen in de exploitatievormen en de bodemecologische gevolgen. Dan volgt een hoofdstuk over de ontwikkeling van de bedrijfsstijl waarin de resultaten van voorgaande hoofdstukken werden verwerkt. Tot slot worden beide studies afgesloten met een synthese waarin de interactie tussen bedrijfsstijl en het lokale ecosysteem wordt samengevat en getypeerd.

Koekange

De aanleiding tot dit onderzoek waren de ervaringen en uitkomsten van een historisch geografische analyse van de randveenontginningen Schoonebeek en Roswinkel in Zuidoost-Drenthe.[29] Vanuit historisch geografische optiek is hier sprake van twee identieke nederzettingstypen in eenzelfde regionale context en met een op het eerste gezicht vergelijkbare ecologische setting.[30] Ondanks deze overeenkomsten bleek de bedrijfsstijl van beide randveenontginningen zich bij verandering van de marktsituatie in de eerste helft van de 18e eeuw in een verschillende richting te ontwikkelen. Een indicator daarbij was de rundveehouderij die zich in Schoonebeek specialiseerde tot de opfok van halfgemeste slachtossen, terwijl die in Roswinkel inkromp tot een marginale bedrijfstak. Hier bleek dus het algemeen veronderstelde verband tussen morfogenetische structuur en bedrijfsstijl niet op te gaan.[31]

In Zuidoost-Drenthe werd het probleem gesignaleerd, maar de tijd ontbrak om de afwijkende ontwikkelingen op een bevredigende manier uit te diepen en te verklaren. De wens bleef bestaan om in een ander regionaal verband de problematiek op een vergelijkbaar schaalniveau en in een zelfde landschappelijke context te onderzoeken. Koekange vormt een mooi voorbeeld van een randveenontginning in Zuidwest-Drenthe die qua landschappelijke situering overeenkwam met de onderzochte nederzettingen in Zuidoost-Drenthe. In die zin is Koekange dus te beschouwen als een intensievere vervolgstudie met als rode draad de interactie tussen bedrijfsstijl en ecologische setting.

Door een zwaarder accent op het dorpsgebied als productieruimte en op de sociaal-economische achtergronden van de bedrijfsstijl heeft Koekange een iets andere indeling dan het deel over de Reest. Zo is een apart hoofdstuk gewijd aan het watersysteem dat in de randveenontginning de voorwaarden schiep voor ontginning en exploitatie, maar ook bijdroeg aan verkeersgeografische ontsluiting. Bovendien is de demografische ontwikkeling in beeld gebracht in relatie tot de bestaansverbreding en de intensivering van het landbouwbedrijf.

De Reest

De Reest is een grensriviertje tussen Drenthe en Overijssel. In het Natuurbeleidsplan is het Reestdal aangewezen als onderdeel van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). De stichtingen

29 - Ellerie, 1989.

30 - Dat wil zeggen een ecologische setting die overeenkomt met de oorspronkelijke positie van de meeste pleistocene randveenontginningen: een beekdalsituatie grenzend aan een hoogveencomplex.

31 - Bouwer, 1970, 2. Bouwer spreekt in dit verband van een 'causaliteitsstructuur'.

Het Drentse Landschap en Het Overijssels Landschap hebben als natuurbeheersorganisaties de taak gekregen om het beekdallandschap aan te kopen en te beheren. Met het oog op deze nieuwe taken werd door het bestuurslid H.Tj. Waterbolk van Het Drentse Landschap gepleit voor uitgebreid cultuur-historisch onderzoek met de historische geografie als integrerende vakdiscipline.[32] Vanuit de afdeling terreinbeheer van de stichting is bovendien kenbaar gemaakt dat er behoefte is aan inzicht in historisch ecologische processen ten behoeve van eventuele keuzes met betrekking tot toekomstige beheerstrategieën. Ten slotte bestond er bij de Herinrichting met Bijzondere Doelstelling Zuidwolde-Zuid behoefte aan concrete aanbevelingen ten behoeve van de planvorming.

In principe leent een beekdalsysteem zich voor een historisch geografisch onderzoek met het accent op de historische landschapsecologie. Vóór de introductie van de kunstmest vormden de beekdalen in de pleistocene zandgebieden immers de spil van het gemengde bedrijf. Het belang van dit gebruiksecotoop heeft de landbouwers reeds in de Middeleeuwen aangezet tot beïnvloeding van het productiemilieu. Deze ingrepen bestonden uit het verwijderen van de broekbossenvegetatie, de aanleg van een stelsel van waterlossingen voor drooglegging en het plaatsen van eenvoudige stuwen voor overstromingen om de slibafzetting in de groenlanden te bevorderen. Bij de Reest doet zich bovendien de bijzondere omstandigheid voor dat het beekdallandschap met z'n flankerende dekzandformaties als occupatieas heeft gediend. Daardoor is een duidelijke samenhang ontstaan tussen de bewoning en het geïntegreerde gebruik van het omringende ecotopencomplex.

Ten slotte vormt de Reest een voorbeeld van een stroomdalsysteem dat door bovenlokale ingrepen werd beïnvloed. Zo heeft de veenkoloniale ontginning in haar achterland een grote invloed gehad op de landschappelijke ontwikkeling in de bovenloop en op de eco-hydrologie van het hele stelsel.

Meer dan bij Koekange kon bij het Reestonderzoek worden ingehaakt op een aantal thematische deelonderzoeken. Zo bestaat er van het beekdal en zijn directie omgeving een gedetailleerde bodemkartering van 1: 10.000 en werd vrij recent een uitvoerig eco-hydrologisch onderzoek afgesloten. Bovendien deed zich de mogelijkheid voor om in het kader van de Bijzondere Herinrichting Zuidwolde aan te sluiten bij een bodemecologisch veldonderzoek. Dankzij deze omstandigheid kon met name het deel van Zuidwolde uitgroeien tot een historisch ecologische landschapsstudie met een interdisciplinair karakter.

Ten slotte

De opvatting dat historisch bronnenonderzoek kan bijdragen aan een versterking van de empirische basis en de theorievorming van de historische geografie wint steeds meer terrein. Een van de subdoelen van deze studie was om aan te tonen hoe een dergelijk onderzoek ook kan bijdragen aan de ontsluiting van het vaak zeer diverse historische ruimtearchief van een EHS-gebied. Dit accent op dataverzameling heeft ertoe geleid dat in deze studie een veelheid aan gegevens is verwerkt. We zijn ons ervan bewust dat dit soms een groot beroep doet op het concentratievermogen van de lezer en hebben dit euvel trachten te ondervangen door een brede ondersteuning met kaarten en afbeeldingen. Daarnaast is extra zorg besteed aan het ondersteunen van de samenvattingen met overzichten en modellen.

32 - Waterbolk, 1994 (a).

Deel

Koekange

1.1 Introductie

1.2 Koekange en het water

1.3 De exploitatievormen

1.4 De genese van de nederzetting

1.5 Het bedrijf

1.6 De veestapel

1.7 Analyse op bedrijfsniveau

1.8 De bevolking

1.9 Samenvatting en synthese

1.1 Introductie

1 - Wassermann, 1985, 61.

Typologisch kan Koekange worden beschouwd als een zogenaamde randveenontginning. De Duitse geograaf Wassermann heeft dit nederzettingstype in de Nederduitse laagvlakte onderzocht en spreekt in dit verband van een 'Aufstrecksiedlung'. Hij komt tot de conclusie dat deze zogenaamde 'Reihensiedlungen mit hofansließende Aufstreckfluren' alleen daar voorkomen "..wo unkultivierte Hochmoore an ein Niederungsgebiet grenzen".[1] In kustlocaties zoals in Oost-Friesland en Groningen werd de laagte gevormd door een zeekleigebied. In het verder landinwaarts gelegen Pleistoceen (Geest) zijn de 'Aufstrecksiedlungen' of randveenontginningen volgens hem gesitueerd in de oorspronkelijke grenszone tussen beekdal en hoogveen. In Drenthe zijn 17 wegdorpen die bij een eerste kaartanalyse voldoen aan de definitie van Wassermann en vooralsnog kunnen worden beschouwd als randveenontginningen. De meeste randveenontginningen zijn ontstaan in de Late Middeleeuwen. Door eeuwenlang grondgebruik zijn de verteringsgevoelige veenpakketten sterk aangetast of verdwenen. Koekange is een mooi voorbeeld van een randveenontginning waarvan de oorspronkelijke ecologische setting sterk is gewijzigd door menselijk ingrijpen.

In deze inleiding zal aan de hand van enkele oorkonden worden ingegaan op de middeleeuwse ontstaansgeschiedenis van Koekange en zal in kort bestek het fysische decor worden geschilderd waarin de randveenontginning zich wortelde. Tenslotte volgt een schets van de gegroeide landschappelijke structuur op basis van de kadastrale minuutplans van 1832.

2 - Stiboka, 1985.

3 - Stiboka, 1985, blad 21 Oost, 81 e.v. en blad 16 West, 77 e.v.

Kaart 2 **De huidige topografische kaart van Koekange** (Bron: Topografische Dienst Emmen)

1.1.1 De fysische basisstructuur

Koekange ligt op het meest zuidwestelijke uiteinde van het Drents Plateau. Zo lijkt het althans wanneer we een blik slaan op de bodemkaart van 1 : 200.000[2] (kaart 3) Het veen dat bij de stichting van de nederzetting in de Late Middeleeuwen de grondslag vormde voor de ontginning, is door eeuwenlange exploitatie zo goed als verdwenen. Vanuit de morfologische optiek ligt Koekange op een uitloper van het Drents Plateau, die echter in de loop van het Laat-Holoceen wegens de lage ligging met een oligotroof veen bedekt is geraakt. De ontginningsruimte van Koekange viel samen met het veengebied dat in de Late Middeleeuwen werd aangeduid als 'Echtenere fene', dat tegen de keileemrug uitwigde tot in de marken van Echten en Ruinen. De uitgestrektheid van het voormalige veendek viel min of meer samen met de huidige verbreiding van de natte moerige eerdgronden, de moerige podzolgronden en de 'ontblootte', eveneens natte, humuspodzolgronden.[3]

Bij de kolonisatie in 1275 bestond het uitgegeven gebied uit een aaneengesloten veencomplex dat aan de zuid- en westzijde werd begrensd door de Olde Aa, overgaand in de Koekanger Aa die onder Blijdenstein uitmondde in de Wold Aa, en vervolgens verder naar Meppel stroomde.

De ontginningsruimte bestond dus uit het beekdal van de Koekanger Aa, in feite de westelijke benedenloop van de Olde Aa, en het genoemde veengebied tussen Weerwille (Ruinerwold) en het latere Oshaar, dat tot de marke van Echten behoorde. De eerste kolonisten oriënteerden zich

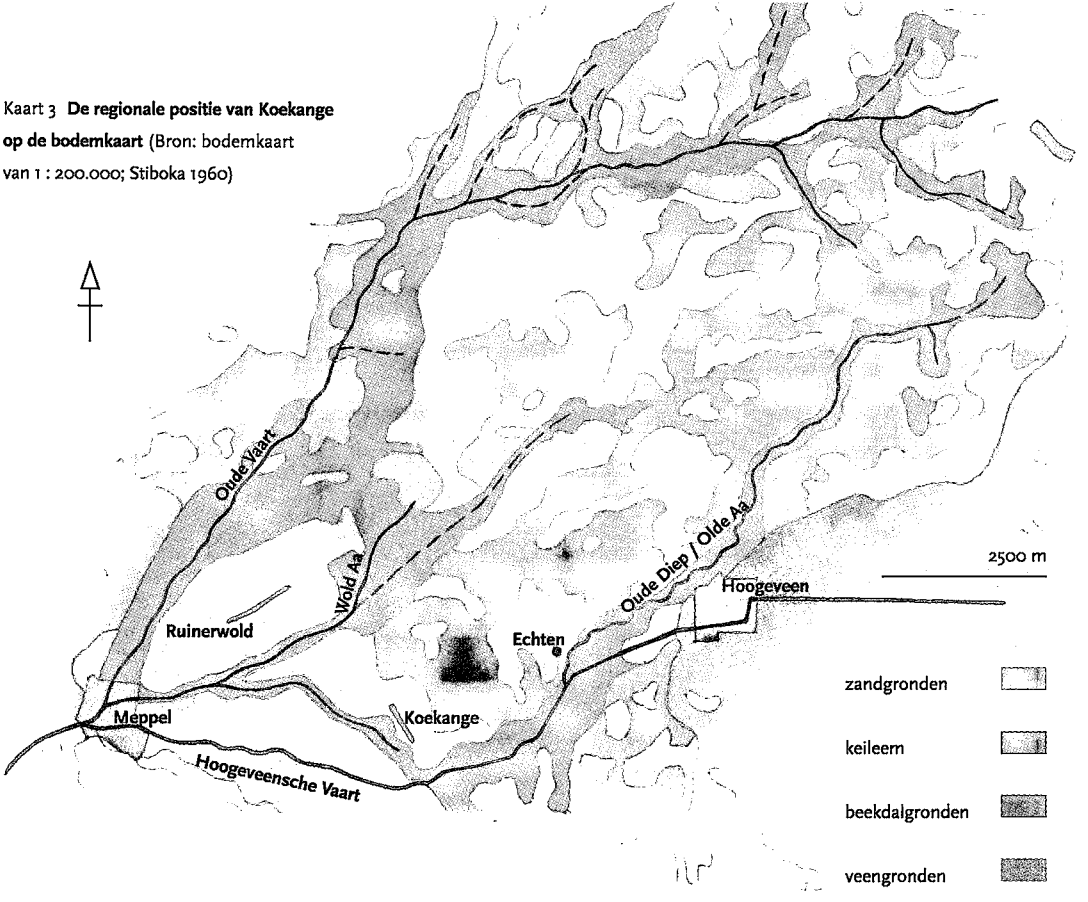

Kaart 3 **De regionale positie van Koekange op de bodemkaart** (Bron: bodemkaart van 1 : 200.000; Stiboka 1960)

op het beekdal van de Koekanger Aa en gebruikten de overgang van het broekveen naar het hoogveen als aanvankelijke vestigingsas. Verderop zullen we zien dat dit laatste waarschijnlijk samen viel met de Koekanger Dwarsdijk.

1.1.2 Ontstaan en ontwikkeling tot 1600

De ontstaansgeschiedenis van Koekange is minder duister dan die van de overige Drentse randveenontginningen. Dankzij enkele middeleeuwse oorkonden weten we iets meer van de eerste kolonisatiefase en welke factoren daarbij een rol hebben gespeeld. De oudste oorkonde over het gebied stamt uit 1275.[4] Hierin beleent Hendrik van Borculo, burggraaf van Coevorden, Rudolf van Echten met zogenaamde grove en smalle tienden in 'Echtenere fene et in Suthwalda' , met uitzondering van de tienden die Vrouwe Sophia en Hildeburg van Echten reeds in deze gebieden bezaten. Met 'Echtenere fene' werd waarschijnlijk het veen in het westelijk deel van de marke bedoeld dat later zou samenvallen met het dorpsgebied van Koekange. De bewuste oorkonde vermeldt niet om hoeveel tienden het ging. Duidelijk is evenwel dat het Huis Echten in dit gebied een aanzienlijke invloed wist te verwerven. Deze was overigens maar van korte duur want reeds in 1290 verkocht Volkerus van Echten de boter- en geldpacht van die tienden aan de bewoners van zijn land in Koekange.[5] Ook ten noorden van Koekange waren omstreeks 1300 de ontginningsactiviteiten in volle gang. In 1291 verkoopt Johannes, heer van Ruinen, veen aan de buren van Weerwille.[6] Hoewel dit buurtschap formeel tot Ruinerwold (Buddinge- en Haakswold) behoorde sluit de opstrek geheel aan bij Koekange.[7]
De voortvarendheid van de kolonisatie in het jonge Koekange kan worden afgeleid uit de kerkstichting in 1331. In dat jaar verleende bisschop Johannes van Utrecht (Jan van Diest) de buren 'van zeker veen op Coekange' toestemming voor de stichting van een kerk, omdat "..zij des winters wegens de watervloeden en onderscheidene andere ongemakken, de moederkerk in Blidensteden op behoorlijke tijd niet konden bezoeken..".[8] De stichtingsbrief, die als ingebonden stuk werd teruggevonden in een misboek van het Huis Echten, bevat interessante informatie over de beginfase van Koekange. Bij de vaststelling van de inkomsten voor kerk en pastorie wordt de halve plaats Venehove tot pastorieboerderij

4 - Magnin, 1838, 35/36.
5 - ODG, 183. Opm. Een afschrift die zich in het Huisarchief Echten zou hebben bevonden, is niet terug te vinden. In een protocol van een lotting uit 1644 over het wederrechtelijk gebruik van de Egtinger marke wordt de bewuste akte nog genoemd (zie Huisarchief, Echten no. 706).
6 - ODG, 1227.
7 - Cultuurlandschappelijk en landschapsecologisch behoort Weerwille tot Koekange. Maar omdat Weerwille buiten de administratieve eenheid van het kerspel Koekange viel, is dit buurtschap om praktische redenen buiten de opzet van deze studie gehouden.
8 - Magnin, 1834, 32-33.

bestemd. Magnin veronderstelt dat de hoeve oorspronkelijk tot het Huis Echten behoorde en dat men door schenking het collatierecht verwierf. Voorts werden de toen aanwezige $19^1/_2$ Oldehoven aan de pastorie verplicht tot een jaarlijkse pacht van een half mud rogge en een half mud gerst, Groningse maat. De overige erven, de zogenoemde Nijehoven en tevens alle toekomstige erven die in het kerspel gesticht zouden worden, moesten een schepel rogge en gerst van dezelfde maat leveren.[9]
De schaarse gegevens uit de stichtingsakte geven een verrassend inzicht in de Koekanger ontstaansgeschiedenis. Met enige zekerheid kan worden vastgesteld dat de eerste kolonisatiefase resulteerde in de vestiging van 20 boerenplaatsen, waarvan de Venehove, de latere pastorieplaats niet als volwaardige hoeve gold. In de grondschatting van 1656 onderscheidt de plaats, met een breedte van 8 ackeren (± 60 m), zich niet van de overige opstrekkende erven die qua breedte sterk uiteenlopen. Omdat de Venehove in de akte van 1331 nog als halve hoeve gold zouden we daaruit kunnen afleiden dat de hoeve als laatste in een reeks van 20 is ontgonnen. Bovendien kan de naam duiden op het relatief grote aandeel onontgonnen veen in haar opstrek of de ligging tegen het onontgonnen zuidelijke deel. In deze gedachtengang zou de Venehove dus de zuidelijke grens vormen van het eerste ontginningsblok. Volgens de grondschatting bevonden zich ten noorden van de pastorie in de 17e eeuw 20 erven.[10] Vooropgesteld dat zich vanaf de Middeleeuwen tot de 17e eeuw in het blok een hoevesplitsing heeft voorgedaan, dan is het

9 - De stichtingsbrief spreekt van 191/2 Oldehoven die pacht moeten betalen; het is niet duidelijk of bij dit aantal ook de Venehove is gerekend.
10 - OSA, 845.

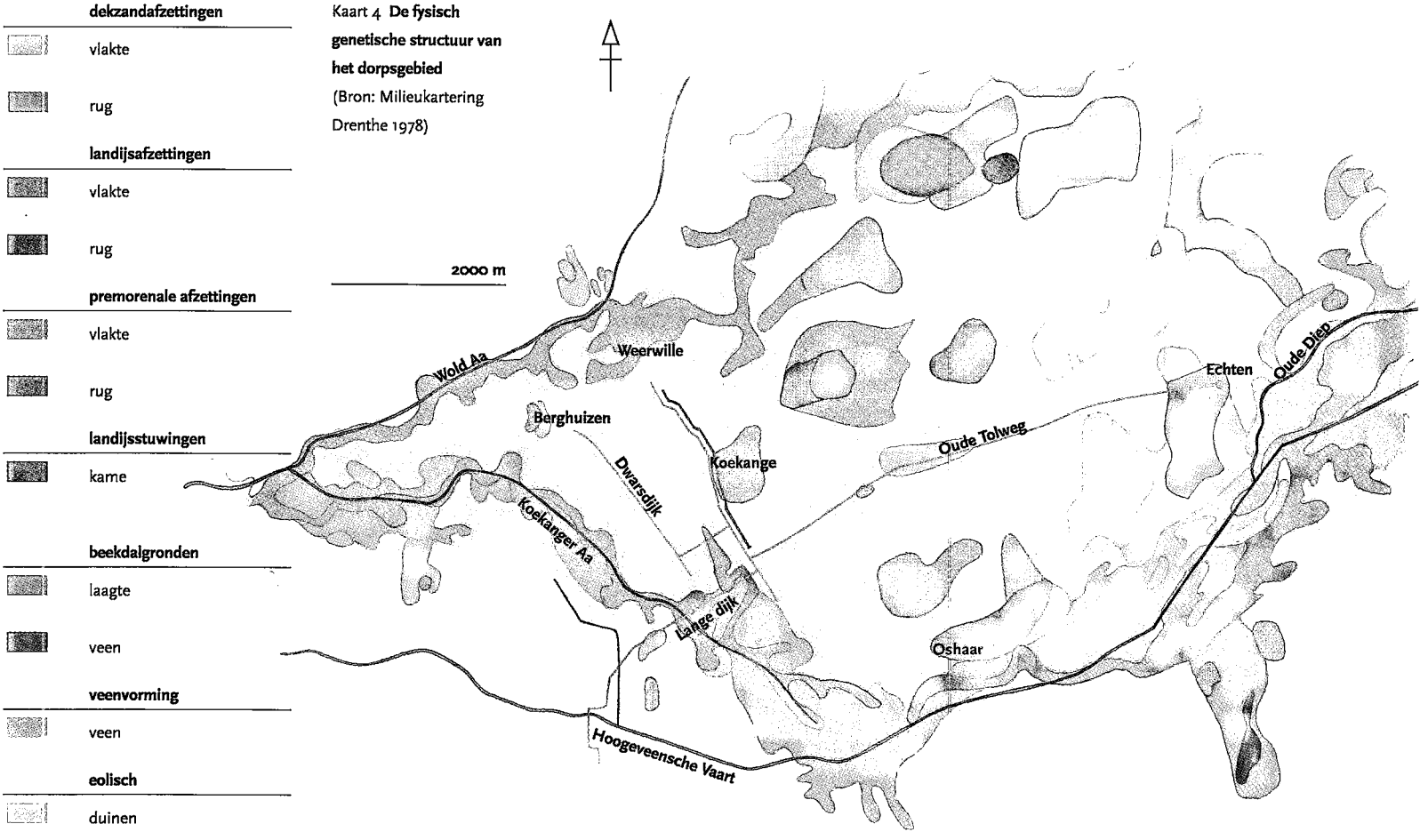

Kaart 4 **De fysisch genetische structuur van het dorpsgebied** (Bron: Milieukartering Drenthe 1978)

verantwoord om de Oldehoven uit de stichtingsbrief van 1331 te plaatsen in het ontginningsblok tussen de pastorieplaats en de grens met Weerwille (kaart 5). Vanaf de pastorie zou zich dan met de vestiging van de Nijehoven, de bewoningsas van Koekange verder zuidwaarts hebben ontwikkeld tot in de Lage Linthorst de uiterste grens werd bereikt. Een bijkomend aspect van deze zienswijze is, dat de ontginning van de 'Echtenere fene' zich volgens het principe van een geleide kolonisatie heeft voltrokken en dat het Huis Echten een sturende rol speelde. De rechten van het Huis in dit gebied vormden dus een voorwaarde voor de uitgifte van plaatsen aan kolonisten en waren van invloed op de gevolgde aanpak. De groei van de nederzetting zou zich

Kaart 5 **De genetische opbouw van Koekange**
(Bron: overzichtskaart minuutplan 1832)

vervolgens in fasen en in zuidelijke richting hebben voltrokken. Een geleidelijke groei door indichting als gevolg van bedrijfssplitsingen is minder waarschijnlijk.[11]

Bij de bovengeschetste problematiek moet rekening worden gehouden met een tussentijdse verschuiving van de oorspronkelijke bewoningsas. Waarschijnlijk werden reeds in de Middeleeuwen de toen aanwezige boerderijen in het verlengde van de opstrek, dus in oostelijke richting, verplaatst. Een doorslaggevend argument voor dit opschuiven is de oorspronkelijke locatie van de kerk op een verhoogde plaats van het huidige kerkhof aan de Dwarsdijk. In 1834 werd het middeleeuwse kerkje afgebroken en 200 m oostwaarts voor het erf van de pastorieboerderij vervangen door de huidige. In deze zienswijze is de tegenwoordige bewoningsas dus secundair, terwijl de Dwarsdijk, vanouds de doorgaande verbinding naar Blijdenstein en Ruinerwold, de oorspronkelijke bewoningsas vormde. In hoofdstuk 1.4 zullen we uitgebreid op deze kwestie terugkomen.

Buiten de opstrek telde Koekange nog drie erven. Daarvan zijn Schoonvelde en Linthorst de oudste. Zij lagen aan de overzijde van de Koekanger Aa in het geaccidenteerde broekland in het zuidwesten van het dorpsgebied. In 1352 worden beide erven voor het eerst vermeld in een akte van Reynold, heer van Koevorden en Borkeloo, waarin hij verklaart Volkier van Echten te hebben beleend met tienden van o.a. de Linthorst en Sconevelde.[12] Gezien de hoge ligging van de dekzandopduikingen is het niet uitgesloten dat het gebied eerder was bewoond dan Koekange. Verder lag er in de noordwestelijke hoek van Koekange, eveneens buiten de opstrek, het erf Broekhuizen. In een koopakte uit 1597 wordt dit erf voor het eerst vermeld en waarschijnlijk kreeg het pas na de 17e eeuw haar huidige benaming naar de gelijknamige buurschap Broekhuizen in het kerspel Ruinerwold.[13] Voordat Koekange in de jaren twintig van de 14e eeuw een zelfstandig kerspel werd, behoorde de marke tot het kerspel Ruinerwold waar men

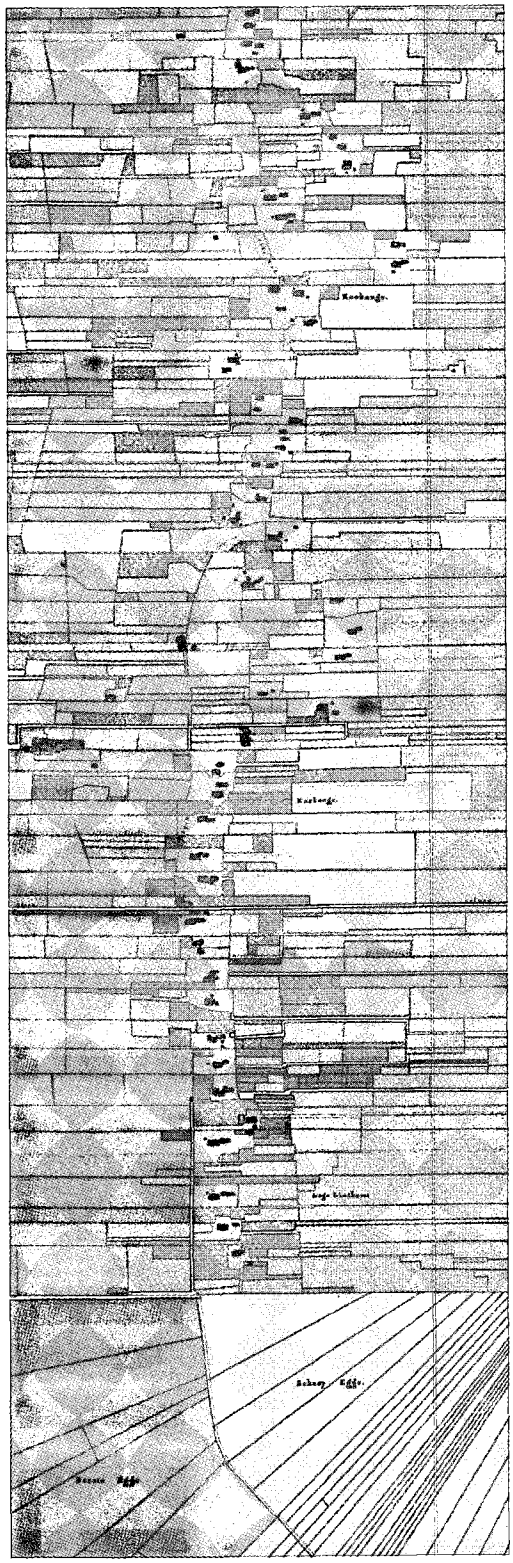

Kaart 6 **De structuur van de nederzetting in 1832**
(Bron: Kadaster, 1832)

11 - Koekange ontwikkelde zich waarschijnlijk volgens een geheel ander patroon dan de randveenontginning Schoonebeek in Zuidoost-Drenthe, zie Gerding, 1989, 72. Opm. Het bleek helaas niet meer mogelijk de Olde- en Nijehoven te correleren aan de pachtafdrachten aan de Pastorie in de 17e eeuw.

12 - ODG, 418.

13 - Van de Waard, 1986, 70.

Restant van een oude zwetsloot langs de oude Tolweg (nu Mr. Smeengeweg), die als een van de weinige de ruilverkaveling uit de jaren tachtig heeft overleefd

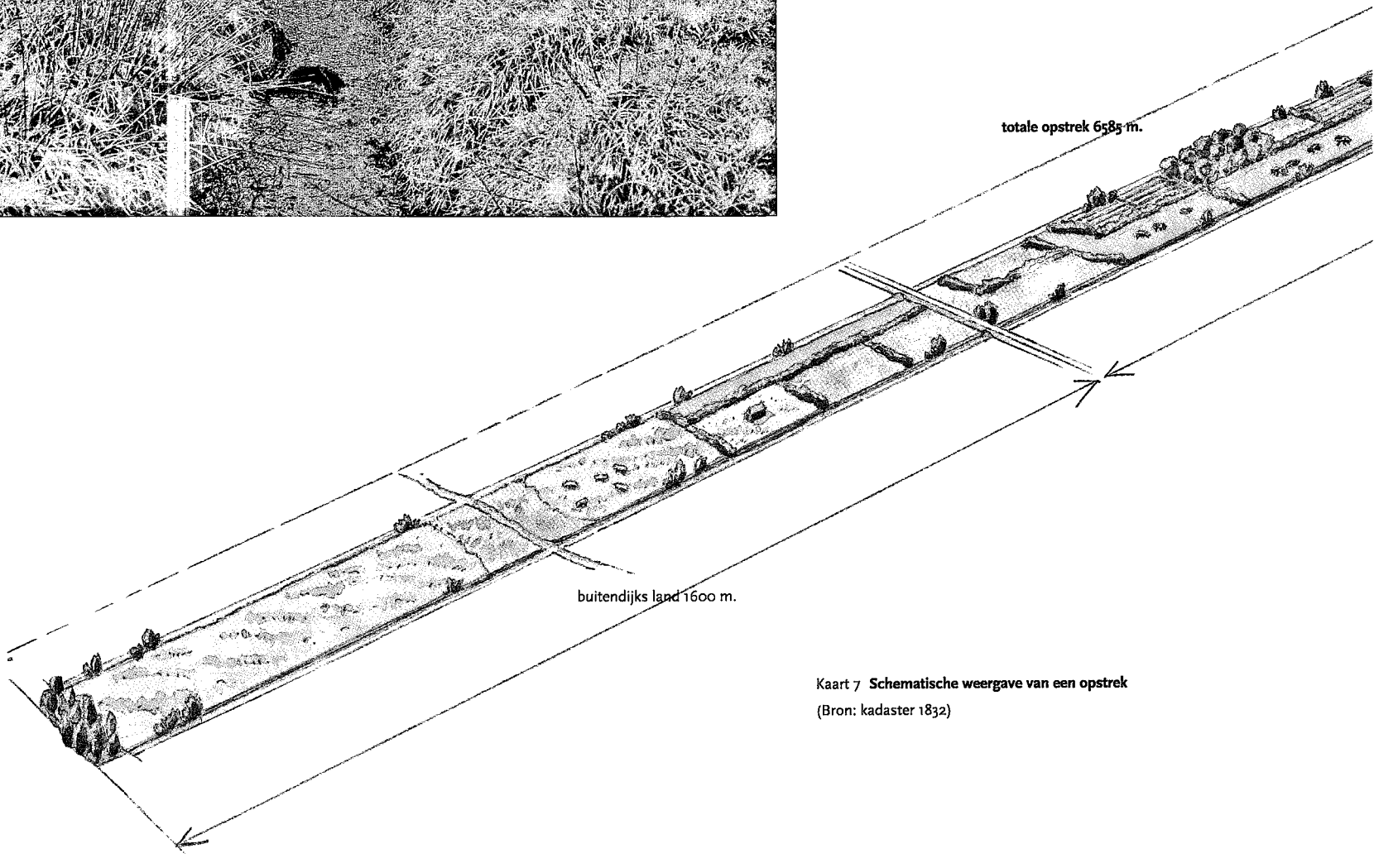

Kaart 7 **Schematische weergave van een opstrek**
(Bron: kadaster 1832)

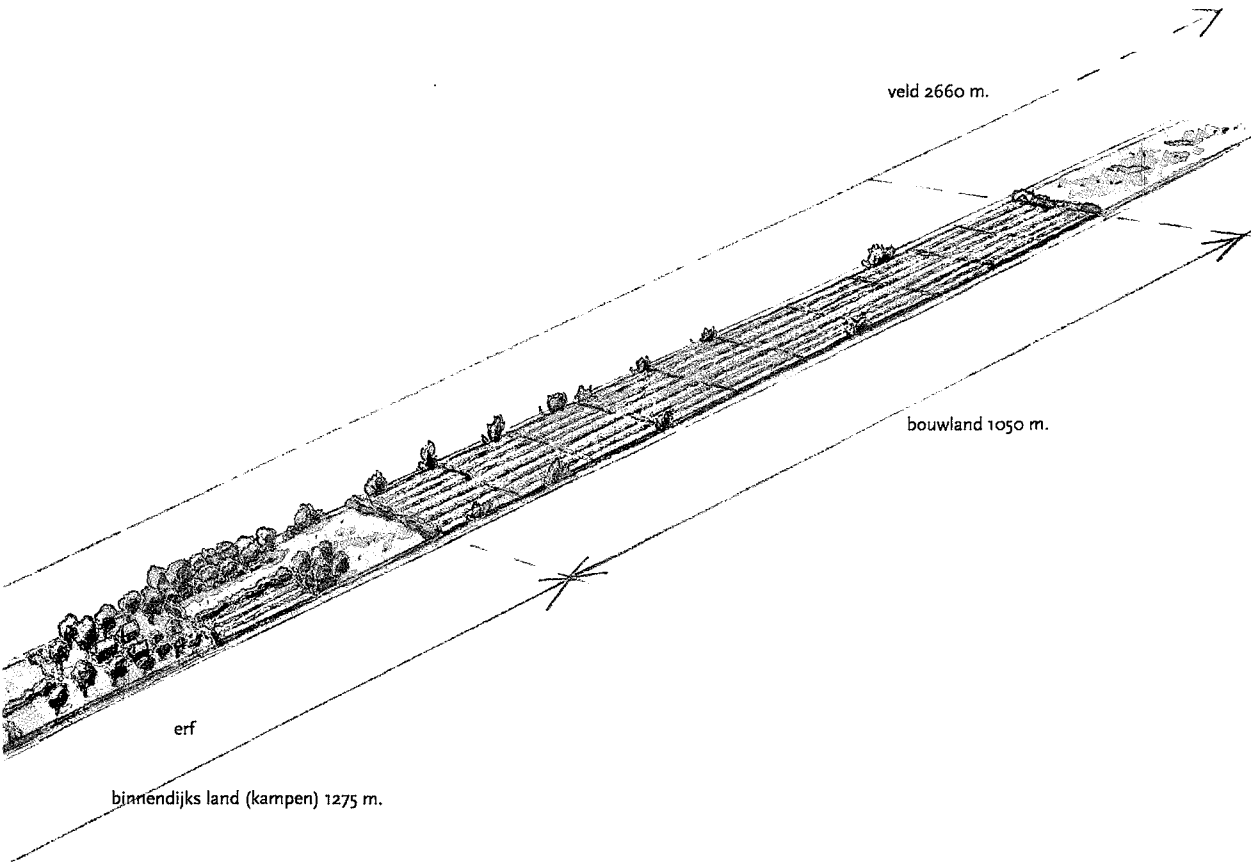

14 - ODG, 1227.
15 - Koops, 1911, 209 en 215.
16 - Magnin, 1975, 152.
17 - RAD 1832, Gemeente De Wijk, sectie A,B,C en E.

kerkte in Blijdenstein.[14] Het is niet zeker of het kerspel ooit een zelfstandig schultambt is geweest. Waarschijnlijk bezaten Koekange en De Wijk reeds in de 15e eeuw een gezamenlijke schulte die soms in de ene dan weer in de andere plaats woonde. In de 16e eeuw werden ook Pesse, Echten en Ansen bij het schultambt gevoegd. Deze toestand zou tot 1795 duren toen De Wijk en Koekange weer tot een afzonderlijk ambt werden verenigd. De daaropvolgende gemeentelijke indeling zou deze situatie bestendigen.[15]
Vanouds behoorde Koekange tot het rechtsgebied van het Dieverder dingspel. In 1460 echter onthief de bisschop van Utrecht het kerspel samen met Kolderveen, Nijeveen en Meppel van de verplichting om nog langer op het ding in Diever te verschijnen.[16] Het werd hen voortaan toegestaan om het ding en de goorspraak in Meppel te houden. Waarschijnlijk speelde bij deze beslissing niet alleen de begaanbaarheid van de route, maar vooral de groeiende invloed van Meppel een rol. In hetzelfde jaar werd namelijk ook het houden van twee vrije jaarmarkten toegestaan. Lang heeft Meppel overigens niet van het bisschoppelijk privilege kunnen profiteren want in de 16e eeuw zien we de goorspraken in de kerspeldorpen van het dingspel rouleren. De beschikbaarheid van informatieve bronnen uit de beginfase van Koekange geldt helaas niet voor de daaropvolgende eeuwen. Tot 1600 tasten we in het duister over de voortgaande ontwikkeling van de nederzetting.

1.1.3 De nederzettingsstructuur in 1832

Met behulp van het kadaster uit 1832 volgt hier een korte schets van de nederzetting en het dorpsgebied.[17]
De bewoningsas had een lineaire strekking. Tussen Weerwille en de pastorieplaats was evenwel geen sprake van een echt lint. De boerderijen en hun erven sloten hier niet op elkaar aan, maar lagen soms solitair dan weer als clusters op onregelmatige afstand van elkaar. We kunnen hier dus beter spreken van een bewoningszone dan van een lint. Vanaf de pastorieplaats naar het zuiden vormden de boerderijen wel een aaneengesloten lint.
De gehele bewoningsas, vanaf Weerwille tot en met de Lage Linthorst, omvatte 58 behuizingen van voornamelijk boerderijen en slechts enkele keuterwoningen. Er zijn verder 44 zogenaamde

18 - Koops, 1886, 108.

opstrekken te onderscheiden, waarvan slechts enkele onder meerdere eigenaren waren verdeeld. Buiten de hoofdas lagen ook enkele keuterijen langs de Dwarsdijk. Ook de molen en de kerk lagen aan deze doorgaande verbinding naar Ruinerwold. Buiten de opstrek lagen de solitaire erven van Schoonvelde, Hoge Linthorst en Broekhuizen.
De meeste erven in de bewoningsas lagen ten oosten van een voetpad met vonders dat pas in 1868 werd verbreed tot een doorgaande zandweg die in 1876 werd bestraat.[18] Vóór die tijd waren de erven met een eigen of gemeenschappelijk landbouwpad in het verlengde van de opstrek met de Dwarsdijk verbonden. De Toldijk en de Lange Dijk vormden een doorgaande verbinding met Echten en De Wijk, vanouds een schakel in de handelsroute Groningen-Amsterdam die via Meppel bij Zwartsluis overging in een vaarroute.
Globaal was de bewoningsas van Koekange georiënteerd op het beekdal van de Koekanger Aa hoewel de afstand tot de beek ter hoogte van Weerwille bijna twee keer zo groot was als bij de Lage Linthorst. Het grootste deel van het toenmalige dorpsgebied bestaat nu uit een enorme dekzandvlakte die zich vanaf de beek naar het oosten tot aan Echten uitstrekt. Vanaf de bewoningsas ligt op het dekzand op de meeste plaatsen nog tussen de 10 tot 40 cm veen. Hier en daar, vooral ter hoogte van het Koekanger- en Oshaarderveld, wordt het dekzand gekenmerkt door ondiep voorkomende keileemruggen en premorenale afzettingen (kaart 3).
De marke of het dorpsgebied werd in het kadaster van 1832 in verschillende secties onderverdeeld. De meeste opgaande erven vallen onder sectie A, Noord Koekange en sectie B, Zuid Koekange. Opmerkelijk is dat de opstrek zich tot over de Koekanger Aa doorzette tot aan de kerspelgrens met De Wijk en Ruinerwold. In dit geval viel de marke- of kerspelgrens dus niet samen met een natuurlijke waterloop. De Lage Linthorst die met vijf erven het zuideinde van de bewoningsas vormde valt onder sectie C van Oshaar. De opstrek van deze erven was beperkt. In het oosten werd de kluft begrensd door het Oshaarder Veld dat oorspronkelijk tot Echten behoorde, terwijl een uitloper van de Dwarsdijk de westgrens vormde. Deze onvolledige opstrek werd gecompenseerd door bezittingen in de Lintersche Egge die op het minuutplan is onderverdeeld in slagen van achtereenvolgens de Beeste Egge, het Schapenveld, het Plaggenveld, de Bintestukken en de Russche.
Tussen de Lange Dijk, de Koekanger Aa en de Hoogeveensche Vaart lagen buiten de opstrek de erven Schoonvelde en Hoge Linthorst temidden van een uitgestrekt complex van groenlanden. In de sectie C en E lagen ook de wei- en hooilanden van de erven in de opstrek. De meeste erven in de opstrek hadden hier hun wei- en hooilanden liggen. Deze gebieden onder Oshaar en Haalweide behoorden voor de gemeentelijk indeling dus formeel tot het dorpsgebied van Koekange.
Het grootste deel van de gebruiksgronden lag binnen de opstrek van de opgaande erven. Een volledige opstrek of 'opgaande' kon soms een lengte van meer dan zes kilometer bereiken. Inclusief de Lage Linthorst en de slagenverdeling van de Lintersche Egge lag er in totaal 1574 ha aan cultuur- en woeste grond binnen de opstrek.

	bouwland	weiland	hooiland	heide	hakhout
opstrek (incl. Lintersche Egge)	281 ha	185 ha	134 ha	914 ha	60 ha
buiten de opstrek (incl. Schoonvelde, Hoge Linthorst)	14 ha	24 ha	255 ha	- ha	22 ha
Totaal	295 ha	209 ha	389 ha	914 ha	82 ha

Tabel 1 **Verdeling van de gebruiksgronden in de opstrek en ten zuiden van de Lange Dijk**
(Bron: Kadaster 1832)

In tabel 1 is een onderverdeling gemaakt naar de gebruiksgronden in de opstrek.[19]

Opvallend is het lage aandeel hooi- en weilanden van nog geen 319 ha en daartegenover de dominantie van heide. Dit kan worden verklaard door het voorkomen van grote heidecomplexen in het beekdal van de Koekanger Aa en het vrijwel ontbreken van aaneengesloten opstrekkende groenlanden.
De verdeling van de gebruikslanden in een opstrekkende plaats of opgaande is schematisch weergegeven in kaart 7. Vanaf de grens met de gemeente Ruinen en het Wijkerbroek tot aan de Dwarsdijk in het oosten liggen de 'buitendijkse' landen. Dit relatief laag gelegen vlakke gebied bestond voornamelijk uit heide en enig groenland in de oeverlanden van het oude loopje. In sectie B, Zuid Koekange was het aandeel groenland in het buitendijkse land wat groter dan in de noordelijke sectie door recente ontginningen vanuit enkele keuterbedrijven langs de Dwarsdijk. Tussen de Dwarsdijk en de bewoningsas lagen de binnendijkse 'kampen'. Hier werden hooi- en weilandjes afgewisseld door bouwkampen en braakliggende heidekampjes. Opvallend is het grote aandeel hakhoutpercelen in dit deel van de opstrek. Ook rond de erven waren deze boskampjes prominent aanwezig.

In de opstrek achter de erven lagen in een zone van 200 tot 400 m tot aan de bouwlanden, voornamelijk hooi- en heidepercelen. De laatste staan in de OAT aangegeven als 'schapenveld'. In het midden van de bewoningsas ontbrak deze overgangszone tussen erf en bouwland op een tiental erven. De opstrek van de bouwlanden kon in lengte variëren van 600 tot 1500 m. Met de uiteinden grensden deze aan de heide van het Koekangerveld.

Kort samengevat bestond de marke van Koekange uit een deel met de opstrekkende plaatsen en een zuidelijke helft met een niet-opstrekkende verkaveling van in hoofdzaak groenlanden die kadastraal tot de secties Oshaar en Haalweide werden gerekend. Deze indeling heeft later tot veel misverstanden geleid. Gemakshalve baseerde De Jonge van Ellemeet zich op de kadastrale indeling waardoor de oorspronkelijke marke werd ingekrompen tot het opstrekkende deel.[20] Deze verkleinde versie van het Koekanger dorpsgebied is een eigen leven gaan leiden. Ook Bouwer en Bieleman beperkten zich in hun analyse tot dit dorpsdeel.[21]
Een buiten de opstrek liggend dorpsdeel is voor Drentse randveenontginningen overigens een meer voorkomend verschijnsel. Ook Schoonebeek en Roswinkel kenden dergelijke dorpsdelen.[22]

19 - Bij de samenstelling van de tabel is gebruikgemaakt van de gegevens uit de Collectie Klaassens, R.A Drenthe.
20 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 94.
21 - Bouwer, 1970 en Bieleman, 1987.
22 - Elerie, 1989.

1.2 Koekange en het water

Door de eeuwen heen heeft water in het bestaan van Koekange een tegenstrijdige rol gespeeld. Enerzijds vereiste de randligging aan het Drents Plateau grote inspanningen om het moeras droog te leggen en te exploiteren, anderzijds was de kwaliteit van het groenland afhankelijk van de slibafzetting van een dynamisch beekdalsysteem. Bedreiging en kansen lagen dus altijd dicht naast elkaar. Dat gold in zekere zin ook voor de benedenloopse ligging aan het netwerk van waterwegen, dat Koekange toegang verschafte tot de IJsselsteden en de Zuiderzeeregio. Een voortdurende wateroverlast stond hier tegenover de voordelen van een verkeersontsluiting. Alvorens in te gaan op de agrarische exploitatie van de Koekanger dorpsruimte volgt eerst een historisch overzicht van de regionale en lokale waterproblematiek.

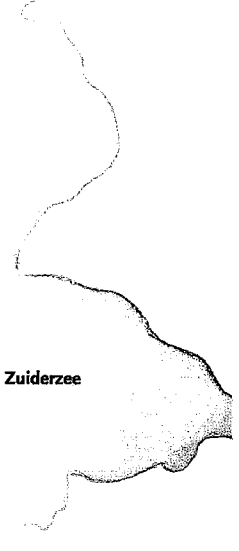

Kaart 8 **Schetskaartjes met het waterwegennetwerk**

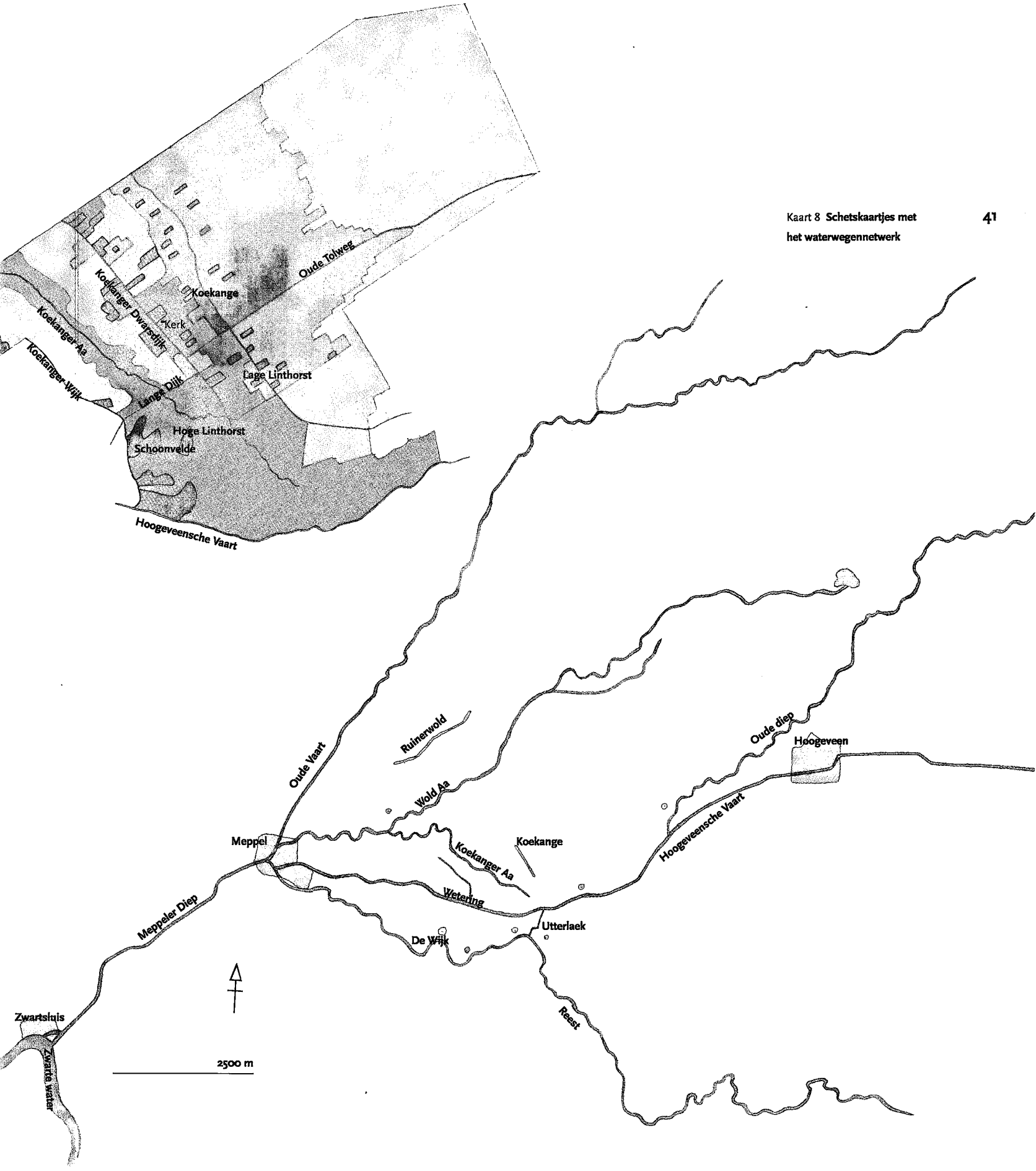

De genormaliseerde Koekanger Aa vanaf de Lange Dijk

1.2.1 De natuurlijke toestand

Het gebied rond Koekange kan van oost naar west worden onderverdeeld in een relatief hooggelegen, van nature slecht ontwaterde dekzandvlakte, variërend van 4,5 tot 3 m NAP en een lager gelegen dalvlakte tot ongeveer 2 m NAP. Door de geringe hoogteverschillen leende de natte randzone van het Drents plateau zich goed voor veenvorming. Voor de kolonisatie in de Middeleeuwen werd dit deel van de Echtinger marke dan ook aangeduid als de "Echtijger vene oft bruyck".[23]

In de oorspronkelijke situatie grensde het met broekbossen begroeide beekdal van de latere Koekanger Aa aan een hoogveenmoeras dat naar het noorden en oosten uitwigde op het hoger gelegen keileem- en zandplateau. De Koekanger Aa vormde de voortzetting van de Olde Aa of Echtinger stroom die bovenstrooms overging in het Oude Diep, dat op 16 m NAP ontsprong op het Balingerveld bij Westerbork. Bij Blijdenstein verenigde de Koekanger Aa zich met de Wold Aa die zich bij Meppel met de Reest en de Oude Vaart weer verenigde tot het Meppeler Diep dat het water via het Zwartewater loosde op de Zuiderzee.

1.2.2 De ingrepen

In het bovengeschetste natuurlijke afwateringssysteem werd reeds in de Middeleeuwen door de mens ingegrepen. Van betekenis was in de eerste plaats de aanleg van de Wetering die in 1426 voor het eerst in een ordel van de Etstoel werd vermeld. Deze gegraven waterloop vormde in feite een nieuwe benedenloop van de Olde Aa en gaf het riviertje via de broeklanden van De Wijk en Dikninge een rechtstreekse verbinding met Meppel. De noodzaak van een doorverbinding met de Wetering in de Wijkse broeklanden kan onder andere gelegen zijn in de stagnatie van het oorspronkelijke afwateringssysteem ter hoogte van Oshaar en de slecht functionerende aansluiting op de Wold Aa. Met name het verhang tussen Oshaar en Blijdenstein was bijzonder gering. Bovendien bevond zich in het dal van de Koekanger Aa ter hoogte van de Lange Dijk een vlakke dekzandrug die in natte tijden de afvoer hinderde. Het is dus niet verwonderlijk dat de afvoer in de Middeleeuwen ging stagneren toen in de vlakke middenloop veengebieden werden ontwaterd en ontgonnen.

Uit de stichtingsbrief van de kerk in 1331 kan worden afgeleid dat vooral het gebied rond de samenloop van de Koekanger en de Wold Aa voortdurend kampte met winterse watervloeden die een regelmatig bezoek aan de kerk in Blijdenstein verhinderde.[24]

Bij de aanleg van de middeleeuwse Wetering speelden dus meerdere belangen een rol. Ook de aangrenzende Wijkse buurtschappen zullen van de aanleg geprofiteerd hebben door een betere ontwatering van hun broeklanden. Daarnaast vervulde de Wetering ook als scheepvaartverbinding een functie, met name voor de afvoer van turf. We moeten aan de andere kant de betekenis van de eenvoudige Wetering niet overschatten. Uit de beschrijvingen van Koops kunnen we opmaken dat de breedte en diepte van de waterloop zeer beperkt waren. Bovendien werd het stroomvermogen belemmerd door tal van ondiepe voorden en een ongelijkmatig verval.[25] De aanleg

van de waterloop moet dan ook niet gezien worden als een afdoende oplossing voor de wateroverlast rond Koekange. Ook na de onthoofding bleef met name de samenloop van de Koekanger Aa en de Wold Aa een kwetsbaar gebied voor overstromingen. Regelmatig kwam het voor dat ingezaaide haverlanden verloren gingen door langdurige inundaties.[26]
Ook andere ingrepen zoals de aanleg van de Lange Dijk en de Koekanger Dwarsdijk moesten verlichting brengen. De eerstgenoemde viel samen met de oude weg van Echten naar Meppel, die dwars door het dal van de Koekanger Aa ter hoogte van de Lage Linthorst werd aangelegd. In een doleantie uit 1645 wordt deze beekdalpassage omschreven als "..de gemeene heeren wege, genoemt de Lange Dijck...van de Koekanger Dwars Dijck tot aen 't Wijckbroeck, de wel ruim met sloten en wallen een acker is weghnemende.." Het mag duidelijk zijn dat deze bewalde en opgehoogde weg dwars door het stroomdal ook een waterkerende functie had. Ook de Koekanger Dwarsdijk had waarschijnlijk zo'n waterkerende functie omdat in de bronnen uit de 17e en 18e eeuw altijd nadrukkelijk sprake is van binnen- en buitendijkse landen.
In de loop van de Late Middeleeuwen ging het wassende water door maaiveldverlaging van de hogergelegen opstrekken een steeds grotere bedreiging vormen. Dit gold in het bijzonder voor de jongste ontginningen in het zuiden van de nederzetting, die grensden aan een zijarm van het beekdal (kaart 4). De Dwarsdijk moest deze inklinkende veengronden tegen overstromingswater beschermen wanneer de Lange Dijk gefaald had.
Ondanks al deze ingrepen bleef de waterstaatkundige situatie ten zuiden van Koekange kwetsbaar. Zelfs kleine ingrepen in het bovenstroomse werden als zeer bedreigend ervaren. Dit blijkt onder andere uit een goorspraak van 1577 waarbij inwoners van Koekange en De Stapel een zekere Henrich tho Veninge aanklagen omdat hij water zou hebben onttrokken aan de Wetering en dit vervolgens liet afvloeien over hun hooilanden.

Ook de aanleg van de Echtinger Nieuwe Grift (Hoogeveensche Vaart) in 1630 betekende geen einde van de wateroverlast. Op iniatief van Roelof van Echten en de Heren Participanten van de Egtinger Veenen werd toen de oude Wetering verbreed en verdiept en op sommige plaatsen geheel nieuw gegraven tot een 'schipvaert' naar Meppel om de venen onder Echten en Zuidwolde te ontsluiten.
Om de hoge winterdebieten uit de pas ontgonnen venen af te voeren en de kwetsbare middenloop te ontlasten, werd in 1634 de 'Utterlaek' gegraven.[27] Deze overloop ter hoogte van het buurtschap De Eemten verbond de pas gegraven Vaart met de Reest en staat op de kaart van Pijnacker aangegeven (kaart 8). Waarschijnlijk heeft de Utterlaek alleen in de begintijd dienst gedaan toen de afwatering van de Hoge venen nog werd gehinderd door het niet gereed zijn van de benedenloopse Vaart.
Bij het gereed komen van de Echtinger Nieuwe Grift zal de overloop van weinig nut zijn geweest, omdat de oorzaak niet alleen in het gebied zelf lag maar vooral in de beperkte lozingscapaciteit van het Meppelerdiep bij Zwartsluis. Bij een flinke westenwind werd door een verhoging van de waterstand in de Zuiderzee een natuurlijke lozing vrijwel onmogelijk. Juist de kwetsbare middenloop bij Koekange kampte daardoor in regenrijke perioden met voortdurende problemen.
Tot in deze eeuw zouden de klachten over wateroverlast in natte zomers aanhouden. "Nimmer is men zeker van een ongestoorde hooioogst; een van de berichtgevers rekent er op, dat om de vier à vijf jaar zeker een oogst verloren gaat", aldus een verslag van de Directie van de Landbouw in 1917.[28]
Aanvankelijk moet de aanleg van de Nieuwe Vaart als een stap in de goede richting worden gezien. Alleen al door de talrijke 'waden' of

23 - Archief Huis Echten, 248.
24 - Magnin, 1838, 32-33.
25 - Koops, 1912, 215-16.
26 - OSA, 857, Ruinerwold.
27 - Coert, 1991, 107.
28 - Verslagen en mededelingen van de Directie der Landbouw, Den Haag 1917, 69.

kaart 9

Kaart 9 **Uitsnede van de kaart Pijnacker**
(Bron: RAD; het origineel van deze veel gecopiëerde kaart is vermoedelijk rond 1640 gemaakt)

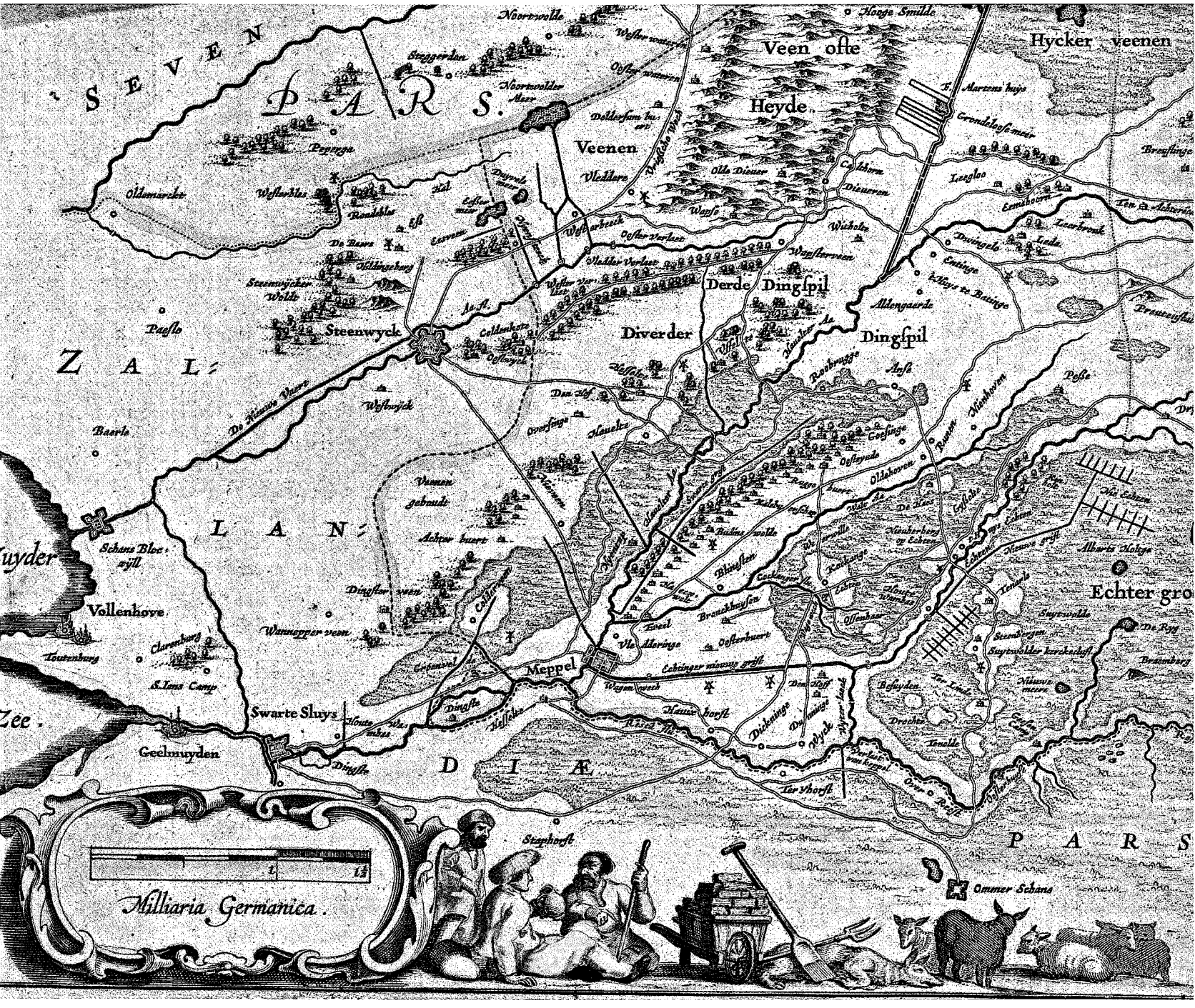

voorden was de stroomcapaciteit van de oude Wetering beperkt en volgens Koops vergelijkbaar met een willekeurig stroompje.[29] Ook het ontbreken van een verantwoordelijke instantie zal er toe hebben bijgedragen dat er van een gewenst beheer en onderhoud in de praktijk weinig terecht kwam. In principe betekende de instelling van een exploitatiemaatschappij over het eigendom en het beheer van de Nieuwe Echtinger Grift (Hoogeveensche Vaart), in de vorm van de Heren Participanten, dan ook een vooruitgang. Aan de andere kant kan echter een duidelijke belangentegenstelling niet worden ontkend.

In de eerste plaats hadden de Heren Participanten natuurlijk belang bij een goede vaarroute met een voldoende waterpeil. De aangelanden hadden vooral zorg voor een goede afvoer van overtollig water en een bescherming tegen overstromingen, maar men wilde daarnaast een mogelijkheid open houden voor het 'stromen' van hun hooilanden.[30] Reeds tijdens de aanleg in 1633 klaagden de ingezetenen van Dunningen en De Wijk dat door het vergraven van de oude Wetering hun waterlossing bedorven was. Niet lang daarna werd het alle betrokkenen duidelijk dat er een regeling moest komen om dit soort kwesties op te lossen. In een overeenkomst uit 1635 werd allereerst een schaderegeling met de aangelanden getroffen.[31] Zo werd de Koekangers een schadevergoeding van 75 car. gld. toegekend voor het vergraven van hun hooilanden bij de Haalweide. Veel fundamenteler waren de afspraken over de exploitatie en het onderhoud van het kanaal. Men kwam overeen dat de 'Heeren participanten van de vaert' zich verplichtten om "..de gaten soo door schuttinge in geloopen zijn met den eersten te doen repareren.." Ook waren zij aansprakelijk voor de kosten en het onderhoud van "..soussisante stouwinge ofte kadijken waer meede de landen vant inlopen vant 't water gevrijdt..". Daarnaast werden de sluiswachters verplicht tot het openhouden van de sluizen om in natte tijden de ondergelopen landerijen te ontlasten, zoals dat ook voor de aanleg van de Vaart geschiedde. Eventuele schade door nalatigheid zouden de participanten moeten vergoeden. De aangelanden mochten op hun beurt niet op eigen houtje "..de stouwinge van haere landen door te graven, om het water uyt de Grifte in haere landen te leyden..", maar "..sullen tot de selve in ende uijtleydinge van 't water, moogen bequame pompen leggen.." Met name dit laatste voorschrift wijst op een veel strakkere organisatie van het waterbeheer. Maar ondanks het contract gingen de Koekangers voorlopig op oude voet verder, zoals blijkt uit een aantal getuigenverklaringen uit 1638 waarin zij worden beschuldigd van het eigenmachtig opwerpen van een dam in de nieuw aangelegde Grift en het graven van een gat in de kadijk om het water in hun land te leiden.[32]

De directie van de Nieuwe Vaart was niet op haar nieuwe taak berekend. Reeds in 1697 klaagden de aangelanden over de slechte staat van onderhoud. Bruggen, stuwen en vooral de kadijken verkeerden in een deplorabele toestand, terwijl de scheepvaart ernstig werd belemmerd door veel voorkomende ondiepte.[33] Een waterloop in een dergelijke conditie zal nauwelijks in staat zijn geweest om een verhoogd winterdebiet te verwerken. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat de Koekangers weer in dezelfde situatie waren beland als voor de kanalisatie in 1630. Juist hun deel van de Hoogeveensche Vaart moet bijzonder kwetsbaar zijn geweest voor overstromingen, omdat er tussen de Osseschut en de Rogatschut sprake was van een licht negatief verval in de afstroomrichting.[34] Door de stuwende werking kon het wassende water eenvoudig wegvloeien in noord-westelijke richting via het oorspronkelijke beekdal van de Olde Aa, waarin de Koekanger hooilanden lagen.

Illustratief in dit verband is het proces van Poul Wolters van den Hoek, dat hij in 1752 tegen de gemene boer van Koekange voerde. Als eigenaar van een stuk land in de Oosterbroeken ter hoogte van de Osseschut dat aan de Koekanger groenlanden grensde, klaagde hij de buren van

29 - Koops, NDVA 1915, 216.

30 - Het inunderen met stuwen om in de winter en het vroege voorjaar slibafzetting te bevorderen noemde men 'stromen' of wilde bevloeiing.

31 - RAD, Archief Huis Echten 966.

32 - OSA, 758.

33 - Archief Huis Echten, 958.

34 - Coert, 1991, zie tabel op 114.

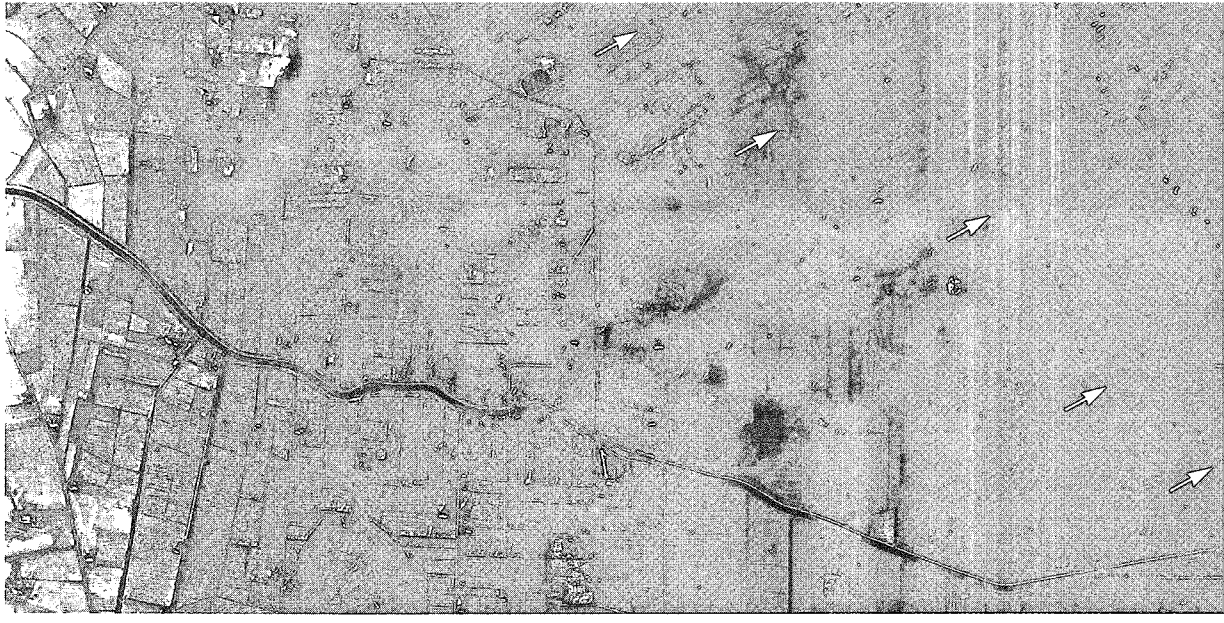

35 - Inventaris van de archieven van Echten en de algemene compagnie van 5000 morgen, 1980, 19.
36 - Verslag der Staatscommissie Bevloeiingen, 1897, 19.
37 - Van Zanden 1985, 19-25.

Koekange aan omdat die tegen zijn wil zijn land hadden vergraven voor de aanleg van een stuw om het wassende water uit de Hoogeveensche Vaart te keren. Wolters eiste een schadeloosstelling voor herstel van de oorspronkelijke situatie en verlangde een veroordeling opdat de Koekangers in het vervolg op hun eigen land zouden stouwen. Op de Lotting in november voerden de Koekangers echter aan dat in de maand augustus heel Koekange onder water was geraakt, terwijl het water zelfs over de Lange Dijk was gestroomd. De Etstoel toonde begrip voor deze noodsituatie en wees de eis van Wolters af. Bovendien werd Wolters aangeraden om eventuele schade op de Heren Participanten van de Hoogeveensche Vaart te verhalen.
Tot overmaat van ramp kwam door onenigheid en opsplitsing in kleinere veencompagnieën in 1768 een eind aan het gezamenlijk beheer en onderhoud van de Vaart.[35] Voortaan kreeg elke compagnie een zogenaamde hoefslag van de Vaart met verlaten toegewezen. Het spreekt voor zich dat zo'n opsplitsing in deelbelangen het waterbeheer en het onderhoud niet ten goede zou komen.
Uit het voorgaande kan de conclusie worden getrokken dat de Koekanger Aa, als oorspronkelijke verbinding met de Wold Aa, door de aanleg van de Wetering en de Lange Dijk reeds vroeg haar functie als middenloop voor het stroomgebied van de Olde Aa verloor. Het diep degradeerde hierdoor tot een stroompje van slechts lokale betekenis met een stroomgebied van nog geen 4000 ha. In droge zomers stond het loopje droog, terwijl de gemiddelde afvoer nog geen 225 l per sec bedroeg.[36] Op de minuutplan van 1832 is de Koekanger Aa binnen de opstrek bijna geheel vergraven tot een nieuwe waterlossing. De oorspronkelijke bedding is hier en daar nog te volgen via de smalle graslandpercelen temidden van de heide. In de Lange Dijk heeft waarschijnlijk een duiker met een schut gelegen om het overstromingswater vanuit het zuiden te kunnen keren. Alleen onder normale omstandigheden kon het loopje weer worden ingeschakeld bij de afvoer van overtollig water uit de zuidelijke hooilanden.

1.2.3 De betekenis als transportader

Watertransport vormde in het verleden vaak het enige alternatief voor de aan- en afvoer van bulkgoederen. Dat gold in het bijzonder voor de slecht toegankelijke laaggelegen randgebieden langs het Drents plateau. Vaak wordt nog verondersteld dat in de eenvoudige plattelandshuishoudingen van Oost-Nederland van voor 1800 nauwelijks behoefte bestond aan enig bulkvervoer en dat vanuit de dorpsgemeenschap nauwelijks initiatieven werden genomen om betere marktverbindingen tot stand te brengen.[37] In Koekange kan echter worden aangetoond dat deze veronderstelling niet juist is, maar dat de buren van Koekange altijd naarstig hebben gezocht naar mogelijkheden voor aansluiting op het bestaande netwerk van waterwegen, hoe primitief die vaak ook was.
Uit de bewuste overeenkomst over de aanleg van de Echtinger Vaart in 1632 komt naar voren dat

Deze luchtfoto van de RAF is in de winter van 1944/45 gemaakt. Door de bijzondere weersomstandigheden is het oorspronkelijke beekdal van de Koekanger Aa (Olde Aa) als grondspoor goed zichtbaar
(Bron: Topografische Dienst Emmen)

ook de middeleeuwse Wetering naar Meppel reeds als vaarwater werd benut. Bij de nieuwe afspraken werd dan ook nadrukkelijk vastgesteld dat alle aangelanden "..haere vorige oude recht ende gerechtigheijt van de oevers aen beijde sijden van de vaerdt als oock om te vaeren met scheepen ende te visschen.." wensten te behouden. Coert veronderstelt dat de Wetering vooral ook van belang was voor de afvoer van turf.[38] In de middeleeuwse situatie lijkt dit aannemelijk aangezien de bekende productiegebieden van turf toen nog niet waren ontsloten, terwijl er door de opkomende steden in de Late Middeleeuwen een groei en de behoefte aan brandstof ontstond. Ook mag worden aangenomen dat de Wetering indertijd door een gebied werd gegraven, waar plaatselijke veenvoorkomens zich leenden voor een kleinschalige turfwinning die goed aansloot bij het boeren-vervenersbedrijf. Wegens het ontbreken van bronnen is het de vraag of ook Koekange in dergelijke activiteiten een aandeel heeft gehad. Uit 16- en 17e-eeuwse bronnen kan worden opgemaakt dat turfgraven als economische activiteit in Koekange niet onbekend was. Zo pachtten de buren van Koekange in 1555 een stuk veen in hun kerspel, "..ten zueteynde an de marke van Echten..", van de abdij van Dyckeninge. Vijfentwintig jaar later werd dit inmiddels 'leegh' afgegraven land weer overgedragen aan het genoemde klooster. In een Goorspraak van 1600 is sprake van het graven van turf in een bepaald kamp.[39] Evenzo kan het afgraven van de 'woeste' bouwlanden opgevat worden als een gerichte activiteit op turfwinning. De vraag is echter of hier sprake was van een commerciële activiteit of van een dekking voor eigen behoefte.
Toch moet niet worden uitgesloten dat Koekange juist in de Middeleeuwen heeft deelgenomen aan kleinschalige uitvoer van turf via de Wetering naar Meppel. Een mogelijke aanwijzing is de aanwezigheid van de Vriesensloot op de grens van het kerspel met de Haalweide. Deze van oorsprong middeleeuwse afwatering, waarvan de loop nog zichtbaar is op een luchtfoto uit 1989, zou naast ontwatering van de Koekanger hooilanden ook gebruikt kunnen zijn als treksloot voor kleine schepen van anderhalve last.[40]
Afgezien van de mogelijkheid voor turfafvoer was een aansluiting op het waterwegennetwerk vooral ook van agronomisch belang. Deze betekenis wordt in een bezwaarschrift tegen de herziening van de grondschatting in 1745 van Nicolaas Oostingh, eigenaar van het erf Den Hoff onder het kerspel De Wijk uitvoerig uiteengezet.[41]
Uit dit unieke request blijkt de betekenis van een goede waterverbinding voor de aanvoer van onder andere stadscompost uit de IJsselsteden. Ook het erf Schoonvelde onder Koekange, evenals Den Hoff dicht bij de Vaart gelegen, speelde in op de ontsluitingsmogelijkheden via het water. Reeds in de Middeleeuwen was dit erf via een wijk met de Wetering verbonden.[42] In Koekange zelf is een rechtstreekse verbinding met een van de doorgaande waterwegen altijd een punt van discussie geweest. Dit blijkt onder andere uit de voorwaarden die in 1747 bij de verkoop van de pastoriegoederen werden gesteld. Bij de overdracht van de opstrek tussen de Dwarsdijk en het Wijkerbroek behield de predikant het recht van overgang "..soo er gelegenheit quaam dat de A vaarbaar wierde of anders deese stroom nut konde zijn voor de pastoor, sal de weg en de oever van den koper gebruikt wordende, ook mogen gebruiken met peerden en wagens om daar nae toe en weerom te mennen soo menigmaal en wanneer het hem belief.." Pas een eeuw later zou de lang gekoesterde wens van het dorp in vervulling gaan door de aanleg van de Koekanger Wijk. Voor die tijd moest men zich behelpen met een oeverplaats in het Wijkerbroek bij de brug over de Hoogeveensche Vaart en met de losplaats bij Schoonvelde. De eerste verkeerde in de 17e eeuw enige tijd in een verwaarloosde staat en was bovendien eigendom van de gezamenlijke erfgenamen van De Wijk en Dunninge. In een willekeur uit 1679 stelden de Wijkers de voorwaarden "..dat niemant van Coekange eenich holt op de weteringe op de

38 - Mondelinge mededeling G.A. Coert, Assen.
39 - Regesten Dikninge 230 en 443; Goorspraken 1598-1602, deel 4 115.
40 - Coert, 1985, 13.
41 - Koops, 1912, 226-228.
42 - Archief Huis Echten, no 893. 9.

meente mag oeveren voor en aleer deselve met de Wijck swaren hebben veraccordeert.." Ook voor de aanvoer van mest werden dergelijke voorwaarden gesteld. Men stond er onder andere op dat de Koekangers een bijdrage leverden in het onderhoud van de stouwen.[43] Bovendien kunnen we uit enkele 18e-eeuwse momberrekeningen afleiden dat de Koekangers voor het gebruik van de oever aan de Wijkers het zogenaamde oevergeld moesten afdragen.[44]
Uit het voorbeeld van het erf Den Hoff kan de conclusie worden getrokken dat aanvoer van compost van doorslaggevende betekenis was voor de agronomische potenties van een bedrijf. Ook de aanvoer van hooi uit overschotgebieden als Staphorst kunnen de bedrijfsmogelijkheden aanzienlijk hebben verruimd. Het staat wel vast dat de aangelanden langs de Vaart in de loop van de 18e eeuw een groeiende belangstelling kregen voor de aan- en afvoer van grondstoffen. Reeds in 1702 leidde dit tot een aankondiging van de Directie van de Echtense Vaart om voortaan lastgeld te heffen. De kwestie zou evenwel tot meerdere processen leiden, omdat de aangelanden zich uiteraard op hun vrije op- en afvaart beriepen.
In de loop van de 18e eeuw slaagde de Directie er evenwel in om ook aangelanden als De Wijk, Koekange en Broekhuizen op- en afvaartsgelden te laten betalen voor goederen buiten turf.[45] In 1731 en 1732 zijn de wanbetalers nog in de meerderheid, maar in 1735 lijken de lastgelden algemeen aanvaard. Volgens de staten van de op- en afvaartsgelden waren voor Koekange, zoals we eerder veronderstelden, twee oeverplaatsen van belang, namelijk een in het Wijkerbroek voor het overgrote deel van het dorp en de andere bij het erf van Schoonvelde die hoofdzakelijk in gebruik was bij de bedrijven in de Linthorst. Van 22 jaren in de 18e eeuw zijn de staten van lastgeld bewaard gebleven, waardoor we een indruk hebben van de betekenis van het watertransport voor Koekange. De belangrijkste afvoer bestond uit hout en bossen, terwijl stenen en zand slechts sporadisch werden uitgevoerd.[46] En zoals we reeds aangaven vormde mest de belangrijkste import, terwijl in de tweede helft van de 18e eeuw ook de aanvoer van hooi in betekenis toenam. De aanvoer van bouwmaterialen zoals steen, riet en kalk was min of meer regelmatig, doch van een beperkte omvang.
De totale omvang van de watertransporten van en naar Koekange zijn ondergebracht in tabel 2. Bij dit transport via de Hoogeveensche Vaart waren twee boottypen favoriet, de 'praam' en de kleinere 'schuit'. Volgens Coert had het eerste type een lengte van 14,25 m, een breedte van 3,35 en een diepgang van 0,75 m.[47] Een praam kon een last van twee dagwerk turf vervoeren, hetgeen overeenkomt met een gewicht van 18 ton. Het vervoer met een praam werd belast met 20 stuivers. Een schuit was waarschijnlijk de helft kleiner, omdat hiervoor slechts 10 stuivers lastgeld betaald moest worden. In een aantal gevallen is sprake van een afwijkend boottype, zoals een 'sompe', waarvoor ook een lastgeld van 10 stuivers gold.

Uit het voorgaande kunnen we afleiden dat de nabije ligging van vaarwater voor Koekange van betekenis is geweest en dat sinds de 17e eeuw het landbouwbedrijf al niet meer functioneerde als een gesloten systeem, omdat door aanvoer van grondstoffen de ecologische beperkingen van het dorpsgebied in principe konden worden verruimd. In een volgend hoofdstuk zullen de bedrijfseconomische en agronomische aspecten van het watervervoer verder worden uitgediept.

Bij het verzoek in 1846 aan de Hoofdparticipanten van de Vaart om verlenging van De Wijk bij Schoonvelde, brachten de Koekangers naar voren dat de afstand van het dorp naar de Vaart te groot was voor de aan- en afvoer van goederen. Vooral de aanvoer van aangekochte mestspeciën en hooi zag men als een groot probleem. Op welk tijdstip de aanvoer van grondstoffen in het landbouwbedrijf een doorslaggevende rol gingen spelen is moeilijk vast te stellen. De aanleg van de Koekanger Wijk was ongetwijfeld een keerpunt.

43 - Heringa e.a., 1981, 80.
44 - Schultearchief De Wijk/Koekange, folio 2.
45 - Archief Huis Echten, inv. no 1109.
46 - Opmerkelijk is het jaar 1735, waarin grote hoeveelheden stenen geëxporteerd worden. Waarschijnlijk ging het hier om veldkeien die om een of andere reden, misschien de aanleg van een veldweg, juist in dat jaar werden gedolven.
47 - Coert, 1991, 116.

We kunnen dit onderwerp afsluiten met de constatering dat het Koekanger landbouwbedrijf door de relatief grote afstand ten opzichte van de losplaatsen aan de Hoogeveensche Vaart, slechts in beperkte mate heeft kunnen profiteren van het vervoer per boot. Pas in 1847 ging de lang gekoesterde wens van een directe verbinding met de Hoogeveensche Vaart in vervulling. Bij de voorwaarden in het contract met de Directie van de Hoogeveensche Vaart over de aanleg van de Koekanger Wijk is sprake van een 'buitengewoon afvaartsgeld' indien via De Wijk turf zou worden afgevoerd. De meeste bepalingen hadden betrekking op het waarborgen van het waterpeil van de Hoogeveensche Vaart. Zo moest De Wijk worden voorzien van waterdichte stouwen en mochten er geen zijwijken worden gegraven, terwijl de gruppen of sloten op tenminste 10 ellen van de wijkwal moesten komen te liggen. De Koekanger Wijk, met een lengte van bijna anderhalve kilometer, bestond in feite uit een verlenging van De Wijk naar Schoonvelde en werd op de markegrens met het Wijkerbroek gegraven. Door die aanleg kregen alle erven tot aan de Boverhofscheweg naar Broekhuizen aan het uiteinde van hun opstrekken een eigen oeverplaats. Volgens Koops heeft de Koekanger Wijk "..zeer veel bijgedragen tot de ontginning en bebouwing van de aangelegen deelen der gemeente."[48] Waarschijnlijk doelde hij op de buitendijkse landen en de vestiging van boerenbedrijven langs de Koekanger Dwarsdijk. De economisch en agronomische gevolgen van de aanleg vallen echter buiten het kader van dit onderzoek.

	afvoer		aanvoer	
jaar	hout	bossen	mest	hooi
1735	26	5,5	16	0,5
1737	22,5	7,5	15	0,5
1738	1,5	3	18	1
1739	12	2	9	-
1748	9	8	1	1
1756	6,5	1	5	1
1757	6	2	6,5	-
1758	4	-	13	1
1762	9,5	-	5,5	2,5
1764	11,5	2,5	10	-
1766	17,5	7	10	0,5
1768	11	2	12	-
1772	13,5	7	10	2
1773	22,5	11	5,5	-
1774	12	8,5	4,5	1,5
1775	22,5	15,5	1	2
1776	20	4	8,5	-
1784	16	5	3	5,5
1785	19,5	8,5	5,5	2
1787	26	11,5	10,5	6
1789	24	13,5	8,5	3,5
1790	22,5	9	12,5	2

Tabel 2 **Aan- en afvoer van bulkgoederen in Koekange; uitgedrukt in zogenaamde praameenheden**
(Bron: Archief Huis Echten no 1109)

1.2.4 De problemen in de achterlanden

Een laatste aspect dat in dit hoofdstuk behandeld dient te worden zijn de problemen rond de afwatering van het Koekangerveld. Dit natte heideveld bestond voor een groot deel uit veen en vormde het niet ontgonnen achterland van de opstrekkende erven (zie 1.3.4). Van nature waterde het veen geleidelijk af in zuidwestelijke richting naar het beekdal van de Koekanger Aa. Na de ontginning van Koekange in de Middeleeuwen werd de afwatering van het niet-ontgonnen achterland overgenomen door een stelsel van zwetsloten in het verlengde van de opstrekken. Door exploitatie van het veld ten behoeve van de turfwinning en de boekweitbrandcultuur kon de veenlaag plaatselijk snel verdwijnen. Wanneer dit leidde tot aanzienlijke reliëfverschillen kon dit problemen opleveren met de afwatering.

49 - Archief Huis Echten, 981.

Vooral in natte tijden stagneerde het water in de lage delen waardoor naar verloop van tijd grote delen van het veld onder water kwamen te staan. Op het 'Bonnekaartje' van 1884 is duidelijk het resultaat te zien van dit stagnerende water op het Koekangerveld (kaart 10). Achter de opstrek van de middelste erven hebben zich in het veld grote veenplassen gevormd. Het spreekt voor zich dat dit stagnerende veenwater voor de aangrenzende bouwakkers zeer bedreigend moet zijn geweest en dat het zure veenwater een zeer negatieve uitwerking kon hebben op de bodemvruchtbaarheid. Regelmatig onderhoud en een nauwgezette schouw van de zwetsloten werd in Koekange dan ook van groot belang geacht.

Uit 1801 bestaat het verslag van zo'n schouw, waarbij "..bezigtinge gedaan over het waater boven de akkers dat zien lossen moet hebben door ijders scheit gruppen na beneden waart.."[49] Met name ter weerszijden van het pastorieland constateerden de volmachten in de zwetsloten problemen met de afvoer, terwijl ook in enkele naburige sloten onvoldoende afvoer werd waargenomen en een afvoer zelfs geheel dicht lag. Na de inspectie en de rapportage werden de desbetreffende eigenaren op de hoogte gesteld en verzocht om binnen acht dagen "..haer scheijt gruppen in staat te maaken dat het water van boven tot na beneden kan loopen.." Het probleem van het opdringende veenwater bleef echter een voortdurende bron van zorg en leidde tot gerechtelijke procedures om nalatige eigenaren te dwingen tot de uitvoering van de opgelegde verplichtingen. Zo behandelde het Vredegeregt in het kanton Meppel in 1815 de klacht over het onderhoud van de gruppen van ene Jan Willems en Tymen Arents, "..ter oorsaake het water bij natte tijden in het Koekangerveld boven de akkers blijvende staan aldaer aanmerkelijke nadeelen, soo aan het veld, veen, als akkers toebrengt en het zelve zeer gevoeglijk door gruppen tussen de akkers zijnde kunnende worden afgelost na de gemeene waterlossinge de Koekanger Aa gelijk bevorents ook altijd is geschied.." Men verweet de aangeklaagden dat zij het onderhoud verwaarloosd hadden en men eiste dat de "..de gruppen tussen wederzijds akkers zodanig diep en schoon te houden en met een bekwaam zijltje te voorsien dat het water uijt het veld door hun liedens gruppen, soo wel als door de gruppen van de andere landeijgenaren kan afloopen.." De desbetreffende beklaagden ontkenden echter de voorstelling van zaken. Men besloot om het rapport van de landmeter af te wachten dat voor beide partijen bindend zou zijn.
Het landmetersrapport van een jaar later bevestigde de klacht van de 15 betrokken landeigenaren. Naast het slechte onderhoud en de verwaarloosde zijltjes, bleken de 'quekebosschen of boompjes' vaak te dicht bij de sloten te staan waardoor het afstromen van het water werd gehinderd, maar aangezien de akkers aan weerszijden van de bewuste sloot "..voor het tegenwoordige bezaaid zijnde met rogge, zo diende de verbreding en verdieping niet eerder gedaan te worden als het koren gemaaid is.."
Weer een jaar later komt een aantal erven rond de pastorie overeen om een dwarssloot achter hun akkers te graven wanneer mocht blijken dat bovengenoemde maatregelen niet afdoende zouden zijn. Over de dwarssloot zouden dan 'silen of tildammen' gelegd moeten worden om toegang tot het veld te houden. In dezelfde overeenkomst werden de eigenaren er nogmaals op gewezen dat zij hun verplichtingen met betrekking tot de zwetsloten moesten nakomen op straffe van een boete en betaling van de herstelkosten. Al deze maatregelen mochten echter niet baten: de waterstagnatie op het achterliggende veld werd een steeds groter probleem. In 1818 besloot men dan ook tot een fundamentele ingreep door het graven van een brede waterlossing vanaf de veenplassen op het veld die tussen de erven van Koster en Bakker afwaterde op de Koekanger Aa. De tochtsloot werd ongeveer in het midden van de 15 betrokken erven ten noorden van de Tolweg gegraven. Deze hoofd-

leiding werd door de belanghebbenden gezamenlijk bekostigd en onderhouden. Een dwarsleiding achter de erven, die het water in zijwaartse richting moest afvoeren naar de hoofdleiding kwam voor rekening van de aangelanden.
De aanleg van al deze waterwerken heeft het probleem van het stagnerende veenwater niet kunnen oplossen. De uitgestrekte veenplassen op de reeds vermelde topografische kaart uit 1884 laat hierover geen twijfel bestaan. Opvallend op deze kaart zijn ook de talrijke hakhoutpercelen op de uiteinden van de bouwakkers, die op het minuutplan van 1832 nog in hoofdzaak als bouwland staan aangegeven. Waarschijnlijk zijn deze steeds natter wordende bouwlanden in de loop van de 19e eeuw weer uit de productie genomen.

Kaart 10 **Uitsnede Bonneprojectie 1884**
(Bron: Chromotopografische kaart 1 : 25.000)

1.3 De exploitatievormen

50 - Een ecotoop is een ruimtelijk begrensde ecologische eenheid met een karakteristieke homogeniteit; zie Schroevers, 1982, 90. De productieruimte van een dorpsgebied kan aldus beschouwd worden als een complex van verschillende ecotopen (Landschaftkomplex) die zich ook onderscheiden naar agrarische gebruiksvorm; zie Bouwer, 1970, 19.

In het inleidende hoofdstuk werd een globaal beeld geschetst van het Koekanger slagenlandschap ('opgaanden') rond het begin van de vorige eeuw. Voor een snel begrip van een agrarisch cultuurlandschap is een bodemgebruikskaart onmisbaar. Onder historische condities bestond er immers vaak een duidelijk verband tussen bodemgebruik en de plaatselijke bodemgesteldheid en waterhuishouding. Een bodemgebruikskaart van de pleistocene zandgebieden geeft daarom een ruimtelijk beeld van een dorpsgebied dat in grote lijnen ook samenvalt met de fysisch-geografische geleding van het dorpsgebied. In dit verband zou men kunnen spreken van een causaliteitsstructuur waarbij het agrarische grondgebruik samenviel met het ecotopencomplex van een productieruimte.[50]

Voor historisch onderzoek over een lange periode schiet deze benadering in meerdere opzichten tekort. In de eerste plaats vormt een bodemgebruikskaart slechts een momentopname, zodat bijvoorbeeld braaksystemen en vormen van wisselbouw gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Bovendien zijn grondgebruikssystemen door de tijd gezien vaak minder duurzaam dan men zou veronderstellen. Tenslotte moet over langere periodes ook rekening worden gehouden met wijzigingen in de ecologische setting als gevolg van menselijke ingrepen en bepaalde exploitatievormen.

Een beter uitgangspunt voor dit landschapsecologische onderzoek is het specifiekere begrip exploitatievorm dat meer recht doet aan de agronomische achtergronden en de dynamiek van een bepaald type grondgebruik. Hoewel de benadering vanuit de exploitatievorm dus meer mogelijkheden biedt voor nuancering, blijven we voor de indeling van dit hoofdstuk uitgaan van de klassieke grondgebruiktypes bouwland, groenland en veld.

1.3.1 De basisstukken

Bij landschapshistorisch onderzoek van voor 1800 vormen de pre-kadastrale bronnen een onmisbaar fundament. Voor Drenthe kan de onderzoeker beschikken over een van de meest informatieve en gedetailleerde grondbelastingsregisters die in de afzonderlijke landsdelen van de Republiek werden vervaardigd.[51]
De grondschatting van Koekange werd pas in 1656 definitief vastgesteld en kan beschouwd worden als het eindresultaat van een aantal voorinventarisaties en metingen die vanaf 1642 met enige regelmaat werden uitgevoerd.[52] Met inbegrip van de herziening rond 1750 zou dit register tot aan de 19e eeuw het uitgangspunt voor de grondbelasting vormen. Hoewel de wijze van registreren van kerspel tot kerspel kon verschillen, vormt de grondschatting door zijn nauwkeurigheid een verantwoorde bron om kerspels onderling te vergelijken. Bij de waardeschattingen is echter voorzichtigheid geboden, omdat hier de willekeur van een landmeter een rol kon spelen. Bovendien waren deze schattingen niet gebaseerd op een doorzichtige methodiek zoals bij het kadaster. De talrijke doleanties maken echter duidelijk dat de opmetingen en schattingen kritisch werden gevolgd en dat protesterende grondeigenaren zich daarbij graag beriepen op vergelijkingen met naburige marken. Het zijn vooral de voorstudies die de grondschatting interessant maken, hoewel juist deze basisstukken van kerspel tot kerspel zeer kunnen verschillen. Dat geldt overigens ook voor de weergave van de definitieve registratie in 1654, waardoor omrekeningen soms noodzakelijk zijn.

Een opvallend kenmerk van de Koekanger registratie is de weergave van de opstrek in zogenaamde ackers, een breedtemaat van ruim 7 meter. Door deze globale aanduiding krijgen we geen inzicht in de onderverdeling van de verschillende gebruikslanden binnen een opstrek en evenmin in hun afzonderlijke waardering. Gelukkig kan deze tekortkoming weer worden gecompenseerd door gebruik te maken van aanvullende bronnen, maar het bemoeilijkt wel de directe vergelijkbaarheid met andere randveenontginningen.
Zoals eerder opgemerkt zijn vooral de voorregistraties van belang. Zij geven vaak interessante informatie over de ligging en de kwaliteit van een gebruiksperceel. Zo behoort bij het register van de bezaaide landen uit 1642 een uitzonderlijk gedetailleerde kartering van de afzonderlijke bouwlandopstrekken, die qua opmeting de nauwkeurigheid van het kadaster van 1832 overtreft[53] (kaart 10). Ook de registratie en de karteringen van de groenlanden in het zuiden van de marke verschaffen veel extra informatie. Tenslotte bleken ook de talrijke doleanties belangwekkende gegevens te bevatten over de exploitatievorm en de natuurlijke gesteldheid.
Het 19e-eeuwse kadaster behoort net als de grondschatting tot de basisstukken van deze studie. De opmeting en registratie van 1832 vormen daarbij het referentiekader en de ruimtelijke neerslag van bijna twee eeuwen landbouwkundige ontwikkeling. Door het ontbreken van primaire bescheiden, die de plaatselijke commissie bij haar schattingswerk hebben gebruikt, zijn de waardeschattingen en de uiteindelijke klasseringen van een beperkte betekenis, omdat we onbekend zijn met de gevolgde werkwijze en methodiek. Kwalitatieve vergelijkingen met andere kadastrale gemeenten hebben daarom weinig zin. Uiteraard zijn de klasseringen wel van betekenis voor een vergelijking binnen Koekange zelf.[54] Een gelukkige bijkomstigheid zijn enkele bewaard gebleven stukken van de kantonnale vergadering waarin voor Zuidwest-Drenthe een overzicht wordt gegeven van de huurwaarden (de werkelijke en de kadastrale schatting) en de berekening van de zuivere opbrengsten voor de verschillende gebruiksgronden, waarbij Havelte als voorbeeld wordt opgevoerd.[55] Dankzij dit uitgebreide bezwaarschrift krijgen we inzicht in de hoofdcriteria die in het kanton Meppel een rol hebben gespeeld bij

51 - Een goede handleiding voor het gebruik van deze archivalia werd samengesteld door P. Brood, 1980.
52 - OSA, 845 Koekange.
53 - OSA, 845, Koekange, Kaarten en meting der opgaande landen 1641. De opmetingen van Peters waren tot op een halve voet (15 cm!) nauwkeurig. Bovendien werden door hem ook greppels, sloten en landwegen opgemeten. Het kadaster kent een nauwkeurigheid van een meter. Daar komt nog bij dat het geometrische patroon van de opstrek op de minuutplans geen rekening hield met kleine afwijkingen in het veld. Peters noteerde deze afwijkingen wel. De eerste kadastrale opmeting van 1832 kan daarom ook worden opgevat als een geometrische correctie.
54 - Zie voor een uitwerking van deze problematiek Veldhorst 1991, 8 e.v.
55 - Archief De Milly van Heiden Reinenstein, no 927.

Kaart 11 **Een voorbeeld van enkele bouwlandkarteringen uit 1641 van de landmeter Carst Peters**
(Bron: OSA 845)

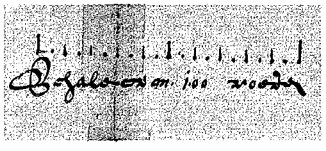

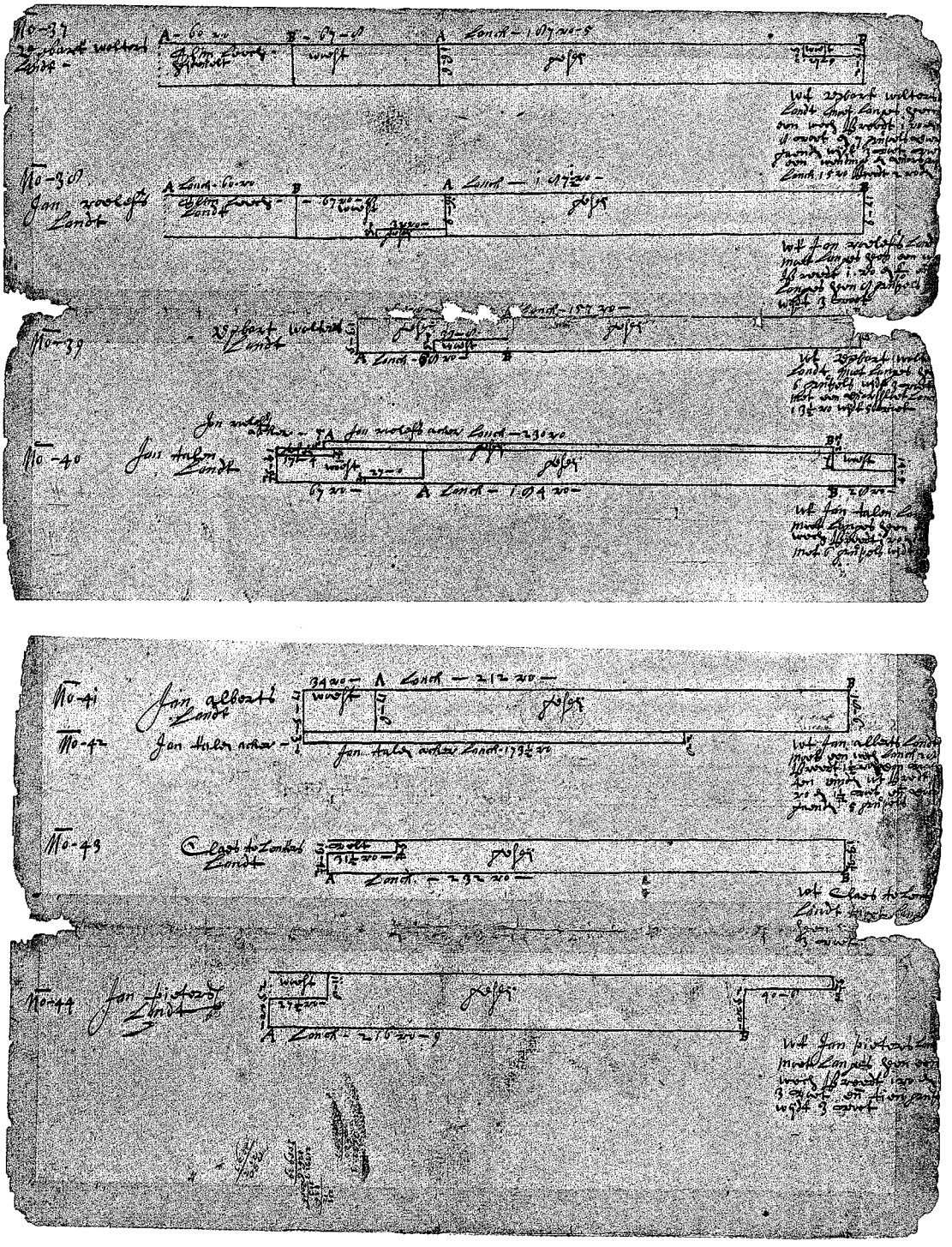

wland		
zaaid	199,9	ha
en gebruik	90,7	ha
iland	296	ha

Tabel 3 **De gebruiksgronden van Koekange ten tijde van de grondschatting, exclusief het groenland en de heide in de opstrek**
(Bron: OSA 845)

de waardeschattingen in de verschillende gemeenten.
Voor dit onderzoek werden de minuutplans met de gegevens van het bodemgebruik uit de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) ingekleurd. Zo ontstaan gedetailleerde bodemgebruikskaarten van 1832 die zich goed lenen voor een vergelijk met de bouwlandkarteringen van Peters uit 1641.

In grote lijnen vertoonde de nederzetting en het dorpsgebied van Koekange in de 17e eeuw reeds eenzelfde structuur als in 1832. In het register van 1656 kunnen zo'n 36 opstrekkende plaatsen worden onderscheiden, die het dorpsgebied vanaf Weerwille tot en met de Lage Linthorst opvulden. In feite vormden deze 'opgaanden' de hoevestroken van aaneengesloten huiskavels.
In tabel 3 zijn de totalen samengebracht van de gebruiksgronden in de 17e eeuw. In de navolgende paragrafen zullen deze afzonderlijk worden behandeld.

1.3.2 De bouwlanden

Akkerbouw op veen, ook wel aangeduid als bovenveencultuur, werd als agronomische techniek pas in de loop van de Middeleeuwen ontwikkeld. In de literatuur is wel veel aandacht voor de gevolgen van deze cultuur op de maaiveldverlaging in met name de kuststreken, maar tot op heden is weinig bekend over de exploitatievorm zelf.[56] Deze leemte in onze kennis van deze destijds wijdverbreide cultuur is voor een deel toe te schrijven aan de vroegtijdige omschakeling op groenlandexploitatie. Deze overgang van akkerbouw naar veehouderij vond vooral in de kuststreken plaats vanwege de steeds nattere omstandigheden door de maaiveldverlaging.
In veengebieden in het pleistocene landschap lag de situatie anders. Zo kwam in Drenthe de bovenveencultuur pas in de Latere Middeleeuwen op grote schaal op gang met het ontstaan van de langgerekte veennederzettingen aan de randen van het Drents Plateau. De overgang naar een gespecialiseerde veehouderij had hier vooral een economische in plaats van een ecologische achtergrond en voltrok zich in de meeste gevallen pas in de loop van de 19e eeuw. In veel randveenontginningen bestond namelijk de mogelijkheid om weer nieuwe akkers aan te maken in het hoger gelegen veen dat tegen de pleistocene ondergrond was 'opgegroeid'.

1.3.2.1 Van bouwland naar onland

Koekange vormt een goede case-study voor de middeleeuwse bovenveencultuur door de beschikbaarheid van zeer gedetailleerde kaarten van de bezaaide landen uit 1641. Tot in de details kunnen de opmetingen van de landmeester Carst Peters in de karteringen van de afzonderlijke bouwlanden worden gevolgd. Vanaf de grens met Weerwille tot aan de Lintersche Egge werden achtereenvolgens alle opgaande bouwlanden in kaart gebracht waardoor ook een nauwkeurig beeld wordt verkregen van de ligging der erven en hun eigenaren in de 17e eeuw. De nummers op de karteringen corresponderen met het bijbehorende register waarin per eigenaar de oppervlakten 'woest' en 'zaailand' staan aangegeven.
De oppervlaktematen zijn uitgedrukt in de 'Steenwijker mudde', die bestond uit 213 roeden van elk veertien voeten.[57] Uit de bijbehorende veldkaarten valt af te leiden dat de metingen met de nauwkeurigheid van een halve voet (14,7 cm) werden uitgevoerd. Naast de meetprocedures bevatten de karteringen ook informatie over de percelering, de begreppeling en de ontsluitingen. Maar van zeer bijzondere betekenis zijn de gegevens omtrent het gebruik, de begroeiing, de bodemgesteldheid en de ontginningen.
De karteringen van Peters bieden dus een schat aan informatie over de 17e-eeuwse bovenveencultuur van Koekange.

De zandgronden van Koekange die zich nu achter de oude plaatsen opstrekken waren ten tijde van de karteringen nog met een dikke veenlaag bedekt. In de 17e eeuw was dus nog sprake van

56 - Borger, 1992.

57 - Bieleman en Brood, 1980. Volgens beide auteurs komt de Steenwijker mudde overeen met een oppervlak van 0.3614 ha.

een echte bovenveencultuur. We kunnen dat afleiden uit de intensieve begreppeling van de bouwakkers en de 'vergraven' percelen achter de erven.
Op kaart 12 zijn de afzonderlijke karteringen van de opgaande bouwlanden bij elkaar gebracht om een overzicht te krijgen van het totale bouwlandcomplex dat zich als een aaneengesloten zone achter de huizen in het veen uitstrekte. Met het gearceerde deel wordt het 'onland' aangegeven dat tussen de erven en het reguliere bouwland lag. Deze voormalige veenakkers bestonden uit braakland of extensieve veeweide. Een kleiner deel van deze onlandjes lagen in de kampen voor de boerderijen en achter op de opstrekken dat aan het veld grensde. In 1641 lag zo 31% van het bouwland 'woest'. Per opgaande kon dit percentage echter aanzienlijk verschillen (grafiek 1).

Op basis van Peters aantekeningen in de onlanden kan een indeling worden gemaakt in vier categorieën die in clusters bij elkaar lagen (kaart 12). De 'woest' liggende bouwlanden liggen over het gehele complex verspreid en vormen veelal de overgang van de verschillende onlanden naar het reguliere bouwland. De vier categorieën kunnen beschouwd worden als voormalige bouwland dat door degeneratie een meer extensieve of andere bestemming heeft gekregen. In sommige opstrekken ontbreken de onlanden en vormen de woeste landen de enige overgang van erf naar regulier bouwland. Deze eerst te onderscheiden categorie liggen in een cluster van tien opgaanden in het midden van Koekange.

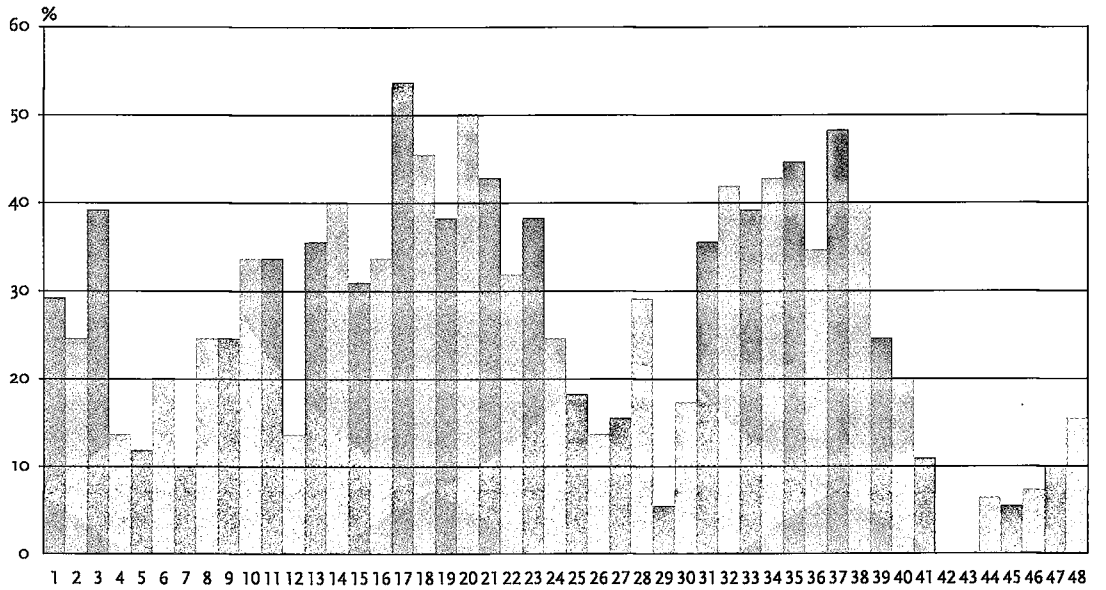

Grafiek 1 **Het percentage 'woest' bouwland per opgaande in 1641**

* Nummering volgens de kartering van Carst Peters; (Bron: OSA 845; register Carst Peters)

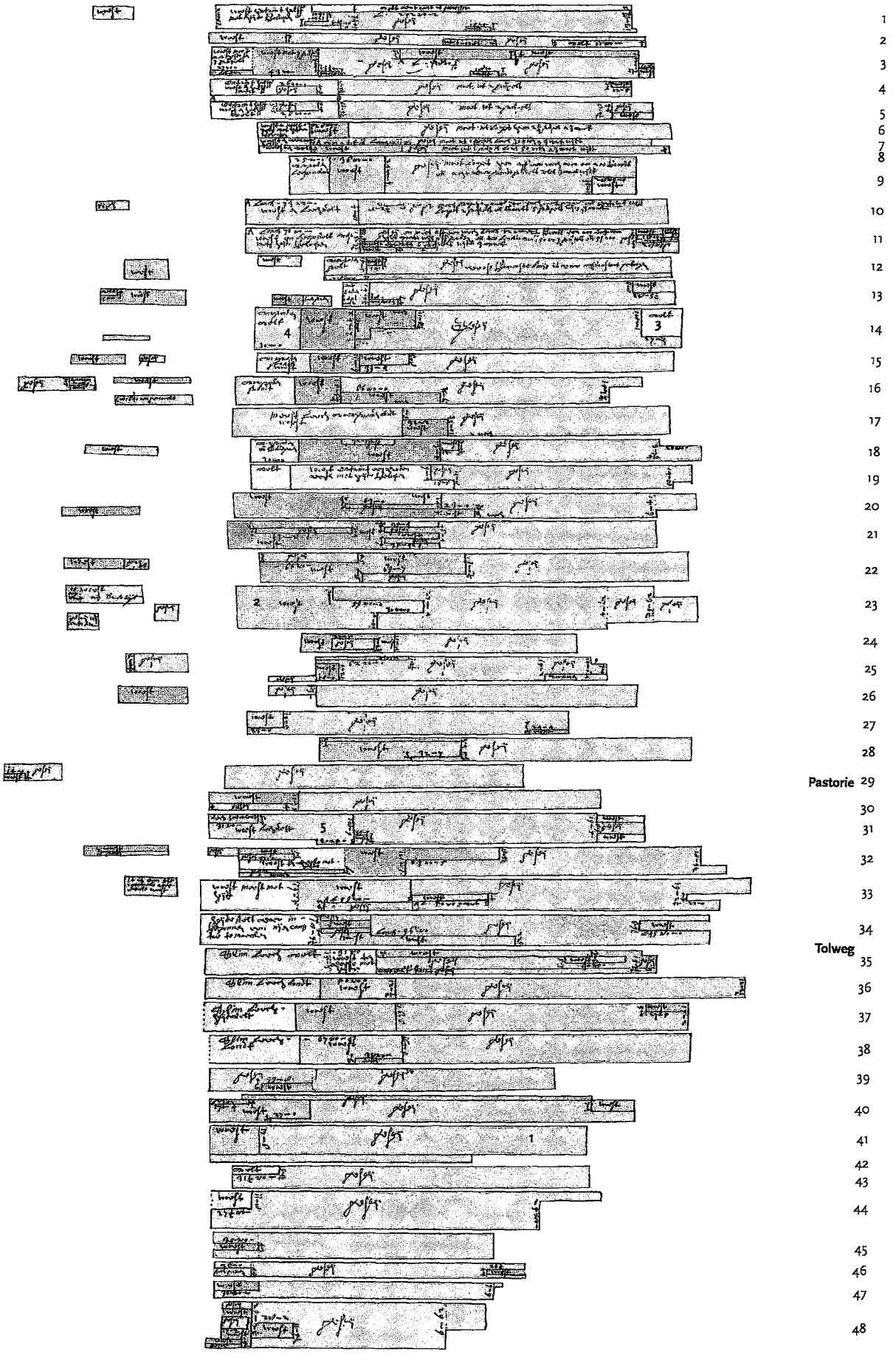

Kaart 12 **Bundeling van de bouwlandkarteringen met daarin aangegeven de categorieën 'onland'. (De ligging van de voor-einden is gebaseerd op het kadaster van 1832)** (Bron: OSA 845)

De overige opstrekken van Koekange, met uitzondering van de Lage Linthorst, zijn rijkelijk bedeeld met onland. Zo onderscheidt zich een tweede categorie waarvan het onland met 'heyde belopen' is en die soms wordt aangeduid als 'half velt'. Deze cluster komt voor op de eerste acht opgaanden bij de grens met Weerwille en op een viertal plaatsen tussen de Pastorie en de Tolweg naar Echten. Een derde categorie vormen de 'vergraven ackers' of 'lege landen' die alle op de vooreinden van de opgaanden 9 tot 19 naast elkaar liggen. Als vierde en laaste categorie onland, onderscheiden we 'slim leeg velt', dat voorkomt op vier plaatsen ten zuiden van de Tolweg en de Lage Linthorst.
De omzetting van de oudste bouwlanden in onland was een gevolg van de geleidelijke maaiveldverlaging door vertering van de veenlaag. Hoewel de aanduidingen 'vergraven' of 'half vergraven' aangeven dat in veel situaties de veenlaag nog niet geheel was verdwenen, mag worden aangenomen dat door de zeer natte omstandigheden akkerbouw onmogelijk was geworden. Deze situatie is vergelijkbaar met de oude bovenveencultuur in Schoonebeek en Roswinkel.[58] Een algemeen verschijnsel van drooggelegd of verland veen is het proces van fysische rijping en biochemische vertering. De snelheid is afhankelijk van natuurlijke omstandigheden als veensoort, temperatuur, pH en aëratie, maar ook van de toegepaste exploïtatievorm. Zo ontstaat er bij landbouwkundig gebruik in de bovengrond een veraarde laag met een amorf karakter. Hierin zijn de disperse humusdeeltjes mobiel en hopen zich op in de overgang van veen naar zand. Er ontstaat dan een smerende gliedelaag (organische B-horizont) die kazig en vast kan worden en daardoor slecht doorlatend en doorwortelbaar is.[59] In combinatie met resten van zeer slecht doorlatend oud veenmosveen kan dit leiden tot langdurige schijngrondwaterspiegels.[60] Deze omstandigheid vormt mogelijk een verklaring voor de zeventiende-eeuwse afgravingen in de onlanden achter het erf. Het 'verturven' van de slecht doorlatende veenlaag zou dan opgevat kunnen worden als een vorm van grondverbetering die een latere herontginning in sommige gevallen weer mogelijk maakte.[61]

1.3.2.2 De diversiteit van de ondergrond

De clusters van de onderscheiden categorieën, die we konden onderscheiden op de karteringen van Peters, zijn na bijna tweehonderd jaar nog te herkennen aan hun afwijkend grondgebruik (zie de bodemgebruikskaarten van 1832). Zo zijn de met 'heyde belopen' percelen van categorie II bij de grens met Weerwille op de minuutplan van 1832 in gebruik als hooilandjes, terwijl in de opgaanden ten zuiden daarvan de 'vergraven akkers' van categorie III als schapenveld worden gebruikt. De 'woeste' percelen van categorie I in de opgaanden van het midden van Koekange waren in de 19e eeuw weer in gebruik als bouwland. Ten zuiden daarvan lagen enige met 'heyde belopen' percelen die op de minuutplan als schapenveld staan aangegeven, terwijl het 'slim lege lant' (categorie IV) als hooiland werd gebruikt, evenals de 'woeste' percelen in de Lage Linthorst.
Er is dus een herkenbaar verband tussen de onlandcategorieën van de kartering in 1641 en het grondgebruik in 1832. De oorzaak van deze consistentie in de tijd moet vooral gezocht worden in de gesteldheid van de ondergrond, die nu na eeuwen grondgebruik is ontbloot van zijn veenlaag. De uitvoerige karteringen die in het kader van de ruilverkaveling Ruinerwold-Koekange werden uitgevoerd, vormen een belangrijk hulpmiddel in de verklaring van de verschillen in het 19e eeuwse grondgebruik van de onlanden.[62]
De cluster hooiland bij de grens met Weerwille hangt samen met een oude rivierbedding van de Wold Aa, die zich ook door de opgaanden van het naburige buurtschap slingert. De ondiepe restanten van deze bedding zijn nog gevuld met veenmosveen. Deze gronden hebben doorgaans een hoge grondwaterstand (GT2) en worden in

58 - Elerie, 1989, 79.
59 - Zo'n gliedelaag wordt in Koekange nu nog aangetroffen onder het veen van de oude beddingen waar de veenlaag oorspronkelijk veel dikker was en daarom nog niet geheel is verteerd, zoals bij het overgrote deel van de moerige podzolgronden. Zie Stiboka 1972, 16 en 18.
60 - B. van Heuveln 1972, 16 en 18.
Bodemkaart van Nederland Blad 16 West/Oost Steenwijk Stiboka 1988, 57; idem Blad 23 Schoonebeek Stiboka 1980,.92/93 en blz. 114.
61 - Deze gang van zaken is enigszins vergelijkbaar met de aanmaak van bouwland in de veenranddorpen langs de Hunze in het Oostermoer.
62 - Stiboka, 1972.
63 - OSA. 845. Ruinerwold.

natte periodes gauw drassig. Het gebruik als hooiland ligt dus voor de hand. Deze situatie wordt bevestigd in een doleantie van Weerwille uit 1642 waarin de ingezetenen klagen over de slechte kwaliteit van hun bouwlanden die 'leeg en watersuchtig' zijn en waarop "..sy weinich rogge connen verbouwen maer meest aen haver gesey soecken."[63]
Het complex groenland achter de erven ten zuiden van de Tolweg (categorie IV) staat in relatie met een zijdal van de Koekanger Aa dat hier bijna aan de bewoningsas grensde (kaart 4). Het veen is hier nu nagenoeg verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor het onderliggende dekzand dat relatief laag ligt en een hoge grondwaterstand heeft. Een vergelijkbare situatie doet zich voor op de hooi- en hakhout percelen achter de erven van het naburige Lage Linthorst.
In het voorgaande werd gewezen op een tiental erven in het midden van de bewoningsas die hun 'woeste' percelen van de grondschatting in 1832 weer in gebruik hebben als bouwland (categorie I). In de 19e eeuw grensde het bouwland dus weer direct aan de erven. Men is dus kennelijk weer overgegaan tot een herontginning van de 'woeste' landen. Ook hier moet de verklaring gezocht worden in de gesteldheid van de ondergrond. De bewuste erven liggen allen aan de rand van een hoger gelegen keileemplateau met een relatief lage grondwaterstand (GT4). Ook de hogere vruchtbaarheid van de lemige zandondergrond kan de boeren hebben aangezet tot herontginning, die elders zonder een intensieve bezanding en ontwatering nauwelijks loonde.

1.3.2.3 Regulier en tijdelijk bouwland

Tot dusver ging onze verhandeling over de bovenveencultuur van Koekange, met name over het zogenaamde reguliere bouwland dat zich achter de erven en het onland opstrekte. Regulier of 'regularis' bouwland zoals het in sommige bronnen ook wel genoemd wordt, betekent dat het land met regelmaat werd ingezaaid. Daartoe moest het arme oligotrofe veen evenals de 'zand-

zandgronden
- hoge en middelhoge humuspodzol
- lage en zeer lage humuspodzol

zandgronden op keileem
- hoge en middelhoge humuspodzol
- lage en zeer lage humuspodzol

moerige gronden
- moerpodzolgronden
- dampodzolgronden
- broekeerdgronden

veengronden
- meerveengronden

Kaart 13 **De huidige bodemkundige structuur in de zone van de voormalige veenakkers**
(Bron: Stiboka 1979; rapport 878)

Tabel 4 **De bouwlanden van Koekange in 1641**
(Bron: OSA 845)

64 - Elerie, 1989, 61 en 79.

65 - OSA, 857, Ruinerwold.

landen' op de essen zwaar worden bemest. Bovendien was akkerbouw op veen alleen mogelijk wanneer voldoende werd ontwaterd. De hoofdstructuur van de afwatering werd gevormd door een stelsel van zwetsloten die de grens vormden tussen twee opgaanden en die het water richting beekdal afvoerde. Deze doorgaande sloten, die dus tevens de grens vormden van een opstrekkende plaats, ontvingen hun water van greppels die in het veen werden gegraven om de akkers droog te leggen. Ook dit greppelsysteem binnen een opgaande werd door Peters opgemeten om deze, evenals de doorgaande landbouwpaden, van het bouwlandoppervlak af te trekken om zo een nauwkeurige opgave van het zaailand te verkrijgen. Alleen de lengtegreppels werden opgemeten. Voor deze werd een breedte van drie voet, ongeveer 90 cm, gerekend. Uit de opgave van het aantal lengtegreppels per opgaande kan de breedte van een afzonderlijke veenakker worden berekend. Opmerkelijk is dat de afstand tussen twee doorgaande greppels binnen een opgaande nogal kon verschillen. Wanneer we ervan uitgaan dat de greppels binnen een afzonderlijke opgaande op gelijke afstand van elkaar werden gegraven, dan kon de afstand uiteenlopen van 8 tot 18 m. In de meeste opstrekken lag deze echter tussen de 8 tot 12 m. De akkers in de opgaanden ten zuiden van de Tolweg waren het smalst, meestal 10 m of minder. Deze bevinding sluit aan bij de reeds geconstateerde natte terreingesteldheid in dit deel van Koekange. In vier opgaanden was de wateroverlast kennelijk zo groot, dat een 'olt sloet' of een 'dwars sloet' van bijna anderhalve meter moest worden gegraven om de akkers naar behoren droog te leggen.
Op de reguliere veenakkers achter de onlanden werd in de 17e eeuw nog in hoofdzaak rogge verbouwd, hoewel ook de verbouw van 'mestboekweit' niet moet worden uitgesloten (1.3.2.5).

Naast de reguliere bovenveencultuur was er ook een vorm van tijdelijke akkerbouw in de zogenaamde kampen. Deze omzoomde of bewalde akkers lagen voor de boerderijen tussen de bewoningsas en de Dwarsdijk. Het akkerland op deze kampen was tijdelijk en bestond in hoofdzaak uit 'haverlanden'. Na enige jaren haverbouw vervielen de akkers weer tot weidekampjes, waarop gras slechts tijdelijk tot ontwikkeling kwam en na enige jaren werd verdrongen door een heischrale vegetatie, zoals blijkt uit de veelvuldige aanduidingen 'heyde' en 'velt'. Deze wisselbouw met haver op het mesotrofe en natte broekveen voor de huizen is vergelijkbaar met de situatie in Schoonebeek en Roswinkel.[64] In een doleantie wordt de haverlandencultuur in laatstgenoemde randveenontginning genoemd als een vorm van graslandverbetering. Ook in het naburige Ruinerwold werd de wisselbouw in de broeklanden rond de samenloop van de Koekanger Aa en de Wold Aa hiermee in verband gebracht, opdat "..deselve niet met russchen beliepen..".[65]
In 1641 werd in Koekange meer dan de helft van deze kampen als 'woest' aangeduid, terwijl een beperkte oppervlakte net was 'aengemaeckt'. In feite hebben we ook hier dus te maken met een veldgrasstelsel waarbij 'woest' kan worden opgevat als een vorm van meerjarige weidebraak (dries). Als derde en laatste categorie bouwland kunnen de goorns en huiskampen worden onderscheiden. Deze tuingronden sloten aan bij het erf en werden benut voor groenteteelt en intensievere gewassen. In een aantal gevallen wordt op de kaarten ook het specifieke gebruik op deze huispercelen vermeld. Zo staat in de opstrek van Meeuwes Geerts (no 16) een 'knollencamp' vermeld, terwijl elders 'koolgoorns' zijn ingetekend.

1.3.2.4 De ontwikkeling op lange termijn

De karteringen van Peters zijn nuttig gebleken voor meer inzicht in de ruimtelijke geleding van de bovenveencultuur, maar zij vormen slechts een momentopname. Om een beeld te kunnen vormen van de bovenveencultuur op lange termijn moeten we terugvallen op de achtereenvolgende registers van de 17e-

	mud	schepel	spint	in ha
zaaid bouwland	553	1	3	199,9
st liggend	158	0	0	57,1
heide begroeid	32	3	3	11,9
raven bouwland	38	0	0	13,7
sig bouwland	22	1	2	8
al	804	3	0	290,6

eeuwse grondschatting, de herziening van rond 1750 en het kadaster van 1832.

In tabel 4 zijn de gegevens uit het register van 1641 samengebracht. Deze zijn gelijktijdig met de karteringen gemaakt en geven inzicht in de verhoudingen onland, woest en bebouwd.[66]
In totaal werd 291 ha land opgemeten en geregistreerd. Hiervan was 200 ha, dat wil zeggen 69% ingezaaid, terwijl 31% braak lag. Van deze laatste categorie bestond 34 ha (12%) uit onland, terwijl 57 ha (19%) als 'woest' staat aangeduid. De exploitatievorm in de onderscheiden categorieën land is niet altijd even duidelijk. Uit aanduidingen als 'leeg velt', 'een derde met heyde belopen' e.d. kunnen we afleiden dat deze onlanden extensief werden gebruikt. Deze oudste en meest gedegenereerde veenakkers waren in de 17e eeuw reeds in gebruik als laagwaardige weide of hooiland, zoals dat tweehonderd jaar later nog op de minuutplan staat aangegeven. Het is niet bekend of in de 17e eeuw ook de houtteelt op deze percelen reeds van betekenis was. Duidelijk is wel dat in veel onlanden nog turf werd gestoken voor eigen of lokaal gebruik. Een uitzonderlijk groot stuk werd afgegraven in de opstrek van Jan Egbers (no 3) bij de grens met Weerwille. In 1643 verzocht hij om afslag omdat "..sijn bouwlant omtrent een vierde pardt daerbij vergraven sij en tegenwoordich leeg leyen..". Soms ging men over tot herontginning zoals een aanduiding in de opstrek van no 34 doet vermoeden. In het heischrale perceel achter het erf is de eigenaar "..begonnen een nije camp toe te maecken". Mogelijk ging het hier om de aanleg van een stuk haverland, vergelijkbaar met de kampen in de opstrek voor het huis.
Het grondgebruik in de categorie 'woest' is minder duidelijk. Er is niets bekend over de duur van de braakperiode of tussentijdse exploitatievormen. Op de kartering van Peters zouden de percelen 'geseij' temidden van het 'woest' kunnen wijzen op een wisselbouw waarbij akkerbouw na enige jaren werd afgewisseld door een langdurige braak. Ook het feit dat 'woest' als aparte categorie werd onderscheiden zou in die richting kunnen wijzen. We zouden het 'woest' dan kunnen beschouwen als een overgangszone tussen het onland, dat definitief z'n bouwlandbestemming had verloren, en het reguliere bouwland.

Iets meer duidelijkheid over het grondgebruik en de gewassen verschaffen de archiefstukken over de herziening van de grondschatting in de periode 1741-1755.[67] Overeenkomstig de Landdagresolutie van 1641 werden aanvankelijk de schulte en de schatbeurder belast met de registratie van de nieuw getimmerde huizen en schuren en de nieuw aangemaakte bouwlanden sinds 1654. Evenals elders in de Landschap voldeed deze registratie, zonder de hulp van een landmeter, niet aan de verwachtingen. In Koekange vond men het zelfs niet eens nodig om de nieuw aangemaakte bouwlanden te registreren omdat "..het meerendeel opgaande landen zijn en hoger geschadt als ten huidigen dage kunnen gelden gelijk sulks bij publijke miningen van tijdt tot tijdt wort bevonden..". Ter ondersteuning van deze bewering werd als voorbeeld het erf van de schulte aangehaald, dat door hem in 1733 was gekocht voor 4215 car.gld, terwijl hetzelfde erf in de grondschatting van 1656 op 5465 car.gld. was geschat. Ook de daarop volgende resoluties uit 1742, 1744 en 1745 konden de plaatselijke werkgroep, waaraan inmiddels twee eigenerfden waren toegevoegd, niet overtuigen van de noodzaak tot registratie. Hoewel men nu in een doleantie uit 1745 erkende dat "..het binnenlant hier en daar verbetert is.." was men wederom niet overgegaan tot opmeting "..angesien Coekange hiel swaar in de schattinge ligt.." En weer werd het erf van de schulte, dat nu geheel was opgemeten, als voorbeeld opgevoerd. Toch erkent men in hetzelfde bezwaarschrift dat van het 'belmundig lant' in 1643 geregistreerd, "..een groot gedeelte besayt wort, wel niet met rogge maar met boekweiten.." en dat bovendien "..het

66 - Bij vier erven (no 4,5,20 en 35) zijn de onlanden niet geheel in overeenstemming met de karteringen geregistreerd; dit is wel het geval met de oppervlakte 'gesey' en 'woest'.
67 - OSA, 858.

lant welk tijdig met boekweite of havergeseit is voor belmundig is angeslagen..". We kunnen dus inderdaad aannemen dat het als 'woest' gekarteerde land in 1641 voor een deel weer tijdelijk werd gebruikt voor boekweit of haver.
In dezelfde doleantie staat ook een belangwekkende mededeling over het gebruik van het reguliere bouwland, "..zijnde nog de gewoonte in Coekange dat het halve lant alom met boekweite besayt wort exemt [het erf van ;H.E] Schoonvelde.."
Deze vruchtwisseling van rogge met boekweit blijkt ook uit de opmeting van het erf van de schulte Hiddingh, waarbij slechts de helft van de twintig mudden bouwland is bezaaid en gesteld wordt op 67 car.gld., "..schoon van het beste lant niet is ..", terwijl de overige tien mudden met boekweit werd verbouwd en slechts op 33 car.gld. werden getaxeerd.
Met deze bijzondere omstandigheden in het bezwaarschrift hielden Gedeputeerde Staten rekening door nog in hetzelfde jaar te besluiten dat "..het meerdere gesaay in de opgaande erven van Coekange voorheen op vol gestelt..", nu op een halve ommeslag werd gerekend, terwijl de haverlanden op een derde bleven staan.
Of de vruchtwisseling van rogge en boekweit ook reeds in de eerste helft van de 17e eeuw op deze schaal werd toegepast is niet vast te stellen, maar erg waarschijnlijk lijkt dit niet. Uit die periode zijn in ieder geval geen bezwaarschriften bekend die van deze gewoonte melding maken en bovendien zou het niet te rijmen zijn met de dispensatie die pas in 1755 werd verleend. Het lijkt zelfs waarschijnlijk dat rond 1750 het boekweitareaal zich nog volop aan het uitbreiden was zoals kan worden opgemaakt uit een doleantie uit 1745 waarin werd opgemerkt "..dat al om meer lant met boekweite als rogge op ackers die omgesayt worden besayt wort of geheel werkelijk meer boekweite als rogge gesayt wort.."
Deze ontwikkeling zou kunnen wijzen op een geleidelijke teruggang in kwaliteit van het reguliere bouwland en zou de waardevermindering ten opzichte van de schatting van een eeuw eerder kunnen verklaren.

	onland	woest	ingezaaid
1641	11,9 ha (heide) 13,7 ha (vergraven) 8 ha (leeg)		
	totaal 33,6 ha	57,1 ha	199,9 ha
1832	95,9 ha (hooiland, weiland, heide of hakhout)		282,8 ha

Tabel 5 **Verdeling van bouwland in onland/woest/ingezaaid**
(Bron: OSA 845 en 858; kadaster 1832)

Bij een vergelijking van de arealen uit de grondschatting met die van het kadaster uit 1832 komt naar voren dat het percentage 'onland', dat wil zeggen voormalige bouwlanden die een extensieve bestemming hebben gekregen, in bijna tweehonderd jaar is gegroeid met 285% (tabel 5). Uit een kaartvergelijking wordt duidelijk dat het 'onland' vooral in het lage en natte gebied ten zuiden van de Postweg sterk is uitgebreid. Over de gehele linie werden de verliezen van bouwland gecompenseerd door de aanmaak van nieuwe akkers op het veen in het verlengde van de opstrek en door uitbreiding van het aantal kampontginningen voor het huis of door herontginning van het 'woest' op het hoger gelegen keileemplateau (1.3.2.2). In de periode 1650-1825 leidden al deze activiteiten tot een toename van 10% van het totale landbouwareaal, wanneer ook de 57,1 ha 'woest' in de grondschatting van 1656 wordt meegerekend.
Een tussenstand in deze ontginningsactiviteiten biedt de herziening van de grondschatting in 1755. In een periode van honderd jaar werd 47,3 ha nieuw bouwland aangemaakt waarvan 36,1 ha

tot regulier bouwland kan worden gerekend en 11,2 ha tot haverland. Opvallend is dat na 1734 alleen nog haverlanden werden aangemaakt. Deze aanmaak van nieuwe bouwkampjes voor het huis, tussen de erven en de Dwarsdijk, is te zien op het minuutplan van 1824. Daarnaast manifesteert zich nu ook de vestiging van een aantal keuterbedrijven langs de Dwarsdijk, die aansluitend op hun erf bouwkampjes hebben ontgonnen.

Het bovenstaande kan nu als volgt worden samengevat. Vanaf de 17e eeuw zien we een geleidelijke groei van het 'onland'. Het gaat daarbij om omzetting van het oudste bouwland in extensieve gebruiksgronden zoals hooiland, weiland, heischrale schapenweide of hakhoutperceel. Zo vormde zich na een geleidelijke maaiveldverlaging door aantasting van de veenlaag, afhankelijk van de hoogteligging en de samenstelling van de pleistocene ondergrond, achter de erven een zone van extensieve gebruiksgronden. Het verlies aan bouwland werd gecompenseerd door nieuwe ontginningen in het verlengde van de opstrek, dat wil zeggen door de aanmaak van nieuw bouwland in het 'velt' dat aansloot op het reguliere bouwland en in mindere mate door de aanleg van haverlanden voor de huizen. Daarnaast droeg de herontginning van de leemrijke 'woeste' landen in het midden van Koekange in niet onbelangrijke mate bij tot een toename van het 'reguliere' bouwland. Al deze activiteiten tezamen zorgden in de periode 1641-1824 voor een geleidelijke groei van de bouwlandoppervlakte in Koekange. In 1755 bedroeg deze groei met 36,1 ha reeds zo'n 18%. Of hiermee ook de oppervlakte ingezaaid land evenredig groeide is niet met zekerheid vast te stellen omdat niet duidelijk is welke rol het 'woest' in 1641 vervulde. Gaan we bijvoorbeeld uit van een jaarlijkse braak, waarbij de helft van het 'woest' werd ingezaaid, dan zou het bebouwde land in 1755 reeds met 20% zijn toegenomen en in 1824 met 24%!

1.3.2.5 De opmars van boekweit

Het is echter de vraag of we in de bewuste periode alleen op basis van de oppervlaktegegevens kunnen spreken van intensivering omdat boekweit in het bouwplan met rogge ook op het reguliere bouwland een steeds prominentere plaats ging innemen. Naar de reden van de omschakeling van de gebruikelijke zomerrogge naar boekweit kunnen we slechts gissen.[68] In prijs deed boekweit op de markt nauwelijks onder voor rogge. Dat blijkt onder andere uit de registraties van Tijms voor enkele achtereenvolgende jaren in de laatste decennia van de 17e eeuw in Kampen.[69] Bovendien deed boekweit onder normale conditie ook qua opbrengst per ha nauwelijks onder voor rogge.[70] Een bedrijfseconomisch voordeel was bovendien de geringe hoeveelheid zaaizaad die nodig was in vergelijking met rogge.[71] Een groot risico vormde evenwel de onzekere opbrengst, vooral in verband met de overgevoeligheid van het gewas voor nachtvorst. Dit vormde waarschijnlijk ook de reden van een lagere schatting van het bouwland dat met boekweit werd bebouwd (1.3.2.6).
De reden voor de omschakeling naar boekweit is waarschijnlijk van agronomische aard. Volgens Bieleman liggen de voordelen van boekweit vooral in het vlak van de onkruidbestrijding.[72] De verbouw vereist namelijk een goede en diepe grondbewerking met enkele ploeggangen. Bovendien zorgt de brede groeiwijze van het gewas voor een onkruidonderdrukkend effect. Het is verder bekend dat oude veengronden bijzonder gevoelig zijn voor onkruid. Vooral de intensieve begreppeling van de Koekanger veenakkers kan veel hebben bijgedragen in de verspreiding van lastige onkruiden.[73] Ook in de oude Groninger veenkoloniën was de zwarte veenboekweit in de vruchtwisseling met rogge en haver een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen met name kweek.[74] Een bijkomend aspect dat mogelijk ook van betekenis is geweest, is de bemesting. Boekweit stelt veel minder eisen aan de bodemvruchtbaar-

68 Bieleman, 1987,.669.
69 Tijms, 1977, 300 e.v.
70 Verhandelingen 1790.
71 Edelman, 1943, 166.
72 - Bieleman, 1987, 523-24.
73 - Kok, 1948, 39.
74 - Boon, 117.

Tabel 6 **Het verband tussen de grondwatertrappen en de bouwlandkwalificaties**

bouwlandklasse	2-3	2	2-3	3	3-4
in volgorde van voorkomen grondwatertrappen	Weerwille			Tolweg	Lage Linthorst
	III a/b	VI	VI	III a/b	III a/b
	II	V b	III a/b	V b	II
	V b	III a/b	V b	II	V b

Kaart 14 **De ruimtelijke verdeling van de kwaliteitsklassen bouwland**
(Bron: kadaster 1832)

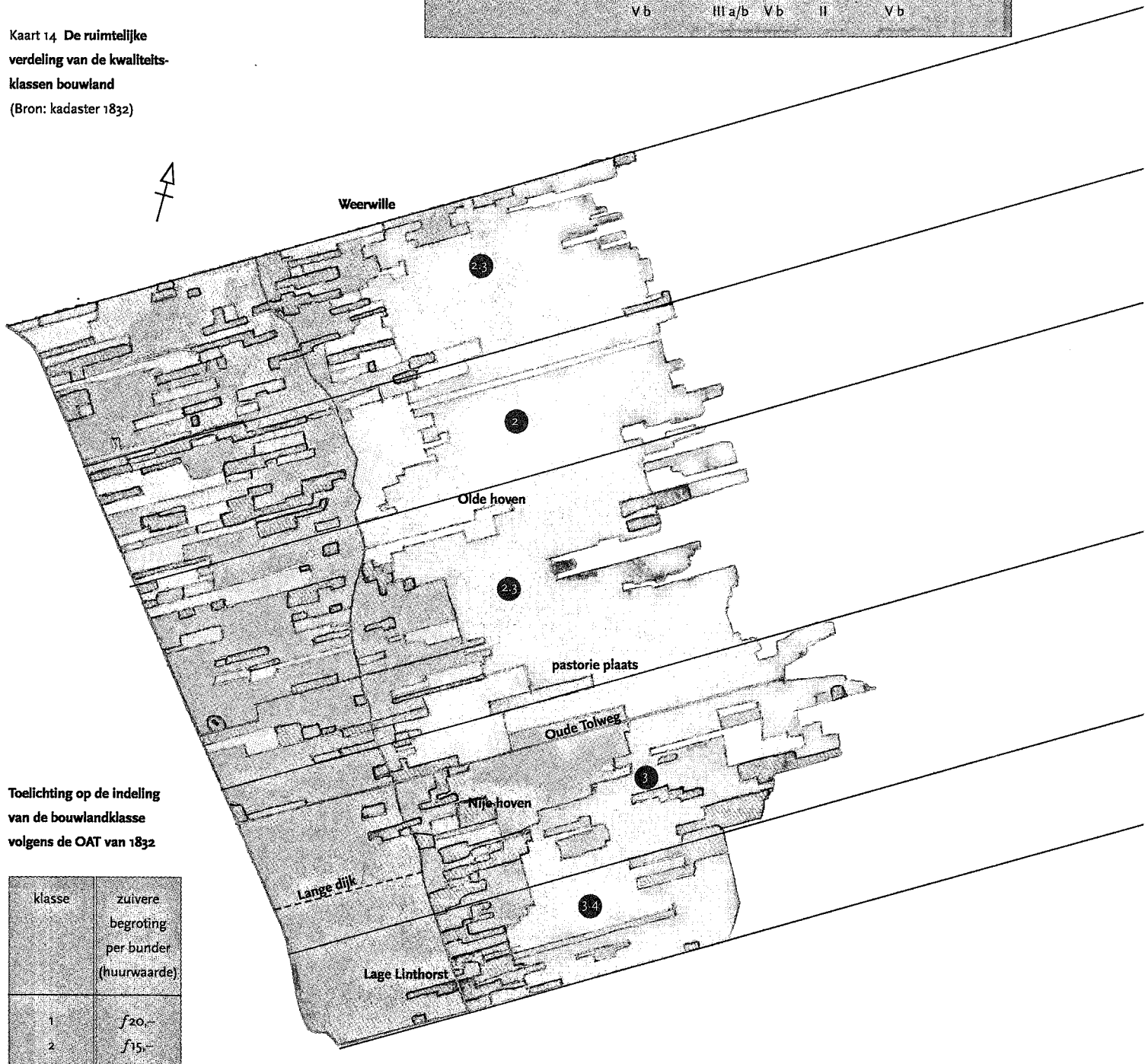

Toelichting op de indeling van de bouwlandklasse volgens de OAT van 1832

klasse	zuivere begroting per bunder (huurwaarde)
1	ƒ 20,–
2	ƒ 15,–
3	ƒ 10,–
4	ƒ 5,–

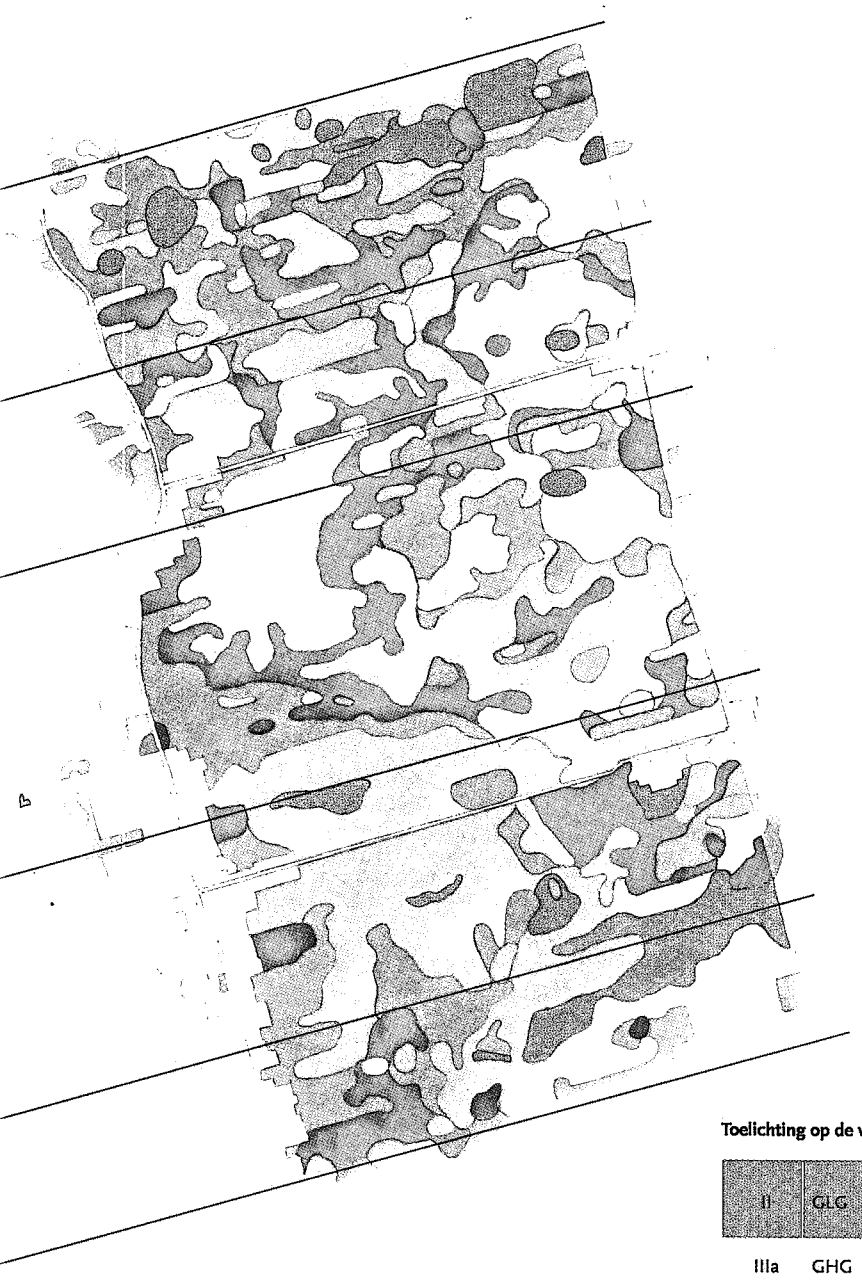

Kaart 15 **De grondwatertrappen in de zone van de voormalige veenakkers** (Bron: Grondwatertrappenkaart Stiboka)

Toelichting op de voorkomende grondwatertrappen

II	GLG	50-80 cm	dras in regenrijke perioden
IIIa	GHG	< 40 cm 'natter' deel	idem
	GLG	80-120 cm	
III b	GHG	< 40 cm 'droger' deel	sneller droog in regenrijke perioden
	GLG	80-120 cm	
Vb	GHG	< 40 cm 'droger' deel	geen wateroverlast
	GLG	> 120 cm	
VI	GHG	40-80 cm	nooit wateroverlast; in droge perioden kan
	GLG	> 120 cm	vochttekort ontstaan

GLG = gemiddelde laagste grondwaterstand GHG = gemiddelde hoogste grondwaterstand

heid, hoewel het gewas in een vruchtwisseling met winterrogge niet geheel zonder bemesting kon. Het voordeel zat dus in een minder zware bemesting dan bij een vruchtwisseling van zomer- en winterrogge.
Waarschijnlijk moet de sterk gegroeide populariteit van boekweit in het bouwplan mede gezocht worden in de geleidelijke achteruitgang van het bouwland. Bij de herziening van de grondschatting in 1755 klagen de Koekangers dat "..haar bouland waterig venig en slegt is.."[75] De uiteindelijk toegekende verlaging van de schatting door de Landschap bevestigt deze constatering.

1.3.2.6 De bouwlandschattingen

In de paragraaf over de grondschatting (1.3.1) merkten we op dat de weergave van de opstrek in 'ackertallen' het probleem met zich meebrengt dat hierdoor geen inzicht wordt verkregen in de afzonderlijke schattingen van de gebruikslanden binnen een opstrek. Zo vormt het ontbreken van een afzonderlijke schatting voor de bouwlanden een probleem voor een vergelijking met andere randveenontginningen. Via een omweg blijkt het toch mogelijk enig inzicht te krijgen in de waardering. Het gaat om de reeds eerder besproken herziening van de grondschatting in het midden van de 18e eeuw waarbij in 1753 het erf van de plaatselijke schulte werd opgemeten. Bij deze gelegenheid werd door de beëdigde landmeter eveneens het bouwland getaxeerd, waarbij het roggeland werd vastgesteld op 67 car.gld., terwijl het "..tot boekweite gedestineerde lant.." slechts op 33 car.gld. werd geschat. Deze opgave wekt de indruk alsof hier sprake is van twee soorten bouwland. In werkelijkheid ging het echter om regulier bouwland waarop een vruchtwisseling van rogge en boekweit werd toegepast. De gemiddelde waarde zou dan kunnen worden vastgesteld op 50 car.gld. per mud bouwland. Deze waarde ligt in de buurt van de 17e-eeuwse schattingen in Schoonebeek en Roswinkel van 45 car.gld. per mud.[76]
Overigens werden 'veenlanden' doorgaans veel lager gewaardeerd dan de 'zandlanden' op de essen van het Drents Plateau.[77]

Bij de herziening van 1755 viel de schatting van de Koekanger veenakkers nog lager uit. Een mud werd toen vastgesteld op 40 gulden, '..half zoveel als de anslag op de Dwingeloer Esch..' aldus een opmerking van de toenmalige predikant.[78]
Een interessant gegeven dat in dit verband niet onbesproken mag blijven, is de waarderingsklasse van de bouwlanden in de OAT van 1832. Door het ontbreken van de basisstukken of primaire bescheiden waarin de plaatselijke commissies aangeven op welke wijze de schatting tot stand was gekomen, zijn vergelijkingen met andere gemeenten, zoals we eerder opmerkten, weinig zinvol. Alleen enkele algemene criteria die een rol hebben gespeeld bij de vaststelling van de hoofdklasseringen tussen gemeenten zijn bij benadering af te leiden uit de bezwaarschriften van de kantonale vergadering van 1826.[79] Zo blijken de afstand tot vaarwater voor de aanvoer van mest, evenals de beschikbaarheid van groenlanden in deze stukken, van doorslaggevende betekenis voor de waardeschatting. Voor de kadastrale gemeente De Wijk, waaronder Koekange viel, gold nog in het bijzonder het criterium dat de bouwlanden, evenals overigens in Ruinerwold, zich minder leenden voor de graanteelt. Met dit laatste doelde men kennelijk op de matige kwaliteit van de natte veenakkers. Deze algemene uitspraken op kantonaal niveau zeggen op zich weinig over de diversiteit op het lokale niveau. We mogen er echter wel vanuit gaan dat een vergelijking binnen een eenzelfde kadastrale gemeente verantwoord is, aangezien bij de schatting met dezelfde criteria werd gewerkt. In Koekange werden de bouwlanden in vijf klassen onderscheiden. We onderscheiden achtereenvolgens 4 klassen met respectievelijk een zuivere opbrengst van 20, 15, 10 en 5 gulden. Op basis van deze classificatie kunnen de opstrekkende bouwlanden in vijf afzonderlijke zones worden

75 - OSA, 857, no. 50.
76 - Elerie, 1989, 64 en 79.
77 - OSA, 1646.
78 - OSA, 857 no 54.
79 - Archief De Milly van Heiden Reinenstein, no 927.

onderscheiden. De breedste zone vanaf Weerwille tot en met enkele erven voorbij de pastorie bestaan uit overwegend klasse 2 en 3. In het midden wordt deze zone opgedeeld door een smalle zone van zeven erven van klasse 2. Daarnaast een zone rond de Postweg tot aan de Lage Linthorst met overwegend landerijen in de klasse 3. En tenslotte de Lage Linthorst met de klassen 3/4 of 4 en hier en daar zelfs 5.
Een verklaring voor deze differentiatie moet onder meer gezocht worden in de verschillende grondwaterstanden. Een vergelijking met de grondwatertrappenkaart laat een duidelijke verband zien tussen de klassering in de OAT en de plaatselijke grondwatertrap.[80] In tabel 6 is dit verband schematisch weergegeven. Het verband tussen een lage klassering en een relatief hoge grondwaterstand blijkt niet in alle gevallen op te gaan. Dit geldt met name voor de meest zuidelijke erven in de Lage Linthorst die in de OAT zeer laag worden gewaardeerd. We moeten dan ook voorzichtig zijn met het vertalen van de huidige grondwatertrappenkaart naar historische situaties. In dit geval zouden we de afwijking kunnen verklaren uit de latere ontginning van de Lintersche Egge waardoor ook de ontwateringssituaties van de aangrenzende opstrekken aanzienlijk verbeterde.

1.3.2.7 Samenvatting

De bovenveencultuur in de randveenontginning Koekange was een complexe en dynamische exploitatievorm met grote gevolgen voor de bodemvorming en de waterhuishouding. Reguliere graanbouw op oligotroof veen vereist niet alleen een fijnmazig ontwateringssysteem, maar tevens plaggenbemesting. Inklinking en een geleidelijke vertering van het veen waren op termijn funest voor een permanente akkerbouw. De veel extensievere haverlandencultuur of een bestemming tot onland met marginale gebruiksvormen vormden op termijn de enige alternatieven.
Door de diepte van het grondwater en de samenstelling van de pleistocene ondergrond kon dit proces plaatselijk verschillend uitwerken. Dit leidde in de breedte van de opstrekken tot clusters van diverse onlandcategorieën die zich onderscheidden naar verschillende vormen van marginaal grondgebruik. Zo ontstond in Koekange tussen de erven en het reguliere bouwland een 'periferie' van laagwaardige hooilandjes, hakhoutbosjes en heischrale weidekampen. In de meest gunstige situatie ging men naar verloop van jaren weer over tot herontginning.

De akkerbouw kon als bedrijfstak alleen op peil worden gehouden door ontginning van nieuwe veenakkers in veldwaartse richting. Maar deze ruimtelijke compensatie, waardoor het reguliere bouwland steeds verder van de plaatsen kwam te liggen, was niet voldoende. De steeds nattere condities maakte een einde aan het traditionele tweespan van winter- en zomerrogge. In de plaats van de zomerrogge kwam de mestboekweit die door een latere inzaai een alternatief vormde voor de 'waterzuchtige' en onkruidgevoelige veenakkers.
De zone van voormalige onlanden die aansloten op de erven bestaat thans voornamelijk uit lage veldpodzolgronden (Hna). Het iets hoger gelegen reguliere bouwland op de ingekleurde minuutplans van 1832 valt nu samen met een zone van moerige podzolgronden met een minerale eerdlaag (pZ Wp). Het cultuurdek van deze gronden is ontstaan door veraarding van veen in combinatie met plaggenbemesting.[81]

1.3.3 De groenlanden

Wie de oudste topografische kaarten van Koekange en omgeving uit de eerste helft van de vorige eeuw bestudeert, doet een merkwaardige ontdekking. De groenlanden in de opstrek van het beekdal, die de bestaansvoorwaarde en de ecologische spil van de randveenontginningen vormden, schitteren in Koekange door afwezigheid. In plaats daarvan zien we een uitgestrekte heidevlakte ingetekend die in het midden wordt

80 - Stiboka, 1972.
81 - Bij een vluchtige veldinspectie met de bodemkundige Theo Spek in 1988 (dus nog vóór de ruilverkaveling) bleken sommige opstrekken nog een cultuurdek van veraard veen te bezitten van meer dan 40 cm.

82 - Elerie, 1989, 53.

83 - We wezen in 0.3 al op het merkwaardige feit dat onderzoekers als Bouwer en Bieleman dit voor Koekange zo belangrijke complex niet tot het dorpsgebied van Koekange rekenden.

84 - Bieleman, 1987, 192.

85 - OSA, 758.

doorsneden door een vrijwel rechte waterlossing, terwijl de kenmerkende strokenverkaveling op veel plaatsen ontbreekt. Ons vertrouwde beeld met een ecotopenopbouw vanuit het beekdal van achtereenvolgens hooi- en weilanden, kampen, bouwlanden en veld of veen wordt hier dus geweld aangedaan.[82]

Het historische landbouwbedrijf in de pleistocene zandgebieden is zonder een stevige groenlandbasis moeilijk voor te stellen. Het Koekanger groenlandreservoir lag dan ook voornamelijk in het brede beekdal en de broeklandzone buiten de opstrek ten zuiden van het dorp.[83] In deze paragraaf zal uitvoerig worden stilgestaan bij het ontstaan van deze merkwaardige landschappelijke opbouw.

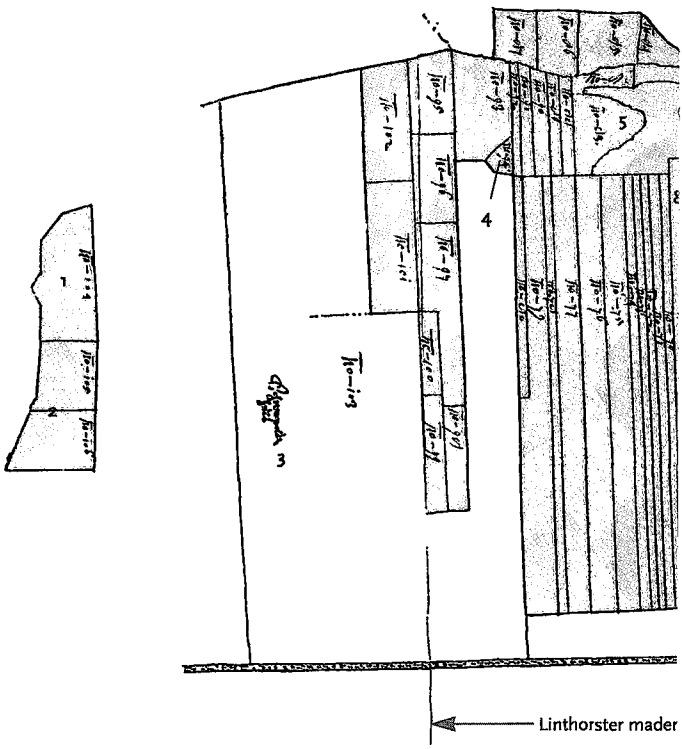

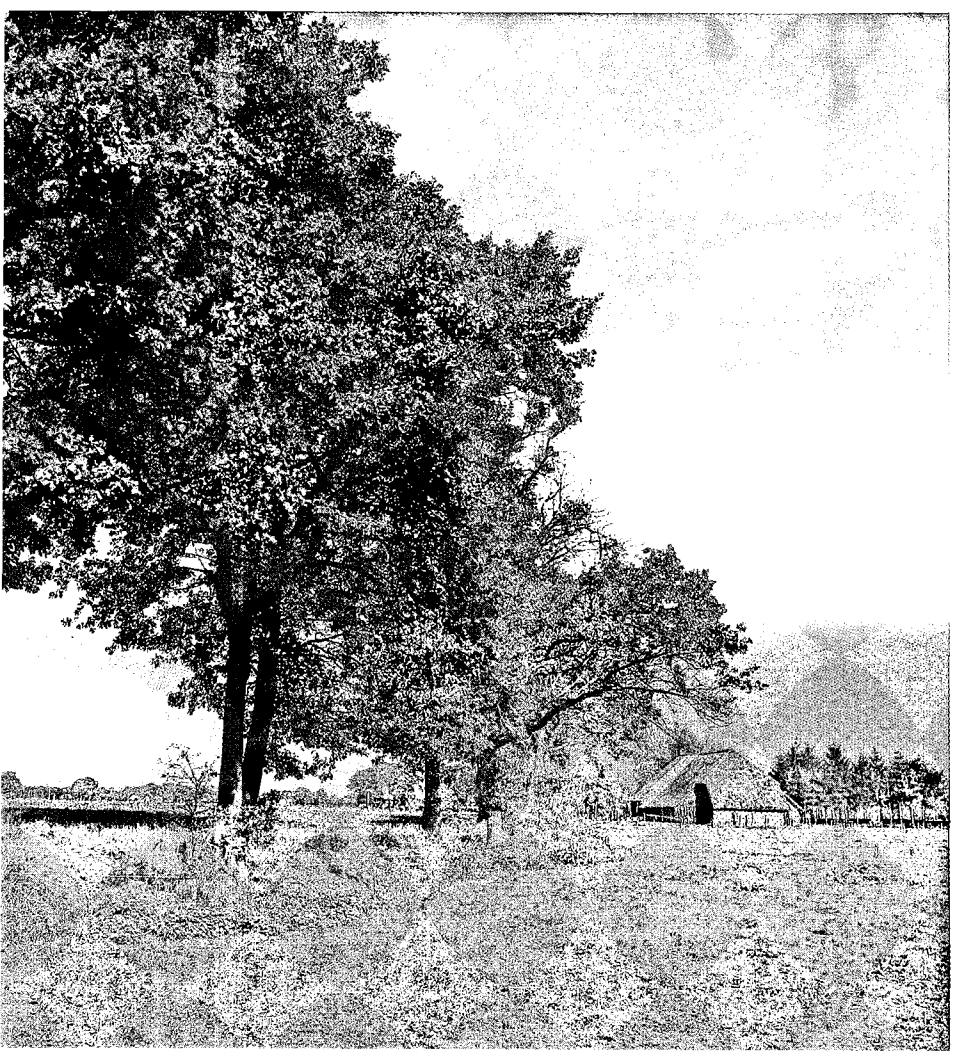

De Hoge Linthorst vanuit de Koekanger Aa

1.3.3.1 De groenlanden buiten de opstrek

De beste wei- en hooilanden van Koekange lagen in een brede strook ten zuiden van de Lange Dijk (de Tolweg naar De Wijk) in het beekdal van de Koekanger Aa. Het bezit in dit groenlandcomplex staat in de grondschatting voor elk erf afzonderlijk vermeld. Het gaat dan om groenland buiten de opstrek en bijna altijd om hooiland. Ten behoeve van de definitieve grondschatting in 1656, werden de groenlanden buiten de opstrek reeds in 1647 door de landmeter Carst Peters opgemeten en in kaart gebracht (kaart 16). Met de bijbehorende 'korte- en lange staten' geeft de kartering een vrij exact beeld van de bezitsstructuur die deels samenviel met de veldverkaveling van het totale complex. Met behulp van de bijbehorende doleanties kan ook enig inzicht worden verkregen in de kwaliteit van het groenland.

Het gekarteerde gebied beperkt zich tot de groenlanden ten westen van de landerijen behorend tot de erven Schoonvelde en Hoge Linthorst en in het oosten tot de marke van Echten, terwijl de Echtinger Nieuwe Grift, de latere Hoogeveensche Vaart, de zuidelijke begrenzing vormde. Inclusief de groenlanden van genoemde erven omvat de

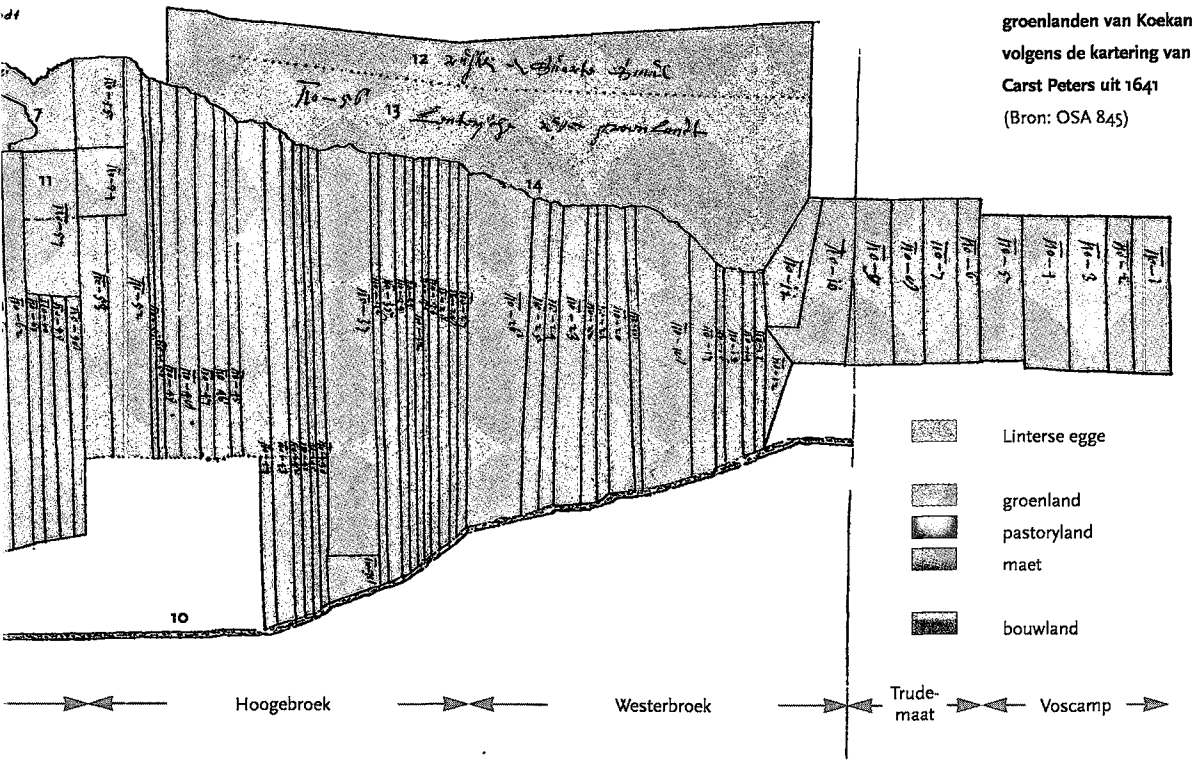

Kaart 16 **De zuidelijke groenlanden van Koekange, volgens de kartering van Carst Peters uit 1641**
(Bron: OSA 845)

1 Vosmaet
2 Westermaet
3 Schoonvelde huis
4 Santberg
5 Maetijn
6 Hoge Linthorst boulandt
7 Crimpe
8 Papenmaet
9 Vriesensloot
10 Hoogeveensche Vaart
11 Koeweyden
12 Rusken en Swarte Smul
13 Linterse egge groenlandt
14 Koekanger Aa

kartering ruim 390 dagmaten groenland, hetgeen overeenkomt met zo'n 244 ha. Vrijwel alle opstrekkende erven van Koekange bezaten hier, verpreid over het complex, hooilanden. De nummers op de kaart verwijzen naar de eigenaren die in de zogenaamde korte- en lange staten staan aangegeven. Dankzij de nummering is het bezit van iedere eigenaar exact te lokaliseren. De veldnamen van de belangrijkste velddelen zijn slechts bij benadering vast te stellen.
Volgen we de indeling op de kaart van oost naar west, dan lagen de 'Vosecamp' en de 'Trudemaet' in de meest oostelijke hoek van de marke tegen de grens met de Echtinger marke. (Oshaar) Daarop aansluitend lag een complex met de perceelnummers 12 t/m 26 ten zuiden van de Lintersche Egge, waarvan het toponiem niet duidelijk is. Vanaf perceel 27 begint het 'Hogebroeck' met daarop aansluitend het 'Westerbroeck' en vervolgens de groenlanden van de Linthorst met daarin het complex van de 'Papenmade'. Ten zuiden hiervan staat op de kaart een wit gebied aangegeven. Dit viel samen met de 'Haeleweide', een complex van ruim 31 ha , dat officieel tot het gelijknamige buurtschap aan de overzijde van de Echtinger Nieuwe Grift behoorde, maar in eigendom was gekomen van vooral Koekanger boeren. Van de Koekanger marke werd de 'Haeleweide' afgescheiden door de 'Vriesensloot', waarschijnlijk restant van een middeleeuwse afwatering die ook op de huidige topografische kaart nog herkenbaar is (1.3). Tenslotte staat op de kaart een deel van de 'Lintersche Egge', waarvan het zuidelijke deel als groenland staat aangegeven. Alvorens in te gaan op de waardeschatting van de onderscheiden complexen, eerst nog enige opmerkingen over het gebruik van de groenlanden. De grondschatting laat daarover geen twijfel bestaan, met uitzondering van enkele 'koeweyden' in de Crimpe en de Lintersche Egge worden bijna alle groenlanden als 'hoylant' aangeduid. Het is echter de vraag of dit overeenkomt met de dagelijkse praktijk. Bieleman stelde reeds vast dat de voor- en naweide van hooilanden in de Landschap van de 17e eeuw nog algemeen verbreid was.[84] Uit een getuigenverklaring van 1638 kunnen we opmaken dat de groenlanden in het Koekanger deel van de Haeleweide ten noorden van de Nieuwe Grift eind juli wederom werden gebruikt voor het weiden met beesten.[85] Ook uit een uitvoerige opsomming van de pastoriegoederen in 1747 valt op te maken dat deze

86 - Karst, 1932, 76.
87 - OSA, 845, folio 175, 226 en 227.

praktijk nog steeds bestond. Evenals de overige erven bezat ook de pastorie van Koekange verschillende hooilanden verspreid over het complex, (zie kaart 16). Bij een verkoop in 1747 ging het om percelen in de kavels 75, 80 en 88 op de kartering van Peters. In de omschrijving worden de grote kavels achtereenvolgens als 'Groene Linthorst', 'Mande Linthorst' en 'Scheringe' aangeduid. Het zijn benamingen die verwijzen naar een gemeenschappelijk gebruik en in het laatste geval naar een gemeenschappelijke beweiding. Ook uit de zogenaamde Lange staat van een eeuw eerder valt op te maken dat met name de wat grotere kavels vaak meerdere eigenaren hadden. Van bijzondere betekenis in dit verband is de aanduiding 'begraven lant' die steeds weer in de grondschatting opduikt. Met deze kwalificatie wordt aangegeven dat de desbetreffende eigenaar zijn perceel had besloot en afgescheiden van het 'mande' land. Deze afgescheiden percelen kunnen over het hele complex verspreid liggen en worden hoger getaxeerd (tabel 7).

Hoe moeten we ons het mandelig gebruik van de onderscheiden groenlandcomplexen nu voorstellen? De grotere, vaak mandelige, gebruikspercelen die op de kaart van Peters staan aangegeven waren in het veld waarschijnlijk begrensd door zwetsloten die ook als veekering dienden. Het inscharen van beesten was gekoppeld aan het aantal dagmaten dat een eigenaar in een complex bezat. Verder kan het complex door een eenvoudige begreppeling in kleinere eenheden zijn onderverdeeld. Deze werden dan voor het hooien jaarlijks onder de gemeenschappelijke eigenaren verloot, zoals dat ook elders in Drenthe gebruikelijk was.[86] Slechts in enkele situaties wordt in de Lange staat het grondgebruik of een bijzondere eigenschap van het desbetreffende perceel apart vermeld. Het gaat dan om aanduidigen als Santberg en Crimpe of om 'maet', 'haeverlandt' of 'koeweyde'.
Uit al deze aanwijzingen kan worden opgemaakt dat de zuidelijke groenlanden van Koekange in de 17e en 18e eeuw in hoofdzaak een multifunctioneel gebruik hebben gekend. Naast een hooiing in juni/juli kenden de meeste groenlanden een zogenaamde voorweide en een lange naweide. Daarbij werden de grotere gebruikseenheden door de desbetreffende eigenaren mandelig beweid.

Tabel 7 **De schatting van de groenlanden in Koekange rond het midden van de 17e eeuw** (Bron: OSA 845)

per dagmaat*	1647	1655 bijstelling
Truydemaden / Voscamp	300 car.gld.	230 car.gld.
Wester- en Hoogebroeck	270 –	225 –
begravenlant in de Linthorst	270 –	225 –
Linthorst / Papemade	225 –	200 –
besloten coeweijden	225 –	200 –
Lintersche Egge	240 –	210 –

* een dagmaat of scheer werd hier gesteld op 306 vierkante roeden Steenwijkermaat hetgeen overeenkomst met 0,67 ha.

1.3.3.2 Stroomland of broekland

Uit 1647 bestaat een waardeschatting van de groenlanden buiten de opstrek. De gegevens van deze schatting zijn ondergebracht in tabel 7. Tegen deze eerste taxatie werd krachtig protest aangetekend. In meerdere doleanties sprak de 'gemene buur' van Koekange z'n ongenoegen uit over de 300 car.gld. voor een dagmat 'slim en quaet' hooiland, terwijl de veel betere landen in het naburige Echten op slechts 200 car.gld. waren getaxeerd. De kwestie vond men nogal pijnlijk omdat een deel van de Koekanger landen (de 'Trudemade' en de 'Voscamp') in de marke van Echten lag, die bovendien "..wenige jarlix in huire connen opbrengen.."[87]
Ook de vijf gezamenlijke eigenaren van de 'Lintersche Egge' voelden zich benadeeld door de schatting. Dit gerende complex van 80 'scheer-

weiden' (ruim 52 ha), dat tussen de Lage Linthorst en de marke van Echten lag ingeklemd, werd getaxeerd op 19.301 car.gld. Het meest zuidelijke deel langs de Koekanger Aa bestond uit groenland en was reeds in 1645 op 200 golt gld. per scheer getaxeerd, terwijl volgens de supplianten hier een scheer (300 vierkante roeden) niet meer dan twee golt gld. per jaar aan huur opbracht. Ook vond men de schatting van 65 golt gld. voor een scheer in het noordelijk gelegen 'schapenvelt' veel te hoog omdat dit voornamelijk uit 'slimme swarte smele' bestond. Bijzonder beeldend is de beschrijving van een 'stuckien swarte fene' van 5 $^1/_4$ dagmaat dat Coop ter Linthorst aan de zuidzijde van de Linterse Egge in eigendom had en op 393 golt gld. werd geschat. Volgens de suppliant een "..slimme swarte smele, de geheele helfte wel so sober en schra datter niet eene spiere van heyde ofte weyde op staet.." en daarom nog geen 20 golt gld. per dagmaat waard is. Zoals destijds gebruikelijk in dit soort kwesties werden enkele buren uit het naburige De Wijk en Zuidwolde als getuigen opgetrommeld om de verklaringen van de Koekangers te bevestigen. Na bezichtiging van de Lintersche Egge kwamen ook zij tot de conclusie dat vooral de oostkant uit "..slim bultich heide en russchenvelt en ten deele swarte smeulen sonder eenige groente.." bestond, terwijl de Egge naar het zuiden, grenzend aan het veld van Coop ter Linthorst eveneens "..gelijck slim en met russchen belopen..", hetgeen hen deed besluiten dat "..alles van weinig waerdyn is." Verder meldt een bezwaarschrift uit 1646 dat het noordelijk deel van "..de meente genoemt de egge.." doorgaans met schapen werd beweid en de minder schrale delen met paarden en jonge beesten.[88] De talrijke bezwaarschriften hebben hun doel niet gemist. Alle aanvankelijke schattingen werden in 1655 bijgesteld en verlaagd met respectievelijk 70,45 of 25 car.gld. (tabel 7).

Uit de uiteenlopende schattingen kunnen we opmaken dat slechts een beperkt aantal criteria een rol heeft gespeeld bij de uiteindelijke vaststelling. Een doorslaggevend criterium was ongetwijfeld de mogelijkheid tot stromen. Vanouds werd een winterse overstroming van de groenlanden vanuit het oogpunt van de vruchtbaarheid als zeer wenselijk beschouwd.[89] Door het plaatsen van eenvoudige schutten werd het overstromen kunstmatig bevorderd. Zo werden nog in de vorige eeuw in het Oude Diep op veel plaatsen restanten van dergelijke schutjes aangetroffen. Reeds in de 17e eeuw was de praktijk van de stuw-bevloeiing algemeen verbreid in Drenthe. Van de gunstige uitwerking van deze 'wilde bevloeiingen' moeten we ons geen overdreven voorstelling maken. In de eerste plaats was men overgeleverd aan de willekeur van een grillig debiet. Bovendien werd het gunstige effect van het stromen voor een deel weer teniet gedaan door de zeer beperkte afvoercapaciteit van de beken en de vaak zeer gebrekkige afwatering van de groenlanden. Door langdurige overstromingen tot diep in het voorjaar kon het groenland gemakkelijk verzuren en kon de grasgroei pas later beginnen.[90]

Toch waren de voordelen van het stromen kennelijk evident want de stroomlanden werden in de grondschatting veel hoger hoger gewaardeerd dan zogenaamde bovenlanden.[91] Ook in Koekange was dat het geval, zoals blijkt uit een bezwaarschrift van Arent Coops Schoonvelde waarin hij verzoekt om vermindering van de schatting over zijn groenlanden, inclusief "..de slegte en heijdeagtige guste beste weijden..", omdat "..hij niet ene voet...ofte stroomlant is hebbende..".[92] Zijn protest had betrekking op een estimatie uit 1642 van de landmeter Carst Peters waarbij alle "..groenlanden en begravene velden en boscasijen behoorende aent arve Schoonvelde.." tot op de voet nauwkeurig waren opgemeten.[93] Het is niet verwonderlijk dat het geaccidenteerde broekland van het erf zo'n nauwkeurige inventarisatie noodzakelijk maakte. De schattingen van de afzonderlijke percelen liepen dan ook zeer uiteen (tabel 8). Duidelijk komt naar

88 - OSA, 845, folio 176 en 177.
89 - Coert, 1984, 13.
90 - Verslag der Staatscommissie Bevloeiingen, 1897, 121/122.
91 - Elerie, 1989, 65.
92 - OSA, 845, folio 182.
93 - OSA, 845, folio 22/28.

94 - In de OAT van het minuutplan van 1824 worden de laatst genoemde gronden van de Egge, dus afgezien van het zuidelijke deel, aangeduid als heide. Dat bewijst dat deze oorspronkelijk 'groene' venige veldgronden na twee eeuwen en plaggen en schapenweide in kwaliteit zijn veranderd!
95 - Stiboka, 1972.

voren dat de landerijen van het erf Schoonvelde buiten de invloed van stromend water lagen, deels door de grote afstand ten opzichte van het beekdal en deels door de hogere ligging. Het als 'slegt en taemlick' aangeduide groenland lag veelal versnipperd in de heide, terwijl in het groenland zelf vaak veentjes lagen met berken- en elzenopslag. Het feitelijke groenland werd werd op 150 golt gld. per dagmaat geschat. Veel hoger lagen de taxaties van de groenlanden behorend bij het erf Hoge Linthorst. Zo worden de groenlanden langs de Koekanger Aa in de Crimpe op 250 golt gld. gesteld en die tussen de 'Koekanger Dijck en die Aa' op 225 golt gld. (respectievelijk no 81 en 84/87 op kaart 16). Het is dus duidelijk dat hier de mogelijkheid tot stromen door de nabije ligging aan de beek van doorslaggevende betekenis is geweest bij de hoogte van de taxaties. Dat gold ook voor het meest zuidelijke groenland van de Lintersche Egge, maar niet voor het hoger liggende noordelijke deel. Deze laatstegenoemde gronden werden slechts op 65 golt gld. geschat en bestonden voor de ene helft uit "..ruschen eenige heijdebulten en tusschen beijden plattien groen..", terwijl de andere helft uit "..swarte ten deele veengronden en ten deele vergravene grondt.." bestond. De rest van de Egge, het zogenaamde plaggenvelt, bestond voor de helft uit "..ruschen en ander groen dog wort telkes afgeplaget..", terwijl de andere helft werd aangeduid als 'swarte smul'.[94]

Tabel 8 **Schattingen van groenlanden bij Schoonvelde en Hoge Linthorst in 1641** (Bron: OSA 845)

Het erf Schoonvelde	per dagm. in goudguldens*	oppervlakte in dagmaten
'taemlick slegt groenlant'	150 g.gld.	33 dagm.
groenland met veentje	100 g.gld.	5 dagm.
groenland met veel heide	75 g.gld.	15 dagm.
voornamelijk broekbos	50 g.gld.	1 dagm.
totaal		54 dagm.

Het erf Hoge Linthorst	per dagm. in goudguldens*	oppervlakte in dagmaten
'maetien in die crimpe' (incl. haverlant)	250 g.gld.	10 dagm.
groenland tussen 'die Koekanger Dijck en die Aa'	225 g.gld.	14 dagm.
groenland 'aen die Lintersche Egge'	200 g.gld.	36 dagm.
deel van de 'Lintersche Egge'	65 g.gld.	75 dagm.
'het plaggenvelt in de Lintersche Egge'	75 g.gld.	26 dagm.
totaal		161 dagm.

* 1 goudgulden was 1,4 carolus gulden.

We kunnen nu dus vaststellen dat het grootste deel van de groenlanden buiten de opstrek van Koekange tot de zogenaamde stroomlanden behoorden. Een uitzondering vormden de broeklanden behorend bij het erf Schoonvelde en de hogere delen van de Lintersche Egge. De stroomlanden varieerden in waarde van 200 tot 230 car.gld. De verklaring voor dit verschil in waardering lag in de eerste plaats in de afstand van de hooilanden tot het feitelijke beekdal en het al of niet 'begraven' zijn van een perceel. Op de huidige bodemkaart staan de lutumhoudende tot lutumrijke broekeerdgronden aangegeven ten oosten van de Linthorst, vertaald naar de 17e-eeuwse kartering: ten oosten van de 'Papenmade' vanaf het 'Hoogebroeck' en verder naar het oosten in de 'Westerbroeck', de 'Trudemaat' en de 'Vosecamp'. Deze complexen werden in de grondschatting het hoogst gewaardeerd en vielen dus binnen de geomorfologische begrenzing van het oorspronkelijke beekdal van de Oude Aa.[95] Vergelijk de kaarten 4 en 16.

1.3.3.3 Van 'stromen' naar 'bevloeiing'

Uit het voorgaande kunnen we opmaken dat de aanleg van de Nieuwe Echtinger Grift in 1630 nauwelijks gevolgen heeft gehad voor het jaarlijks stromen van de Koekanger groenlanden buiten de opstrek. In feite behield dit rudiment

van het oorspronkelijke beekdal een belangrijke functie als stroombassin voor de zuidelijke groenlanden. Bij dit 'stromen' bleef de Nieuwe Echtinger Grift dus een duidelijke functie vervullen. We kunnen dat afleiden uit de overeenkomst van 1632 tussen de heren participanten van de Echtinger Veenen en de aangelande buurschappen en marken. Hierin werd nadrukkelijk gesteld dat "..de aangelande de stouwinge van haere landen niet sullen en vermoogen door te graven, om het water uijt de grifte in haere landen te leijden, maer sullen tot de selve in ende uijtleijdinge van 't water, moogem bequame pompen leggen, ofte sullen andersints de schade daer door veroorsaect selves moete dragen..". Ook voor de afvoer van overtollig water werd overeengekomen dat "..soo wanneer de noodt ende gelegenheijt sulc vereijscht de sluijsen voor een tijtlanck open te laten staen omde wateren uijt de landen te lossen ofte andere bequame middelen te benoemen en int' werck te stellen waer meede door voorz. landen van t' water ontledight mogen worden soo als het selve voor de verwijdinge ende verdiepinge van de weteringe heeft konnen geschieden."[96] Maar ondanks de goede bedoelingen in de op schrift gestelde overeenkomst ging de praktijk voorlopig op oude voet verder. In de zomermaanden van 1638 zagen de buren van Koekange zich door de aanhoudende droogte genoodzaakt om het heft weer in eigen hand te nemen. Om de grazende beesten in de groenlanden rond de Haalweide van enig water te voorzien werd een dam in de Nieuwe Grift gelegd en een gat in de kadijk gegraven om water in hun land te leiden.[97] Deze kwestie is illustratief voor het spanningsveld tussen de strikt lokale belangen en de interesse van de Heren Participanten bij een goed functionerende turfvaart.

Tot in het eind van de 19e eeuw beschouwde men het bevloeien van groenlanden als een heilzame methode om de vruchtbaarheid te bevorderen. Er werd zelfs een Staatscommissie ingesteld om de mogelijkheden tot bevloeiing te inventariseren. Weinig lovend was de Commissie over de wijdverbreide stuwbevloeiing die vooral in Drenthe op gebrekkige wijze werd toegepast. "De bevloeide gronden blijven wegens gebrek eener goede ontwatering steeds zuur, waarvan slecht en weinig gras het gevolg is, hoewel de aard dier gronden niet ondankbaar is, en deze een betere en meerder opbrengst zou kunnen geven", aldus de Commissie. En verder was men ".. wel steeds bedacht geweest op den aanvoer van het bevloeiingswater, maar omtrent de afvoer heeft men zich weinig bekommerd." De commissie vond in het stroomgebied van de Oude Vaart, de bovenloop van de Hoogeveensche Vaart, talrijke verwaarloosde schutjes die verwezen naar vroegere 'wilde' bevloeiingen. Men kreeg dan ook de indruk dat de belangstelling voor het overstromen eerder was af- dan toegenomen. Een bijzondere vermelding kreeg het onder Koekange gelegen waterschap De Oshaar, een van de weinige waterschappen in Drenthe die als een zogenaamde vloeiwaterschap is op te vatten. Op het terrein van zo'n 90 ha werd het vloeiwater door inlaatduikers uit het derde pand van de Hoogeveensche Vaart getrokken en weer afgevoerd naar het tweede pand en de Koekanger Aa. Voor het betrekken van het vloeiwater betaalde het waterschap jaarlijks f 250,– aan de Drentsche Kanaalmaatschappij. Het mag duidelijk zijn dat we hier te maken hebben met een goed georganiseerde waterbeheersing met als doel een bevloeiing die de Staatscommissie ook elders voor ogen stond. Een dergelijke aanpak was waarschijnlijk pas mogelijk na de verbetering van de Hoogeveensche Vaart in 1851 door de Drentsche Kanaalmaatschappij. Voor die tijd hadden dergelijke investeringen langs de zeer verwaarloosde Vaart geen enkele zin en zullen we vergelijkbare activiteiten eerder moeten opvatten als 'wilde bevloeiingen' of 'overstromen' zoals Elema die nog in de jaren twintig typeerde.[98] De resultaten van dit 'overstromen' waren beperkt door de vaak gebrekkige afvoer. Desondanks werden de stroomlanden ook in de OAT van 1824 nog duidelijk hoger gewaardeerd.

96 - Archief Huis Echten, 996.

97 - OSA, 758.

98 - Elema, 68.

Bij de waardering in 5 klassen is nog enig verband waarneembaar tussen de ligging van een perceel ten opzichte van het beekdal en de Hoogeveensche Vaart. Zo krijgen alle percelen langs de Hoogeveensche Vaart ten oosten van de Koekanger Aa een waardering van 2 of een combinatie van 2/3, met respectievelijk een zuivere opbrengst van 18 en 16 gulden, terwijl de percelen ten noorden hiervan overwegend tot klasse 3 of 4 of een combinatie van beide behoren, met een zuivere opbrenst van 14 en 10 gulden. De waardering lijkt inderdaad samen te hangen met de mogelijkheid tot stromen en afvoer. Volgens de kantonale vergadering van grondeigenaren die in 1826 was ingesteld om gelijkvormigheid in de waardeschattingen tussen de verschillende gemeenten te bewerkstelligen, lagen er in de gemeente De Wijk alleen langs de Reest zogenaamde stroomlanden.[99] Deze hooilanden waren "..van eenen geheel bijzonderen aard en natuur .. die geene bemesting behoeven..". En volgens de opstellers van het bezwaarschrift zouden deze gronden zonder voorbehoud in de eerste klasse geplaatst kunnen worden. We moeten ons dan ook afvragen of er in Koekange in het begin van de 19e eeuw nog sprake was van echte stroomlanden, zoals we die in de grondschatting constateerden.
Opvallend is de lage waarde in de OAT van de Trudemaat en de Voskampen die in de grondschatting van 1641 nog tot de beste hooilanden werden gerekend. Ook de meeste percelen rond de Hoge Linthorst en Schoonvelde werden niet hoger dan de derde of vierde klasse gewaardeerd. We zouden hieruit kunnen opmaken dat alleen de genoemde percelen langs de Hoogeveensche Vaart konden profiteren van een gereguleerde bevloeiing. Maar deze hooilanden lagen buiten de marke en werden, enkele uitgezonderd, niet door de Koekangers geëxploiteerd. De overige groenlanden konden wel vanuit de Hoogveensche Vaart onder water worden gezet, maar dit water kon niet meer via dezelfde Vaart worden afgevoerd. Even ten westen van de Osseschut boog het beekdal van de oorspronkelijke Olde Aa af naar het noordwesten waarna de afwatering werd overgenomen door de 'onthoofde' Koekanger Aa. Het is duidelijk dat de afwatering van deze groenlanden minder gecontroleerd was dan een directe lozing op de Vaart. In het vorige hoofdstuk zagen we dat de afvoer via de Koekanger Aa naar de Wold Aa niet zonder problemen verliep. We kunnen dan ook aannemen dat de groenlanden onder Koekange ten zuiden van de Lange Dijk slechts in beperkte mate konden profiteren van het 'stromen' via de Hoogeveensche Vaart vanwege de gebrekkige afvoermogelijkheden. Het is waarschijnlijk dat de wateroverlast in de Koekanger hooilanden ten zuiden van de Lange Dijk in de loop van de 18e eeuw steeds problematischer is geworden. Door de omvangrijke ontginningsactiviteiten verloren de Echtener en Zuidwolder Venen hun bufferwerking en moesten grote hoeveelheden water in korte tijd worden afgevoerd. Daarnaast bleef de Hoogeveensche Vaart, ondanks de kanalisatie, een halfnatuurlijke stroom door de samenvoeging met het Oude diep.[100] Ook werd de beperkte lozingscapaciteit beneden Meppel een steeds nijpender probleem. Vooral in regenrijke perioden onder voortdurende westenwinden, was een natuurlijke lozing op de Zuiderzee door de hoge waterstand onmogelijk en ontstond er vaak grote wateroverlast op kwetsbare punten in het achterland. Volgens de eerder aangehaalde vergadering van 1826 gingen in de gemeenten Ruinerwold en De Wijk "..door het hooge zomerwater bij regen het gewas dikwijls verloren.." [101] Nog in het begin van deze eeuw waren er rond Koekange nog voortdurend klachten over dergelijke overstromingen.[102] "Nimmer is men zeker van een ongestoorden hooioogst; een der berichtgevers rekent er op, dat om de vier à vijf jaar zeker een oogst verloren gaat",aldus een mededeling aan de Directie van de Landbouw.[103] Het mag duidelijk zijn dat er onder deze omstandigheden nauwelijks interesse bestond voor verbetering van de hooilanden. Het is dan ook opvallend dat in 1807 nog

99 - Archief De Milly van Heiden Reinenstein, no 927.
100 - Coert, 1991, 115.
101 - Archief De Milly van Heiden Reinenstein, no 927.
102 - *De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf*, 1917, 69.
103 - *De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf*, 1917, 69.

veel grote kavels ten zuiden van de Lange Dijk in 'mande' werden gebruikt en dat daar twee decennia later nog weinig verandering in was gekomen.[104] Toen rond het midden van de vorige eeuw de Koekanger Wijk werd aangelegd grepen velen de kans om per schip hooi van de 'oevers' onder Meppel aan te voeren.[105]

1.3.3.4 De 'groenlanden' in de opstrek

Het graven van de Wetering en later de Nieuwe Echtinger Vaart, in combinatie met de ophoging van de Lange Dijk dwars op het beekdal van de Koekanger Aa bleef uiteraard niet zonder gevolgen voor de buitendijkse groenlanden in de opstrek. In hoofdstuk 1.2 werden vooral de waterstaatkundige veranderingen geschetst, maar het is zonder meer duidelijk dat ook de ecologische gevolgen op termijn niet konden uitblijven. Het wegvallen van een dynamisch beekdalsysteem met aanvoer van slib, evenals een ingrijpende wijziging in de hydrologische situatie waren uiteraard van invloed op de kwaliteit van bodem en vegetatie. De achteruitgang van de groenlanden was ten tijde van de grondschatting reeds manifest, want men vond het niet noodzakelijk om de broeklanden apart te registreren. De waarde per dagmaat kan daarom ook niet worden gekend, omdat deze zit verscholen in de totale waarde van de opstrek die werd uitgedrukt in de breedtemaat van zogenaamde ackers. Meer duidelijkheid verschaft de Herziening in 1745.[106] Bij een opmeting van het erf van de schulte Hidding werden vanaf de grens met het Wijkbroek tot aan het reguliere bouwland ruim 38 dagmaten gemeten. Een dagmaat werd bij die gelegenheid op 75 car.gld. geschat. Deze waardering gold echter inclusief de binnendijkse landen, waarvan we mogen aannemen dat deze boven dit gemiddelde lagen. Op de minuutplan van 1832 komt de degradatie van de buitendijkse landen nog sterker tot uitdrukking. Het merendeel bestond toen uit heide en voor de rest uit zeer laag geklasseerd groenland. Uit een andere bron blijkt dat tot de tweede helft van de vorige eeuw het merendeel van de buitendijkse landen in gebruik was als gemeenschappelijke schapenweide.[107] In veel gevallen ontbraken de opstrekkende zwetsloten of verkeerden in een zeer verwaarloosde staat.[108] De buitendijkse landen waren van het Wijkerbroek gescheiden door de Koekangervree die moest voorkomen dat de Koekanger schapen op het aangrenzende broek gingen weiden.
Uit het voorgaande kunnen we afleiden dat de broeklanden geleidelijk waren verschraald tot heide, terwijl een eeuw eerder nog wisselbouw met haver werd toegepast.[109] Deze snelle achteruitgang werd mede in de hand gewerkt door het veelvuldig afplaggen. Het steken van plaggen in beekdalen en broeklanden was in deze streken niet ongebruikelijk. Zo spreekt een doleantie uit 1641 van 'plaggen meyen' in het aangrenzende Wijkerbroek en is in een getuigenverklaring uit 1638 sprake van 'plaggen toe stecken' in de groenlanden van het noordelijke deel van de Haalweide.[110] Ook Bieleman vermeldt een verbod uit 1669 op het halen van plaggen uit de hooilanden van het naburige Weerwille en een verbod uit 1679 op het steken van groene plaggen op het Broek in De Wijk.[111] De reden van het buitendijkse afplaggen in Koekange kan gelegen hebben in het gebrek aan voldoende mogelijkheden tot afplaggen op het veld ten noorden van de bouwakkers. We komen daar in een volgend hoofdstuk op terug.
Op het minuutplan van 1832 is de oorspronkelijke loop van de Koekanger Aa in het buitendijkse land voor het grootste deel verdwenen en vervangen door een rechte waterlossing. We kunnen daaruit afleiden dat de oorspronkelijke loop als waterlossing niet meer voldeed waardoor men was genoodzaakt een nieuwe te graven om het overtollige water vanuit de hooilanden ten zuiden van de Lange Dijk af te voeren naar de Wold Aa. Bovendien bleef de Koekanger Aa de belangrijkste waterlossing voor de zwetsloten in de opstrek, ook al werden die soms niet naar behoren onderhouden.

104 - OSA, 1513; OAT 1832.
105 - Nijenhuis-Scheper, 1979, 22.
106 - OSA, 858.
107 - Koops, 1913, 223-225.
108 - Archief Huis Echten, no 986.
109 - OSA, 858.
110 - OSA, 845, folio 179; OSA, 758; Minuutplan 1832.
111 - Bieleman, 1987, 611-612.

112 - *Rapport van de Nederlandsche Heidemaatschappij*, 1900, 70-72.
113 - Archief Huis Echten, no 706.
114 - Archief Huis Echten, 706.

De meeste groenlanden in de opstrek lagen in het binnendijkse land, dat wil zeggen in het gebied tussen de erven en de Dwarsdijk. Deze groenkampen werden af en toe gescheurd tot tijdelijk haverland. De kwaliteit van deze groenlanden was in de eerste helft van de 19e eeuw nog vrij matig, overwegend 3e, 4e en zelfs 5e klasse, met een zuivere opbrengst van respectievelijk 12, 8 en 3 gulden. Ook binnendijks waren een aantal kampen verarmd tot heide. Deze lagen overwegend nabij de Dwarsdijk, vooral in het noordelijke deel van Koekange.

1.3.3.5 Samenvatting

Als gebruiksecotoop vormden de groenlanden in Koekange een zwakke schakel in de agrarische bedrijfsstijl. Reeds in de Late Middeleeuwen vormde de slechte afvoer via de Koekanger Aa en de Wold Aa een probleem voor de exploitatie van het buitendijkse groenland in de opstrek. Na de aanleg van de Wetering en vooral de latere Nieuwe Echtinger Vaart kwamen de buitendijkse landen in een rudimentair beekdal te liggen en degenereerden al vrij snel tot een heischraal broekland. De halve maan van zuidelijke wei- en hooilanden buiten de opstrek moesten dit verlies compenseren, maar ook hier deden zich problemen voor met de aan- en afvoer van water, die zich moeilijk lieten combineren met de belangen van de Hoogeveense turfvaart. Door de stagnerende afvoer konden de voordelen van een benedenloopse ligging nauwelijks worden benut. Alleen een complex groenlanden onder Oshaar kon dankzij een gunstige topografie profiteren van het vloeiwater.

1.3.4 Het 'velt'

In Koekange kwamen twee delen van het dorpsgebied in aanmerking voor het gebruiksecotoop 'velt'. Het oorspronkelijke 'velt' werd gevormd door het Koekanger veld dat zich achter de bouwlanden uitstrekte tot aan de markegrens met Echten. De bodem van dit veldcomplex bestond in hoofdzaak uit een dikke laag veen die in de loop der eeuwen werd aangetast door diverse exploitatievormen, waarvan turfwinning en de boekweitbrandcultuur tot de agressiefste behoorden.
Daarnaast kregen de buitendijkse landen langs de Koekanger Aa in de loop van de 18e eeuw een gebruiksfunctie als 'velt'. Het gaat hier om een oppervlakte van bijna 240 ha. Deze marginalisering van het voormalige broekland manifesteerde zich in de vorm van een mandelige schapenbeweiding en door het gebruik als plaggenveld. In dit hoofdstuk staat het Koekangerveld centraal.

1.3.4.1 Het Koekanger veld

Het Koekanger veld vormde tot de eeuwwisseling met het Pesser-, Ruiner- en Echtenerveld een groot heidecomplex van meer dan 5500 ha. Dit uitgestrekte veld lag op een uitloper van het Drents plateau die naar het zuidwesten afhelde en aan weerszijden door de beekdalen van de Ruiner Aa en het Oude Diep werd begrensd. Het werd opgedeeld in een zestal dorpsgebieden of marken van nederzettingen die aan de rand nabij de beekdalen lagen (kaart 17). Aan de lage zuidwestelijke rand lag het Koekangerveld van ruim 800 ha.
Volgens de rapporteurs van de Nederlandsche Heidemij bestond het veld in 1900 voornamelijk uit 'veenachtigen heidegrond' en plaatselijk uit veenlagen die zo dik waren dat de moeite van turfgraven loonde.[112] Tussen de venige laagten lagen lemige zandgronden op enkele keileemopduikingen. In tegenstelling tot het hoger gelegen Echtenerveld, dat zich volgens de rapporteurs alleen na een zeer dure grondbewerking voor boscultuur leende, was het Koekanger veld, mede dankzij de losse ondergrond, zeer geschikt voor de aanleg van bouw- en weiland.
Ook in de eeuwen daarvoor bezat het Koekangerveld veel meer exploïtatiemogelijkheden dan het veel drogere Echtenerveld waar enorme zandverstuivingen grenzen stelden aan de gebruiksmogelijkheden. Dit verklaart mogelijk waarom de Echtingers hun plaggen zo ver van huis

Stellingen

1 Een snelle en doortastende fusie van de provincies Drenthe en Groningen zal het noordelijk regionale beleid nieuwe impulsen geven.

2 Het noorden is zo plat nog niet.

3 Studie van plaatsgebonden agrarische ecosystemen ontzenuwt de rurale idylle van harmonie tussen cultuur en natuur.

4 In 2030 zullen de laatste resten van beschimmelde dorpsranden onder beschermd dorpsgezicht worden gebracht.

5 Urbane en rurale levensstijlen worden steeds minder plaatsgebonden.

6 Licht land, loos volk; zware klei, zware ossen.

Stellingen behorende bij J.N.H. Elerie

Weerbarstig land
Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest

16 september 1998
Landbouwuniversiteit Wageningen

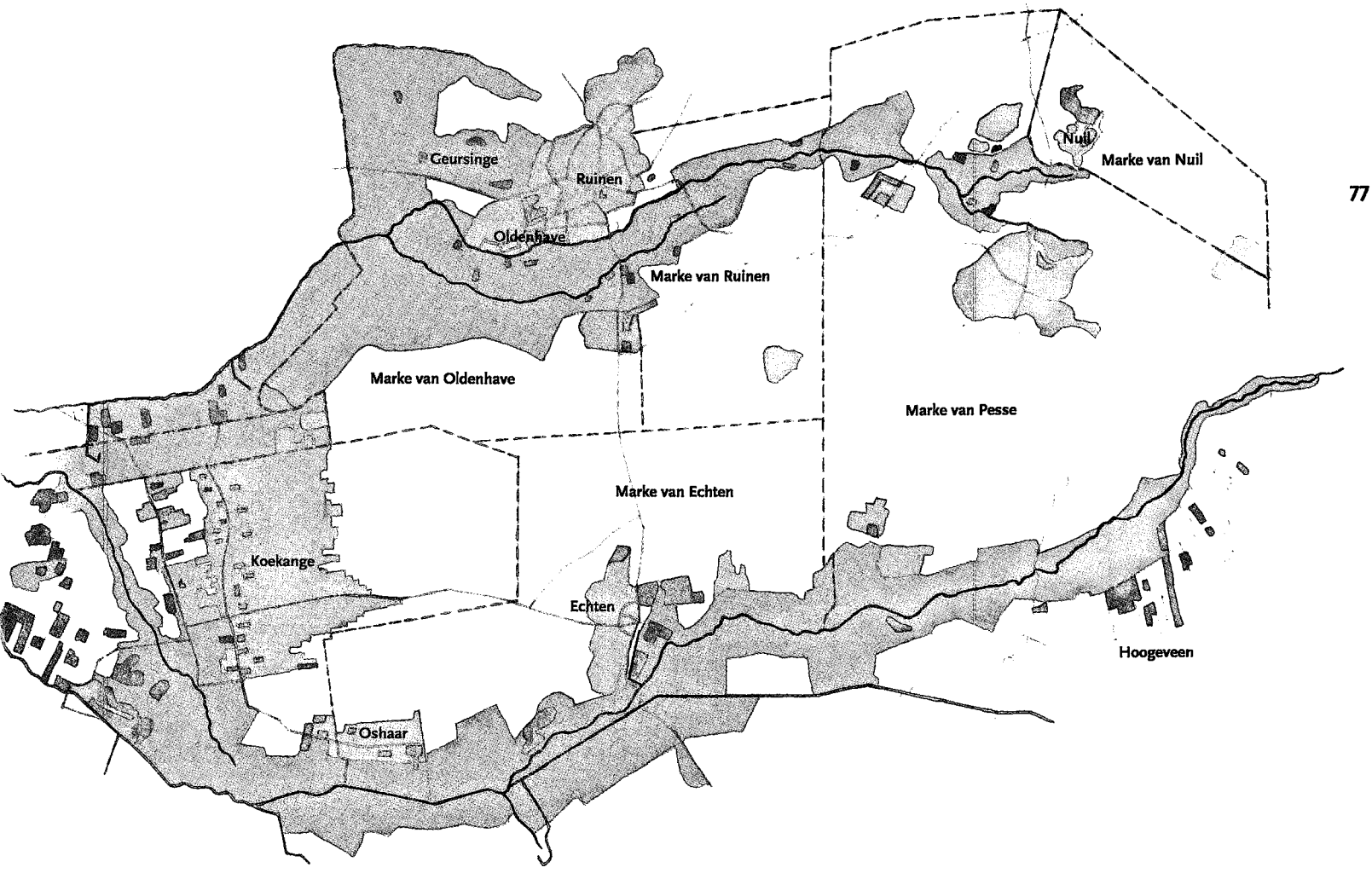

Kaart 17 **De marken ten oosten van Koekange** (Bron: kaart Brauns en Werncke 1840)

haalden en een conflict riskeerden met hun buren die de opgeladen wagens in brand staken.[113] Het is daarom niet verwonderlijk dat reeds in de 16e eeuw onenigheid ontstond over de gebruiksrechten in het 'veen en velt' tussen Echten en Koekange.[114] Ook in de daaropvolgende eeuw zouden de conflicten over wederrechtelijk gebruik zich voortslepen en pas in 1702 werd door beide partijen de definitieve vaststelling van de markegrens ondertekend. Het initiatief tot gerechtelijke procedures blijkt volgens de archiefstukken voornamelijk te zijn uitgegaan van de Heren van Echten en de gezamenlijke markegenoten. De eersten beriepen zich op oude stukken waaruit hun rechten op de omstreden velddelen moesten blijken en het is begrijpelijk dat de Koekangers een dergelijk juridisch steekspel vreesden. Vooral toen bleek dat de Echtingers het veld direct achter de bouwakkers claimden, was men bevreesd voor een overhaaste en opgedrongen scheiding. Uiteindelijk bleef er weinig over van de forse aanspraken op de Koekanger veldgronden. Op de minuutplan van 1824 kunnen we zien dat de eigendomsrechten zich nog zo'n 3 km achter de bouwlanden in het veld konden opstrekken. Anders lag uiteraard de situatie in de Lage Linthorst, waar de opstrek zich beperkte tot het Oshaarderveld, dat officieel tot de marke van Echten behoorde. Juist in dit gebied en de zogenaamde Russchenhaar deden zich voortdurend problemen voor over wederrechtelijk gebruik.

In tegenstelling tot de overige marken in het boven omschreven heidecomplex, was het eigendoms- en gebruiksrecht in het Koekanger veld niet vastgelegd in zogenaamde waartallen maar volgens het recht van opstrek. De begrenzing van deze rechten lag voor iedere hoeve vast door de markegrens met Echten. Het aandeel van iedere opstrekkende plaats in het Koekanger veld werd dus bepaald door de hoevebreedte. In een stuk uit 1698 wordt dit als volgt omschreven: "..het waardiel moeten gequotiert na haar akkertallen die haar de qualisiatien op landdagen en anders gelijck in andere plaatsen de waardielen geven..".[115]
Bij de exploitatie van het veld koos men voor de meest praktische oplossing. Zo werd het veld met schapen mandelig beweid en werd het recht van inscharing volgens het akkertal geregeld.[116] Het veenboekweiten en het turfgraven was daarentegen gebonden aan de begrenzing van de eigen opstrek.
Dankzij het conflict met Echten bestaat er een duidelijk beeld van de gevarieerde gebruiksmogelijkheden van het Koekanger veld. In de processtukken is sprake van beweiding met schapen, afplaggen, turfsteken, leemgraven en boekweiten.
De schapenbeweiding vond gemeenschappelijk plaats in meerdere kuddes. Waarschijnlijk was iedere buurtschap of kluft verantwoordelijk voor het aanstellen van een eigen schaapherder. In de beroepenregistratie van 1797 worden drie schepers vermeld.[117] Uit de momberrekeningen kunnen we opmaken dat de scheper door iedere gerechtigde werd uitbetaald.[118] In het voor- en najaar werd de beweiding op het veld gecombineerd met een mandelige beweiding op de roggeakkers.[119]
Op het minuutplan van 1832 staan zogenaamde schapenschotten op de grens van het bouwland en het veld aangegeven. Zo werd een tijdrovende dagelijkse gang over de smalle driften vermeden. Bovendien lagen de kleine potstallen gunstig voor de aanvoer van plaggen en het uitrijden van gecomposteerde plaggenmest over de meest oostelijke bouwakkers. Waarschijnlijk was hier sprake van een seizoenstalling en werden de schapen weer op het bedrijf gestald wanneer de buitendijkse landen in het beekdal werden beweid.
De boekweitbrandcultuur werd in Koekange reeds in de 17e eeuw op het veld achter de bouwlanden gepraktiseerd. Maar de mogelijkheden waren snel uitgeput omdat de meeste gerechtigden nog geen 20 ha veenheide tot hun beschikking hadden, waarvan slechts een deel zich leende voor de brandcultuur. Rond 1700 pachtten de Koekangers ook veen in de marke van Echten om te boekweiten[120] (kaart 18).
Na een lange rustperiode van 20 tot 30 jaar werd het uitgeboekweite veen wederom benut voor een nieuwe brandcyclus. In het begin van de 19e eeuw werden delen van het Koekanger veld nog steeds verhuurd ten behoeve van de boekweitbrandcultuur. Daartoe werden pachtcontracten getekend die notarieel werden vastgelegd.[121] De verhuringen werden afgesloten voor periodes van 6 tot 8 jaar. De verhuurders, waaronder veel arbeiders en boerenknechten uit Koekange, maar ook wel landbouwers uit de omgeving, waren verplicht om de 'hoofd- en scheidgruppels' op breedte en diepte te houden. De verhuurde percelen waren in het veld afgebakend en genummerd.
Het Koekanger veld vormde ook een belangrijk reservoir voor plaggen. In combinatie met dierlijke mest leverden de humusrijke veenplaggen een mestsoort met een hoog organische stofgehalte. Toch waren veenplaggen vaak een tweede keus vanwege hun verzurende eigenschappen. Met name bij de bovenveencultuur bestond een behoefte aan zogenaamde zandplaggen, maar juist deze waren schaars in de dorpsgebieden van de meeste randveenontginningen.[122]
Bijna elke gerechtigde stak turf in de hoevestrook achter z'n bouwland. Uit de momberrekeningen kunnen we opmaken dat dit niet alleen geschiedde voor eigen gebruik, maar ook voor lokale afzet.[123]
Ook werden delen in een opstrek tijdelijk verpacht tot de percelen waren afgegraven.[124] Het

115 - Archief Huis Echten,706; Goorspraak Dwingeloo 1698.
116 - Archief Huis Echten, 657; verkoop pastorie goederen in 1747.
117 - OSA, 1383.
118 - Schultearchief De Wijk/ Koekange.
119 - Archief Huis Echten.706; getuigenverklaringen 1698.
120 - Archief Echten, 708.
121 - Notariëel archief Meppel.
122 - Het veelvuldig gebruik van veenplaggen verklaart mogelijk ook de grote verspreiding van veldpodzolen (Hn 21) in de opstrek; wegens het hoge organische stofgehalte verteren deze makkelijker dan gecomposteerde zandplaggen.
123 - Schultearchief Koekange/De Wijk.
124 - Archief Huis Echten, 657; verkoop pastoriegoederen in 1747.

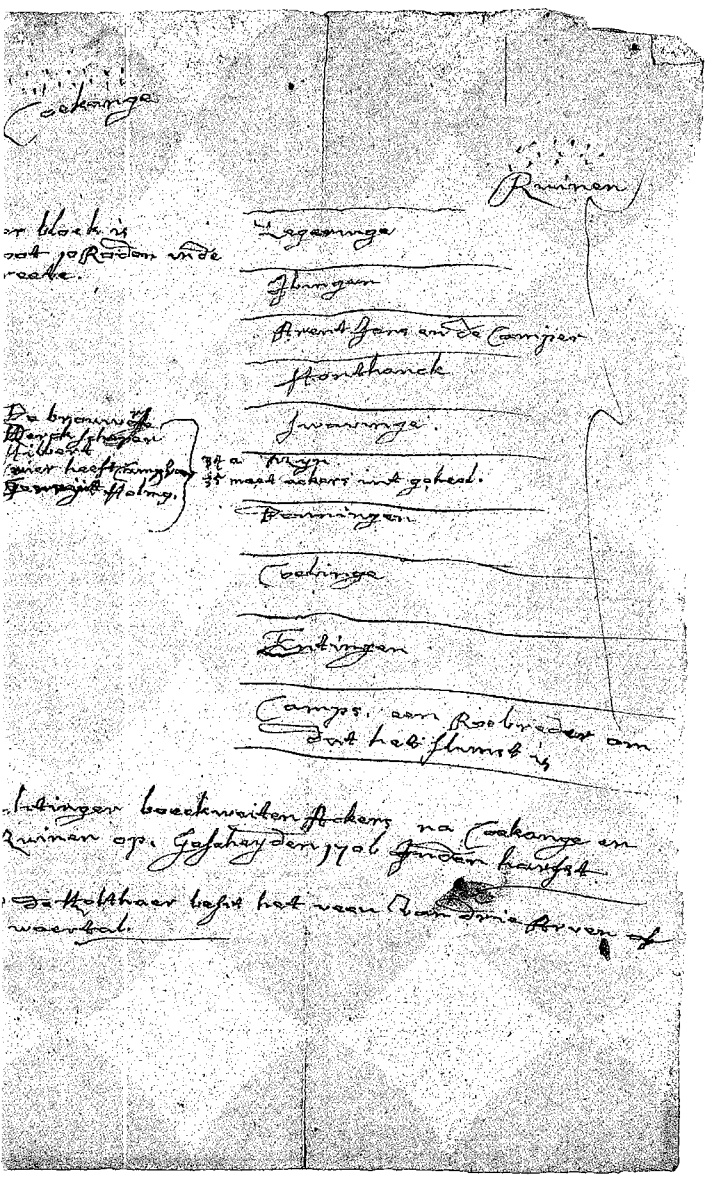

Kaart 18 **Schetskaartje uit 1706 van de verdeling van boekweitakkers in het grensgebied van Koekange en Echten**
(Bron: Archief Huis Echten no 708)

veelvuldige turfgraven had ook een keerzijde. Zoals in hoofdstuk 1.2.4 al werd aangegeven vervielen grote delen van het veld tot moerasachtige laagten en veenplassen, die een ernstige bedreiging gingen vormen voor de aangrenzende bouwlanden. Het spreekt voor zich dat hierdoor ook de gebruiksmogelijkheden in ernstige mate werden beperkt. De afgegraven percelen waren door het ontbreken van ontwatering vaak te nat voor beweiding, terwijl ook het afplaggen niet meer mogelijk was. En aangezien de meeste gerechtigden nog geen 20 ha 'velt' in hun opstrek hadden liggen, legde dit een steeds grotere gebruiksdruk op de overblijvende velddelen.
Naar verhouding beschikte het Koekanger bedrijf over weinig veldgronden. Zo werd het 'plaggen- of schapenvelt' van de schulte in 'den uitstreck boven het bouwlant' van 22 ha in 1745 op slechts 100 car.gld. geschat.[125] Hoewel deze schatting gezien de veelzijdige gebruiksmogelijkheden van het veld waarschijnlijk wat aan de lage kant was, steekt het bedrag wel erg af tegen de veel hogere waarden die in de meeste esdorpen voor een waardeel werden gerekend.
Reeds eerder merkten we op dat de erven in de Lage Linthorst geen volledige opstrek kenden. Hier grensden de bouwlanden aan het Oshaarder Veld dat tot de marke van Echten behoorde. Het ontbreken van de veldcomponent in de opstrek werd hier gecompenseerd door een aandeel in de Lintersche Egge, die in 1832 volgens een gerende verkaveling lijkt opgedeeld in verschillende gebruikscomponenten, zoals de Schaap Egge, het Plaggenveld en de Binte Stukken.

125 - OSA, 858.

1.4 De genese van de nederzetting

126 - Vervloet, 1988.

Ontstaan en ontwikkeling van nederzettingen is altijd een populair onderwerp geweest in de beoefening van de historische geografie.[126] In zekere zin is dit ook het meest speculatieve onderdeel omdat middeleeuwse bronnen nu eenmaal schaars voorhanden zijn en bovendien vaak zeer beperkte informatie bevatten. De archeologische bijdrage door plaatselijk bodemonderzoek is dan ook een onmisbaar fundament van de historische nederzettingsgeografie.

In deze studie vormt de nederzettingsgenese geen centraal onderdeel van de vraagstelling. Toch heeft deze tak van de historische geografie een duidelijk raakvlak met de historische landschapsecologie. Dat geldt in het bijzonder voor de dynamische randveenontginningen waar bepaalde vormen van bodemgebruik een grote invloed hebben gehad op de bodemecologische setting. Het is daarom van belang om te weten in welke tijd een bepaald deel van het dorpsgebied werd gekoloniseerd en ontgonnen. De problematiek van de antropogene bodemerosie of de 'ontvening' kan zo in een chronologisch perspectief worden geplaatst.

In de introductie kon op basis van de bijzondere stichtingsbrief uit 1331 al een vrij gedetailleerd beeld worden geschetst van de eerste kolonisatiefase. In combinatie met gegevens uit latere en andersoortige bronnen kan nu een acceptabele hypothese worden ontwikkeld over het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Koekange.
Op het eerste gezicht lijkt de lineaire structuur van de meeste randveenontginningen eenvoudig te verklaren. Het planmatige voorkomen van dit nederzettingstype op topografische kaarten uit de vorige eeuw zegt echter weinig over de middeleeuwse kolonisatie en over eventuele faseringen. De laatste decennia is men langzamerhand tot het inzicht gekomen dat veel middeleeuwse veenontginningen het uiteindelijke resultaat zijn van een of meer verplaatsingen.[127] Ook randveenontginningen in de pleistocene gebieden blijken vaak niet meer op hun oorspronkelijke ontginningsas te liggen.[128] Vooral bij deze laatste nederzettingen ontbreekt een duidelijk inzicht in het genetische proces door het ontbreken van middeleeuwse bronnen. Koekange vormt in dat opzicht dus een interessante uitzondering.
Wanneer we de kadastrale overzichtskaart van de gemeente De Wijk van 1832 wat nauwkeuriger bekijken, dan vertoont de dorpsstructuur van Koekange een aantal opvallende kenmerken. Vanaf Weerwille tot aan de pastorieplaats is in feite geen sprake van een lint, maar meer van een zone van ongeveer 500 m breed waarbinnen de boerderijplaatsen, meestal in clusters her en der verspreid liggen. Vanaf de pastorieplaats tot de Lintersche Egge liggen de plaatsen daaren-

127 - Edelman, 1974; Borger, 1975.
128 - Elerie, 1989, 79; Mol en Noomen, 1989, 21 e.v.

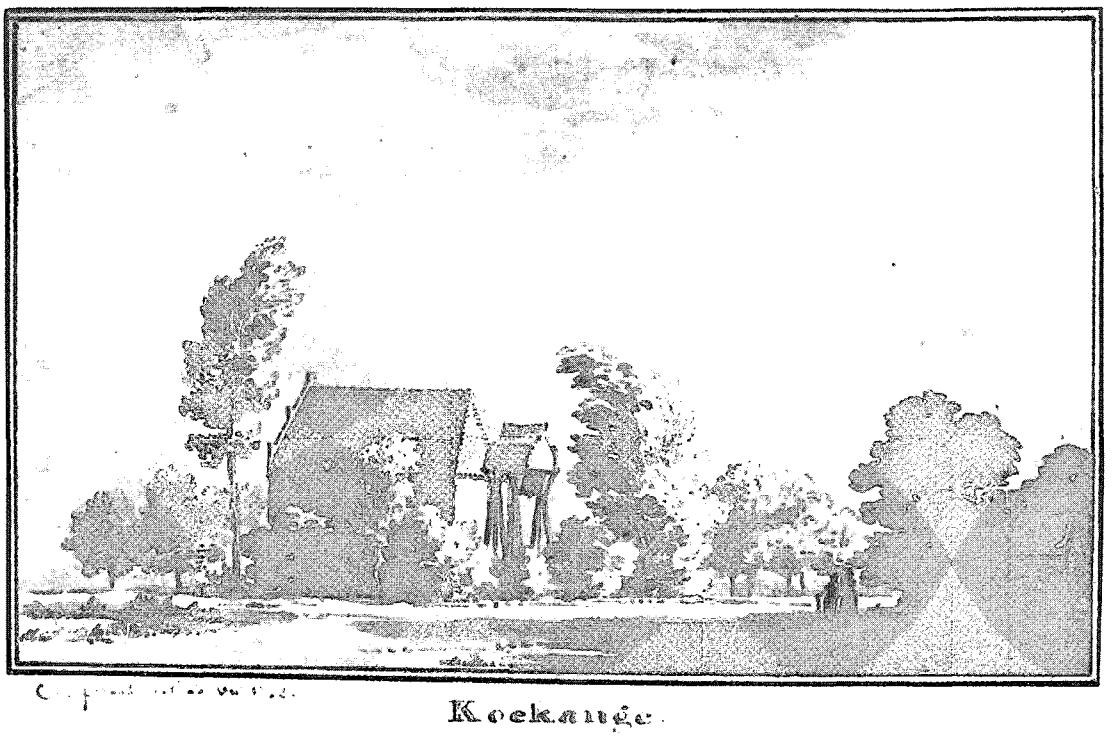

Op deze pentekening van Cornelis Pronk uit 1732 staat de oude kerk met klokkestoel nog aan de Dwarsdijk (Bron: Provinciaal Museum van Drenthe)

129 - In 1834 werd een geheel nieuwe kerk op de huidige locatie meer richting dorp gebouwd. Nijenhuis-Scheper, 1979, 18.

130 - Magnin, 1834, 32 en 33.

tegen in een vrijwel recht lint. Een tweede bijzonderheid is de perifere ligging van de kerk aan de Dwarsdijk.[129] Bij de opmeting in 1824 was deze 'dijkweg' overigens de enige doorgaande wegverbinding naar Blijdenstein en Ruinerwold. Opvallend is de grote afstand (600 tot 800 m) van de boerderijen tot deze zeer oude verbindingsweg. Tezamen vormen deze ruimtelijke kenmerken een aanwijzing voor het secundaire karakter van de huidige dorpsstructuur.
In de introductie baseerden we ons op de stichtingsbrief die belangwekkende informatie bevat over de vroegste ontwikkeling van Koekange.[130] Bij de kerkstichting in 1331 waren er 20 zogenaamde Oldehoven, waarbij de Venehove tot een halve plaats werd gerekend, en een onbekend aantal Nijehoven. Deze laatste waren kennelijk nog niet uitgegroeid tot volwaardige plaatsen, want de bewoners van deze hoven waren slechts de helft van de 'normale' pacht aan de pas gestichte pastorie verschuldigd. Het onderscheid in de stichtingsakte tussen Oldehoven en Nijehoven duidt op een fasering in het kolonisatieproces. De eerste fase resulteerde in de vestiging van 20 boerenplaatsen, waarvan de latere pastorieplaats de Venehove, dus als halve hoeve gold. In de grondschatting onderscheidt deze laatste plaats, met een breedte van 8 ackeren (ca. 60 m), zich niet van de overige opstrekken, die qua breedte konden verschillen. En omdat de Venehove in 1331 nog als halve hoeve gold, kan daaruit worden afgeleid dat deze als laatste in de reeks van 20 is ontgonnen. De naam zou dan kunnen verwijzen op een naar verhouding groot deel onontgonnen veen in de opstrek. In deze gedachtengang zou de Venehove, die volgens

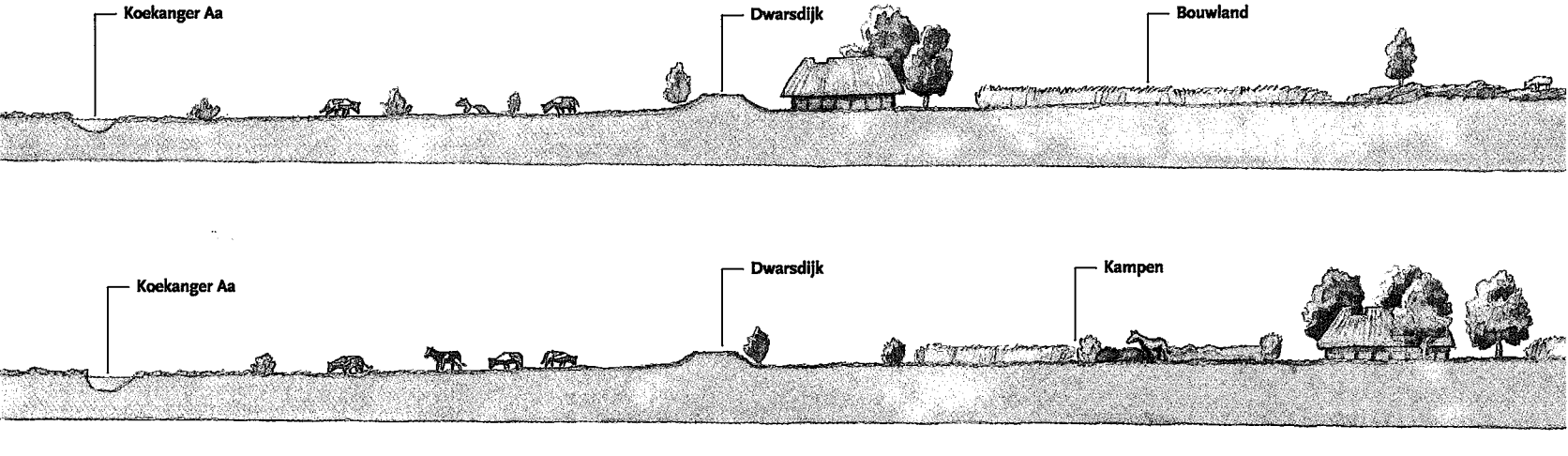

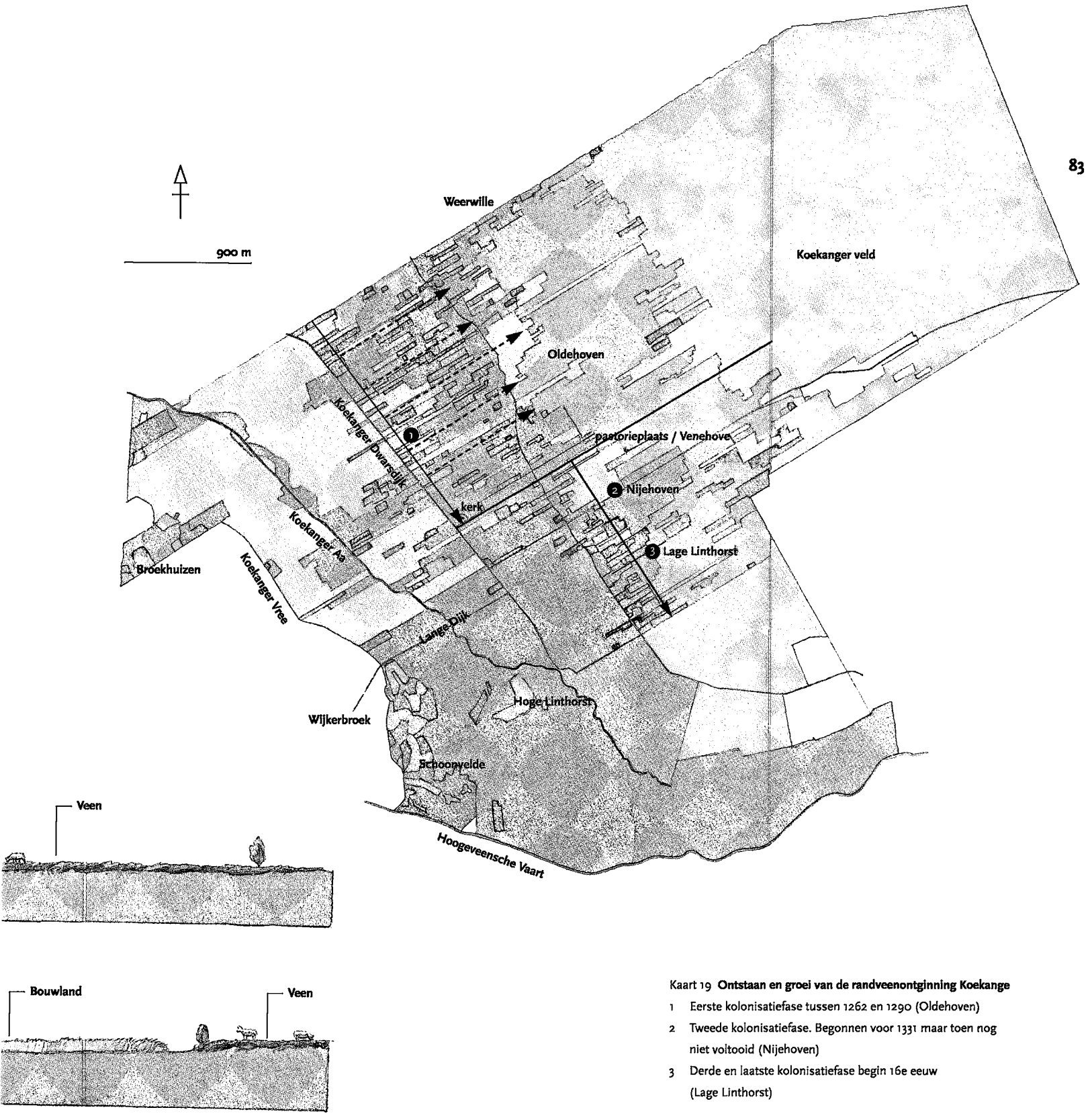

Kaart 19 **Ontstaan en groei van de randveenontginning Koekange**

1 Eerste kolonisatiefase tussen 1262 en 1290 (Oldehoven)

2 Tweede kolonisatiefase. Begonnen voor 1331 maar toen nog niet voltooid (Nijehoven)

3 Derde en laatste kolonisatiefase begin 16e eeuw (Lage Linthorst)

131 - OSA, 845

132 - Archief Huis Echten, 299.

133 - Magnin, 1834, 32 en 33.

de stichtingsbrief als pastorie werd bestemd, de zuidelijke grens vormen van het eerste ontginningsblok.
In de 17e eeuw bevonden zich volgens de grondschatting tussen de pastorie en de grens met Weerwille 20 volwaardige boerenplaatsen.[131] Voorgesteld dat zich vanaf de stichting tot 1656 in het bewuste blok één hoevesplitsing heeft voorgedaan, dan is het aannemelijk dat de Oldehoven samenvielen met het ontginningsblok vanaf de pastorieplaats en de grens met Weerwille.
Deze eerste kolonisatie speelde zich af tussen 1262 en 1290, toen Volkerus van Echten in het Huis Echten de scepter zwaaide en die volgens een archiefstuk uit 1530, het "Echtingerveen oft bruyck" aan kolonisten zou hebben verpacht en vervolgens verkocht.[132] De directe invloed van het Huis Echten op de kolonisatie moet van korte duur zijn geweest, want reeds in 1290 verkocht dezelfde Volkerus al zijn boter- en geldpachten van zijn tienden aan de inwoners van zijn land in Koekange. Wel wisten de Van Echten's in 1331 het collatierecht van de kerk te verwerven door schenking van hun Venehove als pastorieboerderij.[133] De geringe invloed van dit adellijke geslacht op de verdere ontwikkeling van het dorp en op de onafhankelijke positie van de buren van Koekange, wordt duidelijk door de talrijke conflicten die het collatierecht later ~~hebben~~ heeft opgeleverd.

Oud en nieuw; op het kerkhof links de opgehoogde plaats van de middeleeuwse kerklocatie, op de achtergrond de 'nieuwe' kerk uit 1834

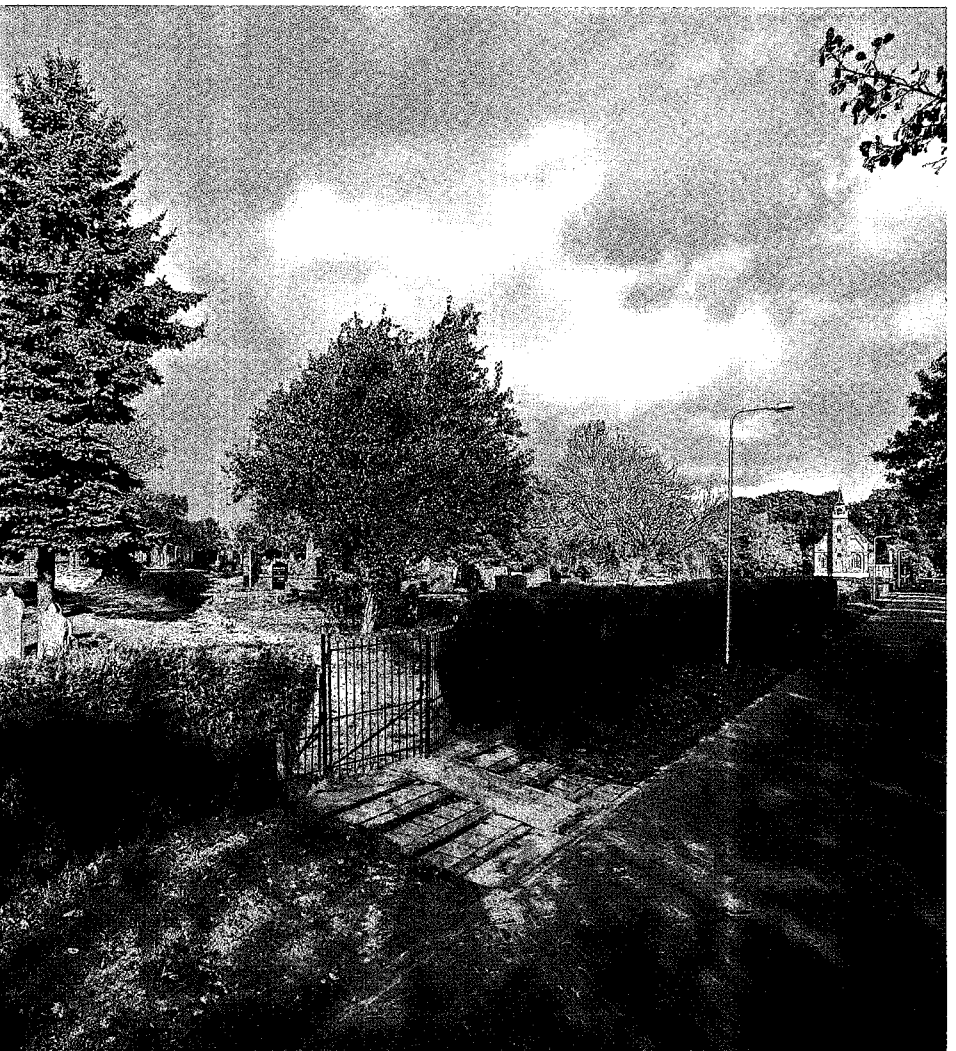

In de tweede kolonisatiefase breidde de nederzetting zich met de vestiging van de Nijehoven vanaf de Venehove verder uit naar het zuiden. Deze nieuwe fase was reeds voor 1331 aangevangen maar nog niet voltooid, want de stichtingsakte noemt de reeds bestaande Nijehoven en voorts alle toekomstige hoven die in het kerspel gesticht zouden worden. We kunnen hieruit opmaken dat de uiterste grens in de Lage Linthorst tegen de Lintersche Egge nog niet was bereikt. Verder valt uit de stichtingsakte van de kerk op te maken dat de tweede occupatiefase vrij kort op de eerste volgde. Desondanks maakte men nadrukkelijk onderscheid tussen de eerste en tweede fase door te spreken van Olde- en Nijehoven. Deze tweedeling berustte niet louter op de kolonisatiefase, maar viel ook samen met de landschappelijke structuur van het dorpsgebied. Dit laatste kan worden verduidelijkt door een vergelijking van de fysisch-geografische kaart en de nederzettingsstructuur van 1832 (kaart 4). We zien dan een duidelijke samenhang tussen de occupatieas van de Nijehoven en de ligging van het zijdalletje van de Koekanger Aa. De Nijehoven werden namelijk aan de oostzijde van het dal gevestigd, op de grens van broekveen en hoogveen (1.1.2). Deze nieuwe vestigingsas contrasteerde in de Middeleeuwen met de oorspronkelijke occupatieas van de Oldehoven. De ligging van de middeleeuwse kerk aan de Koekanger Dwarsdijk en de functie van deze dijk als doorgaande wegverbinding,

wijzen op een oorspronkelijke vestiging van de Oldehoven langs de Dwarsdijk. De eenzame ligging van de kerk met klokkestoel is nog goed te zien op een prent van Cornelis Pronk uit 1735. Pas in 1834 werd deze middeleeuwse kerk afgebroken en vervangen door een nieuwe die dichter bij het dorp werd geplaatst. De opgehoogde 'terp' in het huidige kerkhof markeert volgens het minuutplan van 1832 de exacte plaats. In die tijd vormde een eenvoudig slingerend voetpad nog de enige directe ontsluiting tussen de boerderijen. Via een stelsel van particuliere of mandelige 'menwegen' waren de afzonderlijke erven of clusters van erven verbonden met de Dwarsdijk. Alles wijst dus in de richting van de Koekanger Dwarsdijk als meest oorspronkelijke ontginningsas. De 'terp' van de kerklocatie maakt evenwel duidelijk dat de woonomstandigheden langs de 'dijk' reeds vrij kort na de stichting verre van ideaal zijn geweest. Bovendien kwamen de boerderijen door inklinking en vertering van het veen steeds verder van hun bouwakkers te liggen. Waarschijnlijk ook vanwege de toenemende wateroverlast vanuit de Oude Aa, zijn de oorspronkelijke locaties tenslotte verlaten voor nieuwe vestigingen die beter aansloten op de nieuwe generatie veenakkers. In tegenstelling tot de eerste vestiging langs de Koekanger Dwarsdijk was deze tweede vestiging niet gelijktijdig en evenmin gepland, maar het resultaat van afzonderlijke bedrijfsverplaatsingen. Zo ontstond het onregelmatige patroon van verspreide boerderijplaatsen in een brede zone op 600 à 800 m van de Dwarsdijk.

De Nijehoven konden door de situering van het zijdal niet aansluiten bij de toen nog bestaande bewoningsas langs de Dwarsdijk. Het lage broekveen zou immers de aanleg van bouwakkers hebben bemoeilijkt. De vestigingsas van de Nijehoven kwam dus langs de oostelijke rand van het zijdal en het hoogveen te liggen. In tegenstelling tot de Oldehoven zijn de Nijehoven nooit verplaatst. Deze honkvastheid vormt een verklaring voor de grote afstanden van de laatstgenoemde erven tot hun bouwlanden, die in de 19e eeuw in extreme gevallen tot bijna een kilometer konden oplopen.

In de ontstaansgeschiedenis van Koekange moeten de erven ten zuiden van de pastorieplaats dus worden opgevat als een apart ontginningsblok. Er zijn evenwel ook aanwijzingen voor nog een derde en laatste fase. Bij nadere studie van de bouwlandkartering uit 1642, valt op dat de erven in de Lage Linthorst slechts enkele percelen 'woest' hebben liggen (kaart 12). In tegenstelling tot de rest van de nederzetting grensden de erven hier direct aan de in gebruik zijnde veenakkers, terwijl verlaten bouwakkers in de vorm van 'onland' vrijwel ontbreken. De oorzaak van dit verschil is niet toe te schrijven aan de bijzondere bodemsituatie in de Lage Linthorst, want in 1832 staan op de minuutplans wel aanzienlijke 'onland'-complexen achter de erven weergegeven. De verklaring moet gezocht worden in de late ontginning van dit dorpsdeel waardoor het proces van inklinking en vertering in 1642 nog slechts in beperkte mate was gevorderd.

Historische gegevens bevestigen de late stichting van de Lage Linthorst. Rond 1530 ontstaat er een conflict tussen de 'gezamenlijke Linthorschen' en de erven van het Huis Echten over het gebruik van de weidegronden langs de madelanden van de Olde Aa.[134] Uit een bijgevoegde schets kunnen we opmaken dat het hier ging om het gebruiksrecht van de Lintersche Egge (kaart 20). De 'Linthorschen' beschouwden zich als eigenaar van de veengronden die deze naar hun zeggen in de voorgaande vijf jaar van wijlen Jan van Echten zouden hebben gekocht. Dit eigendomsrecht werd door de erfgenamen Van Echten betwist omdat zij niet gekend zouden zijn in de overeenkomst. Desondanks was men wel bereid het bezit te erkennen, als daar een veel hoger bedrag tegenoverstond.

Al deze perikelen over de eigendomsrechten van de Lintersche Egge maken duidelijk dat de nieuwe bewoners van de Lage Linthorst nog volop bezig waren met de uitbouw van hun 'buurt- territoir'

134 - Archief Huis Echten, 299 en regesten 93, 94, 95 en 96.

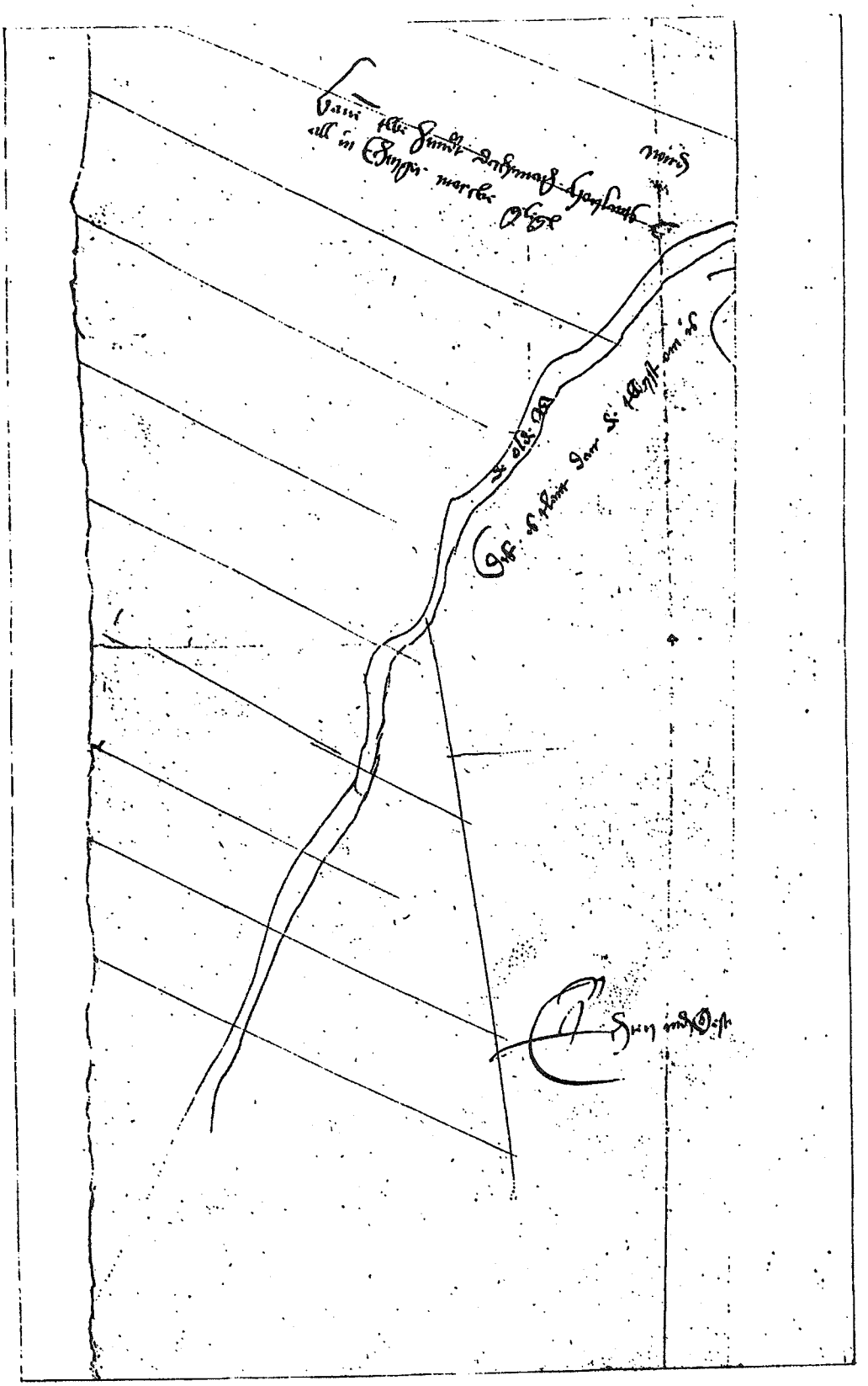

Kaart 20 **Situatieschetsje naar aanleiding van het conflict in 1530**
Van boven naar beneden staat de volgende tekst op de kaart:
– noerd
– twe dagmate hoylants al in Egtinger marke gelege
– de olde Aa
– Dit is lant daer die twist om is
– Egtinge Oost
(Bron: Archief Huis Echten no 299)

om de korte opstrek van hun plaatsen te compenseren.
Zo kunnen de plaatsen met de korte opstrek in de Lage Linthorst dus worden opgevat als de derde en laatste fase in de ontwikkeling van de Koekanger nederzetting. We zijn nu in staat een model op te stellen die in hoofdlijnen de ontwikkeling weergeeft van de Koekanger nederzettingsstructuur (kaart 19). Daarnaast kunnen we vaststellen dat deze basisstructuur pas in de eerste helft van de 16e eeuw was voltooid. De tamelijk complexe genese van het Koekanger model maakt duidelijk dat we voorzichtig moeten zijn met het geven van enkelvoudige verklaringen voor dorpsstructuren van randveenontginningen. Ook in Schoonebeek en Roswinkel bleek de morfologische ontwikkeling veel gecompliceerder dan de structuur aanvankelijk doet vermoeden.[135] Wij zijn ons vaak nauwelijks bewust van de enorme veranderingen in de ecologische setting die zich sinds de eerste vestiging in dergelijke veengebieden hebben voorgedaan. De stuwende kracht achter deze transformatie was de gestadige intering van het veenpakket. Dit proces werd in versterkte mate in de hand gewerkt door akkerbouw op veen, dat een diepere ontwatering en een voortdurende grondbewerking vereiste. Op termijn leidde de daling van het maaiveld tot een marginale gebruiksgrond. Wanneer de dorpsruimte dat toeliet, zochten de landbouwers na verloop van tijd hun heil 'hogerop' in het achterliggende veen, waardoor weer aansluiting werd gezocht met het reguliere bouwland.
Een verhuizing was echter geen wet van Meden en Perzen. Deze was afhankelijk van de verdere opstrekmogelijkheden en de hoogteligging van het achterliggende veen. Al deze factoren zijn uiteindelijk van invloed geweest op de huidige ligging van een randveenontginning. Was de mogelijkheid voor nieuwe vestigingen beperkt of niet voorhanden dan bleef geen andere keus dan aanpassing van de bedrijfsstijl.

135 - Elerie, 1989,.72, 73, 79 en 80.

1.5 Het bedrijf

In het voorgaande lag het accent op de ruimtelijke geleding van de agrarische productieruimte. We gaan ons nu verdiepen in verschillende aspecten die samenhangen met het integrerende begrip bedrijfsvorm. We kiezen daarbij niet voor een uitwerking volgens de traditionele landbouwbedrijfsleer. Het gaat hier vooral om die aspecten die van betekenis zijn voor de landschapsecologische vraagstelling van dit onderzoek, met andere woorden om de functionele samenhang tussen bedrijfsstijl en het lokale ecosysteem.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillende bedrijfstypen en de ontwikkeling op lange termijn.

136 - Het betreft het erf van Jan Stevens, het vierde ten zuiden van de pastorie, dat ook hooiland van anderen pacht.

1.5.1 Diversiteit in bedrijfstype

Het strakke geometrische grondpatroon van Koekange lijkt op het eerste gezicht weinig ruimte te laten voor variatie op bedrijfsniveau. De opstrekkende verkaveling veronderstelt immers een evenredige verdeling in de opeenvolgende bedrijfsbases die samenvielen met de ecotopenzonering van het dorpsgebied.
Een blik op de tabel 13 van de grondschatting uit 1656 maakt echter al gauw duidelijk dat de bedrijfsgrootte en het aandeel in de onderscheiden bedrijfsbases van erf tot erf aanzienlijk konden verschillen. Dat gold met name voor het aandeel in het hooiland dat buiten de opstrek lag. Door de hoge taxatiewaarde van een dagmaat hooiland waren deze verschillen van invloed op de hoogte van de totale bedrijfswaarden. Zo vallen de bedrijven in de Lage Linthorst op door hun hoge waardeschatting dankzij het omvangrijke hooilandbezit in de Lintersche Egge.
In tabel 9 zijn de bedrijven naar verschillende waardeklassen onderverdeeld. Duidelijk is te zien hoe de waardeverschillen inderdaad werden beïnvloed door het uiteenlopende hooilandbezit per bedrijf. In de opstrek lagen drie erven van boven de 6000 car.gld., waaronder een erf met maar liefst 27,5 maat hooiland.[136]

In tabel 10 zijn de bedrijven ingedeeld naar het aantal dagmaten hooiland. Opvallend is, dat het aantal erven met weinig hooiland vooral ten noorden van de pastorie liggen. Zij behoorden, zoals we eerder vaststelden, tot de oudste erven van Koekange. Ten zuiden van de Tolweg lagen

< 1500	1500-3000	3000-4500	4500-6000	6000-7500	> 7500
7	10	12	6	3	6

Tabel 9 **Bedrijfsklasse in 1656 naar waardeschatting, uitgedrukt in carolus gulden** (Bron: OSA 845)

0-5	5-10	10-15	15-20	> 20
12	13	5	1	2

Tabel 10 **Indeling van de bedrijven in 1656 naar hooiland-oppervlakte in dagmaten*** (Bron: OSA 845)

* Opm. Een bedrijf heeft geen hooiland in Koekange; één bedrijf heeft zijn hooilanden aan andere toegedeeld en één bedrijf heeft het hooiland aan anderen verhuurd.

< 5	5-10	10-15	15-20	> 20
1	5	18	8	4

Tabel 11 **Indeling naar oppervlakte 'ingezaaid' bouwland in Steenwijkermudden* in 1656** (Bron: OSA 845)

* De gegevens van 1641 zijn gecombineerd met de opstrekkende erven van de registratie uit 1656; van één erf kon de bouwlandoppervlakte niet worden nagetrokken.

137 - In navolging van Bouwer definiëren we bedrijfsbases als de landschappelijke eenheden (ecotopen) die zich leenden voor bepaalde gebruiksvormen; zie Bouwer, 1970, 264.

geen bedrijven met minder dan 5 maat hooiland. De zuidelijke bedrijven hadden door de bank genomen dus meer hooiland en lagen bovendien dichter bij het groenlandcomplex buiten de opstrek.

Een bijzondere categorie vormden de keuters. Deze vallen in tabel 9 in de categorie beneden de 1500 car.gld. Onder hen bevonden zich de molenaar, een viertal keuterijen met enig land en een tweetal 'armenhuisjes'. Zij behoorden niet tot de 'normale' bedrijven en zijn daarom in de andere tabellen weggelaten.
In tabel 11 zijn de bedrijven onderverdeeld naar bouwlandoppervlakte. De fluctuaties zijn hier minder extreem dan bij het hooilandbezit. Dit geldt ook voor de indeling naar hoevebreedte in tabel 12.

Kaart 21 **Een vogelvluchtimpressie van Schoonvelde en Hoge Linthorst naar het kadaster van 1832**

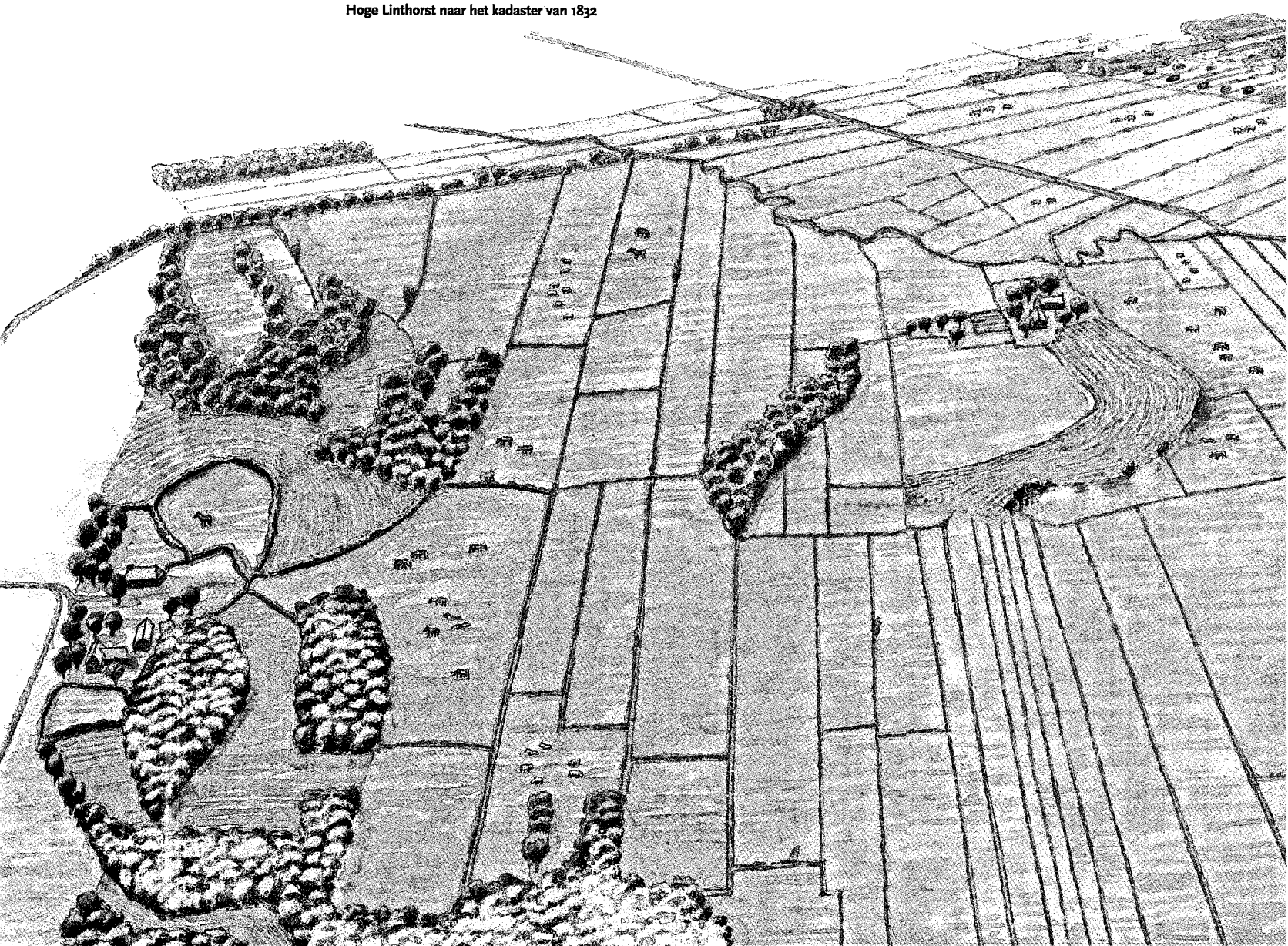

Al met al kunnen we vaststellen dat de grondschatting ons een veel gedifferentieerder beeld toont dan we in eerste instantie zouden verwachten. Op basis van de opgespoorde variabelen is het mogelijk een aantal bedrijfstypen te onderscheiden naar ecologische setting en hun aandeel in de verschillende bedrijfsbases.[137] Schoonvelde en Hoge Linthorst vormden zoals

Het erf Schoonvelde

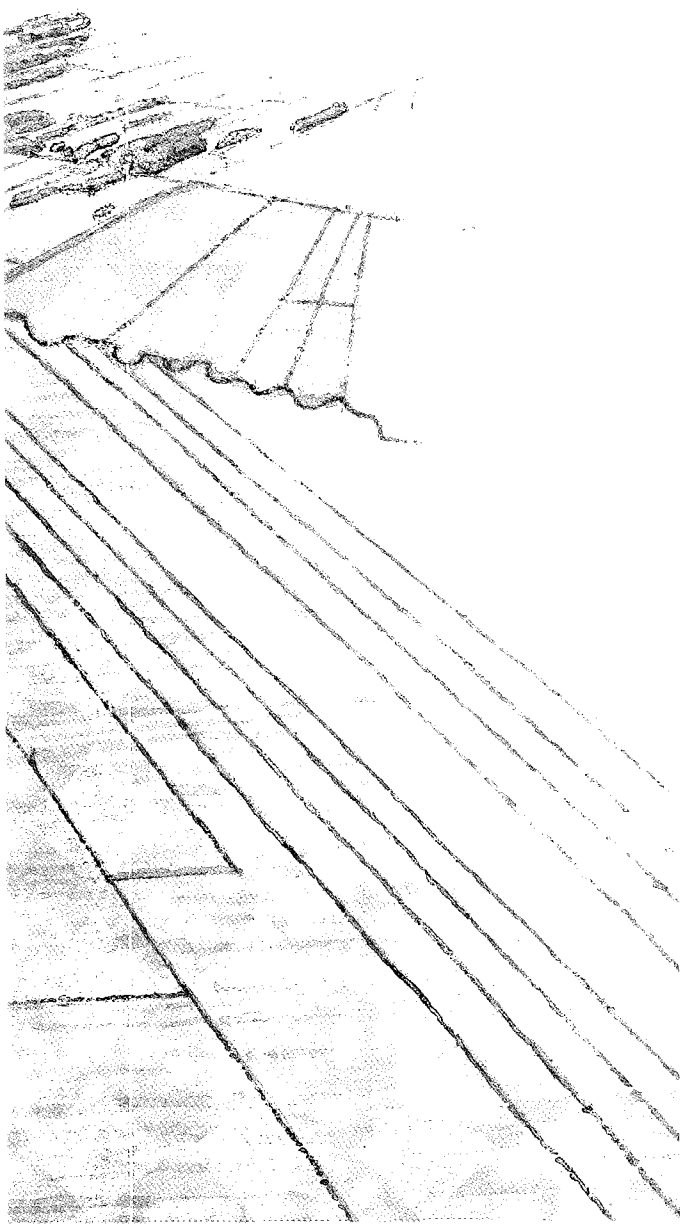

Tabel 12 **Indeling naar hoevebreedte in zogenaamde akkertallen*** (Bron: OSA 845)

* Een 'akker' heeft een breedte van ± 7,2 m

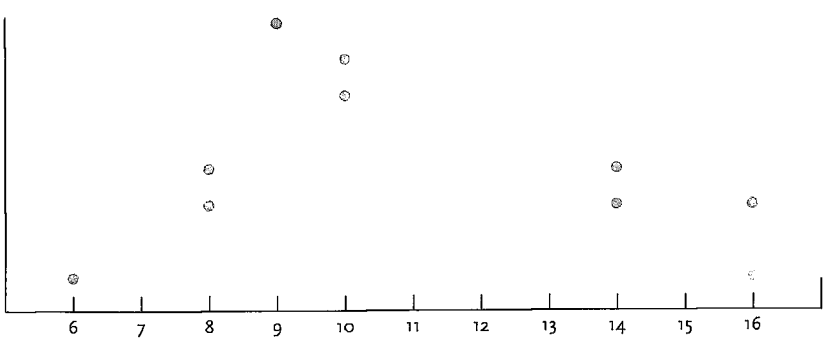

volledige opstrek

korte opstrek (Lage Linthorst)

138 - Zie 5.1.2

139 - Zie deel II, 2.3.5

eerder opgemerkt twee vreemde eenden in de bijt. Beide erven lagen met hun land buiten de opstrek in de broeklanden tussen de Koekanger Aa en de Echtinger Vaart. Schoonevelde, in de grondschatting voor 9272 car.gld. aangeslagen, lag aan de markegrens met het Wijkerbroek en was reeds in de Middeleeuwen via een wijk met de Wetering naar Meppel verbonden. Uit het register van de ingezaaide landen uit 1641 kan worden opgemaakt, dat het bijbehorende bouwland in hoofdzaak bestond uit zogenaamd wisselland, waarbij de tijdelijke verbouw van haver een belangrijke plaats innam. Ongeveer 18 mudden waren ingezaaid, terwijl ruim 14 mudden als 'woest' werden geregistreerd. Deze onduidelijke situatie door de toegepaste wisselbouw en de verspreide ligging van de percelen deed de plaatselijke schulte bij de herziening van 1741 opmerken dat het voor hem niet te controleren viel of er daadwerkelijk nieuwe bouwlanden bij dit erf waren aangemaakt. Het geaccidenteerde terrein bracht bovendien met zich mee dat bij een aparte groenlandregistratie uit 1642 zeer uiteenlopende waarden werden opgegeven. Hetzelfde gold voor het erf Linthorst dat iets verder naar het oosten op een dekzandkop langs de Koekanger Aa lag. Ook hier lagen hoogwaardige hooilanden van 250 golt gld. per dagmaat tegenover laagwaardige broeklanden van nog geen 65 golt gld.
Het omvangrijke groenlandbezit van beide erven vormde de belangrijkste reden voor hun uitzonderlijk hoge waardeschatting. Ook zal hun bijzondere ecologische setting hebben bijgedragen aan een bedrijfsvorm die duidelijk afweek van het gemiddelde Koekanger bedrijf in de opstrek. Bovendien beschikte het erf Schoonevelde over een rechtstreekse verbinding met de Wetering en later de Hoogeveensche Vaart, wat van grote betekenis zou blijken voor het agronomisch functioneren.[138]
Enigzins vergelijkbaar was de situatie van het erf Broekhuizen. Dit erf lag op de meest westelijke uitloper van het dorpsgebied aan de grens met het Wijkerbroek en sloot in ecologische zin aan bij de broeklanden van het gelijknamige buurtschap Broekhuizen in het kerspel Ruinerwold. Bij de eerste grondschatting werd het erf nog als een keuterbedrijf geregistreerd met een waarde van slechts 580 car.gld. In 1741 is de plaats echter uitgegroeid tot ".. een hiel edel erfjen en van veel meer waardie als getaxeert is ..", aldus de schulte bij de Herziening. Vier jaar later besloot men het erf weer in z'n geheel op te meten. Ook hier bleek de wisselbouw van haver en groenland een overwegende praktijk. Over de ruim 25 mud opgemeten land werd opgemerkt dat het zowel in dagmaten als in mudden werd geregistreerd omdat het 'zomwijl bouw en dan groenlant is'.

Het mag duidelijk zijn dat de drie beschreven erven zich moeilijk laten vergelijken met het gangbare bedrijf in de opstrek. De drie erven ontleenden hun bedrijfsstijl in de eerste plaats aan de ligging in een broeklandencomplex buiten de opstrek. De wisselbouw met haver vormde een adequaat antwoord op de exploitatie van het mesotrofe broekveen en legde een sterk accent op de rundveehouderij.[139]

De bedrijven in de opstrek vormden de ruggengraat van de randveenontginning Koekange. Hier volgen een aantal beschrijvingen van 'opgaanden' of opstrekken die model kunnen staan voor een bepaald type en een indruk geven van de diversiteit in het lint.
Zoals eerder opgemerkt, gaf de registratie van 1656 weinig inzicht in de taxatieopbouw van een opgaande omdat de waarde van de totale opstrek werd uitgedrukt in zogenaamde akkertallen, een breedtemaat van ongeveer 7.20 m. De Herziening die in 1745 officieel werd bekrachtigd door een Landschapsresolutie, leidde in Koekange tot veel misverstanden. Opmeting van nieuw aangemaakte landen achtte men niet noodzakelijk, omdat in de opgaanden de situatie nauwelijks zou zijn veranderd en in bepaalde gevallen zelfs zou zijn verslechterd. Om dat duidelijk te maken werd

het erf van de plaatselijke schulte Hidding als voorbeeld opgevoerd.
Het erf lag in het zuidelijke deel van de nederzetting en grensde ten noorden aan de Tolweg, die een onderdeel vormde van de toenmalige hoofdroute van Groningen naar Meppel. Oorspronkelijk had dit erf waarschijnlijk een breedte van 14 ackers, maar in 1656 was het in twee gelijke helften gesplitst die eigendom waren van Jacob Andries Lenten en Roelof Jans Lenten. Waarschijnlijk werd dit gedeelde familiegoed toen nog wel vanuit één boerderij in de meest zuidelijke opstrek geëxploiteerd. Bij het aandeel van Roelof Jans werd in de grondschatting ook ruim 7 maat hooiland buiten de opstrek genoteerd, terwijl Jacob Andries nog 2 ackers opstrek van de heer van Echten pachtte, tegen het onderhoud van de Tolweg. In 1741 vormden de twee 'ackers' een zelfstandige keuterij met de toepasselijke benaming 'Het Coekanger Tolheck'. In 1733 kwamen de beide halve plaatsen in handen van de schulte Hidding, die zich op de noordelijke opstrek een 'bemuurt huis' laat bouwen van 40 voet lang. De zuidelijke opstrek verpachtte hij aan Jan Arends en Klaas Teunis die beide op de oorspronkelijke boerderij gingen wonen.
Bij de eerste herziening in 1741 liet de schulte al weten dat "..de verbeteringe der landerriejen te noteren heeft ons niet nodig geschenen als ten huidigen dage kunnen gelden..". Ten voorbeeld voerde hij z'n eigen erf van 14 ackers op waarvoor hij enige jaren eerder 4215 car.gld. had betaald, terwijl dezelfde opstrek met erf en gebouwen in 1656 op een bedrag van 5965 car.gld werd geschat. Uiteraard nam het Landschapsbestuur bij de uitvoering van de resolutie van 1745 met een dergelijke summiere aanwijzing geen genoegen. Met behulp van een landmetersrapport werd de opstrek opnieuw geschat en viel de eerder gesuggereerde waardevermindering heel anders uit.
Eerst werden de landen tussen het Wijkerbroek en het 'regulier boulant' opgemeten. De lengte van dit deel van de opstrek ten westen van het permanente bouwland bedroeg 650 roeden, dus ruim 2.5 km. De breedte van 14 ackers kwam overeen met 24 roeden, bijna 100 m.[140] Volgens het rapport was alles opgemeten "..nietz uitgezondert, nog binnen sloden, heggen, bosschen of wallen, selfs de postweg en andere stegen nog heidevelt." De totale oppervlakte bedroeg 38 dagmaat en 40 vierkante roeden. Door de landmeter werden de diverse gebruiksgronden in dit deel van de opstrek op een gemiddelde waarde van 74 car.gld. per dagmaat geschat. Vervolgens werd het daarop aansluitende bouwland, het zogenaamde roggenlant, opgemeten. De oppervlakte hiervan bedroeg ruim 22 mud, ongeveer 8 ha, inclusief de afslag voor 9 'gruppen'. Hiervan moest nog zo'n 2 mud 'woest' en 'haverland' worden afgetrokken. Voor een mud roggeland werd 67 car.gld. gerekend en voor het met boekweit ingezaaide land 33 car.gld. Daarop aansluitend lag het 'velt' in de opstrek naar Echten, dat op een waarde van 100 car.gld. werd geschat. We komen nu tot het volgende totaal bedrag :

38 dagm. gelegen voor het bouwland à 74 car.gld.	2812 car.gld.
10 mudden bouwland à 67 car.gld.	675 .. ..
10 mudden bouwland à 33 car.gld.	330 .. ..
totaal	3917 car.gld.

Voor dezelfde opstrek van 14 ackers werd in 1656 een bedrag van 3920 car.gld. gerekend. We zouden hieruit kunnen opmaken dat de opstrek, in tegenstelling tot de eerdere bewering van de schulte, in bijna 100 jaar nauwelijks in waarde was verminderd. Geheel terecht is deze conclusie echter niet. We kunnen dit als volgt verduidelijken. Uit bovenstaande berekening is af te leiden dat 70% van de waarde van de opstrek werd bepaald door het land dat voor het reguliere bouwland lag. Door de opmeting in dagmaten is het aannemelijk dat dit land in hoofdzaak uit groenland bestond.[141] Bij dit groenland behoorde ook een

140 - Bij deze opmeting werd de Groninger maat gebruikt; een acker komt hier overeen met 7,2 m; zie Bieleman, 1980, 113.
141 - Het was gebruikelijk om groenland in dagmaten uit te drukken. Wanneer er sprake was van veel wisselland dan werd het land zowel in dagmaten als in mudden uitgedrukt. (zie de opm. bij het 'meetzedel' van het erf van Geert Arens in 1745; OSA, 858).

Kaart 22 **Voorbeeld van een 'nat' erf, de opstrek van het 'schulte erf' in 1832 en het bouwland in 1641**
(Bron: kadaster 1832
en OSA 845)

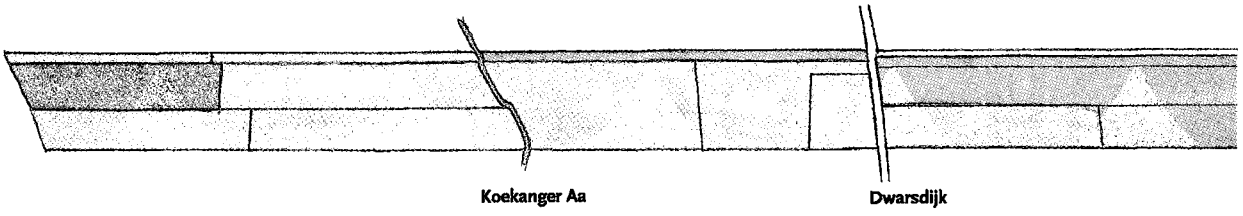

Kaart 23 **Voorbeeld van een 'droog' erf, de opstrek van Eekhof in 1832 en het bouwland in 1641**
(Bron: kadaster 1832
en OSA 845)

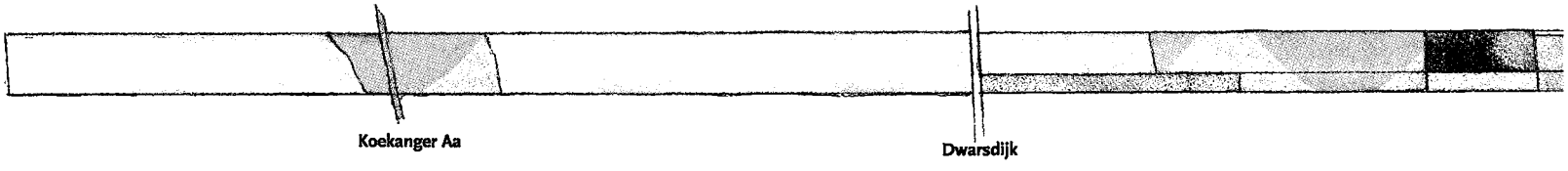

Kaart 24 **Voorbeeld van een 'korte' opstrek, de opstrek van de Lage Linthorst in 1832 en het bouwland in 1641**
(Bron: kadaster 1832
en OSA 845)

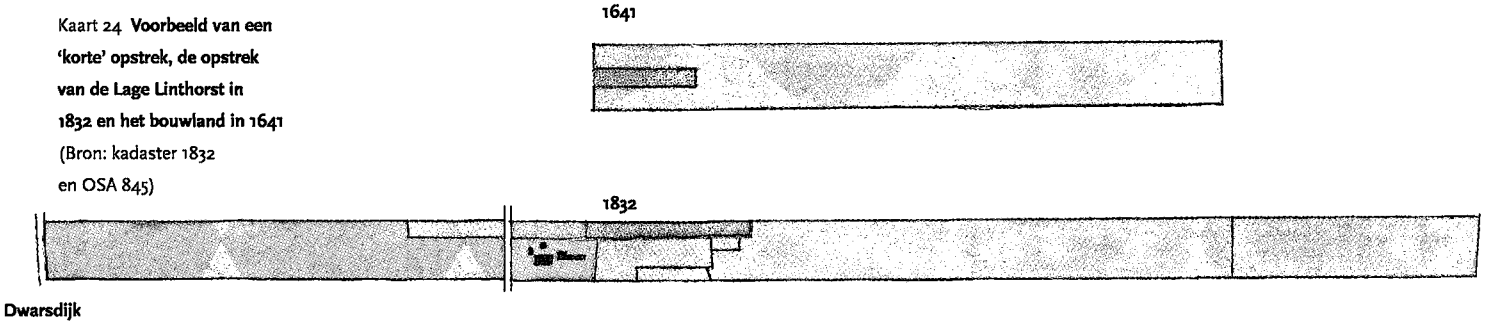

1641

1832

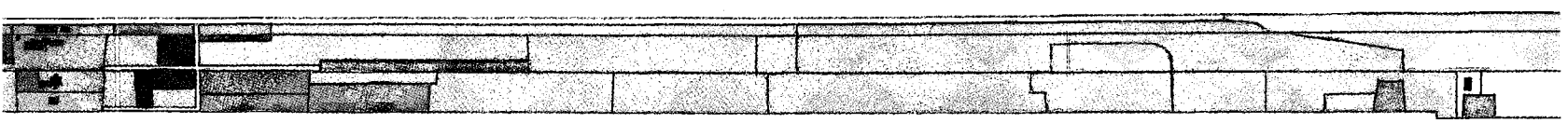

1641

1832

1641

- met heide begroeid
- vergraven bouwland
- woest liggend
- ingezaaid bouwland
- drassig bouwland

1832

- heide
- hooiland
- weiland
- bouwland
- erf
- hakhout

400 m

Tabel 13 **Overzicht van de bedrijven in de grondschatting van 1656**
Opm.: Het erf van Coop Schoneveld van 9272 car.gld. is niet gespecificeerd
(Bron: OSA 845; Koekange)

1 Lange opstrek

28 Korte opstrek (Lage Linthorst)

Hoge Linthorst

		hoevebreedte in ackers ± 7,20 m.	hooiland in dagmaten	ingezaaid bouwland 1641 in mudden	behuizing in car.gld	schuur in car.gld	totale waarde in car.gld
1		9	3,5	13	138	69	2952
2		10	1	11	115	72	3226
3		10	6	15	120	48	4329
4		10	8,5	14	144	57	4013
5		16	7,5	15	126	72	6253
					126	72	
6		9	4	12	138	72	3785
7		9	1,5	12	132	72	2870
8		9	1,5	12	188		2520
	molen						900
9		9		11	144	54	2654
10		14	7,5	18	184	76	5680
11		7	4	9	120	54	3008
12		9	6	11	161	152	4168
	keuter				100		350,–
	keuter				100	60	580,–
13		10	4	8	144	63	3721
14		8	2	9	176	66	2930
15		9	2	10	130	60	3150
16*		7	–	10	156	–	2140
17		12	6	11	168	92	5092
18		10	9	14	144	60	5174
19		16	11,5	23	192	205	7267
20		14	–	?	203	60	2823
	keuter				80		80
	keuter		2				560
	pastorie 21	8	9	12	–	–	3817
22		7	2	10	80	54	2527
23		11	8,5	14	132	92	4934
24		11	4	16	144	72	4096
25		17	27,5	17	192	216	10916
26		11	13,5	15	184	92	4678
	keuter?	7	–	9	–	–	1960
27		7	7,5	11	150	145	4005
28		9	8,5	25	216	100	6543
29		12	13,5	14	168	120	5945
30		8	8	14	144	88	4339
31		10	7,5	16	228	72	6069
	Hoge Linthorst 32	8	28	12	200	128	11295
					20	48	
	keuter	2	2	2	88		1266
33		14	13	21	140	120	7827
34		14	16	17	120	72	8786
					148	80	
35		5,5	6,5	7	138		2339
36		16	12	17	148	80	9084

aanzienlijke oppervlakte voormalig bouwland. Op de kartering uit 1641 staan grote delen als 'slim leeg velt' aangegeven. Bovendien werd in het bijbehorende register 4,4 ha als 'woest' geregistreerd, hetgeen overeenkwam met bijna 60% van de totale oppervlakte bouwland. Het proces van maaiveldverlaging en de uitbreiding van het onland, deed zich op dit erf dus wel erg sterk gelden. Dit wordt bevestigd door een opmerking bij de opmeting in 1745 waarbij de landmeter constateerde dat "...des Scholten saylant is soo ver van huis als jemant heeft, soo dat niet te geloven is dat jemant meer lant tussen Wijkbroek en het bouwlant heeft als de Scholte." Deze situatie wordt bevestigd door de minuutplans van 1832 waar de afstand van het erf tot het bouwland maar liefst 900 m bedraagt! Het lijkt zeer waarschijnlijk dat het 17e-eeuwse onland bij de opmeting in 1745 tot groenland werd gerekend waardoor de totale schatting van de opstrek aanzienlijk werd beïnvloed.
Ook de aangrenzende erven hebben veel last gehad van de voortdurende maaiveldverlaging en het steeds verder opschuiven van het bouwland. De uitzonderlijke natte omstandigheden werden in dit deel van Koekange veroorzaakt door het rudimentaire zijdalletje van de Koekanger Aa dat het Echtingerveen in zijn oorspronkelijke situatie in zuidwestelijke richting ontwaterde (kaart 4). Het schulte-erf dat hier als voorbeeld werd opgevoerd, behoorde dus tot de natste opstrekken van Koekange. In 1832 bestond het land dat voor de boerderij lag en opstrekte tot aan het Wijkerbroek bijna geheel uit groenland. Een eeuw eerder werd een deel van het buitendijkse land, zelfs van 'over de Aa', nog als haverland gebruikt, maar op het minuutplan staat bijna het hele buitendijkse land als laagwaardig hooiland aangegeven. Ook de wisselbouw op de kampen was in 1832 op deze opstrek geheel verdwenen, terwijl het reguliere bouwland, zoals we zagen, op bijna een kilometer van de boerderij lag. Voor de bedrijfsvoering een zeer ongewenste situatie en mogelijk is dit de reden dat het erf in de 19e eeuw werd opgesplitst in vier keuterijen, terwijl het buitendijkse land werd opgedeeld onder naburige erven.

Als een van de natste opgaanden was het erf van de schulte dus niet representatief. Voor een juist inzicht in de diversiteit volgt nu een voorbeeld van een droog erf. We kiezen daarvoor het erf dat in 1832 eigendom is van een zekere Eekhof. De plaats lag in het midden van het dorp en de opstrek doorsneed de keileemopduiking ten oosten van het 'voetpad' (kaart 23). In 1656 is de opstrek van 9 ackers eigendom van Jan Heuvelman. Bij het erf behoorde slechts 2 maat 'begraven' hooiland, een boerderij van 5 gebint en 23 voet en een schuur. Het bedrijf werd op een totaalbedrag van 3150 car.gld. geschat. Van het bouwland was in 1641 ruim 10 mudden (Steenwijker maat; ca. 3,6 ha) ingezaaid, terwijl bijna 7 mud (ca. 2,5 ha) 'woest' lag. Ruim 40% was dus niet ingezaaid en was 'met heyde belopen' of werd met 'velt' aangeduid.
Bij de herziening in 1753 blijkt de opstrek inmiddels verbreed met een acker. Een groot deel van het 'woeste' land is dan weer in gebruik als bouwland en in 1832 blijkt alles weer herontgonnen. We zien hier dus een andere ontwikkeling dan bij het schulte-erf, waar de gedegenereerde bouwlanden een andere bestemming kregen en het onland zich uitbreidde.
Als laatste een voorbeeld van een zogenaamde korte opstrek in de Lage Linthorst (kaart 24). De opstrekken in de Lage Linthorst waren nog geen 2 km lang, terwijl een 'normale' opstrek in Koekange een lengte van 6 km kon bereiken. Voor een belangrijk deel bestond een normale opstrek uit heide, een velddeel dat bij de korte opstrekken in de Lage Linthorst ontbrak. In de grondschatting werd voor een acker in een normale opstrek 280 car.gld. gerekend, terwijl dezelfde breedtemaat in een korte opstrek op 228 car.gld. werd geschat. Als voorbeeld kiezen we voor de opgaande met de toepasselijke naam de Lage Linthorst die in 1656 in eigendom is van Coop Claes die ook

142 - Elerie, 1989, 66.

het erf Hoge Linthorst bezat. Bij het erf hoorde maar liefst 28 mat hooiland, waarvan 9 mat in de marke van Echten lag. De 20 scheerweiden in de Egge werden aan de Hoge Linthorst toegerekend. Van het bouwland is ruim 11 mud ingezaaid, terwijl nog geen 3 schepel 'woest' lag. In 1832 is zo'n anderhalf ha voormalig bouwland in gebruik als extensief hooiland en hakhoutperceel. In de 17e eeuw was er dus nog nauwelijks sprake van enig 'onland'. Dat zou erop kunnen duiden dat de opstrek toen nog betrekkelijk jong was en de gevolgen van de maaiveldverlaging zich nog niet hadden gemanifesteerd (1.3.2.2).
In 1832 hebben de Hoge en Lage Linthorst aparte eigenaren. Het laatste erf had een aantal gerende slagen in de Lintersche Egge. Deze waren onderverdeeld in de Beeste Egge dat voornamelijk uit groenland bestond en in de als heide aangegeven Schaap Egge, Plaggenveld en Bintstukken. In ieder velddeel bezat de Lage Linthorst dus een slag, zo ook de overige erven in de Lage Linthorst.

De bovengeschetste voorbeelden laten zien dat er in de opgaanden van Koekange verschillen bestonden in de opbouw van het grondgebruik. Deze hadden vooral een bodemkundige en hydrologische achtergrond. Voor de opstrekken van respectievelijk het schulte-erf en het droge erf zijn deze verschillen uitgedrukt per 'acker', de breedtemaat van ca. 7,20 m waarmee de breedte van een opstrek werd aangegeven. Uit tabel 13 kunnen we opmaken dat er met betrekking tot het grondgebruik opmerkelijke verschillen waren tussen een nat en een droog erf. In hoeverre deze verschillen doorwerkten in de bedrijfsvoering is moeilijk na te gaan. De verschillen in grondgebruik waren in de praktijk vaak minder absoluut dan de thematische indeling van een grondgebruikskaart doet vermoeden. Dit gold met name voor de extensieve gebruiksgronden van geringe kwaliteit. Zo was het verschil tussen laagwaardig groenland en hoogwaardige heidegrond in het veld vaak moeilijk waarneembaar, zodat beide kwalificaties nogal eens door elkaar werden gebruikt.[142] Daarmee willen we overigens niet suggereren dat de kwaliteitsverschillen in de opstrekken niet zouden hebben doorgewerkt in de bedrijfsvoering.

1.5.2 Stagnatie en ontwikkeling

De Herzieningen van 1741-1756 vormen een belangrijk ijkpunt tussen de 17e-eeuwse grondschatting en het kadaster van 1832. Door deze te relateren aan de basisregisters van een eeuw eerder kunnen we enig inzicht krijgen in de ontwikkeling op lange termijn. Veranderingen in de bedrijfsvoering leiden vaak tot wijzigingen in de boerderijen en de bijbehorende bedrijfsgebouwen. De aard en omvang van investeringen in gebouwen kunnen dus een maat zijn voor veranderingen in het bedrijf.
De herziening van de 17e-eeuwse grondschattingen heeft in totaal een periode van bijna 15 jaar in beslag genomen. Bij de eerste registratie in 1741 werden de veranderingen in de gebouwen sinds 1656 aangegeven. Voor Koekange is deze registratie van bijzonder belang omdat hierin een direct verband wordt gelegd tussen de erven in 1741 en die van 1656. Dankzij deze directe lijn is het in veel gevallen mogelijk gebleken om de gegevens door te trekken naar de situatie op de minuutplans van 1832.
Beperken we ons allereerst tot de registratie van 1741, dan valt op dat de gebouwen maar weinig zijn veranderd ten opzichte van de situatie in 1656. Van een sterke volumevermeerdering of nieuwbouw is geen sprake. In de bewuste periode werden de bestaande boerderijen in totaal met slechts 15 gebinten uitgebreid, terwijl met 5 gebinten werd ingekrompen. De losstaande of deels aangebouwde schuren werden met 42 gebinten uitgebreid. Wel werden er 8 nieuwe huizen bijgebouwd, met een totale capaciteit van 43 gebinten, maar deze toename moet worden toegeschreven aan de keuterbehuizingen met een beperkte breedte.
Bij nadere beschouwing zien we in dezelfde periode een lichte trend tot schaalverkleining. Zo werd

een brede opstrek van 16 ackers in het noorden van Koekange gesplitst in drie erven van respectievelijk 2,7, 5,3 en 8 akkers. Op de smalste opstrekken werden twee nieuwe behuizingen van respectievelijk 3 en 5 gebint neergezet. Op vergelijkbare wijze werd in het midden van het dorp een opstrek van 16 ackers in tweeën gedeeld. Daarnaast manifesteerde de schaalverkleining zich in de vestiging van meerdere behuizingen op eenzelfde opstrek. Ook zien we een kleine groei van het aantal keuterbedrijven. Zo vormde zich in de opstrek van de zogenoemde Beulderrie in het midden van het dorp twee clusters van in totaal 6 keuterwoningen. Op dezelfde opstrek werd later ook de school gevestigd.
In de daaropvolgende periode van 1741-1754 zien we een lichte toename van de verbouwingen. In deze vrij korte tijd werden in totaal 22 nieuwe gebinten bij boerderijen aangebouwd, terwijl de capaciteit van de schuren met 10 gebinten werd vermeerderd. Nieuwe huizen werden er in deze periode niet gebouwd.
Uit het voorgaande zouden we met enige voorzichtigheid een lichte trend tot intensivering kunnen afleiden. De cijfers krijgen echter pas hun betekenis wanneer ze vergeleken kunnen worden met de uitkomsten van andere randveenontginningen. Het totaalbedrag van de aangebouwde vakken en de nieuw gebouwde huizen vormen een goede graadmeter voor de mate waarin vanaf 1654 in gebouwen werd geïnvesteerd.
Een moeilijkheid die zich hierbij voordoet, is de afwijkende wijze waarop de gegevens bij de laatste registratie in Koekange werden weergegeven. De schulte en de twee volmachten hadden zich namelijk niet gehouden aan de exacte opdracht van de resolutie van 17 maart 1744 om alleen 'het nieuwe getimmers' te registreren in zogenaamde vakken. Ook de reeds bestaande bebouwing werd volgens deze methode opgemeten, waardoor een aanzienlijk belastingvoordeel kon worden behaald omdat het aantal 'vakken' altijd één minder is dan het aantal 'gebinten'. Door toepassing van de richtlijnen van de resolutie kan na enige omrekeningen toch een totaalbedrag voor Koekange worden verkregen dat vergelijkbaar is met andere registraties. Voor Koekange komen we dan op een totaalbedrag van 2321 car.gld. aan belastbare vernieuwingen ten behoeve van woningen en bedrijfsgebouwen. Beduidend minder dan in andere randveenontginningen met een vergelijkbaar aantal erven, zoals Roswinkel en Schoonebeek met respectievelijk 3763 en 5909 car.gld. Bij een eerder onderzoek konden we duidelijk aantonen dat de verschillen tussen de beide laatste nederzettingen zich laten verklaren door verschillen in de bedrijfsontwikkeling. In Schoonebeek voltrok zich een specialisatie in de opfok van stalossen, terwijl in Roswinkel in dezelfde periode sprake was van een duidelijke teruggang in genoemde bedrijfstak. De Schoonebeekse investeringen kwamen vooral ten goede aan de uitbreiding van de hooiopslag. In Roswinkel daarentegen bleven de investeringen in bedrijfsgebouwen sterk achter en droeg de nieuwbouw van nieuwe keuterwoningen in sterke mate bij tot het totaalbedrag.[143] Dat laatste was ook het geval in Koekange. Maar liefst 40% van het totaalbedrag moet worden toegeschreven aan niet-agrarische bebouwing, dat wil zeggen keuterijen en behuizingen met een woonfunctie.
Hoewel het nog te vroeg is voor een definitieve conclusie, lijkt het lage investeringsbedrag in de bedrijfsgebouwen in Koekange te wijzen in de richting van een zekere stagnatie of misschien beter op beperkte mogelijkheden tot specialisatie.

Een belangwekkende studie die in dit verband niet onbesproken mag blijven, is die van Van der Waard uit 1986 over het verband tussen de kapruimtes in Drentse boerderijen en agrarische intensivering.[144] Belangrijk uitgangspunt bij het onderzoek is de veronderstelling dat de kapruimte in de periode 1650-1750 in hoofdzaak werd gebruikt om ongedorste granen en boekweit op te slaan en te drogen. Volgens Van der Waard was

143 - Elerie, 1989, 92.
144 - Van der Waard, 1986.

145 - Van der Waard, 1986, 44.

"..het droog opslaan en verder drogen van granen een zeer dwingende bedrijfstechnische eis voor het overwegende graanproducerende bedrijf..". En daarom "..kan derhalve de kapruimte als het belangrijkste onderdeel van het bedrijfsgebouw worden beschouwd..".[145]
Tussen het kapvolume van een boerderij en de gebintconstructie bestaat een duidelijk verband. Van belang daarbij zijn het aantal gebinten, hun onderlinge afstand en de breedte tussen twee stijlen. Uitbreiding van een boerderij met een of meer gebinten of vakken heeft dus een evenredige vermeerdering van het kapvolume tot gevolg. Met het onderzoek beoogde Van der Waard een verband aan te tonen "..tussen de grootte van de kapruimte van een boerderij en het areaal bouwland dat er bijhoorde..". Daartoe werd op twee peildata, namelijk voor 1650 en 1750, de verhouding tussen kapvolume en bouwlandoppervlakte berekend. De gegevens van de grondschatting en een eeuw later van de herziening bepaalden de keuze van deze tijdstippen. Wanneer de verhouding kapvolume-bouwlandareaal voor bepaalde boerderijen zich in de bewuste periode van ruim een eeuw wijzigde, dan werd nagegaan wat daarvan de oorzaken konden zijn geweest. Er werd aldus Van der Waard "..gepoogd om de productiviteit van de akkerbouw aan de hand van de ontwikkeling van de kapvolumes te meten."
In Koekange werd een vijftal erven onderzocht, waaronder die van Schoonvelde en Broekhuizen. Voor de periode 1650-1750 constateerde Van der Waard bij deze boerderijen een toename van het kapvolume met 14%. In dezelfde periode groeide het bouwlandareaal van de bedrijven met zo'n 16%. Het kapvolume hield dus gelijke tred met de uitbreiding van het bouwlandareaal. Analoog met de bestaande literatuur veronderstelt de onderzoeker dat ook in Koekange de akkerbouw, overeenkomstig de ontwikkeling in de esdorpen, in de bewuste periode intensiveerde. Hij nam dus aan dat de groei van het oogstvolume samenhing met de bouwlanduitbreidingen en wellicht ook met een groter oogstvolume per ha winterrogge. Het is echter de vraag of deze conclusies voor Koekange geheel juist zijn.
In de eerste plaats kunnen we ons afvragen of vijf willekeurige voorbeelden voldoende zijn om een causaal verband aan te tonen tussen kapvolume en bouwlandareaal. Ons bezwaar richt zich bovendien op de keuze van de onderzochte boerderijen. Zo lagen de erven Schoonvelde en Broekhuizen buiten de opstrek temidden van overwegend broekland. Op deze bedrijven nam, zoals we zagen, de wisselbouw met haver een dominante plaats in, waarbij de verhouding bouwland-grasland zich binnen enkele jaren kon wijzigen. Bovendien was Broekhuizen in 1650 volgens de aanduiding in de grondschatting nog geen volwaardig erf, waardoor een vergelijking

De Hoge Linthorst vanuit de genormaliseerde Koekanger Aa

met een eeuw later weinig zin heeft. Een ander bezwaar richt zich op de aanname dat er in Koekange in de bewuste periode sprake zou zijn geweest van een duidelijke intensivering. De sterke toename van boekweit in de vruchtwisseling, evenals de waardevermindering van het bouwland wijzen in Koekange nu niet bepaald op een hogere opbrengst per ha. Evenmin kunnen de nieuwe bouwlandontginningen tussen 1650 en 1750 niet zonder meer als expansie worden uitgelegd, maar moeten vooral worden gezien als compensatie voor het groeiende 'onland'.
Een direct verband tussen de toename van het kapvolume en de nieuwe ontginningen wordt overigens ook niet bevestigd door het totaaloverzicht. We zagen eerder dat tot 1741 de gebinten over de gehele linie met slechts 10 gebinten was gegroeid, terwijl in dezelfde periode reeds 90% van de nieuwe ontginningen was gerealiseerd. In de relatief korte periode van 1741-1754 werden 22 nieuwe gebinten aangebouwd, terwijl dan slechts 3,5 ha nieuwe haverlanden worden aangemaakt. Deze cijfers uit de herziening maken duidelijk dat we dus voorzichtig moeten zijn met het leggen van een direct verband tussen kapvolume en bouwlandareaal. Hiermee is overigens niet gezegd dat er geen correlatie tussen beide variabelen mogelijk zou zijn.
Naar onze mening moet een boerderij in de eerste plaats worden beschouwd als een gebouw waarin meerdere functies werden ondergebracht. Zo kan de behoefte aan een ruimer woongedeelte of een uitbreiding van de stalling ook een rol hebben gespeeld in de beslissing om een of meer vakken aan te bouwen.[146] Wanneer er niet duidelijk sprake is van een doelgerichte specialisatie, dan lijkt het ons niet verantwoord om het gecompliceerde proces van intensivering uit te drukken in het enkelvoudige verband kapvolume-bouwlandareaal.

146 - Het is opmerkelijk dat bij de gebouwenregistratie van 1745 slecht twee 'stenen' huizen worden genoemd, namelijk het voorhuis van de pastorieboerderij en het huis van de schulte Hidding. De woongedeelten van de overige boerderijen vormden waarschijnlijk nog gewoon een onderdeel van de gebintconstructies, waarbij moet worden aangetekend dat de voorgevel in veel gevallen reeds uit steen was opgetrokken. (zie Van der Waard, 1986, 57 en 60) We opperen hier de gedachte dat een deel van de vakuitbreidingen in Koekange mede in verband moeten worden gebracht met een uitbreiding van het voorhuis, waarbij de voorgevel werd 'versteend'.

1.6 De veestapel

Op het gemengde bedrijf van voor 1900 was sprake van een nauwe verstrengeling tussen veehouderij en akkerbouw. Naast een direct productiedoel in de vorm van vlees, wol en zuivel, hadden de verschillende veesoorten een specifieke taak in de bedrijfsvoering hetzij als trekkracht of als mestleverancier. Met name in de mineraalarme zand- en veengebieden speelde de veestapel een cruciale rol in het nutriëntentransport van de afromingseconomie, waarbij grote delen van het dorpsgebied het mineralendepot vormde voor de vruchtbaarheid van het reguliere bouwland. De omvang en de samenstelling van een bedrijfsveestapel bepaalde dus in feite de capaciteit van de akkerbouwcomponent. Aldus kan de veestapel beschouwd worden als de spil van het historische landbouwbedrijf en vormt derhalve een onmisbare schakel bij de verklaring van de bedrijfsstijl.

In dit hoofdstuk wordt daarnaast uitgebreid ingegaan op het verband tussen de samenstelling en de productierichting van de veestapel en de kwaliteit van het lokale ecosysteem.

1.6.1 De rundveehouderij

Behalve enkele incidentele gegevens uit de inboedels van de schulteregisters, zijn vóór 1800 geen gegevens beschikbaar over de samenstelling van afzonderlijke bedrijfsveestapels. Ook ontbreken overzichten van de totale veestapel. We moeten ons behelpen met de indirecte gegevens van de imposten op de 'hoornde beesten' (rundvee) en de 'uitdrift' (uitvoer) van ossen en varkens en als laatste de impost op schapen.[147] De oorsprong en de betekenis van deze bron werd reeds uitvoerig door Bieleman belicht.[148] De imposten werden jaarlijks per kerspel verpacht. Bij een kritische analyse komt Bieleman tot de conclusie dat de bron een getrouwe afspiegeling vormt van respectievelijk de rundveestapel en de uitvoer van ossen op kerspelniveau. In Schoonebeek kwamen we ook tot de conclusie dat de imposten een verantwoorde graadmeter zijn, maar dat bij een rechtstreekse vertaling in aantal runderen enige voorzichtigheid is geboden.

In de grafieken 2 en 3 zijn de voortschrijdende 10-jaarlijkse gemiddelden om de 5 jaar vanaf 1630 tot 1800 weergegeven. De gegevens betreffen niet de werkelijke inkomsten uit de imposten, maar de bedragen van de halfjaarlijkse verpachtingen, inclusief de eventuele pachterswinsten. We zijn met Bieleman van mening dat deze pachterswinsten in de Drentse plattelandssamenleving nooit buitensporig hoog zijn geweest. Zo woonde de schatbeurder van Koekange in het dorp zelf.[149] Een vergelijking van de werkelijke veestapel op basis van de veetelling van 1800, met de afgeleide berekening uit de halfjaarlijkse verpachting in datzelfde jaar bevestigt deze aanname.[150] De afwijking tussen beide opgaven bedraagt nog geen 3%!

De eerste indruk van het verloop in grafiek 2 en 3 is het constante niveau waarop zowel de rundveestapel als de uitvoer zich gedurende 170 jaar zijn blijven bewegen. Er waren geen opvallende trendbreuken zoals in Schoonebeek of Roswinkel.[151] Ondanks calamiteiten als oorlog en veepest beweegt het niveau van de 'hoornde beesten' zich in de bewuste periode op een gemiddelde van rond de 110 per half jaar. Hetzelfde geldt voor de 'uitdrift', een gemiddeld niveau van 27 per half jaar.[152] Zoals te verwachten volgen de beide variabelen elkaar in de schommelingen.

Aangezien de heffingen op de afzonderlijke veeeenheden bekend zijn, is het mogelijk om bij benadering de totaalbedragen uit te drukken in aantal runderen. Bij de impost op 'hoornde beesten', die twee keer per jaar werd geïnd, moest voor een rund vanaf 3 jaar 1 stuiver per maand worden betaald, terwijl de jongbeesten de helft moesten opbrengen. Omgerekend komt een gemiddelde halfjaarlijkse impost van 110 car.gld. dan neer op een totale veestapel van 470 runderen. Iedere os of guste beest dat uit het Landschap werd gedreven werd belast met 15 stuivers. Een gemiddelde van 27 car.gld. kwam aldus overeen met een uitvoer van 36 runderen per jaar. Dit kwam neer op 8% van de totale veestapel.[153]

Uiteraard moeten de omrekeningen als ruwe schattingen worden opgevat. De eerste betrouwbare gegevens over de omvang en samenstelling van de veestapel per bedrijf biedt het register uit het jaar 1800 dat ten behoeve van een fonds voor de veepest werd aangelegd. Hierin wordt het aantal runderen van boven de 2 jaar en het jongvee per bedrijf onderscheiden. Door deze gegevens te verbinden aan het Kohier der vaste goederen en vervolgens het kadaster, is het mogelijk een inzicht te krijgen in de ruimtelijke spreiding van de afzonderlijke bedrijfsveestapels. Op de keuterijen en de kleine bedrijven met een onvolledige opstrek kwam de veestapel niet uit boven de 5 runderen van 2 jaar en ouder. Op de bedrijven met een volledige opstrek varieerde de veestapel van 6 tot 14 runderen van boven de 2 jaar. De totale veestapel bestond in 1800 uit 567 runderen, 435 van 2 jaar en ouder en 132 jongbeesten.

Een verband aantonen tussen de omvang van een bedrijfsveestapel en het groenlandbezit lijkt op het intrappen van een open deur. Het zou

147 - OSA, 814.

148 - Bieleman, 1987,.305 e.v.; zie ook Elerie, 1988, 96 en 97.

149 - Schultegerechten Koekange/De Wijk, nr. 170, folio 339.

150 - OSA, 1223.

151 - Elerie, 1989, 76.

152 - De impost op de 'uitdrift' was in feite gebaseerd op de uitvoer van runderen en varkens. Uit de boedelinventarissen van de tweede helft van de 19e eeuw kunnen we echter opmaken dat het aantal van een tot drie varkens werd aangehouden voor eigen slacht of lokale afzet. De 'uitdrift' in Koekange had dus uitsluitend betrekking op de uitvoer van rundvee.

153 - Bij de omrekening is gebruik gemaakt van OSA, 1663, La E, no 24. Deze veetelling uit 1811 geeft de verhouding weer tussen runderen vanaf 3 jaar (56%) en jongbeesten (44%).

immers merkwaardig zijn als zo'n verband niet bestond. Een poging om de afzonderlijke bedrijfsveestapels van 1800 te relateren aan het groenlandbezit in het Kohier der vaste goederen uit 1807 bleek niet mogelijk omdat lang niet altijd de dagmaten wei- en hooiland staan vermeld. Wel vormt de bron een onmisbare schakel in het doorvertalen van de gegevens naar het kadaster van 1832. Aangezien de gegevens uit de diverse bronnen geen directe relatie met elkaar hebben, lenen de uitkomsten zich niet voor een nauwgezette analyse die bijvoorbeeld een verband zou kunnen aantonen tussen de omvang van de veestapel en de 'ecologische setting' van een erf. Bovendien moet rekening worden gehouden met het huren van hooiland. Uit de inventarissen van de schulteregisters kunnen we opmaken dat het huren vooral onder 'hooiland-arme' bedrijven zeer gebruikelijk was. Vaak werd hooiland van grote bedrijven gepacht en soms ook buiten het kerspel zoals in Oshaar en Ruinerwold. Ook moet aanvoer van hooi per schip via de oeverplaats onder De Wijk niet worden uitgesloten.[154]

We kunnen wel enkele algemene verbanden leggen. In de eerste plaats bestaat er zoals verwacht een verband tussen de omvang van een veestapel en het groenlandbezit buiten de opstrek. Met name het hooilandbezit blijkt dan doorslaggevend voor de omvang. Daarnaast is er sprake van een positieve correlatie tussen de breedte van een opstrek en de grootte van de veestapel. Zoals we zagen waren de groenlanden in de opstrek niet alleen van betekenis als weidegronden, maar ook voor het gebruik van haverland, waarvan de opbrengsten als veevoeder werden gebruikt. Dat laatste verklaart ook de omvangrijke veestapels op de bedrijven buiten de opstrek. Elders werd immers reeds aangetoond dat op de erven Schoonvelde, Linthorst en Broekhuizen, met hun overmaat aan broeklanden, deze vorm van wisselbouw veel werd toegepast.

1.6.1.1 Een analyse op bedrijfsniveau

Nu we inzicht hebben in de omvang en de spreiding van de bedrijfsveestapels, gaan we ons verdiepen in de functie van de rundveestapel in het gemengde bedrijf van Koekange. We zullen nu ook gebruik moeten maken van incidentele, dat wil zeggen niet-seriële bronnen op bedrijfsniveau. Bovendien wordt een beroep gedaan op de bestaande vakliteratuur bij het interpreteren van de gegevens en het formuleren van de conclusies.
Een onmisbare bron in dit verband zijn de boedelbeschrijvingen en momberrekeningen uit de tweede helft van de 18e eeuw[155] (1.7.1). Voor Koekange zijn negen boedelbeschrijvingen gevonden uit de periode 1770-1810. Het gaat daarbij om vier bedrijven met een volledige opstrek, twee met een onvolledige opstrek en drie keuterijen. In iedere boedelbeschrijving is een aparte cluster melkgerei te onderscheiden. Het feit dat de voorwerpen altijd bijelkaar worden opgesomd wijst op een doorsnee standaarduitrusting. Het gaat om de volgende zaken: een karn, een zijvat, een wateremmer, een melkton en een melkemmer. Afhankelijk van de bedrijfsgrootte, varieerden de aantallen van de onderscheiden voorwerpen van 1 tot 3. Een juk, een botervat en een kazenstoel werden slechts in enkele inventarissen genoemd.
We vonden vrijwel geen publicaties waarin een verband wordt gelegd tussen boedelinventarissen en bedrijfsvorm. Dat hier evenwel sprake is van een gangbare standaarduitrusting blijkt uit de inventaris van de Piqair Hof uit 1744. Het melkgerei van deze hofstede onder Aurich verschilt nauwelijks met die uit de inventarissen van Koekange.[156] We kunnen dus vaststellen dat melkwinning en boterbereiding een onderdeel vormde van de veehouderij in Koekange. Er zijn ook andere aanwijzingen voor deze veronderstelling. Met Sint Michiels werd jaarlijks door een negental erven een boterpacht van in totaal 46 $^1/_2$ pond aan de pastorie afgedragen.[157] Volgens het register van de jaarlijkse pachten uit 1633

154 - Schultegerecht Koekange/De Wijk no 170; Register van akten in voogdijzaken no 71 en no 2. Een boeiend verslag van de jaarlijkse hooilandverhuringen onder Meppel is te vinden in Blink, 1932, 34 e.v. We moeten wel bedenken dat het hier om een 19e-eeuwse situatie gaat.
155 - Schultegerecht Koekange/De Wijk no 170; register van akten in voogdijzaken.
156 - Bölts en Wiese, 1966, 209.
157 - Archief N.H. gemeente Koekange, no 42.

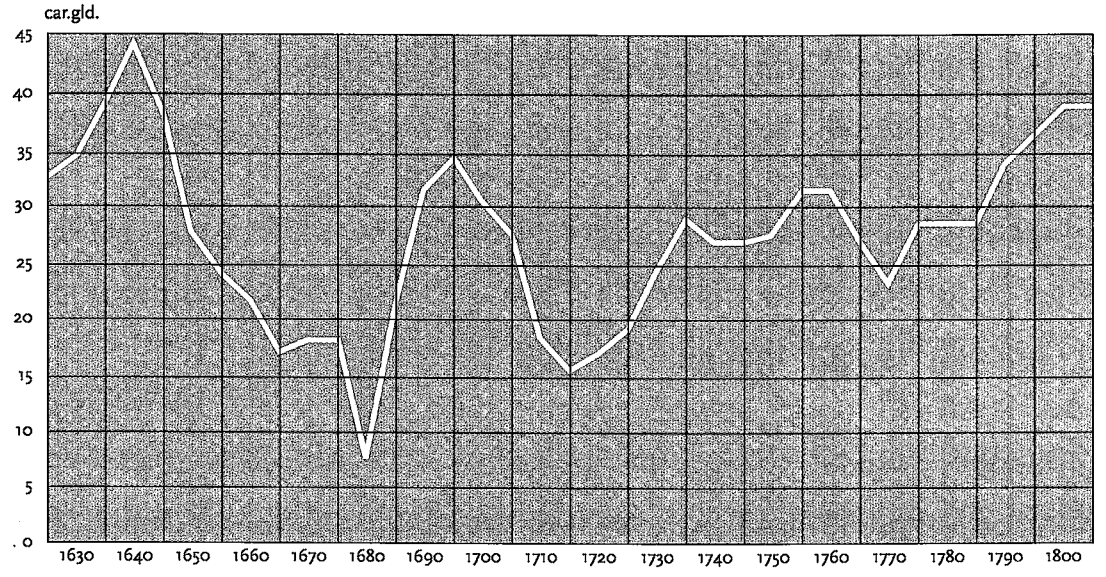

Grafiek 2 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op de 'uitdrift'**
(Bron: OSA 814; Koekange)

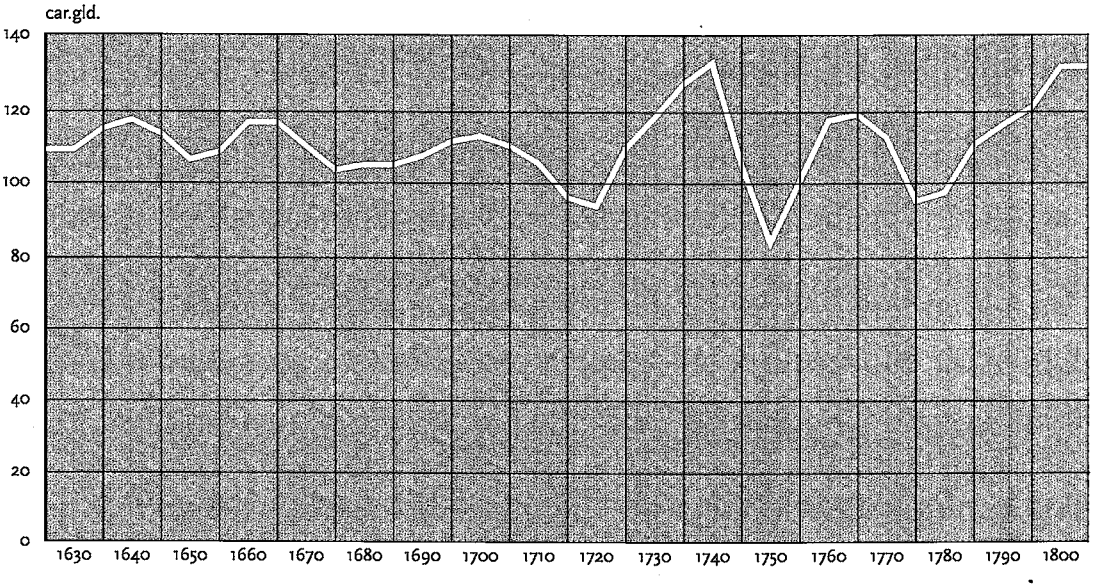

Grafiek 3 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op 'hoornde beesten'**
(Bron: OSA 814; Koekange)

158 - OSA, 14,19-10-1627, XVI-111.
159 - OSA, 857 Rekesten op de herziening 1750.
160 - Volgens de Herziening van 1754 vormde een vak in de schuur een vierkant met een zijde van 6 m.
161 - Van der Poel Fontein, 1957, 102.
162 - Grevelink, 1844, 81.
163 - Bieleman, 1987, 379.
164 - Bieleman, 1987, 381.

bestond deze boterpacht ook reeds in het begin van de 17e eeuw. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de boterpachten oorspronkelijk waren verbonden aan het zogenaamde tijnsrecht dat stamt uit de Middeleeuwen.[158] Ook een geheel andere bron wijst op een zekere betekenis van de melkwinning. In een bezwaarschrift uit 1750 is sprake van een 'melkbrink' die bij het erf in de opstrek aansloot.[159] Het melken had in Koekange dus een plaats in de bedrijfsvoering.

We kunnen nu vaststellen dat de rundveehouderij in Koekange, als onderdeel van het gemengde bedrijf, een multifunctioneel karakter had. De veestapel diende meerdere productiedoelen, namelijk de opfok tot slachtvee en de melkwinning. Volgens onze huidige maatstaven was de veehouderij in Koekange uitermate extensief: een lang weideseizoen op broeklanden met verschraalde zandgronden en een winterstalvoeding met laagwaardig hooi en gehakseld haverstro.
Als voorbeeld nemen we het bedrijf van Pieter Roelofs waarvan op 30 augustus 1782 de inventaris werd opgemaakt. Het gaat om het vierde erf in de opstrek vanaf Weerwille, no 4 op het minuutplan van 1824. De veestapel bestond uit 9 koeien, 4 jonge beesten en 2 kalveren en daarnaast uit 2 paarden, een varken en ruim dertig schapen. De plaats had een breedte van 10 acker (ong. 70 m) terwijl het bedrijf buiten de opstrek 5 $^1/_2$ dagm. hooiland bezat. In de schuur was nog slechts één vak hooi geborgen.[160] Behalve met hooi werd het vee in de winter waarschijnlijk bijgevoederd met gehakseld stro. We kunnen dat opmaken uit de 'hakselbak en mes' die in bijna alle inventarissen voorkomt en waarmee de haver tot voeder kon worden fijngehakseld. Op gemengde bedrijven die vooral gericht waren op de graanbouw was het normaal dat in de winter werd bijgevoederd met stro. De stalvoedering was er in de eerste plaats op gericht om de winter door te komen. De melkwinning op deze bedrijven was van secundair belang en beperkte zich tot enkele maanden in het zomerseizoen.[161]

Voor het bewuste erf lagen de weidegronden voor het rundvee vooral in de opstrek : ongeveer 7 ha binnendijks en nog zo'n 1 $^1/_2$ ha buitendijks. De kadastrale waardering voor deze gronden was laag : overwegend 3e en 4e klasse met een 'zuivere opbrengst' (huurwaarde) van slechts *f* 10,– per ha. Op deze 8 $^1/_2$ ha groenland moesten dus 9 runderen grazen. Gezien de middelmatige kwaliteit was dit in Koekange een vrij normale veedichtheid.[162] Daarnaast kon men nog beschikken over zeer laagwaardig buitendijks land waaronder zo'n 8 ha heide en 3 ha slecht hooiland. Waarschijnlijk werden ook de hooilanden (bijna 4 ha) ten zuiden van de Lange dijk ingeschakeld als voor- en naweide. Dit gold in het bijzonder voor het jongvee. Bij dit alles moet dus ook nog rekening worden gehouden met de graasbehoefte en de stalvoedering van het overige vee, waaronder 2 paarden en 30 schapen.
Gebrek aan kwalitatief goede groenlanden en een middelmatige stalvoedering gaven de Koekanger rundveehouderij zeker tot in de eerste helft van de vorige eeuw een marginaal karakter. Tot op zekere hoogte was het niveau vergelijkbaar met de positie van deze bedrijfstak op het Drents Plateau. Uit de momberrekeningen kunnen we opmaken dat de inkomsten van het Koekanger landbouwbedrijf vooral bestonden uit de opbrengsten van de graanverbouw (1.7.2.1). Tegen die achtergrond was de rundveestapel vooral van belang als mestleverancier.
Het zou echter te ver gaan om de positie van deze bedrijfstak te kwalificeren in de bekende terminologie van 'een noodzakelijk kwaad'.[163] Aan de andere kant moeten we constateren dat de rundveehouderij in Koekange rond 1800 nog niet overeenkwam met het beeld van een gespecialiseerde zuivelproductie, zoals dat door Bieleman voor Zuidwest-Drenthe werd geschetst.[164] De melkwinning in Koekange was toen waarschijnlijk nog in de eerste plaats gericht op zelfvoorziening en lokale afzet, terwijl overschotten in een goed seizoen op de botermarkt in Meppel werden aangeboden.

Een belangrijk hulpmiddel bij een verdere analyse is de veetelling uit 1811.[165] Deze geeft weliswaar geen informatie over de afzonderlijke bedrijfsveestapels maar geeft wel een veel nauwkeuriger inzicht in de samenstelling van de totale veestapel. Zo bestond de veestapel in 1811 uit 5 stieren, 385 koeien, 114 vaarzen en 186 kalveren. We gaan ervan uit dat met 'vaarzen' jongbeesten tussen de 2 en 3 jaar werden bedoeld die voor het eerst gingen afkalven. De 385 koeien bestonden dan in hoofdzaak uit melkvee.

Bij de interpretatie van deze gegevens voor een typering van de Koekanger bedrijfsvorm maken we gebruik van een methode die door Andreae werd ontwikkeld in zijn standaardwerk "Betriebs-

165 - OSA, 14, 19-10-1627, XVI-111.

Eigenaren	runderen > 2 jaar	runderen < 2 jaar	Eigenaren	runderen > 2 jaar	runderen < 2 jaar
A.C. Schoonvelde	16	6	B. Alberts	4	2
G. Hendriks	10	1	C. Roelofs	8	4
J. Ottens	10	5	H. Mulder	5	2
B. Jans	14	3	L. Jans	3	2
H. Wolters	9	4	H. Jans	15	3
R. Roelofs	13	6	K. Hendriks	1	–
A. Hendriks	8	2	J. Stevens	11	3
G. Jans	3	–	R.J. Rijkeboer	6	3
C. Geerts	4	4	A. Heuvelman	4	2
J. Hendriks	8	2	S. Egberts	4	1
C. Mijnkus	7	3	H. Jans	2	–
H.A. Dekker	10	3	Wed. R. Heuvelman	6	–
R.J. Post	2	–	J. Derks	2	1
R. Feines	1	–	C. Engberts	4	2
W. Steenbergen	5	1	K. Jans	7	3
J. Roelofs	3	1	R. Alberts	10	4
W.J. Dekker	5	1	A. Jans	5	1
F. Roelofs	10	1	R.P. Wolters	14	5
R. Jacobs	4	–	H. Bovenhof	10	1
J. Dekker	7	2	H. Bovenhof	4	2
K. Harms	11	3	T. Harms	10	4
H. Kreulen	7	1	J.R. Evers	11	5
A. Tijms	14	4	P. Roelofs	9	4
Pred. Buning	2	1	J. Arents	6	1
K. Lukas	4	1	R. Coops	13	1
Meester Otte	3	1	R.P. Westert	11	2
J.W. Snijder	3	1	R. Thijs	12	3
Z. Teunies	3	4	J. Coops Stevens	4	1
J. Teunies	11	2	L. Alberts	8	2
J. Willems	5	–	G.H. Broekhuizen	14	5

Tabel 14 **Register van de bedrijfsveestapels in 1800** (Bron: OSA 122)

166 - Andreae, 1961, 71 e.v.

167 - Elerie, 1988, 99.

168 - Elerie, 1988, 99.

169 - Andreae, 1961, 71 e.v.; Bölts en Wiese, 1966, 207.

170 - Van der Poel Fontein, 1957, 102.

formen in der Landwirtschaft".[166] Hoewel zijn classificatiemethode in de eerste plaats was bedoeld voor agrarische bedrijfsvormen in de jaren 50, kan de methode, zij het met enig voorbehoud, ook op historische bedrijfsvormen worden toegepast.[167] Een belangrijke maatstaf voor Andreae's indeling is de verhouding melkvee/jongvee. In grote lijnen komt het er op neer dat een zuivere melkveehouderij wordt gekenmerkt door een laag percentage jongvee ten opzichte van de totale veestapel. Het percentage jongvee, inclusief slachtvee, neemt echter toe naarmate het bedrijf meer op de opfok van slachtvee is georiënteerd. De classificatie van Andreae is aldus gebaseerd op het aantal stuks jongvee op 100 melkkoeien. In de registratie van 1811 tellen we voor Koekange 78 stuks jongvee op 100 melkkoeien.

Zoals gezegd moet een vertaling naar de classificatie van Andreae met de nodige voorzichtigheid gehanteerd worden aangezien deze is gebaseerd op meer recente agrarische bedrijfsvormen met een eenduidig productiedoel. In Koekange gaat het daarentegen om een historische bedrijfsvorm met een gemengd karakter waarin de rundveestapel multifunctioneel was. Uit eerdere toepassingen in Drenthe bleek de methode Andreae in historische situaties desondanks zeer bruikbaar. Zo werd de classificatie eerder gebruikt in een studie over de rundveehouderij in Schoonebeek.[168] In deze randveenontginning kwamen we op een verhouding van 263 stuks jongvee op 100 melkkoeien. Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een andere bedrijfsvorm dan in Koekange. In de loop van de 18e eeuw had de rundveehouderij zich hier ontwikkeld tot een gespecialiseerd exportbedrijf van halfgemeste slachtossen. Deze specialisatie werd mogelijk door een intensiever gebruik van de groenlanden in het gemeenschappelijke dorpsterritoir, de Twist. De spil in deze bedrijfsvorm werd gevormd door de exploitatie van particuliere booën of ossenstallen, in combinatie met zwaarbemeste hooilandjes. Het jongvee op het Schoonebeker bedrijf bestond naast de vaarskalveren ook uit stierkalveren, die werden aangehouden voor de opfok tot 3 à 4-jarige slachtossen. De laatsten bepaalden mede het hoge indexcijfer omdat deze, overeenkomstig de methode Andreae, tot het jongvee worden gerekend.

Het lage indexcijfer van Koekange duidt op een veel geringere betekenis van het slachtvee. Volgens de typering van Andreae zou de verhouding 78/100 erop duiden dat op het Koekanger bedrijf alleen het jongvee werd aangehouden dat strikt noodzakelijk was voor de instandhouding van de melkveestapel, de rest van het jongvee, in hoofdzaak de stierkalveren, werd afgestoten. Andreae ging bij zijn classificatie echter uit van de moderne melkveehouderij met een beperkte gebruiksduur van een melkkoe. In historische situaties met een extensieve bedrijfsvorm had een melkkoe echter een gemiddelde gebruiksduur van wel 7 à 8 jaar. In dat licht wordt de verhouding 78/100 iets aan de hoge kant en zou een verhouding van hooguit 47 jongbeesten op 100 melkkoeien voldoende zijn geweest.[169] De rundveehouderij in Koekange was echter , zoals we eerder zagen, niet uitsluitend gericht op de melkwinning, maar in beperkte mate ook op de export van slachtvee. Wanneer we er vanuit gaan dat er geen mannelijk jongvee werd aangehouden, dan moeten we er op basis van de index 78/100 vanuit gaan dat een melkkoe in Koekange 3, hooguit 4 jaar werd aangehouden om vervolgens te worden verkocht. De uitvoer van slachtvee draaide hier dus niet om ossen, zoals in Schoonebeek, maar, zij het in veel beperktere mate, om melkkoeien of guste beesten.

De combinatie melkwinning en verkoop van melkkoeien of guste beesten blijkt als historische bedrijfsvorm ook elders gebruikelijk te zijn geweest. In een verslag van 1779 uit Friesland worden de voordelen van deze bedrijfsvorm uit de doeken gedaan.[170]

"De middelmaatige groote en jonge koeien zijn op de meeste landen over het geheel genomen de voordeeligste. Zij hebben minder voedsel dan de oude koeien noodig, en als zij op het best zijnde

verkocht worden, brengen zij veel geld op. En schoon van jonge beesten minder melk dan van oude gemolken wordt, is egter de melk van jonge koeien veel vetter en daar komt meer boter en kaas van."
Het overheersende 'vrouwelijke element' van de Koekanger veestapel komt duideljk naar voren wanneer we de getalsverhoudingen van 1811 uitdrukken in percentages. Deze bestond voor maar liefst 56% uit melkkoeien, de rest uit vaarzen (17%) en kalveren (27%). Inclusief de 5 fokstieren was de samenstelling van deze veestapel dus volledig afgestemd op haar eigen reproductie. In deze bedrijfsvorm had de opfok van vaarzen dus een eerste prioriteit, terwijl de stierkalveren direct werden afgestoten.
Er zijn tal van aanwijzingen dat ook in de 17e eeuw de Koekanger rundveestapel in hoofdzaak uit vrouwelijk rundvee bestond. Uit verschillende bronnen kunnen we opmaken dat de zogenaamde guste beesten vooral naar de afgelegen weidegronden van het kerspel werden gedreven, zoals het Wijkerbroek, waar het erf Schoonvelde was gerechtigd, maar ook naar de minder goede groenlanden ten zuiden van de Lange Dijk. Men sprak in dit verband van 'heydeachtige gustebeesten weyden'.[171] In de letterlijke betekenis zijn 'guste beesten' koeien die droog staan of geen melk meer geven. Bieleman meent dat de term evenals 'ossen' moet worden opgevat als een algemene aanduiding voor rundvee dat voor de slacht bestemd was.[172] Wij zijn echter van mening dat in de Koekanger situatie 'guste beesten' moeten worden opgevat als vrouwelijk rundvee dat voor de slacht werd bestemd. Voor Koekange is het opmerkelijk dat de aanduiding 'ossen' nergens in de bronnen voorkomt, terwijl deze in de typische opfokgebieden voor mannelijk rundvee, zoals Roswinkel en Schoonebeek, uitsluitend werd gebruikt.[173] Dit wijst erop dat de rundveehouderij in Koekange in de 17e eeuw reeds was gericht op enerzijds de melkwinning en anderzijds de export van 3 à 4-jarige 'guste beesten', dat wil zeggen melkkoeien die na enige jaren werden afgeweid en verkocht voor de slacht.

1.6.1.2 Het ecologische als variabele

Eerder werd al een vergelijking gemaakt tussen de rundveestapel van Koekange in 1811 met die van Schoonebeek. De grote verschillen in samenstelling wezen op fundamentele verschillen in de bedrijfsvorm. We zullen nu de ecologische setting schetsen waarbinnen de Koekanger rundveehouderij moest functioneren. Vervolgens zal een vergelijking met Schoonebeek worden gemaakt om de determinanten op te sporen die de bedrijfstak in beide randveenontginningen richting hebben gegeven.
Andreae en Bölts onderscheiden drie hoofdfactoren die van invloed zijn op het type bedrijfsvorm.[174] Zo zijn er de factoren met een bedrijfseconomische en agronomische achtergrond, zoals de inzet van arbeid, de mestproductie, de voederproductie, de risicospreiding en dergelijke. Daarnaast onderscheiden zij geografische factoren als natuurlijke gesteldheid en ligging. En tenslotte zijn er externe invloeden zoals de prijs/kostenverhouding en technische innovaties. Het onderscheid naar afzonderlijke factoren is vooral een theoretische kwestie. In de praktijk is de afzonderlijke invloed van deze onderscheiden factoren moeilijk vast te stellen aangezien zij werkzaam zijn in een onderlinge samenhang en complexiteit. Bovendien zijn over een aantal geen gegevens beschikbaar of slechts in beperkte mate via indirecte bronnen.
De natuurlijke gesteldheid van een dorpsgebied is van invloed ~~voor~~ de mogelijkheden en de beperkingen van een boerenbedrijf. In plaats van natuurlijke gesteldheid geven wij de voorkeur aan het begrip 'ecologische setting'. De laatste veronderstelt een wisselwerking met de bedrijfsstijl die op termijn leidt tot wijzigingen in het lokale ecosysteem. Zo is bekend dat de mens door grondgebruik, ontwatering en bepaalde exploitatievormen een grote invloed heeft gehad op het historische proces van bodemvorming. Soms waren de gevolgen zo ingrijpend dat deze

171 - OSA, 845, folio 182.
172 - Bieleman,1987, 359.
173 - Elerie, 1988, 97.
174 - Andreae, 1961, 71 e.v.; Bölts en Wiese, 1966, 206.

op termijn de bedrijfsstijl konden beïnvloeden. Algemeen kan worden vastgesteld dat de ecologische setting van een dorpsgebied zeker tot 1900 van invloed was op de bedrijfstijl en op de mogelijkheden tot specialisatie.
Van belang voor het onderhoud van een rundveestapel zijn uiteraard de omvang en kwaliteit van de weidegronden en vooral ook de capaciteit van de winterstalvoedering. Eerder wezen we op de slechte kwaliteit van de weidegronden in de opstrek. De buitendijkse landen bestonden in hoofdzaak uit heide, terwijl ook de kwaliteit van de binnendijkse weidekampen te wensen overliet, aangezien zij op het ingekleurde minuutplan worden afgewisseld met heide en laagwaardige hooilandjes, terwijl sommige kampen met hakhout waren beplant. We zouden in dit verband kunnen spreken van laagwaardige heischrale groenlanden. Over het algemeen stonden de 'zure' weiden in het voormalige broek die zich hadden ontwikkeld tot moerige en natte zandgronden slecht aangeschreven. Het gras in dergelijke weiden levert slechts "..een schraal voeder en is voor melk- en jongvee veelal arm aan aschbestanddeelen."[175] De geleidelijke 'ontvening', door oxidatie van het restveen, had een nadelige invloed op de kwaliteit van het gras. De degeneratie tot veldpodzolen werkte in het voordeel van heideachtige planten en mossen. In Roswinkel konden we dit proces van groenlanddegeneratie in de tijd waarnemen aan de hand van bronnen.[176]
De veldgronden achter de bouwlanden hadden voor het rundvee waarschijnlijk nauwelijks enige betekenis. Deze natte veenheide werd benut voor de turfgraverij, de boekweitbrandcultuur en de schapenhouderij. Bovendien kwamen deze activiteiten steeds meer onder druk te staan door een toenemende vernatting wegens de diverse vormen van roofbouw (1.3.4). Er zijn dan ook aanwijzingen dat de schapenhouderij zich in de loop van de 18e eeuw steeds meer verplaatste naar de buitendijkse landen in de opstrek. De rundveehouderij moest dus op den duur haar buitendijkse weidegebieden delen met de schapenhouderij.
Een beperkende factor voor de Koekanger rundveehouderij was bovendien de onzekere situatie van de winterstalvoedering. In het hoofdstuk over de groenlanden kwam naar voren dat de kwaliteit van de hooilanden beneden de Lange Dijk nogal te wensen overliet en dat bovendien rekening moest worden gehouden met misoogsten door overstromingen. Voor een deel trachtte men deze risico's te omzeilen door het pachten van hooiland buiten het kerspel of door aankoop van hooi.[177] Volgens de grondschatting waren deze verpachtingen echter van beperkte omvang en was waarschijnlijk om financiële redenen de directe aankoop van hooi van incidentele aard. Van meer gewicht was de aanvullende betekenis van haver als voedergewas. In de momberrekeningen worden geen inkomsten uit haververkopen vermeld, zodat we mogen aannemen dat haver op de meeste bedrijven werd vervoederd. Het graan zal in eerste instantie voor de paarden en het afmesten van de guste beesten zijn gebruikt. Het stro leende zich door zijn hoge eiwitgehalte uitstekend als veevoeder.[178] We mogen dus aannemen dat haver in Koekange een essentiële bijdrage leverde in de stalvoedering. Zo bood het veld-grasstelsel op de binnendijkse kampen en eerder ook op de buitendijkse landen dus een alternatief voor de zwakke positie van de hooiwinning.

1.6.1.3 Overige variabelen

De geografische ligging van Koekange was naar Drentse maatstaven bepaald niet ongunstig. Het dorp lag aan de gecombineerde land/waterroute Groningen/Amsterdam en had bovendien een uitstekende verbinding over land en via het water met de IJsselsteden. Uit een goorspraak van 1755 kunnen we opmaken dat de interregionale route ook voor de doorvoer van slachtvee werd gebruikt, terwijl in het aangrenzende De Wijk ieder najaar een zogenaamde ossenmarkt werd gehouden. Daarnaast bestond er de mogelijkheid om per schip goederen aan of af te voeren. De nabije ligging van Meppel

175 - Reinders, 1916, 91 e.v.; 'aschbestanddeelen' moet in deze tekst gelijk worden gesteld aan mineralen.
176 - Elerie, 1989, 89.
177 - OSA, 845; OSA, 14, 1608 no 2; Schultegerecht Koekange/De Wijk no 170.
178 - Bölts en Wiese, 1966, 232-233.

garandeerde bovendien een afzetmarkt voor de boteroverschotten.

Arbeid is uiteraard noodzakelijk voor het onderhoud van de kudde, de voedering en vooral voor het melken en de boterbereiding. In verband met het gemengde karakter van de bedrijfsvorm is het niet mogelijk om apart voor de rundveehouderij de arbeidsinput vast te stellen. Duidelijk is dat het type bedrijfstak van invloed was op de arbeidsbehoefte. Zo vereiste de melkveehouderij meer arbeid dan de opfok tot slachtvee. Arbeid kon worden betrokken uit de huishouding zelf of door het inhuren van arbeidskrachten. De eerste mogelijkheid was afhankelijk van de gezinsgrootte of de samenstelling van de familiehuishouding. De grote familiehuishouding vormde bijvoorbeeld in Schoonebeek het extra arbeidsreservoir dat nodig was om de specialisatie in de vetweiderij op gang te zetten.[179]
Volgens Bölts was het vanaf vijf melkkoeien noodzakelijk om extra arbeidskrachten in te zetten.[180]
Het inhuren van extra arbeid was dus mede afhankelijk van de situatie in de boerenhuishouding. Waren er bijvoorbeeld voldoende zonen of dochters inzetbaar, dan was het in dienst nemen van extra personeel niet noodzakelijk.
In Koekange kunnen we de inzet van arbeid inzichtelijk maken door het combineren van de veetelling uit 1800 met de registratie van weerbare mannen uit 1798.[181] In grote lijnen blijkt hieruit dat pas vanaf tien melkkoeien echt sprake was van het inhuren van extra arbeidskrachten. Van de 37 bedrijven met minder dan tien runderen

179 - Elerie, 1989, 74.
180 - Bölts en Wiese, 1966, 201.
181 - OSA, 1223 en OSA, 1383.

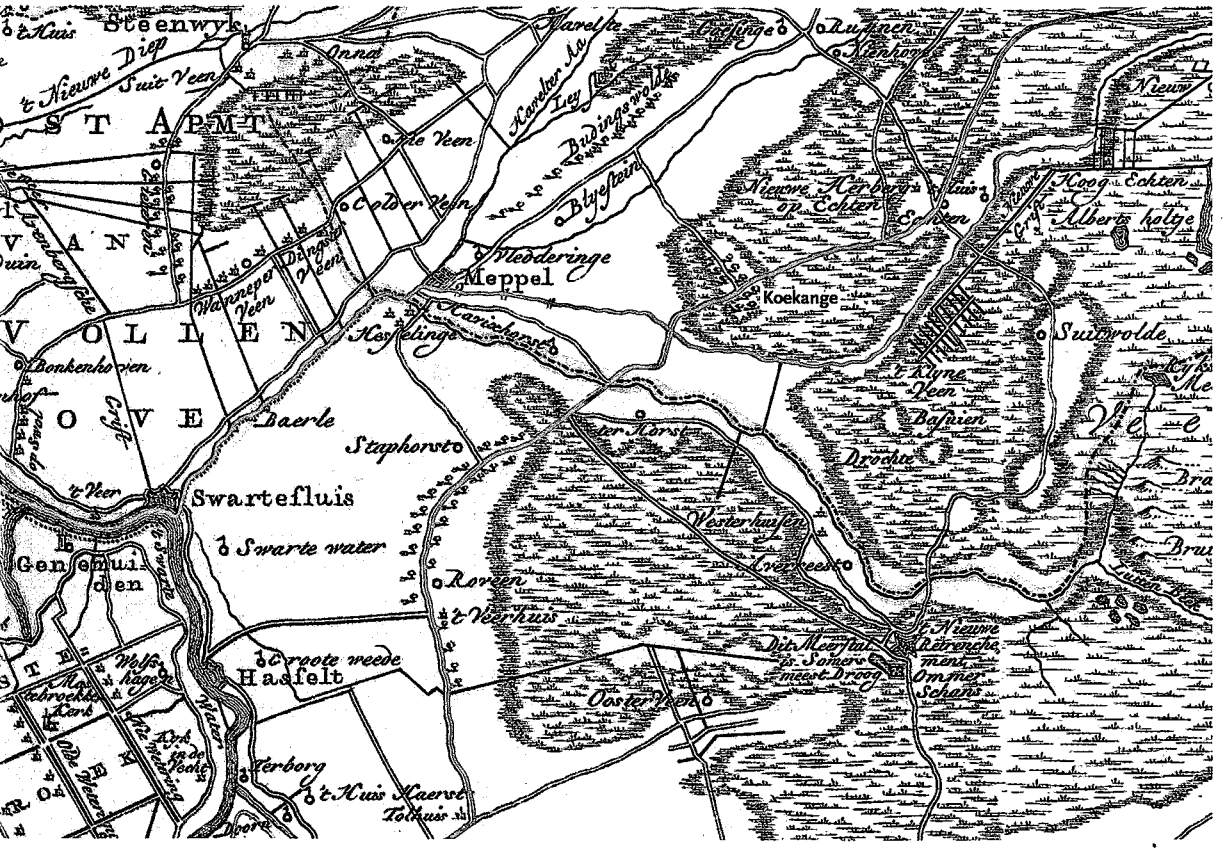

Kaart 25 **De geografische ligging van Koekange**
(Bron: Reise- en zakatlas; Amsterdam 1773)

= landroute
=waterroute

182 - Meer over deze problematiek in: Van der Poel, 1981,177.

hebben slechts vijf extra arbeidskrachten in dienst. Deze laatste behoren tot de categorie van zes tot tien runderen. Er blijkt dus een duidelijk verband tussen de grootte van de rundveestapel en het aantal inwonende boerenknechten of boerenzoons (tabel 15). Buiten beschouwing blijft het vrouwelijk personeel en de boerendochters omdat deze in de registratie van 1798 ontbreken. Bovendien moet rekening worden gehouden met het inhuren van niet-inwonend personeel en van tijdelijke krachten, bijvoorbeeld tijdens de lactatieperiode. Voor losse arbeid en seizoenswerk bood de Koekanger keuterstand een ruim arbeidsreservoir (1.8.2).

De bovengeschetste variabelen geven een indruk van de speelruimte waarbinnen de Koekanger rundveehouderij moest functioneren. De middelmatige kwaliteit van de groenlanden en de onzekere voedersituatie vormden de beperkende factoren die een verdere specialisatie van de rundveehouderij in de weg stonden. Onder deze tamelijk ongunstige productieomstandigheden bood een vrouwelijke rundveestapel verschillende voordelen. Door het afstoten van de stierkalveren bleef er meer ruimte over voor het aanhouden van vrouwelijke rundvee. Een vrouwelijke rundveestapel had naar verhouding een snelle reproductiecapaciteit. Deze eigenschap was vooral in tijden van veepest van belang omdat binnen enkele jaren de gedecimeerde veestapel weer op oude sterkte kon worden gebracht.[182] Een tweede voordeel was de flexibiliteit. Door het nastreven van twee productiedoelen kon men sneller reageren op onvoorziene ontwikkelingen zoals epidemieën of marktprijzen. Zo kon men bij gunstige vleesprijzen besluiten om melkkoeien eerder af te mesten als guste beesten en bij weinig vraag de koeien langer aan te houden. Het voordeel van een vrouwelijk rund beperkte zich niet tot de melkgift. Een koe kan als slachtrund of guste beest op de markt worden gebracht, maar ook als drachtige vaars of melkkoe. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de vraag zich in de

runderen boven de twee jaar	boerenzoon	boerenknecht	totaal
15		4	4
10		1	1
10	1	1	2
14		2	2
13	1		1
10		2	2
10	2		2
11	1	1	2
14		2	2
11	1		1
15	1	3	4
11	1		1
10		1	1
14	1		1
10	1	1	2
10	1		1
11	2		2
13		4	4
12		2	2

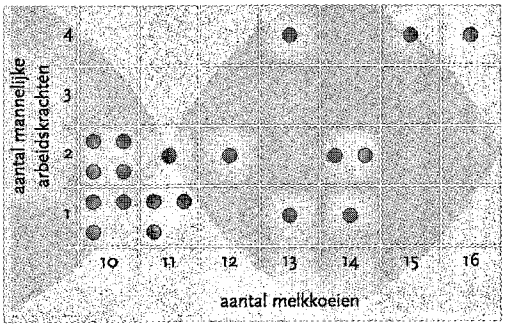

Tabel 15 **Verband tussen omvang van de veestapel en de beschikbare mannelijke arbeidskrachten**
(Bron: OSA 1223 en 1383)

loop van de 18e eeuw wijzigde in het voordeel van melkkoeien. Deze verschuiving werd enerzijds veroorzaakt door de voortdurend optredende veepesten die een grote vraag naar melkkoeien deed ontstaan om de geleden verliezen zo snel mogelijk te compenseren. Daarnaast ontstond er in de traditionele veehouderijstreken van Holland een grotere vraag naar melkkoeien.[183]

De Koekanger oriëntatie op een vrouwelijke rundveestapel kan gezien worden als een reactie op de ecologische beperkingen van het dorpsgebied. Dit productiemilieu bood geen ruimte voor de opfok van mannelijke runderen of ossen. De Koekangers waren overigens niet onbekend met de opfok van stierkalveren. Volgens een momberrekening van 1788 had een Koekanger bedrijf in Dalen drie jonge beesten weiden.[184] Voor *f* 3,– liet de momber de 'ossies' naar Koekange vervoeren. Twee beesten werden doorverkocht voor *f* 40,–, terwijl het 'vette beest' voor eigen consumptie werd geslacht. Ook uit een inventaris van 1782 blijkt dat Roelofs Claas Santinge twee 'gebeterde ossen' en een vaarspink eveneens in Dalen had weiden terwijl een 'vette' melkkoe onder Meppel was ingeschaard. Uit deze voorbeelden blijkt dat men buiten het dorpsgebied wel naar mogelijkheden zocht voor verdere afmesting. Dat het hier niet om incidenten ging maar om een praktijk, blijkt uit een verzoek dat onder meer de ingezetenen uit Koekange in 1768 aan Drost en Gedeputeerden richtten, om hun vee dat in Overijsel 'in de weide was uitbesteed', weer te mogen invoeren.[185] Ondanks de heersende veepest werd hun dat toegestaan, mits ze met een officiële getuigenis konden aantonen dat het vee niet ziek was.

1.6.1.4 Vergelijking en conclusies

In het voorgaande werd een verband aangetoond tussen de samenstelling en productierichting van de rundveestapel en de ecologische setting van het dorpsgebied. We gaan nu de resultaten van Koekange vergelijken met de omstandigheden in twee andere randveenontginningen om de werking van het lokale productiemilieu nog duidelijker in beeld te krijgen. In Zuidoost-Drenthe onderzochten we de situatie in Schoonebeek en Roswinkel.[186] In eerstgenoemde randveenontginning in het afgelegen grensgebied met Bentheim kan de rundveehouderij getypeerd worden als een half-mesterij van slachtossen, waarbij het zogenaamde booënstelsel een antwoord vormde op de specifieke 'ecologische setting' van het dorpsgebied. De booën of ossenstallen met bijbehorende hooilandjes lagen als een kralensnoer in de bovenloopse weidegronden langs het Schoonebekerdiep. Met deze 'trancehumance' werd op een doelmatige wijze ingespeeld op de langgerekte ecotopen in het gemeenschappelijke dorpsterritoir van de Twist. Het broek en de hooilandjes langs het Schoonebekerdiep, die veldwaarts geleidelijk overgingen in hoogveenheide vormden de ecologische basis. Met de inzet van meer arbeid bood een geïntegreerde exploïtatie van deze zones mogelijkheden voor een lonende specialisatie in de half-mesterij van ossen.
De ecologische setting van het Koekanger dorpsgebied stond een dergelijke specialisatie niet toe. In plaats van een breed samengestelde veestapel met een prominent aandeel van ossen was hier sprake van een 'afgeslankte' vrouwelijke veestapel. In Koekange lag het accent op opfok inplaats van half-mesterij. Met behulp van de zogenaamde productierichtings-index kunnen deze verschillende oriëntaties in beeld worden gebracht.[187] Het gaat om de verhouding tussen de jaarlijkse imposten op de uitdrift en het rundvee, vermenigvuldigd met 100. In navolging van Bieleman zien wij deze index als een maat voor de productierichting van een veestapel. De uitkomsten van deze index zijn voor Schoonebeek en Koekange in grafiek 4 samengebracht. De hoge waarden van Schoonebeek onderstrepen de grote nadruk op de export van half-gemeste ossen, terwijl in Koekange de uitvoer van 'guste beesten' slechts van ondergeschikt belang was.

183 - Van der Woude, 1972, 571.
184 - Schultegerecht Koekange/De Wijk no 170.
185 - OSA, 1720, dl XXIV, 110-111v 28/30-9-1768.
186 - Elerie, 1988 en 1989.
187 - Bieleman gebruikte een soortgelijke index om de productierichting van de veestapel in regio's op lange termijn te volgen; Bieleman, 1987, 360. In dit onderzoek gebruiken wij een iets andere variant.

Grafiek 4 **Vergelijking productierichting-index Koekange/Schoonebeek** (Bron: OSA 814; Koekange/Schoonebeek)

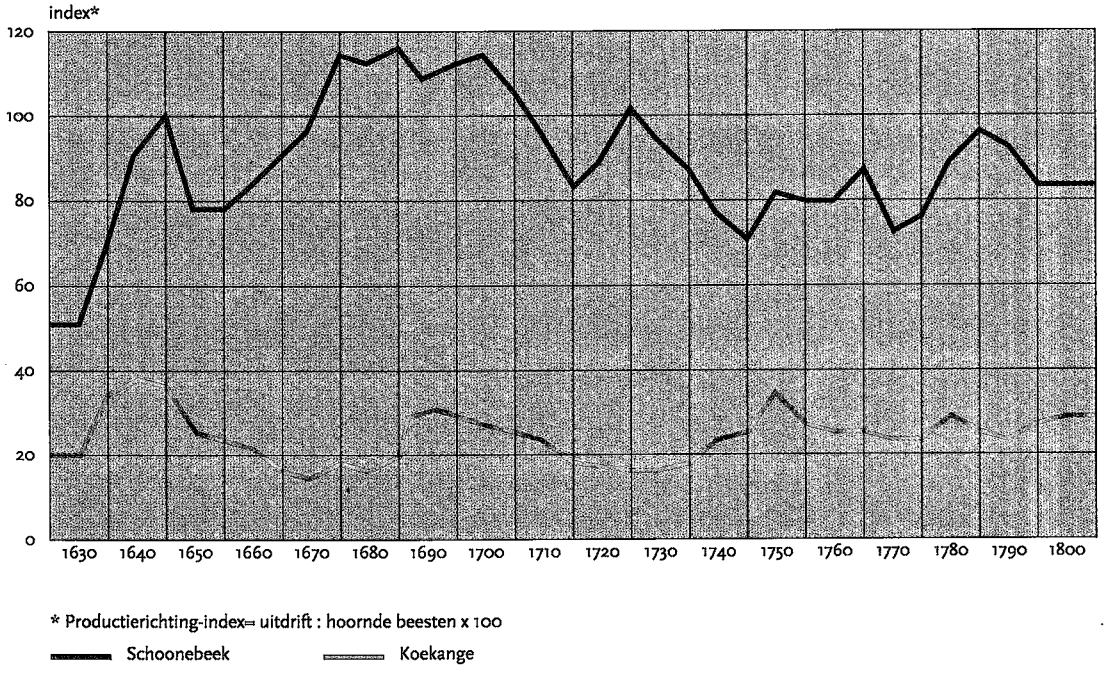

Grafiek 5 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op schapen** (Bron: OSA 814; Koekange)

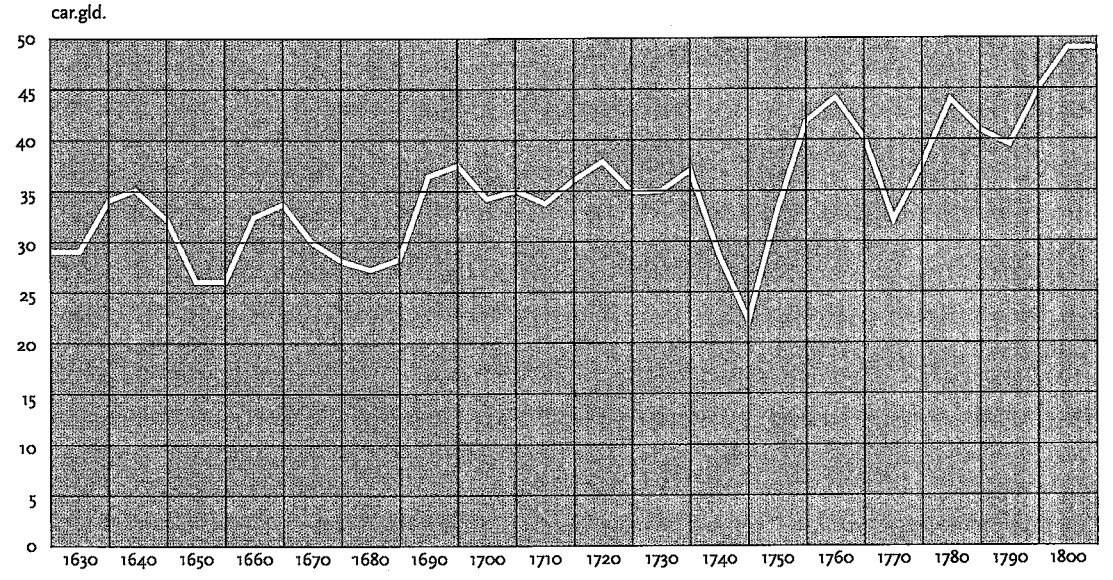

De betekenis van de 'ecologische setting' voor de productierichting van de veehouderij komt goed naar voren in de bedrijfsgeschiedenis van Roswinkel. Toen Schoonebeek zich in het begin van de 18e eeuw ging specialiseren op de halfmesterij, raakte de veehouderij in Roswinkel in een neergaande spiraal van stagnatie en verval. Binnen enkele decennia degradeerde de opfok van slachtossen, die hier in de 17e eeuw zelfs omvangrijker was dan in het naburige Schoonebeek, tot een marginaal bedrijfsonderdeel. De oorzaak van deze teloorgang lag in een snelle achteruitgang van het productiemilieu. De grote beweidingsdruk op de Vennen in de opstrek zorgden voor een versnelde oxidatie van de veenlaag en een steeds schralere vegetatie. De heischrale Vennen bevorderden op termijn een ijzerrijke kwel naar de lager gelegen madelanden, waar oerbanken de grasgroei en de ontwatering gingen tegenwerken. Toen bovendien de Republiek uit defensieoverwegingen door middel van leidijken en omleidingen de waterafvoer ging belemmeren, was het lot van de Roswinkeler rundveehouderij bezegeld.

De uiteenlopende ontwikkeling van de rundveehouderij in de drie beschreven randveenontginningen maakt duidelijk dat de ruimte voor specialisatie in de 18e eeuw nog sterk werd beïnvloed door de ecologische potenties van het dorpsgebied. In Schoonebeek was deze ruimte volop aanwezig in de Twist, waardoor het dorp kon inspelen op de binnenlandse vraag naar halfgemeste stalossen in het begin van de 18e eeuw. In Roswinkel raakte de bedrijfstak in verval door een snelle achteruitgang van het productiemilieu. In Koekange worstelde men vooral met het probleem om het bestaande productieniveau overeind te houden. Hier was geen dorpsruimte voorhanden die zich zonder externe kunstgrepen leende voor intensivering.

1.6.2 De overige veestapel

De rundveehouderij was in Koekange uiteraard niet de enige vorm van veehouderij. Omgerekend naar zogenaamde GVE's was de schapenhouderij weliswaar iets minder belangrijk, maar vanwege de mestproductie was deze bedrijfstak onmisbaar voor de graanbouw op de veenakkers[188] (tabel 16). In 1.3.4 wezen we reeds op de beperkte beschikbaarheid van de bedrijfsbasis 'velt' in vergelijking met de omringende zandkerspels. Inclusief het buitendijkse land en het 'onland' achter de erven bevond zich in het dorpsgebied ruim 1000 ha heidegrond. Op basis van de veetelling van 1811 komen we op een dichtheid van 172 schapen per 100 ha. Vergelijken we dat aantal met het Drentse gemiddelde van 61, dan blijkt nog eens het belang van deze bedrijfstak voor Koekange.[189]

Uit het verloop van de imposten kunnen we opmaken dat vanaf 1630 het totaal aantal schapen schommelde op een gemiddeld niveau rond de 35 car.gld. per halfjaar, hetgeen met een afwijking van 10% neerkomt op zo'n 1400 schapen[190] (grafiek 5). De kortstondige fluctuaties rond 1633, 1650, 1698 en 1742 komen overeen met de algemene epidemieën in de Landschap als gevolg van leverbot, barre weersomstandigheden en voedselgebrek.[191] Na enkele jaren herstelde de

		soort	aantal GVE	%
104	paarden	paarden	104	13
4		veulens	1,4	
5	rundvee	stieren	6	67
385		koeien	385	
114		vaarsen	114	
186		kalveren	55,8	
20	schapen	rammen	2	20
1158		hamels/weers	115,8	
410		ooijen	41	
172		lammeren	8,6	
		totaal	833,6	

Tabel 16 **De verhouding naar veesoorten in 1811** (Bron: OSA 1663)

188 - GVE = een afkorting voor Groot Vee Eenheden; zie 195.

189 - De cijfers werden ontleend aan OSA, 1663 La E no 24 en het kadaster van 1832; voor het Drentse gemiddelde zie Bieleman, 1987, 460. In werkelijkheid was de beweidingsdruk hoger, omdat grote delen van het Koekangerveld zich door te natte omstandigheden niet leenden voor een schapenbeweiding.

190 - OSA, 814.

191 - Bieleman, 1987, 462 e.v.

kudde zich op het normale niveau. Na 1750 zien we een lichte verhoging van het gemiddelde niveau van 32 naar 41. We vinden deze verhoging terug in de veetelling van 1811 waarin zo'n 1600 schapen en 200 lammeren werden geregistreerd. Hoewel deze lichte groei in het niet valt bij de 18e-eeuwse uitbreidingen van schaapskudden in de zanddorpen, was er in Koekange dus kennelijk nog enige ruimte voor deze intensivering.[192] Waarschijnlijk werd deze gevonden door het gebruik van de buitendijkse landen als schapenweide. De inschakeling van dit rudimentaire beekdal vormde een compensatie voor de steeds slechtere weidecondities op de veldgronden achter de bouwakkers (1.3.4). Vanwege de heischrale vegetatie werden de buitendijkse landen steeds ongeschikter als koeweide. De beweidingscondities van deze lage en natte podzolen werd in de tweede helft van de 18e eeuw verbeterd door 'normalisatie' van de Koekanger Aa. Op de minuutplans van 1832 zien we deze nieuw gegraven waterlossing als opvolger van de grillige en deels verlande loop van haar natuurlijke voorloper.
De hoge 'schaapdichtheid' kon in Koekange mede worden bereikt door inpassing van een voor- en nabeweiding van de graanakkers. Een bron uit 1698 vermeldt "..dat de Coekanger schapen 's morgens eerst bijeen op de akkers in 't groene weijden en dan na 't velt worden gedreven".[193] In dit systeem paste ook een stoppelbeweiding in het najaar. Opmerkelijk in dit verband zijn de talrijke 'schaaphekken' in de inventarissen van verschillende inboedels.[194] Met deze verplaatsbare hekken werd het afgrazen en het 'spontaan' bemesten van de akkers efficiënt benut.

Om de verhouding tussen de verschillende veesoorten in Koekange weer te geven zijn deze uitgedrukt in GVE's.[195] Groot Vee Eenheden zijn gebaseerd op het levend gewicht van de onderscheiden veesoorten. De gegevens in tabel 16 zeggen dus niets over de plaats en de functie van de bedrijfsonderdelen, maar wel iets over de verhoudingen in de voedselconversie.
In ecologische zin waren de schapenhouderij en de rundveehouderij complementair. De schapenhouderij vulde in het dorpsgebied de ecologische ruimte ('niche') van de meest zure en schrale weidegronden.

Het voordeel van een gecombineerde veehouderij lag in de noodzaak van een stabielere mestproductie. Daarbij ging het niet alleen om de betere kwaliteit van schapenmest, maar vooral om de risicospreiding. Wanneer één van beide veestapels door een besmettelijke ziekte werd geteisterd dan bleef een deel van de mestproductie gegarandeerd, waardoor de mestafhankelijke graanteelt zo min mogelijk risico liep. De schapenhouderij had bovendien het voordeel dat deze naar verhouding minder arbeidsintensief was dan de rundveehouderij. Een jaar lang mandelig hoeden van 40 schapen kostte slechts *f* 5,–, terwijl men voor de melkveehouderij vaak extra arbeid in dienst moest nemen. Illustratief in dit verband is dat tijdens een voogdijschap de schaapskudde wel werden aangehouden, maar dat de melkveestapel vaak werd verkocht.[196]
Tabel 16 laat zien dat ook het paardenbestand haar aandeel opeiste in de voedselconversie. Een volwassen paard deed in stalvoeding waarschijnlijk niet onder voor een melkkoe, terwijl de werkpaarden met haver moesten worden bijgevoederd wanneer zware trekarbeid moest worden verricht. Het paardenbestand bestond in 1811 voornamelijk uit werkpaarden. Zo'n 40% van de in totaal 104 paarden bestond uit ruinen en 60% uit merries. Bij deze laatste werd aangetekend dat ze niet werden aangehouden om 'veulens te trekken'. Het aantal van slechts 4 veulens doet inderdaad vermoeden dat aan eigen opfok nauwelijks werd gedaan en dat men van elders de noodzakelijke werkpaarden aankocht. Aan de hand van het haardstedenregister kan het verloop van het paardenbezit per bedrijf

192 - Elerie, 1993, 75 e.v.
193 - Archief Huis Echten, 706 Getuigenverklaringen no 13.
194 - Schultegerecht Koekange/De Wijk folio 45.
195 - GVE is een afkorting voor Groot Vee Eenheid. Deze eenheid maakt het mogelijk om verschillende veesoorten te vergelijken. Bij dit verhoudingsgetal speelt het gewicht van de desbetreffende veesoort een rol. De norm is overgenomen van Andreae, 1964, 411.
196 - Schultearchief Koekange/De Wijk; register akte in voogdijzaken.

worden vastgesteld[197] (tabel 17). We zien dan dat eind 17e eeuw in Koekange nog het drie- en vierpaards-bedrijf overheerste. Rond 1750 is deze dominantie verdwenen door een spectaculaire opmars van het tweepaards-bedrijf. In 1804 was het tweepaards-bedrijf regel geworden, terwijl de drie- en vierpaards-bedrijven tot de uitzonderingen gingen behoren. We kunnen uit deze cijfers concluderen dat de paardenfokkerij in Koekange in de 17e eeuw nog op de meeste bedrijven van enige betekenis was, maar dat deze in de tweede helft van de 18e eeuw alleen nog op enkele grote bedrijven werd uitgeoefend, om na 1800 geheel te verdwijnen.[198] Wat overbleef was het tweepaards-bedrijf waarop de paarden uitsluitend nog als trekkracht in het bedrijf werden ingezet. In grote lijnen volgt Koekange hiermee de trend die Bieleman voor de hele Landschap in kaart heeft gebracht. Het bijzondere van Koekange was evenwel het geheel verdwijnen van de fokkerij en de overheersing van het tweepaards-bedrijf.

Externe factoren, zoals de markt- en prijsontwikkelingen die Bieleman in zijn verklaring voor de teruggang benadrukte, zullen ongetwijfeld ook voor Koekange hebben gegolden. Daarnaast kunnen ook specifieke lokale omstandigheden werkzaam zijn geweest. Zo werd de spectaculaire groei van het aantal tweepaards-bedrijven in Koekange niet uitsluitend veroorzaakt door het verdwijnen van de fokmerries op de 'volle' bedrijven maar vooral door een toename van het kleinbedrijf door opsplitsing van enkele op-

197 - OSA, 868/869.

198 - Bieleman, 1987, 459.

jaar	4 - paarden	3 - paarden	2 - paarden
1672	10	18	12
1692	18	9	10
1742	6	9	32
1754	6	5	37
1764	6	5	37
1774	3	5	40
1784	5	8	40
1794	6	5	34
1804	1	6	47

Tabel 17 **Het paardenbezit per bedrijf**
(Bron: OSA 868/869)

jaar	aantal
1672	118
1692	119
1742	115
1754	113
1764	113
1774	107
1784	124
1794	107
1804	116

Tabel 18 **Het totale paardenbestand in Koekange**
(Bron: OSA 868/869)

jaar	praam mest	hoorn-geld in gld.
1735	16	126
1737	15	125
1738	18	132
1739	9	133
1748	1	65
1756	5	120
1757	6½	124
1758	13	120
1762	5½	110
1764	10	121
1766	10	119
1768	12	124
1772	10	112
1773	5½	110
1774	4½	96
1775	1	98
1776	8½	95
1784	3	110
1785	5½	112
1787	10½	117
1789	8½	116
1791	12½	117

Tabel 19 **De aanvoer van stadscompost via de oeverplaats aan de Hoogeveensche Vaart en de omvang van de veestapel**
(Bron: Archief Huis Echten no 1109 en OSA 814)

strekken en door vestiging van keuterbedrijven langs de Dwarsdijk. Deze 'verdichting' zorgde ervoor dat ondanks de teruggang van de fokkerij, het totale paardenbestand in Koekange op peil bleef (tabel 18).
Het afstoten van de fokmerries op de 'volle' bedrijven had in Koekange overigens ook een bijkomend voordeel. Volgens de norm van Andreae kunnen twee fokmerries worden uitgedrukt in 2,4 GVE. In plaats van twee fokmerries zouden dan twee melkkoeien en een jong rund of 24 schapen kunnen worden aangehouden! Het afstoten van de paardenfokkerij bood het bedrijf dus elders weer enige ruimte. Er zijn aanwijzingen dat paarden in de 17e eeuw vooral op de buitendijkse broeklanden werden geweid.[199] In principe bestond er dus voor de 'volle' bedrijven de mogelijkheid om de 'niche' van de paardenfokkerij weer op te vullen met de schapenhouderij.

Een oorspronkelijk boerderijtype vanaf de doorgaande weg bij de Eggedijk

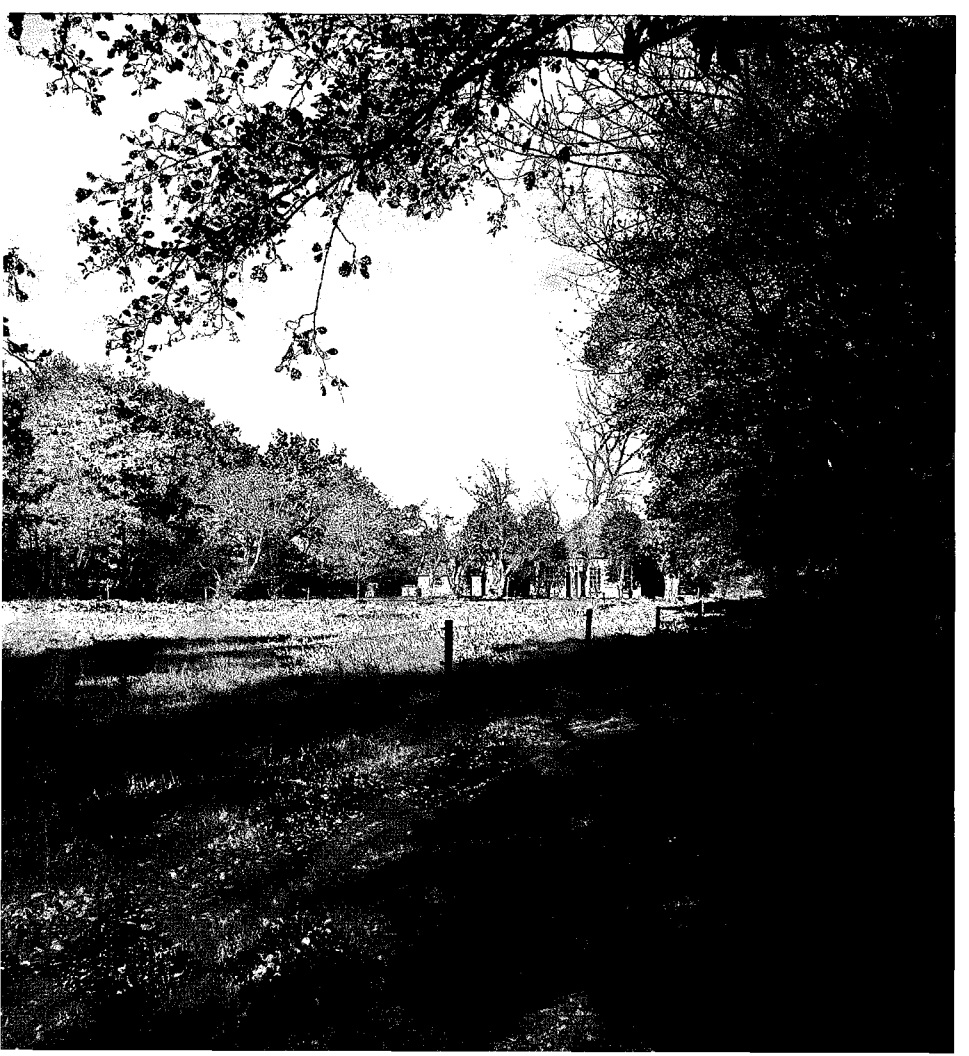

1.6.3 De mestsituatie

De subtiele verschuivingen in de Koekanger veestapel kunnen gezien worden als een vorm van intensivering in een dorpsgebied met beperkte mogelijkheden. Bij deze herschikking lijkt voorrang te zijn gegeven aan de mestproductie.
Via een aantal omrekeningen is het mogelijk een ruwe schatting te maken van de bemestingssituatie op de Koekanger veenakkers. We nemen dan de 833,6 GVE van de veetelling uit 1811 als uitgangspunt (zie tabel 16). Volgens Enkelaar produceert een volwassen rund per jaar 10.000 pond mest.[200] Voor het gemak stellen we een GVE gelijk aan 10.000 pond.[201] Hoewel het potstalsysteem in Koekange goed ontwikkeld was, ging een aanzienlijk deel van de mest verloren tijdens de weidegang. We gaan ervan uit dat het vee hoogstens een half jaar op stal stond.[202] Ook gezien de grote afstanden naar de weidegebieden ten zuiden van de Lange Dijk en de zeer lange opstrekken, is het realistisch voor de potstalproductie niet meer dan de helft van de werkelijke mestproductie te rekenen. De totale hoeveelheid beschikbare mest is dan 4.168.000 pond. Bij een totale bouwland oppervlakte van 283 ha in 1832 komt dat overeen met een gemiddelde van bijna 15.000 pond per ha. Volgens de 19e-eeuwse normen van Enklaar is er dan sprake van een 'zwakke' bemestingssituatie.
Een realistischer vergelijking is mogelijk met de opgaven van de Kantonale vergadering uit 1826 die naar aanleiding van bezwaren tegen de waardeschattingen van het kadaster werden verzameld.[203] Voor de bemesting van 1 ha bouwland rekende de commissie 60 voer mest, hetgeen neerkomt op een hoeveelheid van 12.000 tot 18.000 pond.[204] Koekange zat dus ongeveer in het midden van die norm. De norm van de commissie was evenwel gebaseerd op 1 ha bouwland van de 'eerste

199 - OSA, 845, folio 179/180.
200 - Smit, 1971, 127.
201 - Een paard produceert slechts 6000 pond, maar tien schapen produceren weer meer dan een rund.
202 - Smit, 1971, 127.
203 - Archief Van Heiden Reinestein, no 928.
204 - In navolging van Smit gaan we ervan uit dat een voer overeenkomt met 100 tot 150 kg, een hoeveelheid die een mestkar kon vervoeren: Smit, 1971, 127.

klasse' op de es van Havelte met een permanente roggebouw. In Koekange was naar verhouding minder mest nodig door een relatief groot aandeel van boekweit in de vruchtwisseling.[205] Dit gewas vereist een minder zware bemesting dan rogge.

In Koekange bestond evenwel een alternatief voor de krappe mestproductie. Deze bestond uit de aanvoer van stadsmest in pramen of schuiten via de Hoogeveensche Vaart. De mest werd gelost op een van de oeverplaatsen en verder met karren naar de plaatsen gemend (1.2.3). In tabel 19 staan voor 22 jaren in de 18e eeuw de hoeveelheden genoteerd, uitgedrukt in zogenaamde praameenheden.[206] Volgens de opgaven van de kantonale vergadering waren twee pramen nodig om 1 ha bouwland te bemesten.[207] Gerekend naar de totale bouwlandoppervlakte van 250 ha, moeten we dan vaststellen dat de betekenis van de mestaanvoer niet meer dan marginaal is geweest. Bovendien zijn er aanwijzingen dat slechts een beperkt aantal bedrijven gebruik kon maken van deze aanvoermogelijkheid. Tot de vaste afnemers behoorden bijvoorbeeld de predikant en de schulte, waarvan we weten dat deze geen volledige veestapel bezaten. In sommige jaren liet de laatste 2 à 3 pramen aanvoeren. Verderop zullen we zien dat alleen de grote bedrijven zich zonder al te grote financiële lasten de luxe konden permitteren van de aankoop van een praam mest.[208] Bovendien waren de lange ritten van en naar de oeverplaatsen en de vele 'menningen' niet bevorderlijk voor een rendabele toepassing.
Tabel 19 laat zien dat de mestaanvoer ook geen alternatief vormde in de veepestperioden als de mestproductie onder druk kwam te staan. Eerder was er sprake van een negatieve correlatie, wat verband zou kunnen houden met de hoge prijs en de uitvoerverboden bij dergelijke epidemieën. We kunnen dan ook vaststellen dat regelmatige mestaankopen niet voor het gemiddelde Koekanger bedrijf waren weggelegd en dat aanvoer alleen incidenteel, bijvoorbeeld bij nieuwe bouwlandontginning, plaats vond. Voor de mestvoorziening bleef men in hoofdzaak aangewezen op de eigen veestapel.

205 - Over het prominente aandeel van dit gewas in de vruchtwisseling zie 2.2.5.
206 - Archief Huis Echten, no 1109. Een schuit kon slechts de halve last van een praam bevatten.
207 - Archief Van Heiden Reinestein, no 928.
208 - Voor een praam mest moest in 1826 *f* 25,– worden betaald; archief Van Heiden Reinestein, no 928.

1.7 Analyse op bedrijfsniveau

In dit hoofdstuk dalen we af naar het afzonderlijke landbouwbedrijf. Op dit niveau komen de directe resultaten van het ondernemersgedrag in beeld. Het gaat daarbij om zaken die samenhangen met de bedrijfsvoering, het productieplan en het financiële reilen en zeilen. De empirische basis voor dit hoofdstuk vereist een beroep op geheel andersoortige bronnen.

Gegevens op bedrijfsniveau zijn schaars. Pas in de loop van de 19e eeuw komen incidenteel boekhoudingen van landbouwbedrijven beschikbaar. Voor 1800 zullen we ons moeten behelpen met boedelinventarissen en zogenaamde momberrekeningen uit de schulteregisters. De laatste, ook wel aangeduid als voogdijrekeningen, hadden betrekking op verweesde landbouwboedels die tijdelijk onder verantwoordelijkheid van daartoe aangestelde voogden vielen. Momberrekeningen komen het meest overeen met een bedrijfsboekhouding, hoewel ze onderling in gedetailleerdheid en looptijd kunnen verschillen.

209 - Schultegerecht Koekange/ De Wijk, nr. 170.

210 - Momber = voogd.

1.7.1 De basisstukken

In het Landrecht van 1712 staat de gang van zaken rond het voogdijschap van verweesde goederen omschreven. Pas in de loop van de 18e eeuw zijn in Drenthe schulteregisters beschikbaar met uitvoerige beschrijvingen van voogdijzaken. Deze registers zijn niet voor ieder schulteambt compleet. Van het schulte-ambt Koekange/ De Wijk zijn van de periode 1769-1809 drie kloeke ingebonden delen bewaard gebleven.[209] Een speurtocht leverde voor Koekange een oogst op van 13 inventarissen en 3 momberrekeningen.
Een inventaris behoorde bij een plaats of erf en bestaat uit een volledige opsomming van (on)roerende goederen en levende have en geeft daarnaast een overzicht van de financiële staat van de desbetreffende huishouding. De lijst werd opgesteld bij een boedelscheiding, bij afkoop van mede-erfgenamen, bij een tweede huwelijk of bij het overlijden van een of beide ouder(s). Een inventaris diende dus om de rechten van de wettige erfgenamen veilig te stellen.
Een momberrekening had een andere achtergrond.[210] Deze werd door de hoofdmomber opgesteld, als verantwoording van het beheer over een 'plaats' of boerenbedrijf, om deze na enige jaren over te dragen aan de wettige erfgenamen. Deze situatie deed zich voor wanneer beide ouders waren overleden en minderjarige kinderen waren achtergebleven. Het bedrijf moest dan tijdelijk worden beheerd, totdat de aangewezen bedrijfsopvolger de leeftijd van 25 jaar had bereikt of ging trouwen en de voogdijschap kon worden opgeheven.
Bij een inventaris maakte men onderscheid tussen de 'tilbare' of roerende goederen en de 'levendige have'. De eerste werden onderverdeeld naar boerengerei, werktuigen en gereedschappen die tot het 'achterhuis' behoorden. Zaken van huishoudelijke aard zoals kleding, sieraden, meubelen, beddengoed en overige voorwerpen behoorden tot het 'voorhuis'. Opvallend is overigens dat het melkgerei tot de zaken in het voorhuis werden gerekend. De 'levendige have' bestond uit een opsomming van de veestapel, inclusief het kleinvee en pluimvee. Verder bevatten de meeste inventarissen een overzicht van een 'profijtelijke staat en een schadelijke staat des boedels', die inzicht geeft in de financiële positie van de huishouding. Soms wordt een inventaris afgesloten met zogenaamde 'conditien', waaraan de bedrijfsopvolger zich diende te houden en waarin de voorwaarden werden vastgelegd over de afkoop van de overige erfgenamen.
Een momberrekening is zoals gezegd geen normale bedrijfsboekhouding. Het is een meer of minder gedetailleerd overzicht van de inkomsten en uitgaven over het beheer van een tijdelijk verpacht goed. Bij de drie momberrekeningen van Koekange is sprake van een pachtovereenkomst met een meier gedurende de periode van de

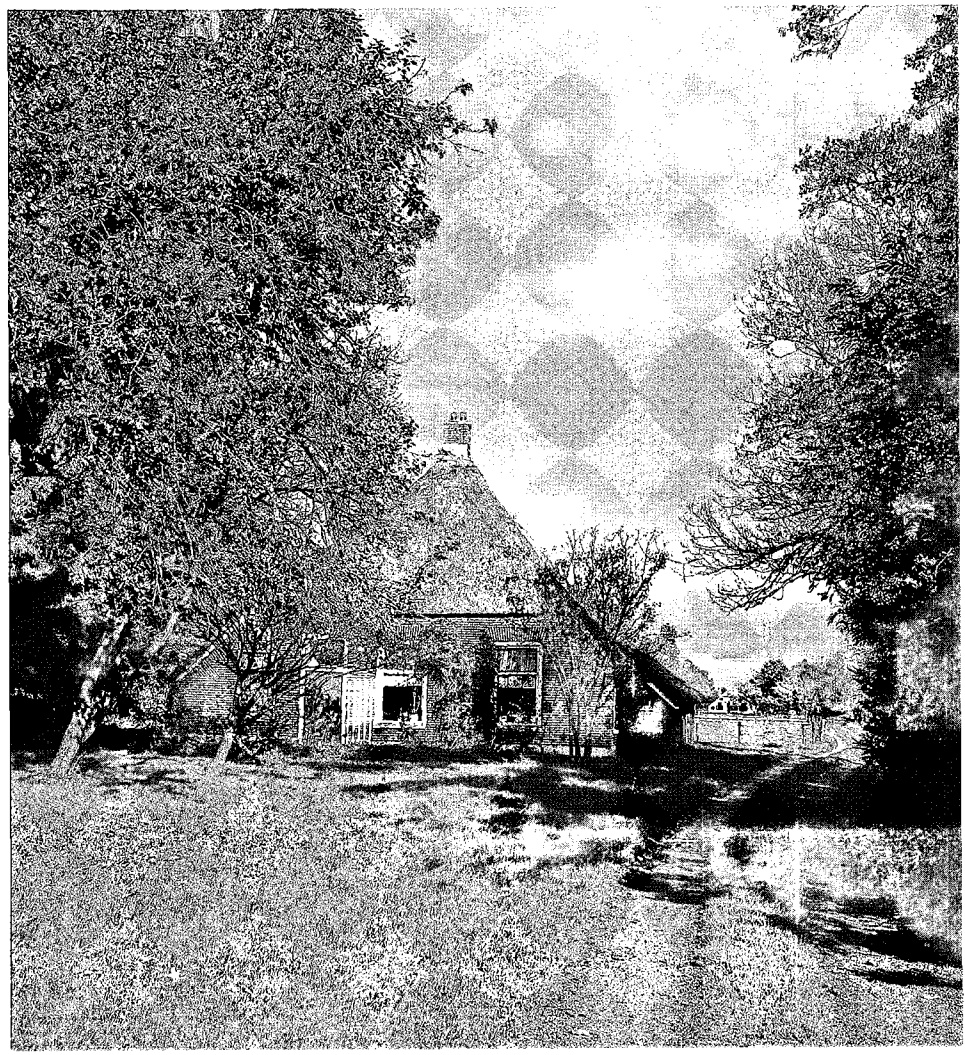

Het opgaande erf van Friezen (1832) nabij de grens met Weerwille; op de achtergrond de locatie van de oorspronkelijke plaats

Grafiek 6 **De fluctuaties van de jaarinkomsten uit de graanoogst van erf Santinge (in guldens)**
(Bron: tabel 22)

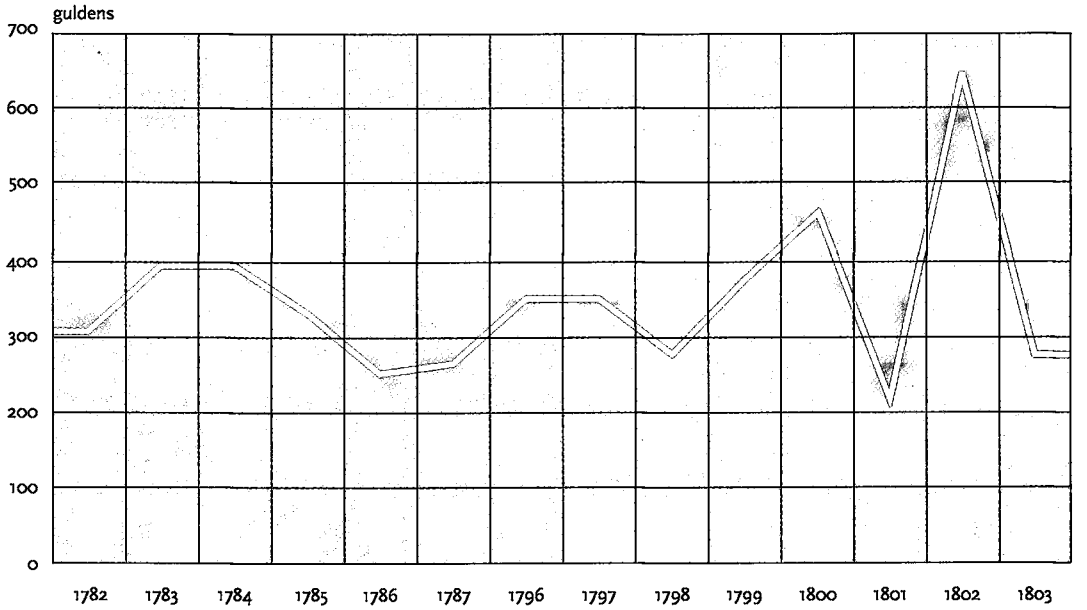

Grafiek 7 **De prijzen van rogge en boekweit volgens het 'Pagt-Boek' van de predikant van Koekange (in guldens per schepel)**
(Bron: archief N.H. gemeente Koekange no 42)

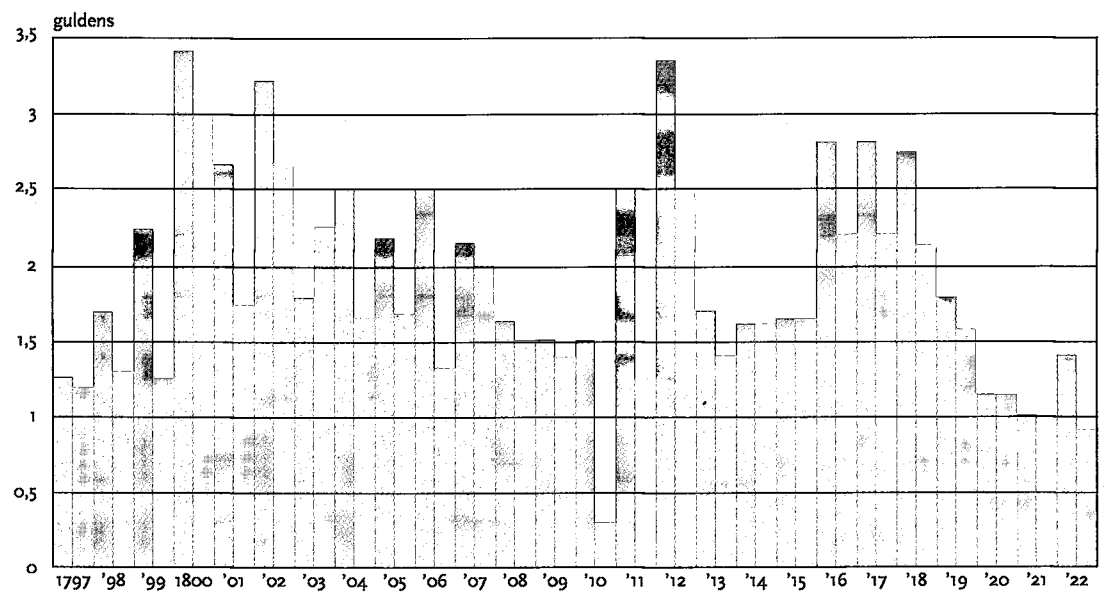

voogdijschap. Zo vormen de korenopbrengsten alleen dat deel van de oogst dat de meier volgens het pachtcontract in natura moest afstaan.

1.7.2 Het erf Santinge

Zeer toevallig hebben twee van de nagelaten momberrekeningen betrekking op eenzelfde erf, dat we voor het gemak aanduiden als het erf Santinge. Wanneer de toenmalige eigenaar Roelof Claas Santinge in 1782 sterft, wordt er van zijn goed een inventaris opgemaakt. Daarna volgt een voogdijperiode van zes jaar, de looptijd van de eerste momberrekening. De tweede momberrekening heeft betrekking op de periode 1796-1803. Zo'n opeenvolging van twee rekeningen geeft een uniek beeld van de handel en wandel van een boerenbedrijf in de tweede helft van de 18e eeuw.

Het erf Santinge, op het minuutplan erf Everts, lag ongeveer in het midden van Koekange. Qua ecologische setting zouden we het erf kunnen typeren als een 'droog' erf met het eerder gesignaleerde keileemplateau in de opstrek (1.3.2.2). In 1656 behoort het erf aan Jan Jans Roelofs; het had toen een breedte van 12 ackers (ca. 85 m.) Buiten de opstrek exploiteerde Roelofs nog 6 maat hooiland. Van het bouwland was ongeveer 8 mudden ingezaaid, terwijl bijna 12 mudden 'woest' lag. Het goed werd op een totale waarde van 5092 car.gld. getaxeerd. In 1754 had de plaats nog een breedte van 65 m doordat 3 ackers van de plaats was vervreemd. Op de minuutplan zijn bijna alle woeste bouwlanden weer ontgonnen.

De veestapel bestond in 1782 uit zes melkkoeien, twee vaarspinken en drie vaarskalveren. Verder had Santinge onder Meppel nog een 'vette' koe en bij Dalen drie jonge ossen in de weiderij. Het overige vee bestond uit twee paarden en voorts nog een slachtvarken met twee keunen. De ruimte voor de rundveestapel was kennelijk beperkt want in 1800 bestond deze wederom uit zes melkkoeien en drie jongbeesten.

Op basis van deze gegevens kan het erf Santinge getypeerd worden als een middelgroot bedrijf en kan het model staan voor een Koekanger tweepaards bedrijf uit de tweede helft van de 18e eeuw. Toen weduwnaar Roelofs Claas Santinge in 1782 overleed, liet hij vier minderjarige kinderen achter. Op 21 september werd een inventaris van de roerende goederen opgemaakt, terwijl van vaders- en moederszijde vier mombers werden aangesteld. Hendrik Kuipers werd tot hoofdmomber benoemd en was in die hoedanigheid de eerst verantwoordelijke voor het beheer van het goed en het levensonderhoud van de wezen. Zijn momberschap duurde tot 1788, het jaar waarin de oudste zoon Claas 18 jaar werd en waarschijnlijk in het huwelijk trad. De inventaris van 1782 kan model staan voor de overige verzamelde inventarissen, waarvan een algemene analyse volgt. We beperken ons nu tot de momberrekening over de periode 1782-1788. Om de gegevens van deze boekhouding in een juiste context te plaatsen, is het van belang inzicht te krijgen in de wijze waarop het ouderlijk goed tijdelijk werd beheerd. Tijdens de voogdijschap werd de boerderij met bijbehorende landerijen verpacht aan de meier Jan Andries. Over de inhoud van het contract worden we niet direct geïnformeerd. De pacht komt elk jaar in de boekhouding terug in de vorm van inkomsten uit de graanverkopen. In december moest de meier jaarlijks een deel van de oogst als pacht afdragen. Zo'n pacht in natura leverde voor de tijdelijke pachter de minste risico's op. De boerderij en bijbehorende landerijen werden 'schoon' opgeleverd, dat wil zeggen zonder veestapel. Het restant van de oude oogstvoorraad 'op de balken' werd met bemiddeling van de pander Hendrik Dekker verkocht.

De toekomstige bedrijfsopvolger werd bij de pachter ondergebracht, terwijl de overige wezen bij familie werden ondergebracht. Hun kosten van levensonderhoud vinden we elk jaar in de rekeningen terug in de vorm van zakgeld, schoolgeld, boeken, schoeisel, kleding en zelfs twee reisjes naar Amsterdam. De gemiddelde kosten voor het levensonderhoud van de vier kinderen

Kaart 26 **De opstrek van erf Santinge in 1832 en het opstrekkende akkerland in 1641** (Bron: kadaster 1832 en OSA 845)

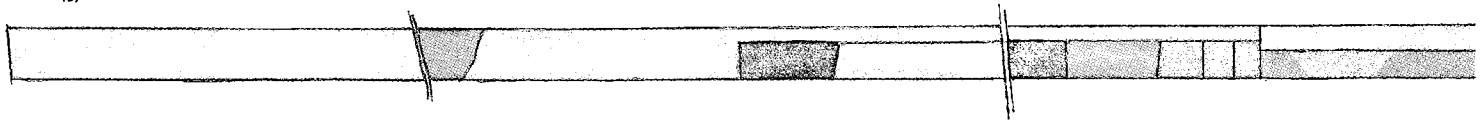

Tabel 20 **Momberrekening van het erf van Claas Santinge**
(Bron: Schulteregisters Koekange/De Wijk 1788; folio 2)

inkomsten								
vanaf 21 sept	rogge	boekweit	koren	vaamhout	turf	vee	overige	per jaar
1782	5-8-0	6-15-0	6-13-0		24-0-0	71-18-0	62-4-0	176-18-0
1783	25-18-0	64-9-0	40-15-0		7-10-0		20-7-0	158-19-0
1784	23-17-0	106-4-8					808-19-8	939-0-16
1785	36-1-18	75-9-0	6-3-0	65-5-6	4-4-0	3-12-0	470-5-6	661-2-0
1786	41-5-4	42-19-8						84-5-2
1787	27-0-0	59-12-0						86-12-0
tot 4 juli 1788	30-14-8	34-3-0						64-17-8
								2172-15-6 totaal

Tabel 21 **Momberrekening van het erf van Roelof Santinge**
(Bron: Schulteregisters Koekange/De Wijk 1803; folio 42)

inkomsten								
	rogge	boekweit	koren	vaamhout	turf	vee	overige	per jaar
1796	82-12-0	34-3-0						116-15-0
1797	58-0-0	58-7-0		116-18-6			36-0-0	269-5-6
1798	21-3-0	73-17-8		54-16-0			28-10-0	178-6-8
1799	55-18-0	69-14-6		27-8-0			10-10-0	162-10-6
1800	85-12-0	66-3-0		25-13-0			21-19-0	199-7-0
1801	44-14-0	29-14-0					22-10-0	96-18-0
1802	80-0-0	131-0-8		52-18-8			101-13-8	365-13-4
1803	29-5-0	65-14-00						94-19-0
								1483-15-4 totaal

1641

1832

Uitgaven

lonen	huishouden	belasting	onderhouds-investering	betaling personen	overige	per jaar
50-4-8	93-4-8	9-12-8	0-12-0	29-7-8	2-0-0	185-5-2
8-18-0	63-16-2	20-13-8	1-13-8	68-11-0	26-9-8	190-4-6
17-13-0	66-2-8	1-7-0	39-13-4	15-8-0		140-3-2
6-18-8	120-5-0	3-5-0	2-18-6	19-4-0	4-16-0	157-17-4
	19-6-2		2-4-0	65-17-0	0-19-0	88-6-2
10-2-0	87-2-0		6-18-0	35-5-0		139-7-0
	5-4-0		0-9-0	27-16-4		33-9-4
						934-12-0 totaal

Uitgaven

lonen	huishouden	belasting	onderhouds-investering	betaling personen	overige	per jaar
		50-0-0	2-18-8	8-9-0	6-10-0	67-17-8
			16-19-4	52-17-8		69-16-12
		87-10-0				87-10-0
		247-10-0			5-11-0	253-1-0
		60-0-0	75-5-1		40-0-0	175-5-1
			5-19-0		7-10-0	13-9-0
			8-8-4		36-2-8	45-0-12
						711-18-3 totaal

211 - Een vijm of vim is een getalsmaat voor koren, meestal gaat het om 100 tot 104 schoven. Verhoeff, 1982, 129.
212 - Tijms, 1977, 11.
213 - Het percentage dat de pander voor zijn bemiddeling rekende is natuurlijk onbekend.
214 - Bieleman, 1987, 180 e.v.
215 - N.H. Gemeente Koekange no 42.

bedroegen elk jaar ruim *f* 100,–. Het 'schoenmaken' en 'kleermaken' werden in het dorp uitbesteed.
Het onderhoud aan gebouwen en landerijen bleef een taak van de verpachter. De loonkosten voor het timmeren en het rietdekken keren regelmatig in de rekeningen terug, evenals het 'zandschieten' (=bezanden) en de aankoop van twijgen voor wegonderhoud.

1.7.2.1 De graanbouw

De eerste momberrekening van het erf Santinge over de periode 1782-1788 is opmerkelijk gedetailleerd. In tabel 20 zijn de inkomsten en uitgaven in een aantal rubrieken onderverdeeld. Tot de regelmatig terugkerende inkomsten behoorden de opbrengsten van de pacht in natura, die het hele jaar door in kleine hoeveelheden werden verkocht. De werkelijke afdracht vond plaats in de vorm van 'garfkoorn' (korenschoven) die eerst gedorst moesten worden en dan pas konden worden verkocht. Via enkele indirecte gegevens is het mogelijk gebleken de overeengekomen pacht te achterhalen.
Twee toevallige aantekeningen bieden houvast. Op 2 december 1784 noteerde de hoofdmomber Hendrik Kuiper "..met de meier Jan Andries geaccordeert $10^1/_2$ vijm rogge 9 mudde 1 schepel, $25^1/_2$ vijm boekweyten 21 mudden."[211] Het gaat hier om een oogstdeel van 1784 dat als pacht in natura overeengekomen was en werd afgedragen. In kleine hoeveelheden werd deze pacht in het daaropvolgende jaar telkens te gelde gemaakt. We zijn nu dus op de hoogte van de hoeveelheid pacht en de prijs die dit opbracht, n.l. *f* 36,05 voor de rogge en *f* 75,45 voor de boekweit. Omgerekend komt dit overeen met *f* 0,97 voor een schepel rogge en *f* 0,87 voor een schepel boekweit. Bij benadering komt deze roggeprijs overeen met het jaargemiddelde van *f* 1,03 dat in 1784 voor een schepel rogge op de markt van Coevorden werd betaald. Deze check verantwoordt onze werkwijze.[212]
Een tweede aantekening in de inventaris vormt een aanwijzing voor de hoogte van de overeengekomen pacht. Toen deze op 21 september 1782 werd opgemaakt was de oogst van datzelfde jaar net binnengehaald; de ongedorste rogge, haver en boekweit was geborgen 'op de balken', terwijl de hooioogst in de schuur was ondergebracht. Volgens de momberrekening werd op 13 mei 1784 via de pander het laatste korengeld geïnd. Het gaat hier om het laatste restant van de oogstvoorraad van 1782, waarvoor in totaal een bedrag van *f* 308,– werd genoteerd. Bij benadering komt dit bedrag dus overeen met de inkomsten die het bedrijf in 1782 uit de korenoogst heeft gehad.[213]
De gemiddelde inkomsten uit de pacht in de daarop volgende jaren bedroeg *f* 107,–. We kunnen hieruit opmaken dat de overeengekomen pacht $^1/_3$ van de jaarlijkse opbrengsten in natura moet hebben bedragen. Deze pachtvorm komt overeen met de zogenaamde derde garve waarbij een derde deel van de oogstopbrengst van het bouwland was bestemd voor de verpachter.[214] Hoewel de derde garve vooral in de eerste helft van de 17e eeuw gebruikelijk was, schijnt de pachtvorm in de tweede helft van de 18e eeuw met name in Zuidwest-Drenthe weer aan populariteit te winnen.
Door nu de bedragen van de jaarpachten in tabel 21 met drie te vermenigvuldigen krijgen we de inkomsten die het bedrijf onder 'normale' omstandigheden zou hebben gehad (tabel 22 en grafiek 6). Op dezelfde wijze is het mogelijk om de reeks via de tweede momberperiode (1796-1803) te vervolgen.
De schommelingen werden veroorzaakt door de oogstopbrengsten en de graanprijzen. De belangrijkste factor in deze wisselwerking lijkt vooralsnog de graanprijs. Dat blijkt onder meer uit het 'pagtboek' van de predikant van Koekange, die van 1797 tot 1822 de graanprijzen per schepel heeft bijgehouden (grafiek 7).[215]
De belangrijkste conclusie uit de momberrekeningen is evenwel het grote belang van de graanbouw op het gemengde landbouwbedrijf van Koekange. Opvallend is daarbij het grote aan-

jaar	in gld.
1782	308
1783	387
1784	387
1785	333
1786	249
1787	258
1796	348
1797	348
1798	282
1799	372
1800	453
1801	219
1802	633*
1803	282

Tabel 22 **Jaarinkomsten van het koren van erf Santinge na omrekening van de jaarpachten**

* Combinatie van uitzonderlijk hoge graanprijs en een goede oogst.
(Bron: tabellen 20 en 21)

deel van de boekweit, dat in de meeste jaren de inkomsten van de rogge overtrof (tabel 20 en 21). Wordt vervolgens nog rekening gehouden met de veelal lagere prijs van de boekweit, dan kunnen we vaststellen dat de boekweit in de tweede helft van de 18e eeuw een overtuigende eerste plaats in het bouwplan had verworven ten koste van de rogge.

1.7.2.2 De houtteelt

De overige regelmatig terugkerende inkomsten zijn van vaamhout en turf.[216] De exploitatie van de hakhoutpercelen en de turfoevers bleef kennelijk voorbehouden aan de eigenaar. De inkomsten uit deze bedrijvigheid zijn dus illustratief voor een normaal functionerend landbouwbedrijf.

Zeer opmerkelijk zijn de aanzienlijke inkomsten uit de houtverkopen. Over de periode 1782-1788 bedragen deze nog slechts *f* 65,–, maar in de tweede voogdijperiode zijn deze opgelopen tot ruim *f* 277,–. Met name dit laatste bedrag wijst op het groeiende belang van de houtteelt als volwaardige bedrijfstak.
In de momberrekeningen wordt het hout aangeduid als 'holt'. Uit een toelichting in de tweede rekening van erf Santinge wordt duidelijk dat het ging om eikenhout. Daarnaast wordt het veel kleinere 'vaam en duizendhoud' onderscheiden en als laatste de takkenbossen. Waarschijnlijk diende het hakhout in de eerste plaats als schilhout, dat eek opleverde als grondstof voor de leerlooierijen. Het restant waaronder ook de takkenbossen voorzag in de behoefte aan brandhout zoals voor de bakkerijen.[217] Ook werd het eikenhakhout wel als paalhout gebruikt voor afrasteringen van weilanden en dergelijke. Vooral in Holland bestond een grote vraag naar het 4 à 5 duim dikke paalhout.[218]
Er zijn overigens meer aanwijzingen dat de houtteelt in Zuidwest-Drenthe in de tweede helft van de 18e eeuw een periode van bloei doormaakte. Zo voeren in 1818 maar liefst 285 pramen met hakhout en takkenbossen door de Hoogeveensche Vaart.[219]
In het bezwaarschrift van de Kantonale vergadering in 1826 werd eveneens nadrukkelijk het belang onderstreept van de houtteelt voor Zuidwest-Drenthe.[220] De bossen in het kanton hadden volgens de commissie geen andere waarde "..dan hetgeen dezelve bij verkoop aan de houtkopers om naar andere provincien te vervoeren.." En bij de taxatie en classificatie ten behoeve van het kadaster, "..hangt derzelver waarde alzoo grotendeels af van derzelver afstand van bevaarbare wateren..", aldus de opstellers van het bezwaarschrift. De commissie gaf daarbij een concreet voorbeeld waarbij de zuivere opbrengst van een bunder bosgrond varieerde naargelang de afstand tot bevaarbaar water. Zo gaf men aan dat "..een bunder goede bosch oplevert 150.000 houten, dat 3500 van dat hout een wagen vragt is, en de bunder alzoo oplevert 43 wagenvrachten." En dat "..voor ieder wagenvragt, ten einde het hout op een bevaarbaar water te brengen moet betaald worden voor 3 uuren afstand *f* 2,- (per bunder *f* 86,–), voor 2 uuren afstand *f* 1,25 (per bunder *f* 53,60), voor een uur afstand *f* 0,80 (per bunder *f* 34,40."

Bij benadering zijn we in staat om deze kosten voor een transport van een Koekanger bedrijf in beeld te brengen. Toen de hoofdmomber van Santinge in 1785 *f* 57,65 voor de verkoop van 'holt' inde en nog eens *f* 7,60 voor 'takkenbossen', noteerde hij ook de onkosten. Voor de 'opvaart' was de momber 10 stuiver kwijt en 3 stuiver aan brug- en schutgeld. Bovendien werden 12 stuivers betaald voor '$1^1/_2$ dag schuitgeld voor het houdt' en werd nog 3 stuivers voor jenever uitgegeven voor de 'vaamers'. Deze extra uitgaven kwamen bovenop de kosten voor 'het mennen en afvaaren van "t holdt', waarvoor na omrekening een bedrag van *f* 26,– in rekening werd gebracht. De totale vervoerskosten via de Hoogeveensche Vaart naar Meppel bedroegen dus *f* 27,40 , tegen een totaal van *f* 65,25 aan inkomsten. Deze kosten/

216 - Vaam of vadum is een inhoudsmaat voor hakhout. (3,5 x 0,8 x 0,2 m).
217 - Buis, 1985, 639.
218 - Buis, 1985, 643
219 - Staat van de landbouw en voor landhuishoudkunde in de provincie Drenthe. Transcriptie verbalen van Gedeputeerde Staten 19 okt. 1819.
220 - Archief De Milly van Heiden Reinestein, no 927.

221 - Archief Huis Echten,
no 1109.
222 - Archief Huis Echten, 1109.

baten analyse moet tegen de achtergrond worden geplaatst, dat erf Santinge ongeveer 4 km, dus een uur gaans, van de oeverplaats in het Wijkerbroek was verwijderd.
Uit de opgaven blijkt, hoe belangrijk het watertransport was voor een renderende houtteelt. De eerder aangehaalde kantonale vergadering was zelfs van mening dat "..kapboschen op eene zeer groote afstand van bevaarbaar water in deze Provincie geen waarde hebben".

Een interessante bron in dit verband zijn de zogenoemde op- en afvaartgelden van de Hoogeveensche Vaart.[221] Deze werden in rekening gebracht door de Heren Participanten voor het algemene goederenvervoer, buiten de turf. Bij dit watertransport per praam of schuit nam de afvaart van hout en bossen een belangrijke plaats in (1.2.3). Meestal werd de oeverplaats vermeld, zodat we over zo'n 22 jaren in de 18e eeuw een beeld hebben van de omvang van de Koekanger houtexport. In tabel 2 zijn deze jaarlijkse houttransporten uitgedrukt in 'praam-eenheden'. Naast pramen werd het hout ook in zogenaamde schuiten afgevoerd. Voor dit laatste boottype behoefde slechts 10 stuiver in plaats van een gulden aan afvaartgeld betaald te worden, zodat we er vanuit gaan dat de inhoud van twee 'schuiten' ongeveer gelijkwaardig zijn aan een praaminhoud. Uit een enkele overgebleven jaarrekening in de 17e eeuw kunnen we opmaken dat toen ook reeds sprake was van uitvoer van hout en bossen. De omvang was echter nog zeer bescheiden, vergeleken met de ontvangsten in de eeuw daarop. We hebben dan ook de indruk dat de houtteelt pas in de 18e eeuw echt van de grond is gekomen. Het midden van de 18e eeuw geeft een aanzienlijke daling te zien, terwijl de uitvoer in de tweede helft weer aantrekt.[222]
De lading werd meestal aangeduid met 'hout'. In een aantal gevallen is sprake van een specificatie zoals de aanduiding 'eeck' of 'fookkestaken'. Met het eerste werd vermoedelijk de reeds afgeklopte eikeschors bedoeld, die als half-fabrikaat in de leerlooierijen werd afgezet. De laatste waren waarschijnlijk fuikstokken voor de palingvisserij. Een enkele keer is sprake van 'kanthout'. Hiermee werd waarschijnlijk het hout bedoeld dat langs perceelranden en waterlopen groeide.

Hakhoutbosje bij Schoonvelde vanaf een restant van de Oude Hoogeveensche Vaart

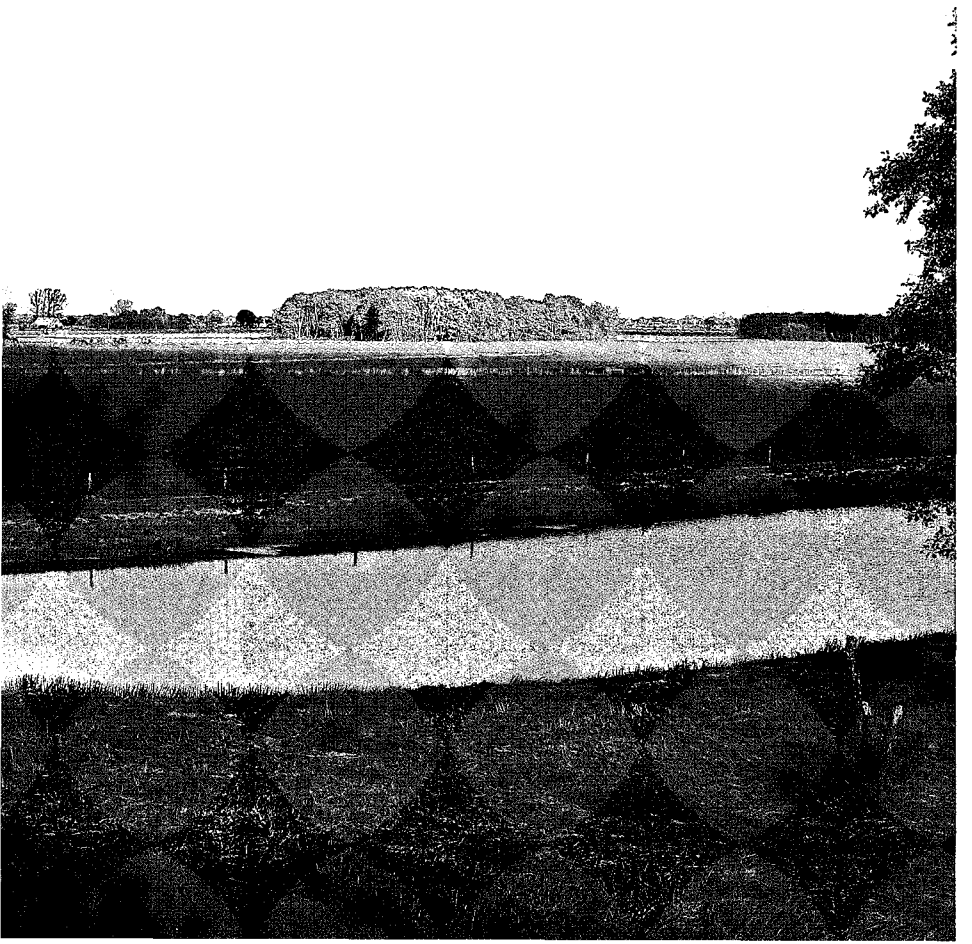

De omvang en de spreiding van de Koekanger houtteelt is ook af te leiden uit het grondgebruik in de OAT's. In totaal was ruim 65 ha voor de houtteelt in gebruik, hetgeen ongeveer overeenkomt met 9% van het cultuurareaal. De hakhoutpercelen lâgen vooral rond de erven op de voormalige bouwlanden en in de kampen. Verder groeide nog enig hakhout buitendijks en achter de bouwlanden tegen het veld. Voor de afwatering werd rond het perceel een sloot gegraven waarop de greppels van het desbetreffende perceel

konden afwateren. Deze ringsloot stond weer in verbinding met een zwetsloot, omdat stilstaand water de grond koud en zuur kon maken, hetgeen nadelig was voor de houtgroei.[223] Vaak werd het hout reeds na vier jaar voor eerst gekapt, terwijl een tweede houtkap pas 10 jaar later weer kon plaatsvinden. In de praktijk hing deze kapcyclus samen met de bodemkwaliteit en de plaatselijke waterhuishouding. Tezamen bepaalden zij "..meer of mindere voordelige groeij, de lengte van het hout waardoor sommige om de 10, andere om de 12 en ander slechts om de 15 jaren gekapt kunnen worden."[224]

Op het meest zuidelijke erf Schoonvelde buiten de opstrek had men zich bijzonder toegelegd op de hakhoutcultuur. Vele hectares langs de Hoogeveensche Vaart waren aangepoot met zogenaamd weekhout. In 1820 werden 12 percelen weekhout en 'schilhout' op stam verkocht voor een totaal bedrag van *f* 1204,90.[225] De nabije ligging van de Vaart maakte dit erf kennelijk zeer geschikt voor de hakhoutcultuur. De transportkosten waren gering en de arbeidskosten werden omzeild door verkoop op stam, zodat de kosten van kappen en bewerking voor rekening kwamen van de koper.

Naast het hak- en gebruikshout onderscheidde men het zogenaamde eikenstamhout. Dit bestond uit opgaande eiken die op het voor- en achtererf waren aangeplant. Bij de houtopkopers uit de regio bestond veel belangstelling voor de forse eikenstammen. Volgens de notariële archieven werden in het begin van de 19e eeuw regelmatig verkopen voor de houtopstanden van de erven georganiseerd.[226] De opkopers waren vooral scheepstimmerbedrijven en kooplui uit Meppel, maar ook wel timmerlui uit de omliggende kerspels en particulieren. Er werden forse prijzen betaald voor het op stam geveilde hout. De dikste eiken brachten tussen de *f* 10,– en *f* 20,– op. De totale opbrengsten van dergelijke erfhoutveilingen schommelden tussen de *f* 350,– en de *f* 700,–. Het ging daarbij om houtopstanden van 50 tot 100 eiken.

Het is opvallend dat een hele houtopstand meestal in één verkoop werd geveild. Bijna altijd gingen dergelijke veilingen in combinatie met de beëindiging of overdracht van het bedrijf. De houtopstanden werden dus apart en los van de boerenplaats verkocht. Alleen de vruchtbomen en de pas gepote telgen werden van de verkoop uitgezonderd. Uit de omvang van de opstanden kan worden afgeleid dat de erfbeplanting altijd zeer uitbundig en fors moet zijn geweest. Omdat mandelige ruimten als brinken in de randveenontginningen ontbraken werden de particuliere erven benut voor de productie van het zware hout. Deze financieel aantrekkelijke nevenactiviteit moeten de woonlinten in combinatie met de gewoonte om vruchtbomen aan te planten een zeer lommerlijke uitstraling hebben gegeven.

De aparte verkoopakten voor de houtopstanden geven een aardige indruk van de ruimtelijke verdeling over een opstrek.[227] Het voor- en achtererf was de plaats voor het hoogopgaande eikenhout en de vruchtbomen. In de opstrek, dus ook buitendijks, afhankelijk van grondwater en bodem, lagen percelen schilhout (eik) of weekhout (els, berk, wilg of es). Verder groeiden langs 'stegen' en op perceelgrenzen vaak jonge eiken of elzen. Bij enkele keuterijen langs de Dwarsdijk had men kleine percelen dennenbossen aangeplant. Buiten de opstrek had men als onderhoudsplichtige van dijk- of wegpanden ook vaak hout aangeplant dat als eigendom werd beschouwd.

1.7.2.3 Overige inkomsten en uitgaven

Een minder belangrijke inkomstenbron was de turf. De inkomsten hieruit werden alleen in 1782, 1783 en 1785 genoteerd. De turfgraverij in het veld diende waarschijnlijk in de eerste plaats de zelfvoorziening en was daarnaast mogelijk bestemd voor verkoop in het dorp en de omliggende plaatsen. Er zijn in Koekange geen aanwijzingen voor de afvoer van turf via de Hoogeveensche Vaart.

De overige inkomsten zijn niet regulier. In de eerste rekening van erf Santinge bestaan deze in

223 - Archief Huis Echten, 1109, 637.
224 - Archief De Milly van Heiden Reinestein, no 927
225 - Not. archief Meppel: L. Vos, 1820 no 1708.
226 - Not. archief Meppel: L. Vos, 1820 no 1, 188, 1708; 1821 no 1754, 1758. G.L. Kniphorst 1827 no 7.
227 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst 1824 no 25 en J. Kymmell 1816 no 130.

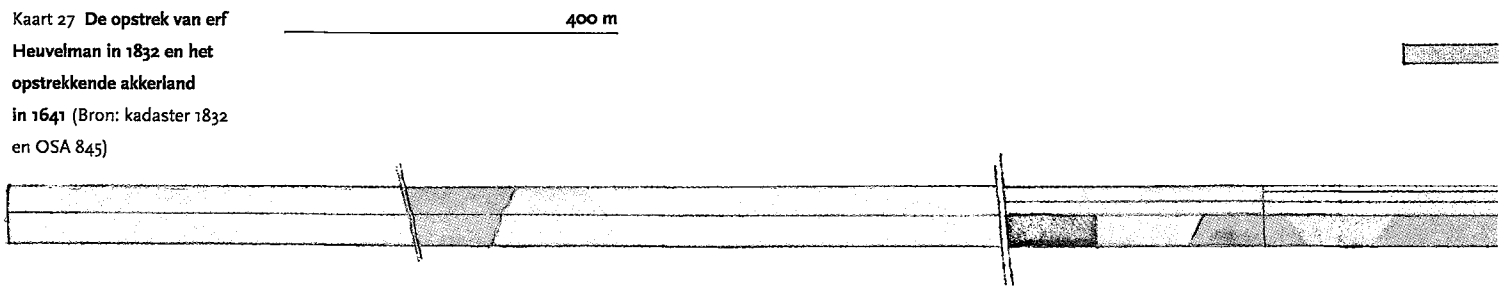

Kaart 27 **De opstrek van erf Heuvelman in 1832 en het opstrekkende akkerland in 1641** (Bron: kadaster 1832 en OSA 845)

hoofdzaak uit eenmalige verkopen van zaken uit de inboedel via de pander of schulte, zoals het rundvee en een paar varkens en de oogstvoorraad 'op de balken'. Daarnaast nog *f* 200,– van een legaat uit Zuidwolde.
De uitgaven in de eerste momberrekening van erf Santinge zijn nauwkeurig bijgehouden. Bedrijfseconomisch zijn ze wat minder interessant, maar ze geven wel een aardig inzicht in de toenmalige leefstijl. In het oog springen in de eerste plaats de aanzienlijke kosten van de begrafenis van vader Roelof Claas Santinge. Voor 'stockvisch', 'groeve bier', de 'linnendoeck', twee hoeden voor beide zoons en overige 'waar tot de groeve', bracht de momber *f* 80,– in rekening. Opvallend zijn ook de lonen die tijdens de 'liquidatie' weken werden uitbetaald voor het binnenhalen van het etgroen, het schouwen van de waterlossingen en het herstellen van de afrasteringen. Gedurende de voogdijperiode werden alleen nog geld uitbetaald voor het onderhoud aan de gebouwen, het schepersloon voor de schaapskudde en vooral voor het levensonderhoud van de kinderen, zoals voor het schoenenmaken, het weven, bleken en dergelijke. De leefstijl van de elders ondergebrachte kinderen was niet bepaald sober. Zij ontvingen regelmatig hun zakgeld, meerdere keren werden er boeken voor school aangeschaft, er werden uitgaven gedaan voor luxe versieringen van zilver en goud op de zondagse kledij, de oudste dochter permitteerde zich twee reisjes naar Amsterdam, terwijl voor de oudste zoon een 'bitterkist' werd aangeschaft.
De tweede momberrekening van erf Santinge (1796-1803) is minder gedetailleerd. Ook hier doen de inkomsten van het eerste jaar in vergelijking met de daarop volgende vermoeden dat het erf wederom onder de voorwaarden van een derde garve werd verpacht. Opvallend zijn dit keer de veel hogere inkomsten uit de houtverkopen. Dit staat mogelijk in verband met de tienjaarlijkse kap-cyclus die voor deze periode gunstiger uitviel. Nieuw zijn dit keer de jaarlijkse rente-inkomsten uit een uitgezet kapitaal. De inkomsten van 1802 zijn enigzins geflatteerd door de teruggave van een boete van *f* 70,–. Opvallend is dat dit keer de extra inkomsten uit de boedelverkopen ontbreken. Zo blijft het een raadsel wat er met de veestapel is gedaan.[228]
In de tweede rekening komen de onderhoudskosten nadrukkelijker aan bod. Het gaat daarbij niet alleen om onderhoud aan gebouwen, maar nu ook om onderhoud aan het afwateringssysteem, waaronder herstel van zijltjes en het uitdiepen van sloten. Opmerkelijk zijn ook de uitgaven voor het landmeten. Mogelijk ging het om een opdeling van een mandelig stuk groenland ten zuiden van de Lange Dijk. Bijzonder is ook de post van *f* 40,– voor het halen van haver uit Groningen. Ging het hier misschien om bijvoedering van de elders gestalde veestapel of gewoon om zaaizaad? Zeer aanzienlijk waren de extra belastingaanslagen wegens de oorlogssituatie vanaf 1795. We komen daar later op terug.

1.7.3 Het erf Heuvelman

In het schulte-archief bevindt zich nog een derde momberrekening van een plaats die

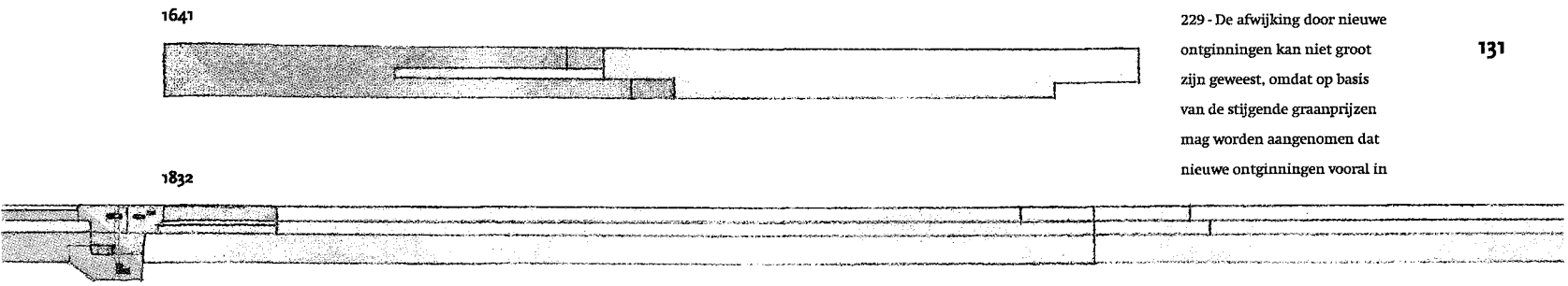

toebehoorde aan Jan Arents Heuvelman. De voogdij over dit erf van 5 ackers (± 36 m) duurde van 1774-1782. Oorspronkelijk behoorde de plaats tot een grotere opstrek van 9 ackers. In de loop van de 18e eeuw werd deze waarschijnlijk opgesplitst in drie delen, waaronder ook het 'diaconieplaatsje'. Toevallig grensde het erf Heuvelman met de zuidzijde aan het erf Santinge, zodat we ook deze als een 'droog erf' kunnen typeren (1.3.2.2).
Volgens de veetelling van 1800 telde het bedrijf toen 4 stuks rundvee en 2 jongbeesten. Buiten de opstrek lag nog zo'n 2,5 dagmaat hooiland. De plaats was dus geen keuterij maar een 'half vol' of tweepaards bedrijf (kaart 27).
Het bedrijf werd reeds in 1774 verpacht, want in maart werd een deel van de 'tilbaren', waarschijnlijk de veestapel, voor *f* 494,– verkocht. In de loop van de eerste jaarrekening werden de inkomsten genoteerd uit de oogstopbrengst van het jaar daarvoor. Het ging om een totaal bedrag van *f* 108,–. Alles wijst erop dat ook dit bedrijf voor de derde garve werd verpacht. De gemiddelde pachtinkomsten bedragen *f* 43,– per jaar. Evenals voor erf Santinge kan ook hier, met enig voorbehoud, een grafiek van de totale opbrengsten worden samengesteld door de pachtinkomsten te vermenigvuldigen met de factor 3 (tabel 23).

Naast overeenkomsten vertonen de uitgaven van het erf Heuvelman ook duidelijke verschillen met die van Santinge. Hoewel minder gedetailleerd ook hier uitgaven voor de begrafenis, het levensonderhoud van de achtergebleven wezen, het onderhoud aan gebouwen en dergelijke. De veel geringere uitgaven voor de eerste posten wekken overigens de indruk van een meer sobere levensstijl. Opmerkelijk verschillen manifesteren zich in de aanzienlijke kapitaals- en rentelasten van erf Heuvelman. In de negenjarige voogdijperiode werd in totaal maar liefst een bedrag van ruim *f* 400,– aan rente en aflossing besteed. Zoiets legde uiteraard een aanzienlijke financiële druk op het landbouwbedrijf. Opmerkelijk in dit verband is de achterstallige belasting voor de drie jaren voorafgaand aan de voogdijschap. Het gaat om bedragen van *f* 54,– en *f* 18,– per jaar.

1.7.4 Een vergelijkende analyse

Nu we dankzij de momberrekeningen inzicht hebben gekregen in de landbouwhuishouding van twee Koekanger bedrijven in de 18e eeuw zijn we toe aan een vergelijkende analyse tussen het middelgrote Santinge erf en het kleine Heuvelman erf.
We beschikken over drie inkomstenreeksen van de graanopbrengsten van twee aangrenzende erven en kunnen nu de inkomsten per ha vergelijken. De gemiddelde graanopbrengsten in guldens zijn voor de afzonderlijke bedrijven in verschillende periodes bekend. Voor het bedrijf Heuvelman kiezen we de periode 1774-1782 en voor Santinge de periode 1782-1787 (tabel 24). De exacte bouwlandoppervlaktes zijn in deze periodes echter niet bekend. We gebruiken voor beide erven daarom de gegevens uit de herziening van 1755 en komen dan voor voor Santinge op 5,8 ha en voor Heuvelman op 3 ha.[229] Deze worden vervolgens gedeeld door de gemiddelde inkomsten in de

228 - Bij de veetelling van 1800 staat de rundveestapel op naam van de vermoedelijke pachter R. Jans Rijkeboer.
229 - De afwijking door nieuwe ontginningen kan niet groot zijn geweest, omdat op basis van de stijgende graanprijzen mag worden aangenomen dat nieuwe ontginningen vooral in de periode 1780-1810 hebben plaatsgevonden. (zie Bieleman 1987, 166).

jaar	gld.
1775	93
1776	174
1777	96
1778	144
1779	138
1780	135
1781	111
1782	126

Tabel 23 **Jaarinkomsten van de graanoogsten van erf Heuvelman**
(Bron: Schulteregisters Koekange/De Wijk)

Tabel 24 **Gemiddelde bruto-jaarinkomsten en vaste lasten van de erven Santinge en Heuvelman (in gld.)**
(Bron: Schultearchief Koekange/De Wijk)

Santinge (1782-1787)

inkomsten	lasten	saldo
351	150	201

Heuvelman (1774-1782)

inkomsten	lasten	saldo
134	74	60

genoemde periodes. Voor Heuvelman noteren we dan een gemiddelde bruto geldopbrenst van *f* 42,– per ha en voor Santinge *f* 55,– per ha. Deze verschillen blijken naar verhouding aardig overeen te komen met de kwaliteitsverschillen in de OAT van 1832 waarbij de bouwlanden van Heuvelman in de tweede en derde klasse vielen, terwijl die van Santinge als eerste en tweede klasse werden gewaardeerd. Dit correspondeert met netto-opbrengsten van *f* 15,– en *f* 10,– voor Heuvelman en *f* 20,– en *f* 15,– voor Santinge.
De vraag dringt zich op, hoe deze opmerkelijke verschillen tussen twee aangrenzende erven kunnen bestaan. In de eerste plaats moeten we dan vaststellen dat de kwaliteit van de bouwlanden van erf Santinge ook ten opzichte van de andere buurerven uitzonderlijk was. De opstrek lag in het midden van het 'droge erven' complex dat in het kadaster overwegend als $^2/_3$ klasse werd aangemerkt (1.3.2.6). De bodemecologische omstandigheden waren voor al deze erven dus min of meer gelijk. Een voor de hand liggende verklaring zou dan een uitzonderlijk goede bemestingssituatie van erf Santinge kunnen zijn. Dit blijkt echter niet uit de dierlijke mestproductie per ha. Santinge kon beschikken over 15,7 GVE en Heuvelman over 9,4 GVE.[230] Omgerekend, volgens de eerder gevolgde methode in 1.6.3, komen de hoeveelheden per ha voor Santinge en Heuvelman dan neer op respectievelijk 13.535 pond en 15.720 pond. Op beide bedrijven is aldus sprake van een 'zwakke bemestingssituatie'. De betere bemestingssituatie op de bouwlanden van Santinge kan dus alleen zijn bereikt met aanvoer van mest van buiten het bedrijf. Financieel waren echter alleen de grotere bedrijven in staat regelmatig mest aan te kopen en te laten aanvoeren.
Om dat duidelijk te maken vergelijken we de jaarlijkse bruto-inkomsten en de vaste lasten van beide bedrijven. Aangezien de graanverkopen de belangrijkste inkomsten vormden, kiezen we voor erf Santinge voor de perioden 1782-1787, omdat deze volgt op de voogdijperiode van Heuvelman (1774-1782) en voor beide periodes bijna dezelfde gemiddelde graanprijs genoteerd kan worden.[231] In tabel 24 zijn de bruto jaarinkomsten en de vaste lasten van beide bedrijven ondergebracht. Een berekening van de netto-inkomsten of de zuivere opbrengsten zoals die voor de waardebepaling in het kadaster werden uitgevoerd, is niet mogelijk. We missen immers inzicht in de kostenfactoren zoals arbeid en mestaankopen. Bovendien is de input van al deze factoren in een gemengd bedrijf moeilijk te achterhalen. Tegenover deze bruto-inkomsten kunnen alleen de belangrijkste vaste lasten worden geplaatst, die voor beide bedrijven verschillend waren. Zo had het bedrijf Santinge wel een knecht in dienst en Heuvelman waarschijnlijk niet. Bovendien had het laatste bedrijf aanzienlijke kapitaallasten. Opmerkelijk zijn de verschillen van de uiteindelijke saldi. Zo kon het bedrijf Santinge tussen 1782 en 1787 rekenen op een gemiddeld jaarlijks saldo van *f* 201,–. Het bedrijf van Heuvelman kon in de periode 1774-1782 slechts beschikken over een gemiddeld jaarsaldo van *f* 60,–. Het zijn vooral de aanzienlijke kapitaal- en rentelasten van Heuvelman die verantwoordelijk zijn voor dit verschil.

Bij de analyse van de jaarlijkse saldi moet wel bedacht worden dat inkomsten van de veestapels niet in de jaarrekeningen zijn verwerkt, omdat deze onbekend zijn. De inkomsten uit deze bedrijfstak bestonden vooral uit verkoop van het mannelijke jongvee en uit 3 à 4-jarige melkkoeien of guste beesten. Deze, niet te verwaarlozen, inkomsten zullen voor het bedrijf van Santinge naar verhouding groter zijn geweest dan voor Heuvelman waar de veestapel veel kleiner was. Het gaat hier echter in de eerste plaats om de aanzienlijke verschillen in jaarlijkse saldi van een middelgroot en een klein Koekanger bedrijf. Het middelgrote bedrijf had dus in principe veel ruimere mogelijkheden om te investeren of om schulden aan te gaan. Voor de bedrijfsvoering was vooral van belang dat men arbeid kon inhuren of meststoffen kon aankopen. Een gemiddeld saldo

230 - De GVE's zijn berekend volgens de normen van Andreae, 1964, 411.
231 - De gemiddelde graanprijs in de eerste periode is *f* 3,90 en in de tweede *f* 3,80. In de tweede momber-periode van erf Santinge (1796-1803) is de gemiddelde graanprijs bijna verdubbeld ten opzichte van 1782-1787, namelijk *f* 6,30 tegen *f* 3,80 per mud. Dit enorme verschil vinden we echter niet terug in de gemiddelde inkomsten van respectievelijk *f* 367,– tegen *f* 320,–. Waarschijnlijk waren de graanprijzen tussen 1796 en 1803 zo hoog wegens de tegenvallende oogsten (graanprijzen uit: Tijms, 1983, VI band 2).

van *f* 228,– bood, bij een prijspeil van *f* 25,– per mestpraam, voldoende ruimte voor extra aankopen. [232] Bij een bedrijfssaldo van *f* 60,– bestond die mogelijkheid uiteraard niet. Zo kan aannemelijk worden gemaakt dat de kwaliteit van het bouwland op het bedrijf Santinge kon worden verbeterd, waardoor hogere opbrengsten per ha werden bereikt. De mestaankopen waren dus in de eerste plaats aanvullend, want bij een bruto-opbrengst van *f* 55,– per ha zou een mestvoorziening door uitsluitend aankoop niet rendabel zijn geweest.[233]
Door het naar verhouding gunstiger bedrijfsresultaat kon men zich bij Santinge ook een luxere levensstijl permiteren, hetgeen zich manifesteerde in de hogere uitgaven voor levensonderhoud en de aanschaf van luxe goederen voor de achterblijvende wezen. Verderop zullen we zien dat ook grote verschillen in kapitaallasten aanzienlijke gevolgen konden hebben voor de investeringsruimte van een bedrijf.

Een toevallige opgave in de eerste momberrekening van Santinge stelt ons in staat om de opbrengst van het 'koorn' in hectoliters per ha te berekenen. In 1784 bestond de pacht in natura namelijk uit 9 mudden en 1 schepel rogge en 21 mudden boekweit. Omgerekend komt dat overeen met 36,4 hl.[234] Uitgaande van de 'derde garve' betekent dit een totaalopbrenst aan koren van 109 hl. Ook nu gaan we ervan uit dat de bouwlandoppervlakte van erf Santinge in 1784 nog bij benadering overeenkwam met die in 1755. We komen dan op een opbrengst van 19 hl 'koorn' per ha. Bij een vergelijking met andere bronnen, ligt deze berekening niet ver van de destijds gebruikelijke opbrengsten. In de staat van de landbouw uit 1818 wordt voor zandboekweit een opbrengst van 22,5 hl normaal genoemd.[235] En in een bezwaarschrift van de 'kantonale vergadering' uit 1826 wordt voor Havelte een gemiddelde opbrengst van ruim 21 hl rogge genoteerd.[236] "Wegens de mindere geschiktheid hunner gronden voor den graanteelt..", berekende de vergadering voor de gemeente De Wijk 17% minder aan 'zuiver revenue', hetgeen dan naar verhouding zou neerkomen op ongeveer 17.5 hl per ha.

1.7.5 Een analyse van de inventarissen

Uit het voorgaande is gebleken dat de momberrekeningen een belangrijk hulpmiddel vormen bij de analyse van het landbouwbedrijf in de 18e eeuw. In tegenstelling tot een momberrekening vormt een inventaris slechts een momentopname. Toch vormen de laatste, mede dankzij hun ruimere beschikbaarheid, een welkome aanvulling. Zij lenen zich aldus voor het signaleren van wijzigingen op langere termijn en geven vaak een verrassend inzicht in de grote verschillen in de financiële positie van bedrijven.

Voor ons onderzoek zijn ook de inventarissen van landbouwwerktuigen en gereedschappen in het achterhuis van belang. In tabel 25 staat een opsomming van een doorsnee inventaris. Een interpretatie van het werktuigenbestand stuit echter op problemen. Systematisch onderzoek naar oude landbouwwerktuigen is in ons land nog nauwelijks van de grond gekomen.[237] Ook bestaan er geen overzichten van 18e-eeuwse boerderijinventarissen, die een vergelijking mogelijk maken.

De Koekanger inventarissen van het achterhuis maken een sobere indruk. Het bevestigt de geldende opvatting dat landbouwwerktuigen tussen 1500 en 1800 geen belangrijke technische ontwikkeling hebben doorgemaakt.[238] Arbeidsbesparende technieken waren nauwelijks interessant voor het gemiddelde gezinsbedrijf. Bovendien zullen we verderop zien dat de lage loonkosten nog weinig gewicht in de schaal legden. Volgens van der Poel was pas omstreeks 1850 in ons land sprake van enige landbouwmechanisatie.[239]
Waarschijnlijk zijn Koekanger inventarissen van landbouwwerktuigen standaard voor een Drents veen/zand bedrijf. Vergelijkend onderzoek zal moeten uitwijzen of er binnen Drenthe sprake

232 - Archief Van Heiden Reinestein, no 983. In 1826 werd voor een praam mest *f* 25,– gerekend; we moeten er echter vanuit gaan dat de mestprijzen evenals de graanprijzen aanzienlijk konden fluctueren.
233 - Per ha was volgens de kantonnale vergadering bijna twee pramen mest nodig. Bij het prijspeil van 1826 komt dat overeen met een bedrag van *f* 50,–.
234 - In Koekange gold de Zwolsche maat, dat wil zeggen: een mud = 120.4 liter. Zie Speurwerk, 1988, 138.
235 - Staat van de landbouw, 1818, uitgewerkt manuscript Rijksarchief Assen.
236 - Archief De Milly van Heiden Reinestein, no 927.
237 - Van der Poel, 1983, 7.
238 - Slicher van Bath, 1978, 154.
239 - Van der Poel, 1983, 5.

Tabel 25 **De doorsnee-inventaris van een Koekanger 'achterhuis'** (Bron: Schultearchief Koekange/De Wijk)

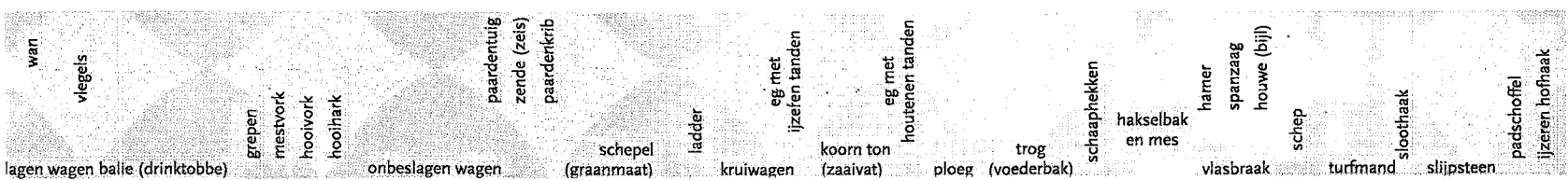

240 - Brood, 1991, 76-77.

241 - In 1802 werd deze boete overigens weer gerestitueerd.

was van enige variatie. Van ploegen zijn wel enige streekvarianten bekend, maar de aanduidingen in de Koekanger inventarissen zijn te summier om dit aspect verder uit te werken.

De 'voordelige en nadelige staat van de boedel' geven, als laatste onderdeel van een inventaris, inzicht in de financiële positie van een bedrijf. De staten vormen in die zin een waardevolle aanvulling op de momberrekeningen. In tabel 26 staan de financiële posities van 11 Koekanger bedrijven genoteerd. Opvallend zijn de aanzienlijke verschillen tussen de geïnventariseerde bedrijven. Een meerderheid kampte met aanzienlijke kapitaal- en rentelasten, terwijl de overige huishoudens de vruchten konden plukken van een positief saldo.
Bij nadere bestudering ontstaat er een beeld van een intensief geldverkeer van leningen en renten. De oorzaak van deze geldstromen tussen particulieren moet vooral gezocht worden in het erfrecht. Wanneer de aangewezen bedrijfsopvolger, meestal de oudste zoon, de boerderij ging runnen, was hij verplicht om z'n mede-erfgenamen af te kopen. Deze 'afkooppenningen' vinden we terug in de vorm van leningen onder de 'nadelige staat'. De jaarlijkse lastendruk door deze afkooppenningen was op veel bedrijven aanzienlijk. Zij waren bijvoorbeeld vele malen hoger dan het jaarlijkse bedrag aan belastingen.

Illustratief is het bedrijf Boverhof, waarvan de inventaris in 1791 werd opgemaakt. Dit tweepaards bedrijf van '9 acker' en met vier gezinsleden, was voor een bedrag van *f* 800,– aan leningen aangegaan. Bovendien was er sprake van een betalingsachterstand voor rente van *f* 76,–. Hoewel de jaarlijkse rentelasten van *f* 20,– bij een rentestand van 2,5% gering lijken, moeten daar bovenop nog de jaarlijkse aflossingen worden gerekend. Zo konden de jaarlijkse lasten aanzienlijk oplopen.
Door het systeem van de afkooppenningen ontstond er een regionaal netwerk van geldstromen waarbij de interacties werden gestuurd door familie- en huwelijksbetrekkingen.
Naast het systeem van particuliere kapitaalsverschaffing zien we in Koekange ook een rol weggelegd voor de diaconie. Deze plaatselijke instelling verschafte aan particulieren soms aanzienlijke leningen van bijvoorbeeld *f* 800,– en *f* 1.075,–. In het systeem fungeerde de diaconie kennelijk als een soort bank van lening die echter op haar beurt ook kapitaal van particulieren leende.

Achterstallige belastingen staan ook regelmatig in de nadelige staten vermeld. In enkele registraties krijgen we inzicht in deze jaarlijks terugkerende lasten. Zo betaalde het eerder genoemde bedrijf van Boverhof bijna *f* 20,– per jaar aan schatting, terwijl de keuterij van Hilberts Jans Boverhof slechts *f* 9,15 per jaar moest opbrengen.
Opvallend zijn de vele achterstallige belastingen die in een geval zelfs vier jaar bedroeg. Hoewel de belastingdruk voor de genoemde bedrijven op het eerste gezicht niet echt zwaar lijken, kon de situatie zich snel wijzigen zoals vanaf 1795 toen de Republiek een extra belasting oplegde wegens de oorlogssituatie met Frankrijk.[240] Zo vermeldt de tweede momberrekening van Santinge in 1796 een uitgave van *f* 50,– voor de '100ste penning'. Dit was een heffing van 1% op de waarde van een bezit, hetgeen in dit geval neerkomt op *f* 5000,–. Enkele jaren later vinden we soortgelijke uitgaven in de rekeningen terug. Voor de '25ste penning' werd in 1799 een totaal van *f* 105,– in termijnen voldaan, terwijl in het jaar daarop maar liefst *f* 230,–, inclusief een boete, moest worden afgedragen.[241] En tenslotte werd in 1801 nog eens een extra heffing van *f* 60,– betaald. Het mag duidelijk zijn dat dergelijke lasten voor de financieel zwakkere bedrijven een behoorlijke aderlating betekenden.

Een aspect dat bij belastingen zelden aandacht krijgt zijn de plaatselijke lasten van tienden, kerkpachten en verplicht onderhoud. Door de

diversiteit van deze lasten is het ondoenlijk om deze om te rekenen in een vast jaarlijks bedrag. Enerzijds gaat het om pachten in natura, anderzijds om onderhoudsverplichtingen die met eigen of ingehuurde arbeid moesten worden uitgevoerd. De meeste notariële verkoopakten uit het begin van de 19e eeuw geven weliswaar een gedetailleerde opgave van de lasten, maar de onderhoudslasten worden zelden in geld uitgedrukt. De zwaarte van de lasten was uiteraard afhankelijk van de oppervlakte gebruiksgrond en werd in Koekange bepaald door de breedte van een opstrek. De kerkelijke belastingen werden uitgedrukt in natura in de vorm van korenmaten voor rogge, haver en boekweit. Op het groenland buiten de opstrek rustten vaak particuliere tienden in de vorm van een boterpacht die werd uitgedrukt in jaarlijks ponden. De plaatselijke lasten werden in Koekange dus in eerste instantie bepaald door de breedte van een opstrek. Hoewel er geen directe correlatie was tussen erfbreedte en de jaarlijkse afdrachten aan kerk en diaconie, is er wel sprake van een zeker verband. Het onderhoudspand aan de Dwarsdijk en de Aa werd uiteraard wel bepaald door de opstrekbreedte. Ook bestond er een directe relatie van de opstrekbreedte met de lengte van het onderhoudspand aan de Lange Dijk. Daarnaast had men ook met de buren onderhoudsverplichtingen ten aanzien van mandelige stegen, die de verschillende opstrekken in de lengterichting ontsloten. Ook vonders en eenvoudige bruggen worden soms bij de onderhoudsverplichtingen vermeld.[242]

242 - Not. archief Meppel; L. Vos 1812 no 154; J. Kymmell 1814 no 155; G.L. Kniphorst 1824 no 24.

		Voordelige staat			totaal	Nadelige staat				totaal	pos.	neg.
bedrijf	jaar	kapitaal/ rente	verkoop goederen	overige		kapitaal/ rente	lonen	belasting	overige			
Hilberts	1808	580	260		840	420			103	523	317	
Boverhof	1791	150		18	168	951	25	58	117	1151		983
Steenwijck	1783	100			100	1261	36		25	1322		1222
Roelofs	1783			150	150	440			63	503		353
Baverhof	1778			9	9	922	60	14	37	1033		1024
Santinge	1782				-				25	25		25
Eleveld (K)	1790	1250		7	1257			-	-	-		1257
Bakker (K)	1802				-				-	1000*		1000
Herberg					-							
Struikbergen (K)		100		2600**	2700	1263		-		1263	1437	
Hendriks (K)					-	1168	19	27	84	1298		1298
Egbert Jans (K)		400			400				27	27	373	

Tabel 26 **Voordelige en nadelige staat van elf Koekanger bedrijven** (Bron: schultegerechten Koekange/De Wijk)

K = keuterij * = geen specificatie ** = goederenbezit uit vorig huwelijk

Er bestaat evenwel een verkoopcontract waarin alle lasten, inclusief het onderhoud, worden gekapitaliseerd, waardoor een indruk kan worden verkregen van de werkelijke zwaarte ten opzichte van de andere bedrijfslasten. De gegevens staan in een verkoopcontract uit 1812 van een volledige opstrek. Het gaat om een meierplaats met een opstrekbreedte van bijna 80 m (11 acker) aan de noordzijde van de Tolweg.[243] De jaarlijkse lasten zijn gesplitst in drie onderdelen. Zo werd voor het binnendijkse deel van de opstrek een bedrag van *f* 25,– berekend, terwijl de buitendijkse lasten, ten westen van de Dwarsdijk, op *f* 12,50 werden geschat. Tenslotte werd voor het onderhoud van de Lange Dijk en de Aa nog *f* 7,50 in rekening gebracht. Het totaal aan jaarlijks wederkerende lasten bedroeg dus *f* 45,–.
Een en ander impliceert dat onder normale omstandigheden de lokale belastingen een veel grotere druk op de bedrijfsonkosten konden leggen dan de reguliere Landschapslasten. Daar staat tegenover dat de onderhoudsverplichtingen met eigen arbeid in het 'rustige' winterseizoen konden worden uitgevoerd, waardoor deze niet in een bedrijfsrekening zijn terug te vinden.

Een regelmatig terugkerende post vormde de huurschuld voor hooiland. In bijna de helft van de inventarissen komt deze schuldenpost voor. Het is niet altijd duidelijk of deze huur binnen of buiten het dorpsgebied plaatsvond. In die gevallen waar dat wel duidelijk was, is sprake van een huurovereenkomst in omliggende dorpen of buurtschappen.
Achterstallige loonbetalingen werden ook in de nadelige staten opgevoerd. Het gaat om uitbetalingen van lonen aan inwonend personeel of om tijdelijk ingehuurde arbeid voor onderhoud, zoals voor timmerloon e.d. In tabel 26 werden deze posten onder 'overige' ondergebracht. Uit enkele opgaven kan het jaarloon van een meid of knecht worden achterhaald. Zo had een keuterij een meid in dienst met een jaarloon van *f* 19,–, terwijl op een ander bedrijf het jaarloon van een knecht *f* 36,– bedroeg.

Resumerend kunnen we vaststellen, dat de staten van de geïnventariseerde bedrijven grote verschillen vertonen in financiële positie. Van de 11 hadden 6 een schuldenlast die op 5 bedrijven variëerde tussen de *f* 1000,– en *f* 3000,–. Daar tegenover stonden 4 bedrijven met een positief saldo. De schuldenlast correleerde niet met de bedrijfsgrootte. Ook keuterijen hadden een wisselende financiële staat.

1.7.6 Specialisatie

Na de Franse tijd kwamen de notariële archieven in de plaats van de schulteregisters.[244] De hypotheek- en verkoopacten 'nieuwe stijl' geven ook informatie die van belang bleek voor de bedrijfssituatie van voor 1800.
Analyse van de beschikbare inventarissen uit de eerste decennia van de 19e eeuw wijzen op een sterkere oriëntatie op de melkveehouderij. Bij de geïnventariseerde bedrijfsveestapels constateren we een lichte toename van het aantal melkkoeien ten opzichte van de registratie in 1800. Opvallend is de aanzienlijke prijsstijging van melkkoeien in de loop van de eerste decennia. Bij verkopen van de 'levende have' worden voor de melkkoeien gemiddelde prijzen betaald van *f* 50,– tot *f* 60,–, terwijl in de tweede helft van de 18e eeuw het gemiddelde nog op een niveau lag van *f* 25,– tot *f* 35,–.[245] Tenslotte lijkt de tekening en kleur van de koeien zich te ontwikkelen in de richting van zwartbont en roodbont, terwijl in de eeuw daarvoor nog sprake was van een ratjetoe aan verschijningsvormen.[246] De voorkeur voor zwart- en roodbontvee zou kunnen wijzen op een gericht fokbeleid, waarbij de fokstieren werden geselecteerd. In de veetelling van 1811 worden vijf dekstieren geregistreerd, hetgeen zou kunnen wijzen op een dekstier per kluft.[247] De grotere nadruk op melkwinning blijkt ook uit de 'melkkamertjes' die als apart vertrek in de boedelinventarissen worden genoemd.[248] Tenslotte zien

243 - Not. archief Meppel; L. Vos 1812 no 154.
244 - Voor Koekange zijn vooral de notariële archieven van Meppel van belang.
245 - Not. archief Meppel; L. Vos 1814 no 81, W.L. Tonckens 1831 no 74, J. Kymmell 1815 no 37 en W.L. Tonckens 1832 no 62; Familiearchief Ten Wolde, no 2 p. 174 en 184.
246 - Not. archief Meppel; J. Kymmell 1815 no 37 en W.L. Tonckens 1832 no 62; Familiearchief Ten Wolde, 184 e.v.
247 - OSA, 1662 La E no 24.
248 - Not. archief Meppel; W.L. Tonckens 1832, no 62.

we steeds vaker aanzienlijke botervoorraden in de kelder vermeld die een groeiend aandeel in het totale bedrijfssaldo gaan opeisen.[249]
Zoals we eerder stelden lag de voorwaarde voor een verdere uitbouw van de melkveehouderij aanvankelijk niet in het dorpsgebied van Koekange maar in de exploitatie van extra-territoriale hooilanden. De verhouding tussen 'binnen- en buitenlanden' was in de 18e eeuw nog duidelijk in het voordeel van de eerste categorie. Maar na 1810 verschuift het zwaartepunt naar de extra-territoriale hooilanden. De dominantie van de laatste categorie uitte zich in geldwaarde en niet in oppervlakte.[250] Deze omslag was mede een gevolg van de forse waardevermindering van de Koekanger hooilanden ten opzichte van de taxaties in 1654. De talrijke verkoopcontracten van afzonderlijke hooilanden laten een algehele devaluatie van het binnenlandse hooiand zien.[251] Zo worden voor hooilanden in de Koekanger made langs de Hoogeveensche Vaart volgens de notariële akten prijzen betaald tussen de *f* 100,– en *f* 130,– per dagmaat, terwijl dezelfde categorie in de grondschattingen nog op *f* 230,– worden geschat.[252]
Voor de oeverlanden onder Meppel worden daarentegen prijzen betaald van *f* 300,– tot *f* 380,– per dagmaat.[253]
De waardedaling van opstrekkende plaatsen ten opzichte van de grondschattingen bleek bij nadere analyse altijd te verklaren door de waardevermindering van de 'binnenlandse' hooilanden. Dat bleek ook op te gaan voor het groenland in de opstrekken.[254]

Duidelijk favoriet waren de 'buiten hooilanden' langs de benedenloopse Reest en langs het Meppelerdiep. Naast de aankoop van deze oeverlanden bewogen de Koekangers zich ook op de regionale markt van hooilandverhuringen en topgrasverkopingen.[255] Bij dat laatste ging het om openbare verkopen van de op stam staande eerste snede.
De bekende geograaf H. Blink, die als jongeling in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw op een boerenbedrijf in het nabijgelegen IJhorst was opgegroeid, geeft in zijn memoires een uitvoerige beschrijving over de achtergronden van de verhuringen en de exploitatie van de benedenstroomse oeverlanden.[256] In Zuidwest Drenthe bestond er met name in de bovenstroomse gebieden, aldus Blink, een algeheel gebrek aan grasland voor de veehouderij. De veehouderij had zich als onderdeel van het gemengde bedrijf dankzij de stijgende vee- en zuivelprijzen in de loop van de 19e eeuw tot een bloeiende bedrijfstak kunnen ontwikkelen.
"Het was een voortdurend zoeken naar de wegen en middelen om de productie van bouwland en grasland, van akkerbouw en veeteeltbedrijf, bij elkaar te doen aanpassen, in elkander te doen grijpen, teneinde daarvan de beste resultaten te doen verkrijgen. Daardoor moest in vele dorpen met veel inspanning getracht worden elders, waar het hooiland overheerschte, dit te huren. Het hooi werd dikwijls op uren afstands van het bedrijf gewonnen. In het zuidwesten van Drenthe, in het westen van Overijssel, waar ten oosten van het Zwartewater, langs het Meppelerdiep, en verder noordwestelijk (bij Giethoorn enz.) een terrein van lage, drassige landen lag, was de bodem niet voor akkerbouw geschikt, zelfs in het grootste gedeelte niet voor veeweide, omdat het land hiervoor te drassig en te slap was. Hier kon alleen gras groeien, dat bij gunstigen oostenwind, als het water van der Zuiderzee van de oostkust werd wegstuwd, zoodat het binnenwater van het land uit de slooten en kanalen afstroomde, het gras gemaaid en als hooi geoogst kon worden. Die uitgestrekte lage landen, bij westenwinden geheel of grootendeels onder water gelegen, en een onafzienbare waterwoestijn vormend, waar slechts enkele boomen op de vastere deelen groeiend, boven uit staken, en ook slechts hier en daar eenzaam gelegen hofsteden, op een hooger bodem gevestigd, te zien waren, een gebied waar het waterwild hoogtij vierde, waar alleen sekgrassen, rieten, lisch en andère

249 - Met deze constatering moet men overigens voorzichtig zijn, omdat de voorraad sterk afhankelijk is van het seizoen.
250 - Not. archief Meppel; W. Tonckens 1830 no 96; J. Kymmell 1814 no 155; J. Kymmell 1816 no 131.
251 - Een directe vergelijking tussen de 17e-eeuwse waardeschattingen en de 19e-eeuwse verkoopbedragen is mogelijk dankzij de vrijwel constante zilverwaarde van de gulden tussen 1645 en 1838; Tijms, 1977-1983.
252 - Not. archief Meppel; L. Vos 1821 no 158, W. Tonckens 1830 no 96.
253 - Not. archief Meppel; J. Kymmell 1816 no 131.
254 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst 1822 no 12 en 1824 no 24, L. Vos 1812 no 154.
255 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst 1826 no 64.
256 - H. Blink Een tijds- en levensbeeld. Den Haag 1932, 33 e.v.

De Koekanger wijk ter hoogte van Schoonvelde

waterplanten groeiden, vormde voor het grootste gedeelte des jaar een somber en doodsch gebied, dat alleen jagers en eendekooikers trok. Zoo hier en daar hadden deze laatsten boschjes weten op te kweeken langs een net van waterarmen, die als vriendelijke oasen in de waterwoestijn het waterwild lokten , maar feitelijk verraderlijke roofholen vormden, welke duizende vogels, die er binnenvlogen, het leven kostte. Dat wilde, eentonige land, met een bodem, die voor grootte gedeelten enkele meters diep uit slappe veenstof bestaat, is overdekt door een taaie graszode, welke in golvende beweging komt als een mensch er zich over beweegt, maar waar een paard slechts hier en daar op kan bewegen, omdat zijn scherpe hoeven door de zode heendringen, en zijn pooten wegzinken in de weeken modder, waaruit het niet in staat is zich weer te verheffen. Het dier, met het lichaam op de zode rustend, moet er dan uitgeheschen worden door menschenkracht. Wanneer een paard hier nog gebruikt voor het afvoeren van hooi, worden het dier breede plankjes als klompen onder de voeten gebonden, om het aldus grooter steunvlakte te bieden, waardoor het gedragen kan worden op dien bodem."

"Dit land..", aldus Blink, "..was nu de gras- en hooileverancier voor de zandgronden in verren omtrek. En deze gronden, bezittingen van vele aanzienlijken, werden jaarlijks te Meppel verhuurd, telkens voor één jaar, in grooter of kleiner 'oevers', afgescheiden gedeelten, die aldus genoemd werden, omdat zij deel uitmaakten van de oeverlanden langs de wateren."
Uit het vervolg van Blink's boeiende relaas wordt duidelijk dat hij de exploitatie van de benedenloopse oeverlanden vooral beschrijft vanuit het perspectief van het middelgrote landbouwbedrijf en de keuterij. Als jongeling was hij werkzaam op de smidse-keuterij van zijn vader in IJhorst, waar hij voor zijn onderwijscarrière als beoogde bedrijfsopvolger tot zijn tweeëntwintigste werkzaam was. Met name de zeer afgelegen en risicovolle hooioevers onder Wanneperveen en Giethoorn vormden een alternatief voor de uitbouw van de melkveehouderij op het kleinbedrijf, terwijl de meer bovenloops gelegen oevers onder Meppel, Staphorst en Kolderveen reeds ver voor 1850 in handen waren van de grote bedrijven. De opbloei van het kleinbedrijf manifesteerde zich in Koekange reeds in de eerste decennia van de 19e eeuw door loskoppeling en verzelfstandiging van de onderhorige keuterijen in de opstrek langs de Dwarsdijk. We kunnen dit afleiden uit de verkoopcontracten waarbij zij reeds zijn of worden afgesplitst van het moederbedrijf.[257]
De hooilandverhuringen waren volgens Blink 'dagen van hartstocht en spanning', "..de kleine landbouwers betwistten elkander de pacht van de beste oevers, hoog tegen elkander opbiedend. Het ging er opgewonden toe bij de anders nog al rustige en kalme lieden, want de beteekenis van hun bedrijf in het volgende jaar hing af van het verkrijgen van een goed stuk hooiland, of liever: van het noodige hooi."
Door afwezigheid van een goede bemaling waren de perifere hooilanden echter erg kwetsbaar voor opstuwend water bij westerstormen. Het kwam volgens Blink niet zelden voor dat de hooiarbeid om niets was geweest en dat "..voor duizenden

guldens hooi, waarna de kleine boeren zoo hadden gesnakt om hun wintervoorraad voor het vee aan te vullen, in een paar dagen verloren ging."
De toenemende afhankelijkheid van extra-territoriale hooilanden betekende een impuls voor het transport via de Hoogeveensche Vaart. Na de Franse tijd zien we dan ook een sterke toename van het aantal pramen en schuiten met hooiladingen die aan de Koekangeroevers werden overgeladen in hooiwagens (tabel 27).
De watertransporten via de Hoogeveensche Vaart geven echter geen volledig beeld van de hooi-importen, omdat, zoals Blink ook al aangaf, een belangrijk deel met hooiwagens over land werd getransporteerd. Dat gold in het bijzonder voor de nabijgelegen oevers onder Meppel en Kolderveen waar het tijdrovende overladen werd vermeden door een rechtstreeks vervoer per wagen. Voor de slecht toegankelijke benedenloopse oevers vormde watertransport het enige alternatief.
De invoer van stadscompost onderging in de eerste helft van de 19e eeuw slechts een lichte stijging. Het 18e-eeuwse jaargemiddelde van 8,7 praameenheden komt dan op een niveau te liggen van 11,8.[258] Pas bij de aanleg van de Koekanger Wijk in 1848 voltrekt zich een spectaculaire omslag. Dan krijgen de Koekangerplaatsen, met uitzondering van Noordeinde, een eigen oeverplaats aan het einde van iedere opstrek. Men kreeg aldus een rechtstreekse verbinding met de Hoogeveensche Vaart, waardoor de lange wagentransporten naar de oeverplaats in het Wijkerbroek tot het verleden behoorden. Het gevolg was dat in de jaren vijftig het gemiddelde niveau steeg naar ruim 50 praameenheden per jaar.
De kostbare stadscompost kwam echter niet ten goede aan het reguliere bouwland achter de hoven, maar werd ingezet voor de herontginning van de buitendijkse landen.[259] Deze intensivering van de verschraalde buitendijkse opstrekken gaf nieuwe impulsen aan de verdere uitbouw van de melkveehouderij. Mogelijk werden de buitendijkse landen opnieuw ingezet voor een wisselbouw met haverlanden. Dat zouden we althans kunnen opmaken uit een opgave van het op stam staande gewas uit 1832 van de opstrek van Koop Roelof Westert.[260] De kostprijsverhoudingen tussen rogge, boekweit en haver binnen de bewuste opstrek verhouden zich respectievelijk 44 : 30 : 26. Dit wijst op een terugkeer van de haver in het bouwplan. Op topografische kaarten uit de tweede helft van de 19e eeuw zien we inderdaad de buitendijkse landen veranderd in een kampenlandschap waarin bouwakkers en weilanden elkaar afwisselen. De haver werd op het eigen bedrijf vervoederd.[261]

Algemeen kan gesteld worden dat de intensivering van het landbouwbedrijf in Zuidwest-Drenthe zich manifesteerde in een specialisatie op de melkveehouderij. Deze werd in Koekange maar ook elders mogelijk gemaakt door de oriëntatie op een benedenloops potentieel van omvangrijke hooilandcomplexen. Daarnaast kan de opbloei worden toegeschreven aan de ideale positie van Meppel als marktplaats en verkeersgeografisch centrum, terwijl ook de gunstige prijsverhouding van boter ten opzichte van rogge een rol heeft gespeeld.[262]
Hoewel de spectaculaire groei van de Meppelse botermarkt pas na 1850 plaatsvond, zijn in Koekange de gevolgen van de toegenomen welvaart door de stijgende boterinkomsten reeds in de eerste helft van de 19e eeuw merkbaar. We zien dan een stijgende invoer van bouwmaterialen, zoals stenen en riet, die via de Hoogeveensche Vaart werden aangevoerd.[263] De 'verstening' van het Koekanger voorhuis lijkt zich parallel te voltrekken met de differentiatie van de huisplattegrond, waarbij nieuwe vertrekken als ovenhuis, melkkamer en kelder ontstaan.[264]

257 - Not. archief Meppel; J. Kymmell 1816 no 131, W. Tonckens 1831 no 8, L. Vos 1812 no 54, G.L. Kniphorst 1824 no 24 en G.L. Kniphorst 1822 no 12.
258 - Archief Huis Echten, 1109.
259 - Koops, 1886, 78.
260 - Not. archief L. Tonckens, 1832 no 130.
261 - Koops, 1886, 82. In de tweede helft van de 19e eeuw ontwikkelde zich ook in Koekange het etagebedrijf, waarbij de akkerbouw steeds meer in dienst kwam te staan van de veestapel.
262 - Bieleman, 1987, 384.
263 - Archief Huis Echten, no 1109.
264 - Not. archief Meppel; W.L. Tonckens, 1832 no 62.

1.8 De bevolking

De relatie van dit hoofdstuk met onze vraagstelling behoeft vooraf enige toelichting. In onze landschapsecologische vraagstelling staat de bedrijfsstijl centraal. In dat kader is de relatie tussen het aantal bedrijven en de spankracht van het lokale productiemilieu relevant. In deze historisch demografische schets van Koekange wordt ingegaan op de ontwikkeling van de keuterij en de veranderingen in de bevolkingssamenstelling. Ook zal de factor arbeid worden belicht in relatie ~~met~~ tot intensivering en specialisatie. Deze laatste processen waren immers verantwoordelijk voor een andere inhoud van de wisselwerking tussen bedrijfsstijl en productiemilieu.

Toen in de eerste helft van de 16e eeuw de kolonisatie van de Lage Linthorst was voltooid, was de Koekanger dorpsruimte volledig opgevuld met opstrekkende plaatsen. Hoewel de 'korte' opstrekken van het laatste ontginningsblok enigszins afweken van de toen gangbare, werden alle plaatsen van Koekange gekenmerkt door een vergelijkbare opbouw van gebruiksecotopen (kaart 5). Op deze wijze schiepen de kolonisten de bedrijfsbases voor het gemengde bedrijf zodat men binnen een opstrekkende plaats kon beschikken over groenlanden, bouwlanden en veldgronden. In feite was dus rond 1600 de 'ecologische koek' van de dorpsruimte verdeeld. Een verdere groei kon alleen plaatsvinden door bedrijfssplitsing en intensivering.

1.8.1 De ontwikkeling van de huishoudens

Het eerste overzicht van het aantal bedrijven met 'bezaaide landen' stamt uit 1612.[265] Voor Koekange werden toen 42 bedrijven geregistreerd. Volgens Bieleman is deze registratie wegens de roerige tijdsomstandigheden niet erg betrouwbaar.[266] Zo zouden alleen al in het Dieverderdingspel in 1617, dus 6 jaar na het bestand, nog 91 erven en hofsteden 'woest' hebben gelegen. Een beter uitgangspunt vormt de grondschatting van 1630, omdat we voor dat jaar ook over een redelijk betrouwbare volkstelling kunnen beschikken.[267] In deze eerste globale grondschatting worden voor Koekange 43 boerenbedrijven, 7 keuterijen en 2 armenhuishoudens genoteerd.[268] Het meest betrouwbare ijkpunt vormt de grondschatting van 1656, waarin een gedetailleerd overzicht wordt gegeven van de erven, gebouwen en bijbehorende landerijen. Voor Koekange noteren we dan 37 opstrekken en 46 huizen. In feite kunnen in deze verzameling 43 volwaardige boerenbedrijven worden onderscheiden en 5 keuterijen. Van een uitgebreide keuterstand is nog geen sprake. Eén keuterij gold als molenaarswoning, een tweede bestond uit een 'huisgien' naast de pastorieplaats met twee 'acker' land (dat wil zeggen een breedte van ca. 14 m), terwijl het huis van Thonies Andries meer van een rentenierswoning had.
In de 17e eeuw was Koekange dus in de eerste plaats een dorp van boerenbedrijven, waarvan de omvang het resultaat was van opeenvolgende kolonisatiefasen uit de Late Middeleeuwen. In feite vormt de volkstelling van 1630 dus een

265 - OSA, 621.
266 - Bieleman, 1987, 61.
267 - OSA, 841; Heringa, 1977; Bieleman, 1987, 58.
268 - Een uitgebreide verhandeling over de betekenis van deze eerste Drentse grondschatting zie: Brood, 1980.

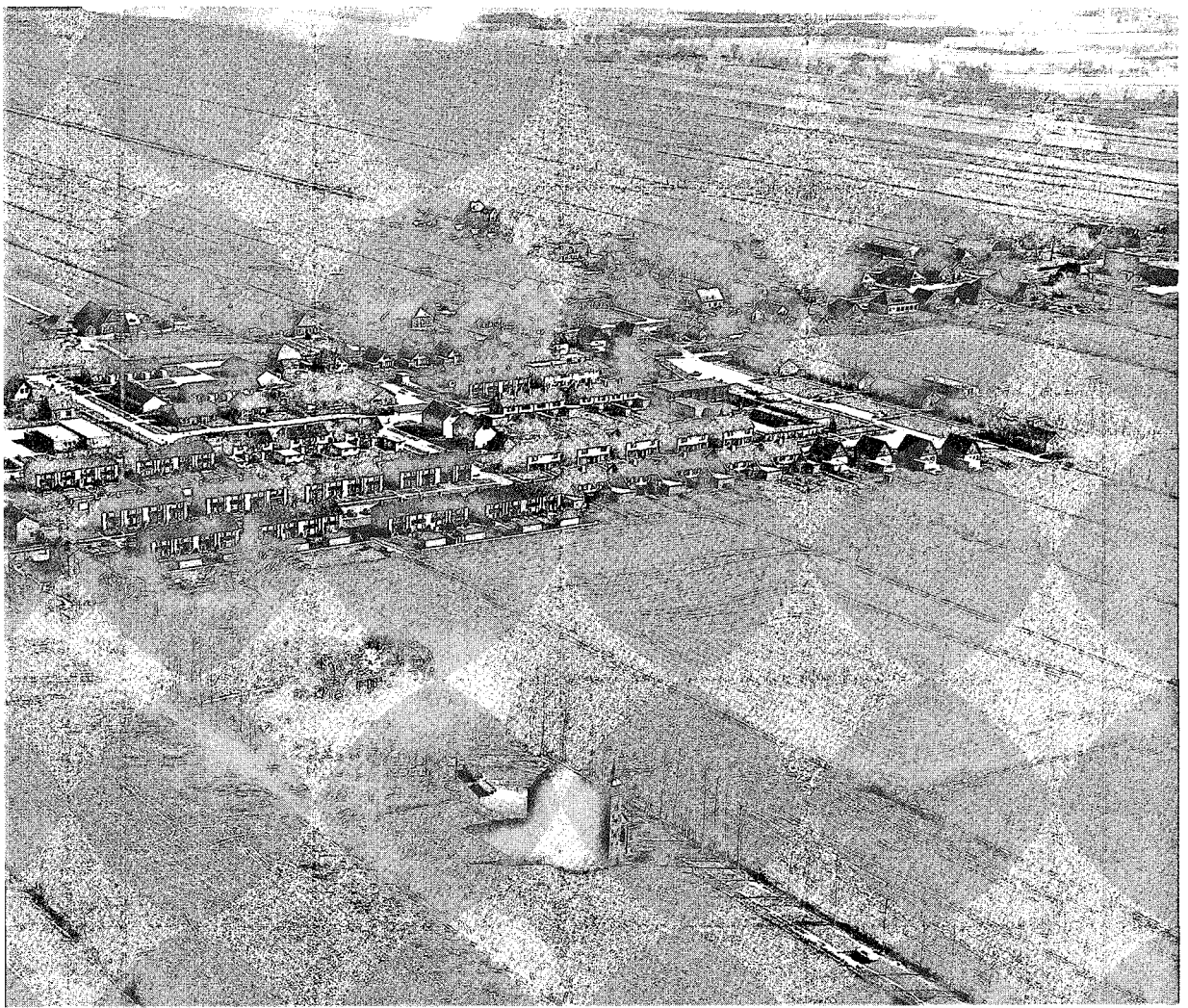

De eerste planmatige dorpsuitbreiding in het midden van de jaren zeventig
(Bron: Aerophoto Eelde)

demografische afspiegeling van de eindfase van deze agrarische expansie. Anders gezegd, sinds de stichting van de laatste hoven in de Lage Linthorst in het begin van de 16e eeuw, zal de bevolking van Koekange tot 1650 weinig zijn gegroeid.

In 1630 telde Koekange 255 inwoners, verdeeld over 46 huishoudens.[269] Met een gemiddelde van 5,5 per huishouden ligt het dorp iets boven het gemiddelde van 4,9 voor Zuidwest-Drenthe.[270] Bij de volkstelling van 1795 werden 397 inwoners geteld.[271] In ruim anderhalve eeuw is de bevolking dus gegroeid met 142, een toename van 55%. In dezelfde periode is het aantal huishoudens met 63% toegenomen tot een totaal van 73.[272] Het gemiddeld aantal personen per huishouden is met 5,4 in 1795 echter nauwelijks gewijzigd.

We zullen nu de vraag moeten beantwoorden hoe en wanneer deze groei tussen 1630 en 1795 heeft plaatsvonden. In 1.5.2 constateerden we reeds dat het aantal bedrijfssplitsingen tot 1750 zeer beperkt is gebleven. Slechts twee naar verhouding brede opstrekken van 16 acker (ca. 144 m.) werden opgesplitst in respectievelijk twee en drie smallere. In 1807 is deze situatie nog onveranderd en is ten opzichte van 1656 het aantal bedrijven met slechts drie toegenomen. Hierboven konden we zien dat de groei van het aantal huishoudens tussen 1630 en 1800 min of meer gelijke tred hield met de toename van de bevolking (respectievelijk 63% en 55%). Uit een vergelijking van het Kohier der vaste goederen en de haardstedenregisters blijkt dat deze groei vooral kon plaatsvinden door een sterke uit-

269 - OSA, 841. Opm.: de gegevens van Bieleman, 1987, in bijlage 2.1, op. 693 zijn voor Koekange niet juist weergegeven.

270 - Bieleman, 1987, tabel 2.3 op 67.

271 - Lijst voor de telling des volks van Drenthe, 1796.

272 - OSA, 868/869

jaar	aantal huishoudens
1630	47
1672	53
1692	50
1742	65
1754	64
1764	71
1774	70
1784	74
1794	73
1804	82

Tabel 27 **Groei van het aantal huishoudens in Koekange**
(Bron: Bieleman 1987)

jaar	*f* 5,–	*f* 4,–	*f* 3,–	*f* 2,–	*f* 1,–	*f* 0,–	totaal
1672		10	18	13	8	4	53
1692	1	13	12	16	8		50
1742		6	10	36	12	1	65
1754		6	7	44	3	3	63
1764		6	6	41	6	6	65
1774		3	5	43	10	9	70
1784		5	8	41	12	8	74
1794		5	5	43	10	10	73
1804		1	6	49	13	13	82

Tabel 28 **Haardstedengeld Koekange (in guldens)**
(Bron: OSA 868 en 869)

breiding van de keuterstand (tabellen 27 en 28). Uit onderzoek van Verduin en Bieleman is duidelijk geworden dat het begrip 'keuter' gecompliceerd en veelzijdig is.[273] We zullen deze inhoudelijke discussie hier verder laten rusten en ons beperken tot de situatie in Koekange.
In de eerste plaats moeten we dan constateren dat de haardstedenregisters niet toereikend zijn voor een nauwkeurige analyse van een plaatselijke keuterstand. Een manco is bijvoorbeeld de niet-eenduidige omschrijvingen van opeenvolgende registraties, waardoor vergelijkingen worden bemoeilijkt en ontwikkelingen in detail niet gevolgd kunnen worden. De eerste registratie van 1672 is een voorbeeld van een vrij uitgebreide toelichting. Hierin worden 10 vierpaards-, 18 driepaards-, 13 tweepaards- en 8 eenpaardshuishoudens opgetekend. Uit de wijze van registratie kunnen we opmaken dat inderdaad het aantal paarden per huishouding werd geteld. Indien iemand hoger werd aangeslagen dan het aantal paarden dat hij bezat, dan werd expliciet de reden van deze hogere notering vermeld. Zo werd de tolgaarder bij het Tolhek in 1693 voor *f* 3,– aangeslagen voor het bezit van twee paarden en zijn 'bediening'. Evenzo werd de pastoor Harsman in 1754 aangeslagen, met de toevoeging dat hij slechts twee paarden had, maar "..dat zijn broeder, die [hij] in de kost heeft, het ene peert toekomt."
In hetzelfde register wordt geen eenduidige omschrijving gehanteerd voor het begrip 'keuter'. Zo worden 'keuter' en 'meier' door elkaar gebruikt, terwijl duidelijk is dat met het laatste begrip ook de pachters van een keuterij werden aangeduid. De aanduiding 'meier' kon dus betrekking hebben op een een-, twee- of zelfs een driepaardsbedrijf.[274] Bij de zogenaamde meier-keuters ging het om keuterijen die bij een plaats met een opstrek hoorden. Daarnaast waren er eigenaar-keuterijen die als 'keuter' werden aangeduid.

Uit de registratie van 1691 kunnen we opmaken dat de keuterstand eind 17e eeuw vooral bestond uit de combinatie keuterij/ambacht en werd aangeslagen als tweepaards-huishouden. De niet-boerenhuishoudens bestonden toen uit een molenaar, een schoolmeester, een keuter/schipper, een arbeidsman, een timmerman, een snijder, een scheper, twee wevers, een schoenlapper en een keuter. In 1692 vestigt zich in het dorp een vier-paards brouwerij met waarschijnlijk een bovenlokale functie, die echter bij de registratie in 1742 weer is verdwenen.
In de loop van de 18e eeuw zien we een duidelijke trend naar een verbreding van de keuterstand.[275] Zo groeide het aantal zelfstandige keuterijen naar 10 in 1807, terwijl daarnaast nog 7 aan erven verbonden keuterijen werden geregistreerd en 6 opzichzelfstaande behuizingen.[276] Verder zien we een sterke groei van huishoudens en personen die voor hun bestaan uitsluitend afhankelijk waren van arbeid.[277] Onder deze categorie rekenen we ook de 'armen' die voor korte of lange tijd waren aangewezen op de plaatselijke diaconie.
Voor een beter inzicht in deze zeer gevarieerde 'niet-boeren' bevolking maken we gebruik van enkele aanvullende bronnen (tabel 29). Zo geven enkele boedelinventarissen uit de tweede helft van de 18e eeuw een aardig beeld van het bedrijf en de financiële positie van een zelfstandige keuterij. De veestapel bestond doorgaans uit één tot vier melkkoeien met jongvee en enkele varkens. De wat grotere keuterijen hadden bovendien één paard en soms twee.[278] De huisraad en inboedel verschilden nauwelijks van de inventaris van een doorsnee boerenbedrijf. Ook de financiële positie kon evenals op de boerenbedrijven zeer uiteenlopen (1.7.5). In het begin van de 19e eeuw werden de meeste van dergelijke keuterijen van een bewoner-eigenaar voor *f* 800,– tot *f* 1000,– verkocht.
Zoals eerder opgemerkt was een deel van de keuterijen niet zelfstandig, maar behoorde tot een boerenplaats en stond op het erf of elders in de opstrek. Oorspronkelijk behoorden ook de keuterijen langs de Koekanger Dwarsdijk tot dit

273 - Verduin, 1982. Bieleman, 1987, 98 e.v.
274 - In een geval werd een meier-keuter zonder paard voor 10 stuivers aangeslagen.
275 - Bij de analyse van deze ontwikkeling werd een geïntegreerd gebruik gemaakt van OSA, 1383, OSA, 868/869 en OSA, 1513.
276 - OSA, 1513.
277 - OSA, 1383
278 - Schultegerechten 170 deel 3.

beroep	aantal
daghuurder	3
scheper	2
keuter	11
spinster	4
koopman	1
dekker	1
kleermaker	2
hospes (waard)	2
timmerman	1
dominee	1
armenjager	1
molenaar	1
totaal	30

Tabel 29 **Niet-boerenhuishoudens volgens de gewapende burgerwacht van 1798**
(Bron: OSA 1383)

279 - Notarieel archief
G.L. Kniphorst 1822 no 12.
280 - Notarieel archief
J. Kymmell 1816 no 12.

type. In navolging van het haardstedenregister van 1672 en ter onderscheiding van het vorige type zouden we deze keuterijen kunnen aanduiden als 'meier-keuterij'. Het lijkt aannemelijk dat het gezinshoofd als boerenknecht in dienst was bij het moederbedrijf en de pacht een onderdeel van het arbeidscontract vormde. In het begin van de 19e eeuw werden enkele van deze huurkeuterijen van het moederbedrijf afgesplitst. Uit zo'n verkoopakte kan soms de oorspronkelijke positie binnen het moederbedrijf worden afgeleid. Zo behield de keuterij in de opgaande plaats van Roelof Geuchies van Esinge bij een overdracht in 1822 het recht om in de buitendijkse opstrek twee beesten en een pink te weiden.[279] Eveneens was aan de keuterij het recht verbonden om tussen de Aa en de Wijker marke plaggen te steken. De huurkeuterijen waren voor de uitbouw van hun bedrijfje dus geheel aangewezen op de toegestane mogelijkheden in de opstrek van het moederbedrijf. Waarschijnlijk werd zo een deel van de loonkosten voor de boerenarbeid verrekend met de huur van de keuterij en de gebruiksrechten binnen de opstrek. Door het medegebruik van de buitendijkse landen konden de bedrijfskavels rond de keuterij van beperkte omvang blijven. Deze bestonden uit een bouwkampje of 'arm akker' en een stukje groenland voor inscharing van de beperkte veestapel. Bij het erf lag meestal nog een 'goorn' waarop gewassen voor eigen consumptie werden verbouwd. Vaak had de pachter van de keuterij ook nog het gebruiksrecht van een blokje veen voor de eigen brandstofvoorziening. De ondergrond van het stukje turfveen verviel na het afgraven weer aan het moederbedrijf.[280]

Tot de minst vermogenden behoorden de 'armen' of 'behoeftigen'. Veel van hen waren voor hun onderhoud aangewezen op ondersteuning van de plaatselijke diaconie; 'gealimenteerd' zoals dat in sommige registers werd omschreven. Hoewel deze laagste klasse van de dorpssamenleving werd vrijgesteld van het haardstedengeld, vormden ook zij geen homogene groep. In de eerste plaats vielen niet alle van deze vrijgestelden automatisch onder de zorg van de diaconie, zoals blijkt uit de positie van Claas Dekker in het register van 1754. Hoewel zijn boedel was 'verlopen', kwam hij met bemiddeling van de diaconie met zijn crediteuren overeen dat een deel van zijn bezit aan hem werd gelaten, zodat hij niet op de 'arrem kasse' behoefde te teren, hoewel hij wel 'gans arm' was. Een deel van de armen staat geregistreerd met een ambacht. Zo waren in 1775 twee snijders, een dekker en een schoenmaker behoeftig. Soms werden ook schepers tijdelijk vrijgesteld van het haardstedengeld.

De meeste armlastigen waren in een 'kamertje' gehuisvest en soms in een 'hutte'. De zogenaamde armkamers waren ondergebracht in bestaande behuizingen. Niet altijd is duidelijk wat de relatie was van de behoeftige persoon met de desbetreffende huishouding. Zoals in het geval van Lammert Harrens, ".. een stock out man sonder winninge wort door de pastoor onderhouden". Soms ging het om een weduwe die als spinster nog iets probeerde bij te verdienen. Maar vaak waren de behoeftigen arbeidsongeschikte personen die door de plaatselijke diaconie werden ondersteund.

knecht	aantal bedrijven	zoon	aantal bedrijven	zoon/ knecht	aantal bedrijven
1	11	1	9	1/1	2
2	4	2	4	1/3	1
3	2	3	-		
4	1	4	1		
	18		14		3
				totaal	35

Tabel 30 **Mannelijke arbeidskrachten per bedrijf op basis van de gewapende burgerwacht van 1798** (Bron: OSA 1383)

1.8.2 De factor arbeid

Algemeen kunnen we vaststellen dat in de loop van de 18e eeuw het aantal huishoudens, dat was aangewezen op arbeid in de boerenbedrijven, toenam. Een deel van de keuterstand had dus een duidelijke functie in de groeiende behoefte aan arbeid. De voorzieningen en ambachten namen naar verhouding een bescheiden plaats in en dekte de lokale verzorgingsbehoefte.

De haardstedenregisters geven echter geen volledig beeld van het arbeidsreservoir op de bedrijven. Een belangrijk deel van de behoefte aan arbeid werd namelijk gerealiseerd door het inhuren van personeel dat vaak inwonend was. Bovendien mogen we aannemen dat ook de oudere kinderen als arbeidskrachten op het bedrijf werden ingezet. Het arbeidsreservoir van deze bevolkingsgroepen vinden we terug in de registratie van de burgerwacht uit 1798.[281] In deze beperkte bevolkingsregistratie staan alle huishoudens met hun hoofden vermeld, evenals de mannelijke leden boven 16 jaar. Van het hoofd van een huishouden werd bovendien de huwelijkse staat en het aantal kinderen vermeld.[282] Daarnaast werden nog beroep, ambacht of 'bedieninge' vermeld. Voor Koekange werden 81 huishoudingen geregistreerd, waaronder 48 boerenbedrijven. 35 bedrijven konden beschikken over arbeidskracht in de vorm van boerenknechten en/of boerenzoons (tabel 30). 21 bedrijven hadden een of meer boerenknechten in dienst, terwijl 12 zich behielpen met arbeid uit de eigen gezinshuishouding.

Door het ontbreken van vrouwelijk personeel geeft de registratie van de burgerwacht een eenzijdig beeld van de ingehuurde arbeid. Een waardevolle aanvulling vormt de 'staat der inwoners' die door de schulte van Koekange in 1807 werd samengesteld.[283] In deze registratie staan 53 hoofden van huishoudens vermeld, waarvan 50 een impost moesten betalen op het bezit van een of meer paarden. Dit aantal komt bij benadering overeen met het aantal boerenbedrijven in Koekange. Hiervan werden 19 belast voor het in dienst hebben van personeel en dienstboden, 24 voor alleen personeel, 3 voor alleen een dienstbode, terwijl slechts 4 bedrijven helemaal geen personeel in dienst hadden.

Op basis van het aantal geregistreerde bedrijven mogen we aannemen dat de registratie van 1807 een getrouw beeld geeft van de situatie in Koekange. Zo krijgen we een vrij gedetailleerd inzicht van het aantal bedrijven dat gebruik maakte van ingehuurde arbeid. Vergelijken we de uitkomsten met de registratie van de burgerwacht van 1798, dan blijkt een deel van het ingehuurde personeel uit niet-inwonenden te bestaan. Dit sluit aan bij onze veronderstelling dat de plaatselijke keuterstand een belangrijke rol speelde in de arbeidsbehoefte op de boerenbedrijven. In 1807 maken maar liefst 46 van de 50 bedrijven gebruik van ingehuurde arbeid. Bij een vergelijking met de registratie van het veefonds uit 1800 valt op, dat met name de bedrijven met een grotere veestapel, een of meer dienstboden in dienst hadden. Dit verwijst naar de traditionele taak van vrouwelijk dienstpersoneel voor de verzorging van het melkvee en de boterbereiding. In dit verband sprak Landweer nog in het begin van deze eeuw van 'melkmeisjes' die vooral in Zuidwest-Drenthe opvielen door hun 'bevallige' overbroek, een voorloper van de spijkerbroek.[284]

1.8.3 De continuïteit

In oude plattelandssamenlevingen waren huishoudens in de eerste plaats arbeidsgemeenschappen. Een analyse van de structuur van de huishouding en met name de daarin optredende wijzigingen kunnen ons mede van dienst zijn bij een juiste interpretatie van het intensiveringsproces op het landbouwbedrijf. Helaas zijn zelden gegevens beschikbaar die ons over een langere periode zo'n inzicht kunnen verschaffen.

281 - OSA, 1383

282 - Het vermelde aantal kinderen lijkt niet in alle gevallen identiek met het aantal inwonende kinderen. Dat geldt met name voor de bedrijfshoofden op hoge leeftijd.

283 - OSA, 1623.

284 - Landweer, 1915, 154.

285 - Schuurman, 1991, 28 e.v.

286 - Elerie, 1989, 73 en 74.

287 - Koops, 1888, 122 e.v.

288 - Notarieel archief Meppel.

Eerder in dit hoofdstuk merkten we reeds op dat het gemiddelde aantal personen per huishouden in de loop van de 17e en 18e eeuw nauwelijks veranderde. Bij de eerste volkstelling in 1630 was dat 5,5 en in 1795 5,4. Het zou echter voorbarig zijn om hieruit te concluderen dat de samenstelling van de Koekanger huishoudens sinds het begin van de 17e eeuw nauwelijks zou zijn veranderd. Het gemiddelde van 1795 kan om een aantal redenen niet zonder meer met die van 1630 worden gelijkgesteld. In de eerste plaats bestond in 1795 bijna de helft van het aantal huishoudens uit niet-boeren, terwijl in 1630 ruim 90% uit boerenhuishoudingen bestond. Daarnaast ontbreekt voor 1630 enig inzicht in de samenstelling van de huishoudens, terwijl van de situatie in 1795 bekend is dat het gemiddelde behoorlijk werd opgekrikt door inwonend personeel. Op basis van de burgerwacht en de staat van de inwoners kan namelijk een vrij nauwkeurige schatting worden gemaakt van het totale inwonende personeel. We komen dan op een aantal van 67 inwonend dienstpersoneel, dat bij 74 huishoudens neerkomt op een gemiddelde van 0,9. Zonder inwonend dienstpersoneel zou het gemiddeld aantal personen per huishouden in 1795 dus slechts 4,5 hebben bedragen.
Hoewel de registratie van de burgerwacht geen volledig beeld geeft van de opbouw van een boerenhuishouding, omdat alleen het mannelijke aandeel werd geregistreerd, biedt de bron desondanks mogelijkheden voor een nadere analyse. Een eerste conclusie is de dominantie van de drie-generatie huishouding. De omvang van zo'n huishouding werd vooral bepaald door het stadium van de zogenaamde gezinscyclus.[285] Van belang daarbij waren de leeftijd van het bedrijfshoofd, de huwelijkse staat van de eventuele bedrijfsopvolger en het aantal kinderen van de laatste. In de meest optimale vorm bestond de drie-generatiehuishouding dus uit beide grootouders, ouders en kinderen, maar door het ongehuwd blijven van de kinderen kon een huishouden ook bij hoge leeftijd van het bedrijfshoofd lang een kerngezin blijven. Veel voorkomend in de registratie van de burgerwacht was de huwelijkse staat van de toekomstige bedrijfsopvolger, zodat de huishouding uit een of beide grootouders bestond, de boerenzoon met echtgenote en hun kinderen. Inwoning van vrijgezelle broers bij huwelijkse staat van de bedrijfsopvolger kwam bijna niet voor. De grote familiehuishouding zoals we die in Schoonebeek aantroffen was in Koekange dus ongewoon.[286]
Opvallend is de sterke positie van beide gezinshoofden. Wanneer de een was overleden werd zijn positie ingenomen door zijn of haar partner. Zo kennen enkele huishoudens in 1798 een 'boerin-weduwe', terwijl de zoon van in de 40 en met reeds volwassen kinderen staat geregistreerd als 'boerenzoon'.
Drie-generatie huishoudens waren overigens geen vanzelfsprekende zaak. De bestudeerde testamenten en huwelijkscontracten laten zien dat niet de traditionele motieven voorop stonden, maar de zorg om de ongedeelde overdracht van het boerenbedrijf. Het Landrecht van 1712 bepaalde "..dat het erfgoed bij de zoons, en bij de stamme blijft en niet bij de dochters..".[287]
Wanneer dochters één of meer broers hadden, dan werden de eersten meestal bij hun huwelijk afgekocht of 'afgeboeld'. Wilde men van deze algemeen geldende regel afwijken dan was een huwelijkscontract of een testament noodzakelijk. De beschikbare contracten van Koekange bevoordeelden zonder uitzondering de toekomstige bedrijfsopvolger boven de overige erfgenamen. De eerste werd dan benoemd tot 'enige universelen erfgenaam', terwijl voor de laatsten een afkoopsom werd vastgesteld. Broer en zus werden als overblijvende erfgenamen gelijk behandeld. Bij het ontbreken van 'eigen' kinderen werd in een enkel geval een stiefzoon tot universele erfgenaam benoemd.
In veertien bestudeerde testamenten en huwelijkscontracten uit het begin van de 19e eeuw worden de rechten van de wettige eigenaar en partner nauwkeurig vastgelegd.[288] Bij sterfte van één van

beide vervalt de zogenaamde lijftucht of het wettelijk vruchtgebruik van de hele nalatenschap aan de langstlevende. In een enkel geval wordt ook de inwoning en verzorging van een hulpbehoevend of afhankelijk familielid geregeld. Een interessant geval is het testament van Geesje Hendriks dat bij de dood van haar echtgenoot Roelof Coops werd opgemaakt.[289] Hun zoon Coop Roelofs was eerder aangewezen als 'universele' erfgenaam en woonde bij het overlijden van z'n vader als bedrijfsopvolger op z'n toekomstige erfgoed. Aan zijn overige drie broers moest hij een totale afkoopsom van *f* 1.050,– betalen. Bij het overlijden van z'n vader betaalde hij ieder *f* 100,– en een half jaar na het overlijden van z'n moeder werd hij verplicht tot de verdeling van de resterende *f* 750,–. De totale afkoopsom kwam bij lange na niet overeen met de werkelijke waarde van de opstrek, die volgens het kadaster 70 m (bijna 10 acker) breed was.
Een apart onderdeel van het testament was ingeruimd voor de rechten van inwonende familieleden. Zo werd de nieuwe erfopvolger verplicht tot het onderhoud van zijn moeder 'in kost en kleeren' tot aan haar overlijden, terwijl zijn broer Roelof Roelofs "..bij ziekte of zugtigheid zo lange hij ongetrouwt blijft vrij en ongehindert.. in huis zal mogen komen."
Een vergelijkbare overeenkomst sloot Berend Schans met zijn zoon en erfopvolger Jan Schans over "..inwonen en kost, benevens bewassing, benaaying en oppassing..", voor een periode van zes jaar tegen een bedrag van *f* 150,– per jaar.[290]
De vastlegging van dergelijke ouderdomsstrategiëen in testamenten waarbij de rechten van het ouderpaar in een drie-generatiehuishouden worden vastgelegd komen meer voor. Kennelijk had men toen reeds een voorkeur voor zakelijke verhoudingen in plaats van te vertrouwen op een traditioneel normensysteem.
Dat traditie geen overheersende rol meer speelde blijkt ook uit de diverse oplossingen die men koos bij vererving en bedrijfsopvolging. Zo zijn er ook testamenten waarin de voorgeschreven lijn van het Landrecht wordt gevolgd, door de aanwijzing van de zonen als universele erfgenamen waarbij de dochters moesten worden afgekocht.[291]
De diversiteit in de testamenten doet een pragmatisme vermoeden dat aansloot bij de specifieke familieomstandigheden. Zo kon een vrijgezel bedrijfshoofd zijn getrouwde en kinderrijke broer aanwijzen als universeel erfgenaam, terwijl zijn zusters bij zijn overlijden zouden worden afgekocht.[292]
In het systeem waarbij alles lijkt te draaien om de continuïteit en de eenheid van het bedrijf vormde kinderloosheid een reëel probleem. Alle bestudeerde huwelijkscontracten bevatten dan ook een regeling in geval van toekomstige kinderloosheid. Bij het overlijden van een van beide partners in geval van kinderloosheid vervielen de 'ter weerszijden aangebrachte goederen' meestal weer naar de zijde die deze bij het huwelijk hadden ingebracht. Ook werd daarbij een regeling getroffen om de overblijvende partner uit te kopen. Soms waren deze afkoopsommen voor beide huwelijkspartners gelijk, in andere gevallen werd de 'ingetrouwde' partner bevoordeeld.

1.8.4 Het regionale netwerk

Bij de analyse van de boedelinventarissen werd eerder gewezen op het systeem van afkooppenningen (1.7.5). Tevens constateerden we een regionaal netwerk van financiële interacties dat gestuurd werd door familie- en huwelijkrelaties. Een aantal jaren geleden is in Drenthe onderzoek gedaan naar de actieradius van huwelijkskandidaten.[293] Via de ondertrouwregisters van kerspelen werden gegevens verzameld over de herkomst van huwelijkspartners.
Voor Koekange zijn alleen gegevens beschikbaar van 1744-1811. De uitgewerkte gegevens van dit kerspel sluiten vrij aardig aan bij het algemene Drentse gemiddelde. Door de bank genomen trouwde $^1/_3$ met een partner uit eigen kerspel, terwijl zo'n $^2/_3$ van de Koekangers met iemand

289 - Not. archief Meppel; L. Vos 1815 no 73.
290 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst, 1830 no 87.
291 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst, 1825 no 181 en 182.
292 - Not. archief Meppel; G.L. Kniphorst, 1825 no 58.
293 - Boekholt, 1990, 1 t/m 45. De ruwe data voor Koekange werden belangeloos door de auteur beschikbaar gesteld.

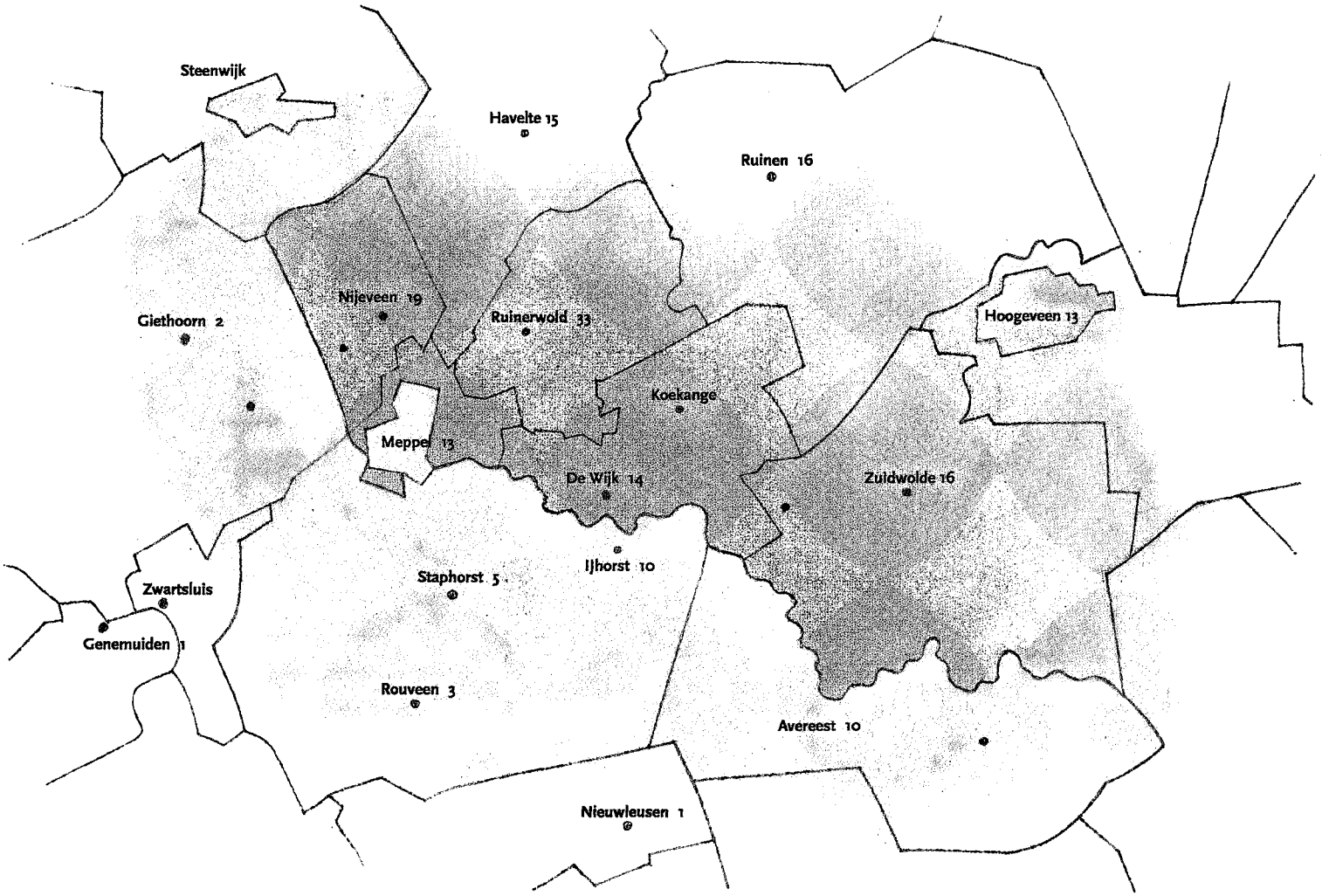

Kaart 26 **Het regionale netwerk van Koekange op basis van huwelijk; aantal gesloten huwelijken tussen 1744-1811**
(Bron Boekholt 1990)

van buiten in het huwelijk trad. In deze studie zijn we vooral geïnteresseerd in de regionale actieradius (kaart 28). Er tekent zich dan een inter-provinciale regio af, met als noordelijke rand de kerspels Ruinerwold, Ruinen en Havelte, en in het zuiden de Reestkerspels met een zuidwestelijke uitloper naar Meppel, Kolderveen en Staphorst. Hoogeveen en Zuidwolde vormen het oostelijke deel. Deze regio viel dus min of meer samen met een ruimtelijk netwerk van financiële en hypothecaire familietransacties, waarvan de registers van het schultambt Koekange/De Wijk en de latere toevoegingen Echten/Oshaar kunnen getuigen.
De huwelijkskandidatenregio van Koekange had echter een bredere inhoud. In de eerste plaats viel een groot deel samen met het verzorgingsgebied van het marktcentrum Meppel. Daarnaast vormde de regio ook de actieradius van allerlei agrarische activiteiten. Zo leverden de Overijsselse kerspels Avereest en IJhorst zomerweidegebieden voor jongvee en guste beesten, terwijl de benedenloopse kerspels Meppel, Kolderveen en Staphorst symbolisch kunnen worden opgevat als de Koekanger hooischuur. Geheel andere bronnen laten bovendien zien dat het gebied ook van betekenis was voor de regionale veehandel.[294] We zouden in dit verband kunnen spreken van een sociaal-economische ruimte die het Koekanger bedrijf buiten het eigen dorpsgebied de mogelijkheid bood voor een verdere uitbouw en specialisatie.

294 - Elerie, Reestonderzoek, 49.

De familierelaties vormden daarbij een belangrijk regionaal interactienetwerk.

1.8.5 Samenvatting

Uit het voorgaande blijkt dat de keuterstand in Koekange een belangrijke rol heeft gespeeld in de intensivering en specialisatie van het boerenbedrijf. Met name in de tweede helft van de 18e eeuw is deze relatie zichtbaar. In dit hoofdstuk hebben we kunnen aantonen dat de haardstedenregisters niet voldoen om op lokaal niveau inzicht te krijgen in de relatie arbeid en boerenbedrijf. De keuterstand bleek veel diverser dan de registers suggereren. Met name de groep 'meier-keuters' vallen bij een eenzijdige haardstedenanalyse buiten de boot. Juist deze groep van bedrijfsgebonden keuters heeft in Koekange een belangrijke bijdrage geleverd in de arbeidsvoorziening op de grotere bedrijven. De meeste keuterijen langs de Koekanger Dwarsdijk behoorden aanvankelijk tot deze 'meier-keuter' categorie. Zij waren het initiatief van het bedrijfshoofd en vormden een onafscheidelijk onderdeel van een opstrekkende plaats.

Maar ook een bredere analyse van de keuterstand met aanvullende bronnen geeft geen bevredigend beeld van de arbeidsinzet op een boerenbedrijf. Met name op het specialiserende melkbedrijf ontstond een steeds grotere behoefte aan al of niet inwonend dienstpersoneel. Deze arbeidscategorie is door het ontbreken van een betrouwbare systematische bron helaas moeilijk in beeld te brengen. Voor Koekange kon met aanvullende bronnen van rond 1800 een redelijk inzicht worden verkregen. Daaruit blijkt het grote belang van deze arbeidscategorie.
Een pragmatische invulling van de erfopvolging had de voorkeur boven een traditionalistische benadering. Het pragmatisme stond in dienst van de continuïteit en de eenheid van het bedrijf. Ook in het volgen van een ouderdomsstrategie vertoonde de Koekanger familiehuishouding door een zakelijke benadering meer kenmerken van een 'Gesellschaft' dan van een op traditie ingestelde 'Gemeinschaft'.
Tenslotte vormde de actieradius van huwelijkskandidaten ook de ruimtelijke neerslag van een regio met een bedrijfseconomische betekenis.

1.9 Samenvatting en synthese

In dit hoofdstuk sluiten we deel I af met een samenvattende synthese. Daarbij zal het 'geval' Koekange in een bredere regionale context worden geplaatst en zullen de uitkomsten worden getoetst aan de studies van Bouwer en Bieleman. Tot slot volgt nog een landschapsecologische impressie van het dorpsgebied rond het midden van de vorige eeuw.

1.9.1 Het 'geval' Koekange

In het voorgaande kon een duidelijk verband worden aangetoond tussen de specifieke inhoud van de bedrijfsstijl en het lokale ecosysteem. Vanaf de kolonisatie in de Late Middeleeuwen verkeerde dit systeem door menselijk ingrijpen in een voortdurende staat van verandering. Ook omgekeerd noopten wijzigingen in de hydrografische en bodemecologische omstandigheden tot een voortdurende aanpassing van de bedrijfsstijl.

De onthoofding van de Oude Aa door de aanleg van de middeleeuwse Wetering naar Meppel had op termijn grote gevolgen. Het niet meer functioneren van een dynamisch beeksysteem met overstromingen en slibafzetting bleek op termijn funest voor de groenlanden in de opstrek. De matige bio-productie in dit rudimentaire beekdal dwong de Koekangers reeds in de 16e eeuw uit te zien naar alternatieve hooilanden. Voor een deel werden deze gevonden door aankoop van gronden langs de Oude Aa ten zuiden van Koekange. Men realiseerde zo een uitbreiding van de productieruimte buiten de feitelijke opstrek.

Ook de broeklanden gingen in kwaliteit achteruit. De aantasting van het broekveen werd versneld door het regelmatig afplaggen en de wisselbouw met haver. In de buitendijkse opstrek leidde deze 'ontvening' uiteindelijk tot natte veldpodzolen met een heischrale begroeiing, die alleen nog kon worden benut als extensieve weide voor schapen en jongvee. Op de binnendijkse landen vormde wisselbouw met haver veel langer een alternatief voor de matige grasgroei. Toch kon ook deze vorm van groenlandverbetering hier niet verhinderen dat sommige kampen zich ontwikkelden tot heischrale weidegronden. Bedrijfseconomisch bood de hakhoutcultuur een alternatief voor de weinig productieve kampen. Doch deze exploitatievorm leverde niet echt een bijdrage aan een efficiëntere benutting van de nutriëntenkringloop.

Ook de zuidelijke groenlanden buiten de opstrek ondergingen vanaf de 17e eeuw een waardevermindering. Hier lag de oorzaak vooral in een gebrekkige waterafvoer via de Hoogeveensche Vaart in tijden van een vergroot debiet.

Een restant van een oorspronkelijke opstrekbreedte

De beperkte beschikbaarheid van hoogwaardige stroomlanden en mandelige weidegronden noodzaakte de Koekangers tot het aanhouden van een vrouwelijke rundveestapel. In de beperkte mogelijkheden bood dit de beste garantie voor een snelle reproductie. Het nastreven van een dubbel productiedoel (melkkoeien/slachtvee) had bovendien het voordeel van flexibiliteit in onvoorziene situaties.

Daarnaast zorgde de schapenhouderij voor een zekere stabiliteit in de mestproductie, waarbij werd ingespeeld op de beschikbaarheid van venige heidevelden en heischrale groenlanden. De aanhoudende achteruitgang van de groenlanden destabiliseerde de voedersituatie van de veestapel. Met name de winterstalvoedering kwam onder druk te staan door de onzekere hooiopbrengsten. Hoewel de wisselbouw met haver het risico kon spreiden, bood dit alternatief op langere termijn onvoldoende basis om de veestapel op

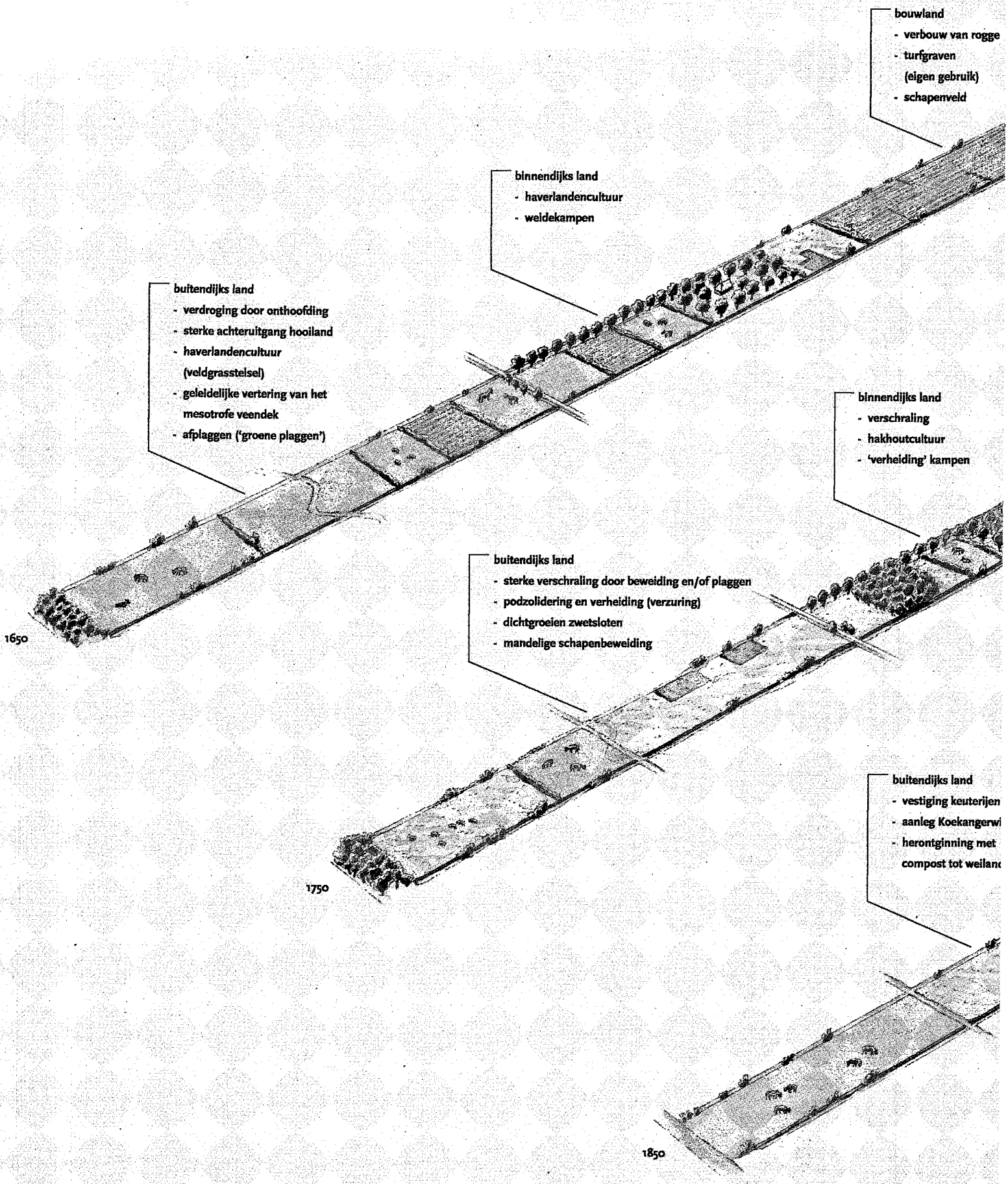
bouwland
- verbouw van rogge
- turfgraven
(eigen gebruik)
- schapenveld
binnendijks land
- haverlandencultuur
- weidekampen
buitendijks land
- verdroging door onthoofding
- sterke achteruitgang hooiland
- haverlandencultuur
(veldgrasstelsel)
- geleidelijke vertering van het
mesotrofe veendek
- afplaggen ('groene plaggen')
1650
binnendijks land
- verschraling
- hakhoutcultuur
- 'verheiding' kampen
buitendijks land
- sterke verschraling door beweiding en/of plaggen
- podzolidering en verheiding (verzuring)
- dichtgroeien zwetsloten
- mandelige schapenbeweiding
1750
buitendijks land
- vestiging keuterijen
- aanleg Koekangerwi
- herontginning met
compost tot weilan
1850

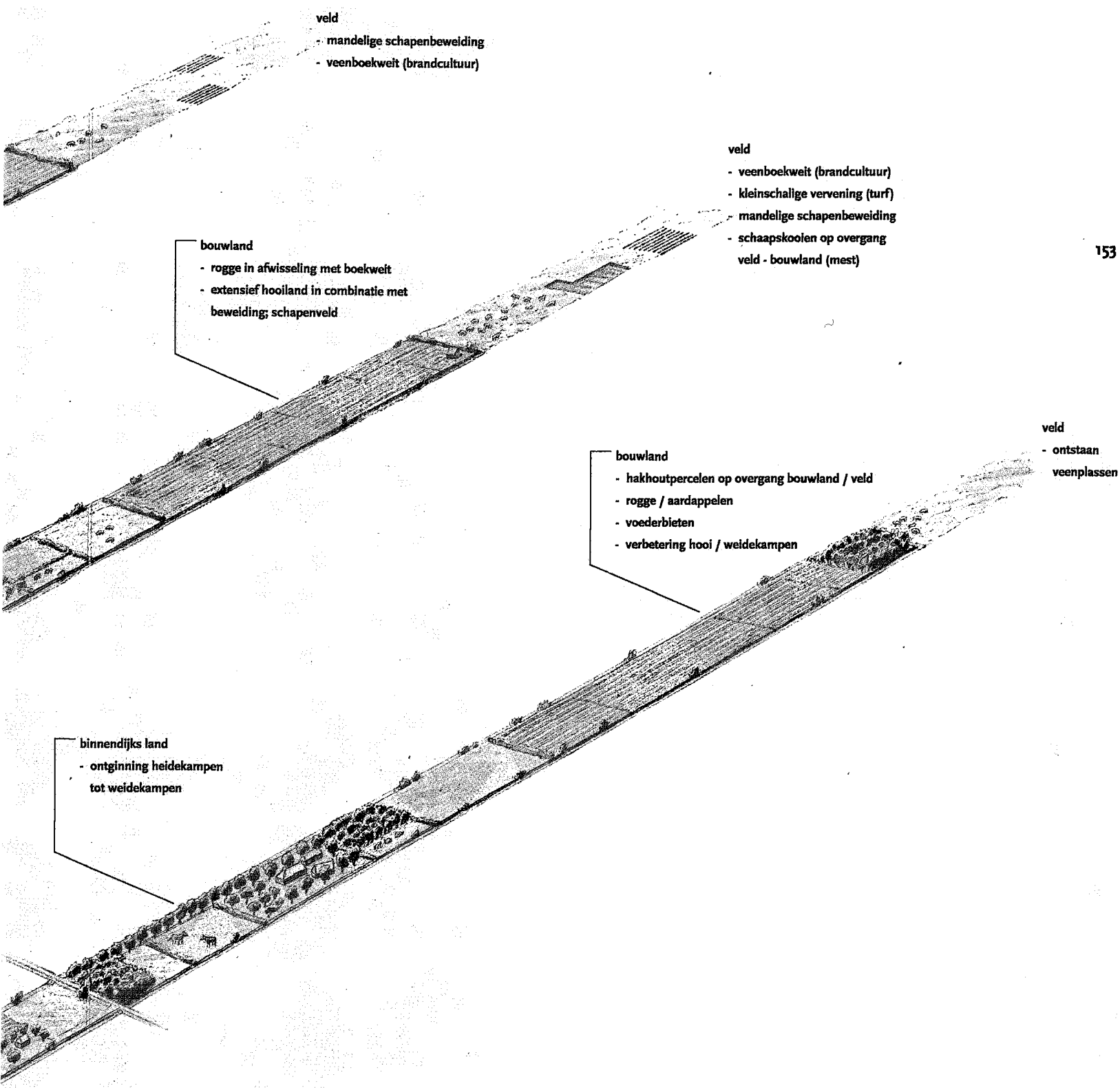

Kaart 29 **De ontwikkeling van de bedrijfsstijl in relatie met het grondgebruik in de opgaanden**

peil te houden. Inkrimping van de veestapel betekende echter een aanslag op de vruchtbaarheid van de veenakkers. Aangezien het dorpsgebied geen ruimte meer bood voor aanvullende beweiding, ging men op zoek naar compenserend groenland buiten het dorpsgebied. In de loop van de 18e eeuw leidde dit tot een omvangrijke praktijk van hooilandhuringen in naburige dorpen en buurtschappen. Daarnaast dreven de Koekangers in het zomerseizoen gust vee naar weidegebieden in Overijssel.

Een andere negatieve ontwikkeling van het lokale eco-systeem manifesteerde zich in een geleidelijke maaiveldverlaging van de reguliere bouwakkers en een toenemende wateroverlast vanuit de achterliggende veldgronden. Beide verschijnselen stonden in verband met de aantasting van de veenbodem, hetzij door ontwatering en grondbewerking, of door afgraving van het restveen. Een bijkomend, maar niet onbelangrijk probleem was de slechte doorlatendheid van de bewerkte veenbodem. Deze werd veroorzaakt door inspoeling van amorf humus waardoor onderin de oude veenlagen op de zandondergrond kazige gliedehorizonten werden gevormd.
De reactie op de wateroverlast was in eerste instantie defensief. De oudste veenakkers werden opgegeven als permanent bouwland en werden alleen nog maar gebruikt als schapenweide of als extensief bouw- of hooiland, terwijl andere percelen voor de houtteelt werden bestemd. Het verlies werd gecompenseerd door de aanmaak van nieuwe veenakkers in het verlengde van de opstrek in het achterliggende veld. In de loop van de 18e eeuw ging men de 'onlanden' met een lemige zandondergrond herontginnen.
Ook andere aanpassingen waren noodzakelijk om het risico van een misoogst op de natte veenakkers te verkleinen. Zo vormde boekweit als zomergewas een alternatief om de risico's van een natte winter te omzeilen. Bovendien vereiste dit gewas een minder zware bemesting en was een opname in de vruchtwisseling gunstig voor de onkruidbestrijding.
Eind 18e eeuw werd ook het stagnerende veenwater van het Koekangerveld achter de veenakkers een probleem. De voortdurende maaiveldverlaging hadden de bouwlanden kwetsbaar gemaakt voor het afstromend veenwater naar de Koekanger Aa. De middeleeuwse structuur van aflopende zwetsloten bleek niet meer voldoende om het zure water zonder schade te lozen, waardoor in de meest bedreigde kluften een nieuw stelsel van dwars- en tochtsloten noodzakelijk was.

Ondanks al deze problemen bleef de graanteelt in het samenhangende systeem van het gemengde bedrijf het enige alternatief voor een efficiënte benutting van de nutriëntenkringloop. Kaart 30 laat zien dat een belangrijk deel van het mineralensurplus op de veenakkers terechtkwam. Een groot deel van de bedrijfsgronden werd aldus 'afgeroomd' ten gunste van een reguliere roggebouw, die in de 18e eeuw werd afgewisseld met boekweit. Het potstalsysteem vervulde in deze afromingseconomie een spilfunctie. Door de perifere ligging van de zuidelijke broeklanden konden deze nauwelijks een rol spelen in het potstalsysteem, terwijl de opstrek weinig of geen ruimte bood voor intensievere begrazing.
De Koekanger dorpsruimte bood de bedrijven aldus weinig ruimte voor intensivering. Toen men zich eind 18e eeuw meer ging toeleggen op de melkveehouderij, moest men zich noodgedwongen richten op de exploitatie van benedenloopse hooilanden langs de Reest en het Meppelerdiep. Pas na de aanleg van de Koekanger Wijk in 1848 en men 'onbeperkt' kon beschikken over stadscompost, kon een intensievere exploitatie binnen het eigen dorpsterritoir op gang worden gezet. Men concentreerde zich daarbij vooral op de herontginning van de buitendijkse opstrekken die weer een functie gingen vervullen in de opbloeiende melkveehouderij.

Deze sociaal-ecologische studie van Koekange

heeft ons geleerd dat de ecologische setting van het dorpsgebied niet kan worden opgevat als een gesloten systeem dat de inhoud van de bedrijfsstijl determineerde. De relatief gunstige ligging in de nabijheid van de Hoogeveensche Vaart en de beschikbaarheid van benedenstroomse groenlanden boden een uitweg voor de beperkte gebruiksmogelijkheden van het eigen dorpsgebied. Aanvoer van stadsvuil, verre drijftochten naar afgelegen zomerweiden en exploitatie van extra-territoriale hooilanden vormden reeds vóór 1800 een alternatief voor de knellende band van het lokale ecosysteem. Deze vroegtijdige en brede oriëntatie naar buiten ontwikkelde zich tot een typisch kenmerk van de Koekanger bedrijfsstijl.

1.9.2 Een regionale toetsing

In grote lijnen nam de Koekanger bedrijfsstijl een middenpositie in tussen de bedrijfsvorm op het Drents Plateau en die in de randgebieden.[295] De nadruk lag op de graanproductie. De overige componenten van het gemengde bedrijf waren min of meer ondergeschikt aan de akkerbouw. Opvallend is het belang van de schapenhouderij, die in de overige Zuidwest-Drentse streekdorpen, met uitzondering van Wapserveen, nauwelijks iets voorstelde.[296] De positie van de rundveehouderij was multifunctioneel. Deze had een taak in de mestproductie, de voortbrenging van zuivel en de opfok van slachtvee. De houtteelt groeide in de 18e eeuw uit tot een niet onbelangrijke bedrijfstak, maar stond in feite buiten de nutriëntenkringloop. Uit onze bedrijfsanalyse kwam naar voren dat de geldcirculatie in de boerenhuishouding de stuwende kracht vormde achter een marktgerichte strategie. Geldelijke inkomsten waren een bestaansvoorwaarde, zowel voor de huishouding als voor het bedrijf. In de plattelandseconomie van Koekange was de zelfvoorziening beperkt. Volgens de momberrekeningen bestonden de inkomsten vooral uit de verkoop van granen (rogge en boekweit) en hout, aangevuld met de verdiensten uit de veehandel en de boterverkoop.

De vraag dringt zich op in hoeverre de bedrijfsstijl van Koekange overeenkwam dan wel afweek van die in de overige randveenontginningen van Zuidwest-Drenthe. In een eerder onderzoek in Zuidoost-Drenthe kwamen we tot de conclusie dat een vergelijking tussen twee lokale situaties alleen zin heeft wanneer in beide gevallen op eenzelfde schaalniveau is onderzocht. In Zuidwest-Drenthe zijn dergelijke detailonderzoeken niet voorhanden. Wel hebben Bieleman en Bouwer in hun regionale studies zich verdiept in de bedrijfsvorm van de Zuidwest-Drentse randveenontginningen.
Bieleman ziet het begrip 'bedrijfsvorm' nauw verwant met het algemenere begrip 'landbouwsysteem', dat gezien kan worden als een verzameling van bedrijven die onder vergelijkbare ecologische, sociale en economische voorwaarden produceren en die op grond van een overeenkomstig productieplan en productiedoel gegroepeerd kunnen worden.[297] Dit vrij algemene begrip, dat Bieleman in feite voor het gehele Drents Plateau hanteerde, leent zich niet voor de specifieke vraagstelling van deze case-study. In plaats van bedrijfsvorm spreken we daarom van 'bedrijfsstijl', die we definieerden als de lokale aanpassing van een bedrijfsvorm aan het geografische milieu van een dorpsgebied.[298] Anders gezegd, een bedrijfsstijl is de uitwerking van een bedrijfsvorm in een specifiek productiemilieu. In die optiek is een bedrijfsstijl dus het resultaat van een adaptatieproces van een lokale gemeenschap aan de ecologische setting van hun dorpsgebied.

Alvorens in te gaan op de Koekanger bedrijfsstijl als variant van een regionaal landbouwsysteem, zal eerst de Zuidwest-Drentse bedrijfsvorm worden geschetst aan de hand van onderzoeken van Bouwer en Bieleman.[299] Het gaat dan in het bijzonder om de bedrijfsvorm in de randveenontginningen of in de wold- en wegdorpen zoals die door beide onderzoekers worden aangeduid.[300]

295 - Waarschijnlijk gold dit ook voor de bedrijfsstijlen in Wapserveen en Nijensleek.
296 - In Koekange telden we rond 1800 een gemiddelde van 23 schapen per bedrijf en in Wapserveen 14; in Zuidoost-Drenthe vormde Schoonebeek eveneens een uitzondering met een gemiddelde van 28 schapen. (OSA, 1663, La E no 24).
297 - Bieleman, 1987, 158 en 159.
298 - Onder 'dorpsgebied' wordt hier verstaan, de ruimtelijke eenheid waarbinnen een groep van boerenbedrijven moest functioneren, in deze studie dus samenvallend met het kerspel Koekange.
299 - Bouwer, 1970. Bouwer spreekt overigens ook van bedrijfsstijl, maar acht deze synoniem met bedrijfsvorm: 'de economische structuur, met name wat betreft het relatieve aandeel voor de bedrijfsbases, van het bedrijf.'; Bieleman, 1987.
300 - Het gaat om de dorpen Kolderveen, Nijeveen, Ruinerwold, Weerwille, Koekange, Wapserveen en Nijensleek.

301 - Bouwer, 1970, 159.

302 - Bouwer, 1970, 159 (noot AKM 148), 1811.

303 - Van der Linden, 1956.

304 - Bieleman. 1987, 257.

305 - Bouwer. 1970, 157 en 160.

Over de ontwikkeling van de bedrijfsvorm in Zuidwest-Drenthe bestaan nogal wat misvattingen. Zo veronderstelt Bouwer dat er vanaf de 17e eeuw een verschuiving plaatsvond van een gemengd bedrijf met een duidelijke akkerbouw-component, naar een overwegend veeteeltbedrijf in het begin van de 19e eeuw.[301] Als voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling noemt hij Ruinerwold waar in 1811 nog slechts enkele hoeven meer dan twee mudden bouwland zouden hebben. De bron waarop deze onderzoeker zich baseerde is echter dubieus en zeker niet vergelijkbaar met de betrouwbare registratie van de grondschatting.[302] Voor hetzelfde kerspel noteerde Bieleman een bouwlandoppervlakte van 659 ha in 1650 en van 529 ha in 1832, terwijl zich in het verdere verloop van de 19e eeuw weer een stijgende lijn inzette met 581 ha in 1890 en 589 ha in 1910. In Ruinerwold kan dus niet echt sprake zijn geweest van een "..verschuiving naar een meer overwegend en uiteindelijk vrijwel zuiver veeteeltbedrijf..", zoals Bouwer die veronderstelde. De verschuiving zou volgens hem zijn veroorzaakt door "..verveningen van de 'bovenlanden '(hoogveen) en van de maadlanden (laagveen) in de 17e en 18e eeuw." Verder zou het proces van maaiveldverlaging mede zijn bevorderd door een steeds diepere ontwatering van het veen. Alles wijst erop dat hier wordt toegeredeneerd naar de uitkomsten van het onderzoek van Van der Linden in het Hollands-Utrechtse veengebied.[303] Deze constateerde op basis van pachtvermeldingen een overgang van akkerbouw naar een bedrijfsvorm van in hoofdzaak veehouderij. Ook Bouwer baseert zich mede op pachtvermeldingen vanaf de 14e tot en met de 17e eeuw, waarbij meer rogge- dan boterpachten zouden zijn vermeld. Wij vonden evenwel geen aanwijzingen dat dit beeld zich in de volgende eeuwen opmerkelijk zou gaan wijzigen. Zo bleven de bouwlanden in Koekange tot in de 19e eeuw met rogge-, haver- en later ook met boekweitpachten belast, terwijl daarnaast voor bepaalde groenlanden een jaarlijkse boterpacht aan de pastorie moest worden afgedragen. Deze pacht in natura, welke ook wel in geld werd betaald, was ook elders in Zuidwest-Drenthe gebruikelijk.[304] Ook andere aspecten die met de aard van de Zuidwest-Drentse bedrijfsvorm samenhangen, komen bij Bouwer niet goed uit de verf. Zo veronderstelt hij enerzijds een sterke positie van de rundveehouderij door de aanwezigheid van vochtige heidevelden, waardoor een goede stalmestproductie voor de bouwlanden kon worden gecreëerd. Doch anderzijds constateert hij een groot gebrek aan wei- en hooilanden in de hoger gelegen wegdorpen.[305] Tenslotte is hij van mening dat een lonende exploitatie van eikenhakhout in Zuidwest-Drenthe moeilijk te realiseren was vanwege de lage ligging van de zandruggen.
Het is duidelijk dat Bouwer de mening is toe-

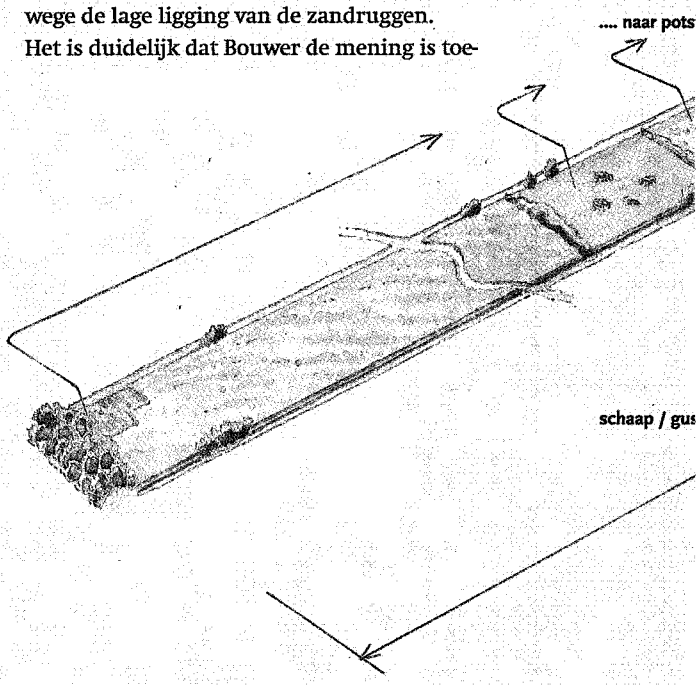

Kaart 30 **Het nutriëntensysteem in de opstrek**

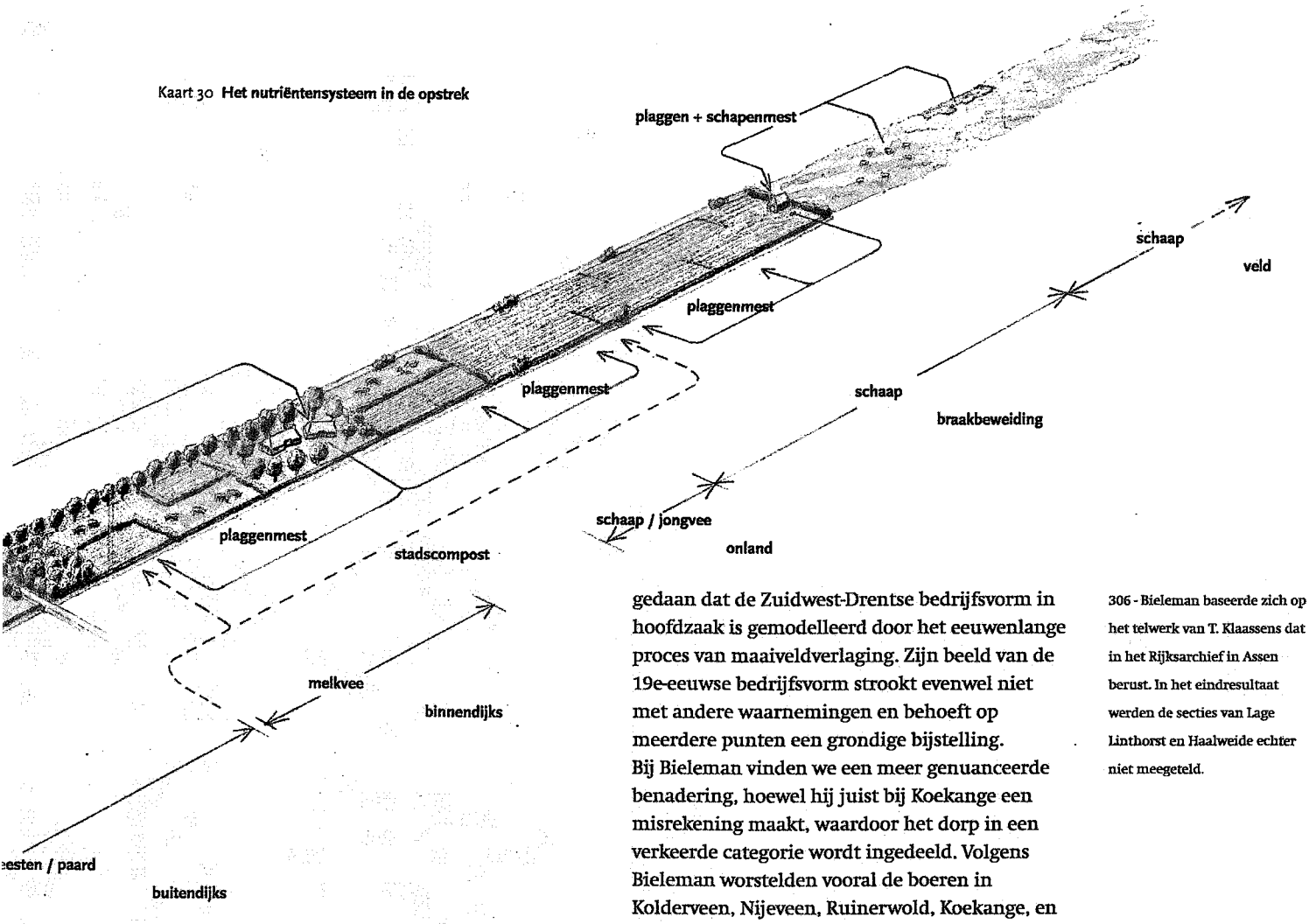

gedaan dat de Zuidwest-Drentse bedrijfsvorm in hoofdzaak is gemodelleerd door het eeuwenlange proces van maaiveldverlaging. Zijn beeld van de 19e-eeuwse bedrijfsvorm strookt evenwel niet met andere waarnemingen en behoeft op meerdere punten een grondige bijstelling.
Bij Bieleman vinden we een meer genuanceerde benadering, hoewel hij juist bij Koekange een misrekening maakt, waardoor het dorp in een verkeerde categorie wordt ingedeeld. Volgens Bieleman worstelden vooral de boeren in Kolderveen, Nijeveen, Ruinerwold, Koekange, en Weerwille met de gevolgen van klink en oxydatie van hun veenakkers. In deze dorpen bestond volgens hem geen mogelijkheid voor nieuwe uitbreidingen wegens gebrek aan hoger gelegen veengronden. De aanzienlijke afname van bouwland die hij sinds 1641 constateerde, berust echter op een verkeerde interpretatie van de kadastrale gegevens van 1824.[305] Volgens onze gegevens is het bouwland tussen 1641 en 1824 in het gunstigste geval zelfs met 24% toegenomen. Op grond van dit feit kan Koekange dus niet onder de 'probleemdorpen' worden gerangschikt en bestonden er evenals in Wapserveen en Nijensleek mogelijkheden voor uitbreidingen in de opstrek.

306 - Bieleman baseerde zich op het telwerk van T. Klaassens dat in het Rijksarchief in Assen berust. In het eindresultaat werden de secties van Lage Linthorst en Haalweide echter niet meegeteld.

307 - Bieleman., 1987, 378.

Over de gevolgen van de maaiveldverlaging in de 'probleemdorpen', waar dus wel sprake was van een bouwlandvermindering, is Bieleman minder stellig dan Bouwer. Het ging immers ook niet om een spectaculaire terugval, zoals in het voorbeeld Ruinerwold kon worden aangetoond. Volgens Bieleman was er eerder sprake van een andere oriëntatie, waarbij de veehouderij een steeds volwaardiger plaats kreeg, terwijl de akkerbouw daaraan in toenemende mate ondergeschikt werd. In die zin volgde de bedrijfsvorm in Zuidwest-Drenthe een iets andere koers dan op het zand, waar het intensiveringsproces volgens Bieleman juist de positie van de rundveestapel ondermijnde en waar de intensivering 'het scherpst tot uitdrukking' kwam.

Een belangrijke aanwijzing van deze verschillende oriëntatie in de randveenontginningen in Zuidwest-Drenthe manifesteerde zich in de samenstelling van de rundveestapel aan het begin van de 19e eeuw.[307] Over het algemeen hadden de bedrijven in deze dorpen veel minder jongvee dan elders in de Landschap. Zo bestond in 1801 gemiddeld 40% van de rundveestapel uit jongvee, te weten vaarsen en kalveren, maar geen stierkalveren en ossen. Een uitzondering was Ruinerwold. Hier bestond 49% van de veestapel uit jongvee, waaronder ook jonge ossen. Voor Nijeveen en Kolderveen noteerde Bieleman percentages van respectievelijk 30% en 37%. In deze laatste randveenontginningen was volgens hem sprake van een melkveehouderij waarbij consumptiemelk en boterbereiding voorop stonden.

De verschillende jongveepercentages tonen een opmerkelijke variatie in bedrijfsstijl. Dat gold dus ook voor twee naburige randveenontginningen in de nabijheid van Meppel. Kennelijk waren naast afstand tot de markt ook andere variabelen in het spel. Deze kwamen voort uit de mogelijkheden en beperkingen van het lokale ecosysteem. Van belang was in de eerste plaats de verhouding tussen de verschillende gebruiksecotopen. Een groot aandeel van het groenland werkte in het voordeel van de rundveehouderij. Een tweede factor was de agrarische gebruikswaarde van de wei- en hooilanden. Deze was afhankelijk van de hydrologische en bodemkundige omstandigheden en de ligging van het land ten opzichte van het bedrijf. Ver verwijderde groenlanden konden nu eenmaal minder efficiënt worden benut dan nabije bedrijfskavels. Tenslotte werden binnen de begrenzingen van een dorpsgebied de mogelijkheden tot intensivering of specialisatie bepaald door de beschikbaarheid van extensieve weidegronden die door intensievere exploitatievormen beter konden worden benut. In Schoonebeek waren dergelijke perifere weidegronden voorhanden, in de dorpsgebieden van Roswinkel en Koekange niet.

De ecologische setting van een dorpsgebied was echter geen onontkoombare determinant. Afhankelijk van de geografische ligging bestonden er vaak mogelijkheden voor de exploitatie van extra-territoriale groenlanden. Deze oriëntatie naar buiten was in Koekange een voorwaarde voor de specialisatie op de melkveehouderij.

1.9.3 De landschapsecologische uitkomst

In deze deelstudie hebben we hard kunnen maken dat de agrarische exploitatie van een dorpsgebied op lange termijn grote gevolgen had voor de landschapsecologische opbouw van een dorpsgebied. Tot dusver heeft men in de historische geografie weinig aandacht voor dit historische proces. In plaats daarvan wordt uitgegaan van de actuele abiotische basisstructuur en het grondgebruik op topografische kaarten uit de vorige eeuw. In feite vormt de landschapsecologische opbouw van rond 1850 echter de eindfase van een lange historische wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting.

Men is zich vaak onvoldoende bewust van de bodemecologische veranderingen sinds de kolonisatie in de Middeleeuwen. Dat geldt met name voor de randveenontginningen in pleistocene gebieden waar veenbodems erg gevoelig bleken voor diverse exploitatievormen.

Kaart 31 **Topografische kaart uit 1845**
(Bron: Topografische Dienst Emmen)

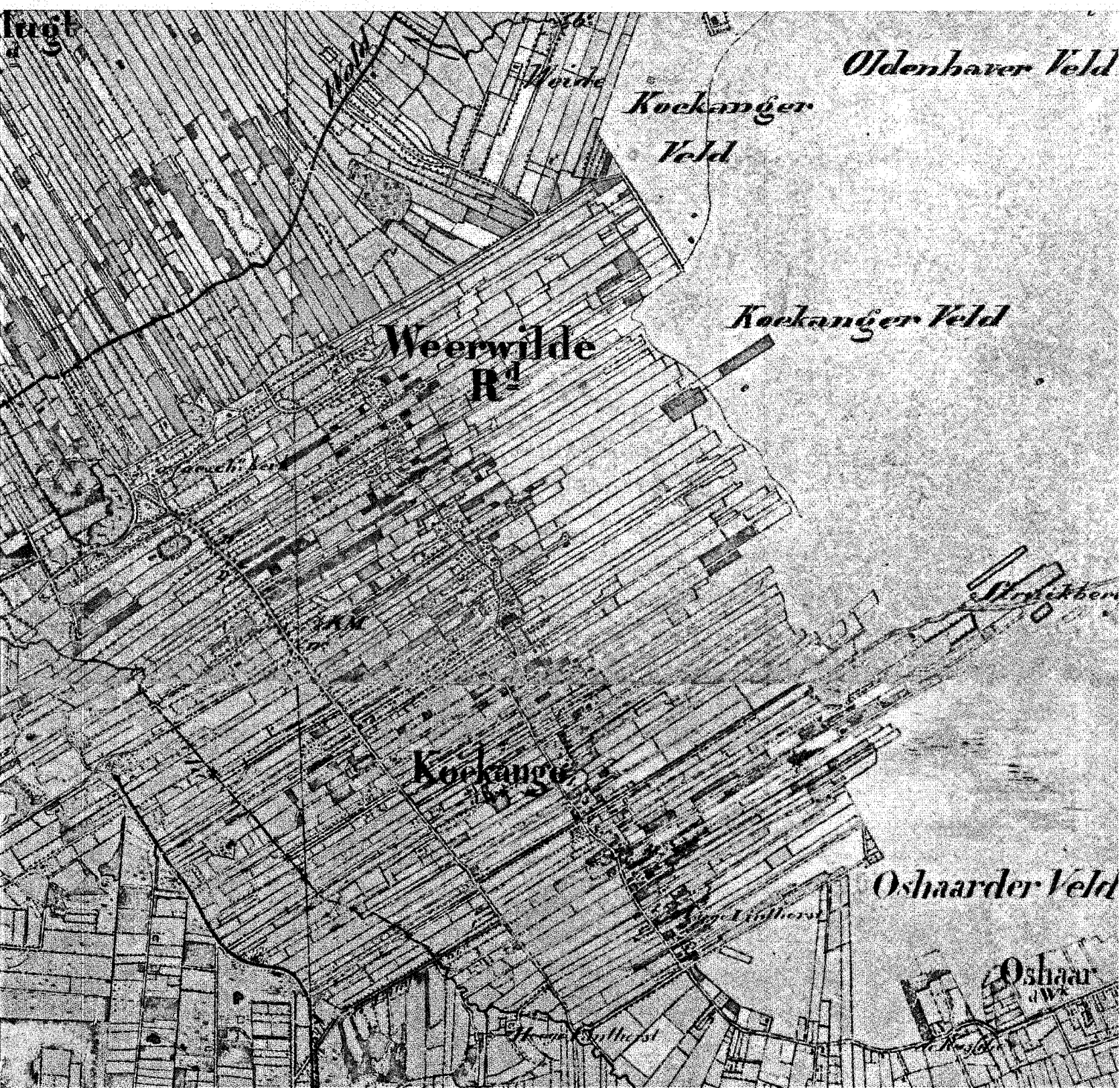

Koekange is een mooi voorbeeld van een randveenontginning waar de landschapsecologische opbouw van het dorpsgebied sterk werd beïnvloed door het historische landbouwsysteem.
Bij de aanvang van de kolonisatie in de Late Middeleeuwen werd het landschap bepaald door twee ecotopen. Het grootste deel bestond uit een aaneengesloten hoogveencomplex dat op de overgang naar het beekdal overging in broekveen.
De hoogteverschillen tussen het beekdal van de Olde A (inclusief Koekanger A) en het pleistocene randgebied verliepen zeer geleidelijk. Door de slechte afwatering van de randgebieden kon zich hier een oligotroof veendek ontwikkelen dat tegen de pleistocene randzone opkroop tot in het dorpsgebied van Echten. In het beekdal had zich een brede zone van broekbossen ontwikkeld die nabij de feitelijke stroombedding werd onderbroken door fluviatiele broekvenen.
Bij de uitgifte in 1275 werd het gebied aangeduid als de 'Echtijger vene ofte bruyck'. Deze oudste streekbenaming onderstreept nog eens het oorspronkelijke overwicht van de eerder genoemde ecotopen. Op de grens van hoogveen en broekveen vestigden zich de eerste kolonisten. Deze grenszone bood de gunstigste uitgangspositie voor ontwatering en voor de opbouw van een gemengd bedrijf, waarbij het hooggelegen veen na ontwatering werd ingericht ten behoeve van de bovenveencultuur, terwijl de broekveenbossen in het beekdal werden gerooid en ontgonnen tot wei- en hooiland.
Reeds in de 17e eeuw was het homogene veenlandschap veranderd in een gevariëerd gebruikslandschap met een veelheid aan exploitatievormen. Deze landschappelijke differentiatie zou zich doorzetten tot in het midden van de 19e eeuw. De aanleg van de Koekanger Wijk vormde in feite een ecologisch en landschappelijk keerpunt, omdat invoer van stadscompost voor ieder bedrijf binnen bereik kwam en met de herontginning van de verschraalde kampen kon worden begonnen.
Op de netkaart van 1 : 25.000 van de topografische kaart van omstreeks 1850 zien we de boeiende uitkomst van de eeuwenlange wisselwerking tussen cultuur en natuur. Er ontvouwt zich een zeer gevarieerd landschap van opstrekken met een grote verscheidenheid aan ecotopen en gradiënten in de kilometerslange opgaanden die het dorpsgebied in een koek van meer dan 50 plakken verdeelden. Van oost naar west lagen achtereenvolgens zompige heidevelden en stuifzanden, afgewisseld door uitgeveende plassen die van de venige roggeakkers werden afgeschermd door hakhoutbosjes van els en berk. Tussen de veenakkers en de erven lagen extensieve schapenweiden en hooilandjes. De erven met hun goorns, melkbrinkjes en boomgaarden lagen onder een groene paraplu van honderden hoogopgaande eiken. Voor de boerderijen lagen de kampen in een mozaïek van omwalde groenlandjes, hakhoutpercelen en haverlandjes, hier en daar afgewisseld door tot heide verschraald grasland. De buitendijkse landen bestonden uit heide en heischraal groenland, met hier en daar een uitgeveende pingoruïne. Met de vele honderden kilometers zwetsloten en elzensingels en niet te vergeten de uitgestrekte broekbossen en kwelzones langs de Hoogeveensche Vaart, moet dit boerenlandschap voor de huidige natuurbeschermer een eldorado zijn geweest.

Poortman's beelden

Een selectie
uit het
Poortman-Nefkens
archief

verandering

Deel 2

2.1 Introductie

2.2 Het kerspel Zuidwolde

2.3 De bouwlanden

2.4 De groenlanden

2.5 De gemeenschappelijke markegronden

2.6 Het bedrijf

2.7 Bedrijf en ecologische setting

2.8 De ruimtelijke structuur

2.9 Samenvatting en synthese

2.10 Het kerspel De Wijk

2.11 De bouwlanden

2.12 De groenlanden

2.13 Het bedrijf

2.14 Landgoederen

2.15 De ruimtelijke structuur

2.16 Samenvatting en synthese

2.17 Een vergelijkende synthese

2.18 Over de Reest

2.1 Introductie

1 - Coert, 1976, 169.

De Reest vormt vanouds de grens tussen Drenthe en Overijssel. Waarschijnlijk is het aan deze functie te danken dat de loop nauwelijks is veranderd. De Reest is één van de weinige riviertjes van ons land in nagenoeg oorspronkelijke staat. Volgens Coert is het oorspronkelijke stroomgebied van 25.000 ha door allerlei ingrepen thans verkleind tot zo'n 6000 ha.[1] Bovendien is het debiet aanzienlijk verminderd door de aanleg van de Reest Vervangende Leiding.

De laatste jaren is het beekdalsysteem opnieuw in de belangstelling door de aanwijzing als Ecologische Hoofdstructuur. In deze inleiding worden de hoofdlijnen geschetst van de landschappelijke hoofdstructuur en volgen twee korte exposés van de bewoningsgeschiedenis en de boven-lokale ingrepen in het beekdalsysteem van de Reest.

2.1.1 De landschappelijke hoofdstructuur

De hoofdlijnen van het landschap in het Reestgebied worden bepaald door het stuwmorenecomplex van Zuidwolde en Lutten en het beekdalsysteem van de Reest aan de zuidzijde. Deze hoofdstructuren lagen ingebed in het uitgestrekte veengebied dat zich in het Late Holoceen in de dichtgestoven dekzandvlakte van de Oer Vecht had gevormd.[2]

Het stuwmorenecomplex bestond uit een reeks noord/zuid ruggen, waarvan alleen de hogere opduikingen van Zuidwolde en Lutten zich leenden voor vestiging. De overige ruggen waren in de tweede fase van het zich uitbreidende landijs zo afgevlakt dat zij in de laatste fase van de veenvorming met migrerend hoogveen bedekt raakten.
Evenals de Vecht is de Reest vanuit geologisch oogpunt een vrij jong dalsysteem. Beide werden

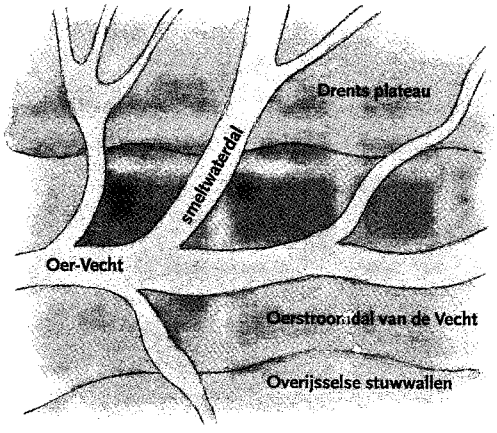

1

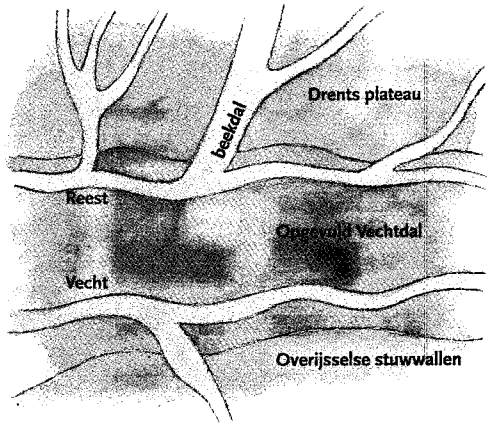

2

(Naar Kuijer en Rosing, 1994)

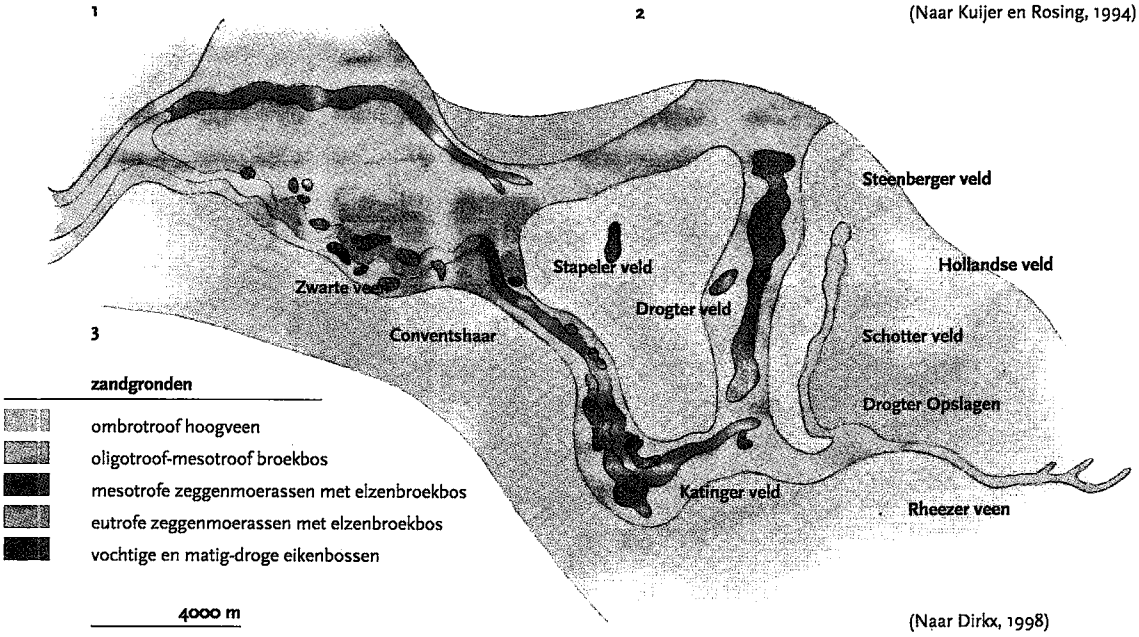

3

(Naar Dirkx, 1998)

Kaart 32 **De natuurlijke landschapsgenese in een notendop**
(Bron: Stiboka; Kuijer en Rosing, 1994. Dirkx e.a., 1998)

1 Het oerstroomdal van de Vecht aan het eind van het Saalien (meer dan 100.000 jaar geleden).

2 In de laatste ijstijd, het Weichselien (80.000 tot 10.000 jaar geleden) splitst de vlechtende oer-Vecht zich op in de huidige Vecht en de Reest.

3 Het Reestdal aan het begin van de Vroege Middeleeuwen.
In het dal hebben zich mesotrofe en eutrofe zeggen moerassen ontwikkeld die plaatselijk worden afgewisseld door elzenbroekbossen. Het beekdal wordt omgeven door een zone van voedselarme broekbossen, geleidelijk overgaand in oligotroof hoogveen.

Kaart 33 **Fysisch geografische kaart van Zuidwolde**
(Bron: Milieukartering Drenthe 1974-1978; deel III)

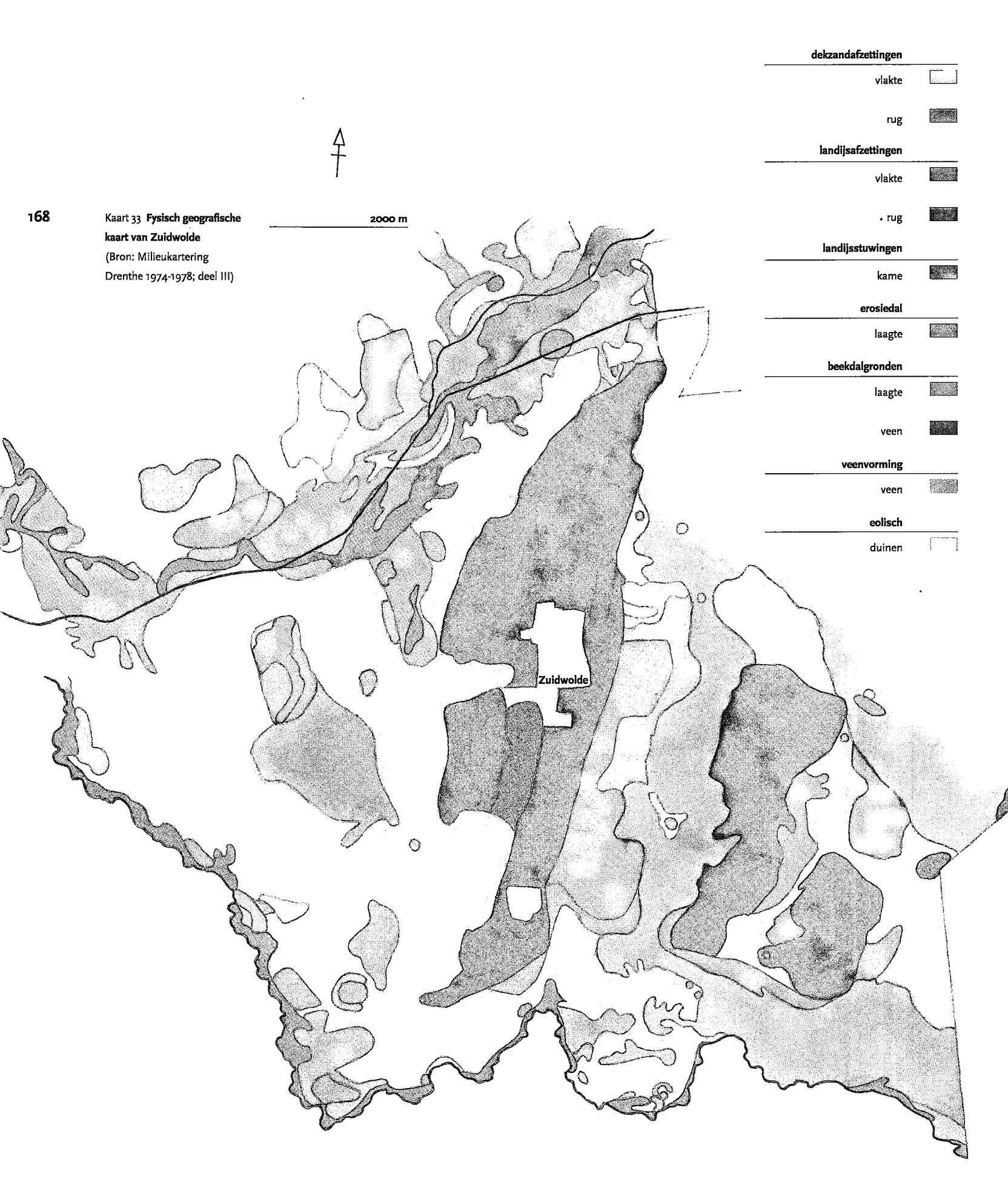

gevormd in het late Weichselien toen de vlechtende Oer Vecht begon te stagneren door overmatige sedimentatie en blokkerende dekzanden. Aan de zuid- en noordranden van het opgevulde oerstroomdal ontstonden toen de nieuwe systemen van de Vecht en de Reest. De laatste ontwikkelde zich uit een reeks van meren en plassen die zich aan de zuidzijde van het stuwwallencomplex had gevormd uit het stagnerend water dat afkomstig was van reeds bestaande zijdalen vanaf het Drents Plateau. Langs het nieuwe dalsysteem ontwikkelde zich een patroon van dekzandopduikingen en -ruggen dat in het Latere Middeleeuwse veenlandschap de voorwaarden schiep voor vestiging en de ontginning van bouwland.
In het Laat-Holoceen ontsprong de Reest als veenloopje uit een veencomplex rond het latere Lutten. Door sponswerking van het zich uitbreidende veen verloren de zijdalen tussen de moreneruggen hun waterafvoerend vermogen. Het brongebied kromp in tot een meerstallencomplex in het westelijk deel van het Lutterveld, terwijl het beekwater stroomafwaarts werd aangevuld met een laterale kwel vanuit het noordelijke plateaulandschap. In haar relatief korte bestaan heeft de Reest zich ontwikkeld tot een typische laaglandbeek met een gering verhang en een zeer meanderende loop. Door het begeleidende patroon van dekzandopduikingen is het beekdal met name in de middenloop op sommige plaatsen zeer smal en steil. Stroomafwaarts veranderde het zure veenwater geleidelijk in een veel mineraal- en slibrijkere samenstelling. De beekdalgronden vormden min of meer een afspiegeling van de regionale ecohydrologische omstandigheden. In de bovenloop de voedselarme madeveengronden die onder oligotrofe omstandigheden werden gevormd uit veenmos en kleine zeggesoorten, in de middenloop mesotrofe omstandigheden met grotere zeggesoorten en dotterbloemassociaties en in de bovenloop de eutrofe koopveengronden met het slibrijke rietzeggeveen en broekveen.[3]
Buiten het beekdal en de hogere stuwmorenes kwam de veenvorming pas in het vochtige en warme Atlanticum goed op gang. In de laagste delen ontwikkelde zich een basisveen van zeggeveen, broekveen en veenmosveen. Vanuit deze kernen verspreidde het hoogveen zich over de hogere delen van het dekzandlandschap. In het gebied tussen de stroomdalen van de Reest en de Wold Aa van De Wijk ontstond op de lemige beekeerdgronden een mesotroof broekveen. Zo raakte de Reest met zijn flankerende dekzanden geleidelijk ingesloten door een uitgestrekt 'wetland' van venen, broeken en meerstallen.[4]

2.1.2 Bewoning

Door het ontbreken van een systematische archeologische inventarisatie is er tot op heden weinig bekend over de prehistorische bewoning van het onderzoeksgebied.[5] Op basis van toevallige vondsten kon worden aangetoond dat het keileemcomplex van Zuidwolde vanaf het Mesolithicum tot de Late IJzertijd bewoond is geweest, hoewel geen sporen van Celtic fields zijn aangetoond. Vondsten uit de Romeinse en Merovingische Tijd zijn onbekend, zodat het vooralsnog waarschijnlijk is dat het geïsoleerde gebied tijdelijk onbewoond is geweest.
Een veel grotere discontinuïteit in de vondstenreeks tekent zich af in het dekzandenpatroon langs de Reest. Na de spectaculaire vondst van 'offerbijlen' van de Enkelgrafcultuur zijn hier geen andere sporen bekend die verwijzen naar bewoningssporen van jongere culturen. Wel zijn op verschillende plaatsen houtresten en keien aangetroffen die wijzen op oude oversteekplaatsen. Pas in de loop van de Middeleeuwen zijn er weer concrete aanwijzingen voor bewonings- en ontginningsactiviteiten. Vooralsnog lijken Ten Arloo en Dunningen de oudste bewoningskernen te zijn geweest in respectievelijk Zuidwolde en De Wijk.

2.1.3 Bovenlokale invloeden

Afgezien van de directe agrarische exploitatie, waarop later uitvoerig zal worden

3 - Vegter, 1991, 58 e.v.
4 - Stiboka, 1989, blad 22 West/Oost, 20 e.v.
5 - Standaard Archeologische Inventarisatie, gem. Zuidwolde; S.W. Jager, ROB, Amersfoort 1994.

6 - Coert, 1991, 159 e.v.

7 - Coert, 1991, 160 en 161.

8 - Coert, 1991, 319 e.v.

ingegaan, werd het beekdalsysteem in eco-hydrologische zin sterk beïnvloed door de massale toepassing van de boekweitbrandcultuur. Reeds aan het einde van de 16e eeuw werd aan beide zijden van de Reest begonnen met de aanleg van een stelsel van laterale waterlossingen die de randvenen moesten droogleggen voor het branden en inzaaien met veenboekweit. Door dit stelsel van waterlossingen en begreppelingen verloor het veen zijn bufferend vermogen. Niet alleen werd hierdoor het debiet beïnvloed, maar tevens de kwaliteit van het Reestwater door oplossing van mineralen die bij het veenbranden waren vrijgekomen.
Het branden en beweiden van de randvenen brachten de ingezetenen van de marken langs de Reest in de loop van de 17e eeuw in conflict met de Staten-Generaal. Dankzij de vrijwel aaneengesloten veengordel van het Zwarte Water tot de Dollard lagen de noordelijke gewesten van nature afgeschermd tegen een onbeperkt landverkeer vanuit het zuiden en oosten. Toen de Staten-Generaal in 1594 de noordelijke gewesten militair controleerden nam men het besluit om de natte veengordel als verdedigingslinie te benutten en als zodanig in te richten.[6] Aanvankelijk concentreerden de ingrepen zich bij de doorgangen rond de vestingen en hadden zij weinig gevolgen voor het Reestgebied dat als een verbindende schakel tussen Hasselt en Coevorden werd beschouwd, met de Ommerschans als centrale vesting. Dat veranderde na de Münsterse invallen en het rampjaar 1672, toen op pijnlijke wijze duidelijk werd dat de veilig geachte veengordel militair gesproken zo lek was als een

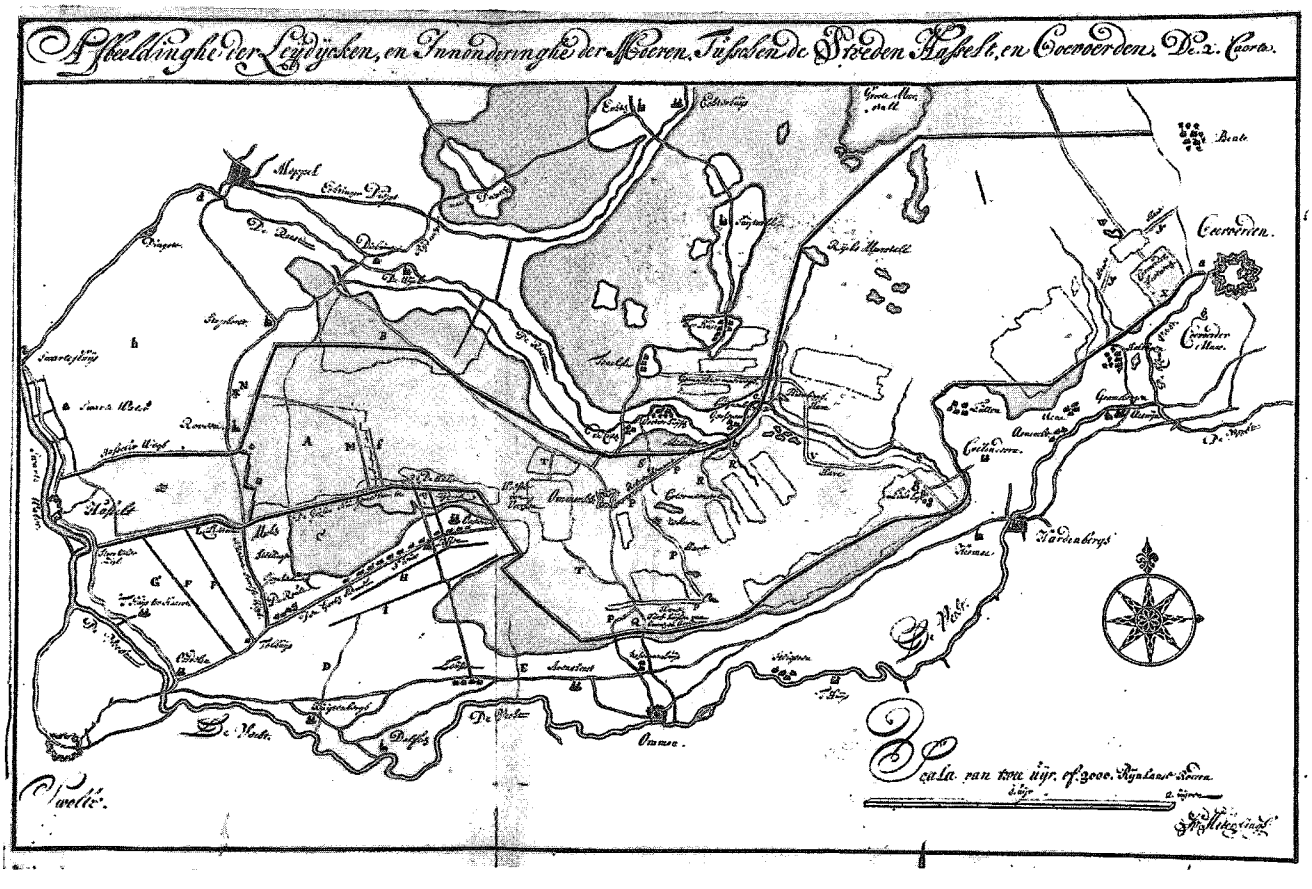

Kaart 34 **De leidijken in het brongebied van de Reest** (Bron: rapport J. van Alberdingh; Archief Staten van Friesland nr. 44 RAF)

De Reest en de N 32 bij Eesinge onder Meppel
(Bron: Aerophoto Eelde)

mandje. In 1681 besloten de Staten tot een versterking van de verdedigingslinie door de aanleg van een stelsel van leidijken en een verhindering van de natuurlijke afwatering door de afdamming van riviertjes.
Zo werd van Hasselt door de venen van Rouveen en Staphorst een binnenleidijk tot aan de Reest onder Gesenkamp aangelegd, die het riviertje hier passeerde en tot onder het Riegmeer werd doorgetrokken naar het veen ten noorden van Coevorden. Bovendien werd voor noodsituaties bij Meppel een waterkering ontworpen die het Reestwater moest opstuwen en de venen tussen de leidijken moest inunderen.[7]
Door de bank genomen hebben de Reestbewoners bij het uitoefenen van hun agrarische activiteiten weinig hinder ondervonden van de verdedigingsgordel. Tegen de voorschriften in, bleef men ook de gronden binnen de leidijken tamelijk ongehinderd benutten voor de schapenbeweiding en het veenboekweiten. Alleen in tijden van crisis leidde dit tot aanvaringen met de Staten-Generaal, vaak resulterend in strenge plakkaten en forse eisen tot schadevergoeding.

Een bovenlokale ontwikkeling die wel een grote invloed op de bestaanswijze in het Reestgebied heeft gehad was de aanleg van de Dedemsvaart.[8] Bij de planontwikkeling had Van Dedem direct al zijn oog laten vallen op het grensriviertje dat door zijn ligging bijzonder geschikt leek voor de aan- en afvoer van water. Via de Schotkampswijk werd de Nieuwe Vaart met de Reest verbonden. De aansluiting op het uitgebreide vervenings-systeem in het voormalige brongebied ~~waren~~ was van grote invloed op het debiet en de waterkwaliteit. De onbeperkte lozingen hebben de gebruikers van de benedenloopse Reestlanden veel overlast bezorgd. Langdurige inundaties en het verloren gaan van de hooioogst waren geen zeldzaamheid. Aan de andere kant bood de aanleg van de nieuwe infrastructur ook mogelijkheden voor vervening aan Drentse zijde, met name in het bovenloopse gebied van de Paardelanden en Drogteropslagen. Toen de grootste overlast achter de rug was door aanleg van een kanaal met de Vecht konden ook de benedenloopse gebruikers opnieuw profiteren van het inmiddels verrijkte Reestwater bij hun hooilandbevloeiingen.

2.2 Het kerspel Zuidwolde

9 - Kador no 4, RAD.

10 - Heringa e.a., 1981, no 171.

De formele vaststelling in 1826 van de zuidelijke gemeentegrens was voor de toenmalige burgemeester van Zuidwolde, Roelof Arend Steenbergen en zijn Overijsselse collega's tijdens de veldinspectie in oktober een gelopen koers. Vanaf Uiterst Oord waar de Lutter Grup de Reest ontmoette, liep de grens ".. door het midden van gemeld riviertje .., zo als hetzelfde schouwbaar is volgende in eene westelijke richting al haare bogten .." tot aan de Landwetering bij Bloemberg die de westelijke grens met De Wijk vormde.[9] Met een lengte van bijna 20 km vormde de Reest in Zuidwolde de grens met de Overijsselse gemeenten Hardenberg, Ommen en Avereest die hemelsbreed nog geen 13 km bedroeg.

Ver van de bewoning op de centraal gelegen stuwmorene, zocht de Reest aldus de Franse topografische kaart van 1811 moeizaam haar weg door een woestenij van veen en heide. Alleen op enkele spaarzame 'bergen' (dekzandopduikingen) langs de oever lagen één of hooguit drie boerenerven. De afgelegen randligging in het kerspel stond overigens in schrille tegenstelling met de centrale betekenis van het beekdal in de bestaanswijze van de Zuidwoldense kluften. Dit belang komt onder meer naar voren in een willekeur van 1682 waarin ook de ver verwijderde kluften van Zuidwolde hun verantwoordelijkheid uitspreken over het onderhoud van het Oosterdiep, dat min of meer samenviel met de bovenloop vanaf het Overijsselse Katinge Neuthof tot Tweemeer.[10] In dit hoofdstuk staat de betekenis van de Reest in het agrarische bestaanscomplex van Zuidwolde centraal, want alleen in dit brede kader kan haar landschappelijke geschiedenis worden begrepen.

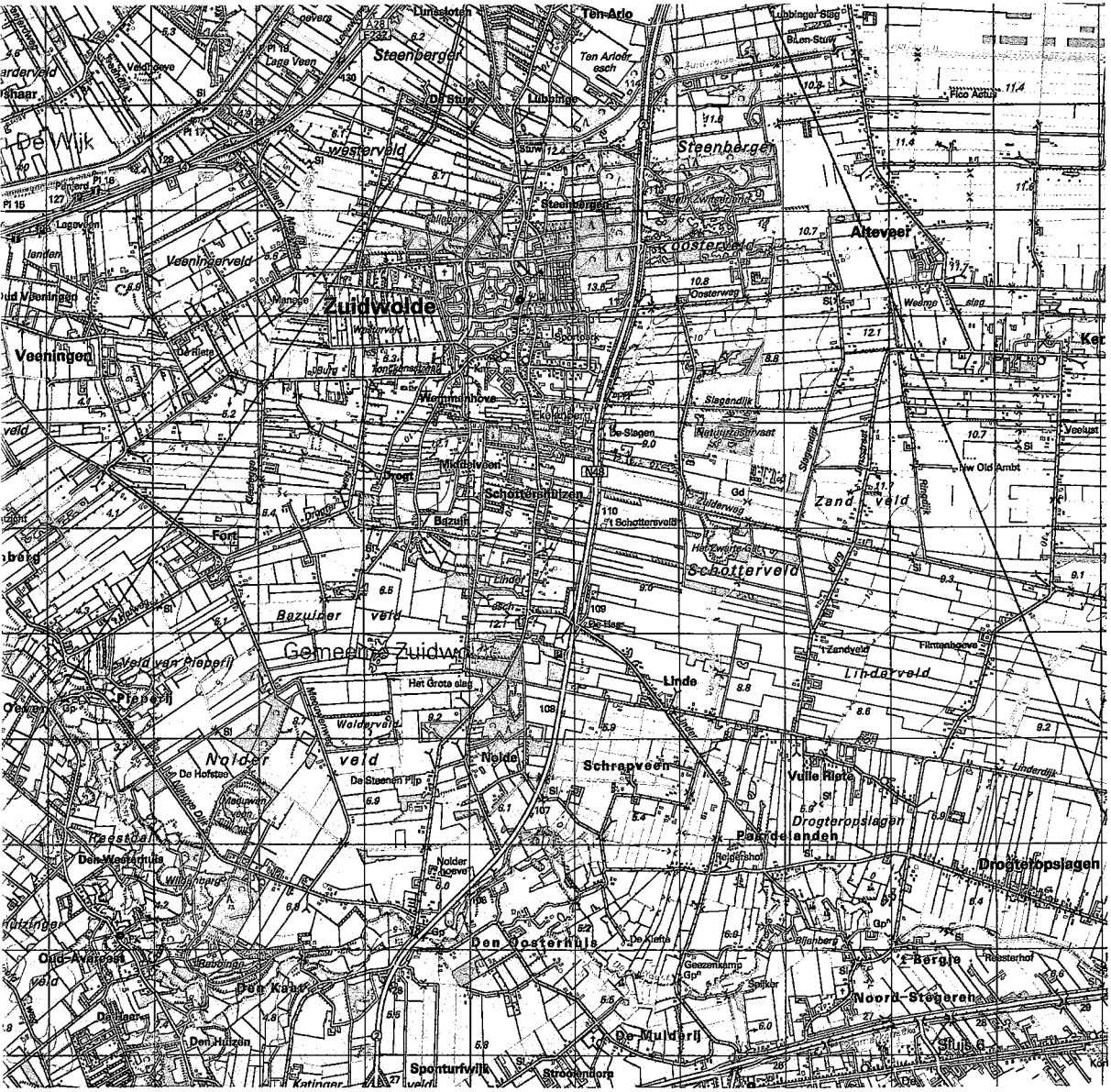

11 - OSA, 841; collectie Klaassens. Het Drentse gemiddelde werd door Bieleman voor die tijd berekend op 8,3 inwoners per km².

12 - Gegevens zijn ontleend aan het kadaster; collectie Klaassens, RAD.

Kaart 35 **Huidige topografische kaart van Zuidwolde** (Bron: Topografische Dienst Emmen)

2.2.1 Het decor

In 1630 was de bewoningsdichtheid in Zuidwolde van 4,3 inwoners per km² ook voor Drentse maatstaven buitengewoon laag.[11] De bewoning concentreerde zich, met uitzondering van Veeningen en de eerder genoemde erven langs de Reest, in een zevental kluften op een lage stuwwal die zich enkele meters als een eiland boven van de uitgestrekte venen verhief. Met hun aangrenzende essen op de centrale keileemrug lagen van noord naar zuid de buurtschappen Ten Arlo, Steenbergen, Kerkenkluft en Linde. Op een zuidwestelijke kern lagen Drogt en Bazuin, terwijl Nolde op een zandige uitloper het dichtst bij de Reest lag.

Meer naar het westen lag het buurtschap Veeningen op een dekzandopduiking van enkele meters op enige afstand van het Oude Diep omringd door uitgestrekte venen. Langs de Reest beperkte zich de spaarzame bewoning tot enkele dekzandkoppen. Aan de bovenloop lagen de dekzandglooiingen met daarop de erven Gesenkamp en Schrapveen, terwijl de meer geprononceerde opduikingen van Rabbinge, Wildenberg en Pieperij langs de middenloop lagen. Tot ver in de 19e eeuw bepaalde de hoogteligging in het natte Zuidwolde de vestigingsmogelijkheden en de aanleg van bouwland. In het kerspel en de latere gemeente van 106 km² bestond in 1832 nog 80% uit veen en heide, terwijl 10% werd ingenomen door natte beekdalgronden.[12] Afgezien van enkele verspreide keutervestigingen in het buitengebied leende zich alleen de resterende 10% zich voor bewoning en bouwland.

Kaart 36 **Schetskaart voor de grensbepaling in 1826**
(Bron: Kador no 4))

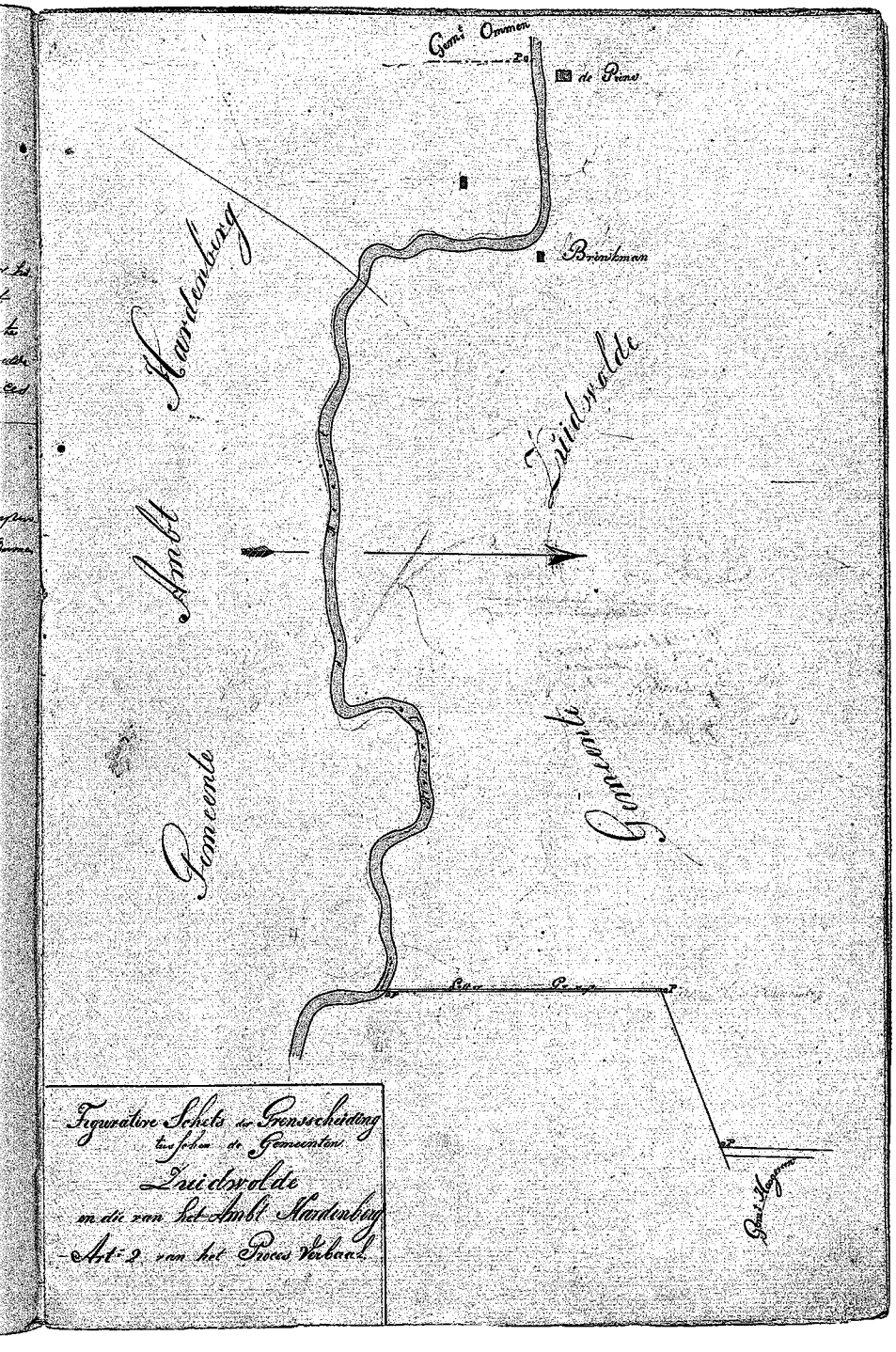

Door de omvangrijke veenontwikkeling in het subboreaal vanaf 3000 v. Chr. raakten de prehistorische woonlocaties geïsoleerd en bleven de keileemruggen waarschijnlijk tot ver in de Middeleeuwen onbewoond. Tot de herkolonisatie in de Late Middeleeuwen behoorde de veenwildernis van het latere Zuidwolde tot het onbewoonde "pagus forestensis" tussen Vollenhove en de hogere delen van het Drents plateau.[13] Aannemelijk is dat het gebied tussen het Oude Diep en de Reest pas in de 13e eeuw vanuit het noordwesten werd gekoloniseerd. In een oorkonde uit 1275 wordt Suthwalda voor het eerst in een adem genoemd met de Echtenerefene, het eveneens nog maagdelijke veen van het latere Koekange. De burggraaf van Coevorden, Hendrik van Borculo, verleende toen het recht van grove en smalle tienden over beide venen aan Rudolf van Echten. De eerste nederzettingen in het aldus beleende Suthwalda worden echter pas in de 14e eeuw en 15e eeuw genoemd. Op het centrale keileemplateau is in 1363 sprake van het erf Horst en in 1403 van het land van Narle en het erf Rolefmagued. Venynghe wordt in 1368 voor het eerst genoemd, terwijl de Wildenberch langs de Reest in 1381 voor het eerst in de bronnen verschijnt. Uiteraard zeggen dergelijke eerste en vaak toevallige vermeldingen weinig over de werkelijke ouderdom van de nederzettingen. Evenmin geven zij enige duidelijkheid over het kolonisatieproces. Het is mogelijk dat het Huis Echten, net als bij de stichting van Koekange in het Echtenerveen, ook een rol heeft gespeeld bij de eerste vestigingen in het Suthwalda.[14] Zeker is dat het adellijke huis uit het naburige Echten naast het tiendrecht ook de collatie van de kort na 1316 gestichte kerk naar zich toe wist te trekken.[15] De invloed van de Van Echtens continueerde zich in de Nieuwe Tijd. Door de verkoop van 5000 morgen veen aan Roelof van Echten in 1625 verloor het kerspel een aanzienlijk grondgebied aan haar grenzen met Beilen en Oosterhesselen. Voordien behoorde dit veencomplex tot het onverdeelde eigendom van de

eigenerfden uit Ten Arlo en Steenbergen èn de Van Echtens als gerechtigde buitenburen.[16] Hoewel Van Echten zich volgens het contract aanvankelijk alleen eigenaar mocht noemen van de bovengrond, werd met deze transactie de basis gelegd voor de Algemene Compagnie van 5000 Morgen en de heerlijkheid Hoogeveen. De aanleg van de veenkolonie Hoogeveen en het graven van de Echtinger Vaart zou ook voor de aangrenzende marken Ten Arlo, Steenbergen en Kerkenkluft (Kerkenbosch) grote gevolgen hebben. De veenkoloniale ontginning valt echter als thema buiten het bestek van dit onderzoek en zal slechts zijdelings worden aangestipt voorzover van invloed op het agrarische bestaanscomplex van de Zuidwoldense kluften.

2.2.2 De grondschattingen

Systematische gegevens over Zuidwolde zijn eerst beschikbaar als de Landschap serieuze voorbereidingen gaat treffen voor de invoering van een regulier belastingstelsel. In 1630 telt het kerspel 383 inwoners, verdeeld over 68 huishoudingen.[17]
In 1641 besluiten de Ridderschap en Eigenerfden onder druk van de Staten-Generaal tot invoering van een "extraordinarise ende generale" grondschatting om achterstallige legerlasten over voorgaande jaren te kunnen aflossen. Het besluit vormde het begin van een 15-jarige periode waarin talrijke registraties en opmetingen op kerspelniveau de basis zijn gaan vormen voor een reguliere grondbelasting die tot de Franse Tijd zou duren. De uiteindelijke registratie van 1654, maar ook de vele 'voorstudies' bevatten een schat aan informatie over de omvang van de boerenbedrijven, het grondbezit en het grondgebruik. Naast deze systematische gegevens geeft de bron ook inzicht in de kwaliteit van de gronden. Interessant in dit verband zijn de schattingen van de verschillende gebruiksgronden en vooral de talrijke bezwaarschriften die hiertegen werden ingebracht.[18]
De gegevens van de grondschatting uit de eerste helft van de 17e eeuw, alsmede de herziening in de jaren veertig en vijftig van de 18e eeuw, vormen het basismateriaal voor dit hoofdstuk. Ons laatste referentiepunt vormen de eerste kadastrale minuutplans van 1832. Het accent ligt op het zuidelijk deel van het kerspel, dat wil zeggen op de kluften en erven binnen de landschappelijke context van de Reest. Alvorens wordt ingegaan op de verschillende vormen van grondgebruik volgt eerst een overzicht van de verschillende buurschappen en zal de bedrijfsvorm rond het midden van de 17e eeuw worden behandeld.

2.2.3 De kluften

Zoals eerder gesteld bestond het kerspel Zuidwolde uit meerdere bewoningskernen. In de

13 - Blok, 1985, 145.
14 - zie deel I, 0.2.
15 - Huizing, 1975, 24.
16 - Huizing, 1975, 34.
17 - OSA, 841.
18 - OSA, 845.

Het landschap rond Drogt en Bazuin

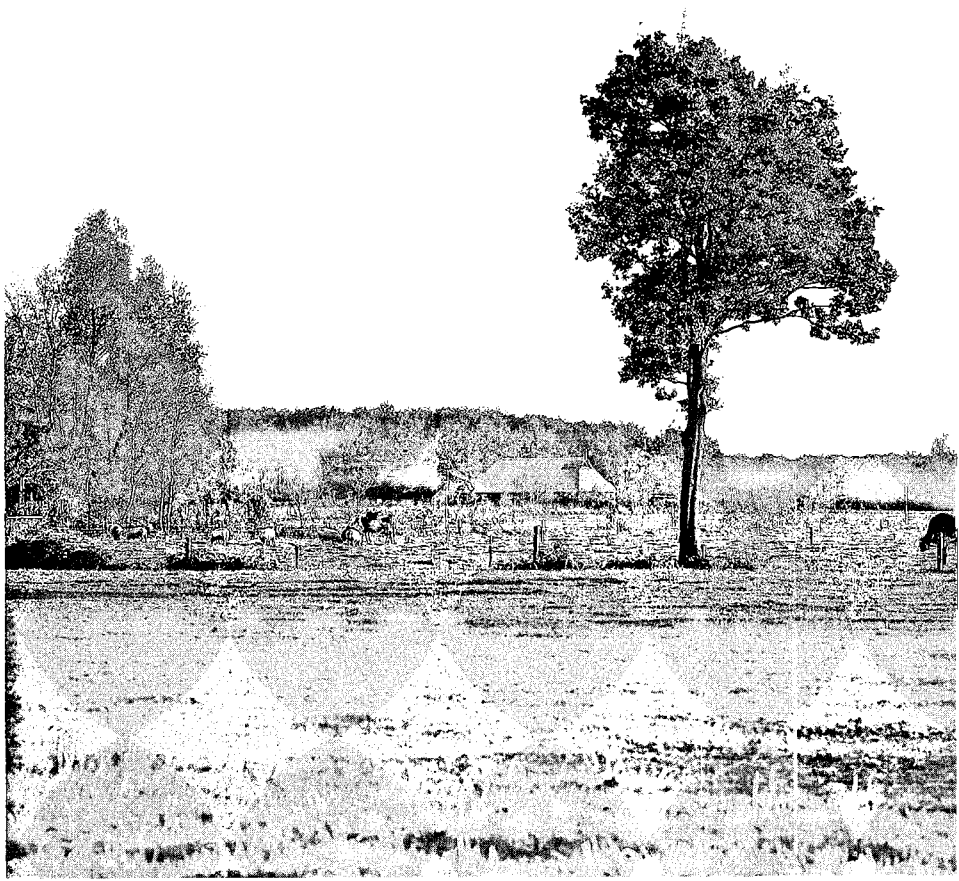

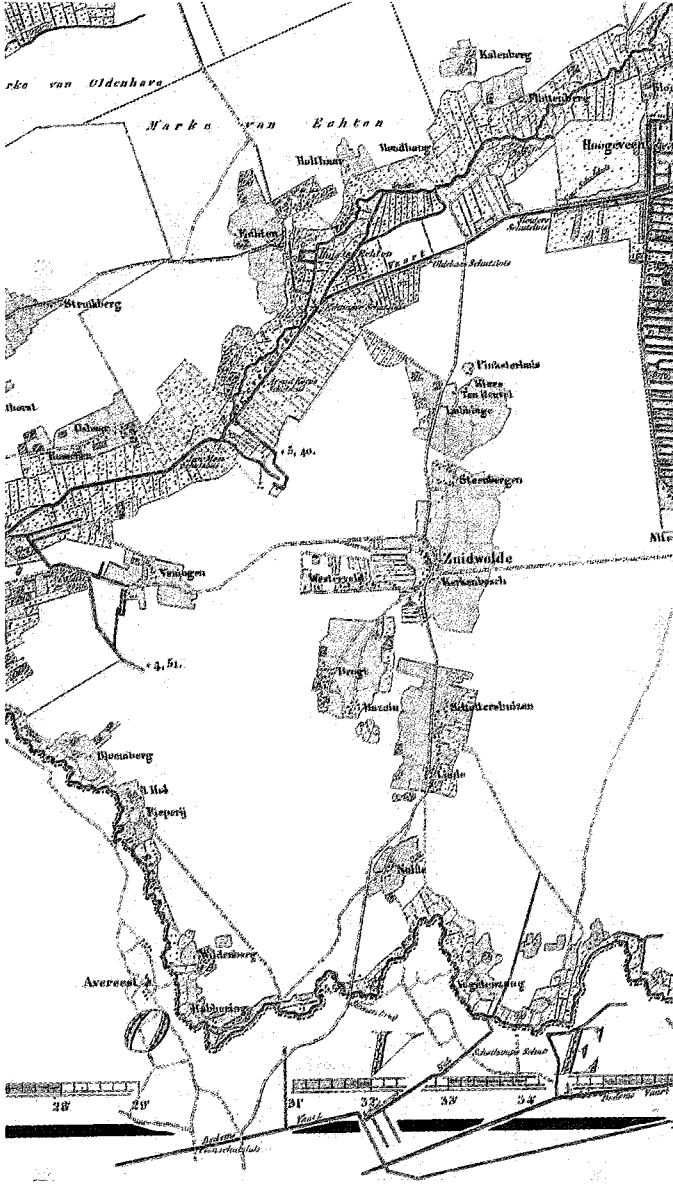

Kaart 37 **De buurtschappen en Reesterven in Zuidwolde** (Bron: topografische kaart Brauns en Werncke; 1840)

19 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 80; zie ook 43.

20 - Zie voor een nauwkeurige omschrijving: Heringa, 1985 (a), 69.

21 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 79.

22 - Bouwer, 1975, 298.

23 - Heringa, 1985 (a), 80.

24 - Huizing,1978, 58.

25 - Bieleman, 1987, 241.

grondschatting worden op de centraal gelegen keileemrug maar liefst zeven 'cluften' onderscheiden. De status van deze afzonderlijke buurten was voor buitenstaanders niet altijd even duidelijk. Dat gold ook voor het kerspel omdat een deel van de Reestbewoners in Avereest en het meest westelijke deel in IJhorst kerkten. Bij de samenstelling van officiële vertegenwoordigingen in gevallen van rechtspraak leidde dit wel eens tot problemen, zoals blijkt uit een request van de plaatselijke schulte.[19]

Ook vóór de fijnmazige marke-indeling van de 18e eeuw, dus binnen een groter markeverband, vormden de kluften zelfstandige buurschappen, die "..de nederzetting in rechte.." vertegenwoordigden.[20] Zo vormden de noordelijke kluften Ten Arlo en Steenbergen tot 1648 nog één marke, terwijl ook kan worden aangetoond dat Bazuin, Drogt en Nolde tot één marke hebben behoord. De Jonge van Ellemeet meent zelfs dat het op basis van oudere bronnen aannemelijk is dat Zuidwolde oorspronkelijk uit één marke heeft bestaan.[21]

Een tweede moeilijkheid doet zich voor in de herkenbaarheid van het ecotopencomplex dat tot de onderscheiden kluften behoorde. Door de perifere ligging van het Oude Diep en de Reest vallen de marken niet logischerwijs samen met een fysische geografische indeling, zoals we die gewend zijn van een doorsnee esnederzetting.[22] In navolging van Heringa zouden we in dit verband kunnen spreken van "extra-territoriale" groenlanden, die buiten het eigenlijke markeverband vielen.[23] In de paragraaf over groenlanden zal deze problematiek nog uitgebreid aan de orde komen.

2.2.4 Nederzetting en bedrijfstype

In het definitieve grondschattingsregister van 1654 worden voor Zuidwolde 64 erven geregistreerd. Kerkenbosch vormde met 20 behuizingen de grootste nederzetting. Sinds de kerkstichting in de eerste helft van de 14e eeuw waren hier twee buurten ontstaan.

Rond de kerk lagen de "olde karckhuysen", ook wel aangeduid als Zantinge, naar de familie van het oorspronkelijke kernerf. Aan de oostzijde lagen de "nije karckhuysen". In deze veel jongere buurt uit de 16e eeuw hadden zich rond het oorspronkelijke Woltinge erf een aantal keuterijen gevestigd.[24] Evenals elders in Drenthe fungeerde dus ook hier de kerk als kristallisatiepunt voor ambacht- en neringkeuterijen. Bij sommige keuterijen is de oppervlakte bouwland echter zo minimaal dat deze nauwelijks als agrarisch kunnen worden aangemerkt.

In de noordelijke kluften Ten Arlo en Steenbergen overheersten de grotere bedrijven van enkele toonaangevende Zuidwoldse geslachten zoals Steenbergen en Ten Heuvel. In Drogt en Bazuin

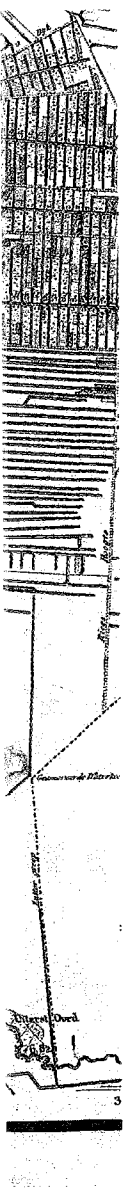

domineerde juist het kleine bedrijf evenals de boerenkeuterij. Linde bestond rond 1650 nog slechts uit een viertal erven, terwijl de voorloper van het latere Schottershuizen, 'Op te Eekel', slechts bestond uit een viertal keuterijen. Het afgelegen Veeningen bestond uit vier boerenerven. Langs de Reest vormden Rabbinge, Schrapveen en Bloemberg een cluster van twee of drie erven, terwijl Pieperij en Gesenkamp nog uit een enkel erf bestonden.

De waardeverschillen van de grotere erven, zoals die in tabel 31 zijn onderverdeeld naar klassen, werden voor een deel veroorzaakt door de aanzienlijke verschillen in waardeschatting van de ongedeelde marke. Zo werd het bezit van een "hoeve" in Steenbergen en Ten Arlo op 2000 car.gld. gesteld, terwijl een "waer" in Linde slechts op 250 car.gld. werd geschat.

Het gemengde bedrijf stond in de 17e eeuw in het teken van de graanverbouw. Een goede maat voor het weergeven van de bedrijfsgrootte is daarom de oppervlakte bouwland, die vervolgens vergeleken kan worden met het Drentse gemiddelde. Bieleman heeft voor omstreeks 1650 de verdeling van deze grootheid op kerspelniveau uitgewerkt.[25] Zijn klasse-indeling werd bepaald door een notitie uit 1605 die suggereerde dat "..het merendeel van de traditionele erven in de Landschap 32 Groninger mud (8,7 ha; H.E) bouwland had, hoewel enige variatie mogelijk was." De grondschattingsregisters maakten volgens hem evenwel duidelijk dat er rond het midden van de 17e eeuw al een veel grotere verscheidenheid in bedrijfsgrootte bestond.

In grafiek 8 is van Zuidwolde de procentuele verdeling over de onderscheiden grootteklassen aangegeven en vergeleken met het Drentse gemiddelde in het gebied van de es- en veenranddorpen. We zien dan in Zuidwolde een duidelijke dominantie van de grotere bedrijfsklassen ten opzichte van het gemiddelde op het Drents plateau. Het kerspel sluit daarmee aan bij de algemene constatering van Bieleman dat met

kluften	1000	1000-2500	2500-5000	5000-7500	7500-10.000	totaal
Ten Arlo	1		3		3	7
Steenbergen		1	3	2	2	8
Kerkenkluft	10	6	2	2		20
Ter Linde		2	1			3
Drocht	5	3				8
Bazuin		2				2
Nolde		2	1			3
Veeningen			2	2		4
Gesenkamp		1				1
Schrapveen		2				2
Rabbinge			3			3
Pieperij						1
Bloemberg		1		1	1	2
Totaal	16	20	15	7	6	64

Tabel 31 **Bedrijfsgrootte in Zuidwolde in 1654 naar taxatie in carolus gulden**
(Bron: OSA 845)

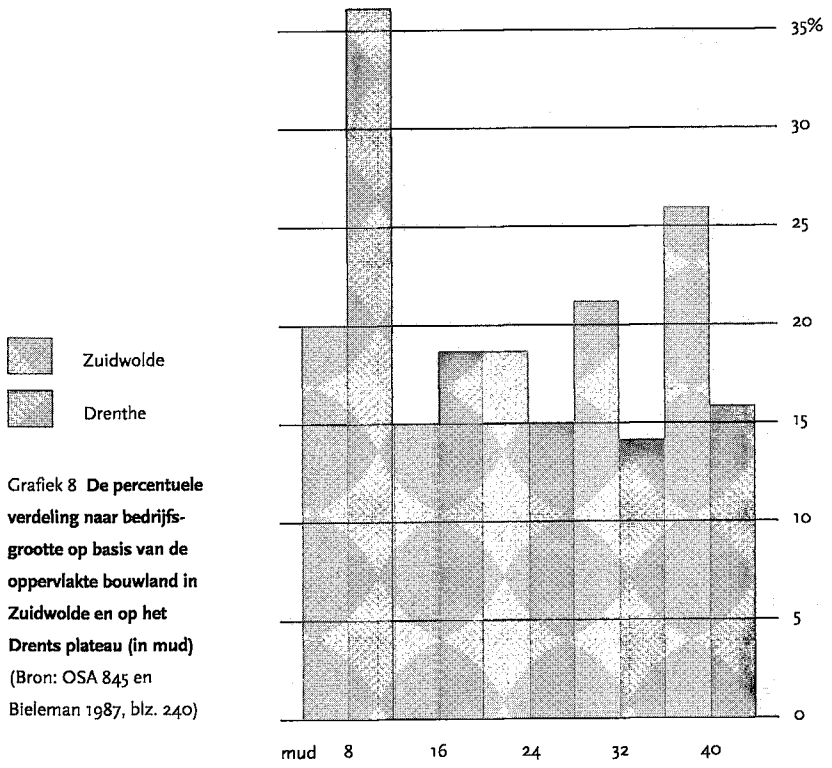

Grafiek 8 **De percentuele verdeling naar bedrijfsgrootte op basis van de oppervlakte bouwland in Zuidwolde en op het Drents plateau (in mud)**
(Bron: OSA 845 en Bieleman 1987, blz. 240)

26 - Bieleman, 1987, 241.

27 - Bieleman, 1987, 196.

28 - Bieleman, 1987, 196.

name de dun bevolkte delen van de Landschap zich kenmerkten door het relatief veel voorkomen van grote bedrijven.[26]

2.2.5. De bedrijfsvorm

In hoofdlijnen vertoonde de bedrijfsvorm in Zuidwolde eenzelfde opzet als op het Drents plateau. Het ecosysteem bestond ook hier uit een zeer voedselarm milieu. Akkerbouw op de hoger gelegen delen was alleen mogelijk door een voortdurende 'afroming' van de uitgestrekte veenheide en de half-natuurlijke groenlanden. Bij dit nutriëntentransport vormde de uitgebreide veestapel van runderen en schapen als mestproducent een essentiële tussenschakel.
In de 17e eeuw was het gemengde bedrijf nog in sterke mate afhankelijk van de ecologische kwaliteiten en de omvang van een dorpsgebied. Het grondgebruik en de wijze van exploitatie vormde in feite een afspiegeling van deze relatie. Tabel 32 geeft voor 1654 een overzicht van het bouwland en het groenland in de verschillende kluften. De verhouding bouwland/groenland was een graadmeter voor de ecologische basis van het gemengde bedrijf, omdat de oppervlakte hooi- en weiland bepalend was voor de omvang van een veestapel, die op zijn beurt weer van invloed was op de omvang van het te exploiteren bouwland. Het zou echter onjuist zijn deze verhouding op te vatten als een absolute maatstaf omdat ook de kwaliteitsverschillen van het groenland kunnen meespelen.[27] Een nog belangrijker argument voor een voorzichtige interpretatie vormen de gemeenschappelijke of ongedeelde groenlanden die onder het waartal zaten verscholen. Verderop zal worden aangetoond dat juist in Zuidwolde deze 'verborgen' groenlanden in sommige marken een aanzienlijke omvang hadden. Het gaat hier dus om groenland, vaak aangeduid als 'wilt lant', dat niet apart in de grondschatting werd geregistreerd, maar wel werd doorberekend in de waardeschatting van het waartal of waardeel. De zeer scheve bouwland/groenland verhouding in sommige kluften moet dan ook aanzienlijk worden afgezwakt, hoewel de verhoudingen ook na correctie ten opzichte van het Drentse gemiddelde ongunstig blijven uitvallen.
Allereerst zal de verhouding bouwland/groenland in het totale kerspel worden vergeleken met het gemiddelde op het Drents plateau (tabel 32). We berekenen in navolging van Bieleman de oppervlakte groenland op 100 ha bouwland.[28] Na omrekening van de oude landmaten in ha komen we voor Zuidwolde op een verhouding van 50 ha groenland op 100 ha bouwland. Een opmerkelijke uitkomst wanneer deze wordt vergeleken met het gemiddelde van de esdorpen van 95 ha groenland op 100 ha bouwland. Voor een aantal kluften pakt deze verhouding echter nog ongunstiger uit. Dit geldt voor Kerkenbosch

Pieperij

met 39 op 100, Linde met 14 op 100 (!), Nolde met 25 op 100 en Drogt/Bazuin met 21 op 100. Voor de Reesterven (80 op 100) en in Ten Arlo en Steenbergen lag de verhouding veel gunstiger, hoewel ook deze afsteken bij de gunstige groenlandsituatie in de aangrenzende marken Echten en Pesse (143 op 100!). Aan de zeer benarde verhouding in de marken van Linde, Drogt en Nolde kan voorlopig geen andere conclusie worden verbonden, dan dat het gebrek aan groenlanden op een of andere manier moet zijn gecompenseerd door de kwaliteit van de ongedeelde markegronden, omdat anders niet kan worden verklaard waarom men zoveel bouwland in gebruik had.

De situatie is nog veel gecompliceerder dan de cijfers op het eerste gezicht doen vermoeden. Bijna de helft, om precies te zijn 48%, van het groenland dat volgens de grondschatting door de inwoners van Zuidwolde werd bezeten, lag buiten het kerspel. Dus naast het probleem van de extra-territoriale groenlanden langs de Reest en het Oude Diep zag men zich geconfronteerd met een algeheel tekort aan groenlanden, dat werd gecompenseerd door exploitatie van groenland

Veeningen	100	100
Ten Arlo	82	100
Steenbergen	52	100
Kerkenbosch	39	100
Linde	14	100
Bazuin	21	100
Nolde	25	100
Reesterven	80	100
gemiddelde Zuidwolde	50	100
gemiddelde Drenthe	95	100

Tabel 32 **Aantal ha groenland op 100 ha bouwland in de kluften van Zuidwolde** (Bron: OSA 845 en Bieleman 1987; blz. 196)

buiten het kerspel in naburige marken. Geen wonder dat de gezamelijke ingezetenen van Zuidwolde deze extra handicap aangrepen om in een doleantie van 1647 hun beklag te doen over deze hoogst onvoordelige omstandigheid, waarbij enkele kluften zelfs ".. niet eenig voet groenlant syn hebbende, maer alle haer vee voor gelt wyt van huys tot groot ongeryf moeten besteden ..".[29] We kunnen dus vaststellen dat reeds in het midden van de 17e eeuw het agrarische bestaanscomplex van Zuidwolde onvoldoende draagvlak vond binnen het ecosysteem van het kerspel. Ook in een ander opzicht behoeven de gegevens van tabel 32 enige toelichting. Van het geregistreerde bouwland werd jaarlijks slechts een deel ingezaaid, terwijl een aanzienlijk deel 'woest' bleef liggen. Zo werd in 1641 maar liefst 39% aangemerkt als "woest". Het Drentse gemiddelde bedroeg toen 15%, dus ook hier nam Zuidwolde een uitzonderingspositie in.[30]

Zonder nu in detail te treden kan uit deze eerste verkenning worden opgemaakt dat de 17e-eeuwse bedrijfsvorm in Zuidwolde een aantal bijzondere kenmerken vertoonde waarmee deze afweek van het doorsneepatroon op het Drents plateau. In de volgende onderdelen van deze studie zullen deze afwijkingen verder worden uitgediept aan de hand van de verschillende gebruiksgronden. Daarbij zal het accent liggen op de marken en erven die binnen de landschappelijke context van het Reestdal vallen. We rekenen hiertoe de zuidelijke kluften Linde, Schottershuizen, Drogt, Bazuin en Nolde, en uiteraard de afzonderlijke Reesterven.

29 - OSA, 845, folio 201.

30 - Bieleman, 1987, 201.

2.3 De bouwlanden

De eerder geciteerde supplianten van 1647 waren evenmin te spreken over de kwaliteit van hun essen; "..een hoch steenachtig boulant en met dubbele mes wel diende versien te wesen soo sy goet verboute sullen hebben te verwachten..". Deze klacht naar aanleiding van de prisering van 1646 was niet geheel onterecht. De stenenrijke bouwvoor was namelijk aangelegd op keizand dat binnen 120 cm overgaat in keileem.[31] Bovendien bleken deze loo- en laarpodzolen, zoals we verderop zullen zien, vooral in strenge winters zeer gevoelig voor verstuiving. De uiteindelijke prisering van deze bouwlanden in de grondschatting van 40 car.gld. per mud (Groninger maat) was voor "santlant" dan ook uitzonderlijk laag (tabel ~~48~~ 57, blz. 310). Het woest liggende bouwland, dat bijna 40% bedroeg, werd de helft lager op 20 car.gld. getaxeerd.

Het forse aandeel van het woeste bouwland in 1654 was overigens geen incident. Ook 13 jaar eerder bij de registratie van 1641 lag ruim 40% woest. Evenzo doet de omvang van het zaailand uit enkele beginjaren van de 17e eeuw vermoeden dat ook toen niet fundamenteel werd afgeweken van de situatie 50 jaar later (tabel 33).

Het verschijnsel 'woest' of 'belmondig', waarbij een deel van de essen minder intensief werd bebouwd, was in de 17e eeuw ook elders in Drenthe niet onbekend. Volgens Bieleman vormden deze randgebieden ".. een dynamische overgang tussen enerzijds het bouwland dat permanent onder de ploeg lag en werd bemest en anderzijds de wilde gronden, het veld, de buurmarke .."[32] Het ging daarbij niet zozeer om een kortstondige braak maar om een langere reeks van jaren waarbij het zogenaamde driesland onbezaaid bleef liggen. Agronomische motieven zoals verbetering van de bouwvoor en onkruidbestrijding vormden de spil van het driesstelsel. Daarnaast liet het systeem ruimte voor een zwaardere bemesting van de permanente bouwakkers. Een derde en voor Zuidwolde niet onbelangrijke reden vormde de mogelijkheid om het driesland voor langere tijd te beweiden. Volgens Bieleman werd deze praktijk vooral in de 17e en 18e eeuw veel toegepast in kerspelen waar de beweidingsmogelijkheden beperkt waren. Juist in kerspelen als Norg en Zuidwolde waar veel bouwland dries lag, beschikte men over relatief weinig groenland. Uit een bezwaarschrift uit het naburige Pesse kan bovendien worden opgemaakt dat ook de afgelegen ligging van het groenland een motief vormde voor het omzetten van bouwland in tijdelijk grasland.[33]
De laatste overweging vormt een interessant gegeven om te toetsen aan de situatie in Zuidwolde. In tabel 34 zien we een duidelijk verband in de onderscheiden buurtschappen tussen de verhouding bouwland/groenland en het percentage woest bouwland. Met name in Veeningen en op de Reesterven staat een gunstige bouwland/groenland verhouding tegenover een relatief laag percentage 'woest'. In de centraal gelegen kluften zien we daarentegen een zeer nadelige bouwland/groenland verhouding tegenover een hoog percentage woest bouwland. In Zuidwolde heeft het weidebraakstelsel zich dus met name op de essen van het centrale keileemplateau ontwikkeld.[34]

Opmerkelijk is ook het verband dat in de doleantie van 1647 wordt gelegd tussen de afgelegen groenlanden en de noodzaak van een dubbele bemesting voor het reguliere bouwland.[35] De discrepantie tussen beide is evident en stond een goed functionerend potstalsysteem in de weg. Dat gold ook voor de hooilanden die als naweide door hun

31 - Stiboka, 1989, blad 22.
32 - Bieleman,1987, 601.
33 - Bieleman, 1987, 595.
34 - Er zijn veel termen in omloop voor het zogenaamde driesstelsel. In Zuidwolde hebben wij een voorkeur om de extensieve vorm van akkerbouw in de periferie van de essen aan te duiden als 'weidebraak' om deze te onderscheiden van de haverlandencultuur in De Wijk; zie 2.3.5. Het begrip 'weidebraakstelsel' is ontleend aan Vervloet die het als een onderdeel beschouwt van een akkerbouwsysteem. Vervloet, 1984b, 28.
35 - OSA, 845, folio 201.

jaar	mud in Steenwijkermaat	index 1654 = 100
1654	711	100
1641	757	106
1615	672	94
1614	742	104
1612	576	81
1607	557	78
1605	649	91

Tabel 33 **Oppervlakte bezaaide landen in Zuidwolde** (Bron: OSA 845, 620 en 21)

	% woest	ha groenland op 100 ha bouwland
Ten Arlo	39,2	82
Steenbergen	46,3	52
Kerkenkluft	48,9	39
Nolde	31,8	25
Bezuyn	42,5	21
Drogt	43,7	21
Linde	40,9	14
Reesterven	15,2	80
Veeningen	10,2	100

Tabel 34 **Percentage 'woest' en het aantal ha groenland op 100 ha bouwland** (Bron: OSA 845)

36 - Heringa e.a., 1981, 289.

37 - Ter verduidelijking: de veldnamen verwijzen naar twee escomplexen in Kerkenbosch.

38 - Archief Ten Heuvel, Zuidwolde, no 88.

39 - Kleinpenning, 1968, 202.

40 - In de 'lange staten' zijn de gegevens per buurschap gerangschikt, in de 'korte staten' staan de opmetingen per belastingplichtige; zie Brood, 1980, 30.

afgelegen ligging nauwelijks een rol konden spelen in de mestwinning op het moederbedrijf. Juist de drieslanden kunnen als tijdelijke veeweide een functie hebben gehad in een efficiëntere benutting van de nutriëntenkringloop, enerzijds door hun nabije ligging en de mogelijkheid van een dagelijkse stalling, anderzijds door de spontane bemesting tijdens de weidegang.
De veronderstelde beperkingen voor een dagelijkse stalling in het weideseizoen kunnen worden afgeleid uit een willekeur van 1599, waarin sprake is van rundvee (biesten) dat gedurende de winter "..uth die weide op den stall ghecomen sijn..".[36]
Een tweede interessant gegeven uit dezelfde willekeur is het verband dat wordt gelegd tussen de oppervlakte bouwland en de toegestane uitdrift op het veld. Zo mochten de ingezeten van Kerkinge (Kerkenkluft, later Kerkenbosch) slechts een beperkt aantal beesten in het Steenbergerveld weiden, "..nae den Neeckell off den Wech utdrijven nae het behoeren".[37] Ook in de 18e eeuw is in de noordelijke kluften nog steeds sprake van dit opmerkelijke verband. Bij een verkoop van enkele percelen land in 1760 werd namelijk bedongen dat "..het bouwland ider na quota het waardeel [zal] genieten..".[38]
Een opmerkelijk gegeven is de aparte prisering van 'woest' bouwland in Zuidwolde. Deze bedroeg 20 car.gld. per mud (Groningse maat), de helft van het reguliere bouwland. In andere kerspels was een aparte schatting van het 'woest' in de definitieve registratie niet gebruikelijk. Deze bijzondere status van het 'woest' in Zuidwolde zou kunnen duiden op een vast patroon in de agrarische bedrijfsvorm. Opvallend in dit verband zijn de overeenkomstige percentages 'woest' van de opmeting in 1641 en de registratie van 1654.
In de zogenaamde korte staten van de opmetingen in 1641, die verderop uitgebreider worden behandeld, worden alleen rogge en boekweit als "gesaey" genoemd.
Van Zuidwolde zijn helaas geen directe gegevens beschikbaar over de plaats van het weidebraakstelsel in de bedrijfsvoering. We zullen ons dus moeten behelpen met de summiere aanwijzingen van de grondschatting. Uit het voorgaande kan de voorlopige conclusie worden verbonden dat de extensieve weidebraak in Zuidwolde een alternatief vormde voor de ongunstige ligging van de groenlanden en de beperkte mogelijkheden voor een efficiënte mestwinning. Het is echter de vraag of het meerjarige driesstelsel wel zo'n gunstige uitwerking had op de schrale keizandgronden van Zuidwolde. Direct na de oogst waren de bouwlanden het meest aantrekkelijk voor beweiding.[39] Waren de gewasresten en de akkeronkruiden weggevreten dan restte alleen nog de braaklandflora. Op basis van de halve prisering van het 'woest' in Zuidwolde lijkt het dan ook aannemelijk dat we hier te maken hadden met een systeem van wisselbouw met relatief korte perioden van drieslegging. We kunnen dan denken aan een in- en outfieldsysteem waarbij de periferie van de escomplexen werden benut voor een vorm van weidebraak met om het jaar een inzaai van zomergraan.

2.3.1 De karteringen van 1641

Een buitengewoon interessant onderdeel van de 17e-eeuwse grondschatting van Zuidwolde vormen de metingen en karteringen van de bezaaide en woeste bouwlanden van de landmeter Carst Peters. In combinatie met de zogenaamde lange en korte staten is het mogelijk om zo een gedetailleerd ruimtelijk beeld te vormen van de ligging en spreiding van de 17-eeuwse essen en kampontginningen.[40] Bovendien bevatten beide veel informatie over veldnamen en topografie, hetgeen een uitvoerige behandeling rechtvaardigt.

Van het centrale plateau zijn alleen de essen van de noordelijke kluften in kaart gebracht. Van Schottershuizen, Linde en Nolde zijn geen kaarten gemaakt, evenmin van Drogt en Bazuin. Van noord naar zuid heeft Peters de aaneenliggende escomplexen van Ten Arlo, Steenbergen en Kerkenbosch getekend, waarvan de contouren

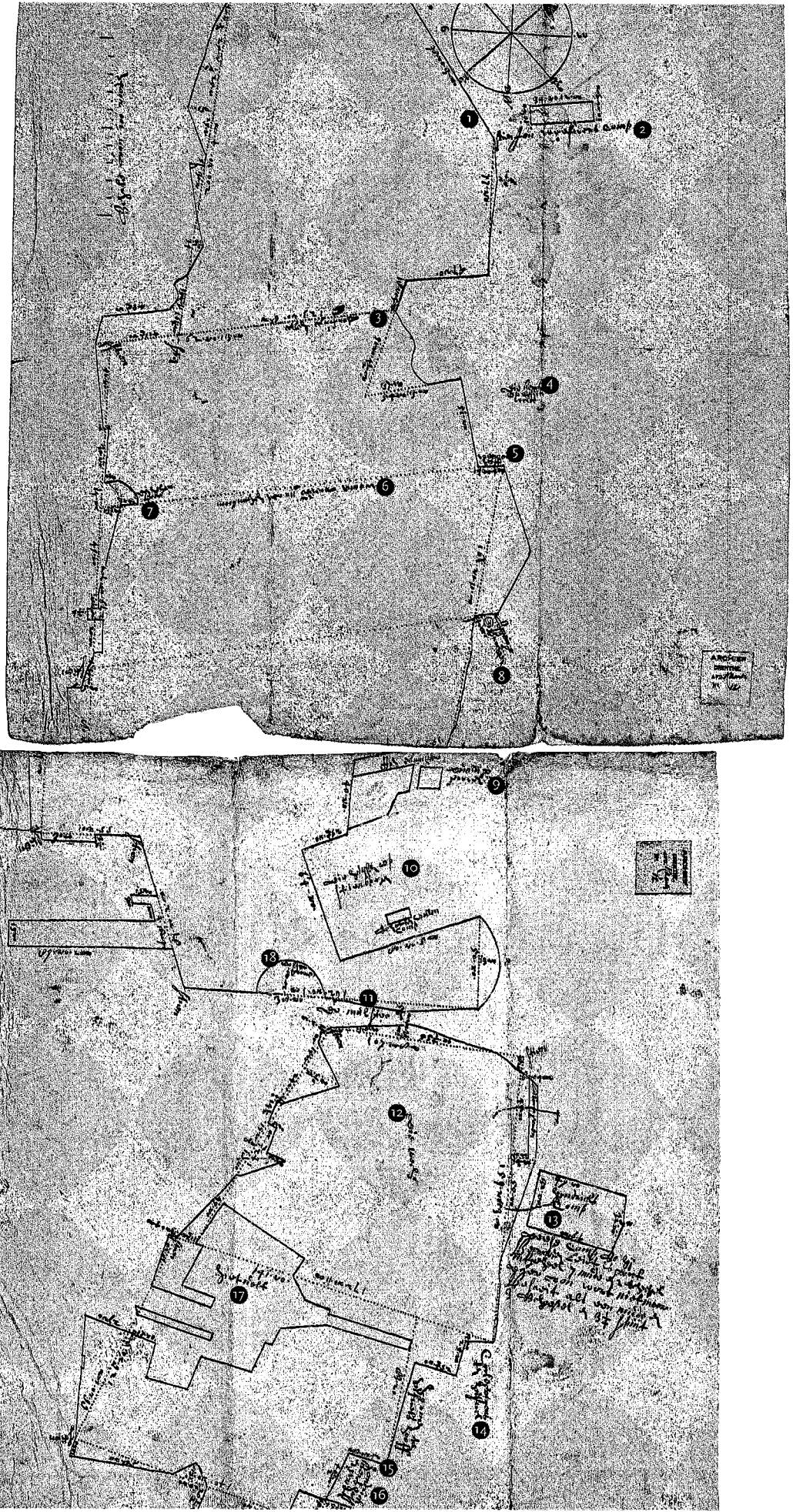

Kaart 38 **De contouren van de escomplexen van Ten Arlo, Steenbergen en Kerkenkluft in 1641** (Bron: OSA 845; Zuidwolde, Carst Peters)

1 Stien
2 Jan Weefners camp
3 Santinge hegge
4 die kercke op Suijdt Woldt
5 Weemen hooff
6 Weemen voerden na den helgenboom
7 die helgenboom
8 ..... Barchijen

9 Duninge goorns
10 die huysen op Stienbargen
11 de Mulstee
12 Die wech
13 Heyndricks camp
14 ten hufuel
15 Harmen ten Hufuels hooff
16 Hendrick Kers hooff en gorens
17 Hietvelt
18 Oostergooren

Schottershuizen	Dunninge acker	Woltinge acker
(op den Eeckel)	Bazuin acker	Drogt acker
Linde	Mande Linde	Hultstuck
(op Lindinger Esche)	Beernts camp	Nijelandt
	Wijte camp	Cnollencamp
	Oldegooren	Hoenderstuck
	Huisstuck	Huchte
Nolde	Veltacker	Stuckjen
(Ten Nolder Esche)	Cnollencamp	Nijenacker
	Huysstuck	Ravenstuck
	Oldegoorn	Oostercamp
	Bentingelandt	Turkenstuck
	Roelandt	Langestuck
	Gooren stuck	
Bazuin/Drogt	Oostercamp	Velt campijen
(Basuin en de	Mijdelstuck	Haaverlandt
Drochtinger esche)	Open Haecke	Lincamp
	Lagen acker	Brandehoff
	Huiswelstuck	Nijelandt
	Basuinsacker	Openoort
	Linacker opet Mijdelstuck	boven die Kerckwech
	Esche campijen	beneden die Kerkwech

Tabel 35 **Het veldnamencomplex van de essen in de afzonderlijke kluften in 1641** (Bron: OSA 845)

reeds overeenkomen met die op de topografische kaart van 1850. Helaas zijn de essen niet naar percelen onderverdeeld. Wel zijn enkele lijnelementen aangegeven waarvan de richting correspondeert met de verkavelingsrichting op het minuutplan van 1827. Van de originele manuscriptkaart is een verkleinde kopie gemaakt, waarop de belangrijkste gegevens van het origineel zijn vertaald en ingetekend.
In de zogenaamde korte staat staan achtereenvolgens van zuid naar noord, vanaf de molen in Kerkenkluft tot aan Pinksterhuis in Ten Arlo, alle percelen aangegeven die Peters in de Steenwijker maat heeft opgemeten. Door deze werkwijze kan een vrij nauwkeurig overzicht worden gegeven van het veldnamencomplex in de afzonderlijke kluften (tabel 35). Aan de hand van de veldnamenkartering die door Wieringa in Zuidwolde werd uitgevoerd, kunnen ook de meeste van deze 17e-eeuwse veldnamen op de minuutplan van 1824 gelocaliseerd worden.[41]
Een eerste opvallend fenomeen is de zeer strakke strokenverkaveling waarin de verschillende escomplexen van west naar oost werden opgedeeld. In dit regelmatige patroon komen overwegend perceelsnamen voor met het achtervoegsel -stuk, -kamp en -akker. Daarnaast zien we ook samenstellingen met enkele minder gebruikelijke aanduidingen zoals Buyl, Huchten, Haringe en de merkwaardige veldnaam Hoeren.[42] Op de kartering van 1641 staat een aantal kampen aangegeven buiten de essen, zoals de Jan Werfuers camp in Kerkenkluft en de Hendrikscamp in Steenbergen. De kleinere goorns lagen vooral nabij de behuizingen in de kluften.
Naast dit algemene patroon valt een aantal bijzondere veldnamen op. Op de kartering van Peters is een wig ingetekend die het escomplex van Ten Arlo in tweeën splijt. De naam van dit velddeel is Hietvelt. Nu ligt het voor de hand om "hiet" op te vatten in de beperkte betekenis van 'heide'. Volgens Schönfeld heeft "hiet" in het algemeen een ruimere betekenis in de zin van een onbewerkt, onvruchtbaar en open velddeel.[43]

Op de topografische kaart van 1850 is het Hietvelt nog steeds herkenbaar, hoewel enkele randen inmiddels zijn ontgonnen tot bouwland. Ten zuiden van het Hietvelt wordt de Ten Arloër es Die Wech genoemd. Voor deze ongebruikelijke esbenaming hebben wij geen verklaring kunnen vinden.
Ter hoogte van de behuizing in Kerkenkluft staat de zogenaamde Santinge hegge als lijnelement ingetekend. Waarschijnlijk vormde deze haag de begeleidende beplanting van de veedrift die over de es toegang verschafte op het Oosterveld. Op de topografische kaart van 1850 is deze oorspronkelijke naam van een plaatselijk geslacht verbasterd tot Zandiger dijk.

Enkele curieuze aanduidingen zijn verder het Smeing bargijen en de Helgenboom. De eerste is vermoedelijk een grafheuvel die tegen de esrand even ten noorden van Kerkenkluft lag en waarbij een grenssteen was geplaatst. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat met dit landschapselement de Falie Berg is bedoeld, die op de topografische kaart van 1850 veel verder naar het westen staat ingetekend. Ook op de veel nauwkeuriger Bonneprojectie van 1900 is de grafheuvel niet meer aangegeven, zodat we vermoeden dat de tumulus is verdwenen bij een latere esuitbreiding. Minstens even merkwaardig is de aanduiding Helgenboom aan de oostrand van de Steenberger es ter hoogte van de Wemenhof. Dit kennelijk opvallende landschapselement werd destijds ontsloten door het Weme pad, dat dwars over de es liep. Waarschijnlijk is "helgen" een verbastering van 'heilig', een niet ongebruikelijke aanduiding voor Middeleeuws kerkbezit.

2.3.2 De zuidelijke kluften

Ten zuiden van Kerkenkluft wordt de stuwmorene van Zuidwolde in tweeën gedeeld door een klein erosiedal, het Middelveen. Op de westelijke helft liggen Drogt en Bazuin, op de oostelijke Schottershuizen en Linde, terwijl het meest zuidelijke Nolde op een zandige uitloper ligt. Tussen de 12 en 7 meter NAP liggen de escomplexen van de vier eerstgenoemde buurtschappen op de glooiing aan weerszijden van het Middelveen.
Schottershuizen is in de 17e eeuw nog niet uitgegroeid tot een buurtschap en wordt in de grondschatting ook niet als zodanig genoemd. Wel is sprake van enig bouwland 'op den Eckel', waarschijnlijk genoemd naar de hoge rug waartoe ook het Hoogveld en de Ekelberg behoorden. In 1654 bestaat 'op den Eckel' nog slechts uit een viertal keuterijen. De bescheiden bouwpercelen worden in de korte staat uitsluitend aangeduid met de uitgang '-acker' in combinatie met een eigennaam. Opvallend is dat het meeste bouwland in bezit is van boeren van elders, met name uit Drogt en Bazuin. Een merkwaardige aanduiding is de 'bij et schodt acker'. Zoals we verderop zullen zien verwijst deze veldnaam naar de schaapschotten, die de kiemcel vormden van deze jongste kluft. Het bouwland van deze 'groeikluft' heeft in 1641 nog de bescheiden omvang van 49 mud (ca. 18 ha), waarvan maar liefst 63% woest lag.
Het veldnamenpatroon op de essen van Drogt, Bazuin, Linde en ook Nolde vertoont weer grote overeenkomst met die van de noordelijke kluften. Ook hier varianten op het bekende patroon van uitgangen als -akker, -kamp, -stuk en -land.

2.3.3 De bouwlanden langs de Reest

Voor de erven langs de Reest zijn in 1641 zowel registers als kaarten opgemaakt. Alle esjes en bouwkampen zijn tot op de roede nauwkeurig opgemeten. Daarnaast staat in de registers met de eigenaars aangegeven welk deel was ingezaaid of woest lag. Van recent aangemaakte bouwkampen is bovendien het tijdstip van ontginning genoteerd. Omdat alleen de bouwlandpercelen zijn uitgetekend en andere topografische gegevens ontbreken, is het niet altijd mogelijk om de bouwlanden in hun landschappelijke context te plaatsen. Door vergelijking met de gedetailleerde minuutplans van 1827 lukt dat in de meeste gevallen wel. Als zo'n inpassing

41 - Veldnamencollectie Wieringa, RAD.
42 - Buil = heuvel, komt volgens Schönfeld veel in Oost-Nederland voor. Schönfeld, 1980, 39. Hoer zou een verbastering zijn van 'hore' of 'hor', een synoniem voor slijk. Aangezien het hier niet om laaggelegen drassige gronden gaat, lijkt deze uitleg hier niet van toepassing. Schönfeld, 1980, 51.
43 - Schönfeld, 1980, 64.

in de structuur van het minuutplan inderdaad mogelijk blijkt, krijgen we bovendien een beeld van de latere bouwlandontginningen.
Het meest oostelijke erf aan Drentse zijde was Gesenkamp, dat op 19e-eeuwse topografische kaarten ligt ingeklemd tussen de Paardelanden en een smalle groenlandzone langs de Reest. In 1640 bestond het bouwland van dit erf uit 8 mud en 3 schepel (3,3 ha), waarvan een 'linackertien' van 2 spint voor eigen gebruik werd afgetrokken. Slechts 1 schepel lag woest. Het bouwland werd door Peters met de onderzijde naar het noorden getekend, maar met enig geduld zijn de complexjes in te passen in de ruimtelijke structuur van de minuutplan. Volgens een aantekening van Peters waren de bouwkampen met wallen omgeven en werd ".. rondtome aen die wallen geweydet ..".

1 Hendrick Bartils Schrapveens nije aangemaakte campen anno 1636
2 Gochijen Schrapveens olde rogen camp
3 Jan Schrapveen olde rogen camp

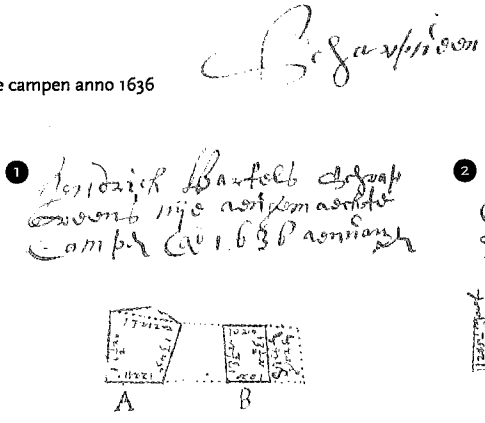

▼ Kaart 39 **De bouwlanden van Gesenkamp in 1641**
(Bron: OSA 845, Carst Peters; folio 23)

▲ Kaart 40 **De bouwlanden van Schrapveen in 1641**
(Bron: OSA 845; Zuidwolde, Carst Peters; folio 24)

In het nabijgelegen Schrapveen lag ruim de helft van het bouwland woest. De afzonderlijke bouwlandpercelen worden aangeduid als 'campen'. Twee kleinere percelen worden 'olde rogen camp' genoemd. De kampen zijn afzonderlijk weergegeven, dus niet in een ruimtelijk structuur. Met enig geduld konden ook deze losse structuren worden ingepast in de verkaveling van het minuutplan.

De windroos op de kartering van Rabbinge en Wildenberg geeft aan dat de bouwlanden hier wel in hun ruimtelijke structuur zijn weergegeven. De globale contouren zijn bovendien inpasbaar in de kavelstructuur van het minuutplan, hoewel zij in detail kunnen afwijken.

In Rabbinge wordt het grootste complex aangeduid als 'Rabbringer esche' deze bestond eigenlijk uit twee afzonderlijke complexen waartussen de twee erven 'Rabberinge' lagen ingeklemd en waarvan het meest noordelijke deel aansloot op de Wildenberger es. Verder zijn twee kampen aangegeven, waarvan een wordt aangeduid als 'die Rabringe haspel' en de andere als 'die cnollencamp'.[44] De twee erven van Rabberinge hadden ieder een evenredig aandeel van het bouwland in gebruik, dat in z'n geheel 45 mud

44 - haspel = haak.

1 huijsen op Rabringe
2 Rabringe Esche
3 veentie
4 Wijldenbarger Esche
5 huys ter Wijldenbargen

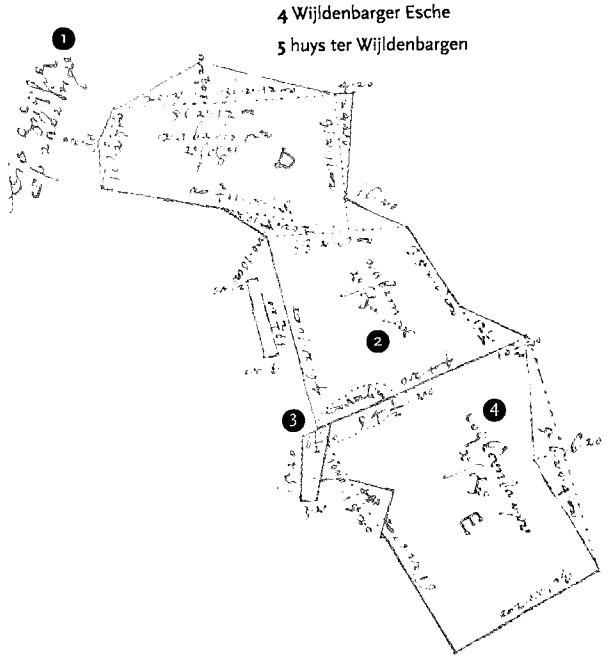

Kaart 41 **De bouwlanden van Rabbinge en Wildenberg in 1641**
(Bron: OSA 845; Zuidwolde, Carst Peters; folio 26 en 27)

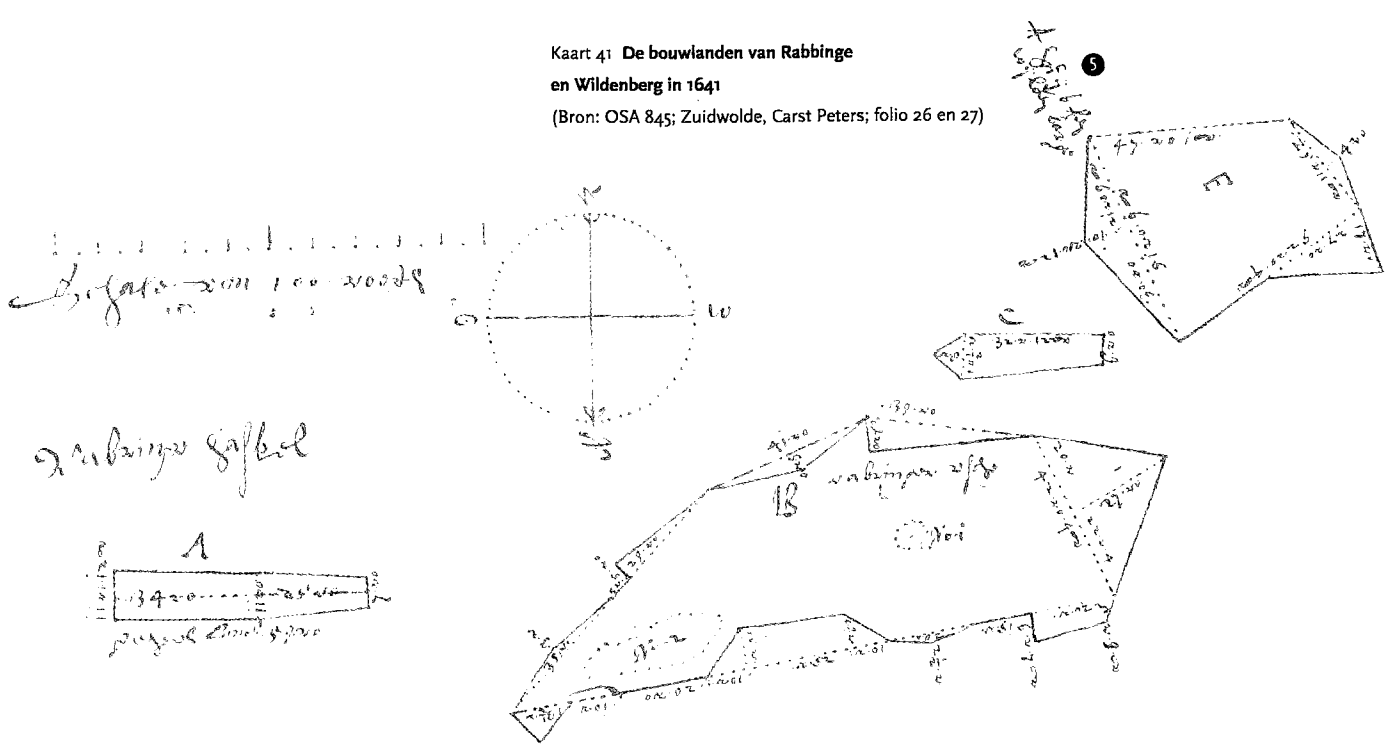

of 16 ha besloeg. Het 'woest' beperkte zich tot beide esjes en bedroeg slechts 6 mud en 3 schepel. Een aanzienlijk deel van het woest bestond uit sandtbergen die op de westelijk punt van de onderste es staan ingetekend (no 2). Midden in dezelfde es staat ook nog een 'veltien' van $^1/_4$ ha ingetekend (no 1).
Ook de es van Wildenberg bestond uit twee gescheiden complexen waartussen 't huys ten Wijldenbarge' lag ingeklemd. Het geheel had een oppervlak van 23 mud (8,3 ha), waarvan 4 mud woest. Vermeldenswaard is tenslotte dat de pastoor van Avereest een mud bouwland op de Wildenberger es in gebruik had.
De contouren van de Suydesche en de Nordencamp in Pieperij zijn eveneens herkenbaar in 19e-eeuwse karteringen. Ook hier lag 't huis tot Pijpenree' tussen de twee genoemde bouwlandcomplexjes ingeklemd. De Suydesche was 22 mud en 3 schepel groot. Aan de zuid en westzijde lag een kampje van 2 mud en 2 schepel, dat van het geheel werd afgetrokken, omdat dit, aldus Peters, ".. tusken die twe beslotene linien leit en altoos als weydelandt wort gebruickt ..". De veel kleinere Nordercamp had een oppervlak van slechts 7 mud.
Bloemberg vormde het laatste Zuidwoldse erfcluster langs de Reest. De bouwlanden werden door Peters niet als es aangeduid maar gewoon als 'boulandt' of als 'campen'. De 17e-eeuwse karteringen zijn ook hier zonder probleem te integreren in de structuren van het minuutplan. In 1640 lagen de twee erven aan de noordzijde van het grootste bouwlandcomplex (A), dat een

▼ Kaart 42 **De bouwlanden van De Pieperij in 1641**
(Bron: OSA 845 Zuidwolde; Carst Peters folio 29)

▼ Kaart 43 **De bouwlanden van Bloemberg in 1641**
(Bron: OSA 845 Zuidwolde; Carst Peters folio 30)

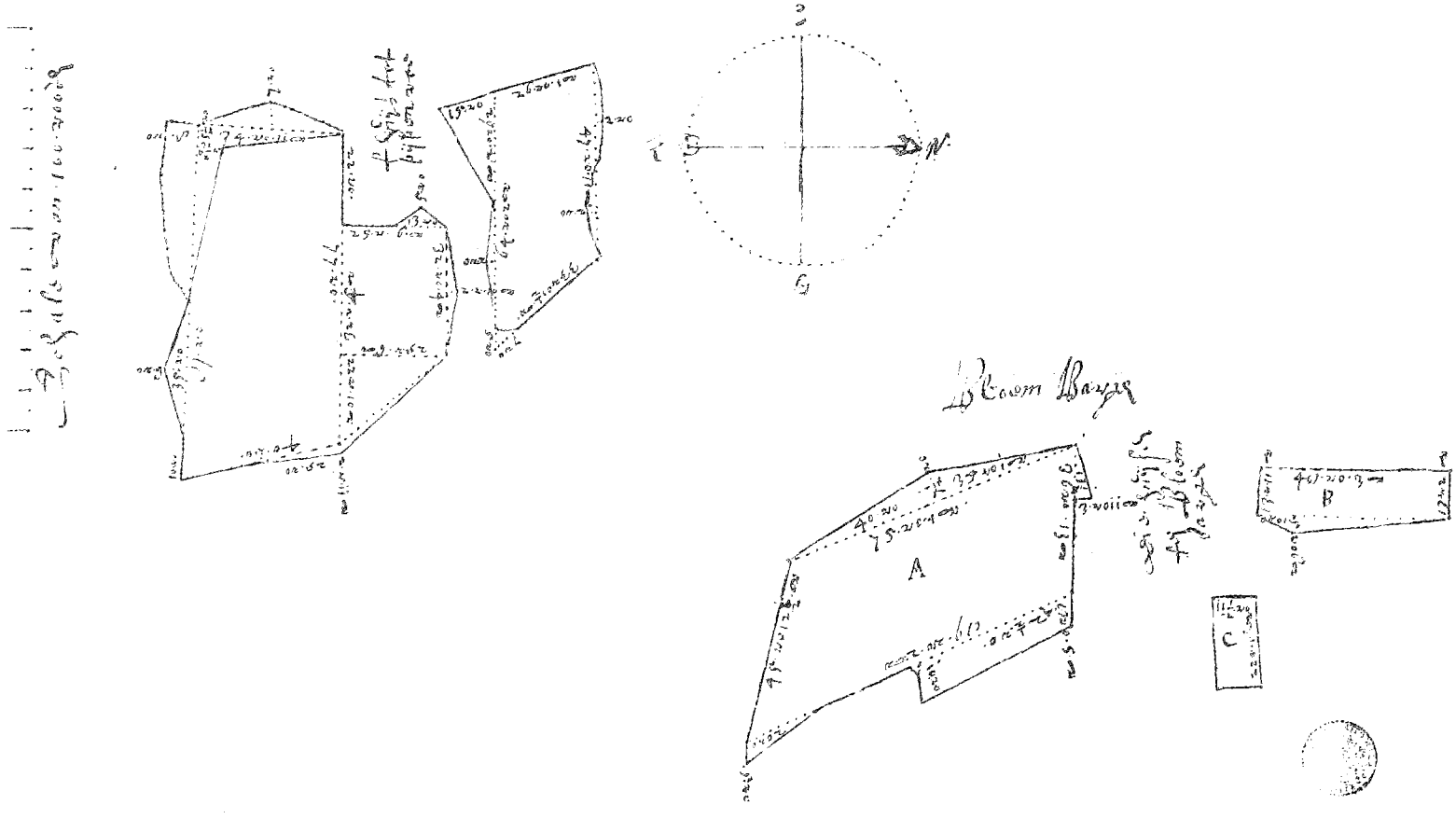

oppervlakte had van 19 mud of bijna 7 ha. Het woeste bouwland beperkte zich tot enkele verspreid liggende kampen (B en C) ten noorden van 'die huysen ter Bloembargen'.

2.3.4 De herziening van 1741-1754

Dankzij de eerste grondschatting hebben we nu een vrij gedetailleerd inzicht in de omvang en verspreiding van de essen en bouwkampen rond het midden van de 17e eeuw in het Reestgebied van Zuidwolde. Bijna honderd jaar zou de registratie van 1654 het uitgangspunt vormen voor de grondschatting. Tussentijds zijn geen gegevens beschikbaar van een vergelijkbaar informatieniveau. Pas in 1741 besloten Ridderschap en Eigenerfden tot een herziening, die net zo moeizaam tot stand kwam als een eeuw daarvoor.[45] Voor Zuidwolde werd het definitieve register van 'de nieuw gebouwde huizen en de nieuw aangemaakte landen sedert 1654' in 1752 opgesteld.

De veranderingen in het tijdsbestek van bijna een eeuw manifesteerden zich in Zuidwolde met name in het bouwlandgebruik. De weidebraak aan de randen van de centrale stuwmorene had plaatsgemaakt voor een systeem van permanent zaailand. Met uitzondering van enkele verstoven akkers werden alle woeste bouwlanden van weleer in 1752 tot het reguliere bouwland gerekend en opgewaardeerd van 27 naar 53 car.gld. Ook op de erven langs de Reest werden alle voormalige woeste landen nu tot 'normaal bouwland' gerekend.

In het hele kerspel, dus inclusief Veeningen, was in 1752 in totaal 1126 mud (407 ha) bouwland in gebruik. Het 17e-eeuwse begrip 'woest' verbonden aan het driesstelsel was definitief uit het register verdwenen. De aanduiding 'woest' had nu echter een letterlijke betekenis in de vorm van zogenaamde verstoven landen. Het ging om zo'n 47 mud (17 ha) verstoven akkers op de essen van de centrale kluften, die buiten de schatting werden gehouden (tabel 36). Waarschijnlijk waren deze verstoven bouwlanden het gevolg van de ongewoon felle noordooster stormen die het gebied tussen 1730 en 1740 in de koude winters hadden geteisterd en die ook het stuifzandgebied tussen Linde en Nolde weer hadden geactiveerd (1.4.2)

De algehele intensivering van het bouwlandgebruik door de afschaffing van het driesstelsel kan uiteraard niet los worden gezien van de overige bedrijfscomponenten in het gemengde bedrijf van Zuidwolde. Eerder spraken we het vermoeden uit dat er een rechtstreeks verband zou bestaan tussen het gebrek aan nabijgelegen groenlanden en het hoge percentage 'woest' op de essen. Dat laatste zou een gevolg zijn van het extensieve akker/weidestelsel dat een alternatief vormde voor de lage mestopbrengst. Hoewel de esbeweiding na de oogst ongetwijfeld zal zijn voortgezet, verloor de veestapel door het

De Wildenberg vanuit het Reestdal

45 - Brood, 1991, 67.

Kaart 44 **De opmeting van het Heuveland en de kleine Haartie in Gesenkamp in 1794**
(Bron: Collectie Ten Wolde no1)

intensievere bouwprogramma in het groeiseizoen een aanzienlijk weideterrein. Dit verlies moet op de een of andere manier zijn gecompenseerd, anders is het moeilijk voor te stellen hoe een dergelijke intensivering heeft kunnen plaatsvinden zonder de grotere mestbehoefte veilig te stellen.

Nu zijn er inderdaad concrete aanwijzingen in de herziening die wijzen op een compensatie voor de inperking van de weidemogelijkheden op de essen. Op de topografische kaart van 1850 liggen in de nabijheid van alle kluften groenlandcomplexen in alle soorten en maten. Zo zien we onder Ten Arlo de Sloten en de Lubbinger Wester Slag, bij Kerkenbos de Vennen en het Westerveld en onder Bazuin de Hooge Slooten. Voorts liggen ten oosten van Schottershuizen en Linde en ten westen van Drogt, aansluitend op de erven, uitgestrekte groenkampen die zich vanaf de keileemrug opstrekten in het veen. De aanleg van deze nabijgelegen groenlandcomplexen begon in de eerste helft van de 18e eeuw. Enkele veldnamen staan reeds in het register van 1752 vermeld en komen overeen met de toponiemen op 19e-eeuwse topografische kaarten.

Tabel 36 **Bouwlandoppervlakte (ha) in de kluften van Zuidwolde, exclusief Veeningen**
(Bron: OSA 845 en 858; kadaster 1832)

* inclusief de 'verstoven' bouwlanden.
** nu inclusief 'opslagen'.

	1654		1752	kad. 1827
	'gezaai'	'woest'		
Ten Arlo	39	25	64	101
Steenbergen	48	42	90	118
Kerkenbosch	41	37	78	115
Schottershuizen ('Op te Eekel')	8	8	16	90
Linde	14	10	24	
Bloemberg (Rabbinge, Wildenberg) (Pieperij, Bloemberg)	35	6	41	68
Nolde	20	9	29	52**
Bazuin/Drogt	36	27	63	74
Totaal	241	164	405*	618

Het register vermeldt 38 dagmaat (26 ha) van dergelijke nabijgelegen groenkampen. Een vergelijkbare activiteit bestond uit de aanleg van zogenaamde haverkampen die evenals de eerder genoemde groenkampen, op 100 car.gld. per dagmaat werden geschat. Kenmerk van de haverkampen was een wisselbouw waarbij de verbouw van haver na een of meer jaren werd opgevolgd door een langere periode van groenland.[46] Deze vorm van akkerweidestelsel diende om de kwaliteit van de weideflora te verbeteren en werd bij voorkeur toegepast op nattere veengrond. Als nieuwe ontginningen worden in het register van 1752 ten slotte nog de boekweitkampen genoemd. In eerdere registraties werden ze ook wel aangeduid als 'gemest boekweyten landt', om ze te onderscheiden van de brandcultuur

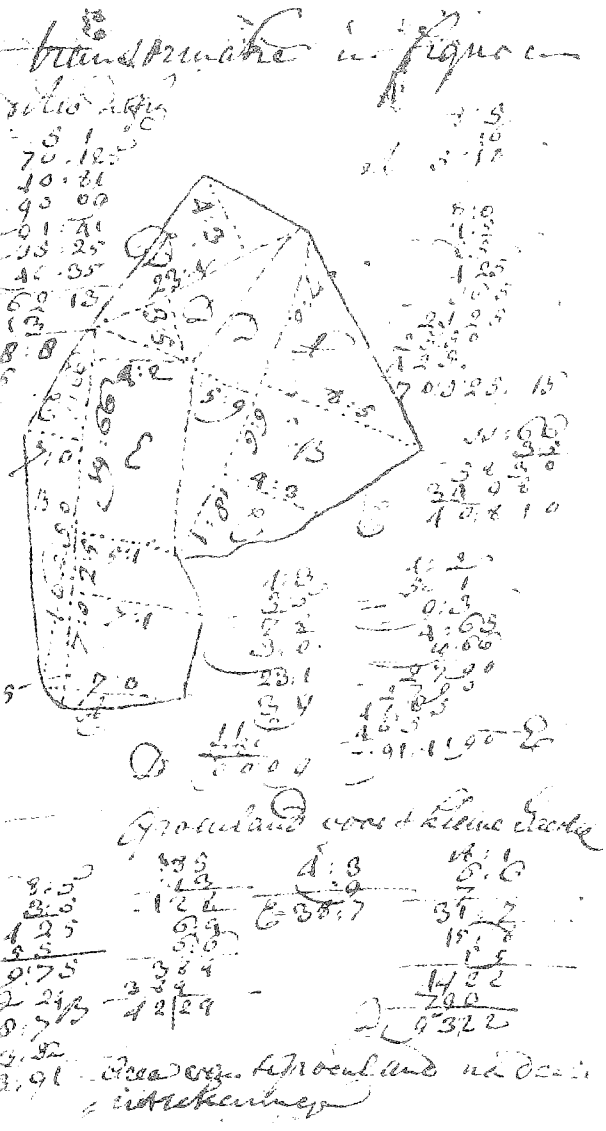

met veenboekweit. Het is overigens de vraag of bij deze laatste categorie kampontginningen ook sprake was van een akkerweidestelsel. De 'boekweite campys op de Riesten' vond de schulte in 1745 namelijk van zo weinig waarde dat zij volgens hem niet hoger dan 15 car.gld. getaxeerd dienden te worden.
De aanleg van afzonderlijke weidekampen was ongetwijfeld een verbetering ten opzichte van de extensieve weidebraak, hoewel we ons over de kwaliteit van het groenland geen overdreven voorstelling moeten maken. De 'prisering' van 100 car.gld. per dagmaat, dus een derde van de waarde van het groenland langs de diepjes, zegt op zich al genoeg. Bij eerdere registraties worden bepaalde kampen getypeerd als 'half heideveld' en in enkele gevallen zelfs als 'meest heideveld'.

Aan de andere kant is soms sprake van 'klaverkampen', hetgeen met name bij de haverkampen zou kunnen duiden op onderzaai met klaver.

2.3.5 Het kadaster van 1832

In de Franse Tijd was reeds een begin gemaakt met de opzet van een kadastrale administratie voor een nationale grondbelasting en voor een basis van het eigendomsrecht op onroerende goederen. Deze nieuwe wijze van registratie vormt een derde ijkpunt voor ons onderzoek naar de veranderingen in het grondgebruik.
Hoewel het kadaster officieel in 1832 werd ingevoerd, werden voor Zuidwolde de opmetingen en de OAT 's reeds in 1827 afgerond. Sinds de Herziening van 1752 overbrugt het kadaster dus een tijdsbestek van 75 jaar. Juist in deze periode verdiepte het intensiveringsproces zich waarbij op het landbouwbedrijf meer arbeidskracht werd ingezet om steeds grotere overschotten op de markt te brengen.[47]
In Zuidwolde manifesteerde deze maatschappelijke trend zich onder meer in een aanzienlijke uitbreiding van het bouwland. In het voorgaande werd duidelijk gemaakt dat de totale oppervlakte van 405 ha in 1752 vooral was bereikt door omzetting van 'woest' bouwland in 'regulier'.
De tweede helft van de 18e eeuw was vooral een periode van geheel nieuwe ontginningen waardoor in 1827 de totale oppervlakte was uitgegroeid tot 618 ha. Een toename van maar liefst 52%!
De ontginningsactiviteiten na 1750 kunnen naar ontginningswijze en voorkomen worden onderverdeeld in een viertal categorieën. De grootste uitbreidingen werden gerealiseerd op de escomplexen van de centrale stuwmorene volgens het principe van de 'opgang'. Een 'opgang' kan in de Zuidwolder situatie worden gedefinieerd als het recht om aansluitend aan het bestaande bouwland nieuwe kampen 'aan te maken' in veldwaartse richting.[48] Het recht was voorbehouden aan de eigenaren van de esstroken die in de

47 - Bieleman, 1987, 671.
48 - Etstoel 16, protocol no 54 folio 32, juni 1761. In het hoofdstuk 'de gemeenschappelijke marken' wordt uitgebreid op deze bron ingegaan.

49 - Schultegerechten 94
deel I no 19.

meeste kluften de stuwmorene van oost naar west opdeelden. In feite hebben we hier dus te maken met een beperkte vorm van opstrek die leidde tot een nieuwe generatie van veldontginningen op de flanken van de stuwmorene. De jonge kampontginningen werden niet alleen aan de veldzijde door een wal afgeschermd, maar vaak waren zij ook onderling door wallen van elkaar gescheiden. Zo werd in 1768 voor het herstel van een wal langs de Brandehoevekamp in Drogt een bedrag van twee gulden in rekening gebracht.[49] Waarschijnlijk moeten deze afscheidingen in verband worden gebracht met de veelvuldig toegepaste wisselbouw waarbij inscharing met vee mogelijk werd.
In 2.5.3 wordt verder ingegaan op de inhoudelijke aspecten van de 'opgang' en de ruimtelijke gevolgen van dit principe. Hier beperken we ons tot de constatering dat 70 tot 100% van de ontginningen in de kluften op de stuwmorene werden gerealiseerd volgens het principe van de 'opgang' (tabel 36). Het resterende deel kan worden aangeduid als bouwlandontginningen bij keuterijen in het buitengebied. Naar ligging kunnen deze worden onderscheiden in keuterijontginningen in de groenlanden langs de Hoogeveensche Vaart en in het Westerveld van Kerkenbos. Bij de uitbreidingen van Nolde spelen bovendien, zij het op bescheiden schaal, de vestigingen in de Opslagen een rol.
In de OAT's van het kadaster worden de bouwlanden in vier kwaliteitsklassen onderscheiden. Wegens het ontbreken van de tabellen 5-bis zijn we niet op de hoogte van de exacte betekenis van deze waarderingen. Wanneer de kwaliteitsaanduidingen op de minuutplans worden ingebracht, tekent zich een duidelijke structuur af. Opvallend is in de eerste plaats de kwaliteitsvermindering van de bouwlanden in veldwaartse richting. Dit algemene verschijnsel weerspiegelt de fasering in het ontginningsproces en vormt een maatstaf voor de kwaliteit van de bouwvoor. De noodzakelijke plaggenbemesting droeg in de tijd in belangrijke mate bij tot een gestage kwaliteitsverbetering van de bouwvoor. Dientengevolge zijn op basis van hun hoge waardering (klasse 1 en 1/2) de oudste ontginningsblokken nabij de woonkernen en de oudste ontginningsassen van de latere repelverkaveling duidelijk herkenbaar. De lagere waardering van de buitenranden laat zich verklaren door het stelsel van de extensieve weidebraak waardoor hier pas in de loop van de 17e en 18e eeuw een reguliere plaggenbemesting werd toegepast.
Een ware ontginningshausse speelde zich na 1750 af in de jongste marke Schottershuizen. In 1752 omvatte het bouwland van deze pioniersnederzetting nog slechts 16 ha, maar in 1832 was de es uitgegroeid tot een complex van maar liefst 90 ha. De snelle uitbouw van de Schotteresch voltrok zich volledig volgens het principe van de

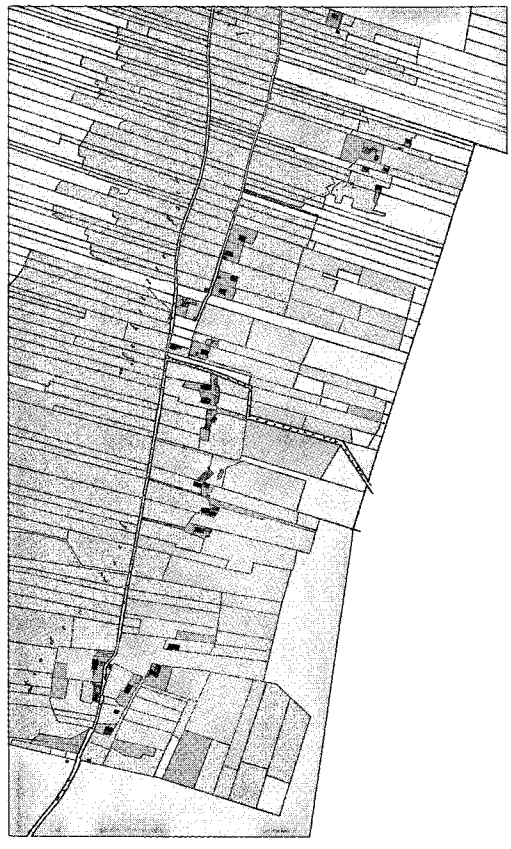

Kaart 45 **Detail van de jonge nederzetting Schottershuizen en Linde**
(Bron: basiskaart; kad. 1832)

'opgang' en leidde eind 18e eeuw tot problemen. In feite was Schottershuizen van oorsprong een typische keuternederzetting van enkele 'schaapschotten' die in de tweede helft van de 18e eeuw uitgroeide tot een volwaardig 'wegdorp' met opstrekkende bouwlanden. Binnen enkele generaties werd de ruimte op de stuwmorene tussen Kerkenbos en Linde opgevuld met een lint van boerderijen met van oost naar west opstrekkende huiskavels. In het voormalige veld hadden de buren Drogt en Bazuin hun veedriften en hooiwegen die een rechtstreekse verbinding vormden met de Opslagen en de hooilanden langs de bovenloopse Reest.

In 1793 ontstond tussen de hoofdmomber (voogd) van een erfgoed in Schottershuizen en de buren van Drogt en Bazuin een conflict over het recht van overpad door de pas ontgonnen bouwakkers van het voogdijerf.[50] Het protocol met twee bijbehorende manuscriptkaarten geeft een aardig beeld van de ontwikkeling van Schottershuizen en de uitbreiding van het bouwlandencomplex.[51] De aanklager, in de persoon van de hoofdmomber, had de landmeter Slooten twee kaarten laten samenstellen om de Etstoel inzicht te geven in de ruimtelijke situatie. Op de mooi ingekleurde manuscriptkaarten werden de oude veldwegen aangegeven die voor de opstrekkende bouwlanden vanuit de Kerkweg moesten wijken, maar die kennelijk nog zichtbare sporen in het landschap hadden nagelaten. Een aardig detail, aangegeven met het kapitaal C, vormt de akker van B. Bazoen, waarvan het zuidelijke gedeelte twee jaar eerder

50 - Etstoel 24, deel 4 fol. 92/94.
51 - Markearchief Drogt, no 2 en 3.

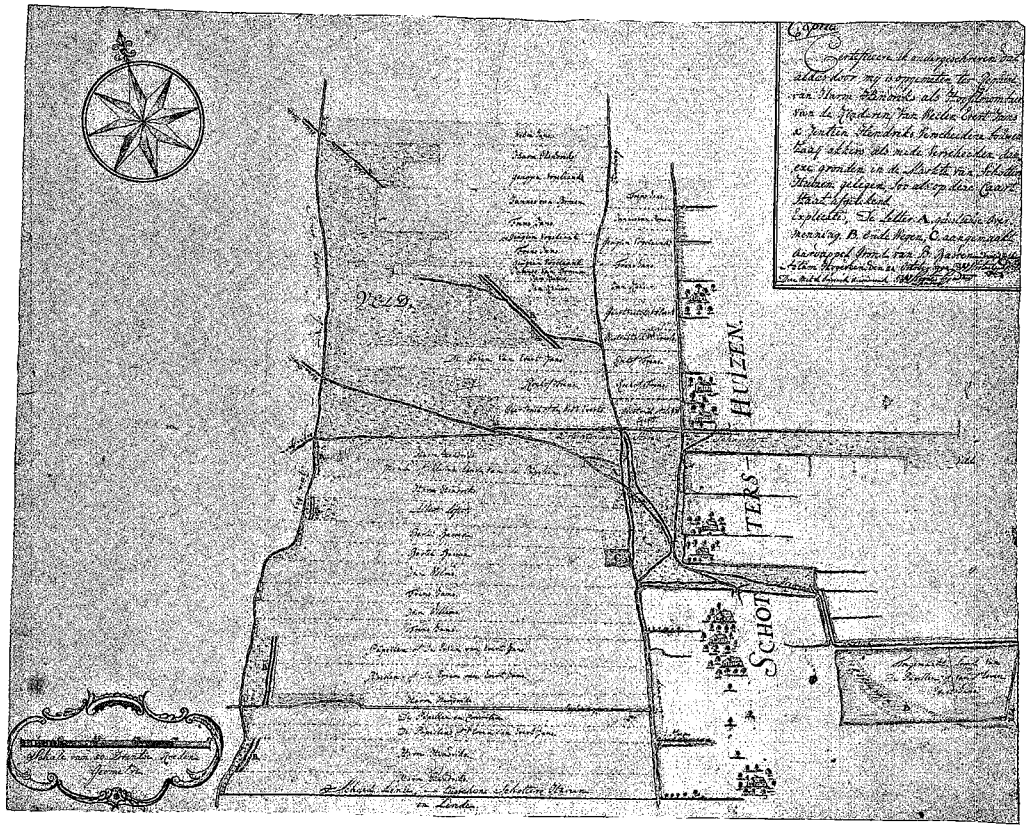

Kaart 46 **Manuscriptkaart van Schottershuizen uit 1794 over het recht van 'overmenning'**
(Bron: Markearchief Drogt no 2)

Kaart 47 **De veldnamen op de escomplexen van Drogt en Bazuin** (Bron: inventarisatie Jan Wieringa; RAD)

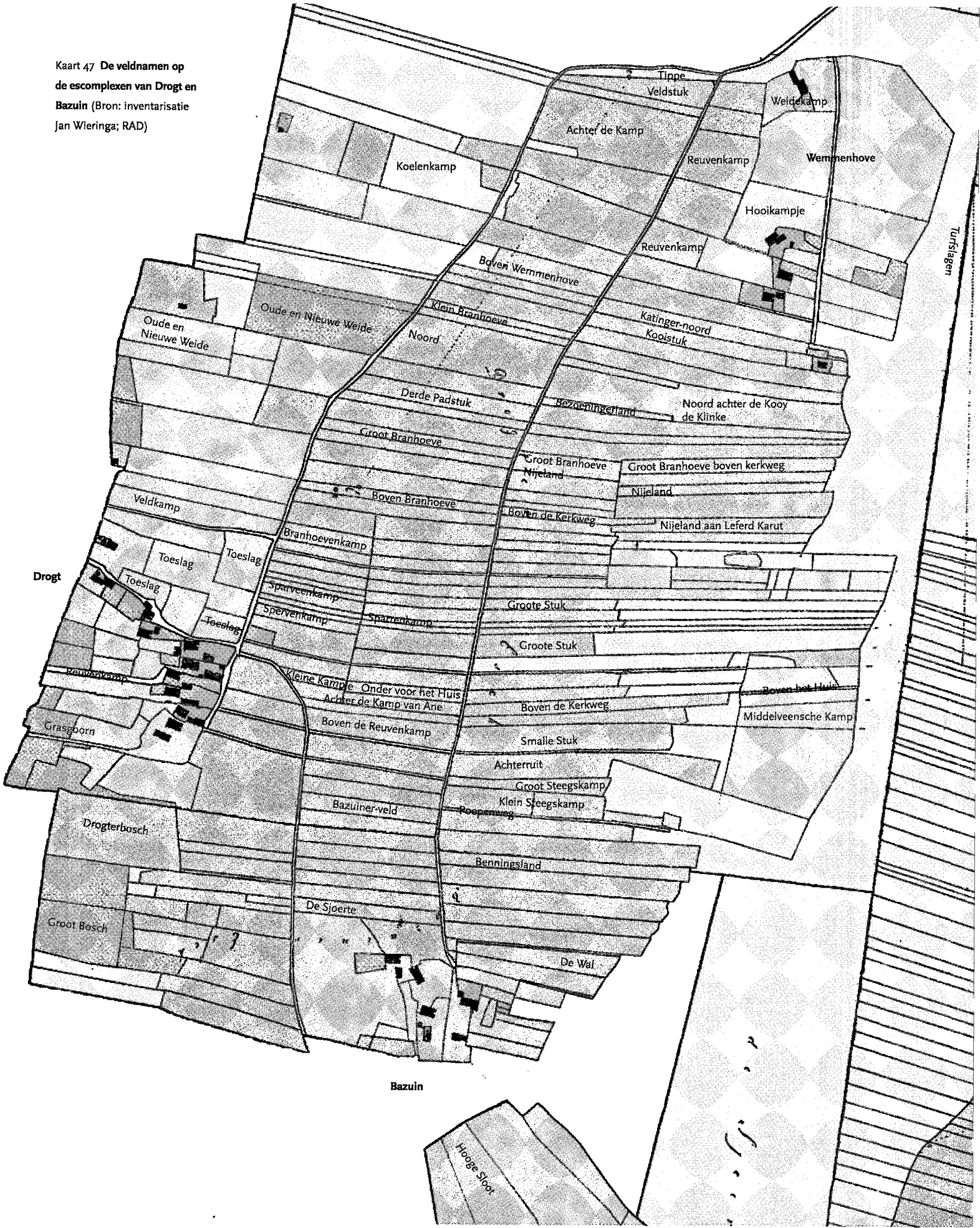

was 'angebouwt' (ontgonnen) en met aardappelen was bepoot.
De aanklager betwistte van het recht van 'overmenning' (overpad) door zijn roggeakker. Hij probeerde aan te tonen dat de 'Schapenweg' van Drogt en Bazuin geen 'Heereweg' (openbare weg) was. De Etstoel bleek niet gevoelig voor zijn degelijk onderbouwde redenering. Het college beschouwde de veedrift en hooiweg niet als een willekeurig karrespoor maar als een 'noodweg' en verklaarde de eis tot verbod van de 'overmenninge' als ongegrond.[52]

Ook de Reesterven leverden een niet onbelangrijke bijdrage aan de ontginningsijver van na 1750, hoewel het aandeel van erf tot erf nogal kon verschillen. In tabel 36 zitten de nieuwe ontginningen van Schrapveen en Gesenkamp verscholen in het totaal van Nolde. De bouwlanden van Rabbinge, Wildenberg, Pieperij en Bloemberg ondergingen een uitbreiding van 27 ha.
In de bovenloop leverde een drietal keuterijen een zeer bescheiden bijdrage aan de bouwlandontginningen. De optrekjes waren in handen van boerenconsortiums en dienden mogelijk als seizoensverblijven voor werkzaamheden ten behoeve van de boekweitbrandcultuur en in een enkel geval als buitenpost voor de winning van schapenmest. De laaggewaardeerde bouwkampjes waren nog geen hectare groot. Bij de Bruyneberg langs de Reest werd vlak na 1750 de keuterij 'Schut' gevestigd. Hier werd blijkens een momberrekening van 1771, 'geëxperimenteerd' met de verbouw van aardappelen en bonen.[53] Het plaatsje werd voor *f* 27,50 aan ene Albert Bennink verhuurd. Verder stroomafwaarts langs de oevers en in de Paardelanden lagen de huisakkertjes van plaggenhutten die in handen waren van consortiums uit Drogt, Linde en Bazuin.
Met de vestiging deze pioniers was een eerste stap gezet naar de openlegging en bewoning van het afgelegen veengebied. Hun bijdrage aan de ontginningen was in 1832 nog zeer bescheiden.
Bovendien waren de huisakkertjes van slechte kwaliteit door het ontbreken van een noodzakelijke veestapel. Nieuwe bouwlandontginningen waren in die tijd dan ook in hoofdzaak afhankelijk van het initiatief en de mogelijkheden op de oude boerenplaatsen.
Het meest afgelegen erf Gesenkamp moest zich in 1832 nog steeds behelpen met het hoekvormige akkercomplex dat reeds in de Late Middeleeuwen op een dekzandkop aan de boorden van het veenbeekje was ontgonnen. Direct ten westen van het oude erf staat op het minuutplan een keuterij met een opstrekkend bouwkampje aangegeven, maar ook hier moet in eerste instantie gedacht worden aan een bescheiden uitvalsbasis voor de exploitatie van veenboekweit.
Ook in Schrapveen werden de ontginningsmogelijkheden nog in sterke mate bepaald door de fysische gesteldheid van het terrein. In 1654 lagen er in het buurtschap nog twee erven, waaronder een meierplaats die in de loop van de 17e eeuw zou verdwijnen. Daarvoor in de plaats kwamen twee keuterijen doch het bouwland was slechts gegroeid met een kampontginning van nog geen hectare. Net als in 1641 beperkte het bouwland zich tot enkele smalle zandruggen.[54]
Buiten deze zandeilanden was akkerbouw zonder intensieve ontwatering in het bovenloopse veengebied vrijwel uitgesloten. Reeds in de 17e eeuw was hier het fysische potentieel voor bouwland vrijwel volledig benut.
In Rabbinge groeiden de 17e-eeuwse escomplexjes met zo'n 6 ha uit tot 22 ha. Met uitzondering van de perifeer gelegen 'Rabringe haspel', vallen de 17e-eeuwse karteringen van Peters nagenoeg samen met de 'dikke enkeerdgronden' van 50 to 80 cm (EZ) op de bodemkaart van 1 : 10.000.
De latere ontginningen, zoals de smalle strook tegen de 'Harsmaet' en de randontginningen aan de veldzijde, hebben slechts een humusrijke bouwvoor van minder dan 50 cm. De laatste hebben bovendien een lage waardering (klasse 4) in het kadaster.

52 - Noodweg of notweg is een weg over andermans grond die toegang verschaft tot een stuk land dat niet aan een openbare weg of vaart ligt.
53 - Schultegerechten 94, deel I, no 19.
54 - Bodemkaart 1:10.000; Relatienotagebied 'De Reest', Wageningen 1981.

De Reest bij Rabbinge en Wildenberg met de deels beboste esjes
(Bron: Paul Paris-Airprint Amstelveen)

De uitbreiding van bijna 3 ha werd in Wildenberg in hoofdzaak gerealiseerd in de vorm van een vierkante kampontginning die geheel los lag van de oude escomplexjes langs de Reest, op ruim 300 m van het erf in het veld. In de OAT wordt de veldontginning laag gewaardeerd en op de bodemkaart wordt het kampje slechts als een veldpodzol aangegeven, terwijl de oude bouwlandkernen ook hier weer samenvallen met de 'dikke enkeerdgronden'. In 1641 had de 'geheelen esche' een omvang van ruim 30 mud (10,8 ha). In 1827 lag het oorspronkelijke erf nog steeds temidden van beide esjes, waarvan de structuur nauwelijks is veranderd. De toename van het bouwland met 4,2 ha moet vooral worden toegeschreven aan de bouwkampen van twee keuterijen die aan de overzijde van de weg werden gevestigd. Daarvan was het zogenaamde Hol in handen van

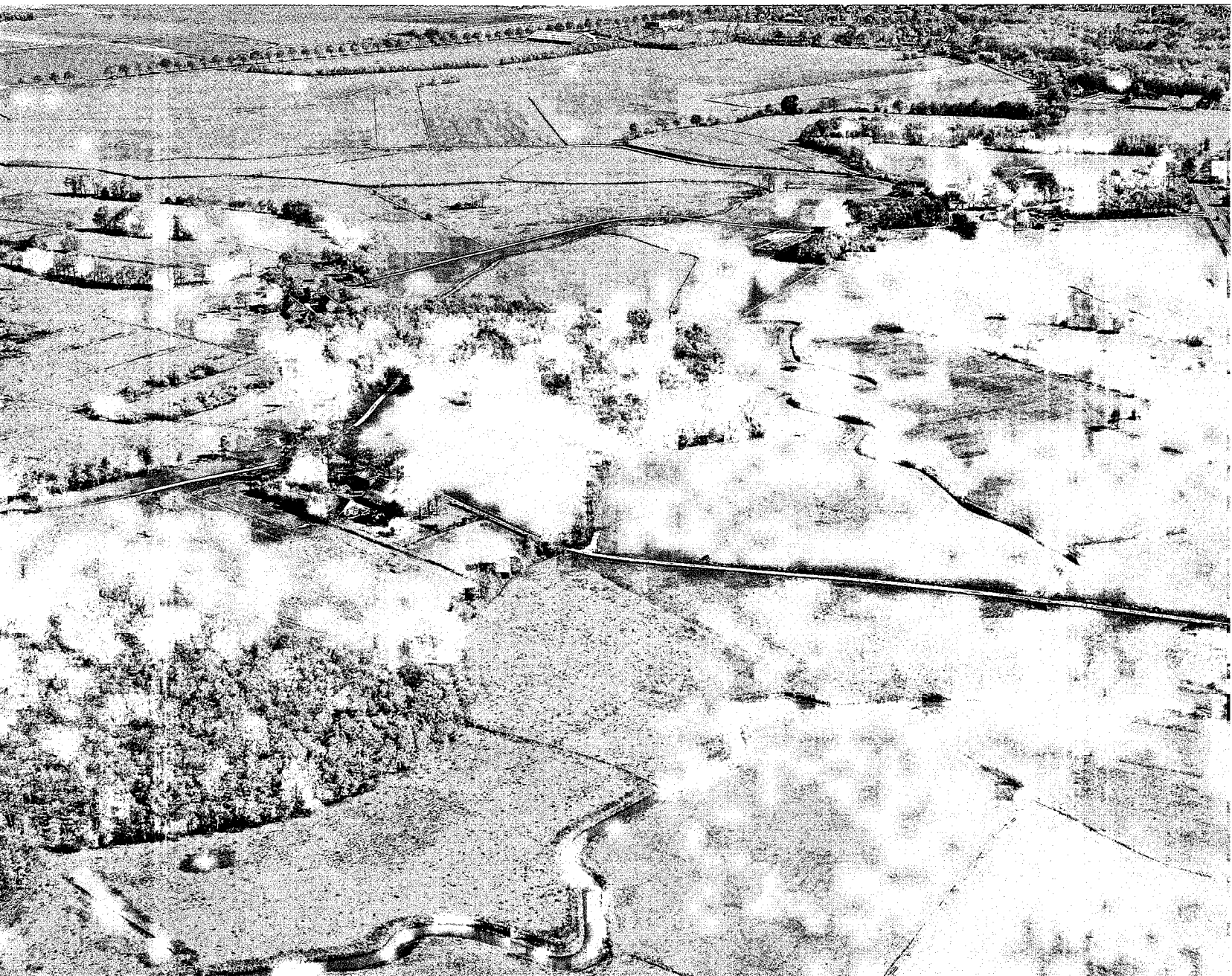

G.J. Bloemberg, terwijl de andere keuterij tot Pieperij behoorde. De nieuwe vestigingen met hun kampontginningen lagen op de uitloper van een dekzandopduiking die op de bodemkaart als laarpodzolen staan aangegeven. De veel oudere zuidelijke eskern van de Pieperij wordt gekarteerd als een dikke enkeerdgrond van 50-80 cm. De 'norden camp' die in 1641 ook tot de es werd gerekend staat echter als laarpodzol aangegeven. Van alle Zuidwoldse Reesterven leverde Bloemberg na 1750 de grootste bijdrage aan de bouwlandontginningen. In 1641 bestond het buurtschap nog slechts uit twee erven die 8,7 ha bouwland in gebruik hadden. In 1827 zijn deze oorspronkelijke kernen niet verder uitgegroeid. Aan de noordzijde van de Nieuwe Dijk werden na 1750 twee erven gesticht die met hun bouwlandontginningen ruim 11 ha aan de groei bijdroegen. De nieuwe generatie bouwkampen kenmerkten zich door een rechthoekige opstrek in veldwaartse richting.

2.3.6 Conclusies

De wijzingen in het bouwlandgebruik tussen 1650 en 1830 laten zich als volgt samenvatten. In de 17e eeuw bestond in Zuidwolde een aanwijsbaar verband tussen de perifere ligging van de groenlanden en het stelsel van weidebraak in de periferie van de essen. Toen men ook in de randgebieden overging op een permanente vorm van akkerbouw moest een alternatief worden gezocht voor de weidebraak. Men vond de oplossing in de ontginning van nabijgelegen groenlanden in de erosielaagten en in de randzones van stuwmorene. Het ging daarbij om laaggelegen broeklandcomplexen en wat schaarse kampontginningen in veldwaartse richting. De veranderingen in de periode 1650-1750 bestonden dus uit een intensiever gebruik van het bouwland door het volledig terugdringen van het fenomeen 'woest'. De contouren van de essen zijn in deze periode nauwelijks veranderd. Dat verandert na 1750 wanneer de 'opgang' de motor gaat vormen van een geheel nieuw ontginningsproces.
De uitbreiding van het bouwland tussen 1752 en 1827 met 52%, zoals in voorgaande werd geconstateerd, is naar Drentse maatstaven zeer opmerkelijk. Weliswaar constateerde Bieleman voor de es- en veenranddorpen eveneens een forse toename van ruim een derde, maar bij deze uitkomst plaatste hij nadrukkelijk een aantal vraagtekens. Hij twijfelde met name aan de betrouwbaarheid van de pre-kadastrale opmetingen en constateerde een veel ruimere maat van het kadaster door opneming van landbouwpaden, greppels e.d.
De resultaten van ons detailonderzoek in Zuidwolde voeden deze twijfel niet. De nauwkeurigheid van de 17e-eeuwse opmetingen konden worden getoetst door een vergelijking van de bouwlandkartering van Peters met de kadastrale opmetingen van 1827. De oorspronkelijke structuren zijn zonder veel inspanning te herkennen op de minuutplans en bleken na omrekening zonder grote afwijkingen qua oppervlakte overeen te komen. De aanzienlijke bouwlandontginningen konden in Zuidwolde bovendien door geheel andersoortige bronnen worden bevestigd. De case-study Zuidwolde maakt dus duidelijk dat een rechtstreekse vergelijking tussen grondschatting en kadaster een vrij betrouwbare maatstaf is om de ontginningen van na 1750 in beeld te brengen.

2.4 De groenlanden

55 - OSA, 845, folio 135 t/m 161 en 162 t/m 192.

Voor de aanleg en exploitatie van hooi- en weilanden was men in Zuidwolde vooral aangewezen op de beekdalsystemen van het Oude Diep in het noorden en de Reest langs de zuidelijke kerspelgrens. Hoewel de eerste onder Echten in de eerste helft van de 17e eeuw was vergraven tot de 'Echtinger Nieuwe Grift' behield het dal aan beide zijden z'n functie als groenlandecotoop. Langs beide stromen lag reeds in de 17e eeuw een beekbegeleidende zone van broek- en hooilanden die bij de centrale kluften en de verspreide Reesterven in gebruik waren.

Zoals eerder aangestipt vormde in Zuidwolde de ligging van de nederzettingen in relatie tot de ruimtelijke spreiding van de groenlanden een probleem. Om greep te krijgen op deze complexe situatie onderscheiden we 'buitenlanden' en 'extra-territoriale groenlanden'. De eerste categorie waren groenlanden die buiten het kerspel lagen, maar wel in eigendom waren van boeren uit Zuidwolde. De tweede categorie bestond uit groenlanden die binnen het kerspel lagen maar buiten de markestructuur van de kluften vielen. Het overgrote deel van de groenlanden viel in Zuidwolde onder de twee bovengenoemde categorieën.

Voor een analyse van de 17e-eeuwse situatie zijn twee registraties van de grondschatting van belang, de zogenaamde lange en korte staten van 1648 en de definitieve registratie van 1654.[55] Door combinatie met de bijbehorende karteringen van de landmeter Peters kan nu een totaalbeeld worden gereconstrueerd van de verkaveling en de veldnamen van de groenlanden langs de Reest en het Oude Diep.

2.4.1 Het ruimtelijk patroon

Van belang is in de eerste plaats inzicht in de globale verdeling en omvang van de groenlandcomplexen. We maken daarbij gebruik van de opmeting uit 1648 en het definitieve register van 1654. De eerste registratie geeft een nauwkeurig beeld van de spreiding van de groenlanden binnen het kerspel, de laatste is vooral van belang voor informatie over de zogenaamde buytenlanden. Volgens de registratie van 1648 lag langs de Reest 97 dagmaat (66 ha) groenland en 111 dagmaat (75 ha) langs het Oude Diep. In het kerspel Zuidwolde lag dus een totale oppervlakte van 208 dagmaat of 141 ha groenland. Volgens de registratie van 1654 exploiteerden de Zuidwolders daarnaast nog een oppervlakte van 143 dagmaat (97 ha) aan zogenaamde 'buytenlanden'. Het totale groenlandbezit komt hiermee op 351 dagmaat of 238 ha.[56] Een en ander betekent dat ruim 40% van het groenland buiten het kerspel lag. Hiervan lag het overgrote deel in het naburige Echten (108 dagmaat) aan de overzijde van het Oude Diep. Een veel kleiner deel lag nog in Pesse (13,5 dagmaat), in De Wijk (12,1 dagmaat) en in Koekange (9,6 dagmaat).
De extra-territoriale groenlanden lagen zowel langs de Reest als langs het Oude Diep. Hoewel we hier niet verder zullen ingaan op de situatie langs het Oude Diep en de Echtinger Vaart, kan nog worden opgemerkt dat alleen het buurschap Veningen zijn groenlanden binnen de eigen marke had liggen. Alle overige kluften van Zuidwolde zagen zich geconfronteerd met extra-territoriale groenlanden. Vooral langs de Reest was dit verschijnsel zeer wijdverbreid. Met behulp van de lange en korte staten uit 1648 zullen we nu trachten deze complexe situatie te verduidelijken.
Opmerkelijk is dat bijna alle erven in Zuidwolde groenlanden langs de Reest hadden liggen. Een uitzondering vormden de erven van Veningen en vier van de zes erven in Ten Arlo. In tabel 37 staat de omvang van het groenlandenbezit per buurschap aangegeven. De kluften Linde, Nolde, Bazuin en Drogt hadden al hun groenland langs de Reest. Op een enkele uitzondering na gold dat uiteraard ook voor de Reesterven.

De spreiding van de eigendommen over het Reestdal was zeer versnipperd. Desondanks is het mogelijk om per kluft enige ordening aan te geven. Zo lagen de eigendommen van Steenbergen bij Schrapveen en stroomopwaarts, terwijl Linde haar bezittingen zag geconcentreerd rond Gesenkamp en ten oosten daarvan. Dat laatste gold ook voor Bazuin en Drogt, terwijl de laatste kluft opvallend veel bezit had bij Uiterste Oort. De Reesterven hadden, zoals te verwachten, het voordeel van nabijliggende groenlanden.
De afstand van de Zuidwolder kluften tot hun Reestlanden was uitzonderlijk groot. De meest noordelijke kluft Steenbergen spande in dit opzicht de kroon. Hemelsbreed lagen de erven van deze buurschap 7 tot 9 km van hun groenlanden verwijderd. In werkelijkheid was de weg door de onbegaanbaarheid van het tussenliggende veen veel langer. De ontsluiting liep voor een groot deel langs de buurtschappen over de keileemrug pal naar het zuiden om bij Schottershuizen en Linde af te buigen naar

	in dagmaten
Ten Arlo	0,5
Steenbergen	10
Kerkenkluft	16,5
Linde	5
Nolde	1,5
Bazuin	6,5
Drogt	13

Tabel 37 **Het aandeel hooiland van de Zuidwolder kluften in de Reestlanden**
(Bron: OSA 845; opmeting 1648)

56 - Bij optelling van de gegevens uit 1654 komt men op een totaal van 315 dagmaat. Het verschil met de gegevens van 1648 laat zich o.a. verklaren door de registratie van de Oeverstukken langs het Oude Diep. Deze werden in 1654 uitgedrukt in zogenaamde paarden- en beestenweiden en zijn als zodanig niet bij het overige groenland meegerekend.

57 - Etstoel 34, deel 4, fol. 92-94.

58 - Deel I, 2.2.1

Gesenkamp, terwijl de groenlanden bij Schrapveen via een zuidelijke route over Nolde werden ontsloten. Volgens de 19e-eeuwse infrastructuur moesten de boeren uit Steenbergen voor hun verst verwijderde hooilanden een afstand overbruggen van maar liefst 12 km! Het belang van een zo direct mogelijke ontsluiting gold uiteraard ook voor Bazuin en Drogt die voor hun groenlanden bij Uiterste Oort ook dergelijke afstanden moesten overbruggen. Vandaar waarschijnlijk de halsstarrige opstelling van de gemene boer uit Drogt in een proces met een particuliere grondeigenaar in Schottershuizen over de handhaving van een 'hereweg' die niet alleen als veedrift fungeerde, maar ook een rechtstreekse toegang verschafte tot hun ver verwijderde hooilanden (2.3.5).[57]

2.4.2 De waardeschatting

De kwaliteit van een stuk groenland of beter gezegd de landbouwkundige waarde, kan rechtstreeks worden afgeleid uit de waardeschatting in de registratie van 1654. Vaak staat ook in de kantlijn aangegeven welke waarde als uitgangspunt diende voor de berekening van een bepaald perceel. In Zuidwolde liep de waarde van de onderscheiden groenlandcomplexen nogal uiteen. De groenlanden langs de Reest vielen uiteen in twee hoofdcategorieën. Zo werden de bovenstroomse landen rond Schrapveen en verder stroomopwaarts op *f* 150,– per dagwerk (=dagmaat) geschat, terwijl het middenstroomse groenland vanaf Rabbinge en stroomafwaarts tot aan de kerspelgrens bij Bloemberg onder de categorie van *f* 200,– viel. Daarnaast werden in het bovenstroomse deel nog een aantal subcategorieën onderscheiden, zoals bij Gesenkamp en verder langs het 'Oosterdiep', dat op *f* 100,– werd geschat. Waarschijnlijk ging het hier om zogenaamd 'bovenlant' dat niet als hooiland werd beschouwd maar als beestenweide. Bovendien onderscheidde men onder Gesenkamp en Schrapveen nog zogenaamd 'wiltlant' dat slechts op *f* 62,– per dagwerk werd gewaardeerd.

Essentieel in dit verband is echter de constatering dat de bovenstroomse hooilanden dus lager werden gewaardeerd dan de middenstroomse landen. Toch vielen in Zuidwolde ook deze laatste niet in de hoogste categorie. Deze hooilanden van *f* 300,– per dagwerk lagen vooral langs het Oude Diep en aan Echtense zijde van het beekdal. Opmerkelijk in dit verband is dat de hooilanden na Bloemberg in het kerspel De Wijk wel in de hoogste categorie vielen. We zien dus langs de Reest aan Drentse zijde een duidelijke opbouw in de waardering van de hooilanden, die zich stroomafwaarts manifesteerde in een waardevermeerdering.

Helaas zijn we niet op de hoogte van de criteria die de landmeters hanteerden bij de vaststelling van de waarde van een bepaald stuk groenland. Uit de vele doleanties, die elders door eigenaren en boerschappen werden opgesteld naar aanleiding van de grondschatting, kan worden opgemaakt dat een globale aanduiding van de halfnatuurlijke vegetatie of de slechte kwaliteit van de bovengrond vaak als motief werd gebruikt tegen een bepaalde waardeschatting.[58] Onder de toenmalige condities vormden beide variabelen betrekkelijk eenvoudige criteria om de landbouwkundige waarde te bepalen. De schattingen moeten echter zeer globaal zijn geweest gezien de zeer grootschalige zonering van de twee hoofdcategorieën voor de Reestlanden in Zuidwolde. Afzonderlijke schattingen vonden dus niet plaats, doch de ligging van een hooiland in bijvoorbeeld de bovenloop of de middenloop bepaalde de waarde. Onder de condities van destijds, waarbij hooilanden niet werden bemest, werd de waarde vooral bepaald door de plaatselijke natuurlijke omstandigheden. Deze stonden op hun beurt onder invloed van een drietal ecologische variabelen die ruimtelijk een verschillende uitwerking hadden. In de eerste plaats moet gedacht worden aan de mogelijkheid van een natuurlijke bevloeiing waarbij het rivierwater in een natte winter- en voorjaarsperiode een perceel overstroomde en een laagje slib kon

achterlaten. Deze natuurlijke verrijking werd kunstmatig bevorderd door de aanleg van eenvoudige stuwen en schutten. De mogelijkheid van 'stromen' of 'wilde bevloeiing' was dus van betekenis voor de landbouwkundige kwaliteit van een hooiland omdat hiermee een voedselrijkere vegetatie kon worden bevorderd. 'Stroomlanden' worden in de grondschatting dan ook altijd hoger gewaardeerd dan 'bovenlanden'.[59] De omstandigheden voor 'stromen' waren over het algemeen het gunstigst in de benedenloopse landen. Het beekdal was hier breder en het reliëf gunstiger voor inundatie, terwijl het water door een hoger slibgehalte van betere kwaliteit was dan in de bovenloop. Bovendien was het waterdebiet hier dusdanig dat in natte perioden overstroming eerder regel dan uitzondering was. De slibrijke koopveengronden komen langs de Reest dan ook alleen voor in het benedenstroomse deel vanaf Haalweide onder De Wijk.[60]

Er zijn evenwel aanwijzingen dat ook in de bovenloop onder Schrapveen en Gesenkamp en verder stroomopwaarts de mogelijkheid zich voordeed om te 'stromen'. Zo bestond het Tyengeland onder Schrapveen uit het oeverland de Tyengemaet en het hoger gelegen 'Tyenge bovenlant'. Waarschijnlijk moeten we alle door Peters gekarteerde groenlanden met het achtervoegsel -maet of -maechien opvatten als zogenaamde stroomlanden. Er zijn bovendien aanwijzingen dat men ook in dit bovenloopse deel het 'stromen' kunstmatig trachtte te bevorderen. Met een zekere regelmaat komen we op het Zuidwoldse traject van de Reest de veldnaam 'Stalmaet' vier keer tegen. Etymologisch betekent 'stal' een omheinde, afgesloten plaats. Ook in het geval van water werd het begrip wel gebruikt als een afsluiting.[61] Met 'stal' wordt hier vermoedelijk een zogenaamde aalstal bedoeld, een fuikconstructie ten behoeve van de palingvangst. Vaak werden deze aalstallen gecombineerd met stuwen die in het voorjaar werden aangebracht om het 'stromen' te bevorderen.[62]

Een tweede ruimtelijk factor in een beekdalsysteem is de afbraak of vertering van veen waardoor een zekere mate van eutrofiëring of voedselverrijking plaatsvindt. Dit proces van bio-oxidatie kan in halfnatuurlijke situaties reeds op gang worden gezet door een oppervlakkige ontwatering van hooilanden, waarbij nutriënten als stikstof- en fosforverbindingen kunnen vrijkomen die de weideflora kunnen beïnvloeden. De snelheid van dit afbraakproces, of beter gezegd de mate van mineralisatie, wordt vooral bepaald door de zuurgraad en de veensoort.[63] Een maat voor de mineralisatiegraad is de verhouding koolstof/stikstof (C/N). In voedselrijke veensoorten is deze verhouding laag, terwijl die in oligotrofe en zure situaties juist hoge waarden kan aannemen. Op een aantal locaties langs de Reest is deze

59 - Elerie, 1989, 65 en Deel I 2.3.2. Zie ook OSA, 844. Prisering 1646.
60 - Stiboka, 1981.
61 - Woordenboek der Nederlandsche Taal.
62 - Koops, 1886, 80.
63 - Hendriks, 1992, 11 t/m 16.

De Reest bij Bloemberg

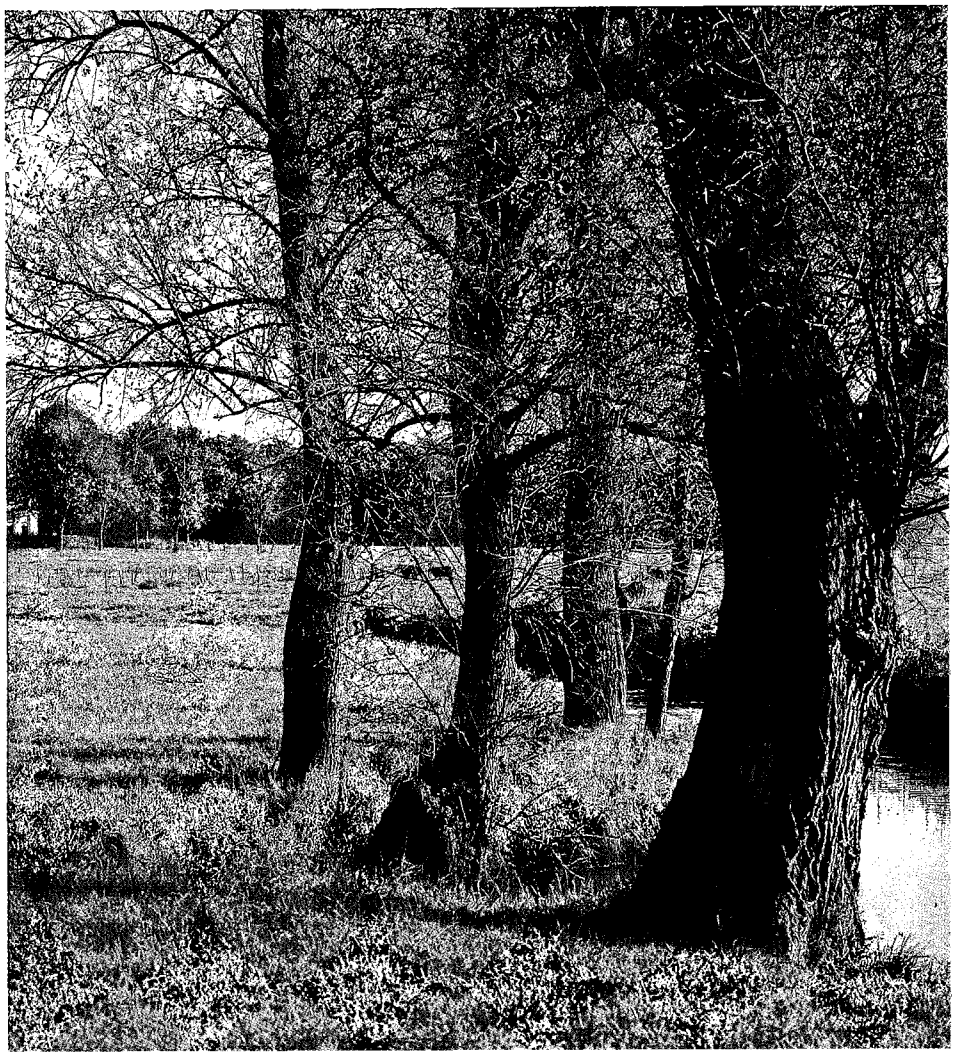

1 Uittersten Oort
5 Smale maet
7 Wijmeer
11 't neempte
14 ant Wijmeer
17 Fuijloort
19 Roonoort
26 Woltermarckt
29 Brunemaat
30 Hondebrijnck
32 De Telgoort
33 Stalmaat

64 - Vegter, 199, 38

65 - Vegter, 1991, 85.

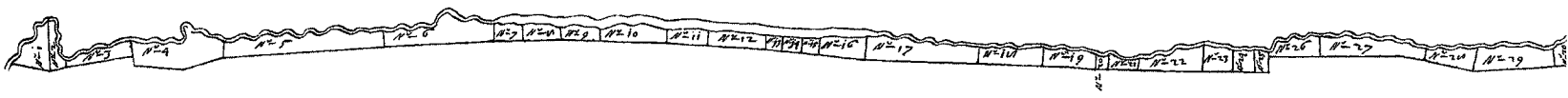

Kaart 48 **De 17e-eeuwse hooilandkarteringen langs de Reest in Zuidwolde**
(Bron: OSA 845; 1648)

verhouding voor verschillende hooilanden berekend.[64] Onder Rabbinge was de C/N-waarde ruim twee keer zo hoog dan in de benedenloop bij Eesinge. Dit betekent een lager aanbod van nutriënten bij oxidatie van het veen dan in de benedenloopse situatie. We kunnen daarom vaststellen dat ook in dit opzicht de benedenstroomse hooilanden meer hebben kunnen profiteren van het historische proces van afbraak en mineralisatie van hun veenbodems.
Tenslotte kan ook de regionale variatie in de samenstelling van het kwelwater van invloed zijn geweest op de kwaliteit van het hooiland. Zo is uit recent hydrologisch onderzoek gebleken dat vanaf Bloemberg stroomafwaarts de basenrijkdom van het (grond)water toeneemt.[65]
We kunnen dus vaststellen dat, onder de halfnatuurlijke condities van de 17e eeuw, de stroomafwaartse hooilanden productiever waren. Dit kwaliteitsvoordeel vond zijn uitdrukking in een stapsgewijze verhoging van de waardeschattingen.

2.4.3 Veldnamen

Naar verhouding behoorden de hooilanden, evenals als de essen, tot de intensievere gebruiksgronden. In de 17e eeuw waren de hooilanden langs de Reest verdeeld onder de particuliere eigenaren en hadden bijna alle kavels een eigen veldnaam. Toponiemen hebben over het algemeen een grote duurzaamheid en kunnen ons veel leren over de oorspronkelijke ecologische situatie en de diverse vormen van historisch grondgebruik.
Door een combinatie van de zogenaamde lange en korte staten en de karteringen van Peters, kan een compleet overzicht worden verkregen van de ligging en verspreiding van de 17e-eeuwse veldnamen in het Reestdal onder Zuidwolde. Om greep te krijgen op de diversiteit, is het zinvol om enige ordening aan te brengen naar thema en regionale verspreiding. Thematisch kunnen de Zuidwoldse Reesttoponiemen worden ingedeeld naar ecologie (fauna/vegetatie), functie en gebruik, ligging en topografie en naar eigendom. Daarnaast kan een aparte categorie van samengestelde toponiemen worden onderscheiden, waarin meerdere thema's zijn verweven. Deze zijn meestal herkenbaar aan een meer voorkomend suffix.
Vanuit onze landschappelijk-ecologische invalshoek ligt het voor de hand om prioriteit te geven aan een ruimtelijke context waarbinnen de genoemde thematische componenten kunnen worden behandeld. We komen dan tot een indeling waarbij het bovenloopse deel zich uitstrekt vanaf Uiterste Oort tot aan de Schanserdijk (Stenenbrug) onder Nolde, en een middenloops deel tot aan de kerspelgrens bij Bloemberg. Het bovenloopse deel laat zich nog onderverdelen in het onbewoonde landschap ten oosten van de Lindingerdijk en de groenlanden onder Gesenkamp en Schrapveen.
Een eerste opvallend kenmerk van het meest bovenloopse veldnamencomplex (1 t/m 39) is het veelvuldig voorkomen van de aanduiding 'oort'. Als veldnaam komt 'oort' of 'oord' veel voor in de betekenis van spits toelopend of vooruitstekend stuk land en in het bijzonder voor een perceel

34 Fuijlrijt
36 Fuijlrijt koelant
37 Eechieslant koel.
38 Eechieslant hoijl.
41 d'Oort
44 Alckenlant
48 Smegemaat
50 Tijenge maet
52 't Halve dachmaet
53 achter Camp esch
54 ijnt Hammichie
56 Stalmaet
59 Kraneweyde
61 in d' Lamme mae
63 Lamme mae
67 d' Was maet
68 Maechien
69 d' Symaet
70 Tijenge maet
72 Tyenge bovenlant
74 d' Loe?
76 d' Stalmaet
77 Oevermaet
78 Oever

66 - Woordenboek der Nederlandsche taal.
67 - Schönfeld, 1980, 65.
68 - Tummers en Blok, 1968, 14.
69 - Schönfeld, 1955, 44.
70 - Schönfeld, 1955, 28 en 267.

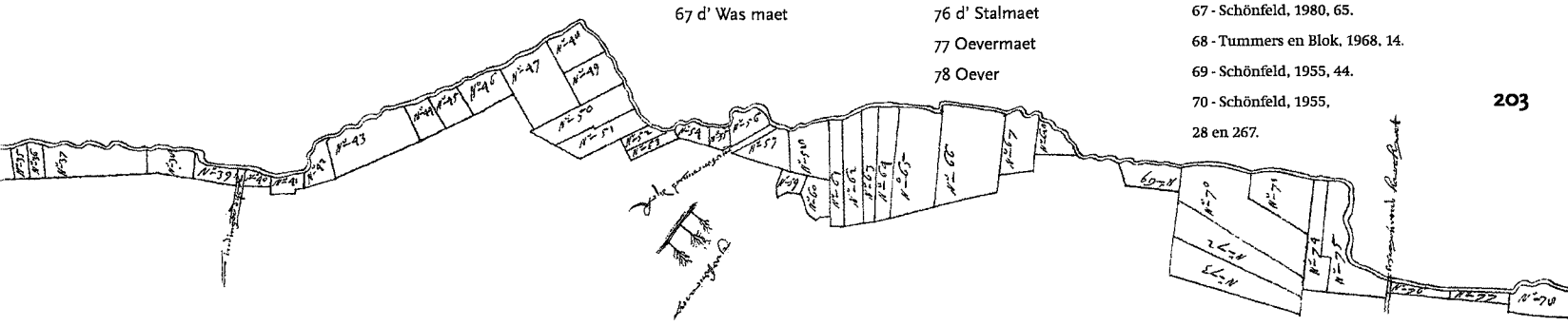

dat als een hoek in het water uitstak.[66] Ten oosten van de Lindingerdijk komt 'oort' als suffix vier keer voor. Het verst verwijderde groenland op de grens met het Overijsselse Lutten heeft de toepasselijke naam Uyterste Oort. De vorm van dit perceel voldoet nog het meest aan bovengenoemde omschrijving. Bij de verder stroomafwaarts gelegen Fuyloort, Roonoort en Telgoort is deze spitse vorm minder duidelijk.

Een tweede kenmerk van het bovenstroomse uiteinde is het naar verhouding beperkt voorkomen van 'maet'-toponiemen. In plaats daarvan zien we andere suffixen zoals 'lant', 'brinck' en het eerder genoemde 'oort', hetgeen doet vermoeden dat de hooiwinning niet altijd voorop stond. De omstandigheden in het zeer smalle beekdal temidden van het uitgestrekt veenmoeras zullen lang niet overal even gunstig zijn geweest voor de kwaliteit van het groenland. Dit blijkt onder andere uit de negatieve ondertoon van een aantal veldnamen. Zo lijkt het niet aannemelijk dat bijvoorbeeld de Hondebrynck als hooiland werd gebruikt. Ook Fuyloort en Fuylrijt kunnen worden opgevat als een geringschattende verwijzing naar de vegetatie in dit bovenloopse deel. En ook de Brunemaet past in het rijtje van negatieve aanduidingen.[67]

De Stalmaet vlak bij de Lindingerdijck doet echter vermoeden dat zelfs in dit bovenloopse deel nog werd 'gestroomd'. Een opmerkelijke veldnaam in dit verband is Neempte. Volgens Blok zou de Reest in de Middeleeuwen lokaal ook wel zijn aangeduid met het hydroniem 'eem'. Het gehucht De Eempten dat volgens bronnen uit 1403 en 1421 langs de Reest lag zou van deze waternaam zijn afgeleid.[68] Volgens deze redenering is het verleidelijk om ook Neempte op te vatten als een verbastering van 'eem'. Het oud-Drentse werkwoord voor bevloeien, beëmen, zou zijn afgeleid van de germaanse stam 'eme'.[69] Een andere mogelijkheid is dat de waternaam niet verwijst naar de Reest, maar naar een zijstroompje. 'Neempte' ligt namelijk ingeklemd tussen twee veldnamen met de topografische verwijzingen 'ant Wymeer' en 'Wijmeer'. Zij verwijzen waarschijnlijk naar een meerstal die hier dicht bij de Reest lag. Het toponiem 'wije' komt ook veel voor in de Hollands/Friese laagveengebieden, in de betekenis van veenplas.[70] Het is niet ondenkbaar dat de meerstal met een stroompje op de Reest afwaterde bij " 't Neempte".

Een waternaam zit mogelijk ook verscholen in de samenstelling Fuylrijt. 'Rijt' werd veel gebruikt voor de aanduiding van een natuurlijke waterloop of een stroompje. Een andere mogelijkheid is de betekenis van 'rijt' als verwijzing naar de paardestaartenfamilie (Equisetaceae). Holpijp, Lidrus en Heermoes werden in verschillende streken van Nederland ook wel aangeduid met de verzamelnaam 'rijt'. De laatste mogelijkheid wint aan kracht door de combinatie met de aanduiding 'fuyl'. Sommige paardestaartachtigen hadden namelijk een zeer negatieve invloed op de kwaliteit van het hooi. Vegetatieaanduidingen zitten mogelijk ook verscholen in 'Telgoort' en 'Roonoort'. 'Telg' zou kunnen duiden op een verruiging door opslag, terwijl 'roon' kan zijn afgeleid van 'roden' wat zou

79 Oevermaet
80 Het Legerste
81 d' Grootemaet
82 int Oortien
83 d' Holtmaet
85 d' Harsmaet
86 Symaet
88 Pastorijenlant tot oofriest
89 d' Drentsche maehie
(verhuurt door de pastoor)
90 d' Stalmaet
91 Nuerden

71 - Van Dijk en Van Os, 1982, 152.
72 - Mulder, 1948, 17.
73 - Schönfeld, 1955, 154 e.v.

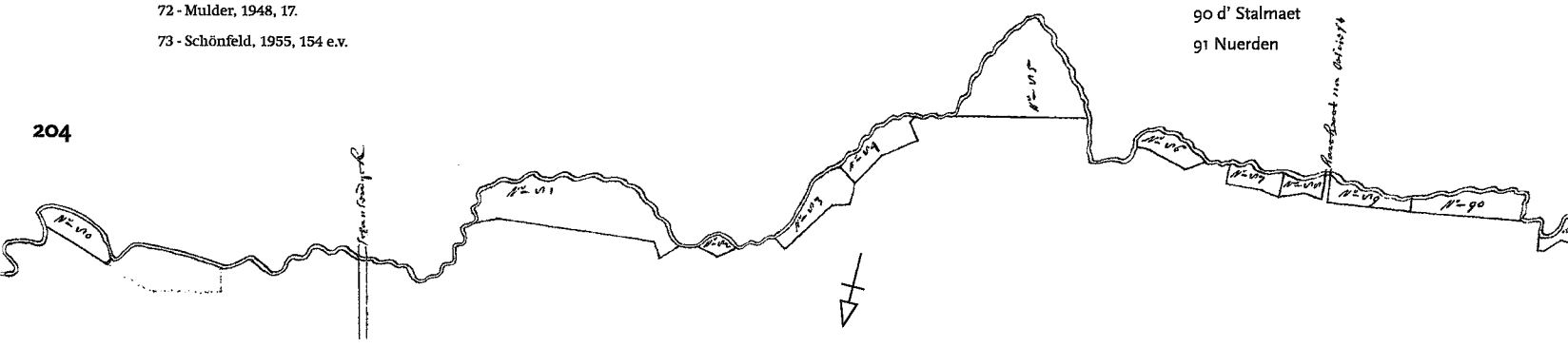

Vervolg kaart 48

kunnen duiden op verwijdering van de struikvegetatie.

Bij de Lindingerdijck stroomt de Reest aan Drentse zijde de bewoonde wereld van Gesenkamp, Schrapveen en Nolde binnen. Opvallend is de sterke toename van de 'maet'-toponiemen. Vanaf het 'Schrapveens karckpat' tot in de omgeving van de 'Schanserdijck' wordt het beekdal weer smal, terwijl langs grote delen geen groenlanden liggen.
In dit bovenloopse deel komen we nog een 'oort' naam tegen. 'D'oort' ligt even voorbij de Lindingerdijck. Bij de erven van Gesenkamp en Schrapveen liggen verschillende percelen met eigennamen, zoals de 'Smegemae', de 'Tyengemaet' (2 keer) en 'Tyengebovenlant'. Twee in het oog springende toponiemen in dit bovenloopse deel zijn het 'Alckenlant' en de 'Kraneweyde'. Zij verwijzen waarschijnlijk naar vogelsoorten die in ons land een zeldzame verschijning zijn geworden. De alk is een zwem- en duikvogel uit de poolstreken van het noordelijk halfrond die soms onze kusten bezoekt. De kraanvogel wordt de laatste jaren als doortrekker weer regelmatig in kleine aantallen waargenomen.[71] In de 16e eeuw was de kraanvogel echter nog een populair jachtwild.[72]
Typische gebruiksnamen zijn waarschijnlijk de 'Lammemaet' en de 'Wasmaet'. De eerste is mogelijk een verwijzing naar het gebruik van dit hooiland als voorjaarsweide voor lammeren, terwijl de laatste in Drenthe meer voorkwam als aanduiding voor een wasplaats van schapen alvorens zij werden geschoren. Een bijzonder toponiem in dit bovenstroomse deel is 'D(e) loe' in de buurt van Schrapveen, op het eerste gezicht een merkwaardig toponiem voor een stuk groenland in de bovenloop van een beekdal. Gebruikelijk is om lo-namen te associëren met de lichtere zandgronden op het Drents Plateau, in de betekenis van 'open plek in het bos'. Minder bekend is echter de betekenis van lo als waternaam.[73] We moeten dan denken aan een aanduiding voor moeras of poel en soms ook aan kil, kreek of waterloop. Dat we 'D loe' hier moeten opvatten als een hydroniem blijkt uit het lidwoord 'd(e)' omdat lo als waternaam niet onzijdig is, zoals haar tegenhanger, maar vrouwelijk. Bekijken we de landschappelijke ligging van 'D loe' dan lijkt de betekenis van 'moeras' hier het meest van toepassing. Het bewuste perceel ligt namelijk aan de noordwestzijde van een groenlandcomplex bij Schrapveen dat vroeger waarschijnlijk een geheel vormde met het veenmoeras in de vlakke en nu laaggelegen Paardelanden. Dit broek- en zeggeveenmoeras werd in zijn oorspronkelijke situatie gevoed door een zijstroompje dat in het Oosterveld onder Kerkekluft zijn brongebied had. Verderop zullen we dieper ingaan op dit systeem maar in dit verband is de constatering van belang dat de huidige Paardelanden, dus de vlakte in de komvormige laagte tussen Gesenkamp en Schrapveen, een samenhangend veenmoeras hebben gevormd dat in het begin van de vorige eeuw werd uitgebaggerd (zie 2.4.5). Het is niet ondenkbaar dat 'D loe' verwijst naar dit oorspronkelijke veenecotoop in de ronding van de bovenloopse Reest.

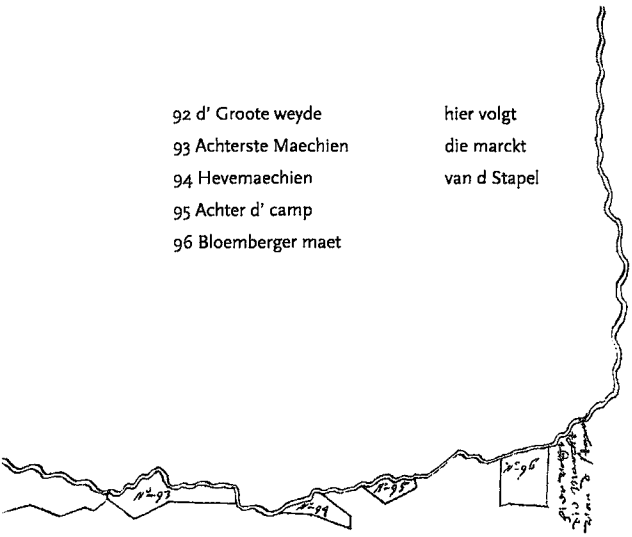

Een typisch Drents klinkende veldnaam in dit bovenstroomse deel is 'Hammichien'. De vorm van dit perceel bij Gesenkamp wekt inderdaad direct associaties op met een klassieke rookham. Ook Schönfeld legt bij deze veldnaam een verband met de vorm van het perceel dat uitloopt in een tuit of een punt. Het is echter de vraag of deze uitleg ook hier van toepassing is. 'Ham' wordt namelijk wel gebruikt in de betekenis van 'aan water gelegen weiland' of 'een hoek aangeslibd land'.[74] Vooral de laatste verklaring is aantrekkelijk, omdat Hammichien duidelijk in een meander van de Reest ligt.

In het middenloopse deel vanaf de 'Schanserdijck' tot aan de kerspelgrens bij Bloemberg, overheersen eveneens de 'maet' toponiemen. Een uitzondering vormen de 'Groote weyde' en de 'Nuerden'. De betekenis van deze laatste veldnaam onder Pieperij is ons niet duidelijk.
Een aantal hooilandtoponiemen verwijst naar hun landschappelijke ligging. Zo is de 'Harsmaet' onder Rabbinge waarschijnlijk vernoemd naar de langgerekte dekzandrug waarop de Rabbingeresch werd ontgonnen. 'Hars' is een Fries/Drentse variant van het toponiem 'horst', een hogere rug in een laaggelegen gebied.[75] De iets stroomopwaarts gelegen 'Holtmaet' verwijst vermoedelijk naar het 'holt' dat op de oostelijke uitloper van de 'Hars' groeide.[76]
Aan weerszijden van het 'karckpat na Oofriest' lag het pastorieland van Avereest. Het meest westelijke 'Drentsche maechien' werd door de pastoor verpacht. Een opvallende naam tenslotte is het 'Heve maechien'. 'Heve' zou hier uitgelegd kunnen worden als een afleiding van 'heffing', in de betekenis van schatting of belasting.

Een bijkomstig, maar niet oninteressant gegeven zijn de door Peters ingetekende en benoemde passabele doorgangen over de Reest. Zij geven een aardig overzicht van de formele 17e-eeuwse infrastructuur.
De verst verwijderde passage in het bovenloopse deel was de 'Lindingerdijck'. Deze sloot aan op de eerdergenoemde veedrift en hooiweg die de kluften op het centrale plateau met de groenlanden ten oosten van Schrapveen verbond. Het was dus geen echte doorgaande verbinding maar eerder een agrarische ontsluitingsweg die dwars door het Linderveld en de Drogter Opslagen liep

74 - Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse taal.
75 - Er is een mogelijkheid dat 'hars' verwijst naar 'hors' of paard; het toponiem 'harsmaet' zou in dat geval verwijzen naar de voor- of naweide met paarden. Zie Schönfeld,1980, 99.
76 - Op de topografische kaart van 1850 staan nog enkele restanten van dit holt.

De Reest vanaf de vonder bij Schrapveen

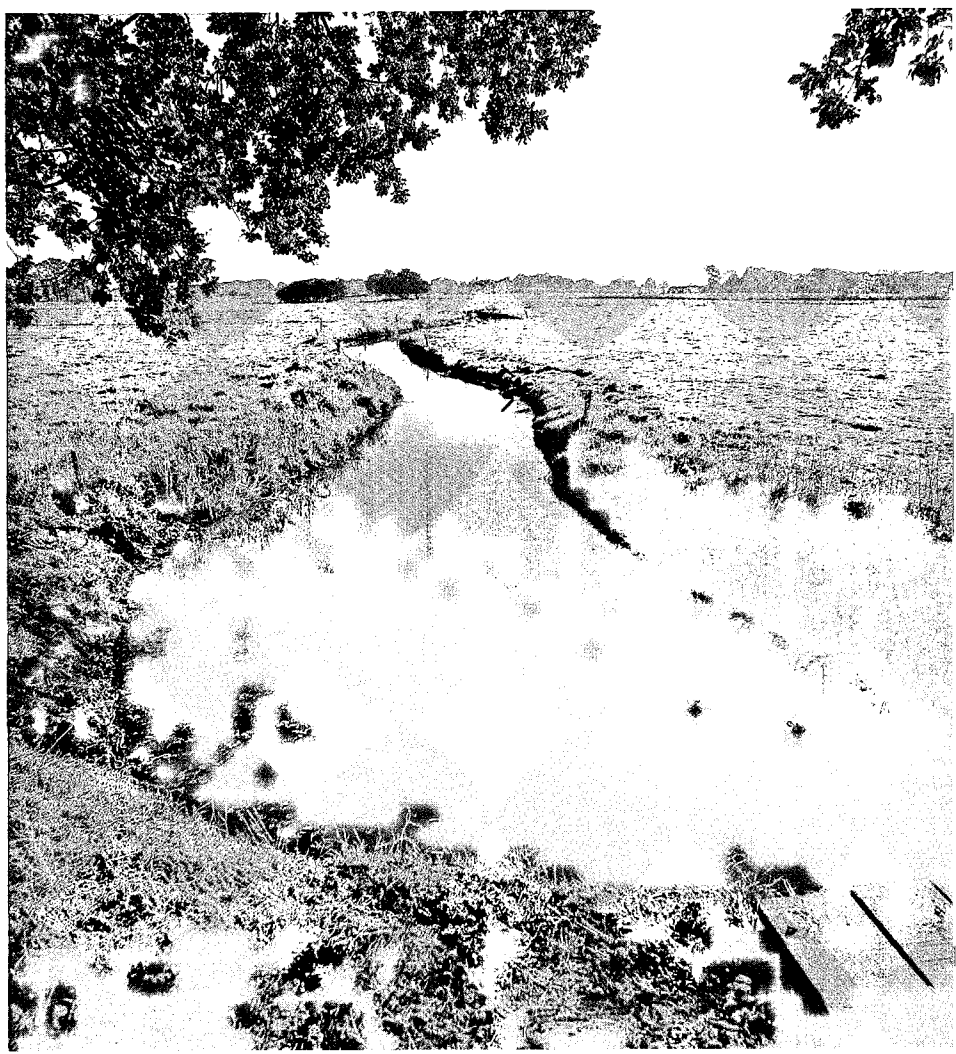

Het kerkpad tussen Wildenberg en Oud-Averreest

en ook toegang verschafte tot de groenlanden aan Overijselse zijde van de Reest.
De volgende overgang werd gevormd door de 'Gesenkampsdijck' die aan de overzijde van de Reest aansloot op de oost-west verbinding naar Avereest. Bij Oosterhuis voegde zich bij deze verbinding ook het kerkepad van Schrapveen die de bewoners een rechtstreekse verbinding gaf met de kerk in Avereest.
De belangrijkste doorgaande verbinding in het Zuidwoldse deel van de Reest werd gevormd door de 'Schanserdijck'. Deze strategische doorgang van het veenmoeras tussen de Vecht en de Reest vormde een verbinding tussen de Zuidwoldse keileemrug en de Ommerschans. De strategische functie van deze boven-regionale verbinding wordt nog eens onderstreept door de aanduiding 'Legerste' voor een stuk groenland in een meander aan de oostzijde van de 'Schanserdijck'. De laatste overgang in het Zuidwoldse is wederom een kerkepad dat Rabbinge en Wildenberg verbond met de kerk in Avereest.
De Reestpassages in Zuidwolde waren dus van velerlei aard en functie. De kerkpaden of reewegen zullen met een eenvoudige loopplank over de Reest zijn gelegd. Bij de overige doorgangen was sprake van een voorde. Ook bij de 'Schanserdijck' was toen waarschijnlijk nog geen sprake van een brug.

2.4.4 Verandering sinds 1648

In de herziening rond het midden van de 18e eeuw zijn geen aanwijzingen voor de uitbreiding van het groenland langs de Reest. De nieuwe registers maken alleen melding van enkele nieuw aangemaakte boekweitkampjes. Zoals in het vorige hoofdstuk reeds werd aangekaart vonden nieuwe groenlandontginningen voornamelijk plaats in de nabijheid van de kluften op het centrale plateau. Deze nieuwe groenlandcomplexen lagen in twee voormalige erosiedalen en op de oostelijke flank van het keileem op de overgang naar het veen. Vooral na 1750 zette deze ontginningsactiviteit zich door. Zo ontstonden in het Middelveen tussen Drogt en Linde en in de wig van de stuwmorene bij Kerkeveld uitgestrekte weidegebieden. Het laatste droogdal dat uitliep op een zijdalletje van het Oude Diep vormde het ontginningsbassin voor de Vennen en de Zoogen. Op de minuutplan van 1827 vormen deze groenlanden al één geheel met de ontginningen van het Westerveld.
Tussen 1750 en 1827 lijken zich ook langs de Reest grote veranderingen te hebben voorgedaan met betrekking tot het grondgebruik. Ten opzichte van 1648 is het groenland hier toegenomen van 66 ha tot maar liefst 290 ha! Op het eerste gezicht lijkt hier sprake van een spectaculaire ommekeer, maar de werkelijkheid vereist in dit geval een meer genuanceerde benadering. Bij een nadere analyse van de bewerkte minuutplans blijken de nieuwe uitbreidingen zich vooral te concentreren in de Paardelanden. Hoewel het hooiland in dit bovenloopse deel nauwelijks is uitgebreid zien we omvangrijke nieuwe weidecomplexen ten oosten van Gesenkamp (21 ha) en rond Schrapveen (33 ha). Onder Nolde in de zogenaamde Nolderstukken doet zich een vergelijkbare situatie voor. Hier grensde aan de Reest een weidecomplex van

20 ha dat zich naar het noorden tot ver in het Nolderveld uitstrekte. Het suffix 'stukken' duidt overigens op een late ontginning.[77] Op de Franse topografische kaart uit 1811 vormt dit velddeel inderdaad nog één geheel met het Nolderveld. De weidecomplexen in de Paardelanden zijn dan nog slechts voor een deel ontgonnen. In de 17e en ook nog in de 18e eeuw vielen deze velddelen nog onder het 'waartal' van respectievelijk Nolde, Linde en Drogt (2.5.1). Zoals het toponiem 'Paardelanden' doet vermoeden, onderscheidden deze broeklanden zich qua vegetatie ook toen reeds van de omringende veenheide. De spectaculaire uitbreiding van nieuw weiland in de OAT's wijst dus niet zozeer op nieuwe ontginningen maar eerder op een verdeling van het mandelige broekland. De vroegtijdige verdeling van deze landen zou weleens in verband kunnen staan met de grootschalige veenontginningen aan Overijsselse zijde. Verderop zullen we zien hoe deze landen via de Drentse Wijk en de Sponturfwijk ten behoeve van de baggerturfwinning werden ontsloten vanuit de pas gerealiseerde Dedemsvaart.
We moeten ons overigens geen overdreven voorstelling maken van de kwaliteit van deze groenlanden. Hun groene verschijning zal vooral zijn bepaald door de talrijke zeggesoorten en struisriet, terwijl de echte grassoorten slechts een bescheiden aandeel in de overwegend mesotrofe vegetatie hadden.[78] In de OAT scoren deze broeklanden dan ook bijzonder laag ; overwegend de vijfde en laagste klasse, hetgeen neerkomt op een huurwaarde van slechts *f* 1,50,– per ha.

Ook verder stroomafwaarts laten de bewerkte minuutplans een forse uitbreiding van het verdeelde groenland zien. Zo ligt tussen de Nolderstukken en de Stenen Brug (voorheen Schanserdijk) een geheel nieuwe zone van wei- en hooilanden. Verder is de strook tussen de 'Grote Maet' en de 'Harsmaet' nu opgevuld met een brede strook weiland. De 'Holtmaet' en het 'Oortien' zijn gewijzigd in weiland, terwijl zij worden omringd door een zone van Reestbegeleidende weiden. Ook rond Rabberinge en zelfs ten noorden van de Rabberinger esch zien we een opvallende uitbreiding van het weiland. Hetzelfde geldt in feite ook voor de verder stroomafwaarts gelegen erven. Rond Pieperij en Wildenberg manifesteert zich bovendien een sterke uitbreiding van de beekdalbegeleidende hooilanden.
We kunnen nu dus vaststellen dat in 1832 aanzienlijk meer groenland langs de Reest werd geregistreerd dan in de grondschatting. Het zou echter onzorgvuldig zijn om deze uitbreidingen uitsluitend te typeren als nieuwe ontginningen. In de 17e en 18e eeuw waren deze gronden voor een groot deel verscholen in de waartallen van de desbetreffende marken en erven. In een volgend hoofdstuk zullen we zien dat de waarden van deze waartallen soms bijzonder hoog lagen door het aandeel van groenland in de gemeenschappelijk gebruiksgronden.
Een en ander betekent echter dat een belangrijk deel van de hogere beekdalgronden in de 17e en 18e eeuw nog één geheel met de gemeenschappelijke markegronden vormde. Tussen 1750 en 1832 voltrok zich dus een vorm van intensivering waarbij groenland van het waardeel werd afgesplitst. De vraag blijft open in hoeverre ook de wijze van registratie een rol heeft gespeeld in de grote verschillen tussen de grondschatting en het 19e-eeuwse kadaster.

Een geheel andere ontwikkeling deed zich voor in het bovenstroomse gebied ten oosten van de Paardelanden in de zogenaamde Drogter Opslagen. Hier constateren we een duidelijke afname en waardevermindering van het groenland. Zo zijn de 'Smalle maet' en het 'Wijmeer' tot heide gedegradeerd, terwijl een aansluitend velddeel in gebruik is als laagwaardige weide. Deze opmerkelijke verschraling van de bovenloopse Reest moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met de waterstaatkundige ingrepen in het achterland, die geheel in het teken stonden van de

77 - Mondelinge mededeling ing. J. Wieringa, Haren.
78 - Schaminée e.a., 1995, 222 e.v.

grootschalige vervening. Bij Uiterste Oord werd het beekje van zijn brongebied afgesneden door de Luttergrup die rechtstreeks afwaterde op de Dedemsvaart.
De ecologische ommekeer manifesteerde zich ook in een ander opzicht. Op de minuutplan van 1827 zijn de eerste vestigingen ingetekend in dit voordien zeer afgelegen en onbewoonde markegebied. Bij de 'Lindingerdijck' en Uiterste Oord liggen twee kleine clusters van keuterijen, of misschien wel plaggenhutten, die we mogelijk in verband moeten zien met de op handen zijnde verveningen in de Drogter Opslagen. Halverwege deze vestigingen lag aan de Reestoever nog een ontginningsboerderij met bijbehorende bouwkampen. Verder waren de gehele Drogter Opslagen vanaf de Paardelanden tot Uiterste Oord van noord naar zuid opgedeeld in particuliere eigendomsstroken. Al deze veranderingen duiden op de noodzakelijke voorbereidingen die nodig waren om dit afgelegen markegebied open te leggen voor vervening en zo in te spelen op de infrastructuur van Van Dedem. Het bovenstroomse gebied werd daarmee geleidelijk losgekoppeld van de markestructuur en van het bestaanscollectief van Drogt en Bazuin.

De waardeschattingen van de hooi- en weilanden vertonen in de OAT van het kadaster uit 1827 een vergelijkbare opbouw als in de grondschatting. Als de waarden uit de OAT in de minuutplans zijn verwerkt, tekent zich ook hier stroomafwaarts een geleidelijke waardestijging af. Een verschil met de grondschatting is de waardeschatting van de afzonderlijke percelen, waar-

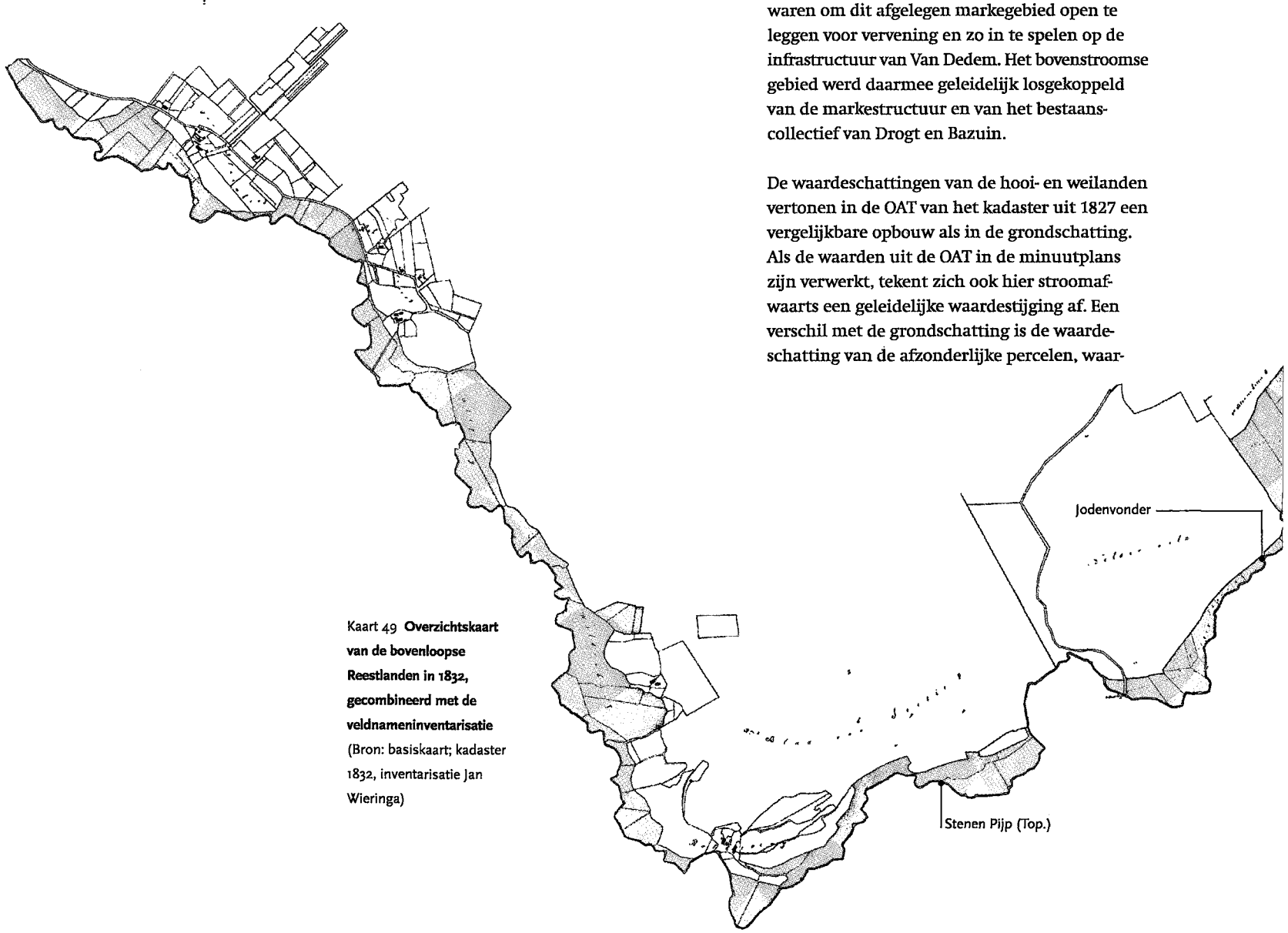

Kaart 49 **Overzichtskaart van de bovenloopse Reestlanden in 1832, gecombineerd met de veldnameninventarisatie** (Bron: basiskaart; kadaster 1832, inventarisatie Jan Wieringa)

door het kadaster een gedifferentieerder beeld oplevert. Toch tekent zich ook in het vroegste kadaster een duidelijke zonering af in de waardeschattingen. Zo wordt het bovenloopse deel tot Schrapveen gekenmerkt door een zeer lage waardering van de groenlanden. Het hooiland werd hier overwegend in de klasse 4 en 3/4 getaxeerd. Deze lage waardering zet zich door tot onder Gesenkamp alwaar de klassen 3, 2/3 en 2 gaan overheersen. Even verder bij Schrapveen krijgen de hooilanden van klasse 2 duidelijk de overhand.
De weilanden in de bovenloop vallen bijna uitsluitend in de laagste klassen 4 en 5. Deze lage waardering geldt ook voor de Nolderstukken, terwijl de weilanden rond de Stenen Brug overwegend in klasse 3 en 4 vallen.

Vanaf Rabbinge manifesteert zich wederom een duidelijke opwaardering. We zien nu ook regelmatig hooilanden in de hoogste klasse. Bij Bloemberg zijn de klasse 1 hooilanden zelfs regel geworden. Het weiland in dit middenloopse deel van Zuidwolde varieerde in de klassen 2/3, 3 en 3/4.

2.4.5 De ecologische omslag

Zoals gezegd zijn in het kadaster van 1832 reeds de eerste veranderingen waarneembaar die als voorbode beschouwd kunnen worden van een hydrologische en ecologische ommekeer van het oorspronkelijke beekdalsysteem. De aanzet tot deze verandering vormde de aanleg van de Dedemsvaart die aan Overijsselse zijde parallel aan de bovenloop werd gegraven.[79] De grote invloed van dit verveningssysteem in het

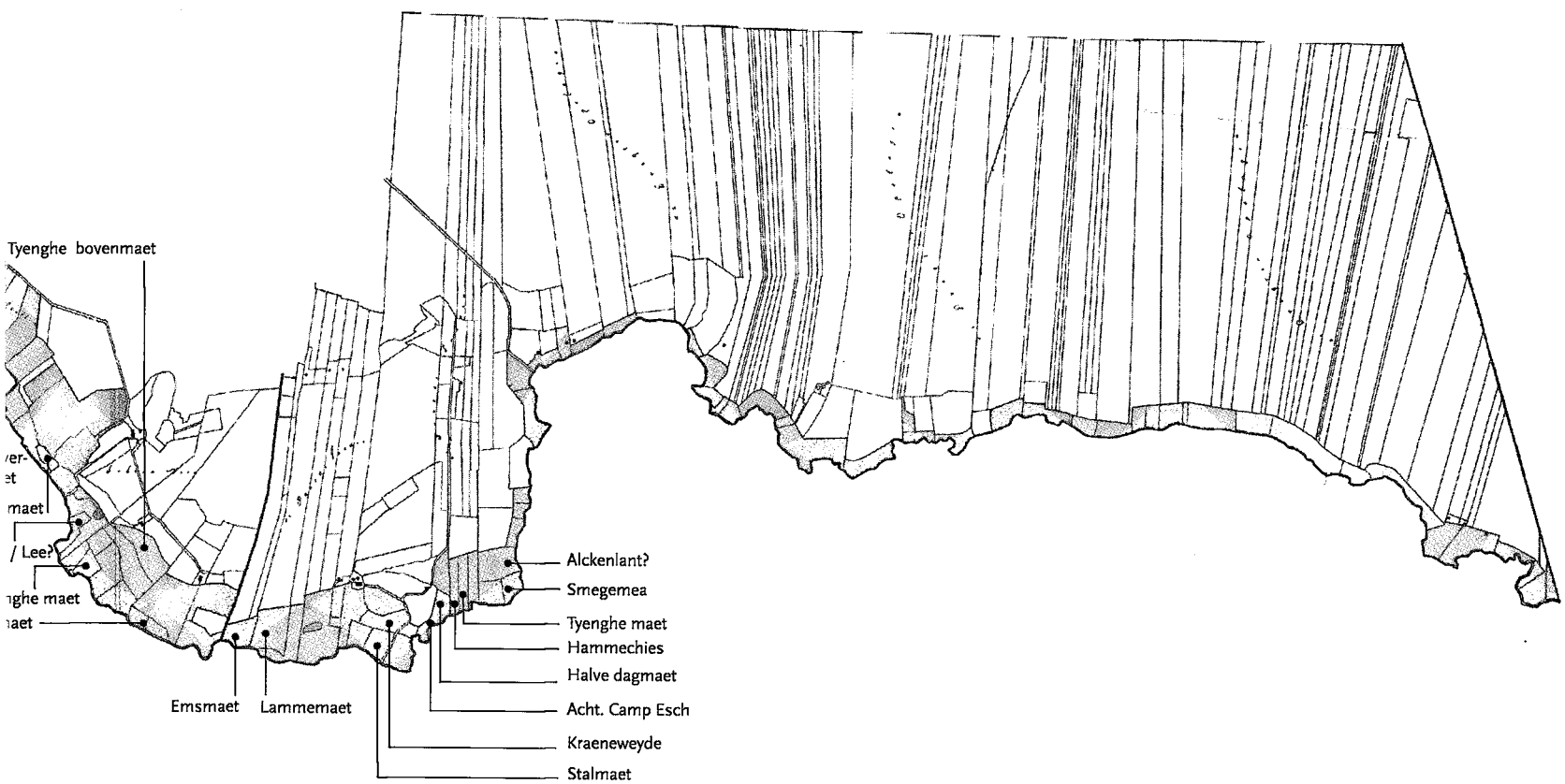

79 - Gerding, 1995, 183 e.v.

80 - Coert, 1976, 212 e.v.

81 - Coert, 1977, 209 e.v.

82 - Pelinck, 1989, 17.

83 - Verslagen Gedeputeerde Staten van Drenthe 1890, 253 en 254.

84 - Coert, 1984, 52.

voormalige brongebied manifesteerde zich enerzijds door de inschakeling van de Reest als overloop en inlaat, anderzijds als gangmaker van verveningen langs de Drentse noordoever die via een stelsel van wijken aansloten op de Dedemsvaart. In zijn waterstaatkundige monografie over de Reest is Coert uitvoerig ingegaan op de gevolgen van de aanleg van de Dedemsvaart.[80] Van Dedem wist handig gebruik te maken van de Reest als afvoer in tijden van wateroverlast en als waterleverancier in droge perioden. Om dit inlaten en uitstromen zo goed mogelijk te reguleren werd aan Overijsselse zijde, ten zuiden van Schrapveen en Gesenkamp, vanuit de Dedemsvaart de Sponturfwijk gegraven die met een sluisje in verbinding stond met de Reest. Vooral in de beginperiode zorgde deze overlaat met name bij de eigenaren in de bovenloop voor veel overlast waarbij niet zelden de hooioogst verloren ging. Aan de andere kant moet ook gezegd worden dat met de aanleg van de Dedemsvaart zich ook nieuwe mogelijkheden aandienden. Zo kwamen de perifere veenlanden langs de noordelijke Reestoever ineens in een zeer gunstige positie te liggen voor een commerciële vervening. Reeds vrij kort na de aanleg sloot een boerenconsortium uit Zuidwolde en Avereest een overeenkomst met de Directie van de Dedemsvaart over de aanleg van de Drentse Wijk die de Drogter Opslagen moesten ontsluiten voor de sponturfvervening. Evenzo werden de Paardelanden via de Vogelzangwijk en de reeds bestaande Sponturfwijk met de Dedemsvaart verbonden. Een complicerende factor was de kruising met de Reest. Na een noodoplossing met een stroomafwaartse schut werd de Reest tenslotte met een duiker onder de Drentse Wijk doorgeleid. Ook verder stroomopwaarts was de situatie drastisch gewijzigd. Bij Uiterste Oord was het veenriviertje door de aanleg van de Ongelukswijk van zijn brongebied onthoofd. Het is meerdere malen voorgekomen dat men zich gedwongen zag de kades door te steken om het opgestuwde water via de Reest te lozen. We zullen ons nu verder niet verdiepen in

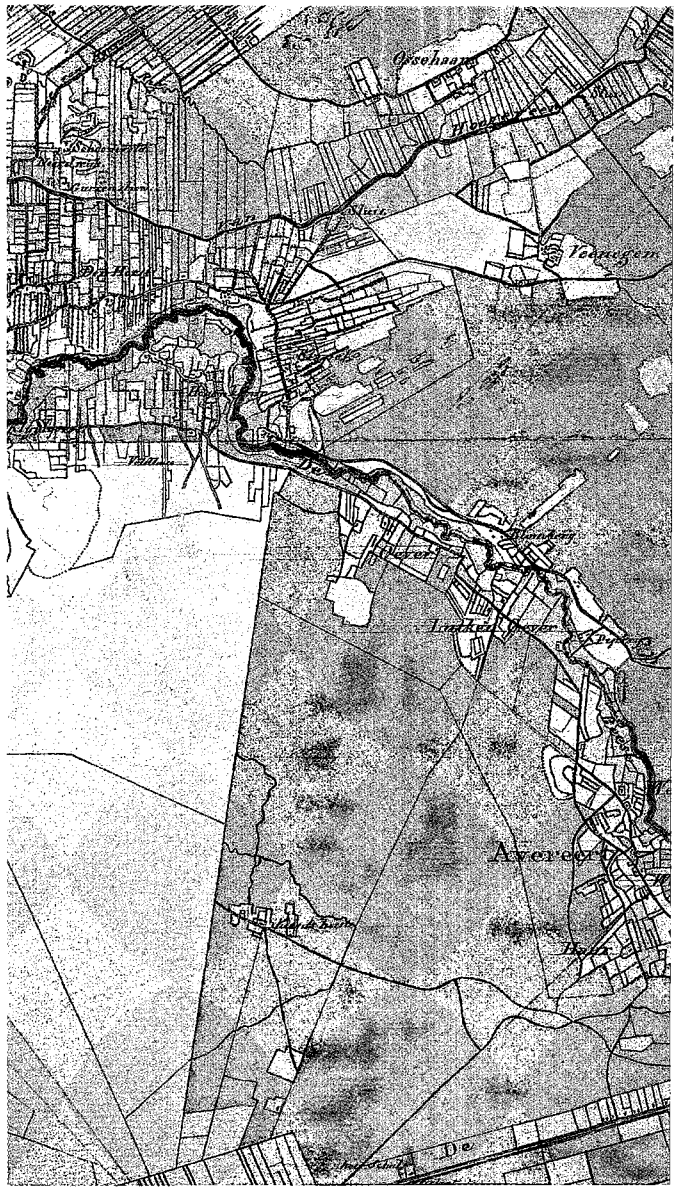

de waterstaatkundige geschiedenis die vooral in de beginperiode van de verveningen nogal onstuimig moet zijn geweest.[81]
Een onvermijdelijk gevolg van al deze ingrepen was de verstoring van het natuurlijke overstromingsritme, dat de weersomstandigheden eveneens zeer grillig kon zijn, maar in intensiteit werd getemperd door de sponswerking van het venige brongebied. Niet alleen de versnelde afvoer door de ontginningen, maar in het begin vooral ook het ontbreken van enige samenhang in het afvoersysteem, leidde tot inundaties in het Reestdal op zeer ongewenste tijdstippen. Daar kwam nog bij dat het veenriviertje door zijn onregelmatige diepten, beperkte breedte en ontelbare bochten beperkte afvoermogelijkheden had. Juist in de onstuimige beginperiode van de

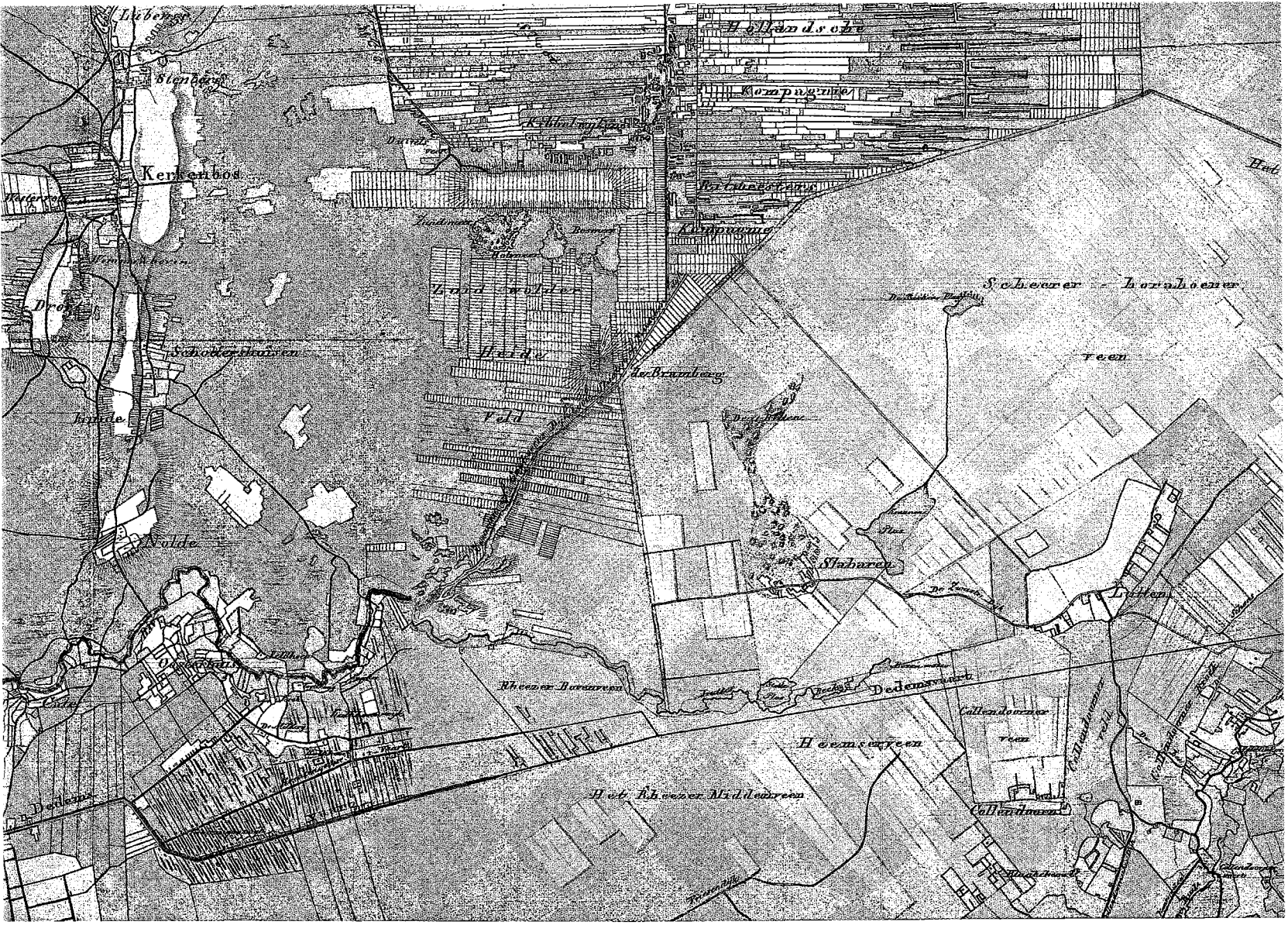

Kaart 50 **De aanvang van de veenkoloniale transformatie van het brongebied**
(Bron: kaart Huguenin; 1832)

veenontginningen nam het eroderend vermogen door het grote debiet toe, hetgeen leidde tot een intensievere meandering.
Afgezien van deze fysische veranderingen, die ongetwijfeld hun uitwerking hebben gehad op de ecologie van het beekdalsysteem, moeten de ontginningen in het brongebied ook van invloed zijn geweest op de kwaliteit van het Reestwater. Aanvankelijk waren deze negatief doordat het zure veenwater dat bij de eerste veenafgravingen vrijkwam, een zeer nadelige invloed had op de kwaliteit van de grasmat.[82] Later, toen Dedemsvaart als veenkolonie tot wasdom kwam, vormde de onvermijdelijke eutrofiëring een welkome aanvulling bij het bevloeien. Deze verrijking van het Reestwater heeft er onder andere toe geleid dat men in bepaalde delen van het beekdal minder afhankelijk werd van lokale kwaliteiten, zoals kwel of veensoort, en dat een tweede hooiing mogelijk werd. Vooral de eigenaren in de bovenloopse Reestlanden hebben op deze algehele eutrofiëring ingespeeld. Zo werd met name in de bovenloopse 'onlanden' op bescheiden, maar soms ook op grote schaal geëxperimenteerd met het bevloeien van marginale groenlanden.[83] Een mooi voorbeeld van een grootschalig bevloeiingsproject werd uitgevoerd in het gebied van het reeds in 1869 opgerichte waterschap Paardelanden/Schrapveen.[84] Het doel van dit eerste Reestwaterschap was tweeledig. In de eerste plaats beoogde men een verbetering van de waterafvoer en een bescherming tegen overstromingswater. Daarnaast wilde men de mogelijkheden onderzoeken voor bevloeiing.

De laatste doelstelling moet ook tegen de achtergrond worden gezien van een kortstondige fysiocratische opleving in de tweede helft van de vorige eeuw waarbij een rurale elite van grondeigenaren en cultuurtechnici zich inzette voor het uitvoeren van grootschalige bevloeiingsexperimenten. Een en ander resulteerde in de instelling van een Staatscommissie Bevloeiingen die in 1897 een lijvig verslag uitbracht over de mogelijkheden van gereguleerde bevloeiing langs het Nederlandse rivieren- en kanalenstelsel. De hooggestemde verwachtingen bleken in de praktijk nogal tegen te vallen door de vaak zeer gecompliceerde plaatselijke omstandigheden in reliëf en kwaliteit van de beekdalbodems. Bovendien vormde de zeer gebrekkige en onregelmatige waterafvoer in veel gevallen de belangrijkste belemmering voor een gereguleerde bevloeiing. De Drentse landbouwers waren zich weliswaar bewust van de voordelen van een regelmatige bevloeiing, maar men besefte evenzeer dat in dit geval theorie en praktijk nog zeer ver uiteenlagen.

Zoals gezegd was ook in de gemeente Zuidwolde onder een boerenelite interesse voor experimenten op het terrein van bevloeiing. Het ging daarbij in eerste instantie om het productiever maken van veldgronden door deze te bevloeien met verrijkt water vanuit de Hoogeveensche Vaart. Men hoopte zo de schrale heidevegetatie te veranderen in een grasrijker milieu.

Daarnaast was men in Zuidwolde ook geïnteresseerd in het weer productief maken van uitgebaggerde veengrond. Deze problematiek

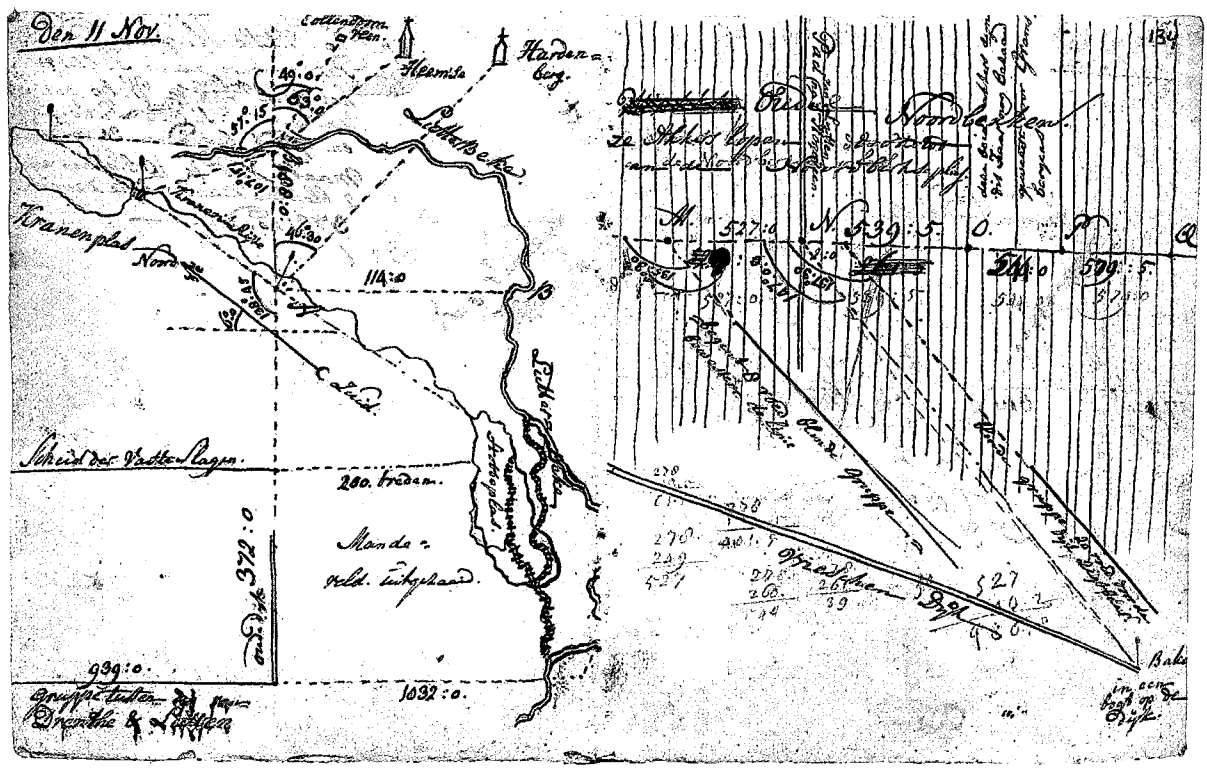

Kaart 51 **Opmetingen in de bovenloop van de Reest en de Lutterbeek in 1795** (Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

deed zich met name voor in de broeklanden en venen van Schrapveen en de Paardelanden waar in groter verband tussen 1840 en 1860 door een boerenconsortium uit Zuidwolde veen was gebaggerd ten behoeve van sponturfwinning. Sponturf is een harde baggerturf van veenspecie uit laagliggend veen dat wegens de hoge waterstand niet met de gewone turfschop te bewerken was.[85] De kleine en compacte turf was donkerbruin tot zwart. Nadat het getrokken of uitgegraven veen in een sponturfbak of praam was geworpen, werd deze met water gemengd en vervolgens fijngehakt. Daarna werd de veenspecie op een wal geworpen en na enige tijd met een baggermes gesneden tot de kleine sponturfblokken die vervolgens in rijen werden gezet om te drogen.

In 1837 sloten de participanten een overeenkomst met de Directie van de Dedemsvaart en kon begonnen worden met de aanleg van de Drentse Wijk. In 1840 was het plan gereed voor de vervening van de gronden tussen de marke van Nolde en de Lutter Grup. Waarschijnlijk had hetzelfde consortium ook bemoeienis met de verveningen in de Paardelanden en Schrapveen die vanuit de Sponturfwijk werden opgevat. Van dit verveningsproject is een interessant archiefje bewaard gebleven, met daarin de staten van de afgevoerde turf tussen 1842 en 1856 en voorts de hoeveelheid vierkante veenstokken sponturf op naam van elke vervener uit Zuidwolde voor het jaar 1843.
De gevolgen van deze natte verveningen zijn nog goed zichtbaar op de Bonneprojectie van 1894.[86]

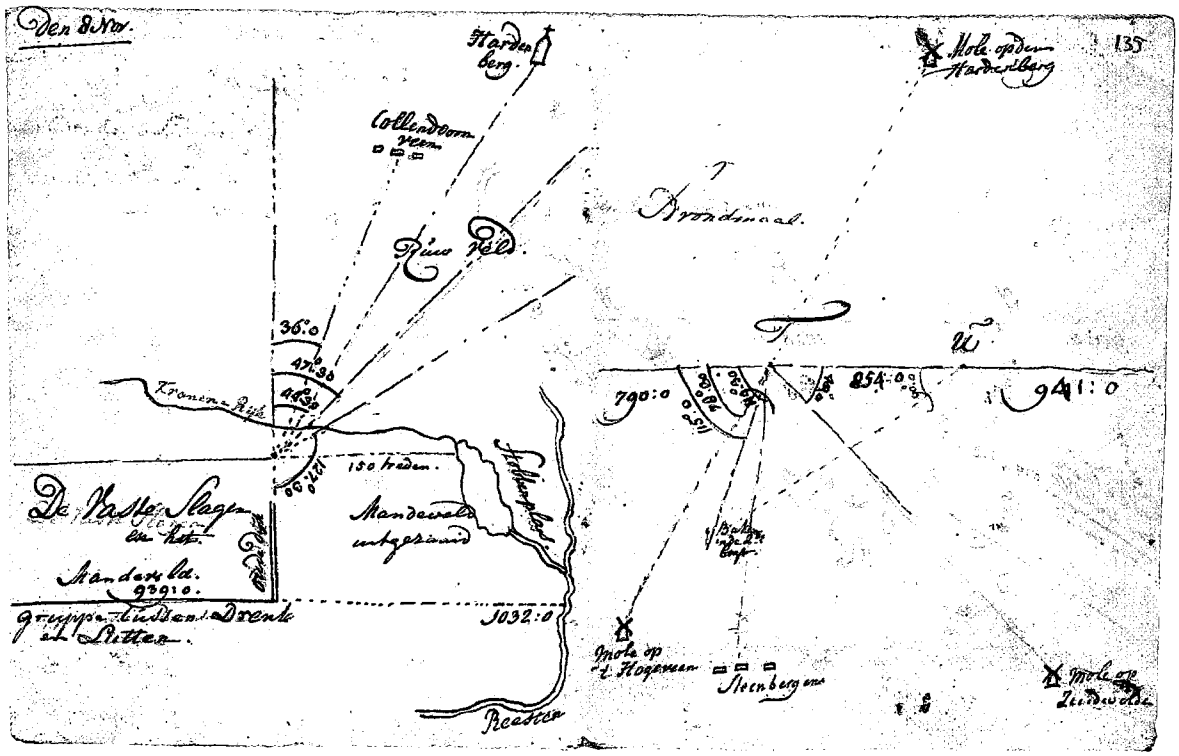

85 - Crompvoets, 1981, 85 en 87.

86 - Chromotopografische kaart 1:25.000 no. 273, 1894.

87 - Carsten, z.j.

Langs de Reest en de Vogelzangsche Wijk ligt een drassige zone van afgeveende broeklanden. Met name dit gebied werd indertijd geschikt geacht voor de inrichting van een vloeiwaterschap.
Mr. H.J. Carsten was in de vorige eeuw ongetwijfeld één van de grootste pleitbezorgers voor een gereguleerde bevloeiingscultuur in Drenthe.[87] In een goed gedocumenteerde brochure probeerde hij het Provinciaal Bestuur, het Drents Landbouwgenootschap en vooral de grondgebruikers te overtuigen van de grote waarde van een 'wetenschappelijk' bevloeiingsstelsel. Ook het project in Schrapveen en de Paardelanden kreeg, als voorbeeld van een bevloeiing op afgeveende ondergrond, de volle aandacht. Het totale vloeiwaterschap had een oppervlak van ongeveer 85 ha. De vloeilanden lagen voornamelijk onder Schrapveen langs de rechteroever van de Reest en voor het overige langs beide zijden van de Vogelzangse Wijk in de Paardelanden. Deze laatste stond met een stuw in verbinding met de Reest en was voorzien van zogenaamde zomerkaden. Het vloeiwater werd via de Vogelzangse Wijk vanuit de Reest betrokken en in oktober of november over de landen uitgestroomd. Verder stroomafwaarts werd het water via schuifduikers weer in de Reest afgevoerd. In de praktijk liet de afvoer van het vloeiwater echter zeer te wensen over. Ook in natte zomers, wanneer door de hoge waterstand het water over de te lage zomerkaden stroomde, bleef door de gebrekkige afvoer het land te lang onder water staan waardoor het grasgewas verloren ging. De noodzakelijke verbeteringen lieten echter lang op zich wachten door tegenwerking van de ingelanden. Pas na ingrijpen van het Provinciaal Bestuur en door een wijziging van het waterschapsreglement konden enkele technische ingrepen worden doorgevoerd.
Maar ook na deze verbeteringen is het de vraag of het bevloeiingsproject als een algeheel succes moet worden aangemerkt. Ook Carsten moest toegeven dat de ingelanden verdeeld waren over het nut van het vloeien. Waarschijnlijk waren de resultaten zeer afhankelijk van de ligging en de lokale terreingesteldheid.
Als grote pleitbezorger benadrukte Carsten in zijn brochure vooral de positieve resultaten. Zo vermeldde hij als voorbeeld een perceel van ruim 2 ha dat aan het Reestdal grensde en dat in 1850 voor *f* 150,– was verkocht om in een periode van 12 jaar verveend te worden. In deze periode werd het land in fasen uitgeveend waarna de percelen werden geëgaliseerd en begreppeld. Dankzij deze cultuurtechnische verbeteringen steeg de huurprijs in de bewuste periode van *f* 10,– naar *f* 30,–. Na afloop van de verveningsperiode werd het perceel bevloeid en werd het gras jaarlijks voor *f* 60,– verpacht. Volgens Carsten waren er jaren dat het grasgewas *f* 150,– en zelfs *f* 185,– opbracht. Verder weet hij nog te melden dat in 1889 het bewuste land werd verkocht voor 12 maal de aankoopprijs van 1850. Het aangehaalde voorbeeld is waarschijnlijk niet illustratief voor de overige uitgeveende weidegronden die onder het vloeiwaterschap vielen. Anders is de verdeeldheid onder de ingelanden moeilijk te verklaren. Wel is duidelijk dat de verveningen werden aangegrepen om cultuurtechnische verbeteringen door te voeren en dat de voortgaande eutrofiëring van het Reestwater sinds 1850 interessante mogelijkheden voor bevloeiing bood, mits de afvoer goed beheerst werd. Deze laatste voorwaarde vormde echter voor veel percelen in het vloeiwaterschap een kwetsbaar punt.
Vermeldenswaard is het experiment met het bezanden van de uitgeveende gronden. De bewuste eigenaar van het perceel was in de veronderstelling dat hij hierdoor beter van de bevloeiingen kon profiteren. Door de autochtone landbouwers werd dit echter ernstig ontraden. Na enige jaren van experimenteren had de ondervinding echter geleerd "..dat de practische landbouwers gelijk hadden..", aldus Carsten, ".. het bezande land brengt steeds meer russchen dan gras voort en blijft voortdurend bij het onbezande

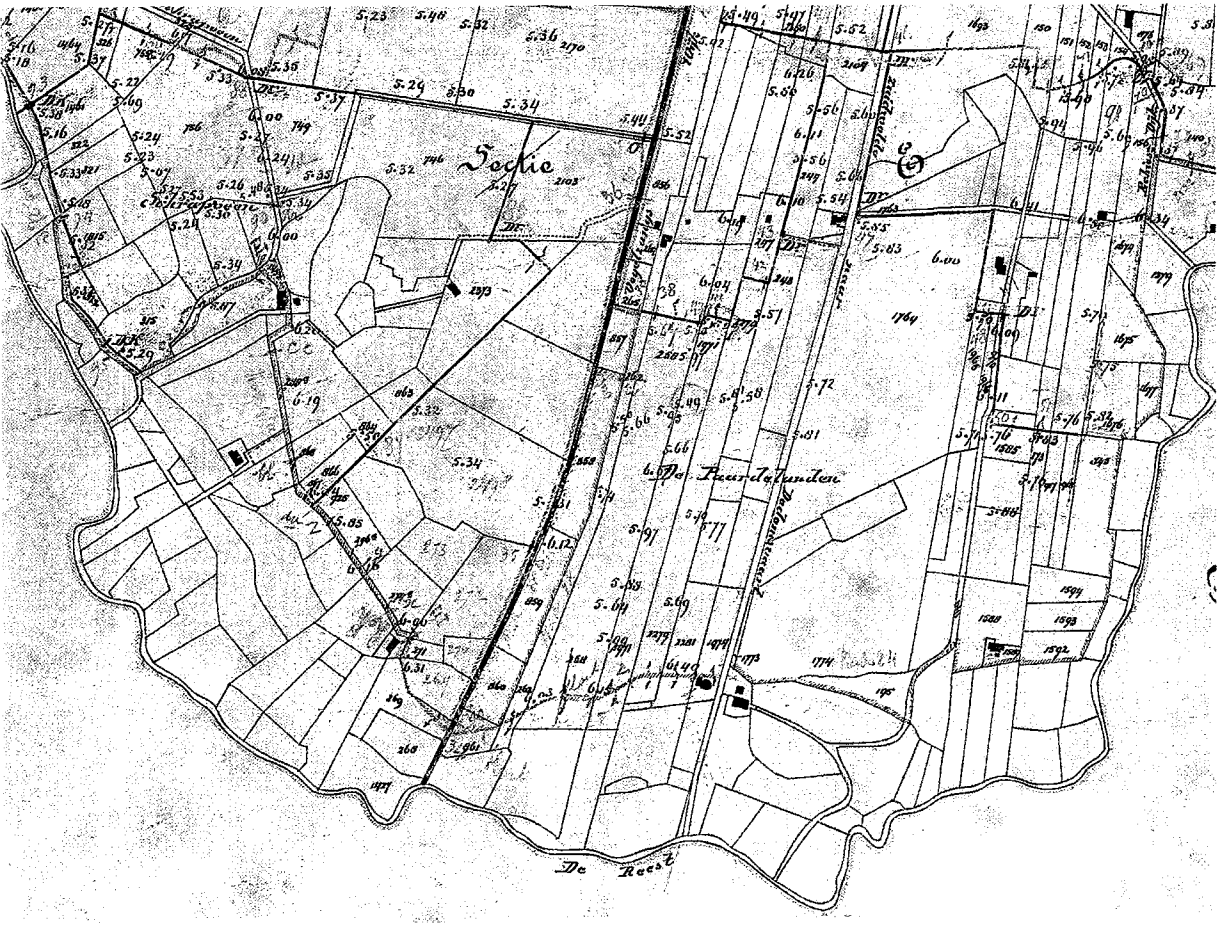

Kaart 52 **Het complexe watersysteem van de Paardelanden in de tweede helft van de 19e eeuw** (Bron: archief Provinciale Waterstaat)

88 - Carsten, z.j.

89 - Edelman, 1943, 55.

90 - Dirkx en Smeerdijk, 1996.

91 - Grondbelasting 207.

gedeelte in de opbrengst van gras ten achter".[88] Ook elders in Drenthe waren de 19e-eeuwse bevloeiingsexperimenten geen onverdeeld succes. Zo maakt Tiesing melding van vergelijkbare 'irrigatieprojecten' in het Hunzedal bij Buinen en Exloo.[89] Hoewel de opbrengsten redelijk waren, was het hooi minder voedzaam en kreeg het jongvee last van gebrekziekten zoals spontane botbreuken. In het Drostendiep bij Oosterhesselen leidde de bevloeiing tot een sterke verbreiding van de giftige Lidrus (Equisetum palustre). Macrobotanische resten van deze plant werden ook aangetroffen bij een bodemkundig veldonderzoek onder Schrapveen.[90]

De hydro-ecologische veranderingen van het Reestwater door de ontwikkeling van Dedemsvaart in het voormalige brongebied manifesteert zich ook op indirecte wijze in de Herziening van het kadaster in 1878.[91] Bij steekproeven ten behoeve van de herschattingen werd de waarde van de groenlanden uitsluitend bepaald door de mogelijkheid van bevloeiing. Percelen die wegens hun gunstige hoogteligging geheel bevloeid konden worden, hadden opbrengsten van 3500 tot 4000 kg hooi per ha. De huurwaarden van deze beste kwaliteit hooilanden werden geschat op *f* 60,– tot *f* 70.– per ha. Gedeeltelijk bevloeide percelen kenden doorgaans een opbrengst van 2500 tot 3000 kg. Het hooi van deze groenlanden was over het algemeen van mindere kwaliteit, hetgeen tot uitdrukking kwam in huurwaarden van slechts *f* 35,– tot *f* 50,– per ha. Groenlanden die door hun hoogteligging of reliëf geheel waren verstoken van de mogelijkheid tot bevloeien, kenden slechts een opbrengst van 1500 kg hooi dat bovendien van slechte kwaliteit was en slechts *f* 13,– in huurwaarde deed. Opvallend is dat bij de steekproef in 1878 geen duidelijk onderscheid meer lijkt te bestaan tussen de middenloopse en bovenloopse groenlanden. Alle categorieën kwamen in principe in alle delen voor. De oorspronkelijke waardeverschillen tussen de bovenloopse en de middenloopse hooilanden, zoals die in de 17e-eeuwse grondschatting nog zo duidelijk naar voren kwamen, lijken in de tweede helft van de 19e eeuw aan het vervlakken.

2.5 De gemeenschappelijke markegronden

92 - Bouwer, 1970, 207.

93 - Heringa, 1985 (a), 69.

Zoals in de vorige paragraaf reeds naar voren kwam, geven de grondschattingen niet altijd een zuiver beeld van de gebruiksgronden in een marke. De registers geven weliswaar een nauwkeurig inzicht in de particuliere gebruiksgronden, doch onder het waartal (waardeel) verschool zich niet zelden een mozaïek van veelsoortige gebruiksgronden die zich kwalitatief konden meten met reeds verdeelde gebruiksgronden. De enige mogelijkheid om dit 'verborgen' gebruikspotentieel in beeld te brengen, vormen de toelichtingen in de grondschattingen op de schattingen van de afzonderlijke waartallen. In Zuidwolde worden deze aangeduid als 'hoeve', 'waer int velt' en in sommige gevallen als 'opslag'. Naast een geldbedrag werden de waartallen voor de meeste kluften uitgedrukt in het aantal koeien, beesten en paarden dat men op basis van het aandeel mocht 'uitdrijven'.

Om greep te krijgen op de bovengeschetste problematiek is het noodzakelijk om eerst enig inzicht te hebben in de markestructuur en de ecologische 'setting' van de gemeenschappelijke dorpsterritoria. Vanwege de fysisch-geografische opbouw van het kerspelgebied en de bijzondere randligging aan het Drents Plateau, is dat voor Zuidwolde geen eenvoudige zaak. Hier ontbrak de fysische basis voor een logische marke-indeling, zoals die zich in de meeste gevallen op het Drents Plateau voordeed en die was gebaseerd op een geconcentreerde vestiging in een samenhangend ecotopencomplex. De geograaf Keuning gebruikte voor dit verschijnsel de term 'frustratie' waarbij nederzettingen in hun uitbouw belemmerd werden in hun 'esdorpenkarakter' door een andere geaardheid van het fysische milieu.[92] Voor Zuidwolde werd deze veroorzaakt door de beperkte vestigingsmogelijkheden op een centraal gelegen keileemrug temidden van een uitgestrekt veenlandschap, dat aan de noord- en zuidzijde begrensd werd door twee beekdalen.

Een tweede complicerende factor is het verlate proces van markesplitsingen dat zich onder de kluften van Zuidwolde heeft voltrokken. Elders in Drenthe kwam dit proces reeds in de Late Middeleeuwen tot een afronding, maar in Zuidwolde ging de opsplitsing door tot ver in de Nieuwe Tijd. Zelfs het ontstaan van een geheel nieuwe nederzetting als Schottershuizen is in 18e-eeuwse bronnen goed te volgen. Zuidwolde vormt dus een interessante case-study voor een beter inzicht in het proces van markevorming en kan in die zin een zinvolle aanvulling zijn op de baanbrekende studie van Heringa over deze problematiek.[93]

2.5.1 De vorming van marken

Alvorens we dit proces voor Zuidwolde zullen schetsen, zal hier worden ingegaan op de verklaring van enkele begrippen die samenhangen met het verschijnsel 'marke'.
In de grondschattingen worden de nederzettingen in Zuidwolde consequent aangeduid met 'cluft'. Volgens Heringa heeft het woord kluft geen vaststaande juridische betekenis, maar vormt het een aanduiding voor "..een deel van een groter geheel, van welke aard dit ook is, bijvoorbeeld van een kerspel of een deel van een buurschap van 'hogere orde'..".[94] Evenals elders in Drenthe moeten de afzonderlijke nederzettingen in Zuidwolde in de eerste plaats gezien worden als 'buurschappen'. Een buurschap of buur definiëert Heringa als een "..gemeenschap van hen die op grond van het bezit van als 'buurhuizen' erkende huizen van een nederzetting rechten en plichten gemeen hebben. De buurschap vertegenwoordigt de nederzetting in rechte, is eigenlijk in rechte de nederzetting".
Het begrip 'marke' heeft twee betekenissen, namelijk grens en gebied. In de laatste betekenis kan marke worden opgevat als het territoir van de buurschap. Wanneer we in dit verband over 'marke' spreken, dan doelen we dus op de totale exploitatieruimte van een nederzetting. Binnen deze dorpsruimten speelden de gemeenschappelijke gronden niet alleen qua oppervlak maar ook agronomisch een belangrijke rol. In sommige bronnen worden deze gemeenschappelijke dorpsgebieden ook wel kortweg aangeduid als 'marke', maar het is beter om in dit verband te spreken van 'gemene marke' of 'buurmarke'.[95] Een opsplitsing in afzonderlijke marken betekende dus niets anders dan de vorming van buurschappen met een eigen territoir, die voordien opgingen in een groter ruimtelijk geheel. Zo vormden Ten Arlo en Steenbergen tot 1648 één marke. Binnen deze marke konden groepen van buren zelfstandig optreden in zaken betreffende de gebruiksrechten in de gemeenschappelijke gronden, zoals blijkt uit een conflict in 1428 over het gezamenlijke gebruik van een schapen- en koeiendrift.[96] In processen tegen het Huis Echten over rechten in de Echter Grote Venen traden de markegenoten echter als één blok naar buiten. Ook na de markesplitsing van 1648 bleven zij dit in deze kwestie doen.

De complexe situatie in Zuidwolde stelde niet alleen De Jonge van Ellemeet voor problemen bij de samenstelling van een markekaart voor de Geschiedkundige Atlas.[97] Zelfs plaatsgenoten wisten in het begin van de 18e eeuw geen raad met de ingewikkelde territoriale structuur van hun eigen kerspel. Zo leverde het kiezen van erfburen voor vertegenwoordigingen op lottingen en landdagen moeilijkheden op, omdat volgens de schulte sommigen van mening waren dat Zuidwolde moest worden opgevat als één marke en één kerspel, terwijl anderen de mening waren toegedaan "..dat geheel Zuidwolde in diverse carspelen en die wederom in diverse cluften, bourschappen en marken zouden bestaan."[98] In het voorjaar van 1729 besliste de Landdag echter "..dat de markte van Zuitwolde, ofschoon in verscheiden onderdelingen bestaande, in het doen van regtsplegingen voor ene marke zal worden aangezien en gehouden".[99]
Over het aantal marken dat het kerspel Zuidwolde ooit geteld heeft, verschillen De Jonge van Ellemeet en Huizing van mening.[100] De laatste gaat uit van tien marken, terwijl De Jonge van Ellemeet de status van Bloemberg en Schottershuizen in twijfel trekt. Voor Schottershuizen draagt Huizing echter een sterk argument aan dat pleit voor een zelfstandige positie als marke. Wanneer namelijk de markegenoten van Linde en Kerkenbos in 1766 besluiten zich vrij te kopen van de tienden van het Huis Echten, manifesteerden ook de boeren van Schottershuizen zich als een aparte belangengroep. Daar staat echter tegenover dat bij een opgave van de schulte in 1810 Schottershuizen niet als aparte marke werd genoemd.[101] Toch staan op de overzichtskaart van het kadaster uit

94 - Heringa,1985, 76.
95 - Heringa, 1985 (a), 77.
96 - Huizing, 1975, 60.
97 - Geschiedkundige Atlas van Nederland, Deel I, 1920.
98 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 79/80.
99 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 79/80.
100 - Huizing, 1975, 57 t/m 68.
101 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 80.

102 - Coert, 1976, 199/200.

103 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 79.

104 - Huizing, 1978, 58.

105 - Waterbolk, 1987, 188.

1827 Schottershuizen en de Schottershuizer Esch als afzonderlijke topografische aanduidingen weergegeven, terwijl het Schottershuizer veld van het Linderveld is afgegrensd. Een conflict over het onderhoud van de veldloop de Egge in 1842 geeft echter de absolute duidelijkheid over de status van Schottershuizen.[102] In dit geschil traden de eigenaren van Schottershuizen niet naar buiten als private personen, maar als collectief in markeverband.

De fijnmazige markestructuur van Zuidwolde is historisch gezien dus een vrij recent verschijnsel. Op basis van enkele oude vermeldingen neemt De Jonge van Ellemeet aan dat Zuidwolde oorspronkelijk één marke vormde.[103] Huizing veronderstelt dat Drocht (1316), als eerste topografische vermelding na Zuidwolde, de oudste kern van deze 'oermarke' vormde.[104] Zo'n oudste vermelding zegt echter weinig over de ouderdom van deze nederzetting, omdat in de 14e eeuw vrij kort op elkaar ook andere kluften en erven in de bronnen verschijnen. Op grond van archeologische vondsten en de naam ziet Waterbolk Ten Arlo als de oudste kern van Zuidwolde.[105] Het is inderdaad opvallend dat de structuur van deze meest noordelijke nederzetting op de minuutplan van 1827 overeenkomt met de 'ordeloze' groepering van kernerven in de oudste esdorpen op het Drents plateau.

De opdeling van de oermarke 'Suthwolda' is alleen vanaf de Nieuwe Tijd te volgen. Opeenvolgende markesplitsingen zijn in 17e- en 18e-eeuwse bronnen vaak goed te volgen. Oudere structuren kunnen worden afgeleid uit de inhoud en verdeling van de waartallen of waardelen over de verschillende kluften. Zo zien we in de tijd een geleidelijke opsplitsing van de grote 'oermarke' in steeds kleinere exploitatieruimten om tenslotte te eindigen in de fijnmazige structuur van afzonderlijke dorpsruimten van de 18e eeuw.

Kaart 53 **De marken in het kerspel Zuidwolde volgens De Jonge van Ellemeet** (Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, Den Haag, 1920)

verbonden gebruiksrechten. De complexe situatie kan dan ook alleen begrepen worden tegen de achtergrond van een voortdurende schaalverkleining van gemeenschappelijke exploitatieruimten en het ontstaan van nieuwe nederzettingen. Dit vereiste een voortdurende herverkaveling van bestaande rechten.

De marken van Ten Arlo en Steenbergen vormen een mooi voorbeeld van de problemen waarvoor men zich gesteld zag wanneer de oorpronkelijke marke werd opgesplitst in twee afzonderlijke. Hoewel de splitsing sinds 1648 een feit was, was de inhoud van het waardeel in de registratie van 1654 voor beide kluften identiek, alsof ze nog één marke vormden. Zowel de erven in Ten Arlo als in Steenbergen bezaten ieder 6,5 waardelen. Het waardeel werd aangeduid als 'hoeve' en had een waarde van *f* 2.000,–. De oorspronkelijke gemene marke Ten Arloo/Steenbergen had dus een totale waarde van *f* 26.000,–. De hoge waarde van een 'hoeve' werd bepaald door het relatief grote aandeel van groenland dat als het ware in het waartal verscholen zat. Deze 'wilde' groenlanden lagen tegen de hooilanden langs het Oude Diep. Hoewel men in 1651 besloot deze groenlanden naar marke op te delen, werd dit pas in 1659 uitgevoerd. Volgens de opgestelde willekeur vielen het Ossebroek, de Grasplaten en Den Oever toe aan de gezamenlijke gerechtigden van Steenbergen, terwijl die van Ten Arlo het Weideland en het Westervelt kregen toegewezen.[106] Door deze verdeling kwam een belangrijk deel van de Steenberger groenlanden buiten de marke te liggen en ontstond de merkwaardige situatie van extra-territoriale groenlanden bij het Kinholt, die op de topografische kaart van 1850 worden aangeduid als de Steenberger Weiden. Hoe belangrijk het aandeel van deze groenlanden voor de waardebepaling van een 'hoeve' ~~waren~~ blijkt uit het aandeel van ene Roelof Lubbinge die alleen een 'hoeve in't velt van Steenbergen en Ten Arlo' bezat ter waarde van slechts *f* 700,–. Een beperkt aandeel in de veldgronden dus exclusief de 'wilde' broeklanden was dus aanzienlijk minder waard dan een volwaardige 'hoeve'.

De marke van Kerkenkluft is zeer waarschijnlijk een afsplitsing van Ten Arlo/Steenbergen. We kunnen dat afleiden uit de rechten van enkele oude erven 'Olde karckhuysen' (oude erven) in de marke van de laatstgenoemden. In een willekeur van 1599 worden deze oude rechten na een conflict gecontingenteerd en gelokaliseerd. De buren van Tijinge en Santinghe kregen toen het recht om in de winter hun beesten, naar hun akkertal op 'den Neeckell off den Wech', uit te drijven in het veld van Steenbergen, terwijl het 'streynghe meyen' werd beperkt tot bepaalde velddelen.[107]

Kaart 54 **De marken in het kerspel Zuidwolde n.a.v. ons bronnenonderzoek**

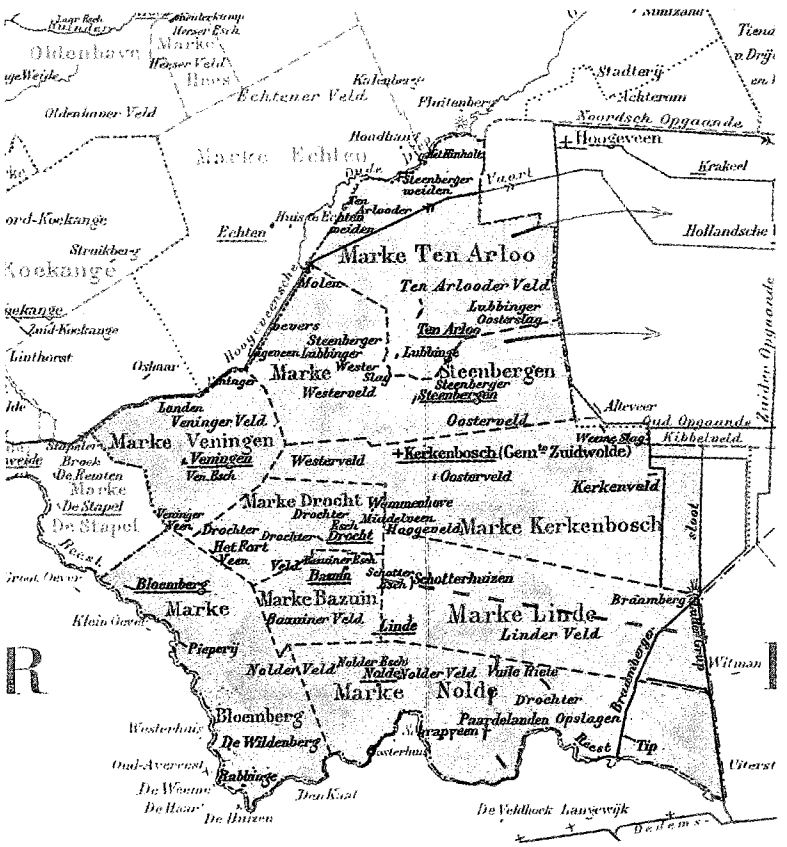

106 - Heringa, 1985 (b), no 169 b.

107 - Heringa, 1981, 289.

Volgens Huizing moet de marke van 'Olde en nije karckhuyzen' zijn ontstaan tussen 1573 en 1625.[108] In meerdere opzichten vertoonde de jonge marke de kenmerken van een groeiende keuternederzetting. Zo ontstonden reeds in 1573 conflicten tussen de bewoners van de 'nije huysen' en Albert then Hovel over het graven van turf in de gemene marke van Ten Arlo/Steenbergen. Ook de zeer complexe regelingen in de toegang tot de gemene veldgronden wijzen op een recente groei die herverdelingen noodzakelijk maakte. Jacob Lacheman bezit bijvoorbeeld $^1/_2 + {}^1/_8 + {}^1/_{20}$ 'waer int velt', Geert Arens slechts $^1/_9$ en Hendrich Karsten 'waertal naer groetheitt vant lant' à *f* 8,–. De rechten zijn zo versnipperd dat het totale waardelenbezit in de grondschatting zelfs geen afgerond geheel meer opleverde. Een volle 'waer int velt' werd in Kerkenkluft op *f* 280,– geschat. Op een totaal van bijna 5 waardelen komt dat neer op een totale waarde van de gemene marke van *f* 1400,–. In Kerkenkluft bevond zich geen groenland onder het waartal; men sprak nadrukkelijk van 'waer int velt'. De 'peerden- en beestenweiden' werden apart geregistreerd. Een beestenweide kwam op *f* 100,–, een halve paardenweide op *f* 114,–. Deze weidegronden lagen 'op de kercken oever' langs de Echtinger Nieuwe Grift.

Linde is in 1654 nog nauwelijks uitgegroeid tot een volwaardige nederzetting, hoewel het gehucht met een eigen buitengebied kan worden aangemerkt als een zelfstandige marke. De toegang tot deze gemeenschappelijke gronden was echter zeer complex vanwege de rechten die omliggende marken hierin hadden. Volgens de toelichting in de grondschatting werden voor 'op den Eekel en in den Linde' vijf waren opgegeven, "..waervan de Dunninge, Santinge, Woltinge, Druicht, de Bazuin pretenderen drie ende Linders twe welcke by provisie ende sonder prejudictie van de eene afte de anderen wort aengeteckent onde de waer geestimiert op hondert vyftich gl."[109] Merkwaardigerwijze werd dus het keutergehucht Den Eekel aan de zuidzijde van het gelijknamige escomplex van Kerkenkluft ook tot de marke van Linde gerekend. In een stelling uit een getuigengehoor uit 1743 wordt inderdaad bevestigd dat Den Eekel ten zuiden van de marke van Kerkenbos ligt, dat wil zeggen in de later gevormde marke Schotterhuizen.[110] De rechten van Santinge en Woltinge uit Kerkenkluft, evenals die van Drogt en Bazuin doen overigens vermoeden dat Linde/Schottershuizen oorspronkelijk een soort compascuum moet zijn geweest tussen beide oorspronkelijke marken. Op de keileemrug ten zuiden van Den Eekel lag reeds in de 15e eeuw het erf Ten Linde van het Coevordense geslacht van den Kampe, dat ook eigenaar was van de havezate Dunninge onder De Wijk. Vandaar het aandeel van Dunninge in de marke van Linde.[111] In de eerste helft van de 18e eeuw vormden Linde en Schottershuizen reeds twee afzonderlijke marken. Volgens een getuigenverhoor uit 1743 lag bij 'den Eekel' (Ekelberg ?), tussen Kerkekluft en Schottershuizen, een stuk land de 'Schoonbroot gent' met twee grensstenen, die door de 'mulder' van Zuidwolde per abuis waren weggevoerd.[112] Deze grensstenen, die direct met excuses werden herplaatst, vormden het beginpunt van de markegrens die naar het oosten opstrekte tot aan de marke van Lutten. Enkele getuigen weten zich bovendien te herinneren dat Schottershuizen zijn naam had gekregen van "..schaapschotten die daar aleer gestaan hadden.." en dat de marke ".. oorspronkelijk is uit Dunninge, Santinge, Woltinge en Basuin". De status van 'den Eekel' is in dit verband niet geheel duidelijk. In latere akten komt de naam, behalve als zuidelijk escomplex van Kerkekluft, niet meer voor.

In Nolde, dat in de grondschatting Ten Olde of Uytloo wordt genoemd, was de toegang tot de gemene marke eveneens ingewikkeld. Hier werd onderscheid gemaakt tussen een opslag 'int velt' en in het zogenaamde 'wilt lant'. Met dit laatste

108 - Huizing, 1978, 59.

109 - De landmeter Peters berekende uiteindelijk een bedrag van *f* 250,– per waardeel.

110 - Familiearchief Linde, no 120; interrogaoria 1743 art. 2.

111 - Inventaris Echten 1980, regest 131.

112 - Familiearchief Linde, no 120.

begrip werd het groenland aangeduid dat weliswaar ook onder het waardeel viel, maar waarvan de toegang afzonderlijk werd uitgedrukt in het aantal paarden, koeien en 'guste beesten' dat men in deze broeklanden mocht uitdrijven. In het Middelnederlands wordt het begrip 'wilt' in combinatie met land, opgevat als onherbergzaam en soms in de betekenis van uitgestrekt. We moeten dan denken aan ruig begroeide broeklanden met struikvegetaties. In Nolde werd dus nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen twee verschillende veld-ecotopen. Zo bezat Jan ter Olde een "..opslag tot een vol arve int velt en so veel wilt lant daer op geborgen worden 4 peerden 6 koyen buyten guste bieste en schapen", ter waarde van *f* 2.310,–. De overige twee erven van Nolde bezaten ieder een half erf 'int velt' en mochten '2 peerden en 4 $^1/_2$ koeien sonder guste bieste en 3 schapen' in het 'wilt lant' uitdrijven. De toegang tot de gemene marke was in Nolde dus oorspronkelijk beperkt tot twee 'volle erven'. Hoewel ook het 'wilt lant' hiertoe behoorde werd de toegang tot deze broeklanden apart geregeld via een inscharingsquotum. Het 'wilt lant' van Nolde moet gelokaliseerd worden langs de Reest en viel min of meer samen met de Nolderstukken en de Reeststukken op het minuutplan van 1827. In tegenstelling tot Linde en Drogt was in Nolde dus geen sprake van extra-territoriaal 'wilt lant'.
De erven van Gesenkamp en Schrapveen die formeel onder de marke van Nolde vielen hadden geen aandeel in het veld, maar wel een ruime opslag van paarden, koeien, 'guste biesten' en schapen.

De Jonge van Ellemeet acht het bestaan van een marke Bloemberg dubieus. De enige aanwijzing vond hij in het kadaster van 1827, waarbij Rabbinge, Wildenberg, Pieperij en Bloemberg in één sectie (F Bloemberg) werden ondergebracht.[113] Huizing vond evenmin aanwijzingen voor het optreden van een zelfstandige marke Bloemberg.[114] Ook de grondschatting verschaft hierover geen doorslaggevende duidelijkheid. Bij alle erven werd de toegang tot het veld aangeduid met een 'schaepedrift', terwijl de opslag in de groenlanden onder het waartal werden uitgedrukt in aantallen stuks vee in de vorm van paarden, koeien en guste beesten. Hoewel de versnippering ook hier had toegeslagen, blijkt de waarde van een 'volle schaepdrift te velde' voor alle erven te berusten op *f* 600,–. Door het vele groenland onder het waartal kon de totale waarde van een opslag soms grote waarden aannemen. Zo had de totale opslag van Claes Piprie uit Pieperij een waarde van maar liefst *f* 2.814,–. Deze bestond uit "..een volle schaepdrift te velde, 4 peerden, 10 koyen (en) 9 guste besten".
In totaal hadden de Reesterven in de 'marke' Bloemberg 15 paardeweiden, 35 koeieweiden en 9 'guste beesten' weiden onder hun waartallen liggen. Afgezien van de schapendriften gaat het om een totaal bedrag van *f* 8.758,–. Het 'velt' vertegenwoordigde een totale waarde van slechts *f* 1.550,–.

2.5.2 Het gebruik

Uit het voorgaande blijkt overduidelijk hoe divers het begrip 'gemene marke' in de boerenpraktijk van de 17e eeuw moet worden opgevat. De ecologische setting van de meeste dorpsgebieden in Zuidwolde kenmerkte zich door een grote verscheidenheid aan ecotopen die soms apart werden onderscheiden naar type graaseenheden, maar meestal onder het waartal werden gerekend. Deze 'groene' ecotopen werden aangeduid als 'wilt lant' en kenmerkten zich waarschijnlijk door een ruige broeklandvegetatie, die door hun ligging en kwaliteit werden onderverdeeld in graaseenheden voor koeien, paarden en 'guste beesten'. Het 'wilt lant' moet gelokaliseerd worden in enkele voormalige erosiedalen en rudimentaire zijdalletjes en verder vooral in en langs de beekdalen van de Reest en het Oude Diep. Grote delen van het Reestdal vormden in de 17e eeuw dus nog één geheel met het aangrenzende 'velt', terwijl de

113 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 82.
114 - Huizing, 1975, 68.

115 - Familiearchief Linde,
no 120.

overgangen van groenland naar heide nog vaag waren.
Een groot deel van deze broeklanden werd in de loop van de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw gecultiveerd en geprivatiseerd door waterlossingen en afscheidingen. Toch vormen op de Franse topografische kaart van 1811 aanzienlijke delen van deze groenlanden, zoals onder Nolde en boven Wildenberg, nog één geheel met de uitgestrekte heidevelden.
Bij vergelijking van de karteringen uit de grondschatting van 1648 en de gebruiksgronden op het minuutplan van 1827 kan snel een indruk worden verkregen van de ligging en de omvang van het 'wilde' groenland. Het gaat in hoofdzaak om de weilandcomplexen in de Paardelanden bij Schrapveen, de Reeststukken en de Nolderstukken en verder om de weilanden rond de middenstroomse Reesterven. Eerder zagen we dat het in totaal om een oppervlakte ging van maar liefst 290 ha!

Specifieke gegevens over het gebruik en de ecologische kwaliteiten van de gemeenschappelijke markegronden zijn in de grondschattingen slechts in beperkte mate voorhanden. Hoewel een toevallige doleantie over genoemde zaken soms zeer interessante informatie kan geven, zijn we op het lokale niveau in hoofdzaak aangewezen op andersoortige bronnen zoals markeconflicten en willekeuren. De kwalitatieve informatie uit deze 'toevallige' of incidentele bronnen vormen vaak een vruchtbare aanvulling op de meer systematische gegevens van de grondschatting. Zij kunnen het beeld complementeren door inzicht te verschaffen in de diversiteit van exploitatievormen, de gebruiksdruk in bepaalde velddelen of de verschillen in ecologische kwaliteiten van het buitengebied.
Een mooi voorbeeld van zo'n incidentele bron met bruikbare gegevens over de markegronden langs de Reest vormt het markeconflict tussen Nolde en Linde dat zich afspeelde in de beginjaren 40 van de 18e eeuw.[115] Een op het eerste gezicht tamelijk onschuldige kwestie vormde de aanleiding voor dit slepende conflict dat tal van juridische akten en getuigenverhoren heeft nagelaten.
In het najaar van 1742 werden de markegenoten van Linde op een goorspraak in Westerbork door die van Nolde aangeklaagd wegens het wederrechtelijk verkopen en vervoeren van stenen uit de marke van laatsgenoemden. Het ging om een aanzienlijke hoeveelheid veldkeien die na het rooien in bulten waren verzameld in een stuifzand tussen Linde en Nolde. Het bewuste zand maakt nu deel uit van het boscomplex ter weerszijden van de Ommerweg tussen de Linderesch en de thans voor een deel beboste Nolderesch.
Met de koopman Stenhuis hadden de markegenoten van Linde onderhandeld over een prijs, om vervolgens de stenen af te voeren. Dit alles zeer tot ongenoegen van de buren van Nolde, omdat het grootste deel van de keien waren gedolven in hun deel van het zand.
In feite draaide het conflict dus om een grenskwestie, doch zoals wel vaker in dit soort kwesties vormden de veldkeien slechts een aanleiding. De oorzaken lagen veel dieper en bovendien had de kwestie een veel langere voorgeschiedenis.
Bij de verdere afhandeling van de rechtsgang spitste de zaak zich echter geheel toe tot een grensconflict, waarbij de hele zuidelijke markegrens van Linde ter discussie kwam, dat wil zeggen vanaf de oostzijde met het Overijsselse Lutten tot aan de westelijke markegrens met Drogt.
Het 'kwestieuse' velddeel werd indertijd aangeduid als het 'Lindingersant' en ook wel als het 'Nije sant'. Het bijvoeglijke naamwoord in het laatste toponiem duidde, zoals we verderop zullen zien, op het recente en dynamische karakter van het stuifzand.
Bij grensafbakening met Lutten was waarschijnlijk reeds de breedte van de marke van Linde vastgesteld. In ieder geval diende deze als uitgangspunt voor de opstrek van de marke naar het westen. Zo was de breedte indertijd vastgesteld op 225 roeden Steenwijker maat (1057,5 m) en

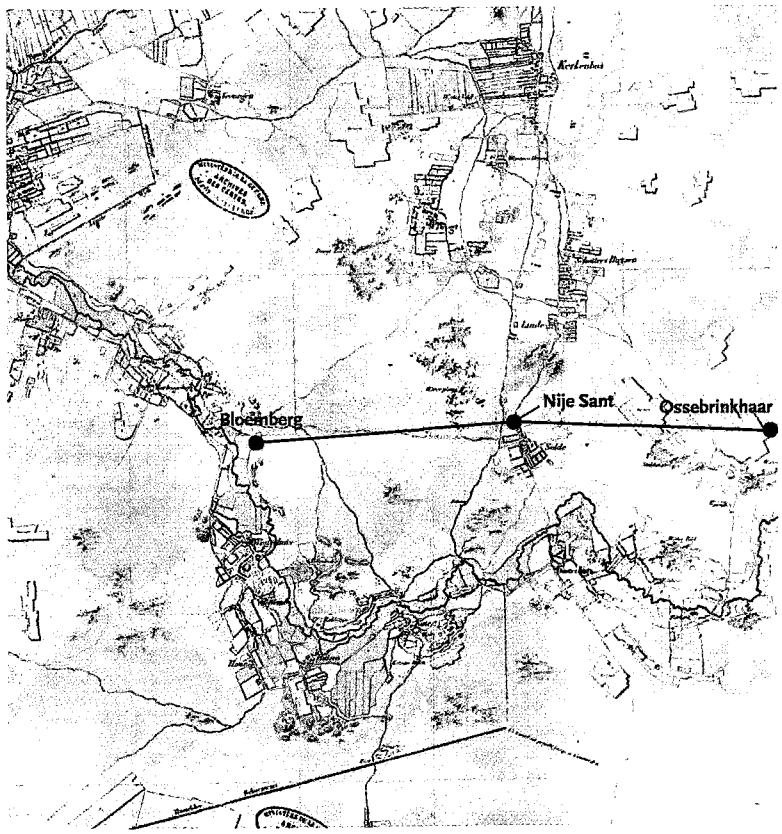

Kaart 55 **Situatieschets naar aanleiding van het conflict tussen Nolde en Linde** (Bron: Familiearchief Linde no 120)

gaf het zuidelijke snijpunt met de Opslagen, in combinatie met een steen op de verder naar het westen gelegen Ossebrinkshaar, richting aan de zuidelijke markegrens van Linde. In een rechte lijn liep deze vanaf de grenssteen verder naar het westen en viel in het 'Nije sant' dus samen met de markegrens met Nolde (kaart 55). Voorafgaand aan de grenskwestie waren in het verleden reeds verschillende pogingen ondernomen tot een herkenbare afbakening van de dorpsgebieden in het veen. Zo zou er volgens verschillende getuigen een 'gruppe' (greppel) als grens met de Opslagen en de landen van Gesenkamp en Schrapveen zijn gegraven. Bij een veldinspectie door de schulte en enige 'coornoten' enkele dagen voor de goorspraak, troffen zij inderdaad een 'roying' aan tussen de meest zuidelijke punt met de marke van Lutten en de grenssteen op de Ossebrinkshaar. Verder naar het westen was deze in het veld onherkenbaar geworden, zodat deze opnieuw geraaid moest worden. Bovendien bleek dat de 'Opslagluiden' noch enkele pachters van Nolde zich bij het veenboekweiten iets hadden aangetrokken van de nog wel herkenbare delen van de greppel. Met behulp van 'eenige opslagsluiden' was men met het uitgraven tegen de schemering die dag echter niet verder gekomen dan de 'Nije dijk'. Pas op 8 november, twee dagen voor het geding, werd het karwei in het 'kwestieuse' zand verder afgerond. Tot grote verwondering van de markegenoten van Linde kwam de 'royinge' ver ten noorden van 'hun' grenspaal in het zand te lopen, terwijl ook de aanspraken van Nolde moesten worden bijgesteld toen bleek dat de greppel 'verre ten suiden' van de door hen geplaatste paal liep. Het verschil tussen beide 'marke'-palen bedroeg ".. ruim 25 roeden van 16 voet ..", dat wil zeggen ruim over de 100 m! De eis van Nolde voor een schadevergoeding van de weggevoerde stenen werd uiteindelijk door de Etstoel niet ingewilligd. Men achtte de hele kwestie te complex, terwijl naderhand was gebleken dat de Lindingers wegens gerezen twijfel de stenen niet aan Stenhuis hadden durven te verkopen. Boze opzet was volgens dit hoogste Drentse rechtscollege daarom niet in het spel. Men adviseerde beide partijen om de stenenkwestie te laten rusten en tot een overeenstemming te komen over een definitieve grenslijn in het 'Nije sant'.
In het daarop volgende jaar werd inderdaad overeenstemming bereikt over een 'linie' die zich "..van de kant van Lotten omtrent westwaarts opstreckende over de Ossebrinks Haar en verder langes de gruppe tendes het boekweitenland van Drugt en Schrapveen tot aan de markte van Nolde en dat vandaar de limijte tusschen partien wedersijts markten sal opgaan met een regte roijinge omtrent westwaarts op so verre wedersijts markten in het westen opstrecken..".

Een belangrijke oorzaak van het conflict lag ongetwijfeld in het expansieve karakter van het 'Nije sant', waardoor vooral bij de Lindingers misverstanden ontstonden over de omvang van hun marke in zuidelijke richting. De oorspronkelijke kern van het stuifzand lag even ten zuiden van de opstrekkende akkers op de Linder esch en werd vanouds het 'Lindinger sant'

116 - Elerie, 1993, 163.
117 - OSA, 845 en 858.

genoemd. Bij een eerdere 'royinge' in 1699 naar aanleiding van een schuttingskwestie met schapen zou aan de oostzijde van het zand een beginpunt zijn gemarkeerd, doch door de sterke uitbreiding van het zand richting Nolde zouden de Lindingers bij een latere grensmarkering zijn misleid, aldus de veronderstelling van de Etstoel. Men baseerde zich daarbij op verschillende getuigenverklaringen die de agressieve aard van het stuifzand benadrukten. Zo verklaarde Hendri Andries dat "..hem wel heugen mag dat gemelde sand [sinds 1699; H.E] niet half so groot waar als nu en dat met een noordelijke wind na Nolde aan stuift". Een andere getuige meende dat het zand "..met alle winden wel stuift als het droge is naar het oosten westen zuiden en noorden". De stuifgevoeligheid van het zand op de hooggelegen stuwmorene kwam al eerder ter sprake in het hoofdstuk over de bouwlanden. Gezien de hoge gebruiksdruk behoeft het geen verbazing dat juist dit velddeel werd geplaagd door felle zandstormen. Hier werden door wederzijdse markegenoten bijna alle exploitatievormen die verstuiving in de hand konden werken, in praktijk gebracht.
Zo werd rond het zand veelvuldig heide geplukt en geplagd. En volgens verschillende getuigen kwam het regelmatig voor dat de schaapskudden dwars door het zand werden gedreven. Ook 'beesten' (guste koeien en jonge ossen) werden nu en dan in het veld rond het 'Nije sant' geweid. In feite fungeerde het velddeel tussen de Linder en Nolder essen als een mandelig weidegebied, want volgens de scheper Hendrik Jans hoedde hij zijn kudde altijd "..onbespierd..tot an de rogge van Linde toe..", terwijl Jan Andries zich nog goed kon herinneren dat de Lindingers hun schapen "..an en agter de nesse van Nolde.." lieten grazen. We zien dus dat de oude praktijk van een wederzijdse exploitatie van de gemeenschappelijke grenszone ook na de afbakening in 1699 gewoon standhield, zodat "..die van Nolde en Linde sighs niet altoos precijs na de scheit van haare markte in het weiden en holden van schapen en beesten reguleren". Tot in de tweede helft van de 18e eeuw waren dergelijke 'compascua' ook elders in Drenthe een meer voorkomend verschijnsel.[116]
Bij het 'leemgraven' stoorde men zich overigens überhaupt niet aan markegrenzen. Men groef leem "..daar het ijmand het beste anstaat in wiens marke het ook mogte sijn..". Zo haalden de Noldingers bij voorkeur hun leem vlakbij het 'Derkijs kamp' onder Linde.
Samenvattend kunnen we vaststellen dat al deze exploitatievormen niet bevorderlijk zijn geweest voor de stabiliteit van het oorspronkelijke stuifzand. Vooral na 1700 nam bij droog vriesweer het stuiven in volle hevigheid toe, waardoor het 'Lindinger sant' zich in nog geen halve eeuw kon verdubbelen tot het 'Nije sant'.
De intensivering van het veldgebruik op de stuwmorene tussen Linde en Nolde die zich vooral na 1700 begon af te tekenen, had verschillende achtergronden, die we in een volgend hoofdstuk over de bedrijfsvorm verder zullen uitdiepen. Hier voldoet de constatering dat de grotere beweidingsdruk in combinatie met een veelvuldiger afplaggen in verband moet worden gezien met enerzijds de groei van beide nederzettingen en anderzijds het ontstaan van een intensievere bedrijfsvorm met een grotere nadruk op de mestwinning. In 1654 bestaat Linde nog slechts uit 4 middelgrote bedrijven. Volgens de Nieuwe Registratie van 1752 is de nederzetting dan inmiddels uitgegroeid tot 12 huizen.[117] Het merendeel van de nieuwe huizen bestaat weliswaar uit keuterijen, maar het agrarische karakter komt tot uiting in de overal aanwezige 'schaaphokke'. In dezelfde periode is Nolde gegroeid van 3 naar 5 bedrijven. Het gaat hier niet om keuterijen maar om middelgrote bedrijven. De grotere behoefte aan mest en vice versa aan plaggen manifesteert zich onder andere in de groei van het permanente bouwland van ruim 26 mud in Linde en 13 mud in Nolde. In beide kluften gaat het om een totale oppervlakte van bijna 15 ha. Het 'Nije sant' zal in zijn grootste omvang van-

wege de nabije ligging ongetwijfeld een bedreiging zijn geweest voor de bouwakkers op de Linder esch. Men aanvaardde dus kennelijk tijdelijk het risico van overstuivingen in ruil voor een intensiever gebruik van het veld rond het stuifzand. We zouden nu terecht de vraag kunnen stellen of beide marken niet groot genoeg waren om tot een betere spreiding van bovengenoemde exploitatievormen te komen.
In Nolde was de verhouding bouwland/veldgrond niet ongunstig. De veldgronden waren hier met een oppervlakte van 440 ha weliswaar van een bescheiden omvang, maar gezien het beperkte escomplexje van nog geen 28 ha in principe voldoende. Ook in Linde en Schottershuizen was de balans van 90 ha bouwland tegen 1000 ha veldgrond op het eerste gezicht niet ongunstig. Beide marken staken met deze verhoudingen in ieder geval gunstig af tegen de gemiddelden op het Drents Plateau.[118]
Qua oppervlakte waren beide marken dus groot genoeg, doch de daarbij veronderstelde overvloed van beweidbare en afplagbare veldgronden is slechts schijn. Een groot deel van de gemeenschappelijke markegronden bestond namelijk uit drassige veenheide met een weinig vaste veenondergrond. Alleen bij ontwatering en begreppeling kon het bovenste bolsterveen in het groeiseizoen voldoende worden drooggelegd voor het veenboekweiten. Wanneer men na enige jaren was uitgeboekweit was de veengrond door de brandcultuur vaak zo uitgeput dat de zich herstellende heide als schapenweide nog nauwelijks enige waarde had. Ook als plaggen-

118 - Verduin, 1972, 28.

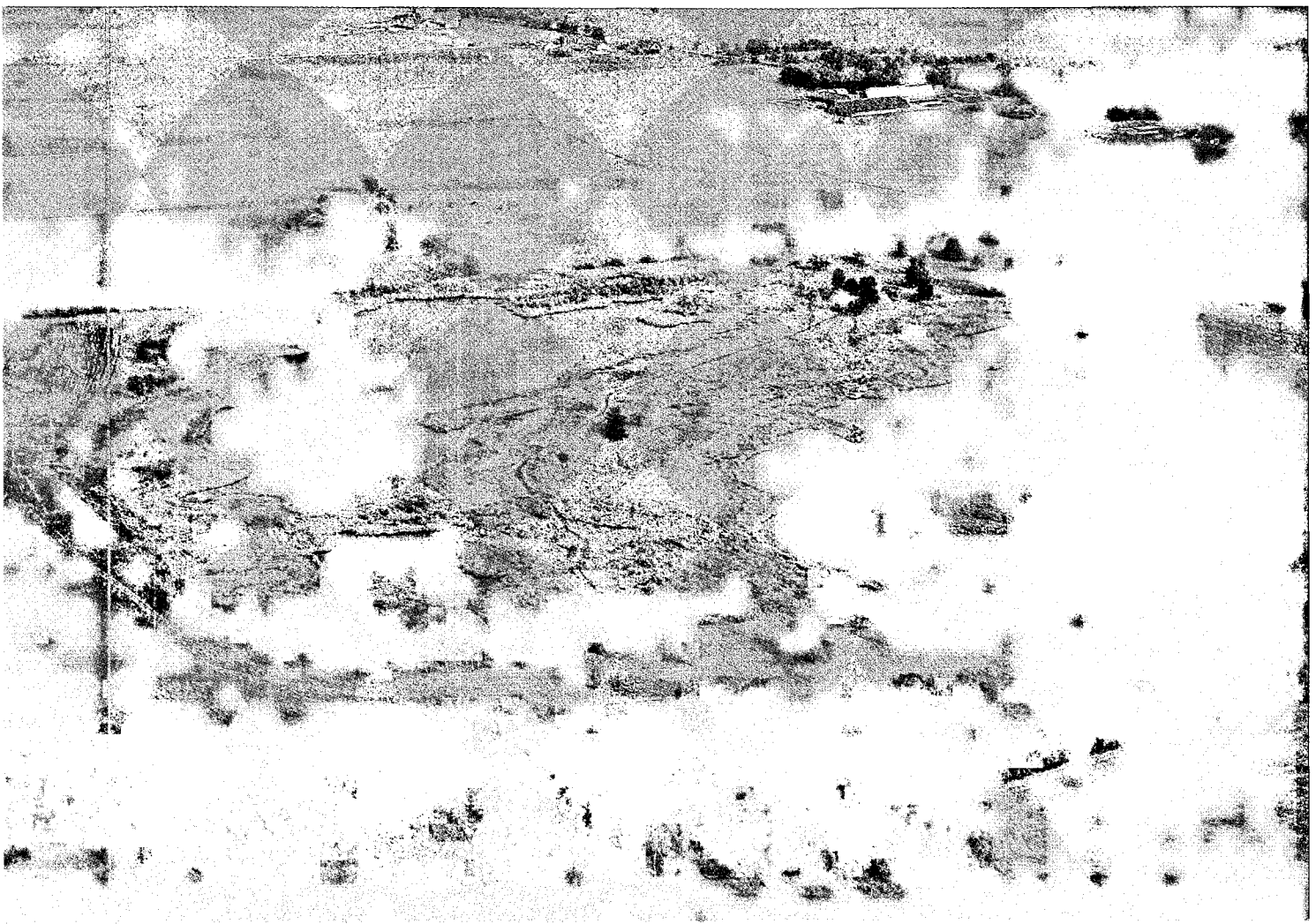

Het Meeuwenveen als voormalig veldrestant ten noorden van Wildenberg
(Bron: Paul Paris-Airprint Amstelveen)

119 - Elerie, 1993, 105.
120 - Commissie van de landbouw, no 3; fol. 25.
121 -Grevelink, 1844, 179.
122 - Elerie, 1993, 96 t/m 107.
123 - De Vries, 1946, 30 e.v.

reservoir was de veenheide wegens de overwegend zure omstandigheden niet erg gewild. Uit de Steenberger willekeur van 1599 kan evenwel worden afgeleid dat in die tijd nog geen plaggen werden gestoken maar gemaaid. Dergelijke, minder intensieve vormen van plaggenverzameling zijn ook uit andere delen van Drenthe bekend.[119] Het gaat om zogenaamde `streynge' dat uit venig strooisel bestond dat met een hak of plaggenzicht werd gemaaid. In de loop van de 17e eeuw ontstond een duidelijke voorkeur voor de zandige heiplaggen die een veel groter absorptievermogen hadden. De ontvening van de randzones hebben in Zuidwolde de overgang naar zandplaggen waarschijnlijk bevorderd. In combinatie met een voorgaande boekweitbrandcultuur heeft dat op sommige plaatsen zelfs geleid tot lokale zandverstuivingen.[120] De overgang van `streynge' of veenplaggen naar de veel compactere zandplaggen was overigens niet volledig. Zo weet de Statistiek van Drenthe uit 1844 te melden dat het gebruik van veenplaggen in zwang bleef in streken waar zich onvoldoende mogelijkheden voordeden voor het steken van zandplaggen.[121] Het is daarom heel goed denkbaar dat in Zuidwolde de winning van beide plaggensoorten naast elkaar bleef bestaan. Opmerkelijk is overigens dat vanaf 1882 veel bouwlandpercelen op de escomplexen van de stuwmorene uit de productie werden genomen en beplant werden met hout. Dit vrij omvangrijke project werd gecoördineerd en uitgevoerd door het plaatselijke initiatief van de N.V. Maatschappij van Boschcultuur (2.8.4). Mogelijk moet het uit de productie nemen van de espercelen in verband worden gezien met een sterke verzuring van deze bouwlanden door het nog steeds in zwang zijnde gebruik van veenplaggen. Duidelijk is evenwel dat er vanaf de Nieuwe Tijd een voorkeur ging ontstaan voor de hoger gelegen veldgronden vanwege hun nabijheid en zandige bodem. Deze waren over het algemeen het hele jaar begaanbaar en leverden een plaggensoort die goed in het potstalsysteem van de schapenhouderij paste.[122]

Een kenmerk van alle marken in Zuidwolde was echter het tekort aan dergelijke nabije en toegankelijke hoge veldgronden. Naast de beperkte ruimte tussen de nederzettingen en de escomplexen op de centrale stuwmorene, bevonden zich in het omringende veen tal van geïsoleerde zandopduikingen in de vorm van verspreid voorkomende dekzandruggen. Daarnaast bevond zich in het oostelijke achterland van de marken Kerkenkluft, Schottershuizen en Linde een stuwmorenecomplex dat weliswaar veel lager was dan de centrale en bewoonde rug en waarschijnlijk voor een groot deel met veen was bedekt, maar niettemin uit twee ruggen bestond die als herkenbare velddelen boven het veen uitstaken. De opduikingen van deze geomorfologische structuren vallen min of meer samen met de hoogtelijnen van 10 m, waarvan de hoogste delen nu worden benut als bewoningsassen, zoals de Burg. Jansstraat in het Zandveld onder Alteveer en het Linderveld boven Drogteropslagen op de meest oostelijke rug. De laatste viel samen met de eerder genoemde Ossebrinkshaar waarop de bewuste grenssteen was geplaatst om richting te geven aan de zuidelijke rooiing van de Lindermarke. Op de huidige topografische kaart van 1 : 25.000 is na te gaan waar de steen ongeveer gelegen moet hebben: op het snijpunt van de 10 m hoogtelijn en de Linderdijk, die samenvalt met de zuidelijke markegrens. Het thans niet meer bekende toponiem Ossebrinkshaar verwijst naar de oorspronkelijke gebruikswaarde van dit landschapsecotoop temidden van het uitgestrekte veen. In de toponomie wordt 'haar' omschreven als een hoogte in de vorm van een terreinverheffing in een heidelandschap.[123] Het eerste suffix 'brink' verwijst vermoedelijk naar de zuidelijke randpositie op de haar; 'brink' moet hier dus worden opgevat in zijn oorspronkelijke betekenis van 'rand'. De 'ossen' verwijzen naar de oorspronkelijke exploitatievorm van de geïsoleerde zandrug die door zijn grote afstand van de woonkernen nauwelijks anders kon worden gebruikt als extensieve veeweide voor guste beesten en

jonge ossen. Als plaggenreservoir hadden deze afgelegen 'haren' waarschijnlijk geen betekenis vanwege de slechte toegankelijkheid via het tussenliggende veen. Grote stuifzanden kwamen op dit oostelijke stuwmorenecomplex dan ook niet voor. Vanwege het vervoers- en arbeidsintensieve karakter van de plaggeneconomie haalde men bij voorkeur de plaggen dicht bij huis.
Ook de dekzandopduikingen in de veldgronden langs de Reest werden als 'haar' aangeduid. Zo spraken enkele getuigen over een 'haar' dat in het 'veld van Rabberinge en Wildenberg' lag en 'Drogtveld' werd genoemd, hoewel die van Drogt hier naar hun weten nooit "..een voet eygens.." hadden gehad. Het is heel goed mogelijk dat ingezetenen van Drogt in dit velddeel bepaalde gebruiksrechten hadden gepacht, waaronder met name het steken van plaggen, omdat men voldoende hoge veldgronden in eigen marke moest ontberen. Het aanzienlijke stuifzand in het veld van beide erven is zeer opvallend en het is moeilijk voor te stellen dat deze zou zijn veroorzaakt door een gebruiksdruk van slechts twee erven.

Aan de hand van de uitvoerige bijlagen van het proces over de stenenkwestie tussen Nolde en Linde kan ook een beter inzicht worden verkregen in de markestructuur van bepaalde Reestlanden. Een bijzondere status hadden de zogenaamde Opslagen in het bovenloopse deel ten oosten van Gesenkamp. De 'Opslagen' bestonden in hoofdzaak uit het veen tussen de bovenloopse groenlanden langs de Reest en de marke van Linde. In de processtukken spreekt men van "..de besetteren of eigenaren van de opslagen..", die "..geregtigt sijn in de opslagen uit de Reest komende". Het begrip 'opslag' moet hier waarschijnlijk niet worden opgevat als een inscharingsquotum, maar in de Middelnederlandse betekenis van toeslag of toewijzing.[124] In een nog nader te bespreken archiefstuk spraken de 'gemene boer' van Drogt over hun groenlanden langs de Reest die "..alleen een opgaand veene en geen waardeel.." zouden hebben.[125] Aangezien ook ingezetenen van Linde en Kerkekluft groenlanden in dit bovenloopse deel bezaten, kunnen de 'Opslagen' worden opgevat als een extra-territoriaal stuk veen dat na de opsplitsing van de marken was overgebleven als een restgebied. De 'opslag luiden' waren dus eigenaren van groenlanden die aansluitend op dat bezit een 'opgang' in het veen genoten tot de zuidelijke markegrens met Linde. Zo bestonden de Drogteropslagen dus oorspronkelijk uit het opstrekkende veen waarin de groenlandeigenaren uit Drogt hun rechten konden laten gelden.
Het begrip 'marke' werd in de getuigenverhoren niet altijd even zorgvuldig gebruikt. Schrapveen wordt bijvoorbeeld een enkele keer aangeduid als 'markte' ten zuiden van Linde. In dit geval moet het begrip worden opgevat als 'gebied' zonder de juridische inhoud van marke. In de overige verklaringen spreekt men echter van de 'landen' behorende bij Schrapveen en Gesenkamp.
Tenslotte nog een laatste opmerking over de territoriale genese in dit zuidelijke deel van Zuidwolde. Het zogenaamde leemgraven zou zich volgens verschillende getuigen niet "..na de markten reguleren..", maar "..dat men leem graaft daar het ijmand het beste anstaat in wiens markte het ook mogte sijn". Geugijn Jans verklaarde in dit verband "..dat hij wel uit de markten van Schotterhuise, Basuininge, Drogtinge en Noldinger markte heeft leem gehaalt en gegraven sonder inspieringe". Deze oude gewoonte zou er op kunnen wijzen dat genoemde marken oorspronkelijk tot één marke hebben behoord. Ook elders in Drenthe was het recht van leemgraven vaak verbonden aan oorspronkelijke markeverbanden.[126] De hypothese over een oer-marke Zuidwolde kan nu worden aangevuld met een eerste fase van opsplitsing met een noordelijk deel, bestaande uit de latere marken Ten Arlo, Steenbergen en Kerkenkluft en een zuidelijke helft, bestaande uit het grondgebied van eerder genoemde marken inclusief Linde. Ten Arlo en Nolde (Utlo) zouden, als plaatsnamen met het oude suffix -loo, de oudste

124 - Helemaal zeker is dit niet, omdat 'opslag' hier oorspronkelijk ook de betekenis van inscharingsquotum kan hebben gehad, maar in tweede instantie onder invloed van de opkomende veenboekweitcultuur werd omgezet in een recht van opstrek met de breedte van het groenland als uitgangsbasis.
125 - Etstoel 16, juni 1761.
126 - Zo ontleenden de ingezetenen van Roswinkel hun recht om keien en leem in het Weerdingerholt te delven aan hun Laat-Middeleeuwse markeverband met Weerdinge.

127 - Etstoel 16, 4 juli 1758.

128 - Bedoeld werden hier de hakhoutpercelen ten westen van Drogt en de Bazuiner esch die zich naar het westen in de richting van de veenplas Drogtzee opstrekten (zie topografische kaart Bonneproj. 1908).

kernen in deze tweede generatie 'oermarken' geweest kunnen zijn.

2.5.3 Het recht van opgang

Een tweede zeer informatieve 'gelegenheids'-bron (1758-1761) gaat over een ernstig verschil van mening tussen de eigenerfde Bartelt Jans uit Bazuin en de gemene boer van Drogt en Wemmenhove over het gebruiks- en eigendomsrecht in de boermarke van laatstgenoemde.[127] Een halve eeuw eerder, rond 1700, waren Drogt en Bazuin, voordien met Wemmenhove in een markeverband, gesplitst in twee afzonderlijke marken. Een complicerende factor bij deze deling waren de eigendommen van enkele Bazuiners op de Drogter esch. Met name Bartelt Jans, eigenaar van een vol erf in Bazuin, bezat hier een strook van 8 à 9 mud bouwland in de volle breedte van oost naar west en hij meende op grond daarvan bepaalde rechten te kunnen ontlenen in de gemeenschappelijke veldgronden aan weerszijden van de Drogter esch. Hij richtte zijn blik vooral op de ontginningsactiviteiten die zich rond 1750 in volle omgang op de aflopende flanken van de stuwmorene manifesteerden. Volgens getuigen op een lotting in 1758 waren door eigenaren van Drogt "..sowel ten oosten als ten westen van de bouwlanden en agter de hofkampen van tijd tot tijd kampen in het veld .. afgegraven". Een aantal van hen zou ten westen van hun akkers in het veld hakhout hebben geplant tot aan de 'Zee' toe.[128] Ook ten westen van de 'Reeweg', die destijds de Drogter esch aan de westzijde begrensde, waren "..bouwlanden angemaakt". Op het minuutplan van 1832 zien we het resultaat van deze ontginningsijver die zowel aan de oost- als westzijde tot aanzienlijke uitbreidingen hadden geleid en die volgens de aanklager Bartelt Jans gebaseerd waren op de 'opgang' die elke bouwlandeigenaar in het verlengde van zijn bezit in veldwaartse richting kon genieten. Toen ook hij zijn recht op 'opgang' wilde laten gelden door ontginning van een kamp in het veld, werd hem dit verhinderd door de gemene boer van Drogt en Wemmenhove. Bovendien was hij met Jan Willems een ruiling van een velddeel in zijn 'opgang' overeengekomen die door de gemene boer niet werd erkend. Het meningsverschil met de gemene boer van Drogt en Wemmenhove spitste zich dus vooral toe op de interpretatie van het begrip 'opgang'. Aan de hand van verschillende voorbeelden probeerde Bartelt Jans daar een zeer ruime inhoud aan te geven. Zo was hem bekend dat Carst Bartelt ten oosten van zijn bouwland een stuk veld had gekocht en daarop een huis had gebouwd en voorts memoreerde hij verschillende 'verbuiten' (transacties) met veldgronden die in een 'opgang' hadden gelegen. Voor hem was een 'opgang' dus niet anders dan een 'opstrek' aangezien ook "..sijn voorsaten het veld tegens het bouwland hadden verhuurd om daar plaggen te stikken.."

Kampontginning aan de rand van de Drogter esch

en bovendien "..het questeuse veld noijt anders als Bartelsveld genoemt wierde".
Kortom, volgens Bartelt Jans bleek uit al deze voorbeelden dat "..de bouwlanden in Drugt een opgang hebben in het veld, gelijk op andere plaatsen in Suidwolde gebruikelijk". En ook al waren Bazuin enerzijds en Drogt en Wemmenhove anderzijds twee afzonderlijke marken, op grond van zijn bouwlandbezit op de Drogter esch had de impetrant (eiser, aanklager) duidelijke rechten in het veld van laatstgenoemde.

In opdracht van de Etstoel werd op 9 november 1758 een verslag gemaakt van een onderhoud met de schulte Steenbergen en Jan Leffers van Linde over deze ingewikkelde kwestie. Zij hadden tevoren met verschillende betrokkenen gesproken en deden daarvan verslag, terwijl tot slot ook hun mening werd gepolst over een oplossing. Zonder een spoor van twijfel konden beide kerspelgenoten bevestigen dat de bouwlanden in de marke van Drogt zowel een 'opgang' als een 'gerechtigheijd' in het veld hadden, zoals dat ook elders in Zuidwolde gebruikelijk was.
En op basis van dat recht hadden de ingezetenen van Drogt en Wemmenhove "..kampen afgegraven.." zowel ten oosten als ten westen van hun bouwlanden. Ook konden beide heren bevestigen dat de bewuste markescheiding zich voor 50 jaar had voltrokken, doch zij konden niet aangeven of Bartelt Jans hierdoor zijn 'opgang en gerechtigheijd' was ontzegd. Wel konden zij zich het geval van Rotger Wemmenhove voor de geest halen die oorspronkelijk ook afkomstig was van Bazuin en ten noorden van Bartelt Bazuin ook enig bouwland op de Drogter esch had liggen en vóór de scheiding hiervan rechten in het veld genoot, "..sodat volgens haar gedagten het bouwland van jmpt. [eiser; H.E.] in Drugtinger Esch gelegen het selve regt sou moeten hebben".
De schulte en zijn metgezel waren overigens van mening dat de oorzaak van het conflict in de omstandigheid lag dat de aanklager Bartelt Jans

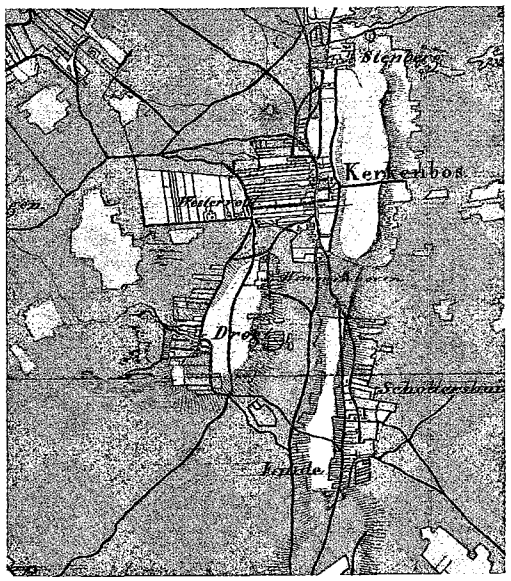

Kaart 56 **De Franse topografische kaart van 1811 geeft een duidelijke indruk van de 'opgaande' kampstructuren in veldwaartse richting**
(Bron: Franse topografische kaart 1811; copie RAD)

'goede' veldgronden achter zijn bouwland had liggen, terwijl de ingezetenen van Drogt deze moesten ontberen omdat de gronden reeds voor jaren waren ontgonnen. Met een volgend proces zouden enkele ingezetenen van Drogt volgens beide getuigen willen bereiken dat verder 'afgraven' zou worden stopgezet. En wie zo, vroegen zij zich af, zou dan het veld achter het bouwland van Bartelt Jans gaan genieten?
Het voorstel om beide marken dan maar opnieuw te scheiden vond men geen eenvoudige oplossing. In de eerste plaats zouden Bazuin, Drogt en Wemmenhove het hierover eens moeten zijn en ten tweede zouden dan alle kampontginningen in 'mandeligheijd' moeten komen of ten minste weer volledig opgemeten moeten worden.
Alvorens de Etstoel overging tot uitnodiging van de tegenpartij voor een wederhoor werden eerst nog eens alle vraagpunten en onduidelijkheden op een rijtje gezet. In de eerste plaats moest men helderheid krijgen over de rechtspositie van Bartelt van Bazuin in de marke van Drogt na de scheiding. In feite spitste de kwestie volgens de Etstoel zich toe op de vraag of de bouwlanden in de marke van Drogt en Wemmenhove een 'op-

gang' hadden en zo ja, dan moest onderzocht worden of Bartelt van Bazuin bij de scheiding was benadeeld in dat recht van 'opgang'. Men vroeg zich bovendien af hoe het stond met de rechten van eiser in het veld van Drogt en zo hij die niet mocht hebben of men bij de scheiding van destijds ook rekening had gehouden met een eventuele compensatie.

Afgaande op de nog aanwezige stukken over deze kwestie heeft het antwoord van de gemene boer lang op zich laten wachten. Maar het weerwoord, vastgelegd in een protocol van juni 1761, is niet alleen zakelijk en beknopt maar bovenal verhelderend. Als aangename bijkomstigheid voor ons onderzoek is het verslag bovendien zeer informatief over de praktische oplossingen die men vond om ingewikkelde kwesties als toegang en gerechtigdheid in de gemene marke zo zakelijk mogelijk te 'reguleren' onder de omstandigheden van een zich uitbreidende dorpsgemeenschap.
Rond 1710 was volgens de gemene boer de oorspronkelijke marke Drogt, Wemmenhove en Bazuin gescheiden, waarbij Drogt zijn aandeel naar de drie oorspronkelijke erven kreeg toegewezen en Bazuin naar twee. Het velddeel de 'Suirte', ten zuiden van het Middelveen in het erosiedal tussen Bazuin en Schottershuizen, was mandelig gebleven. Het geld van later gedolven en verkochte veldkeien was 'na quota' onder de gerechtigden in de jonge marken verdeeld. Bij de scheiding werd door middel van rooiingen de nieuwe grens in het veld aangegeven en zowel Drogt als Bazuin had altijd "..na die limite geweidet".
Verder, zo meende de boer van Drogt, genoot ieder in zijn marke het zogenaamde bijen- en heidegeld. Dat gold ook voor de inkomsten uit de verpachtingen van zogenaamd boekweitenveen, zoals in 1711 toen bovenveen aan de grens met Veeningen was verkocht, waarvan markegenoten van Drogt de kooppenningen hadden genoten. Eenzelfde regeling gold naar hun opvattting in Bazuin. Ook hier was in 1727 aan de grens met Bloemberg bovenveen verkocht dat in 1761 wederom als 'boekweitenland' was verkocht en waarvan ook Bartelt Jans als gerechtigde in de marke Bazuin "..zijn quota begeert". Dat gold eveneens voor het veen aan de grens van beide marken dat nu was 'uitgeboekweit' en waarvan niemand uit Drogt enig profijt had getrokken. Over de aanspraken van Bartelt Jans in hun marke merkten de buren verder nog op dat deze een vol erf in Bazuin in eigendom had, terwijl de overige Bazuiningers slechts een half erf hadden. De laatsten hadden echter nooit enige aanspraken in hun marke laten gelden, hoewel ook zij land op de Drogter esch hadden liggen. En omgekeerd had Hendrik Albert van Drogt een 'acker' land op de Bazuininger esch, zonder dat hij daarvan enig profijt in het veld genoot. Tenslotte, zo meenden zij, was de scheiding, naar het bouwland gerekend, zeer voordelig voor de Bazuiningers uitgevallen. Volgens de opmeting van 1641 hadden die van Drogt ruim 128 mud en die van Bazuin slechts 52 mud. Maar aangezien de scheiding had plaatsgevonden op basis van de drie erven van Drogt en twee van Bazuin, had de boer van Drogt uitgerekend dat zij op basis van de bouwlandverhouding er ruim 20 mud bij waren ingeschoten. En aangezien Bazuin bijna net zo'n grote marke had als zij, was het volgens hen "..ongehoort dat Bartelt nog van ons veen begeert".

Het verweer van Drogt en Wemmenhove heeft de Etstoel waarschijnlijk niet kunnen overtuigen. Reeds op de lotting van 4 juli 1758 had zij vastgesteld dat Bartelt Jans zowel naar het oosten als het westen van zijn bouwland recht had op een zogenaamde 'opgang'. Aan de hand van verschillende voorbeelden was volgens het college bovendien aangetoond dat het overige "..velt en vene booven en buijten gem. opgang word in de markte van Drugt gereekent na groote der bouwlanden". Iemands aandeel in een scheiding of verkoop van zogenaamd boekweitenveen was dus

Kaart 57 **Deze uitsnede van het minuutplan van 1832 laat zien dat de veldverkaveling van de 'opgangen' aansluiten bij de esverkavelingen van Drogt en Bazuin**
(Bron: kadaster Zuidwolde 1832; sectie H)

gebaseerd op diens bouwlandbezit, zoals ook het zogenaamd bijengeld en heidegeld naar die verhouding moest worden verdeeld. Zo had Rutger van Wemmehove een stuk bouwland op de Drogter esch, "..uijt hoofde van welke hij scheijd [=deelt; H.E.] in velt en vene neevens de boer van Drogt". En ook al bezaten Jan Rutgers en Willem Jans geen groenland, toch deelden zij uit hoofde van hun bouwland met de boer van Drogt in veld en veen. Zelfs de meiers van Willem van de Veltkamp groeven op basis van het bouwland turf in de 'Drugtinger veene'. Ook buiten hun marke, zo wisten verschillende getuigen, was men bekend met deze regel, zoals in Schottershuizen, "..een uijtgetrokken markte van Drugt en Bazuin..", waar enkele Drogter boeren op basis van hun bouwland aldaar, de "..gerechtigheijt te velde en veene.." genoten. Met koopaktes konden deze rechten trouwens onomstotelijk worden aangetoond, aangezien zowel in Drogt als in Schottershuizen het bouwland altijd met de 'gerechtigheijt te velde en te vene' werden verkocht.

Hoewel we niet de uitslag van deze zaak kennen, ligt het in de rede dat de Etstoel Bartelt Jans in zijn rechten heeft hersteld, overeenkomstig de gangbare regeling van 'opslag' en 'gerechtigheid in veld en vene', met zijn bouwlandbezit op de Drogter esch als uitgangspunt. Het lijkt overigens niet erg waarschijnlijk dat de oorspronkelijke eis van Bartelt werd ingewilligd. Zijn gelijkstelling van het begrip 'opgang' met 'opstrek' is te enen male onjuist. 'Opgang' moet hier worden uitgelegd in de Middelnederlandse betekenis van wasdom of groei, hetgeen impliceerde dat men het recht had om nieuwe kampen te ontginnen in het veld grenzend aan het reguliere bouwland. 'Opstrek' daarentegen is een min of meer onbeperkt eigendomsrecht tot een bepaalde grens in het verlengde van opgaand cultuurland. De ontginning door Bartelt van een kamp op het Hogeveld, los van het bouwland, was dus in wezen illegaal. Evenzo zijn grondruilactiviteiten in het verlengde van zijn 'opgang'.
Het beperkte recht van een 'opgang' volgt onder meer uit een stelling van een getuigenverhoor waarbij men constateerde dat "..het overige velt en veene booven en buyten gem. opgang word in

de markte van Drogt gerekent na groote den bouwlanden". Ook het feit, dat Bartelt Jans "..sijn kamp niet hadde afgegraven an het bouland maar in het Hogeveld..", werd gezien als strijdig met het principe van de 'opgang'.
Nu we een vrij gedetailleerd inzicht hebben in het gebruiks- en eigendomsrecht van de gemene marken van Drogt en Bazuin, dringt zich de vraag op hoe elders in Zuidwolde deze zaken waren geregeld. Uit een eerder weergegeven getuigenverklaring en een opmerking van de schulte Steenbergen kan worden afgeleid dat ook andere kluften hun toegang op een vergelijkbare wijze reguleerden. In ieder geval kende men in de verwante marke Schottershuizen eenzelfde inhoud toe aan de 'gerechtigheid in veld en vene'. De bezitsverhoudingen in deze nog zeer jonge marke waren complex door het bouwlandbezit van externe 'buiten buren' (eigenaren). De gemene boer van de 'moedernederzetting' Drogt sprak in 1775 bij een conflict zelfs over de 'wederzijdse' belangen in het Schottershuizerveld, waarbij het 'getal schapen' werd bepaald "..na quota van de roetallen en t' waardeel..".[129]
De eerder aangehaalde willekeur uit 1599 laat zien dat de regulering op basis van het bouwlandbezit ook elders in Zuidwolde gebruikelijk was en veel ouder is dan de gegevens uit de grondschatting doen vermoeden.[130] De ingezetenen van Kerkenbosch (Kerkinge) moesten de uitdrift van hun beesten op het Steenbergerveld namelijk aanpassen "..nae den Neeckel of de Wech nae het behoren". Ook in koopaktes van bouwland uit de 18e eeuw werd niet van dat principe afgeweken. Zo werd nog in 1760 in Kerkenbosch bouwland verkocht waarvan "..ider na quota het waardeel genieten..".[131]
Ook het recht van 'opgang' was in de overige kluften van Zuidwolde niet onbekend. In Steenbergen had dit recht overigens een ruimere inhoud, omdat ook het steken van plaggen was toegestaan, "..op het gescheiden velt soo briet als de hof in de gravinge leid".[132] We kunnen in dit verband echter nauwelijks meer van een 'opgang' spreken maar eerder van een 'opstrek', omdat het hier duidelijk gaat om een stuk gescheiden veld. Soms kon het gebeuren dat een kleinere grondeigenaar in een 'opgang' zich met het plaggensteken moest richten naar een grotere.[133] Wanneer de laatste overging tot ontginning dan was "..het regt van plaggen stikken gedaen".
In Drogt gold dat recht om in een 'opgang' te plaggen niet. Hier was het plaggensteken gekoppeld aan het bouwlandbezit dat recht gaf op een bepaald quotum in het afzonderlijke 'Plaggenveld'.

In de Zuidwoldse kluften waren de 'opgang', als richtlijn voor particuliere ontginning, en daarnaast de zogenaamde 'gerechtigdheid te velde' op basis van het bouwlandbezit, maatgevend voor de exploitatie èn openlegging van de gemeenschappelijke markegronden. Het bouwlandbezit vormde overigens niet in alle kluften een vaste norm voor de toegang en het vruchtgebruik van veld en venen. Voor Ten Arlo, Steenbergen en Nolde is dit criterium niet aantoonbaar en bleven een 'hoeve' of een 'arve' het uitgangspunt vormen voor een aandeel in de gemene marke. In deze kluften veranderden de bezitsverhoudingen in de loop van de 17e en 18e eeuw nauwelijks waardoor zich ook geen aanleiding voordeed om de in de grondschatting genoemde criteria te wijzigen. Dat lag, met uitzondering van Bazuin, anders in de overige kluften. Hier werden nieuwe bedrijven gesticht en vestigden zich keuterijen. Bovendien was het bouwlandbezit van bepaalde eigenaren over meerdere essen verspreid. In deze complexe situatie vormde het bouwlandbezit een praktisch criterium om de noodzakelijk toegang tot de markegronden te reguleren. Het systeem liet enige ruimte voor nieuwkomers en bood voldoende waarborg om de rechten van de bestaande bedrijven te beschermen.
De 'opgang' was in Zuidwolde wel algemeen geldend. De ruimtelijke gevolgen van deze ontginningswijze zijn duidelijk zichtbaar op

129 - Markearchief Drogt no 1; met 'roetallen' wordt hier waarschijnlijk de breedte van een 'opgang' bedoeld.
130 - Heringa, 1981, 284.
131 - Familiearchief Ten Heuvel, no 88.
132 - Familiearchief Steenbergen, no 214.
133 - Familiearchief Steenbergen, no 216.

19e-eeuwse topografische kaarten en tot in detail op de ingekleurde minuutplans van 1832. In het hoofdstuk over het bouwland werd reeds ingegaan op de kwaliteitsverschillen van de oudere 'eskernen' en de latere velduitbreidingen. In Steenbergen en Kerkenbos heeft de oorspronkelijke 'opgang' zich ontwikkeld tot een beperkte vorm van 'opstrek' door een koppeling met het recht tot plaggensteken. Mogelijk heeft de schaarste aan nabije en hooggelegen plaglocaties deze ontwikkeling in de hand gewerkt. Het is in ieder geval opvallend dat gebruiksconflicten in de 18e eeuw vooral betrekking hadden op het afplaggen in de zone van de afhellende stuwmorene. Juist hier manifesteerde zich het verschijnsel van wederrechtelijk plaggensteken en zelfs het stelen van elkaars plaggenbulten.[134] Een zeer geliefde plaglocatie bevond zich langs de schapendrift in het grensgebied van Steenbergen en Ten Arlo en achter de es van Lubbinge. Hier ontwikkelde zich het stuifzand dat nu Klein Zwitserland wordt genoemd.

Eerder werd reeds opgemerkt dat de 'opgang' formeel kan worden opgevat als een beperkte vorm van 'opstrek'. Volstrekt onvergelijkbaar zijn echter de functionele en landschappelijke achtergronden van beide principes. Het recht van opstrek was gebaseerd op een ontginningswijze waarbij de occupanten over een evenredig aandeel konden beschikken in een langgerekt ecotopencomplex langs een beekdal.[135] Het eigendom van de gronden in het niet ontgonnen

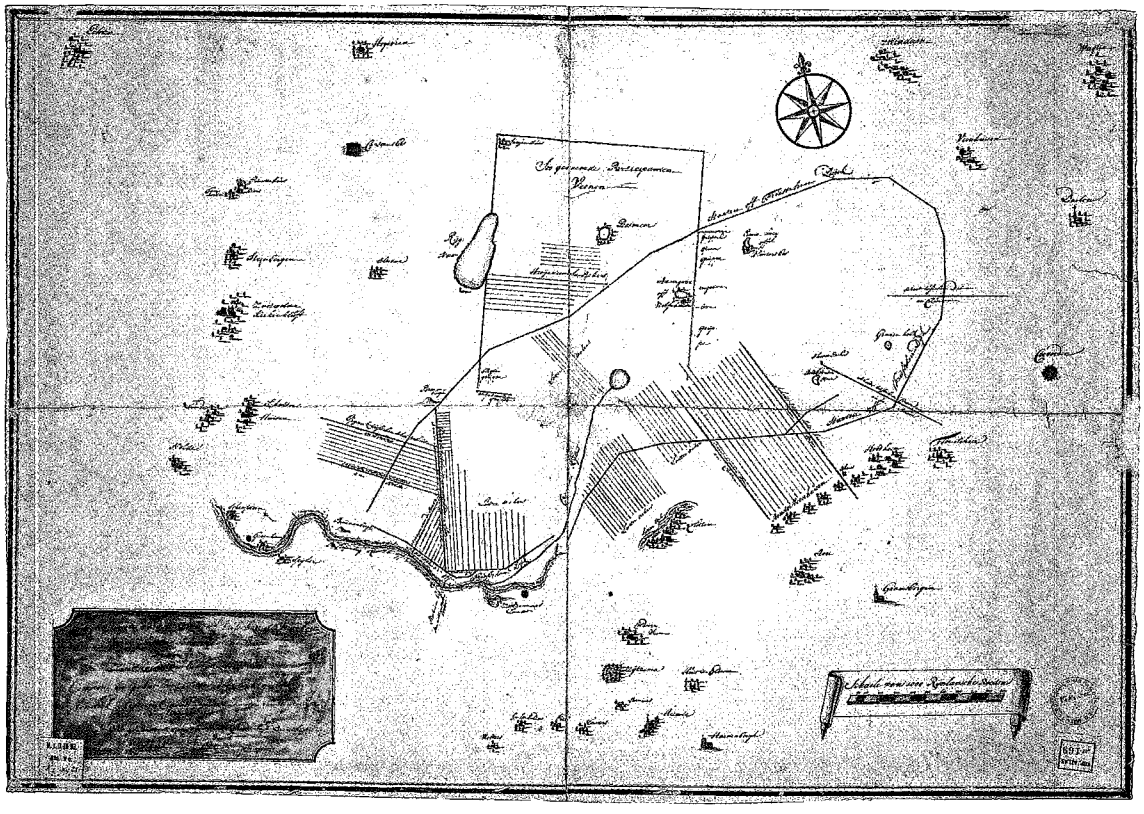

Kaart 58 **Deze manuscriptkaart uit de tweede helft van de 18e eeuw van de bovenloopse Reest en haar brongebied toont de expansie van de boekweitbrandcultuur vanuit de omliggende nederzettingen**
(Bron: Copieele kaart van de venen tussen de marken van Lutten, Aen en Holthoen en die van Zuitwolde en Echtens Hoogeveen; Topografische Atlas no 169)

134 - Familiearchief Steenbergen, no 214 en 216.
135 - Bouwer, 1970, 20.
136 - Etstoel 14, no 53, 4 juli 1758.
137 - Stiboka, 1989, Toelichting Bodemkaart blad 22, 21 e.v.
138 - Het podzolprofiel kan deels reeds vóór de veenbedekking zijn gevormd.

achterland lag formeel vast volgens het principe van de opstrek, dat gebaseerd was op de breedte van een hoeve of erf. De 'uitdrift' in dit niet-ontgonnen velddeel werd meestal geregeld op basis van de hoevebreedte, terwijl overige vormen van exploitatie zoals het boekweiten, plaggensteken en turfgraven, binnen de eigen opstrek plaatsvond.
In Zuidwolde moet de 'opgang' eigenlijk gezien worden als complementair met de 'gerechtigheid in veld en veen'. In feite was dit recht tot het 'aanmaken' van nieuwe kampen grenzend aan het reguliere bouwland een logische voortzetting van een ontginningswijze die zich aandiende door de ruggenstructuur van de stuwmorene. Vanwege het zeer gedifferentieerde karakter van het niet-ontgonnen achterland zou een verdere opstrek in veenwaartse richting zeer onlogisch zijn geweest. Bovendien lagen de beekdalen dwars op de noord/zuidstrekking van de stuwmorene waardoor de groenlanden buiten de opstrek zouden komen te liggen. De combinatie 'opgang/gerechtigheid' vormde in Zuidwolde dus een praktische oplossing voor de exploitatie en openlegging van een landschap met een samengestelde en afwijkende fysische gesteldheid.

2.5.4 'Velt en vene'

In de inleiding van dit hoofdstuk werd reeds gewezen op het verband tussen de gebruikswaarde van de gemeenschappelijke markegronden en de natuurlijke gesteldheid van het terrein. Vanwege de wisselwerking met verschillende exploitatievormen is het beter om in dit verband te spreken van de ecologische setting. De gerechtigden waren zich doorgaans terdege bewust van de gebruikskwaliteiten van hun buitengebied zoals blijkt uit een getuigenis van de plaatselijke schulte in het conflict over de 'opgang' in de marke van Drogt.[136] De betrokkenen erkenden dat de marke van Drogt na de scheiding met Bazuin "..na proportie van die erven.." weliswaar kleiner was uitgevallen, maar daar stond tegenover dat de gerechtigden van Drogt het voordeel hadden van naar verhouding "..beter veen en groter boekweytenland.." Het 'veen' werd in dit geval dus als een aparte gebruikscategorie onderscheiden. Ook in de overige Zuidwoldinger marken gold dit onderscheid naar 'velt en vene'. Het 'veld' bestond uit hoger gelegen markegronden die toegankelijk waren voor het 'heiden en weiden' en die vooral ook werden benut voor het steken van plaggen. Het 'veen' daarentegen was veel moeilijker toegankelijk en leende zich alleen na een vrij intensieve begreppeling voor de boekweitbrandcultuur en het turfgraven voor lokaal gebruik.
De gebruiksecotopen 'veld' en 'veen' verwezen anderzijds naar verschillen in natuurlijke gesteldheid. Het 'veen' behoorde tot de terreindelen met een lage dekzandondergrond en onderscheidde zich door een 'volledig' veenprofiel met diverse veensoorten die naar de opeenvolgende stadia in de veenvorming verwezen.[137] Het 'velt' lag op de hogere dekzandgronden die meestal ook met veen waren bedekt. De geologisch veel jongere veenlaag was hier echter veel dunner en bestond bovendien uit een 'onvolledig' veenprofiel van in hoofdzaak veenmosveen dat zich door horizontale migratie vanaf 2000 v. Chr. had verspreid. Door de ondiepere ligging van het dekzand was dit veen, zeker na ontwatering, beter toegankelijk en begaanbaar. Het ligt voor de hand dat juist deze hogere delen het eerst in aanmerking kwamen voor exploitatie vanuit de nederzettingen. Dat zal aanvankelijk ook hebben gegolden voor de zeer expansieve boekweitbrandcultuur, omdat de hogere delen vaak eenvoudiger konden worden drooggelegd. Het buitengebied dat destijds vanuit de kluften op de stuwmorene en de hooggelegen Reesterven werd geëxploiteerd, bestaat nu merendeels uit humuspodzolgronden. Het eeuwenlange beweiden en plaggensteken en vooral de agressieve brandcultuur heeft het veendek geleidelijk verteerd en vaak letterlijk in rook doen opgaan. De geologisch jongste veenformatie was hier door menselijke exploitatie ook weer het snelst verdwenen. Intensieve

ontwatering en veenontginning hebben vanaf de 19e eeuw dit proces verder voltooid. Slechts in de lage delen met een hoge grondwaterstand is het voormalige veen nog herkenbaar in de vorm van moerige podzolgronden.[138] Echte veengronden komen alleen nog voor in de oude erosiegeulen en afvoerlaagten.

Op basis van de huidige bodemkaart en de historische bronnen kan een globale indruk worden verkregen van de oorspronkelijke verspreiding van 'velt en vene'. Een omvangrijk en vrijwel aaneengesloten veencomplex lag ten westen van het Zuidwoldse keileemcomplex. Op een geïsoleerde zandkop lag Veeningen met z'n es als een eiland temidden van dit uitgestrekte veen. De oostelijke randzone van het complex lag in de marken van Drogt en Bazuin, waarvan de eerstgenoemde het grootste aandeel bezat. Naar het zuiden liep het veen op tegen de veldgronden van de Reesterven en Nolde. Ondanks het veelvuldig boekweiten bleef de veenlaag in het centrale deel voldoende dik voor systematische verveningen in de 19e eeuw. Zo ontstond het merkwaardige slagenlandschap langs de Veeninger- en de Fortwijk dat enerzijds was gebaseerd op de sponturfvervening en anderzijds op de eigendomsverhoudingen van de boekweitbrandcultuur.

Het veen in de oostelijke periferie van Ten Arlo en Steenbergen behoorde tot het zeer omvangrijke complex van de 'Hoge venen'. Ruim 1300 ha werd reeds in 1653 opgedeeld om, in aansluiting op de infrastructuur van de Algemene Compagnie van 5000 Morgen, de gronden te ontvenen.

Heel anders was het lot van de nog resterende veenmoerassen. Deze vormden een min of meer samenhangend stelsel met de bovenloopse Reest en haar voormalige zijdalen. Het geheel laat zich weer onderscheiden in twee sub-systemen; een westelijk complex in het rudimentaire Eggedal dat uitloopt in de Paardelanden en een oostelijk deel in de Opslagen. De fysische basis van beide sub-systemen werd gelegd in het Weichselien toen de Oer-Vecht zich opsplitste in de noordelijke Reest en de zuidelijk Vecht. Tot ver in het Holoceen bleef de Reest zich voeden met een aantal zijbeken die vanaf het Drents Plateau hun weg zochten in een stelsel van voormalige erosiedalen. Door expansieve veenontwikkeling in het Subatlanticum verloren de laagten hun waterafvoerend vermogen en raakten opgevuld met welvende veenkoepels en meerstallen. Zo ontwikkelde zich in de erosielaagte tussen de beide stuwmorenecomplexen een hoogveenzone die naar het zuiden uitwaaierde in de komvormige laagte van de Paardelanden. Ten oosten hiervan ontwikkelde zich het beekbegeleidende veencomplex van de Opslagen uit vergelijkbare, maar veel kleinere zijdalsystemen. Vanaf het Subboreaal verbreidde het veen zich vanuit de bovenbeschreven basiscomplexen over de hogere dekzandgronden, terwijl ook grote delen van de stuwmorenes bedekt raakten. Vanuit de nog schaars bevolkte stuwmorene zal men aanvankelijk alleen het migratieveen op de hogere dekzandgronden hebben kunnen exploiteren. In een latere fase werden ook veel nattere en minder toegankelijke kernvenen in het gebruikssysteem van de groeiende nederzettingen betrokken. De opwelvende veenkussens kunnen in hun natuurlijke staat zelfs hoger

Het veld tussen Wildenberg en Pieperij

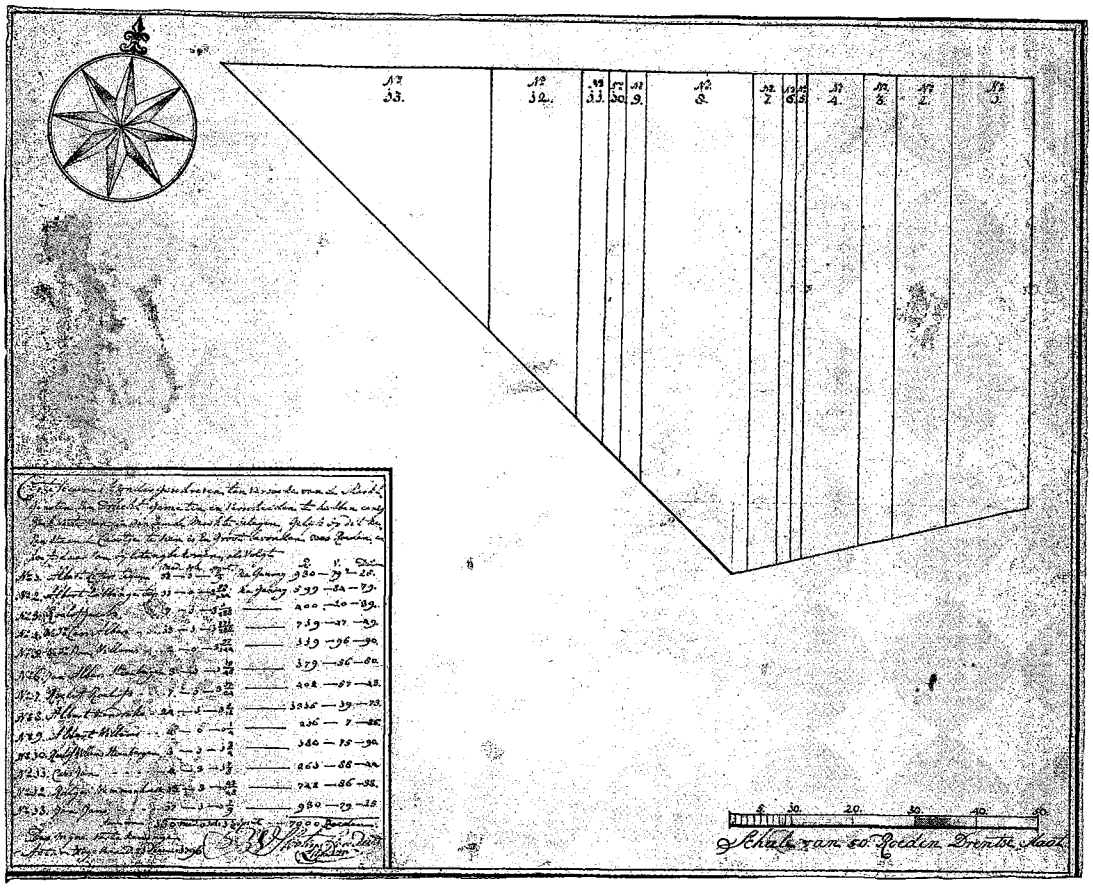

Kaart 59 **Manuscriptkaart van 1776 over de verdeling van zogenaamd boekweitenveen in de marke van Drogt** (Bron: Markearchief Drogt no 4)

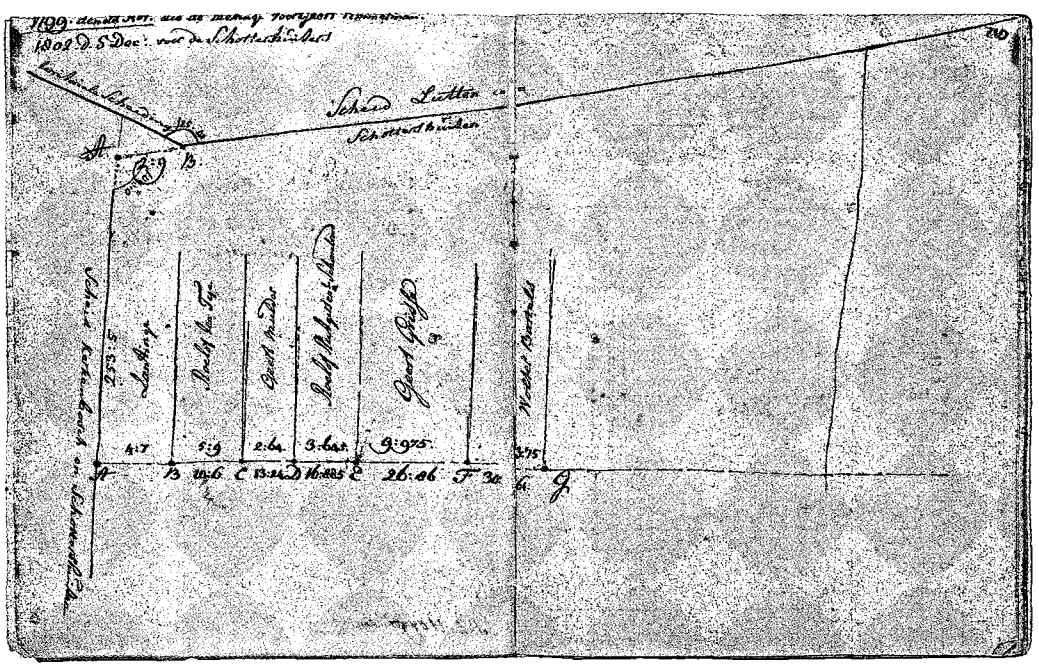

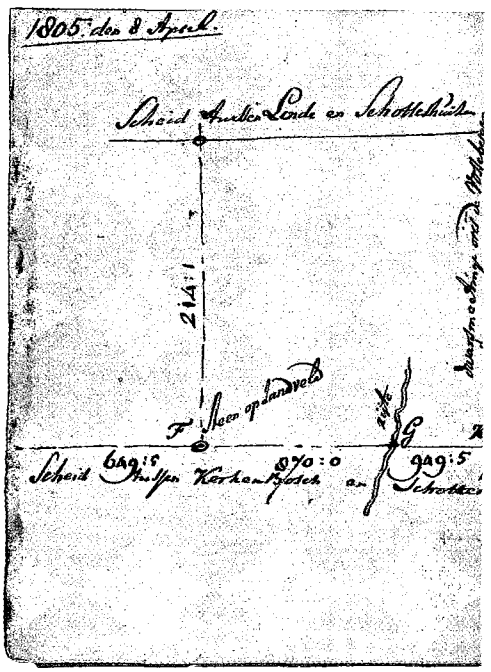

Kaart 60 **Opmeting in 1802 van de boekweitakkers in het veen van Schottershuizen** (Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

hebben gelegen dan het migratieveen op het aangrenzende dekzand. Bij ontwatering speelde men in op het natuurlijke systeem van slenken en meerstallen. Op oude manuscriptkaarten is vaak nog goed te zien hoe met ruimsloten dergelijke systemen met elkaar werden verbonden. Het ontwateringsstelsel in het Scheererveen ten noorden van het Overijsselse Lutten vormde een mooi voorbeeld. Hier werden de Berkenplas, de Kranenplas en de Stobbenplas door een stelsel van ruimsloten met de Lutterbeek (De Reest) verbonden.

Wanneer men precies is begonnen met de exploitatie van de kernvenen is niet bekend, maar zeker is wel dat men reeds in de eerste helft van de 17e eeuw een flink eind was gevorderd.[139] De introductie van de boekweitbrandcultuur in de 16e eeuw heeft daartoe de belangrijkste aanzet gegeven. Met zekerheid kan worden vastgesteld dat het veenboekweiten in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de openlegging van de kernvenen en dat overige exploitatievormen zoals beweiding daaraan ondergeschikt waren. Toen ingenieur Jan van Alberdingh in 1681 in opdracht van de Raad van State de venen tussen Hasselt en Coevorden verkende, zag hij aan weerszijden van de 'gemaakte Moerwegh' van Nolde naar de Overijsselse Bruynenberg uitgestrekte bloeiende boekweitvelden.[140] Ook constateerde hij dat "..van ter Linde tot den Bloembergh, en van daer tot omtrent Lutten, een grote menigte beboekweyte moeren waren, die alle door slooten inde Reest en Lutterbeek geleyt, drooghe gemaekt wierden". Hoewel Van Alberdingh de noordelijke moeren van de Reggelaagte links liet liggen kan op basis van

139 - Zie kaart Van Alberdingh van 1681.

140 - Rapport J. van Alberdingh, Archief Staten van Friesland, no 44 (RAF).

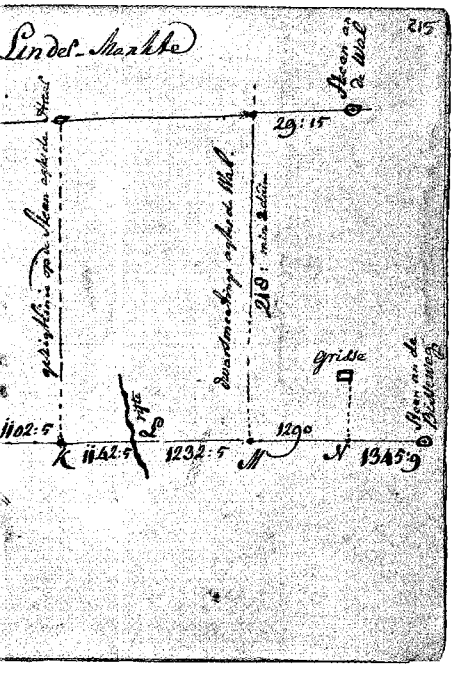

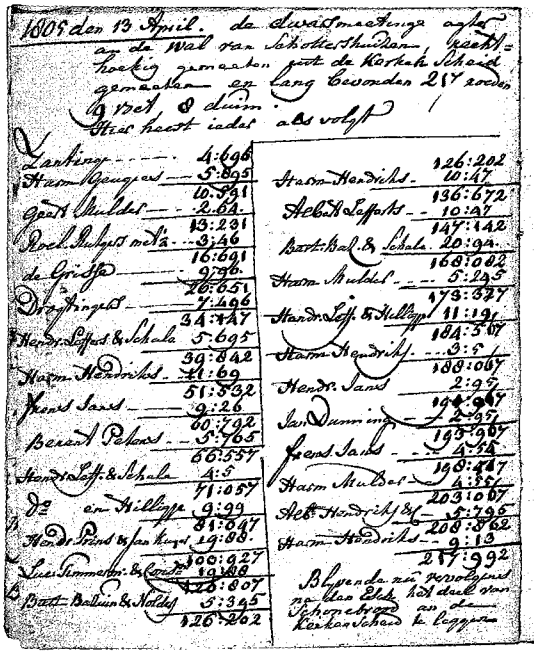

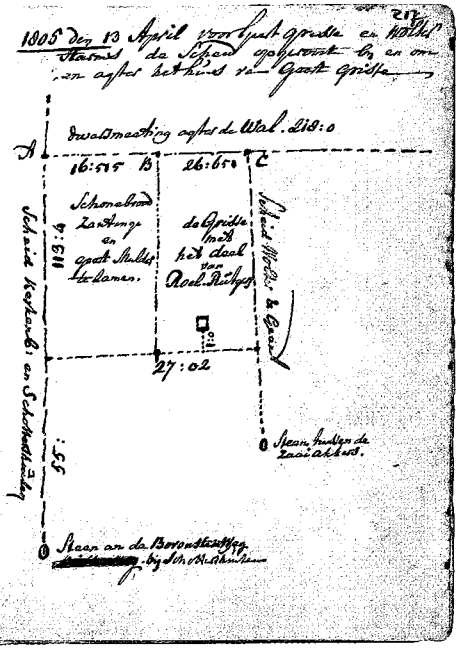

141 - Elerie, 1993, 101.

lokale bronnen worden vastgesteld dat ook hier driftig werd geboekweit.
De gevolgen van deze agressieve vorm van roofbouw waren zeer ingrijpend voor het ecosysteem van het hoogveen. De omvangrijke ontwatering onderbrak op abrupte wijze het natuurlijke proces van veenvorming en leidde tot inklinking van het met water verzadigde veenoppervlak. Vervolgens zette de intensieve begreppeling en het telkens weer loshakken en branden een zeer snelle oxidatie en afbraak op gang die op termijn de metersdikke veenlaag verteerde. Na meerdere cycli veenboekweit ontstond zo een geheel nieuw veenlandschap van drassige laagten en veenplassen zoals die op sommige 19e-eeuwse topografische kaarten staat aangegeven.

2.5.5 Het Egge-systeem

De geleidelijke transformatie van het hoogveen in moerassige laagten leidden tenslotte tot een aanzienlijke inkrimping van het exploiteerbare veld. Grote delen kwamen vooral in regenrijke perioden onder water te staan, terwijl men steeds langere omwegen moest maken voor het bereiken van de nog goed begaanbare velddelen. Eind 18e en begin 19e eeuw ging men zich ernstig zorgen maken over de 'verwoesting' van het buitengebied. Evenals elders op het Drents Plateau trachtte men ook in de Zuidwoldinger marken met eenvoudige waterlossingen een einde te maken aan de grootste wateroverlast.[141] Men liet zich daarbij leiden door het pleistocene reliëf van voor de veenvorming. Zo kwam in de Eggelaagte na de 'ontvening' weer het oorspronkelijke ontwateringspatroon van het Vroeg-Holoceen te voorschijn. Het samenhangende patroon van veldlopen dat op de topografische kaart van 1850 zichtbaar wordt, volgt in hoofdlijnen het rudimentaire dalsysteem dat op de huidige bodemkaart nog goed is te volgen. Het netwerk wekt de indruk van een bewuste planning, maar schijn bedriegt in dit geval. Men begon met de aanleg van eenvoudige veldlopen die waren bedoeld om de wateroverlast in eigen marke te verlichten. Men koos daarvoor vanzelfsprekend de van 'nature' aanwezige waterafvoerende laagten. In deze beginfase bestond dus nog niet het idee van een samenhangend netwerk dat het overtollige water naar de Reest moest afvoeren. Het ontstaan van dit secundaire netwerk is goed te volgen aan de hand van bronnen en topografische kaarten. Op de eerste militaire topografische kaart van 1850 is het belangrijkste deel van het veldlopennetwerk reeds voltooid. De hoger gelegen velden van Ten Arlo en Steenbergen waterden af op de van oost naar west gegraven Zuidwoldse Waterlossing. Dit systeem stond geheel op zichzelf, dat wil zeggen los van de zogenaamde Eggelaagte. Vanaf Kerkenbosch werd laatstgenoemd systeem ontwaterd door twee noord/zuid gerichte veldlopen, die overigens nog niet, zoals later, met elkaar waren verbonden. De zogenaamde Egge liep langs de voetzool in de kwelzone van de stuwmorene, terwijl de Nieuwe Egge verder naar het oosten temidden van de veldcomplexen van Kerkenbosch, Schottershuizen en Linde was gegraven. De Nieuwe Egge volgde min of meer de oude beekloop van de Eggelaagte en sloot aan op een voorloper van de Vogelzangsche Wijk die tussen Schrapveen en Gesenkamp uitmondde in de Reest.
Op de Franse topografische kaart van 1811 is van dit hele stelsel nog geen spoor te ontwaren. Naast grote, verspreid liggende boekweitcomplexen in de Eggelaagte, zijn in het veld van Steenbergen vier veenplassen aangegeven, terwijl in de Paardelanden twee moerassige laagten zijn ingekleurd. We moeten dus wel aannemen dat het stelsel van veldlopen in 1850 nog van vrij recente datum was. Op het minuutplan van 1827 staat inderdaad wel de Egge aangegeven, maar van de Nieuwe Egge is nog geen spoor te bekennen. Over de Egge ontstaat in 1842 een conflict wanneer de gemeente deze eerste veldloop op de lijst van schouwbare objecten plaatst. Coert is op de kwestie uitgebreid ingegaan, omdat deze illustratief is voor het spanningsveld tussen de pas gevormde gemeente met haar nieuwe bevoegdheden en de oude

142 - Coert, 1976, 198 e.v.

143 - Archief van de Goeveneur, 11 jan. 1842, no 218.

verantwoordelijkheid van de plaatselijke buurschappen.[142] " De bezwaren tegen het opnemen van deze oude veldlopen op de tabellen van schouwbare objecten kwamen er steeds op neer dat men aan een vrijwillig toegestane afwatering geen publiekrechtelijke verplichtingen verbonden wenste te zien. Wat men vroeger in vrije wil had gedaan, kon nu geen door de overheid opgelegde verplichting worden.." , aldus Coert. Afgaande op de bestaande karteringen is het overigens niet zeker of de oorspronkelijke Egge ooit een afwatering op de Reest heeft gekend. Zowel op het minuutplan als op de topografische kaart van 1850 hield de waterlossing op onder de eerste opstrekken van Schottershuizen. Op de topografische kaart is te zien hoe het stagnerende water hier een waterplas had gevormd. Uit twee verslagen van veldinspecties uit 1842 kan evenwel worden afgeleid dat de waterlossing oorspronkelijk wel degelijk verder naar het zuiden doorliep, maar in een latere fase in de marke van Schottershuizen was afgedamd.[143] De oorspronkelijke Egge was waarschijnlijk niet meer dan een optelsom van plaatselijke initiatieven om de kwelzone achter de stuwmorene droog te leggen door een eenvoudige veldloop waarbij gebruik werd gemaakt van de zuidelijke afhelling van de erosielaagte. Verder naar het oosten zocht de veldloop aansluiting op een rudimentair beekdalletje van voor de veenvorming. De latere afdamming in Schottershuizen moet waarschijnlijk gezien worden als een protest tegen de van bovenaf opgelegde verplichting om de veldloop een officiële status te geven en aan een schouw te onderwerpen. De protesterende eigenaren van Schottershuizen, Linde en Nolde gingen zelfs zover, dat in een brief aan Gedeputeerde Staten het gemeentebestuur van Zuidwolde werd afgeschilderd als een belangenclub van Kerkenbosch, aangezien slechts twee leden geen belangen hadden in de marke van Kerkenbosch. De dammen in Schottershuizen zorgden echter niet alleen voor wateroverlast in Kerkenbosch, maar zetten ook grote velddelen van de zuidelijke marken onder water, waardoor de schapen van hun weidegegronden werden afgesneden en zelfs de boekweitakkers in het water kwamen te staan. Men wenste daarom geheel af te zien van een waterlossing die in de zuidelijke marken alleen maar overlast zou bezorgen. Als Kerkenbosch zijn water kwijt wilde, moest dat maar via de Braamberger sloot waarover in 1823 wel onderling overeenstemming was bereikt, aldus de adressanten.

Zowel de Inspecteur als het plaatselijk bestuur gaven een heel andere lezing van de kwestie. Zo hadden de laatsten na het verwijderen van de dammen een veldinspectie uitgevoerd en geconstateerd dat de marke van Kerkenbosch geheel was drooggelegd, maar dat ook "..op de velden van Schottershuizen, Linde en Nolde op eenige plassen na, hoegenaamd geen water te zien was..". Het inschakelen van de Braamsloot bij de waterafvoer werd door beide afgedaan als onzin, omdat deze behoorde tot het afwateringsgebied van de venen onder Alteveer en Kerkeveld. Men kwam dan ook tot de eensluidende conclusie dat een doelmatige verlegging van de loop ten voordele van alle aangelanden zou zijn. Daarbij kon gebruik worden gemaakt van de 'natuurlijke loop' die het water altijd door de desbetreffende marken had gevolgd, "..hetwelk ook uit de helling van het terrein genoegzaam is op te maken". Dit advies doelde waarschijnlijk op de aanleg van de Nieuwe Egge die eerst op de topografische kaart van 1850 staat aangegeven en die in grote lijnen het fossiele stroomdalletje volgt. Pas na 1850 werd het verwaarloosde deel van de Egge opnieuw geruimd en verbonden met de Nieuwe Egge, die via de Vogelzangsche Wijk uitmondde in de Reest. Zo werd het sterk ingeklonken en ingeteerde veen in de voormalige erosielaagte tussen beide stuwmorenes tenslotte ontwaterd door een samenhangend netwerk van waterlossingen en herwon het fossiele zijdal zijn oude functie.

Zoals eerder opgemerkt werd de kern van het westelijk veencomplex ontsloten en ontwaterd door een wijkenstelsel dat op initiatief van een

Kaart 61 **Kaart uit 1916 van de Beneden- en Boven Egge van het waterschap 'De Slagen'**
(Bron: Topografische Atlas no 196; A-53)

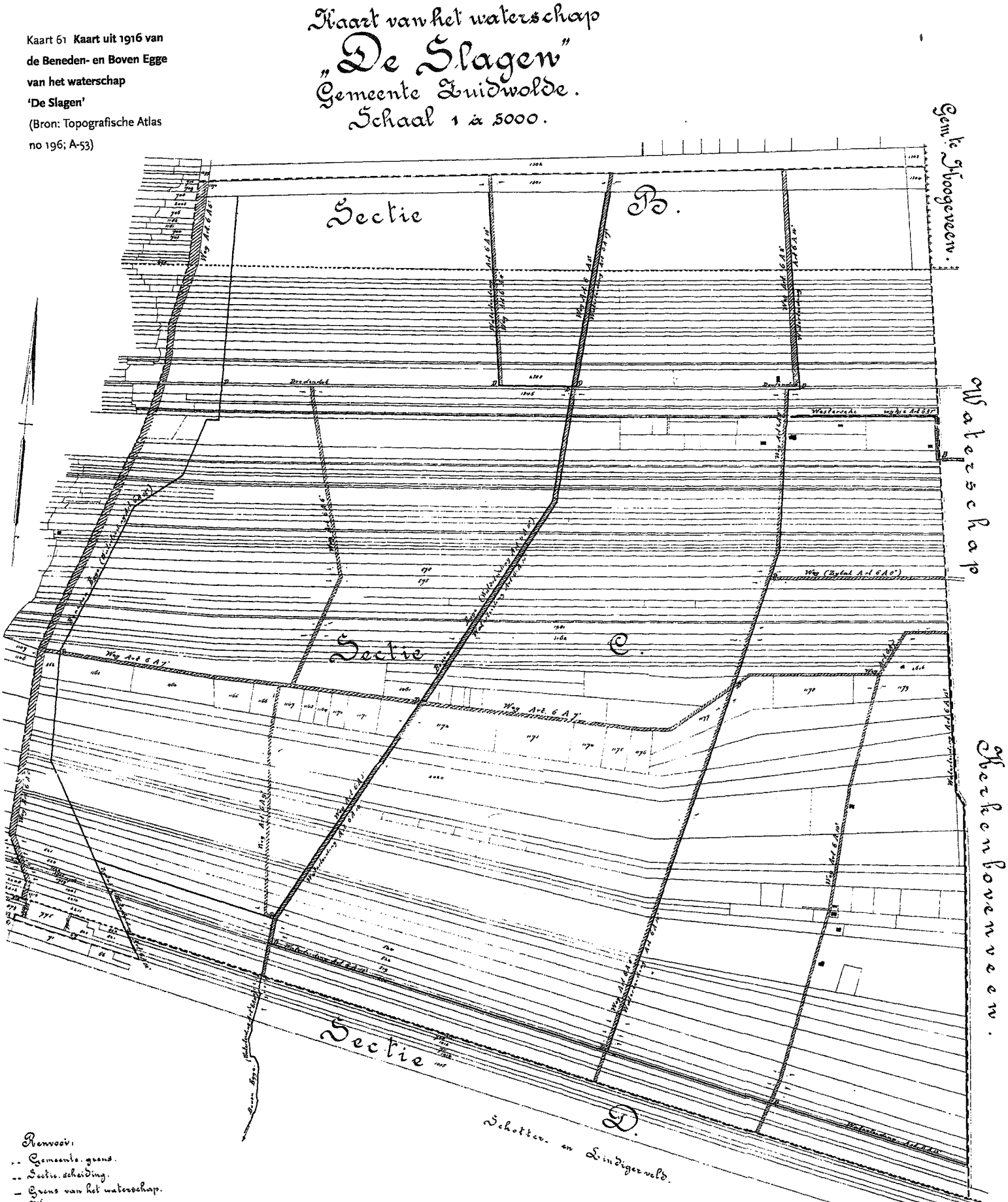

boerenconsortium uit Veeningen was gegraven ten behoeve van de vervening. Langs de zuidelijke rand werden evenwel veldlopen gegraven die hun water loosden op de Reest. Een mooi voorbeeld van zo'n veldloop is nog te zien in het beekdal-begeleidende heidecomplex ten noorden van Wildenberg. De veldloop liep oorspronkelijk door onder de zuidelijke pingorand van het Meeuwenveen naar een drassige laagte in het Nolderveld. Op de topografische kaart van 1894 is te zien hoe in het Bazuinerveld een samenhangend stelsel van waterlossingen is ontstaan die de vele verspreid liggende laagten en veenplassen onderling verbinden. Het Drogterveen waterde met een evenwijdig slotenstelsel af op de Veeninger Wijk en de Fortwijk.

Ook in de Opslagen kwam de finale drooglegging pas tot stand door een samenhangend systeem van wijken dat in eerste instanties was bedoeld voor de vervening. Ligging en structuur van dit stelsel werd evenwel bepaald door de bezitsverhoudingen die naar aanleiding van de boekweitbrandcultuur waren vastgesteld. De veldloop in het Schottersveld tussen het Zandveld en het Linderveld lijkt, net als in de Eggelaagte, geënt op een voormalige erosiedalletje van de Reest.

2.6 Het bedrijf

Het historische boerenbedrijf kan worden opgevat als de hoofdrolspeler in het lokale ecosysteem van de dorpsruimte. Wijzigingen in exploitatiedruk of de introductie van nieuwe exploitatievormen kan de verhouding tussen bedrijfstijl en lokale ecosysteem een andere richting geven of uit balans brengen. Dit hoofdstuk gaat over de veranderingen in de bedrijfstijl en vormt in zekere zin een synthese van het voorgaande waarbij een verklaring wordt gezocht voor de veranderingen in het grondgebruik en de gevolgen daarvan voor de ecologische setting.

2.6 Bedrijfstypen

Alvorens uitgebreid in te gaan op de veranderingen in de bedrijfsvorm van Zuidwolde zal eerst worden stilgestaan bij de verschillen in bedrijfstype en de spreiding over de verschillende nederzettingen.

Met behulp van de grondschatting van 1654 kan een indeling worden gemaakt naar bedrijfsgrootte op basis van de totale waardeschatting in car.gld. (tabel 38). Opvallend zijn de grote verschillen in verspreiding tussen het grote bedrijf vanaf 4500 car.gld. en het kleine bedrijf met een waarde van beneden de 3000 car.gld. Bedrijven van boven de 4500 car.gld. beperken zich in hoofdzaak tot de kluften Ten Arlo, Steenbergen, Veeningen en de Reesterven. In Kerkenbosch, Linde, Nolde, Drogt en Bazuin zien we daarentegen een sterke concentratie van het kleinbedrijf en de keuterij (minder dan 1500 car.gld.). Tot 1800 zal dit patroon nauwelijks veranderen. Ten Arlo en Steenbergen blijven, evenals de Reesterven, de vertegenwoordigers van het grote boerenbedrijf, terwijl vooral Kerkenbosch en Drogt uitgroeien tot typische keuternederzettingen. Een vreemde eend in de bijt was het Lage Veen in de ontgonnen broeklanden langs de Egtinger Vaart, waar in het laatste kwart van de 17e eeuw een verspreide vestiging ontstond van 18 keuterijen die met hun nering en ambacht voor een deel waren georiënteerd op het scheepvaartverkeer.

Kerkenkluft ontwikkelde zich als kerkdorp tot een lokale verzorgingskern. Zo telde het dorp in 1804 een smederij, drie timmerbedrijven, twee kleermakers, een bakker, een dekker, twee schoenmakers en een tapperij.

De groei van het aantal huishoudens is vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw goed te volgen aan de hand van de zogenaamde haardstedenregisters die tussen 1672 en 1804 met tussenpozen verschenen (tabel 39 en 40).[144] Bij de eerste registratie in 1672 werden in het kerspel Zuidwolde 72 huishoudens geteld. Ten behoeve van een impost op het 'gemaal' was, in 1630, eerder het aantal huishoudens geteld.[145] In dat jaar registreerde men 68 huishoudens. Tussen 1630 en 1672 is het aantal huishoudens c.q. bedrijven dus nauwelijks toegenomen. Tussen 1672 en 1804 zien we daarentegen een ruime verdubbeling van het aantal huishoudens. Voor deze forse groei waren de 2-paardsbedrijven en de keuterijen

144 - OSA, 868.
145 - OSA, 841.

Tabel 38 **Bedrijfsklassen in Zuidwolde naar taxaties in carolus gulden van de grondschatting uit 1654** (Bron: OSA 845)

	< 1500	1500-3000	3000-4500	4500-6000	6000-7500	> 7500	totaal
Ten Arlo	1	1	1	2		3	8
Steenbergen		3	2	2	3		10
Kerkenkluft	13	4	1	1	1		20
Linde	2	2					4
Nolde	1	4	1				6
Bazuin		2					2
Drogt	5	3					8
Reesterven		1	1	3		1	6

Tabel 39 **De ontwikkeling van het type huishouden in Zuidwolde van 1672-1804**
(Bron: Haardstedenregister; OSA 868)

	4-paards	3-paards	2-paards	keuter	arm	totaal
1672	8	10	36	18	-	72
1692	19	11	40	38	-	108
1742	17	6	41	51	3	119
1754	16	3	45	55	3	122
1764	10	4	55	57	4	130
1774	9	4	59	54	10	136
1784	9	3	59	59	6	136
1794	9	3	56	73	2	143
1804	8	4	61	83	2	158

Tabel 40 **De groei van het aantal huishoudens in de Zuidwoldse kluften**
(Bron: Haardstedenregister; OSA 868)

	1672	1692	1742	1754	1764	1774	1784	1794	1804	groei totaal	indexcijfer 1672 = 100
Ten Arlo	8	9	8	9	11	12	12	11	11	3	138
Steenbergen	10	11	10	11	12	15	14	17	18	8	180
Kerkenbosch	22	31	41	41	46	45	47	48	56	34	255
Linde	6	6	7	7	7	7	6	7	7	1	117
Nolde	5	8	9	9	9	9	9	9	9	4	180
Lage Veen	-	19	18	18	17	18	18	18	18	18	-
Overige	21	24	26	27	28	30	30	33	39	18	186
Totaal	72	108	119	122	130	136	136	143	158		219

Tabel 41 **De groei van het huizenbestand van 1654-1827**
(Bron: OSA 845, 858 en kadaster 1827)

* een huis afgebroken
** waaronder 11 kenter-woningen
*** met twee nieuwe erven ontstaat de nederzetting Wemmenhove

	1654 (oud)	1752 (nieuw)	totaal 1752	minuutplan 1832
Ten Arlo	7	2	9	n.v.t.
Steenbergen	8	3	*10	n.v.t.
Kerkenbosch	15	15	**30	n.v.t.
Schottershuizen	3	5	8	21
Linde	6	3	9	8
Nolde	3	2	5	5
Gesenkamp	1	-	1	2
Schrapveen	2	1	3	3
Rabbinge	2	-	2	2
Wildenberg	1	-	1	2
Pieperij	2	-	2	4
Bloemberg	2	-	2	4
Bazuin	2	1	3	5
Drogt	6	6***	12	15
	64	39	101	

verantwoordelijk. Vooral de laatste categorie huishoudens leverde met een toename van 65 de grootste bijdrage in de groei van het kerspel. De groei van het 2-paardsbedrijf ging ten koste van de 3- en 4-paardsbedrijven. Beschouwen we de drie categorieën tezamen dan is een groei van 54 naar 73 bedrijven veel minder spectaculair. Houden we bovendien rekening met de uitbouw van de nieuwe nederzetting Schottershuizen, dan is de groei van het aantal landbouwbedrijven niet opmerkelijk. We kunnen dan ook vaststellen dat de bevolkingsgroei in Zuidwolde van 383 inwoners in 1630 naar 814 inwoners in 1796 vooral werd gerealiseerd door een sterke groei van het aantal keuterijen. In 1672 droeg deze categorie nog slechts 25% bij aan het totaal, maar in 1804 was dit aandeel uitgegroeid tot 53%! De toename van het aantal keuterijen kenmerkte zich overigens door twee groeistuipen. De eerste deed zich voor in het laatste kwart van de 17e eeuw in het Lage Veen, toen hier binnen enkele jaren 19 verspreidliggende keuterijen werden gevestigd. De tweede aanwas, in het laatst van de 18e eeuw, stond waarschijnlijk in verband met de openlegging van de Paardelanden en de Opslagen.
De haardstedenregisters bieden door hun wijze van registratie geen nauwkeurig beeld van de ontwikkelingen in de afzonderlijke nederzettingen van het Reestgebied. Door combinatie van de grondschatting, de herziening en de kadastrale minuutplans kan evenwel een vrij gedetailleerd beeld worden verkregen van de lokale bedrijfsontwikkelingen (tabel 41).
Opvallend is in de eerste plaats het ontstaan en de verdere uitbouw van de nederzetting Schottershuizen. In 1654 bestond het gehucht nog slechts uit een drietal keuterijen van ingehuurde schapen- en beestenhoeders. Een eeuw later kan voor Zuidwoldse begrippen reeds gesproken worden van een volwaardige kluft van acht woningen. De echte periode van uitbouw en ontginning moest echter na 1750 nog beginnen. In 1827 is de ruimte tussen Linde en de es van Kerkenbosch bijna volledig opgevuld met een evenwijdige oost-west verkaveling, terwijl het nieuwe 'wegdorp' uit 21 behuizingen bestond waaronder 6 keuterijen.

Van de overige kluften is alleen de groei van Drogt nog het vermelden waard. In de loop van de 18e eeuw had zich rond de Wemmenhove aan de noordoostzijde van de es een cluster gevormd die in 1827 was uitgegroeid tot 5 erven.
Langs de Reest doen zich tot het midden van de 18e eeuw vrijwel geen veranderingen voor. Pas op de minuutplans zien we het resultaat van enkele erfsplitsingen en de vestiging van enkele ontginningsboerderijen in de overgangszone naar het veld.

In beginsel week de Zuidwoldse bedrijfsvorm niet af van het basispatroon op het Drents Plateau. Ook hier was het extensieve akkerbouwsysteem gebaseerd op de afroming van een venige heidesteppe en vormden de half-natuurlijke graslanden in de beekdalen de pijlers onder de draagkracht van het gemengde bedrijf. Als intermediair diende een uitgebreide veestapel van schapen en 'magere' runderen die met hun mest de vruchtbaarheid van de schrale esgronden in balans moesten houden. Net als elders veranderde de Zuidwoldse bedrijfsvorm in de loop van de 18e eeuw in een intensievere variant waarbij de buitenste 'outfield' zones van de essen werden geïntegreerd in een systeem van permanente graanverbouw.
In de voorgaande hoofdstukken over het grondgebruik constateerden we echter ook opmerkelijke verschillen met het algemene patroon. Met name het relatieve aandeel in de verschillende bedrijfsbases (gebruiksecotopen) van het gemengde bedrijf vertoonde in Zuidwolde opmerkelijke afwijkingen ten opzichte van het gemiddelde op het Drents Plateau. Zo bestond er enerzijds in de meeste kluften een algeheel gebrek aan hooiland, terwijl anderzijds het buitengebied zich kenmerkte door een groot aandeel aan veengronden. Deze verschillen in ecologische setting leidden in Zuidwolde tot andere accenten in het productie-

146 - In de vraagstelling worden de begrippen 'bedrijfsvorm' en 'bedrijfsstijl' in een bredere context geplaatst.
147 - Deel I, hoofdstuk 5.

plan. In navolging van het onderzoek in Koekange spreken we in dit verband van 'bedrijfsstijl' in plaats van het regionale begrip 'bedrijfsvorm'. Bedrijfsstijl is het resultaat van een adaptatie van een bedrijfsvorm aan de specifieke omstandigheden van een lokaal ecosysteem.[146] In dit hoofdstuk staan de veranderingen in de bedrijfsstijl centraal. We zullen daarbij aangegeven hoe dit proces in Zuidwolde afweek van het regionale patroon. Voorts zullen we de determinanten trachten op te sporen die verantwoordelijk zijn voor de specifieke kenmerken van de bedrijfsstijl. Overeenkomstig onze definitie van het begrip bedrijfsstijl zal het daarbij vooral gaan om ruimtelijke factoren die deels liggen verscholen in de kwaliteiten van het lokale ecosysteem, en deels in de geografische positie van ons studiegebied. Speciale aandacht zal uitgaan naar bedrijven die in de landschappelijke context van de Reest liggen.

2.6.2 De rundveehouderij

Zoals eerder gesteld in ons onderzoek over de Koekanger bedrijfsstijl kan de veestapel worden beschouwd als de spil van het gemengde bedrijf.[147] De samenstelling en het productiedoel van de veestapel zijn derhalve onmisbaar voor een verklaring van de bedrijfsstijl. Behalve incidentele gegevens uit inboedelinventarissen zijn vóór 1800 geen directe gegevens beschikbaar over de omvang en samenstelling van bedrijfsveestapels. Wel kunnen we beschikken over indirecte gegevens op kerspelniveau van de impost op hoornde beesten (runderen),

De Reest bij Wildenberg met aangrenzend esje (op de foto als groenland); op de achtergrond een restant van het voormalige 'veld'
(Bron: Paul Paris-Airprint Amstelveen)

de uitdrift (uitvoer) van ossen en de impost op schapen.[148]

Voor de interpretatie van deze bron verwijzen we naar Bieleman.[149] Uit eerdere onderzoeken kwam naar voren dat de inkomsten uit de jaarlijkse verhuringen, inclusief de pachterswinsten, niet extreem afweken van de werkelijke imposten. Zo constateerden we in Koekange vóór 1800 slechts een afwijking van 3%.[150] We mogen dan ook aannemen dat de imposten een redelijk betrouwbare indicatie vormen voor de omvang van de veestapels. In ieder geval kunnen de wijzigingen op lange termijn in de reeksen van 1625 tot 1800 derhalve een indicatie vormen voor veranderingen in de bedrijfsstijl.
In Koekange deden we eerder uitvoerig onderzoek naar de functie en productierichting van de veestapel.[151] De uitkomsten van deze studie lenen zich goed voor een vergelijking met de situatie in Zuidwolde. Daarnaast zal de dissertatie van Bieleman als referentiekader dienen voor toetsing op regionaal niveau.[152]
Het verloop van de impost op 'hoornde beesten' is gevisualiseerd in grafiek 9. In de periode 1626-1804 bewoog zich het niveau tussen de 250 en de 400 car.gld. Ruw vertaald komt dit overeen met een veestapel die qua omvang schommelt tussen de 925 en 1480 stuks.[153] In de eerste helft van de 17e eeuw bewoog de impost zich rond de 250. Na 1650 groeide de impost naar een niveau van 300, maar deze werd door de oorlogsomstandigheden rond het rampjaar 1672 abrupt onderbroken. Direct daarna zien we echter weer een snel herstel en een doorgroei naar het niveau van 350. Vanaf 1725 manifesteerde zich weer een duidelijke stijging naar 400. Na een behoorlijke terugval door de besmettelijke veepest in de jaren 50 en 60 herstelde de impost zich op het niveau van 350. Samenvattend kunnen we dus, afgezien van de calamiteiten, twee perioden van groei onderscheiden, namelijk een eerste van 1650-1690 en een tweede van 1725-1740.
De impost op de uitdrift van 'ossen en varkens' kan in Zuidwolde min of meer gelijkgesteld worden met de export van runderen. Blijkens de boedelinventarissen kunnen varkens geen rol van betekenis hebben gespeeld in de hoogte van deze impost. De ontwikkeling van de veestapel laat zich in grote lijnen vertalen in het verloop van de impost op de uitdrift, hoewel de niveauverschillen zich bij laastgenoemde impost pregnanter manifesteren. Zo bewoog zich het niveau van de uitdrift tussen 1625 en 1800 tussen de 40 en de 100 car.gld., hetgeen zeer globaal overeenkomt met een uitvoer naar buiten de Landschap die schommelde tussen de 50 en 130 beesten. Er zijn echter ook duidelijke afwijkingen in de trends van beide imposten. De eerste doet zich voor in de eerste helft van de 17e eeuw. In deze periode nam de export af, terwijl deze zich na 1650 weer herstelde om eind 17e eeuw uit te komen op een niveau van 90. Daarna zien we weer een terugval naar 70. Na 1725 manifesteerde zich weer een duidelijke groei naar het ongekend hoge niveau van 100. Na 1755 begint de impost op de uitdrift fundamenteel af te wijken van de impost op hoornde beesten. Terwijl laatstgenoemde zich stabiliseerde, kelderde de uitdrift binnen een decennium naar het niveau van 40. In het laatste kwart van de 18e eeuw nam de impost nog verder in betekenis af. Hier is dus duidelijk sprake van een trendbreuk waarvoor een verklaring gevonden moet worden.
In grafiek 10 is het verloop van de impostverhouding uitdrift/rundveestapel weergegeven. De twee eerder genoemde anomalieën in de eerste helft van de 17e eeuw en de tweede helft van de 18e eeuw manifesteren zich in een duidelijke daling van het verhoudingsgetal. Vlak voor de neergang van de uitdrift na 1750 zien we door een kortstondige opleving van de uitvoer nog een opmerkelijke stijging van het verhoudingsgetal. In hoeverre kwam het Zuidwoldse verloop van de imposten nu overeen met de ontwikkeling in de Landschap?
Bieleman vat de algemene trend als volgt samen: "Na een aanvankelijke toename tijdens de eerste

148 - OSA, 814.
149 - Bieleman, 1987, 305 e.v.; zie ook Elerie, 1988, 96 en 97.
150 - Deel I, 5.1. Voor Zuidwolde is deze check niet mogelijk omdat bij de eerste veetelling van Zuidwolde in 1800 alleen bedragen en geen aantallen stuks vee werden genoteerd.
151 - Deel I, 5.1.1.
152 - Bieleman, 1987.
153 - Pas vanaf 1800 kunnen de impost gegevens worden gecorreleerd aan de directe veetellingen van 1800 en 1811. (OSA, 1223 en 1663) Omrekening naar het eerste teljaar laat een afwijking zien van 4%; in Koekange constateerden we een afwijking van 3%.

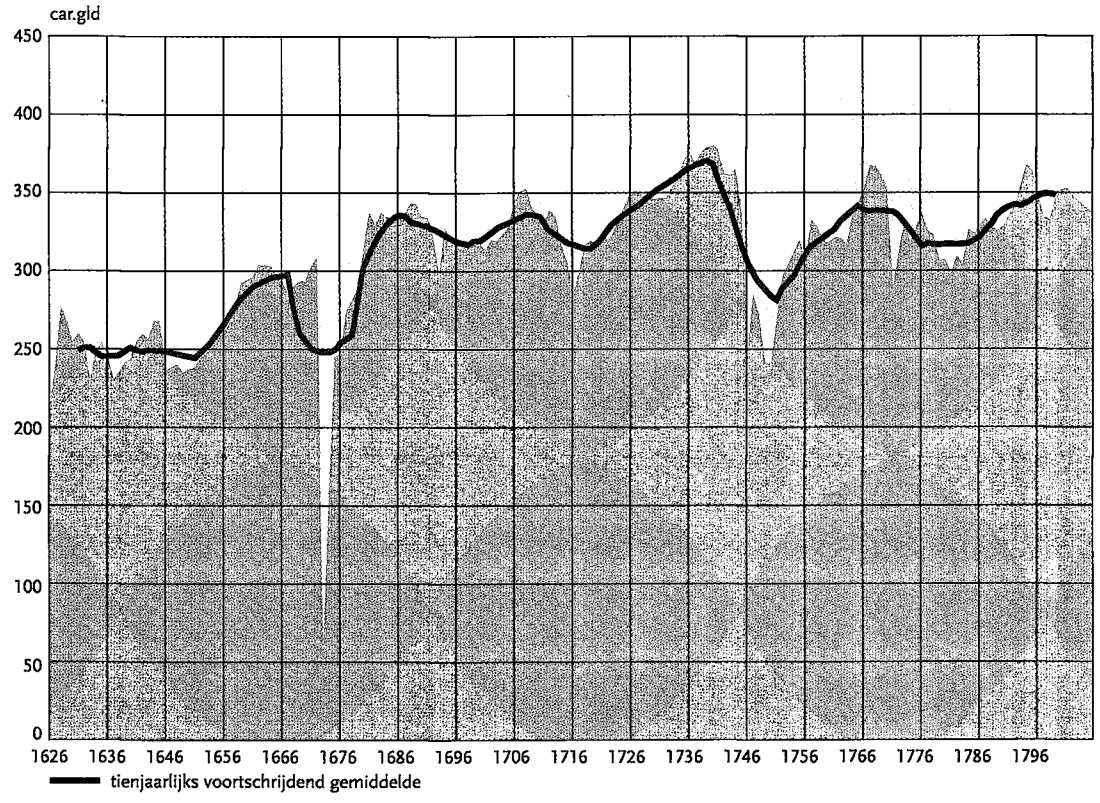

Grafiek 9 **De impost op 'hoornde beesten' (rundvee) in Zuidwolde van 1625-1804**
(Bron: OSA 814)

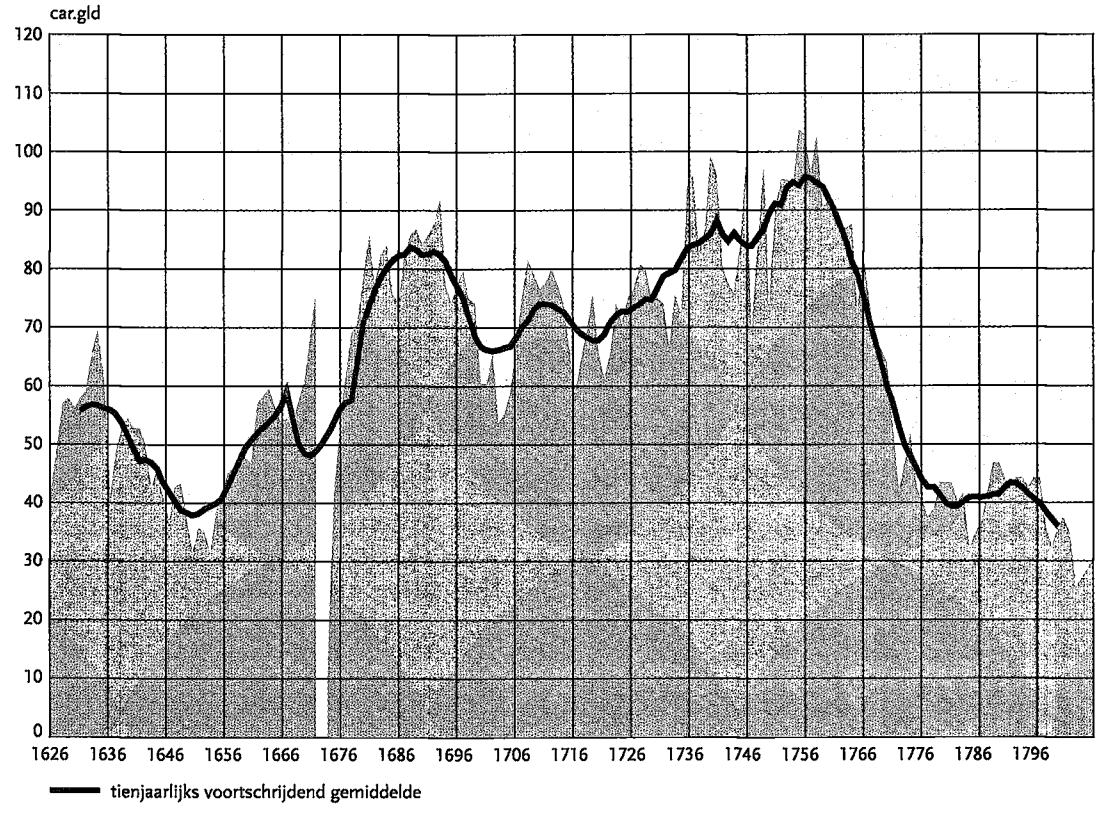

Grafiek 10 **De impost op de uitvoer ('uitdrift') van rundvee in Zuidwolde van 1626-1804**
(Bron: OSA 814)

helft van de 17e eeuw waarbij tijdens het decennium rond 1660 een hoogtepunt bereikt werd, vertoonden de opbrengsten sindsdien een dalende tendens. Hoewel het peil van ca. 1660 al in de periode 1731-1740 weer nagenoeg geëvenaard werd, was een halve eeuw later tijdens de jaren 1781-'90 het opbrengstpeil gedaald tot op 80% van het niveau in de jaren 1656-'65."[154] De algehele dalende tendens na 1660 van de impost op het rundvee manifesteerde zich niet in Zuidwolde. Integendeel hier was na 1650 juist sprake van een stijging die zich na 1760 stabiliseerde op een niveau dat 40% hoger lag dan in de eerste helft van de 17e eeuw. Bij een vergelijking op kerspelniveau behoort Zuidwolde dan ook tot de groeiers van meer dan 15%.[155] Hiermee schaart het kerspel zich onder de twee overige Reestkerspels, De Wijk en Meppel, die in de periode 1631-1800 eveneens een forse groei van hun rundveestapel lieten zien.
Ook met het verloop van de impost op de uitdrift week Zuidwolde af van de algemene Drentse trend.[156] Gedurende de periode 1630-1800 kan zelfs gesproken worden van een geheel tegengestelde ontwikkeling. Zuidwolde volgde niet de algehele trend van daling. Integendeel, want na het dal van 1650 volgde met onderbrekingen een trend van gestage opbouw naar een hoogtepunt rond 1750. Ook de snelle afbouw van de uitdrift na 1755 vinden we niet terug in de algehele trend. We moeten dus constateren dat zowel de rundveestapel als de uitdrift in Zuidwolde tussen 1625 en 1800 een geheel eigen ontwikkeling heeft gekend, die fundamenteel afweek van de algemene Drentse trend. Ook Bieleman constateerde op regionaal- en kerspelniveau aanzienlijke afwijkingen ten opzichte van het algemene patroon. In deze case-study op het niveau van de landschappelijke ruimte is het nu juist onze taak om de oorzaken van deze afwijkingen op te sporen. Voor de verklaring van de Zuidwoldse ontwikkeling zal een beroep worden gedaan op een vergelijkbaar onderzoek in het nabijgelegen Koekange.

De veetelling van 1811 verschaft ons inzicht in de samenstelling van de totale veestapel.[157] In Zuidwolde werden in dat jaar 11 stieren, 17 ossen, 720 koeien, 396 vaarzen en 121 kalveren geteld. De opsomming laat zien dat de opfok van slachtossen toen niets (meer) voorstelde. Opvallend is evenwel het grote vrouwelijke aandeel in de veestapel. Maar liefst 57% bestond uit koeien, 31% uit vaarzen en 10% uit kalveren. Deze verhoudingen vertonen grote overeenkomst met de situatie in Koekange. Ook hier overheerste in 1811 het vrouwelijke element en lijkt evenals in Zuidwolde de samenstelling, inclusief de fokstieren, geheel te zijn afgestemd op de reproductie van de eigen veestapel.

De Duitse landbouwkundige Andreae heeft een classificatiemodel ontwikkeld voor de productierichting van een veestapel.[158] Een maatstaf voor zijn indeling is de verhouding melkvee/jongvee. Zo wordt een zuivere melkveehouderij gekenmerkt door een laag percentage jongvee ten opzichte van de totale veestapel. Het percentage neemt toe naarmate het bedrijf meer op de opfok van slachtvee is georiënteerd. De verhouding wordt uitgedrukt in het aantal stuks jongvee op 100 melkkoeien. Op basis van de veetelling van 1811 komen we in Zuidwolde op een verhouding van 75 stuks jongvee op 100 melkkoeien. In Koekange noteerden we 78 op 100. Deze opmerkelijke overeenkomst in verhoudingsgetallen wijst op een vergelijkbare functie en productierichting van beide veestapels. Naast de interne functie van mestproducent diende de veestapel in Koekange voor de melkwinning en de opfok van slachtvee. De combinatie van beide productiedoelen kon alleen worden bereikt door het aanhouden van een veestapel die qua samenstelling strikt noodzakelijk was voor de eigen instandhouding. Wegens het algehele gebrek aan kwalitatief goede groenlanden kon het mannelijke jongvee in Koekange niet voor de opfok en de vetweiderij worden aangehouden. Naar huidige maatstaven gerekend, was de melkwinning zeer marginaal en waren

154 - Bieleman, 1987, 309, grafiek 5.5.
155 - Bieleman, 1987, 312, kaart 5.3.
156 - Bieleman, 1987, 367, grafiek 5.12.
157 - OSA, 1663, 4 mei 1811 no 24.
158 - Deel I, 5.1.1. Zie ook Elerie, 1988, 99.

dientengevolge de boteropbrengsten beperkt. De verkoop c.q. uitvoer van slachtvee draaide hier niet om ossen maar om guste koeien en later waarschijnlijk ook melkkoeien.
We zullen nu moeten aantonen dat ook de bedrijfsstijl in Zuidwolde beantwoordde aan deze kenmerken. Een tekortkoming in de tot dusver uitgevoerde analyse is het beperkte uitgangspunt van slechts één veetelling aan het eind van de impostenreeks. De toenmalige bedrijfsvorm kan het eindresultaat zijn geweest van een ontwikkeling op veel langere termijn. Een maatstaf voor de productierichting op lange termijn is de zogenaamde productierichting-index. Het gaat daarbij om de verhouding tussen de jaarlijkse imposten op de uitdrift en de rundveestapel vermenigvuldigd met 100.[159] Vergelijken we de index-reeksen van Koekange en Zuidwolde over de periode 1625-1800 dan zien we wederom een duidelijke overeenstemming. In beide kerspels bewoog het verhoudingsgetal zich op het niveau tussen de 15 en 30. Een uitzondering vormen de jaren 50 van de 18e eeuw wanneer de productie-index van Zuidwolde kortstondig uitschiet naar de 40, om vervolgens terug te vallen op het zeer lage niveau tussen de 15 en 10.
Voor 1750 stemde de productierichting-index van de veehouderij in Zuidwolde dus overeen met die van Koekange. Daarna volgde deze een eigen weg door een kortstondige stijging en een snelle afname op een relatief zeer laag niveau. Uit de vergelijking van de veetellingen van 1811 konden we eerder vaststellen dat met de rundveestapels in beide kerspels een vergelijkbaar productiedoel

Grafiek 11 **De productie-richting-index van Zuidwolde** (Bron: OSA 814)

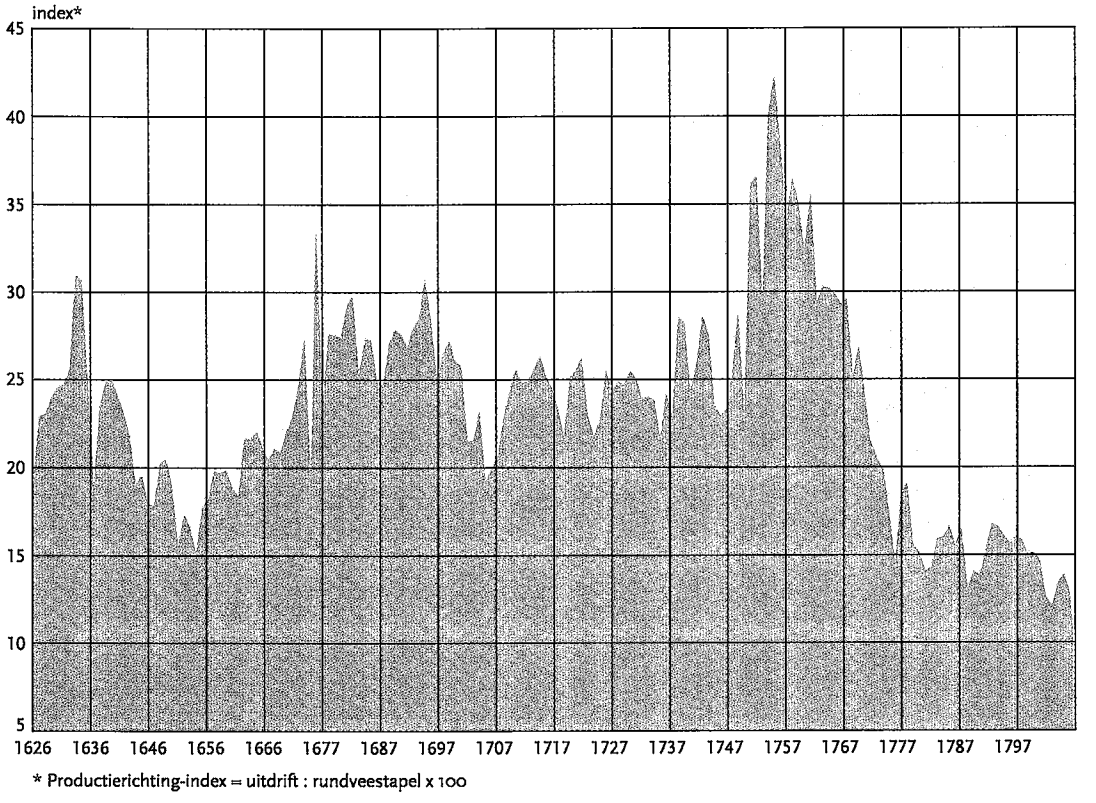

* Productierichting-index = uitdrift : rundveestapel x 100

werd nagestreeft. De verschillende uitdrift na 1750 manifesteerde zich in Zuidwolde dus niet in een andere bedrijfsstijl van de veehouderij. Voor de afwijkingen in de Zuidwoldse runderexport moet dus een aparte verklaring worden gezocht.
Met de stijging van de uitvoer na 1725 staat Zuidwolde overigens niet alleen. Ook andere kerspels in Zuidwest-Drenthe laten juist in deze periode een toename zien van hun uitdrift. Er is hier duidelijk sprake van een regionale trend die tegengesteld is aan de ontwikkeling op het Drents plateau waar juist sprake was van een daling.[160] In kleiner verband constateerden we dergelijke uiteenlopende ontwikkelingen ook in Zuidoost-Drenthe.[161] De oorzaken van deze opmerkelijke verschillen moeten gezocht worden in de veranderde marktverhoudingen die een nieuwe vraag naar met name stalossen en melkkoeien deed ontstaan. De lage randgebieden konden vanwege hun ecologische setting beter inspelen op de nieuwe marktverhoudingen, terwijl het magere heiderund als exportartikel van het Drents plateau sterk in betekenis afnam.[162]

Na 1750 kelderde de uitdrift in Zuidwolde in korte tijd naar een ongekend laag niveau. Deze lokale trend laat zich niet vertalen naar een regionaal niveau. Een verklaring voor dit unieke verschijnsel moet gezocht worden in de nabije ligging van Hoogeveen. In de loop van de 18e eeuw was deze veenkolonie uitgegroeid tot een stad van 4500 inwoners.[163] Hoogeveen was daarmee de grootste plaats van Drenthe geworden, waar tien procent van de totale bevolking was geconcentreerd. Voor de directe omgeving ontstond vrij plotseling een interessante afzetmarkt voor slachtvee en zuivel. Reeds in 1714 gaven Drost en Gedeputeerden toestemming voor het houden van twee jaarmarkten voor magere en vette beesten.[164] De groeiende bevolking deed echter ook een sterke vraag naar zuivel ontstaan. Onder de 'boerluyden' uit de omgeving had zich reeds in het begin van de 18e eeuw de praktijk ontwikkeld om op zondagen boter uit te venten. In 1727 werd toestemming verleend voor een weekmarkt van rogge, boter en eieren. Voor een betere afstemming op de groeiende vraag werd in 1774 zelfs een tweede weekmarkt ingesteld.[165]
Ongetwijfeld hebben met name de boeren in Zuidwolde ingespeeld op de nieuwe afzetmogelijkheden in hun directe omgeving. De heroriëntatie op het aangrenzende Hoogeveen verklaart de snelle afname van de uitdrift na 1750. In plaats van de drijftochten naar ver verwijderde jaarmarkten vond men nu naast de deur een regelmatige afname voor de guste beesten en koeien.
We kunnen de verhandeling over de rundveestapel nu als volgt samenvatten. Reeds in de eerste helft van de 17e eeuw wijst de verhoudingsindex uitdrift/hoornvee op een vrouwelijke rundveestapel met een tweeledig productiedoel. Daarbij werd een marginale melkveehouderij gecombineerd met een beperkte opfok van slachtvee in de vorm van 'guste beesten'. Het overwegende vrouwelijke element van de veestapel garandeerde een zekere flexibiliteit die ruimte liet voor aanpassingen bij epizoötieën of veranderende marktsituaties. In tijden van veepest kon de gedecimeerde kudde weer snel op een bepaald basisniveau worden teruggefokt of kon bij prijsschommelingen het accent worden verlegd naar het aanhouden van melkvee of slachtvee. Zo speelden de Zuidwolders na 1750 in op de binnenlandse vraag naar guste koeien, terwijl de opbloei van Hoogeveen mogelijkheden schiep voor de boterwinning. In het eerste geval leidde dit tot een sneller afstoten van de melkkoeien, het laatste geval tot een langer aanhouden.
De uitbreiding van de veestapel met 40% was mogelijk dankzij de ontginning van nabijgelegen groenkampen, als vervanging van het extensieve driesstelsel uit de eerste helft van de 17e eeuw.

160 - Bieleman, 1987, 370.
161 - Elerie, 1988, 95.
162 - Elerie, 1988, 95. Zie ook deel I, 5.1.1.
163 - Gerding, 1983, 57.
164 - Tijms, 1983, 157.
165 - Tijms, 1983, 172.

166 - Bieleman, 1987, 457.

167 - Bieleman, 1987, 475.

168 - Bieleman, 1987, 464.

169 - Bieleman, 1987, 469.

170 - Bieleman, 1987, 450.

2.6.3 De schapenhouderij

Alles wijst erop dat de schapenhouderij in Zuidwolde een zeer prominent onderdeel vormde van de bedrijfsvoering. Dit bijzondere aspect in de Zuidwoldse bedrijfsstijl komt onder meer tot uiting in het aantal schapen in 1811 per 100 ha bouw- en groenland.[166] Samen met de centrale kerspels op het Drents plateau valt Zuidwolde met meer dan 200 schapen per 100 ha bouw- en groenland in de hoogste categorie. Met de feitelijke dichtheid van 425 per 100 ha torende Zuidwolde ver uit boven het Drentse gemiddelde van slechts 138 per 100 ha. De gerichtheid op de schapenhouderij blijkt ook uit het hoge gemiddelde in 1811 van 55 schapen per veehouder. Ook hiermee steekt Zuidwolde af tegen het Drentse gemiddelde van slechts 19 schapen per veehouder.[167] De oriëntatie op de schapenhouderij was dus een typisch kenmerk van de Zuidwoldse bedrijfsstijl. Verwonderlijk is dat niet wanneer we bedenken dat bijna 9000 ha of ruim 80% van het grondgebied uit veld en veen bestond. Het overweldigende aanbod van woeste grond verklaart echter niet alles. Ook qua beweidingsdichtheid stak Zuidwolde uit boven het Drentse gemiddelde. Op basis van de veetelling van 1811 berekende Bieleman een Drents gemiddelde van 61 schapen op 100 ha woeste grond.[168] In Zuidwolde komen we op 82 schapen per 100 ha. Reeds in de eerste helft van de 17e eeuw onderscheidde het kerspel zich door een hoog gemiddelde per huishouden van de impost op schapen.[169] De totale impost bewoog zich toen rond het niveau van 250 car.gld., hetgeen ruw geschat neer kwam op een totaal van 5000 schapen. In de verdere ontwikkeling onderscheidde Zuidwolde zich nauwelijks van de algemene trend in de Landschap. Na een hoogtepunt rond 1650 volgde een flinke terugslag. Vanaf eind 17e eeuw weer een gestage opbouw naar het niveau van 325 car.gld. tegen het eind van de 18e eeuw, hetgeen overeenkomt met zo'n 6500 schapen. Ook zijn de regelmatige fluctuaties als gevolg van epidemieën van de leverbotziekte in natte perioden goed te herkennen in de Zuidwoldiger reeks. Bij de telling van 1811 komen we op een aantal van 7302 hetgeen dan zou neerkomen op een voortgaande stijging in 1800.

Uit het voorgaande blijkt dus dat in Zuidwolde tussen 1625-1800 zowel het aantal runderen als het aantal schapen is toegenomen. Hiermee week het kerspel af van de algemene trend waarbij de rundveehouderij en de schapenhouderij elkaar min of meer in balans hielden door een negatief verband: nam de ene bedrijfscomponent toe dan ging dit ten koste van de ander.[170] De bijdrage van beide componenten aan de groei van de totale veestapel is goed te volgen in grafiek 13. Duidelijk is ook te zien hoe beiden elkaar konden compenseren bij calamiteiten. Vooral in de vee-

Restant van een 19e-eeuwse veldwaterlossing tussen het Meeuwenveen en de Reest

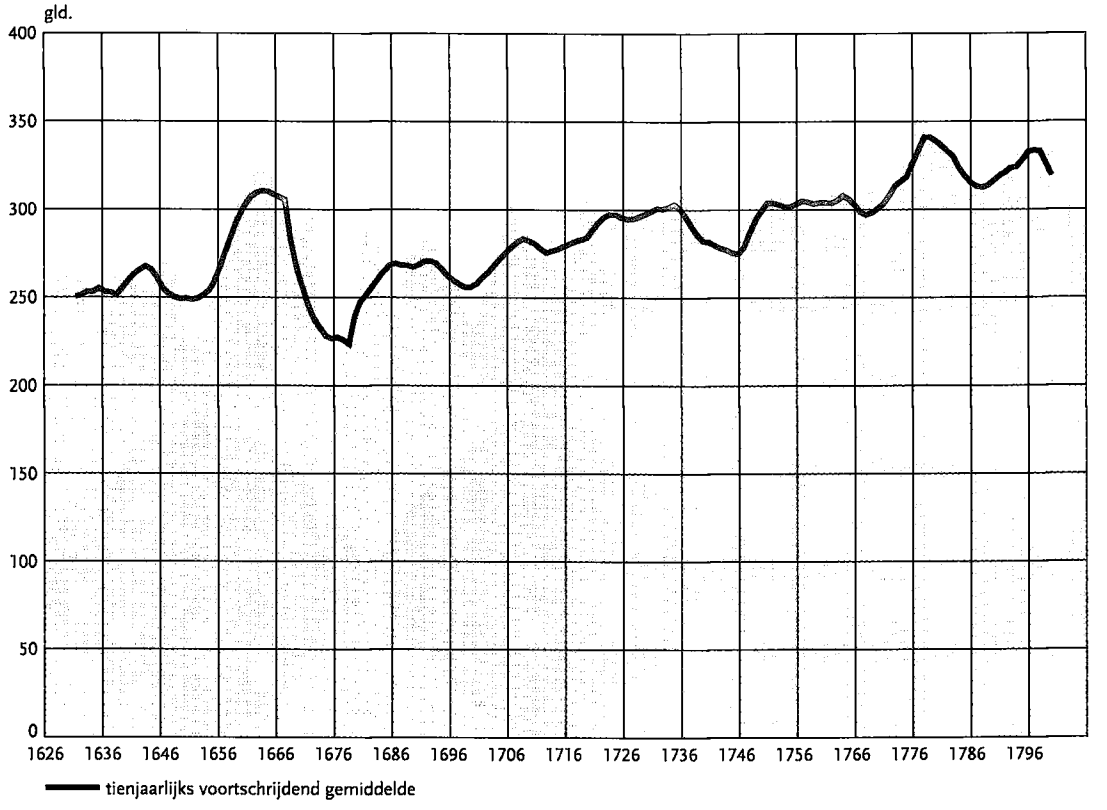

Grafiek 12 **De impost op schapen in Zuidwolde van 1625 - 1804**
(Bron: OSA 814)

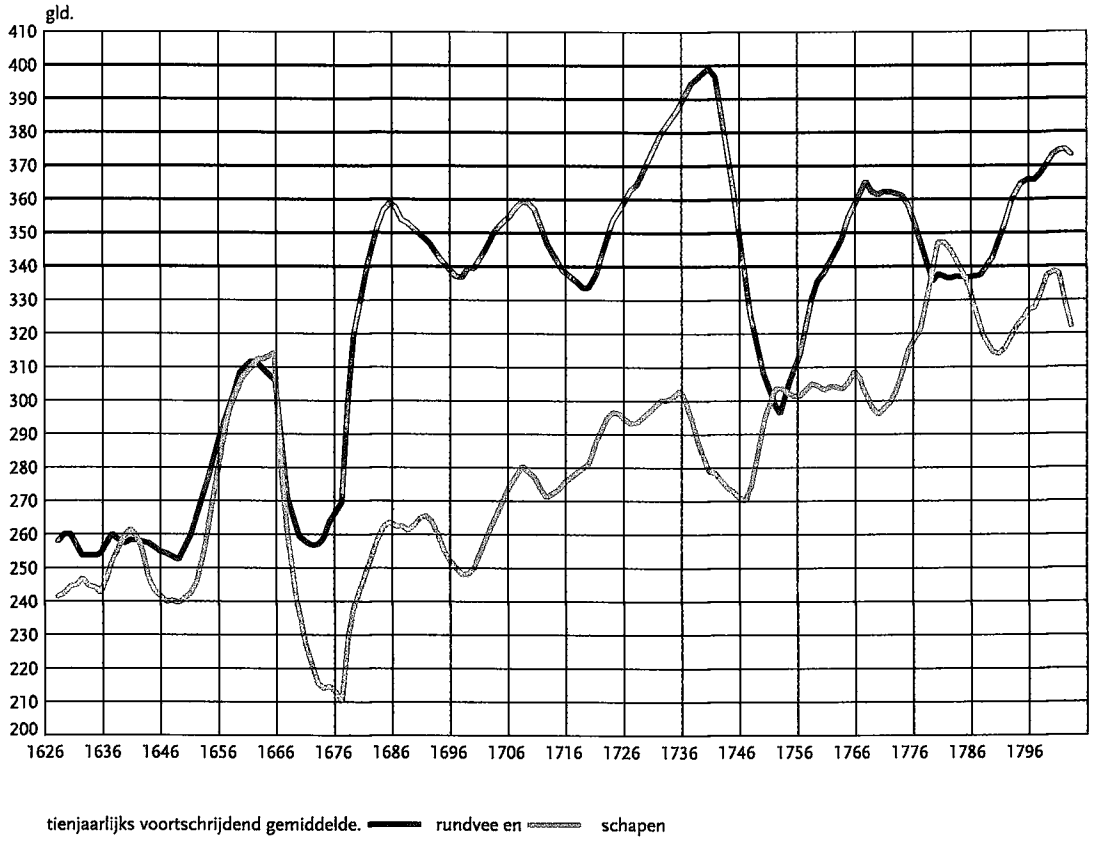

Grafiek 13 **De impost op rundvee en schapen in Zuidwolde van 1625 - 1804**
(Bron: OSA 814)

rundvee

schapen

pestperioden na 1740 moet de gelijktijdige toename van de schapenhouderij een stabiliserend effect gehad hebben op de mestvoorziening. Ook andersom lijkt dit het geval in tijden van epidemische leverbotziekte.

De oorzaak van de gelijktijdige groei in Zuidwolde moet naar onze mening vooral gezocht worden in de 18e-eeuwse expansie van Schottershuizen en Linde, die gepaard ging met de uitbouw van een volledig nieuw bouwlandencomplex. Wegens gebrek aan groenland was men in de kluften voor de mestvoorziening vooral aangewezen op de schapenhouderij. In 1811 bezaten beide kluften 1034 schapen, wat neerkomt op een gemiddelde van bijna 70 schapen per bedrijf. We kunnen nu vaststellen dat de woeste markegronden in Zuidwolde vanaf het begin van de 17e eeuw nog voldoende ruimte hebben geboden voor een gestage opbouw van de totale veestapel. Aangezien een groot deel van het buitengebied bestond uit vaak zeer natte veengronden zal de toegankelijkheid een beperkende factor zijn geweest voor een verruiming van de beweidingsmogelijkheden. Uit het verloop van de schapenimpost kan bovendien worden opgemaakt dat men ook in Zuidwolde voortdurend te lijden had onder epidemische vormen van leverbotziekte. Elders in Drenthe kon worden aangetoond dat de beweidingsdichtheid aanzienlijk kon worden opgevoerd door een stelsel van eenvoudige veldlopen in de natste velddelen.[171] In het voorgaande konden we aantonen dat vanaf het eind van de 16e eeuw grote delen van het veen werden ontwaterd ten behoeve van de boekweitbrandcultuur. Na enkele jaren moest men wegens uitputting van de veenbodem uitzien naar maagdelijke veengrond of naar voormalige boekweitgronden die na een vijfentwintigjarige braak weer waren hersteld. In de tussenliggende braakperioden werden de verlaten velden vaak beweid met schapen. Men kan dus stellen dat de boekweitteelt in de praktijk vaak hand in hand ging met een veldbeweiding van schapen.[172] Door verbetering van de toegankelijkheid hebben de veenboekweitcultures dus een positieve invloed gehad op een verruiming van de beweidingsmogelijkheden in het buitengebied. Op termijn kon echter door veelvuldig boekweiten een maaiveldverlaging op gang worden gebracht die het veen in een onland van waterplassen kon veranderen, waardoor de schapenbeweiding tijdelijk in de problemen kwam. Door een hernieuwd stelsel van veldlossingen konden deze problemen, zoals we eerder zagen, weer vrij snel worden opgelost. Op lange termijn heeft de schapenbeweiding ongetwijfeld geprofiteerd van de grote drooglegging ten behoeve van de boekweitbrandcultuur.
De schapenhouderij diende in de eerste plaats voor het veiligstellen van de mestproductie; de directe economische betekenis was gering. Op regionale veemarkten werd in de herfst het overschot verkocht. Zo werd in de herfst van 1771 een koppel van 8 schapen vanuit een boerenplaats in Drogt naar de najaarsmarkt in Dwingeloo gedreven.[173] Zij werden à *f* 2,50 verkocht voor *f* 22,–; een bedrag dat in die tijd ook betaald werd voor een jong osje.[174] Een week eerder was het koppel voor 12 stuivers vergeefs naar de markt in Ommen gedreven.

Ondanks de geringe marktwaarde was er wel sprake van een gericht fokbeleid. In enkele gedetailleerde momberrekeningen zien we bijna jaarlijks de post 'dekhuire' opduiken. Uit dezelfde bron kan overigens ook worden opgemaakt dat de praktijk van esbeweiding na de oogst of in het vroege voorjaar ook in Zuidwolde veel werd toegepast. In een enkele uitgavepost werd namelijk timmerloon uitgetrokken voor zogenaamde mandehekken, terwijl ook in enkele boedelbeschrijvingen het bewuste attribuut tot de inventaris van het achterhuis werd gerekend.[175] Een probleem voor met name de boeren uit Drogt en Bazuin vormde de afstand tot hun bezittingen in de Opslagen. De afgelegen heidegronden waren te ver van de moederbedrijven

171 - Elerie, 1993, 101.
172 - Familiearchief Linde, no 120.
173 - Schultegerechten 94 deel I, no 19.
174 - Deel I, 5.1.1.
175 - 'Mandehekken' dienden ter inscharing van de dorpskudde op een deel van de pasgeoogste stoppelvelden. Eind augustus en september werd de kudde beurtelings tegen de avond op delen van de es ingeschaard. Deze delen hadden dan voldoende mest ontvangen voor de volgende oogst.

verwijderd voor een dagelijkse gang naar het schapenhok. In de 17e eeuw vond men een alternatief door Op ten Ekel tussen Kerkenbosch en Linde een buitenpost op te zetten van enkele schaapschotten. Zij vormden de kiemcel van Schottershuizen die, zoals we zagen, uitgroeide tot een volwaardig esnederzetting. Toen de Opslagen door de wijdverbreide boekweitbrandcultuur in de 18e eeuw werden drooggelegd, was de uitgestrekte veenheide ook toegankelijk voor schaapskudden. Bij de keuterij 'Schut' op de Bruynenberg langs de Reest werden omstreeks 1750 twee schapenhokken geplaatst waarvan een in handen was van een boerenconsortium uit Drogt. De kostbare mest werd waarschijnlijk in het na- of voorseizoen naar de ver verwijderde bouwakkers in Drogt gemend.[176]

2.6.4 De akkerbouwcomponent

In het onderzoek naar de kenmerken en de ontwikkeling van de Zuidwoldse bedrijfsstijl lag het accent tot dusver op een analyse van de veestapel. Bedrijfseconomisch lag echter het zwaartepunt op de graanverbouw, doch wegens de schaarse bronnen bleef deze bedrijfscomponent tot dusver onderbelicht. De informatielacune kan voor een belangrijk deel gecompenseerd worden door gebruik te maken van de gegevens uit de zogenaamde schulteregisters. Een bijzonder rijke bron vormen de registraties die betrekking hebben op voogdijzaken. In tegenstelling tot de imposten is de bron niet systematisch, maar de vele boedelinventarisaties en momberrekeningen over een tijdsbestek van bijna 80 jaar (1730-1810) garanderen een zekere mate van representativiteit.

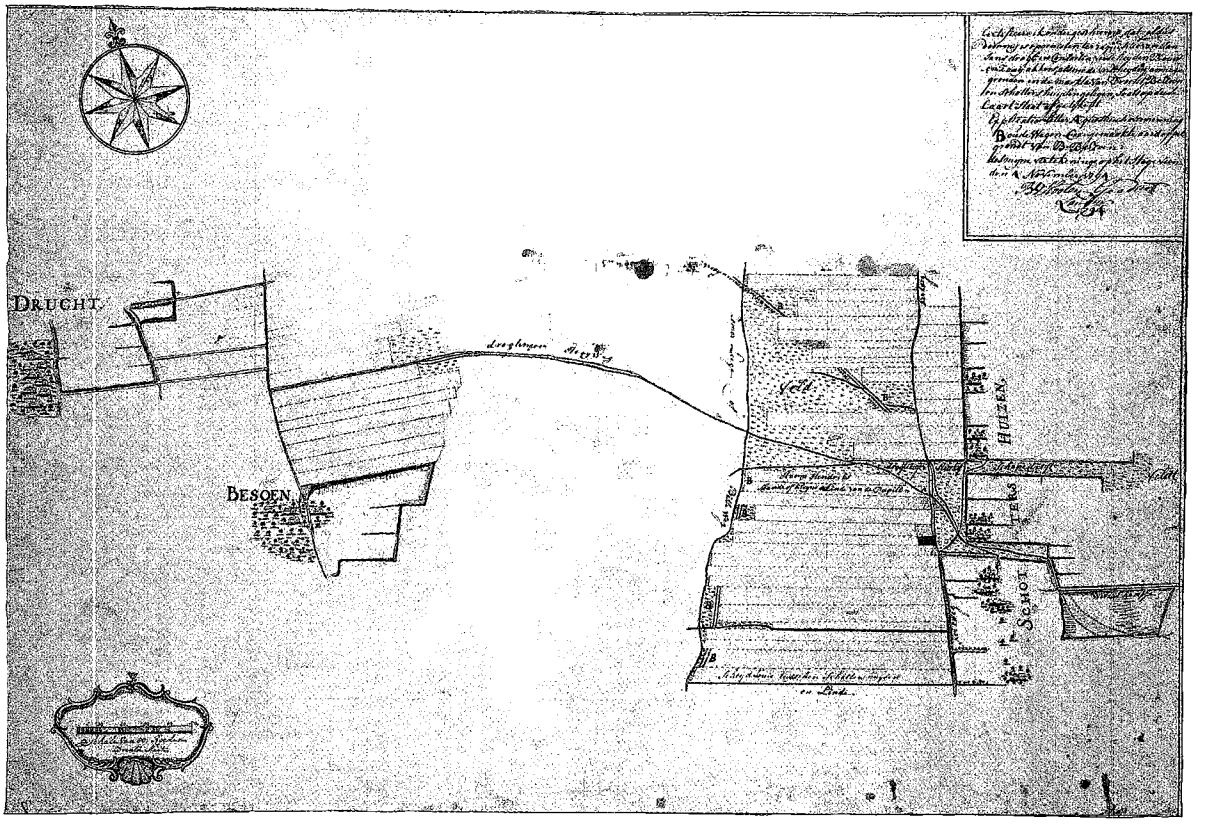

Kaart 62 **Deze manuscriptkaart uit 1794 geeft een aardig beeld van de enorme afstanden die de boeren van Drogt en Bazuin met hun schaapskudden en hooiwagens moesten overbruggen om hun landen in de Drogteropslagen te bereiken**
(Bron: Markearchief Drogt no 3)

176 - Schultegerechten 94 deel I, no 19.

De gegevens zijn in de meeste gevallen goed te combineren met de grondschating en het kadaster. Bovendien zijn de veelsoortige gegevens op bedrijfsniveau geschikt voor een synthese van de bedrijfsstijl waarbij ook de akkerbouwcomponent kan worden betrokken.
Een boedelinventaris bestaat uit een opsomming van roerende goederen inclusief de veestapel. Vaak wordt ook inzicht gegeven in het onroerende deel van een erf, hoewel de volledigheid en de mate van detaillering nogal kan verschillen. De meeste inventarisaties bieden bovendien een overzicht van de financiële staat van een huishouding.
Een momberrekening werd opgesteld door de hoofd-momber of wettig aangestelde voogd, ter verantwoording over het tijdelijk beheer van een boerenplaats, om deze na enige jaren over te dragen aan een van de volwassen geworden erfgenamen. De informatiewaarde van een momberrekening kan zeer verschillen. Deze wordt niet alleen bepaald door de wijze van registratie maar is ook afhankelijk van de lengte van de voogdijperiode.[177]

Rogge en boekweit vormden in de 18e eeuw en ook nog lange tijd in de 19e eeuw de belangrijkste gewassen. Haver was slechts van ondergeschikt belang. In belangrijkheid deed boekweit niet onder voor rogge. De betekenis van beide gewassen lag vooral in hun complementaire meerwaarde. In de Staat van de landbouw van 1811 wordt het gewas, geprezen als onkruidbestrijder en als "..goed voorbereidend graan voor de winterrogge".[178] Een vruchtwisseling met boekweit vereiste bovendien een minder zware bemesting.[179] Tenslotte vormde boekweit als typisch zomergewas, net als zomerrogge een alternatief voor een mislukt zaaisel van winterrogge. Zandboekweit was dus geschikt voor schrale zandgrond en vormde in Zuidwolde een van de weinige alternatieven voor een permanente akkerbouw. Waarschijnlijk kreeg het gewas vooral na het verdwijnen van het driesstelsel een prominente plaats in de vruchtwisseling. Bij mislukking van het najaarszaaisel werd naast boekweit ook wel zomerrogge ingezaaid. Het laatste gewas gaf echter een veel lagere opbrengst.[180] De winterrogge werd tussen half september en oktober gezaaid. Een vroegtijdige uitzaai was voor een dicht gewas belangrijk. In de winter werden de schapen tot half maart op de ingezaaide rogge geweid om het uitstoelen te bevorderen. In bijna alle inventarissen worden losse schapenhekken en schapenrepen vermeld, hetgeen wel aangeeft dat deze gewoonte in Zuidwolde wijdverbreid was. De meest voorkomende rogge-onkruiden waren de Hennepnetel (Galeopsis versicolor) en de korenbloem (Centaurea Cyannus). Tegen augustus werd de rogge geoogst. De hokken van tien schoven werden in Zuidwolde 'gesten' genoemd.[181] Men sprak ook wel van het 'vergarsten' van rogge of boekweit. Op een wagenvracht of 'voer' gingen 15 tot 17 'gesten'. De schoven werden boven de deel op de balken geborgen. In de inventarissen wordt de ongedorste voorraad vaak uitgedrukt in aantallen 'voeren'. Gedurende de winterperiode werd het koren met een stok gedorst. Het dorsgeld zien we in de momberrekeningen als een regelmatig terugkerende onkostenpost opgevoerd. Bij boekweit sprak men niet van dorsen maar van 'schoonmaken'. Het zaaizaad, dat reeds op het veld van de beste akkers was geselecteerd, werd het eerst gedorst. Het gedorste graan kwam op de zolder, terwijl het stro aan het vee werd gevoederd en als onderstrooisel in de potstal werd gebruikt. Gedurende het hele jaar werd het koren in porties naar de markt in Meppel en Hoogeveen gebracht.[182] Voor het transport van 5 mudden boekweit naar Meppel betaalde men *f* 1,50, naar het dichterbij gelegen Hoogeveen koste het vervoer van 6 mudden slechts *f* 1,–.
Boekweit werd onderscheiden in zandboekweit en veenboekweit.[183] In oudere bronnen werd de eerste ook wel aangeduid als 'meste boekweit'. De kwaliteit van zandboekweit stond hoger aangeschreven dan die van veenboekweit. Het boek-

177 - Deel I, 6.1.
178 - Staat van de landbouw en van de landhuishoudkunde in de provincie Drenthe, 28 juni 1818. Transcriptie in het archief van Gedeputeerde Staten, verbalen 19 okt. 1819, no 4.
179 - Boon, 1856, 180-198. Opm.: het artikel van de landbouwkundige student J. Boon vormde een verslag van zijn stageperiode in Zuidwolde.
180 - Boon, 1856, 184.
181 - Familiearchief Steenbergen, no 184.
182 - Schultegerechten 94 en 95; zie vooral de momberrekeningen.
183 - Boon, 1857, 185.

weitstro werd ook wel als veevoeder gebruikt. Van half mei tot juni werd de bouwvoor diep geploegd en ingezaaid. Rits (Polygonum Persicaria), Herik (Sinapis arvensis) en Wilde boekweit (Polygonum tartaricum) vormden de belangrijkste akkeronkruiden. Eind augustus of begin september werd de zandboekweit geoogst. Wegens de overgevoeligheid van het gewas voor nachtvorst probeerde men zich naar deze data te richten.

In de 18e eeuw vormden boekweit en rogge de hoofdinkomsten van het bedrijf. Directe opbrengstgegevens van boekweit en rogge zijn van de 18e eeuw niet voorhanden. Pas in de loop van de 19e eeuw gaat een enkele landbouwer zijn opbrengsten noteren, maar dan nog meestal op een wijze die problemen oplevert bij een omrekening per ha. Sommige momberrekeningen uit de 18e eeuw bieden echter wel een mogelijkheid om via een omweg de opbrengsten per ha te berekenen. Zoals gezegd was de momberrekening een verantwoording van de hoofdvoogd over het beheer van een erfgoed. Wanneer een minderjarige pupil of wees nog vrij jong was, ging men er vaak toe over om de plaats te verpachten.
De jaarlijkse pacht werd bijna altijd in natura afgedragen en bedroeg in Zuidwest Drenthe een derde van de graanoogst van het reguliere bouwland. Met enig geluk kan zo'n momberrekening een periode van meerdere jaren bestrijken, zodat we kunnen beschikken over een reeks van de pacht in natura. Wanneer bovendien over het desbetreffende goed nog een boedelinventaris beschikbaar is, kan zonder veel problemen een reeks worden samengesteld van de opbrengsten per ha over meerdere jaren.
In het schulteregister van Zuidwolde bevindt zich zo'n combinatie van een boedelinventaris en een momberrekening over het erf van Zeyne Hendriks in Nolde.[184] Het erf behoorde in 1752 met die van Jan Jans tot de 'nieuwe erven' van Nolde. Waarschijnlijk moeten beide erven worden opgevat als een afsplitsing van het oorspronkelijke erf van Jan ter Olde dat in 1654 nog als een 'vol arve' werd geregistreerd. Het erf van Zeyne Hendriks had een 'vierendeel waardeel int velt' en was verder voor een 'agste part in d' Oldinger Bulte' gerechtigd en voor een 'vierde part' in de koeweide. Het tweede velddeel grensde ten zuidoosten van Nolde aan de Reest en ontleende zijn naam aan het geaccidenteerde terrein. Verder had het erf 3 dagmaat hooiland in Schrapveen liggen en 'na quota' in de Symaat, de Legerste, de Oortijn en de Peerdemaat.[185]
Volgens de inventaris van oktober 1739 had het erf 9 mudden (3,3 ha) bouwland onder de ploeg, waaronder 3 'woeste' mudden uit 1654. De veestapel bestond uit 4 koeien, zo'n 30 schapen en verder nog een paard en 3 varkens. De momberrekening van het erfgoed van Zeyne Hendriks doorloopt de ongewoon lange periode van okt. 1739 tot jan. 1764. We kunnen daarom beschikken over een lange reeks van jaarlijkse pachten in natura over de meierplaats van het erfgoed in Nolde. De beginjaren 1740/41 vallen af, omdat volgens een indirecte aanwijzing in de uitgaven nog een deel van de ingezaaide rogge ten eigen bate werd verbouwd. Het is inderdaad opvallend dat juist in deze jaren uitzonderlijk hoge opbrengsten werden bereikt. Ook 1756 en de laatste jaren vanaf 1759 vallen af omdat volgens de ontvangsten de pacht in deze jaren met een geldbedrag werden voldaan.

In tabel 42 staan de cijferreeksen die via de ontvangstrekeningen zijn omgerekend in de jaarlijkse pacht in natura. De opbrengsten voor rogge en boekweit staan apart genoteerd. Omdat de pachtvorm van de 'derde garve' in Zuidwest-Drenthe gebruikelijk was, kunnen door vermenigvuldiging met de factor drie de totale jaarlijkse opbrengsten worden berekend.[186] Uit de boedelinventaris van het erf is voorts bekend dat jaarlijks 9 mud (3,4 ha) bouwland werd ingezaaid. Het is nu dus mogelijk om de jaarlijkse opbrengst in hectoliters per ha te berekenen. Over

184 - Schulteregisters 94 deel III, 16 jan. 1764, en 95 deel I, okt. 1739.
185 - Het Schrapveense hooiland was vermoedelijk een deel van de verdwenen meierplaats.
186 - Bieleman, 1987, 180 e.v. Deel I, 6.2.1.
De 'derde garve' impliceert een pacht in natura die eenderde van de oogst bedraagt.

187 - Staat van de landbouw en van de landhuishoudkunde in de provincie Drenthe, 28 juni 1818.

de periode van 16 jaar komen we dan uit op een gemiddelde van 14,5 hl per ha. Op het eerste gezicht ligt dit gemiddelde nog aanzienlijk onder het niveau uit het begin van de 19e eeuw. Zo wordt in de Staat van de landbouw uit 1811 melding gemaakt van een gemiddelde rogge-opbrengst van 18 hl per ha, terwijl voor zandboekweit een opbrengst van 24 hl wordt opgegeven.[187] Bij de opgave van boekweit werd echter aangetekend dat de opbrengst zeer onzeker was "..vermits dat koren zeer onderhevig is aan bevriezen in het laatste van meij en junij, aan het verschijnen in de bloeijtijd en sterke wind bij het ongelijk aanrijpen van de korrel, het rijpe graan somtijds afschud". En "..wie zeker wil gaan..", zo werd gesteld, moest op een gemiddelde opbrengst van slechts 12 hl per ha rekenen.

De ongewisse oogstresultaten van boekweit manifesteren zich ook in de cijferreeksen. Het is bijvoorbeeld opvallend dat juist in de slechte oogstjaren van 1746, '49 en '50 het aandeel van boekweit minimaal is. Anderzijds vormde de late inzaai van boekweit een alternatief voor een mislukte uitzaai van winterrogge. Zo werd volgens een opgaaf van 24 april 1740 voor het 'koren van Zeyne' een dag 'bouwen en sayen' in rekening gebracht voor het 'weer omme sayen' van de winterrogge. In dat bewuste jaar waren de oogstresultaten van rogge inderdaad zeer bedroevend en was het aandeel van boekweit uitzonderlijk hoog.

Het is overigens opvallend dat de gevolgen van een slecht oogstjaar minder sterk doorwerkten

Tabel 42 **De jaarlijkse opbrengsten van rogge en boekweit op het erf van Zeijne Hendriks te Nolde** (Bron: Schulteregisters 94 deel III; 16 jan.1764)

jaar	boekweit schepel	%	rogge schepel	%	totaal rogge/boekweit in schepel	in hect.liter	totaal (x 3)	hect.liter per ha.	pacht-inkomsten
1742	26	57	20	43	46	13,8	41,4	12,5	*f* 55,10
1743	30	58	22	42	52	15,7	47,1	14,3	*f* 27,30
1744	27	49	28	51	55	16,6	49,8	15,1	*f* 39,20
1745	20	43	26	57	46	13,8	41,4	12,5	*f* 39,10
1746	6	16	30	84	36	10,8	32,4	9,8	*f* 42,30
1747	10	20	40	80	50	15,0	45,0	13,6	*f* 51,00
1748	15	32	32	68	47	14,1	42,3	12,8	*f* 49,60
1749	12	31	27	69	39	11,7	35,1	10,6	*f* 40,95
1750	4	15	22	85	26	7,8	23,4	7,1	*f* 34,20
1751	9	17	44	83	53	16,0	48,0	14,5	*f* 40,75
1752	24	40	36	60	60	18,0	54,0	16,4	*f* 46,85
1753	24	43	32	57	56	16,9	50,7	15,4	*f* 50,00
1754	32	50	32	50	64	19,3	57,9	17,5	*f* 43,70
1755	23	40	35	60	58	17,5	52,5	15,9	*f* 50,30
1756									*f* 55,00*
1757	23	45	28	55	51	15,4	46,2	14,0	*f* 66,75
1758	20	29	49	71	69	20,8	62,4	18,9	*f* 78,20
1759									*f* 55,00*
1760									*f* 55,00
1761									*f* 55,00
1762									*f* 55,00

* Pacht wordt voldaan in een vastgesteld geldbedrag.

aan de inkomstenkant dan men zou verwachten. De tegenvallende oogstresultaten werden namelijk voor een deel gecompenseerd door hogere graanprijzen. Een sprekend voorbeeld van zo'n compensatie zijn de uitzonderlijk hoge roggeprijzen in 1740, het jaar waarin Zeyne Hendriks zijn rogge moest laten overzaaien.[188]
De opbrengstenreeks van het Zeyne Hendriks erf in Nolde is zonder meer uniek. In een recent artikel over het roggebeschot op de noordelijke zandgronden wordt geconstateerd dat voor het Drentse zandgebied pas vanaf de jaren veertig van de 19e eeuw serieel statistisch materiaal voorhanden is.[189] Op grond van enkele zeer schaarse gegevens nemen de auteurs aan dat in de eerste helft van de 17e eeuw de modale opbrengst van rogge in Drenthe op een peil lag van 10 à 12 hl per ha. In de eerste helft van de 19e eeuw lag dit op een gemiddeld niveau van 17 tot 18 hl per ha. De gemiddelde opbrengsten van 14,5 hl rogge/boekweit per ha lagen rond 1750 in Nolde dus nog tussen beide niveaus in. Hoewel de reeks te kort is voor het ontwaren van een trend op lange termijn lijkt zich na 1750 een aanzet tot opbrengstverhoging af te tekenen, die zich laat vertalen in de vastlegging van een vaste jaarlijkse pachtsom die met *f* 55,– aanzienlijk hoger ligt dan de inkomsten uit de beginjaren. Het bouwplan laat nauwelijks wijzigingen zien, boekweit blijft een belangrijke partner in de vruchtwisseling. Door de onzekere opbrengsten en het lage gemiddelde van 12 hl per ha (opgave in de Staat van de landbouw 1811) kan dit gewas de gemiddelde opbrengsten van rogge/boekweit in negatieve zin hebben beïnvloed. Wanneer de opgaaf van 1811 van 12 hl voor boekweit in de situatie van Nolde reëel is, dan zou de gemiddelde opbrengst van rogge 17 hl per ha hebben bedragen, dat wil zeggen reeds tegen het niveau van begin 19e eeuw.
Er is nog een reden om aan te nemen dat de gemiddelde opbrengsten van rogge tegen dit niveau aanlagen. Boekweitakkers werden zwak en soms in het geheel niet bemest; des te sterker werden de akkers voor het daaropvolgende wintergraan bemest.[190] Rogge werd dus in de vruchtwisseling met boekweit qua bemesting duidelijk bevoordeeld. In de reeks van de momberrekening van Zeyne Hendriks domineerde rogge met gemiddeld 66% in het bouwplan. Deze lichte dominantie laat zich verklaren doordat in bepaalde situaties de verbouw van zomerrogge werd ingelast. Zo verkreeg men een driejaarlijkse rotatie van boekweit/winterrogge/zomerrogge.
De fluctuaties in de verhoudingsgetallen van beide gewassen maken overigens duidelijk dat er geen sprake was van een strak rotatiesysteem. Opvallend manifesteren zich bijvoorbeeld de jaren van 1746 tot en met 1751, waarin het aandeel van rogge op het uitzondelijke gemiddelde niveau van 78% lag. Vreemd genoeg viel deze

188 - Tijms, 1983.
189 - Bieleman en Roessingh, 1994, 170.
190 - RAD, Staat van de landbouw 1811, 13.

Nolde vanuit het zuiden; door de schaduwwerking is de steilrand van de es goed zichtbaar

periode samen met de tweede veepestepidemie van de 18e eeuw die in Zuidwolde in 1749 en 1750 resulteerde in een absoluut dieptepunt waarbij de veestapel tot de helft van het normale niveau werd gedecimeerd. Juist deze periode kende drie misoogsten met zeer lage opbrensten per ha. Gezien de zwakke mestsituatie en de zeer matige mestbehoefte van boekweit zou men echter eerder een prominenter aandeel van boekweit in de vruchtwisseling verwachten. Anderzijds is het denkbaar dat men juist in deze onzekere situatie op zekerheid wilde spelen en lagere roggeopbrengsten accepteerde, in plaats van te gokken op de wisselvallige boekweitteelt. In deze moeilijke jaren zou dan de boekweit in de vruchtwisseling tijdelijk zijn vervangen door zomerrogge. Aangezien de opbrengsten van dit gewas aanzienlijk lager lagen dan winterrogge zou dit tevens een verklaring vormen voor de zeer lage opbrengsten per ha. Een andere mogelijke verklaring blijft, dat er sprake was van een toevallige samenloop van weersinvloeden die juist in deze jaren de boekweitoogst nadelig hebben beïnvloed.

2.6.5 De bemestingssituatie

Nu we ons een vrij gedetailleerd beeld hebben kunnen vormen over de output van de akkerbouwcomponent, past het in dit kader om iets meer te weten over de achtergronden van de input. Voor de mestvoorziening was men volledig aangewezen op de veestapel. Volgens de boedelinventaris van 1739 bestond deze uit 4 koeien, 1 paard, 3 varkens en zo'n 30 schapen. Omgerekend komt dit overeen met 7,9 GVE, hetgeen neerkomt op 2,3 GVE per ha.[191] Voor een overeenkomstige bemestingssituatie op Terschelling rond het midden van de vorige eeuw noteerde Smit een opbrengst van 15,8 hl rogge per ha.[192] Het ging hier evenwel om stalmest, terwijl in Nolde sprake was van een goed functionerend potstalsysteem. Volgens Tiesing was de kwaliteit van plaggenmest aanzienlijk beter dan stalmest, die veel armer was aan stikstof.[193] Onder de plaggenmest stond schapenmest het hoogst aangeschreven. In het potstalsysteem kon een schaap $1^1/_2$ 'voer mest produceren.[194] Op het bedrijf van Zeyne Hendriks werd dus per jaar 45 'voer' aan schapenmest geproduceerd. Voor 3,4 ha was volgens de opgaven van Tiesing 68 'voer' plaggenmest nodig. De rest van de veestapel moest dus volgens de normen van Tiesing nog zo'n 23 'voer' mest produceren.

Ook via een andere lijn kan de mestsituatie op het bedrijf van Zeyne Hendriks worden belicht. Volgens Enklaar produceert een volwassen rund jaarlijks zo'n 10.000 pond mest.[195] Hoewel een GVE een maat is voor de voedselconversie stellen we voor ons doel een GVE gelijk aan de mestproductie van een volwassen rund, dus aan 10.000 pond. Zo produceerde de veestapel van Zeyne Hendriks een jaarlijkse hoeveelheid van 79.000 pond mest. Daarvan ging de helft in de weidegang verloren, zodat 39.500 pond overbleef voor de mestvoorziening. Per ha kon het bedrijf dan beschikken over bijna 12.000 pond per ha. Volgens de negentiende-eeuwse normen van Enklaar is er onder die omstandigheden sprake van een 'zwakke' bemesting.[196] Bij deze kwalificaties ging hij echter uit van stalmest.

erven		jaar	GVE's per ha
Coerd Jans	Linde	1767	3,8
Carst Alberts	Drogt	1798	3,3
Hendrik Hilbers	Nolde	1764	4,2
Schrapveen		1760	4,4
Rabbinge		1735	4,2
Schrapveen		1774	5,5
Gesenkamp		1800	4,3

Tabel 43 **Aantal Groot Vee Eenheden (GVE) per ha bouwland van enkele erven in Zuidwolde**
(Bron: Schultegerechten Zuidwolde 94 en 95)

191 - Bij de omrekening in GVE's (Groot Vee Eenheden) werd de normering van Andreae gevolgd (Deel I, 5.2), met uitzondering van het paard dat we in navolging van Smit op 0,6 stelden. Zie: Smit, 1971, 127 en 128.
192 - Smit 1971, 128.
193 - Edelman, 1943, 28 e.v.
194 - Een 'voer' kan gelijk worden gesteld met een wagenvracht.
195 - Smit 1971, 127.
196 - Smit 1971, 128.

Door de combinatie met plaggen viel de bemestingssituatie in Nolde veel gunstiger uit. Het ligt meer voor de hand de bemestingssituatie op het erf van Zeyne Hendriks te vergelijken met de gemiddelde GVE's van bedrijven in de omgeving. Via de boedelinventarissen bleek het mogelijk om deze voor een aantal bedrijven te berekenen (tabel 43). Bij vergelijking steken de 2,3 GVE's van Zeyne Hendriks zeer magertjes af tegen de overige gemiddelden per ha. We kunnen ons afvragen of de opgave in de boedelinvenaris van 1739 wel overeenkwam met de normale situatie op het bedrijf van Zeyne Hendriks. Net als de overige bedrijven bezat het erf een 'vierendeel waardeel' in het veld van Nolde. De overige bedrijven hadden volgens hun boedelinventaris echter 70 in plaats van 30 schapen ingeschaard. Een uitzondering vormde het 'zusterbedrijf' de plaats van Jan Jans, die in 1735 het onwaarschijnlijke aantal van 130 schapen liet noteren. Het is zeer aannemelijk dat een deel van de kudde van Zeyne Hendriks tijdelijk in dit bedrijf was ondergebracht. Wanneer we uitgaan van 70 in plaats van 30 schapen voor het erf van Zeyne Hendriks komen we uit op het voor Zuidwolde 'normale' gemiddelde van 3,7 GVE per ha. Het is dus met andere woorden waarschijnlijk dat de opbrengstresultaten van het erf van Zeyne Hendriks onder gunstiger mestcondities werden gerealiseerd dan de jaaropgave van de veestapel uit 1739 doet vermoeden.

Wanneer we de aantallen GVE's per ha van tabel 43 vergelijken met de resultaten van andere studies, dan lijken de potentiële mestcondities voor de onderzochte erven in Zuidwolde op het eerste gezicht niet ongunstig uit te vallen. Zij steken duidelijk uit boven de niveaus die Smit rond 1850 voor de Terschellinger bedrijven berekende en steken ook gunstig af tegen het gemiddelde niveau van 2,9 GVE in Koekange.[197] Toch past hier een aantal kanttekeningen. Ondanks de ontginning van nabij gelegen weidekampen, bleef men in Zuidwolde worstelen met het probleem van de ver verwijderde groenlanden. Dat gold in het bijzonder voor de zuidelijke kluften waar de verspreide ligging een goed functionerend potstalsysteem in de weg stond. Voor Drogt en Bazuin gold bovendien dat zij een soort 'estivage'(zomerbeweiding) moesten bedrijven om met hun schapen de ver verwijderde Opslagen af te romen. Samenvattend moeten we er dus vanuitgaan dat er veel mest verloren ging door het overbruggen van lange afstanden en seizoensbeweiding.

Anders lag de situatie voor de Reesterven die doorgaans temidden van hun gebruiksgronden lagen. Opmerkelijk is hier het gunstige aantal GVE's per ha. Vooral door het grote aanbod van nabijgelegen broeklanden lag de mestsituatie hier veel gunstiger. Als beperkende factor gold hier echter de beschikbaarheid van geschikte locaties om nieuwe bouwlanden te ontginnen. Ondanks de gunstige mestbalans bleven nieuwe bouwlandontginningen hier van een bescheiden omvang.

2.6.6 Het 'beschot' in de 19e eeuw

De opbrengstenreeks van het erf van Zeyne Hendriks is, zoals eerder opgemerkt, bijzonder. We beschikken helaas niet over vergelijkbare reeksen uit dezelfde periode om de oogstresultaten op de Nolder esch te toetsen. Pas in de loop van de volgende eeuw zijn voor Zuidwolde weer gegevens beschikbaar van een vergelijkbaar informatieniveau. Een interessante bron vormt het aantekenboekje van Jan Hilberts uit Zuidwolde.[198] Van 1827 tot en met 1834 noteerde deze landbouwer uit Steenbergen nauwgezet de opbrengsten van zijn uitgezaaide korengewassen. Hoewel de notities gaan over de oogstresultaten van bouwakkers op de Steenberger esch, is de reeks voor ons onderzoek van belang om na te gaan in hoeverre het 'beschot' zich in Zuidwolde sinds het midden van de 18e eeuw verder heeft ontwikkeld.[199]
Jan Hilberts noteerde zijn gegevens op een wijze

197 - Smit 1971, 128. Deel I, 5.3
198 - Familie archief Steenbergen no 184.
199 Onder 'beschot' wordt hier verstaan, de opbrengst per oppervlakte eenheid. Zie: Bieleman/Roessingh 1994, 167.

200 - Boon 1856, in Landbouwkundige beschrijvingen 1981, 183.

201 - Bij de omrekening in hectoliters werd een 'gest' gelijkgesteld aan de opbrengst van 7,5 l graan; zie Bieleman/Roessingh, 1994, 192). De gemiddelde opbrengsten van zomerrogge werden berekend aan de hand van de beschikbare oppervlaktegegevens.

202 - Bieleman/Roessingh, 1994, 174.

203 - Volgens de oppervlakteberekeningen valt in bepaalde jaren een klein deel buiten deze vruchtwisseling. Het is mogelijk dat we hier te maken hebben met een ingelaste braak, maar waarschijnlijker is dat het gaat om de verbouw van aardappelen (zie tabel 45 van het 'Groote stuk').

die voor die tijd gebruikelijk was. Voor de omrekening in hectoliters per ha zoals die in tabel 44 staan aangegeven was enig rekenwerk vereist. De opbrengsten werden genoteerd in het aantal 'gesten' per oppervlakte in mudden en schepels (Steenwijkermaat). Een 'gest' of 'garst' - elders sprak men ook wel van 'hok'- bestond volgens Boon in Zuidwolde uit zo'n 10 schoven.[200] Per gewas registreerde Hilberts bovendien het aantal 'voeren'. Een 'voer' is een wagenvracht waarop 15 tot 17 'gesten' werden opgetast. Verder noteerde Hilberts niet alleen het aantal 'gesten' per oppervlakte en naar gewas, tevens gaf hij aan in welk veldnamencomplex de ingezaaide oppervlakte lag. Zo weten we de ligging van het desbetreffende bouwlandperceel op de es, terwijl bovendien een nauwkeurig beeld ontstaat van de vruchtwisseling (zie tabellen 44/45 en de basiskaart van Zuidwolde).

De gewassen die Hilberts in zijn aantekenboekje vermeldde zijn winterrogge, zomerrogge en boekweit. Voor zowel winter- als zomerrogge konden de gemiddelden per ha over 8 jaar worden berekend. Voor boekweit werd alleen het aantal 'voeren' vermeld. Deze maat is te grof voor een omrekening in hl per ha. Voor winterrogge en zomerrogge berekenden we over de 8 jaar een gemiddelde opbrengst van 17,6 respectievelijk 17,3 hl per ha.[201] Deze cijfers komen overeen met het gemiddelde Drentse niveau in de eerste helft van de 19e eeuw.[202] Vergeleken met de 18e-eeuwse situatie in Nolde van 17 hl per ha zien we dus nauwelijks enige stijging van de gemiddelde roggeopbrengst per ha.

Het zou echter onjuist zijn om hieruit te concluderen dat er sinds 1750 geen veranderingen zijn opgetreden in de grondproductiviteit. Het gaat namelijk niet om de gemiddelde opbrengsten per gewas maar om de fysieke opbrengst per oppervlakte eenheid. De laatste grootheid wordt mede bepaald door het toegepaste systeem van vruchtwisseling.

	opbrengsten					
Jaar	winterrogge		zomerrogge		boekweit	
	gesten	voer	gesten	voer	gesten	voer
1827	1673	91	185	9	23	15-2
1828	1576	97	118	7	-	24
1829	1461	93	172	9	-	20
1830	963	56	167	9	-	8
1831	1705	95	161	10	-	18
1832	1675	101	153	7	-	20
1833	1236	81	201	11	-	25
1834	1185	71	133	7	-	27
totalen		685		69		165
%		75		7		18
totaal	919 voer					

Zowel in de momberrekening van Zeyne Hendriks als in het aantekenboekje van Jan Hilberts spelen winterrogge, zomerrogge en boekweit een hoofdrol in de gewassenrotatie. Het grote verschil zit in het aandeel van de rogge in het systeem. Op het bedrijf in Nolde was dit aandeel 66%, bij Hilberts bedroeg het aandeel rogge 82%. Sinds het midden van de 18e eeuw zien we dus een verschuiving in het voordeel van rogge ten koste van zandboekweit. Uit de aantekeningen van Hilberts kan op basis van de oppervlakteverhoudingen het rotatiesysteem worden afgeleid. De oppervlakten winterrogge/zomerrogge/boekweit verhouden zich als 6 : 1 : 2, hetgeen een rotatie impliceert van twee jaar winterrogge afgewisseld met een jaar boekweit of in sommige jaren zomerrogge.[203] Op het bedrijf van Zeyne Hendriks werd eens in de drie jaar boekweit verbouwd. Deze verschillen hadden gevolgen voor de fysieke opbrengst per ha. Zoals eerder gesteld vormde boekweit een onzeker gewas dat door misoogsten de gemiddelde opbrengst aanzienlijk kon drukken. In de reeks van Hilberts vormt 1830 een voorbeeld van zo'n misoogst waarbij de fysieke opbrengst van boek-

Tabel 44 **Omrekeningen van de aantekeningen van Jan Hilberts naar de gemiddelde opbrengsten per ha**
(Bron: Fam. archief Steenbergen no 184)

ingezaaide oppervlakten			opbrengsten per oppervlakte						
in: mudden - schepels			winterrogge			zomerrogge			boekweit
winterrogge	zomerrogge	boekweit	per mud	gesten/ha	hl/ha	per mud	gesten/ha	hl/ha	voer per ha
15-2	?	5-3	104	291	21,8	104	291	21,8	4
16-3	?	6	91	254	19	70	196	14,7	4
17	?	5-2	83	232	17,4	55	154	11,6	3,6
16-2	?	6-3	57	159	11,9	83	232	17,4	1,2
17-1	?	5-2	98	274	20,5	85	238	17,8	3,3
16-3	?	6	100	280	21	104	291	21,8	3,3
17	?	5	73	204	15,3	105	294	22	5
17-2	2-1	4-3	68	190	14,3	54	151	11,3	5,7

Tabel 45 **De ingezaaide opbrengsten van het 'Grote Stuk' en het 'Nijland'**
(Bron: Fam. archief Steenbergen no 184)

	Voorbeeld 'Grote Stuk' oppervlakte : 9 mudden				Voorbeeld 'Nijland' oppervlakte : 4,25 mudden			
	winter-rogge	zomer-rogge	boekweit	haver (?)	winter-rogge	zomer-rogge	boekweit	haver(?)
1827	4	-	4	1	3,5	-	0,75	
1828	6	1	2	-	2,25	-	2	
1829	6	-	2	1	4,25	-	-	
1830	7	1	1	-	2	-	2,25	
1831	4,5	-	4	0,5	4,25	-	-	
1832	5,5	0,5	2	1	2,25	-	2	
1833	7	1	1	-	3,5	-	-	0,75
1834	8	-	1	-	2	-	2,25	

Tabel 46 **Inkomsten en uitgaven van het erf van Evert Jans Snijder te Schottershuizen**
(Bron: Schultegerechten Zuidwolde 95 deel V; sept. 1796)

Inkomsten

	rogge	boekweit	wol	schapen	boter	rundvee	varkens	aardappels	overig
1 aug. 1794-1 aug. 1795	*f* 77,10	-	*f* 36,75	*f* 20,30	*f* 31,70	*f* 81,05	-	-	*f* 136,–
1 aug. 1795-1 aug. 1796	*f* 127,90	*f* 20,40	*f* 29,10	*f* 48,-	*f* 12,40	-	*f* 38,50	*f* 4,–	*f* 211,10

204 - Schultegerechten 95, deel V, sept. 1796.
205 - Onder 'oogstjaar' verstaan we de inkomsten vanaf 1 augustus tot 1 augustus in het volgende jaar.
206 - Staat van de landbouw 1819, 11.
207 - Familiearchief Steenbergen, no 184.
208 - Schultegerechten 94, deel V, p. 277.

weit kelderde tot bijna een kwart van de normale opbrengst. De verschillen in fysieke opbrengst per ha tussen winterrogge en boekweit kunnen uit de aantekeningen van Hilberts worden afgeleid uit berekening van het aantal 'voeren' per oppervlakte. Voor winterrogge komen we dan op een gemiddelde van 14 voer per ha en voor boekweit op slechts 10 voer per ha.
We kunnen uit het voorgaande de conclusie trekken dat de akkerbouw in Zuidwolde sinds 1750 intensiveerde in het voordeel van rogge door het terugdringen van boekweit in de vruchtwisseling. Hierdoor werden hogere fysieke opbrengsten per ha bereikt.

2.6.7 Overige bedrijfsinkomsten

De meeste momberrekeningen geven een eenzijdig beeld van de boerenbedrijfseconomie. De hoofdinkomsten bestaan uit de jaarlijkse pacht (al of niet in natura) van het tijdelijk verpachte erfgoed. De reguliere neveninkomsten uit de overige bedrijfscomponenten blijven daardoor buiten zicht. We missen daarom een samenhangend beeld van een normaal functionerende boerenhuishouding omdat geen inzicht bestaat in de verhouding tussen hoofdinkomsten en neveninkomsten. Slechts in een enkel geval is sprake van een momberrekening waarbij de plaats niet wordt verpacht maar tijdelijk in eigen beheer blijft. Bijna altijd gaat het dan om een overbrugging van één of hooguit enkele jaren. Deze rekeningen geven wel een goed inzicht in de verschillende inkomstenverhoudingen.
Een voorbeeld van zo'n complete in- en uitgaverekening is beschikbaar van een plaats in Schottershuizen voor 1794 en 1795.[204] Het betreft de momberrekening van Harm Hendriks die namens zijn pupillen in 1795 procedeerde tegen de buren van Drogt over het recht van overpad via de pas ontgonnen bouwakkers (zie blz. 193). De bewuste plaats staat op een manuscriptkaart die de hoofdmomber als bewijsstuk in het proces tegen Drogt liet vervaardigen. In de uitgavepost van de momberrekening werd voor de proces- en advocaatkosten alsmede voor het 'caartegeld' een totaalbedrag van maar liefst *f* 134,60 opgevoerd. Ondanks deze hoge proceskosten en de uitzonderlijk hoge oorlogslasten van de zogenaamde 50ste pennink (*f* 120,– !) werd de eindrekening met een batig saldo van *f* 177,95 afgesloten.
In tabel 46 staan voor twee oogstjaren de verschillende bedrijfsinkomsten genoteerd.[205] Opmerkelijk is dat de inkomsten uit de veeverkopen bijna net zo belangrijk zijn als de verdiensten uit de graanverkopen. Voor de veehandel oriënteerde men zich op de wijde regio. Schapen en beesten werden op de veemarkten in De Wijk, Ommen, Dwingeloo en Hoogeveen verhandeld. Daarnaast werd ook vee gekocht. Om een gestolen paard op te sporen werd een vergeefse reis naar Munsterland ondernomen. Bij de boer van Lotten (Lutten) kocht men een nieuw paard voor *f* 114,–. In het niet complete boekjaar 1796 leverde ook de varkenshouderij een bijdrage aan het bedrijfsinkomen. Voor 7 jonge varkens werd *f* 39,50 geïncasseerd. Op de markt in Hoogeveen kocht men voor de slacht een oud varken. Bij de inkomsten uit de varkenshouderij ging het in

gaven

schapen	varkens	rundvee	paarden	hooiland huur	veekoeken	belastingen	lonen	onderhoud	huishouden	proceskosten	begrafenis	overige
f 26,25	*f* 18,–	*f* 21,–	*f* 114,15	-	*f* 19,40		*f* 63,70	*f* 40,60	*f* 49,40	*f* 52,–	*f* 39,95	*f* 14,55
f 24,50	*f* 13,65	-	-	*f* 25,25	-	*f* 78,40	*f* 94,60	*f* 13,50	*f* 123,-	*f* 22,60	-	*f* 150,55

hoofdzaak om de aanfok van jonge varkens die werden verhandeld om elders te worden vetgemest. Deze vorm van varkenshouderij werd vaak gecombineerd met de melkveehouderij.[206]
Bij de graaninkomsten is een verschuiving opgetreden in het voordeel van rogge. Het bevestigt onze hypothese dat boekweit vanaf 1750 in de vruchtwisseling werd verdrongen door winterrogge.[207] Voor het eerst zien we nu ook de aardappel, zij het nog op bescheiden wijze, als gewas in de vruchtwisseling verschijnen. In boedelinventarissen uit het eind van de 18e eeuw wordt de aardappel regelmatig in de oogstvoorraad vermeld.

Ook de boterverkopen droegen bij tot de vaste bedrijfsinkomsten. Het bedrag van ruim *f* 30,– kan gelijkgesteld worden met zo'n 50 kg boter. In het oogstjaar 1795 zijn de inkomsten aanzienlijk lager, hetgeen zou kunnen wijzen op een inkrimping van het melkvee. De vaatjes van een vierendeel of een vorrel boter (40 kg) werden op de markt in Meppel gebracht. Het is opvallend dat veel boedelinventarissen uit de laatste helft van de 18e eeuw naast het traditionele melkgerei ook melding maken van zogenaamde botermanden en boterdoeken. Het bevestigt ons vermoeden dat het uitventen van boter in Hoogeveen zich vooral na 1750 tot een reguliere activiteit had ontwikkeld (2.6.2).
De verkoop van wol behoorde ook tot de vaste neveninkomsten. In een boedelinventaris uit 1774 werd voor een schapenvel slechts een bedrag van 3 stuivers genoteerd. De opgaven in deze momberrekening doen echter iets hogere opbrengsten vermoeden. Voor $1^1/_2$ wagen wol werd een bedrag van *f* 6,75 in rekening gebracht. In het jaar daarop zijn de opbrengsten aanzienlijk hoger.
Bij de uitgaven van dit erf treffen we voor ieder jaar een kostenpost voor hooilandhuur. Ook werden kosten opgevoerd voor het transport van hooi. Waarschijnlijk waren juist de pas gestichte erven van Schottershuizen gedwongen tot de exploitatie van veraf gelegen hooilanden.
Vergelijken we de inkomsten van deze momberrekening met een gelijksoortige uit 1795 dan zien we duidelijke overeenkomsten.[208] Beide rekeningen geven waarschijnlijk een redelijk representatief beeld van de inkomsten uit de verschillende bedrijfscomponenten tegen het eind van de 18e eeuw. Het 'bijengeld' in de laatste rekening is de huuropbrengst van het veld ten behoeve van de bijenhouderij, die volgens de gegevens van veel boedelinventarissen op grote schaal werd bedreven.

2.7 Bedrijf en ecologische setting

In dit hoofdstuk wordt een gedetailleerd beeld geschetst van de wisselwerking tussen boerenbedrijf en haar typisch ecologische productieruimte. Daartoe zijn enkele bedrijven geselecteerd die binnen de landschappelijke context van de Reest lagen.

2.7.1 Het geval Nolde

In feite was Nolde de enige kluft van Zuidwolde die met haar markegronden direct aan de Reest grensde. De fysische kern van de Nolder marke werd gevormd door een zandschiereiland die als uitloper van de Zuidwoldse stuwmorene bijna tot aan het Reestdal reikte. Deze verhoging die zich enige meters boven het omringende veen verhief vormde de enige vestigingsmogelijkheid en de enige plaats voor de aanleg van bouwlanden. In 1824 bestond de kleine marke van ruim 500 ha nog voor 88% uit heide en venen. Volgens de grondschatting bestond 'Ten Olde' of 'Uytloo' in 1654 nog uit drie erven, het volle erf van Jan ten Olde en de twee halve erven van respectievelijk Hendrick ten Olde en Jan Hendricks ten Olde. De ervencluster werd omringd door een escomplexje van ruim 20 ha waarvan zo'n 13 ha was ingezaaid en de rest 'woest' lag. De weidegronden van de nederzetting lagen als ongecultiveerde broeklanden langs de Reest en vormden in feite nog een geheel met de 'gemene' markegronden. Bij de omrekening via het 19e-eeuwse kadaster moet de oppervlakte van dit 'wiltlant' ongeveer 25 ha hebben bedragen. Volgens de grondschatting kon 'daerop geborgen' worden 8 paarden en 18 koeien.

Bij de Herziening van 1752 zijn bijna alle 'woeste' percelen van 1654 in gebruik als regulier bouwland. Nolde is dan inmiddels uitgebreid met twee erven waarvan één een afsplitsing vormde van het 'volle' erf van Jan ten Olde. In de 18e eeuw bestond de nederzetting dus uit 5 erven, waarvan 4 met een kwart waardeel in de marke.

Bij het gereedkomen van het kadaster in 1827 is de Nolder esch uitgegroeid tot 28 ha. Bovendien ligt er dan een weidekampencomplex van zo'n 5 ha ten zuiden van de ervencluster. Het 'wilt lant' uit de 17e eeuw is verdeeld onder de eigenaren en ontgonnen tot weideland.

Vanaf de 17e eeuw zien we dus een stapsgewijze intensivering die zich manifesteerde in wijzigingen van het grondgebruik. In het navolgende zullen we onderzoeken hoe deze sporen met veranderingen in de bedrijfsstijl.

In meerdere opzichten kan de 17e-eeuwse bedrijfsstijl in Nolde getypeerd worden als extensief. Kenmerkend was bijvoorbeeld het zogenaamde driesstelsel dat een essentieel onderdeel vormde van de akkerbouwcomponent, waarbij ruim 8 ha of 40% van de Nolder esch 'woest' lag en buiten het systeem van de permanente akkerbouw viel. Opvallend was ook het algehele gebrek aan hooilanden. Dit werd niet gecompenseerd door hooilandbezit buiten de marke. Er moest dus een oplossing worden gevonden om de veestapel de winter door te krijgen. Net als in Steenbergen en Kerkenbosch zal ook in Nolde een dagelijkse beweiding noodzakelijk zijn geweest als aanvulling op de gebrekkige winterstalvoedering. Bij

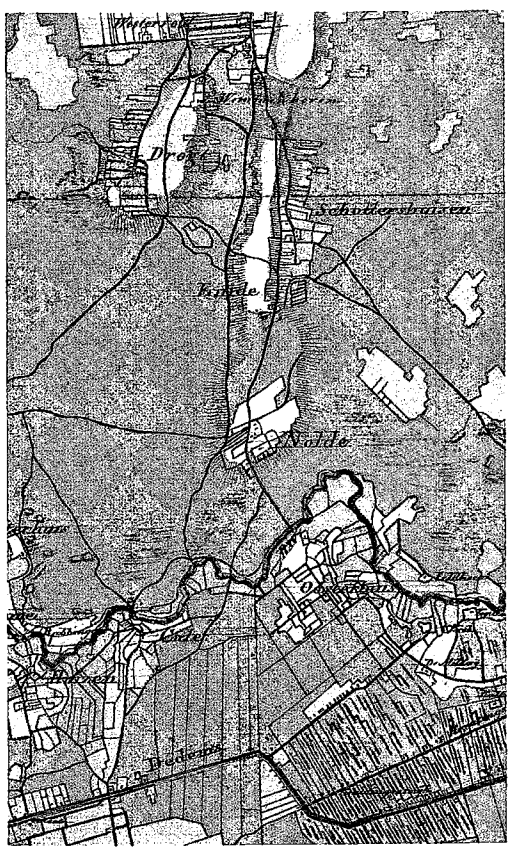

Kaart 63 **Het esgehucht Nolde in 1824**
(Bron: ARA)

209 - Elerie, 1988, 92.

210 - Elerie, 1993, 103.

211 - OAT, Zuidwolde 1827.

212 - Schultegerechten 94, deel III, 31 jan. 1764.

een winterbeweiding met runderen bood een afwisseling van broekland en heide duidelijke voordelen.[209] Het 'wilt lant' langs de Reest bood ruime mogelijkheden om van een dergelijke gradiëntbeweiding gebruik te maken.
Ongetwijfeld zal ook de winterse esbeweiding in dit systeem een rol hebben gespeeld.
Binnen het multi-functionele karakter van de veestapel zijn verschillende varianten mogelijk. In de boedelinventarissen uit de eerste helft van de 18e eeuw nemen de 'guste beesten', de vrouwelijke tegenhangers van slachtossen, nog een prominente plaats in. Na 1750 lijkt het accent zich te verleggen in de richting van de melkveehouderij. Zo maken de 'guste beesten' steeds meer plaats voor de categorie 'vaarzen en kalveren', terwijl in sommige inventarissen met nadruk wordt gesproken van 'koeien die melk geven'.
Uit de talrijke opgaven van de inscharingsquota in de grondschatting kan worden afgeleid dat de veehouderij in Zuidwolde in de 17e eeuw nog in het teken stond van de opfok van 'guste beesten'. Zo werd in Nolde het inscharingsquotum voor het 'wilt lant' uitgedrukt in 8 paarden en 18 koeien, 'buyten guste biesten en schapen'. Kennelijk werd het ongecultiveerde broekland langs de Reest vooral benut voor koeien en paarden, terwijl de omliggende schralere heidevelden meer het domein vormden voor schapen en het guste vee. Helaas zijn we niet op de hoogte van het inscharingsquotum van de laatste categorie.
Pas via de boedelinventarissen uit de 18e eeuw kan een reconstructie worden gemaakt van de totale veestapel. In de 18e eeuw hebben vier van de vijf erven, met ieder een kwart waardeel, toegang tot de gemeenschappelijke marke van Nolde. Inmiddels was door aankoop van een velddeel van het verdwenen erf in Schrapveen de marke vergroot met een aanzienlijk stuk veengrond, waarop aanvankelijk vooral werd geboekweit. In de tweede helft van de 18e eeuw stond een kwart waardeel in het veld ongeveer gelijk met de uitdrift van 70 schapen. Er werden dus in totaal zo'n 280 schapen in het veld gedreven, hetgeen neerkwam op een gemiddelde van 0,5 schaap per ha. Vergeleken met de beweidingsdruk in sommige marken op de noordelijke Hondsrug lijkt dit op het eerste gezicht een matige bezetting.[210] We moeten in de marke van Nolde echter rekening houden met een beperkte beweidbaarheid van het buitengebied. Bijna 60% werd in 1827 nog getaxeerd als zeer laagwaardige veengrond.[211] Een groot deel van deze veengronden was slecht toegankelijk en werd aanvanklijk vooral benut ten behoeve van de boekweitbrandcultuur. Uit enkele boedelinventarissen van Nolde kan worden opgemaakt dat de veenboekweitcultuur hier veelvuldig werd toegepast. Dat de beweidingsdruk in sommige delen van het Nolder veld veel groter was dan het gemiddelde van 0,5 schaap per ha suggereert, blijkt onder andere uit de eerder beschreven beweidingsconflicten met de boeren van Linde in het 'Nije sant' in de jaren 40 (2.5.2). Evenals de velddelen direct grenzend aan het Reestdal was dit heideveld door zijn hogere ligging het hele jaar toegankelijk. Alles wijst erop dat rond het midden van de 18e eeuw sprake was van een intensivering van het veldgebruik. Zo werd in 1765 in het veld tussen Nolde en De Wildenberg een 'roying' uitgezet om wederzijdse overschreidingen te voorkomen.[212]
Door uitbreiding van de schapenhouderij streefde men naar een verbetering van de bemestingssituatie, waarbij het driesstelsel werd ingeruild door een permanentere vorm van akkerbouw met een vruchtwisseling van in hoofdzaak rogge en boekweit. Als alternatief voor de braaklandbeweiding werd ten zuiden van de erven langs de veedrift naar de broeklanden een complex weidekampen aangelegd van 5 ha. Tegelijkertijd trof men maatregelen om de beweidingscondities in het 'wilt lant' te verbeteren. In de uitgavenposten van enkele momberrekeningen worden meermalen kosten opgevoerd voor slootgraven en het opschonen van waterlossingen in de 'Koeweiden' en de 'Oldinger bult'. Zo schiep men gunstige voorwaarden voor een intensievere vorm van vee-

Kaart 64 **De intensivering van de bedrijfsstijl in Nolde tussen 1650 en 1830**

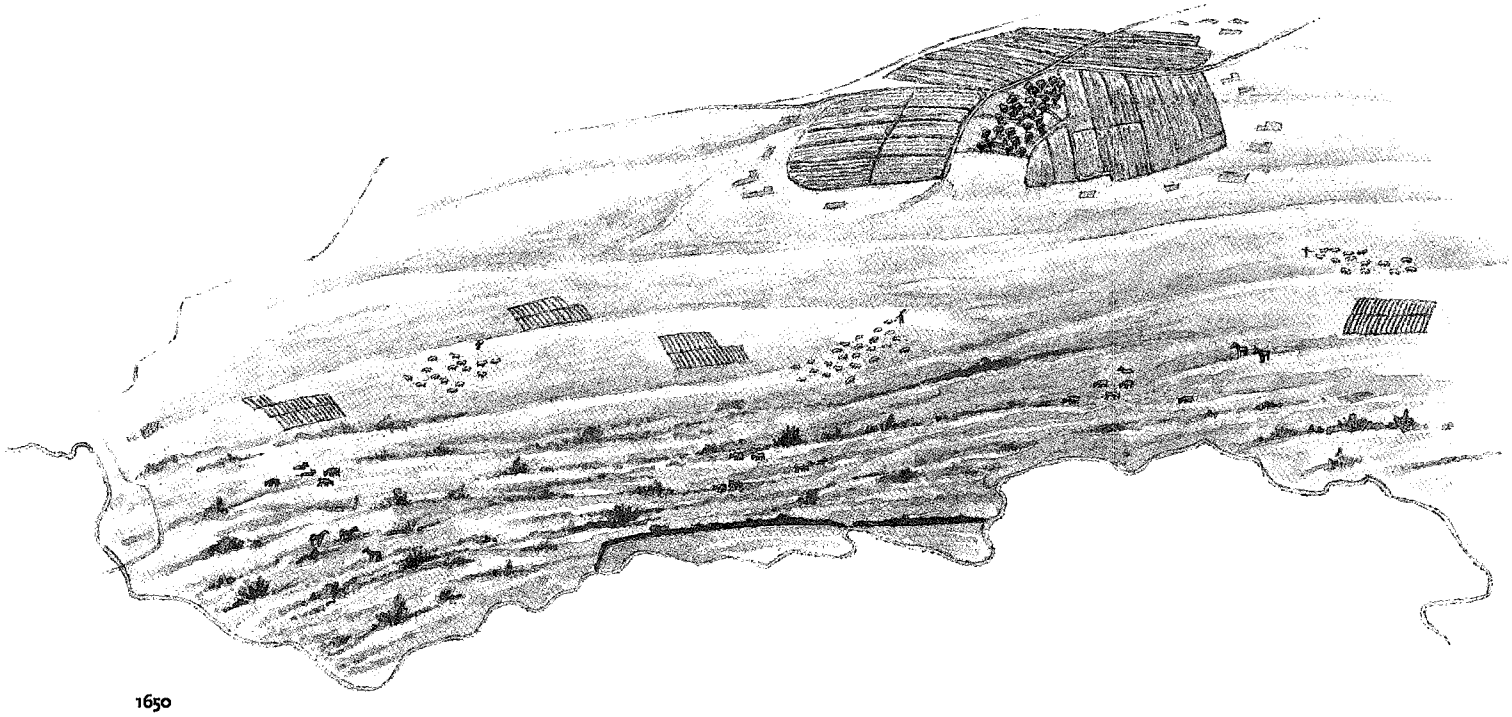

1650

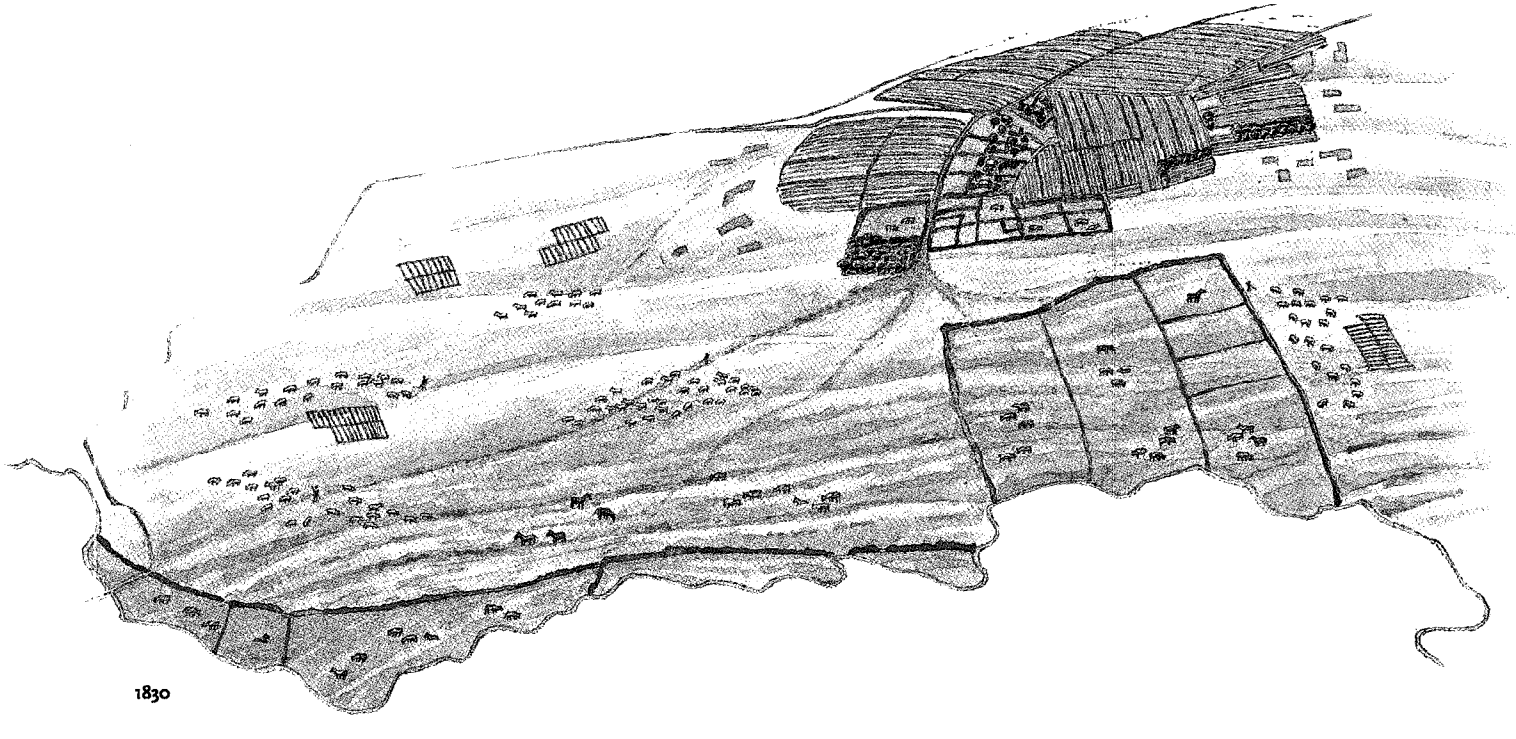

1830

213 - Familiearchief Linde, no 120.
214 - Schultegerechten 95, deel II, 19 febr. 1760; idem 95,deel III, 22 april 1774.

houderij met meer accent op de melkwinning. Een zwakke schakel was de winterstalvoedering, wegens het algehele gebrek aan hooilanden. Zo had zich onder de boeren van Nolde de gewoonte ontwikkeld om in het veld rond het 'Nije sant' heide te maaien ter compensatie van de gebrekkige stalvoedering.[213] Dit alternatief bood uiteraard geen oplossing voor een verdere intensivering. Een werkelijke doorbraak kon alleen worden bereikt door een aanzienlijke uitbreiding van de hooilandcomponent.
Alle beschikbare boedelinventarissen van Nolde uit de tweede helft van de 18e eeuw, laten inderdaad een zeer opmerkelijke uitbreiding zien van hun hooilandbezit. Alles wijst erop dat op ieder erf naar een eigen oplossing werd gezocht. Zo had het bedrijf van Zeyne Hendriks beslag weten te leggen op het hooilandbezit van het verdwenen erf op Schrapveen. Het erf van Arent Wolters, in de grondschatting nog zonder enig hooiland, had aan de overzijde van de Reest in de Oostermaat ruim 3 dagmaat verworven en daarnaast eveneens in Schrapveen en verder stroomopwaarts. Bij de boedelinventaris uit 1735 van het 'nieuwe' erf van Jan Jans werd apart vermeld dat het erf met tilbaar en al was aangekocht voor *f* 2.000,–, waarbij naderhand nog voor *f* 510,– hooiland (5,5 dagm.) was aangekocht. Tenslotte had men ook op het erf van Hendrik Hilbers, in 1654 nog slechts 300 roe, het hooiland aanzienlijk weten uit te breiden in bovenloopse richting. Er zijn overigens geen aanwijzingen voor een uitbreiding van de rundveestapel. Volgens de veeopgaven van de inventarissen werden de inscharingsquota uit de grondschatting nauwelijks overschreden. Dit wordt bevestigd door de opgaven van de veetelling uit 1811 waarbij 20 koeien werden geregistreerd. (vergelijk 1654 : 18 stuks). De intensivering moet naar de rundveestapel dan ook worden vertaald in een veranderende oriëntatie in de richting van de melkveehouderij. De aanwezigheid van botermanden en boterdoeken in de latere inventarissen bevestigen onze eerdere veronderstelling dat deze zich ook in Nolde vooral na 1750 heeft doorgezet. Een gunstige bijkomstigheid was bovendien dat bij de intensievere melkveehouderij een verbetering kon worden bereikt van het potstalsysteem, waardoor ook de mestsituatie verbeterde.
De uitbreiding van de schapenhouderij zette zich ook na 1800 verder door. Bij de veetelling van 1811 werden 368 schapen genoteerd. Zo komen we in het begin van de 19e eeuw op een beweidingsdruk van 0,8 schapen per ha. Waarschijnlijk droeg de expansie van de boekweitbrandcultuur in belangrijke mate bij in de verdere drooglegging van het veen, waardoor de beweidingsmogelijkheden werden verruimd.

2.7.2 Schrapveen en Gesenkamp

Van de bovenloopse erven rond de Paardelanden zijn drie boedelinventarissen beschikbaar. Twee betreffen het 'Geuchien' erf op Schrapveen, de andere inventaris is van het meest oostelijke Reesterf Gesenkamp. Wegens de zeer natte omstandigheden waren de omstandigheden in dit bovenloopse brongebied verre van ideaal. Zoals eerder gesteld was de akkerbouw hier beperkt tot enkele dekzandglooiingen die op de hoogste delen slechts enkele meters boven het veen uitstaken. De Franse topografische kaart van 1811 geeft nog een indruk van de landschappelijke situatie van voor de slagturfvervening uit het begin van de vorige eeuw. In de komvormige laagte van de Paardelanden lag een uitgestrekte veenplas die op de kaart staat aangegeven als 'Water Pold.' Ten zuiden van deze moerassige laagte lagen de vier erven met hun langgerekte bouwkampen in een cirkelvormige rangschikking langs het beekdal van de Reest.
In 1654 bestond Schrapveen uit twee erven. De meierplaats van Jan Pieters had slechts vier mud bouwland in gebruik, het erf van Geuchien had vijf mud waarvan een mud 'woest'. Van dit laatste erf werd in 1760 en vervolgens in 1774 een inventaris opgemaakt.[214]
Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de bedrijfsstijl en het grondgebruik gaan we terug

naar de oorspronkelijke situatie die we via de gegevens van de grondschatting kunnen reconstrueren. In de Laat-Middeleeuwse situatie vormden Nolde en Schrapveen nog één marke van drie erven. In 1654 hadden twee van die oorspronkelijke erven zich opgesplitst waardoor in Nolde sprake was van een vol erf en twee halve erven, terwijl Schrapveen toen bestond uit twee halve erven. Het oorspronkelijke waardeel van Schrapveen was dientengevolge gesplitst in twee opslagen waarvan de ene bestond uit 2 paarden, 7 koeien, 6 guste beesten en 25 schapen en de andere uit 2 paarden, 5 koeien, 4 guste beesten en 25 schapen. Ten tijde van de grondschatting was de oorspronkelijke marke van Nolde en Schrapveen reeds gescheiden. In Nolde werden de beesteweiden als 'wilt lant' apart van de gemene marke onderscheiden. In Schrapveen betrof de 'opslag' nog het gehele buitengebied dat in 1654 werd beweid met een totaal van 4 paarden, 12 koeien, 11 guste beesten en 50 schapen. Naast het bouwland werden alleen de private hooilandjes langs de Reest als groenland geregistreerd. Al het overige verschool zich dus in de 'opslagen' van de desbetreffende erven. Het erf van 'Geuchien op Schrapveen' bezat langs de Reest ruim 5 dagmaat (3,6 ha) hooiland. Een deel lag in het 'Alkenlant' onder Gesenkamp, de rest lag dichter bij huis in 'd'Loe', de 'Stalmaet' en de 'Oevermaet'.

In de tweede helft van de 18e eeuw is de bovengeschetste situatie enigzins gewijzigd. Het voormalige 'Geuchien erf' heeft dan nog 4 dagmaat hooiland in gebruik. Deze afname van het hooiland hing mogelijk samen met een eerder geconstateerde kwaliteitsvermindering van de bovenloopse hooilanden waarbij 17e-eeuwse hooilandjes werden omgezet in zeer laagwaardige 'beesteweiden' die in sommige gevallen degenereerden tot heide. In plaats van 'opslag' spreekt men nu van een 'waardeel van een half erve', waarvan ongeveer het halve veld was verkocht. Met dit laatste doelde men op het noordelijke velddeel dat grensde aan de markevan Linde en dat in het begin van de 18e eeuw aan de buren van Nolde was verkocht.[215] De 'guste weide' en de 'koeweide' werden in beide inventarissen afzonderlijk genoemd. Het ging hier om laagwaardig broeklanden rond de erven tussen het veld en de hooilanden langs de Reest. In de 17e eeuw vielen deze nog onder de 'opslag' maar op het minuutplan van 1827 staan ze als aparte weidegronden geregistreerd in de zeer lage klasse van 4 en 5. Bij het bewuste erf van Geuchien hoorden volgens de OAT ruim 6 ha van dergelijke weilanden. Een deel van deze broeklanden werden het 'Schrapveense gagel' genoemd.[216] De veldnaam is illustratief voor het verwilderde en half-natuurlijke karakter van het toenmalige broekland langs de bovenloopse Reest. Volgens de Oecologische Flora is Gagel

215 - Familiearchief Linde, no 120.

216 - Veldnamenarchief J. Wieringa.

Het landschap rond Schrapveen

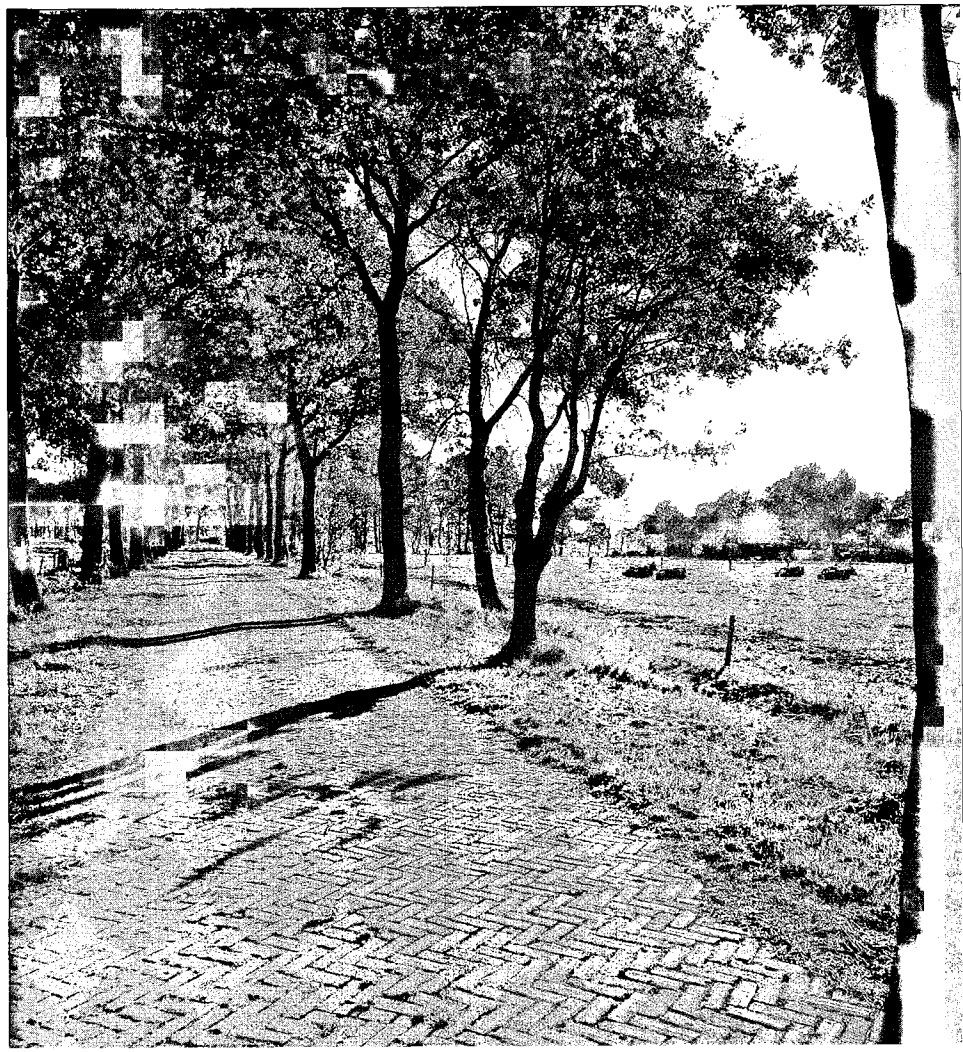

217 - Weeda e.a., 1985, 86.

218 - Familiearchief Linde, no 120.

219 - Schultegerechten 94, deel II, 10 mei 1800.

220 - Archief Ten Wolde, no 1.

"..een plant van matig vochtig tot zeer natte, zure, venige grond. Gagelstruiken vindt men vooral op plaatsen die 's winters onder water staan en 's zomers juist droogvallen... In het vochtige heidelandschap beheerst de Gagel vaak de overgangszone tussen Dopheidevelden en de beekdalen en de oeverzone van vennen."[217]
De rundveebezetting in de 18e-eeuwse inventarissen kwam nog nagenoeg overeen met de aantallen in de 'opslag' van de grondschatting. In de laatstgenoemde is sprake van 5 koeien en 4 guste beesten, in 1760 en 1774 respectievelijk van 5 koeien 'die melk geven' en 4 jonge pinken, en 4 koeien en 5 'guste beesten'. Bij de schapenhouderij was wel duidelijk sprake van een intensivering. In 1654 bood de opslag ruimte voor 25 schapen, in de inventarissen is dit aantal ruim verdubbeld tot respectievelijk 59 in 1760 en 69 in 1774. We moeten daarbij aantekenen dat het veld met de helft in oppervlak was verminderd! Een veldbezetting van 0,9 schapen per ha was alleen mogelijk bij voldoende drooglegging van de natte veenheide. Uit andere bronnen is ons bekend dat rond 1750 nog zeer veel is geboekweit in het veen rond Schrapveen.[218] Zoals eerder opgemerkt vormde deze activiteit min of meer een voorwaarde voor een intensivering van het veldgebruik.
Dat het 'boeren' in de bovenloopse veenwildernis niet altijd naar wens verliep blijkt onder andere uit het verdwijnen van de meierplaats van Jan Pieters. In 1741 werd bij een eerste registratie ten behoeve van de Herziening geconstateerd dat "..op Schrapveen een huis weg (is) dat in de prijseringe aldaar is geweest genaamt Jan Pieters meijer". Uit een latere registratie blijkt dat twee keuterijen de plaats van het oorspronkelijke erf hebben ingenomen. Waarschijnlijk moet de transactie van het halve Schrapveensche veld naar de buren van Nolde in verband worden gebracht met het verdwijnen van de meierplaats. Volgens de beide inventarissen had het 'Geuchien erf' in de tweede helft van de 18e eeuw 8 mud en 3 schepel bouwland in gebruik. In 1654 was dit nog 5 mud waarvan 1 mud 'woest' lag. Waarschijnlijk werd de groei gerealiseerd door annexatie van het bouwland van de verdwenen meierplaats dat in 1654 nog 4 mud had ingezaaid.

	mud	sch.	sprint	roe
Bouwland				
Voorste stuk	4	1	-	2
Goorden	-	3	-	1
Agterste stuk	2	1	2	8
Heuveiland en Kleine Haartie	1	2	3	2
Haartie	2	1	-	4
	11	1	3	16
	dagm.		roe	
Weide- en hooiland				
Kranemaat	1		49	
Voor 't Kleine Haartie	-		203	
..... oorden	-		152	
Oostercoeweide	-		334	
Stelmaat en Lammenmaat	2		41	
	4		379	
	dagm.		roe	
Weideland				
Kraan Coeweide	2		108	
Oostercoeweide	1		131	
Wildernisse aan de boszijde van de weg	-		125	
	3		364	

Tabel 47 **Opmetingen van de gebruiksgronden van Gesenkamp in 1774**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 2; p. 374)

Van Gesenkamp, het meest oostelijke erf in de Paardelanden, bestaat een inventaris uit 1800.[219] In 1654 werd deze perifeer gelegen, kleine pachtboerderij, met een totale waarde van slechts

De erven van Schrapveen

1360 car.gld., bewoond door Henderick Wolters. Volgens de grondschatting had de meier 7 mud bouwland in gebruik. Het 'wiltlant' liet ruimte voor 2 paarden en 4 koeweiden, terwijl men slechts $1^1/_4$ dagm. hooiland langs de Reest had liggen.
In 1774 werden de gebruikslanden rond de plaats opgemeten door de landmeter Ten Wolde uit De Wijk.[220] Hij deed dat in opdracht van de schatbeurder Willem Steenbergen uit Zuidwolde, tevens eigenaar van Gesenkamp, en Claas Jans Vogelsang die enkele stukken land met hem in mandeligheid bezat. Het mandelige 'Peerdeland' en de 'Stal- en Lammenmaat' werden in het veld gescheiden en gedeeld. In 1774 was ruim 11 mud bouwland in gebruik (tabel 44). Dat was dus 4 mud meer dan in 1654. Blijkens een opmerking van de landmeter werden ook de lagere overgangen naar de groenlanden 'gebout', zoals bij het 'Kleine Haartie' vóór de slootkant in het groenland. De exploitatie van deze buitenranden onderstrepen de krappe mogelijkheden voor de aanleg van nieuw bouwland.
Volgens de inventaris was Gesenkamp in 1800 nog steeds een meierplaats die door de weduwe van wijlen Roelof Frens werd bewoond, tevens eigenaar van een huurkeuterij in Schottershuizen. De rundveestapel van 5 koeien, 2 pinken en 1 kalf week slechts weinig af van de in de grondschatting geconstateerde 'opslagruimte'. Daarnaast boerde de meier met 2 paarden en hield hij een kudde aan van ruim 40 schapen. Inmiddels is het bouwlandoppervlak weer ingekrompen tot 'seven mudde land uitgesaait koorn' hetgeen weer overeenkwam met de situatie in 1654. Kennelijk waren de nieuwe ontginningen in de randzones van de zandopduikingen geen succes. Voor Gesenkamp moest rond 1800 een jaarlijkse huur van *f* 56,– worden opgebracht.

De analyse van de inventarissen van Schrapveen en Gesenkamp leidt tot twee conclusies. In de eerste plaats liet de ecologische setting weinig ruimte voor intensivering. De fysische gesteldheid beperkte de mogelijkheden voor nieuwe ontginningen, terwijl de zeer natte en zure beesteweiden rond de erven slechts een zeer lage veebezetting toestonden. Enige ruimte bood de intensivering van de veldbeweiding met schapen, die zich goed liet combineren met de boekweitbrandcultuur.
Ondanks al deze beperkingen week de bedrijfsstijl op de erven in de Paardelanden niet fundamenteel af van het algemene beeld in Zuidwolde. De verschillen manifesteerden zich kwantitatief maar niet kwalitatief. Ook rond de Paardelanden werd de extensieve melkveehouderij gecombineerd met de opfok tot slachtvee en stond deze evenals de schapenhouderij in dienst van de akkerbouw met een vruchtwisseling van rogge en boekweit.

2.7.3 Rabbinge

Behalve van Rabbinge zijn van de middenloopse erven geen inventarissen en momberrekeningen bekend. De weduwnaar Jan Roelofs laat in nov. 1735 van zijn bezittingen en halve erf op Rabbinge bij zijn hertrouwen een boedelinventaris opmaken.

De hooiweg van Schrapveen naar de Reest

In de eerste grondschatting van 1630 werd het pachtgoed aan de Reest nog opgevat als één geheel, hoewel het werd bewoond door twee meiers. In 1654 is echter sprake van twee aparte erven van ieder 4726 car.gld. In het verdere verloop van de 17e en 18e eeuw is de positie van de meier soms niet helemaal duidelijk. De ene keer is sprake van een 4-paards bedrijf, een decennium later werd de bewoner aangeduid als een keuter of 'genever vercoper', terwijl enige jaren later in dezelfde boerderij een 'tapperinge' was gevestigd. Volgens het haardstedenregister stond in 1784 een van de huizen op Rabbering 'ledig', maar vanaf 1795 staan beide erven weer als 4-paards bedrijven geregistreerd. Begin 19e eeuw komen de beide boerenplaatsen weer in een hand. Deze situatie blijkt ook bij de opstelling van het kadaster in 1832.
Het Middeleeuwse pachtgoed Rabbering was in 1654 dus gesplitst in twee, nagenoeg gelijke, meierplaatsen. Het ene erf had iets meer bouwland in gebruik, maar voor het overige exploiteerde men gelijke hoeveelheden groenland en bezat men gelijke 'opslagen' in de gemeenschappelijke gronden. Zo hadden beide erven gezamenlijk 16,6 ha bouwland in gebruik waarvan 2,5 ha 'woest' lag. Bovendien had men 11,5 ha hooiland langs de Reest liggen van 200 car.gld. per dagmaat. Verder bezat men tweederde van een 'arve' in de 'marke' met Wildenberg en van een halve schapendrift, en 8 paarden- en 14 koeienweiden.
Hoe was nu de situatie op het halve erf van Jan Roelofs in 1735? Behalve de paardenweiden en het bouwland weken de overige gebruiksgronden nauwelijks af van de situatie in 1654. Volgens de boedelinventaris had Jan Roelofs slechts 10 mud bouwland in gebruik. Relateren we deze oppervlakte aan de veestapel van 4 paarden, 10 koeien, 3 ossen, 4 jong beesten, 7 kalveren en 100 schapen, dan komen we op een ongewoon aantal GVE's per ha (ruim 8,3 GVE per ha!). Aangezien Jan Roelofs inmiddels eigenaar was geworden van de oorspronkelijke meierplaats, lijkt het zeer waarschijnlijk dat de overige 12 mudden werden gepacht van de eigenaar Willem Steenbergen die nog wel het andere erf verpachtte. Zo komen we dan op het 'normale' niveau van 3,8 GVE per ha.
Door het omvangrijke groenlandbezit kon Jan Roelofs zich een forse veestapel permitteren, met naar verhouding opvallend veel jongvee. De opfok van drie jonge ossen accentueert de solide basis van de groenlandcomponent. In de grondschatting werd het hooiland op 200 car.gld. getaxeerd. We mogen aannemen dat deze categorie slechts een keer per jaar werd gemaaid (juni/juli) en voor het overige werd beweid.
Ook omstandigheden voor de veldbeweiding waren niet ongunstig. Het nabijgelegen veld van 275 ha was redelijk toegankelijk en bood ruime mogelijkheden voor het steken van 'zandige' heideplaggen. Met een gemiddelde van 100 schapen per bedrijf werd in de eerste helft van de 18e eeuw een bezetting gehaald van 0,7 schaap per ha veldgrond. Een bijkomend voordeel was bovendien de centrale ligging van beide bedrijven ten opzichte van hun beweidingsgronden; een belangrijke voorwaarde voor een goed functionerend potstal-

systeem. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat de meeste Reesterven in de 17e eeuw naar verhouding weinig 'woest' op hun eskampen hadden liggen.
Naast de opfok van slachtvee werd op sommige Reesterven de paardenfokkerij op kleine schaal beoefend. Zo telde de veestapel van Jan Roelofs nog vier paarden. In de tweede helft van de 18e eeuw zien we deze bedrijfstak inkrimpen. Hoewel de beide Rabbinger erven nog wel als 4-paards bedrijven werden geregistreerd, werd daarbij aangetekend dat men nog slechts twee paarden hield. Waarschijnlijk moet deze ontwikkeling worden gezien als een verschuiving in het voordeel van de melkveehouderij.
Tegen het eind van de 18e eeuw werd de hooilandpositie van Rabbinge verbeterd door uitbreiding met 4.5 ha. Het 17e-eeuwse 'wilt lant' bestond in 1827 uit ruim 12 ha weidegrond van een matige kwaliteitscategorie (2/3, 3 en 4). Opvallend is de goede kwaliteit van de aan de erven grenzende hooilanden. Mogelijk werd deze kwaliteitsverbetering bereikt door een hogere inscharing waardoor deze groenlanden konden profiteren van een hogere 'spontane' bemesting.

2.8 De ruimtelijke structuur

Pas vanaf het begin van de 17e eeuw hebben we inzicht in de ruimtelijke structuur van het kerspel Zuidwolde. Het is zeer waarschijnlijk dat het grondpatroon reeds in de Late Middeleeuwen of in het begin van de 16e eeuw was voltooid. Tot de opmeting van het kadaster in 1827 is deze basisstructuur niet wezenlijk veranderd. In feite kan het minuutplan dus worden opgevat als het 'volgroeide' model van de Laat-Middeleeuwse nederzettingenstructuur. Nieuwe bedrijven werden tussen 1600 en 1800 in bestaande structuren geïntegreerd, terwijl de ontginningen werden aangesloten op reeds bestaande patronen.

Een uitzondering vormde de nieuwe lineaire uitleg van Schottershuizen en Linde, hoewel deze ook als voortzettingen kunnen worden opgevat van Steenbergen en Kerkenbosch.

221 - Vervloet, 1984 (b), 69.

222 - Zie 1.2.5.

2.8.1 De basisstructuur

Min of meer centraal in het Zuidwoldse veencomplex lag de keileemopduiking met de verschillende kluften. In de opbouw van het ruimtelijke patroon vertoonden de Zuidwoldse kluften opmerkelijke verschillen. Het gaat daarbij vooral om de structuur en ligging van de nederzetting ten opzichte van het bijbehorende escomplex, welke goed zichtbaar zijn op het minuutplan van 1832.

In feite gaat het om twee verschillende basispatronen die gerelateerd kunnen worden aan een geconcentreerde bewoning en een lineaire bewoning. Tot het eerste type behoren Ten Arlo, Steenbergen, Drocht, Bazuin en Nolde, die zich alle kenmerkten door een clustering van boerderijen tot een of meer kernen. In Steenbergen en Drogt zat de cluster ingebed in een vierkante structuur met ontsluitingswegen, die weer werd opgedeeld in een blokverkaveling. In Nolde en Bazuin was de clusterstructuur onregelmatiger van vorm. Ten Arlo kwam nog het meest overeen met de schijnbare ordeloosheid van het klassieke esdorp. Hier lag een drietal erven met een onregelmatige blokverkaveling bij elkaar .

De escomplexen van het clustertype werden gekenmerkt door een 'repelvormige' verkaveling die het bouwland van west naar oost opdeelde.[221] Alleen de Nolder es week hiervan af door zijn bijzondere fysisch geografische setting aan het uiteinde van de rug.

Het andere basispatroon zouden we kunnen kenmerken als een onregelmatige strokenverkaveling met bewoning op de kavels. Dit type viel samen met de langgerekte bewoningslinten van Kerkenbosch, Schottershuizen en Linde. In feite was de esverkaveling hier ondergeschikt aan de lineaire structuur van de nederzettingen en de opstrek vanuit de erven. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met de jongste nederzettingen op de keileemrug. Zoals we verderop zullen zien vormt Schottershuizen, de jongste marke van de Zuidwoldse kluften, een mooi voorbeeld van het lineaire basistype waarvan de genese goed in beeld kan worden gebracht aan de hand van 18e-eeuwse bronnen.

De hier geconstateerde verschillen in verkavelingstype in relatie tot bewoning kunnen in een genetische context worden geplaatst.[222] In Zuidwolde was de 'opgang' bepalend voor de vorm en het verkavelingspatroon van de escomplexen op de centrale stuwmorene. In een

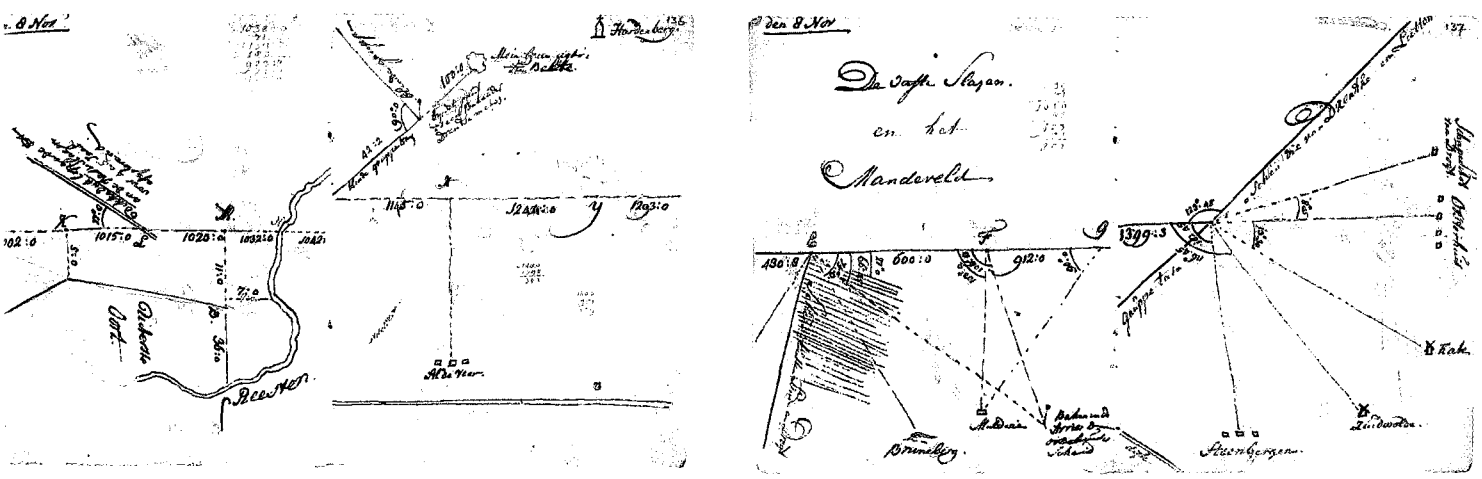

Kaart 65 **Opmetingen in de bovenloop van de Reest en de Lutterbeek in 1795** (Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

223 - Deel I, 5.2; Marke Drogt, no 1.

latere fase gaf deze ontginningswijze zelfs richting aan de vorm van de jongere nederzettingen. In Kerkenbosch, Schottershuizen en een deel van Linde ontwikkelde zich vanaf de 16e eeuw op basis van dit principe een lineaire bewoning op de bouwlandstroken. Wegens een algeheel gebrek aan groenland werd een deel van de nieuwe veldontginningen in deze jongste kluften omgezet in weidekampen. De structuur is evenwel van een opvallende geometrische regelmaat: een strakke strokenverkaveling die de stuwmorene van oost naar west opdeelde, in combinatie met een lineaire rangschikking van de huiskavels langs een doorlopende noord/zuid verbinding. In Schottershuizen werd overigens net als in sommige Zuidwest-Drentse randveenontginningen de uitdrift van schapen gereguleerd aan de hand van het zogenaamde roetal, waarmee men waarschijnlijk de breedte van een 'opgang' bedoelde.[223]
De oudere kluften vonden hun oorsprong daarentegen in een geconcentreerde vestiging waarbij de 'opgang' als ordeningsprincipe wegens een overvloed aan ruimte aanvankelijk nog geen rol speelde (2.5.1). De Middeleeuwse eskernen met hun soms onregelmatige blokverkaveling zijn op de minuutplans nog duidelijk te onderscheiden van de latere strokenverkaveling op grotere afstand van de nederzetting. Ook in het laatste verkavelingstype is weer een duidelijke fasering te ontdekken; een Laat-Middeleeuwse noord/zuid zone aan weerszijden van een doorgaande weg, die naar oost en west overgaat in een recentere opstrekkende verkaveling. De laatst genoemde uitbreidingen laten zich op het minuutplan onderscheiden door kwaliteitsverschillen, dat wil zeggen een hoge waardering voor de Laat-Middeleeuwse zone en een dalende waarde naar de randen van het plateau.
Met bovengenoemde waarnemingen en interpretaties als uitgangspunt werd aan de hand van het minuutplan van Ten Arlo en Schottershuizen en hun bijbehorende escomplexen een genetisch model gemaakt.
Historisch-geografisch kan het 'nederzettingsmodel' Zuidwolde worden opgevat als een overgangstype tussen het coöperatieve esdorp en het particularistische wegdorp, of misschien beter als tussenvorm van het 'ordeloze' naar het 'geometrische'. Zoals we hierboven konden aantonen is dit genetisch model binnen de ruimtelijke context van het kerspel acceptabel, maar in regionaal verband gaat deze genetische typologie niet op omdat de meeste Zuidwest Drentse randveenontginningen ouder zijn dan de jongste Zuidwoldse kluften. Een functionele verklaring die uitgaat van de fysische gesteldheid en de oorspronkelijke occupatie lijkt hier beter op z'n plaats.
De ruimtelijke structuur van de Reesterven en hun omringende gebruikslanden werd in sterke mate bepaald door de fysische structuur van het rivierduinencomplex langs het beekdal. Deze vormde de vestigingsplaats van de oudste boerderijen en bepaalde de vorm van de bijbehorende eskampen. We mogen aannemen dat het oorspronkelijke reliëf op deze zandruggen in sterke mate is geëgaliseerd door cultuurtechnische bewerkingen van de bouwlanden. Het reliëf van het dekzand buiten de escomplexjes op de overgang naar het veen is in sterke mate beïnvloed door menselijke activiteiten als overbeweiding en intensief plaggen, waardoor plaatselijk duinvorming kon optreden. Latere ontginningen in veldwaartse richting zijn te herkennen aan hun rechthoekige verkaveling.

2.8.2 De Zuidwoldse ruimte

Van de immense ruimte en openheid van het toenmalige veenlandschap rond het zandeiland Zuidwolde kunnen we ons nu nauwelijks meer een voorstelling maken. De vergezichten vanaf de welvende stuwmorene moeten schier onbegrensd zijn geweest, terwijl de horizonten wisselden met de weersgesteldheid van de dag. De erven langs de Reest met hun opgaande erfbeplanting en hun toen nog bescheiden hakhoutbosjes vormden naar het

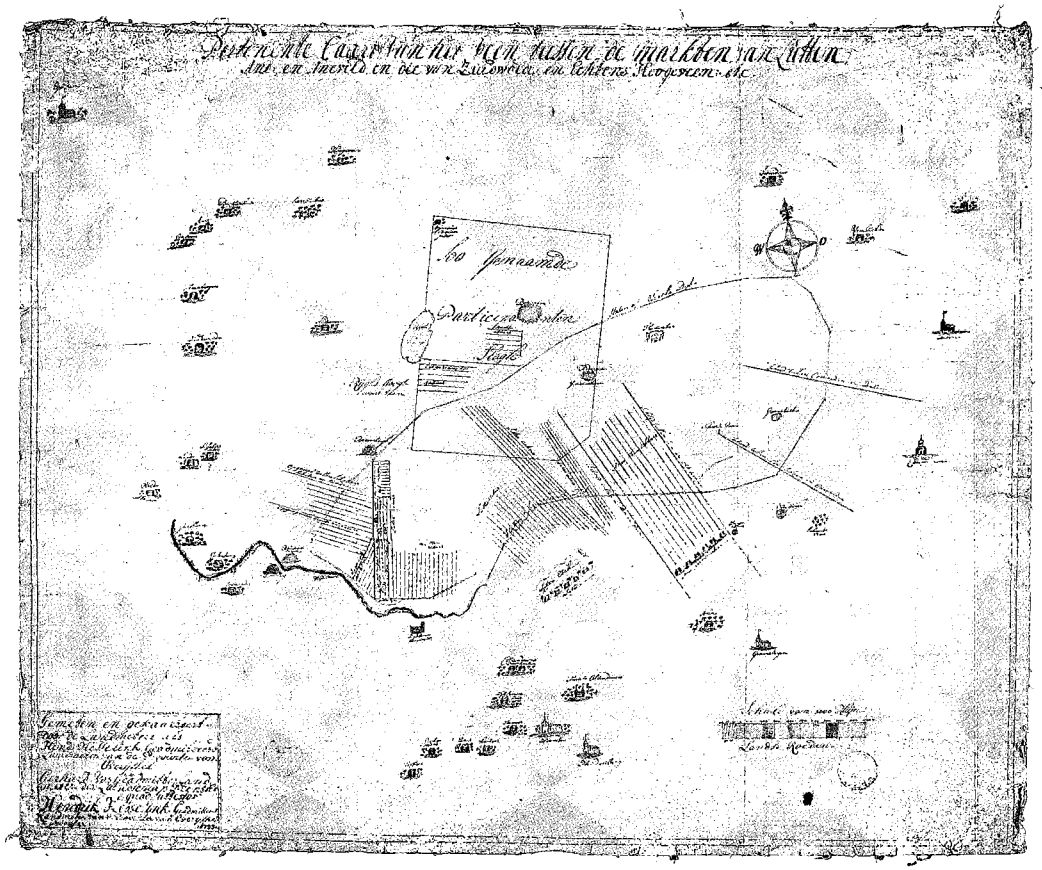

224 - Familiearchief Linde, no 120.
225 - Familiearchief Linde, no 120.

Kaart 66 **Het brongebied van de Reest voor de aanleg van de Dedemsvaart** (Algemene kaart van de veenen etc.; rond 1810; RAO inv. nr. 1332)

westen en het zuiden een van de weinige oriëntatiepunten. Toen in 1730 een eerste poging werd ondernomen om de markegrens in het 'Nije sant' af te bakenen, werd een 'bossijn' aan de noordkant van Bloemberg als uitgangspunt voor rooiing genomen. De Lindingers konden zich echter niet met deze gang van zaken verenigen, omdat ze meenden dat de grenslijn op de Pieperij zou aanlopen. Ene Goejan uit Nolde had daarop zeer heftig gereageerd, "..wat duivel mijn oom Arent heeft menigmaal gesegt dat de royinge op de Bloemberg an liep." In het ruime blikveld dienden de meer dan 5 km verwijderde erven dus als baken voor een rooilijn in het 'Nije sant'! [224]

Het is overigens een misvatting om het uitgestrekte veen- en heidelandschap van destijds op te vatten als een monotone vlakte zoals de topografische kaart van 1850 wellicht doet vermoeden. De Franse topografische kaart van 1811 doet veel meer recht aan het gevarieerde veenlandschap van uitgeveende plassen en pingoruïnes omringd door opgestoven duintjes, ruig begroeide 'haren' en laagtes met bloeiende boekweitvelden. Ook enkele manuscriptkaarten van het gebied geven soms verrassende details bloot van een bepaald velddeel.

Door het ontbreken van natuurlijke grenslijnen was een duurzame grensafbakening geen eenvoudige opgave. De onverbiddelijke rechte grenzen op de schetskaartjes van landmeters verloren bij het dagelijks veldgebruik hun praktische betekenis. De eenvoudige greppels of 'gruppen' konden na enkele jaren weer dichtgroeien of eenvoudig worden weggewerkt in de greppelstructuur van een boekweitveld. In het veen keek men niet op een paar roeden, zoals ook blijkt uit het gemak waarmee een boekweitpachter van Nolde zijn naderhand geconstateerde grensoverschrijding had afgekocht met tabak.[225]

Uit het voorgaande blijkt dat Zuidwolde in de 18e eeuw een zeer bosarm landschap moet zijn geweest. In de eerste helft van de 19e eeuw is dat nog steeds het geval, zoals we kunnen opmaken uit de zeer gedetailleerde registraties ten behoeve van het kadaster van 1832. Voor de nieuwe gemeente werd toen 35 ha hakhout en 8 ha dennenhout geregistreerd. Vergeleken met het zeer bosrijke De Wijk was het landschap in Zuidwolde

Kaart 67 **De bovenloop van de Reest rond 1900** (Uitsnede van de chromotopographische kaart van 1 : 25.000; no 273 Oud Avereest, 1908)

dus zeer open. Op 18e-eeuwse manuscriptkaarten van het Reestgebied staan de erfbeplantingen als visuele bakens in het open landschap duidelijk met symbolen aangegeven.
Het centrale plateau met de kluften was in de eerste helft van de 19e eeuw nog bijzonder kaal. Bospercelen van enige omvang, zoals de resten van het Kinholt of enkele kampontginningen in het Steenberger veld, lagen buiten de stuwmorene. Alleen rond de nederzettingen bevonden zich enkele kleine hakhoutpercelen, terwijl in Linde en Schottershuizen hakhoutbosjes op de grens tussen es en veld waren geplant.
Langs de Reest lag alleen bij de Wildenberg, althans voor Zuidwoldse maatstaven, enig bos van betekenis. In veldwaartse richting lag hier tegen het erf een hakhoutbosje van ruim 2 ha. Op de overige Reesterven waren de erfbosjes in 1827 echter nog zeer minimaal. Wel zien we hier en daar recente aanplantingen in combinatie met de eerste veldontginningen. In Nolde lagen twee hakhoutperceeltjes aan de uiteinden van de es en een ten zuiden van de weidekampen.

2.8.3 Ontwikkelingen in de 19e eeuw

In het ruimtelijke beeld van de militaire topografische kaart van 1850 oogt de basisstructuur vanuit de oorspronkelijke woonlocaties nog steeds dominant. Toch zijn dan al de eerste lijnen uitgezet voor de openlegging en ontginning van de Zuidwoldse ruimte.
Zo vormden de verveningsactiviteiten van het boerenconsortium uit Veeningen de stuwende kracht achter de afgraving en inrichting van het

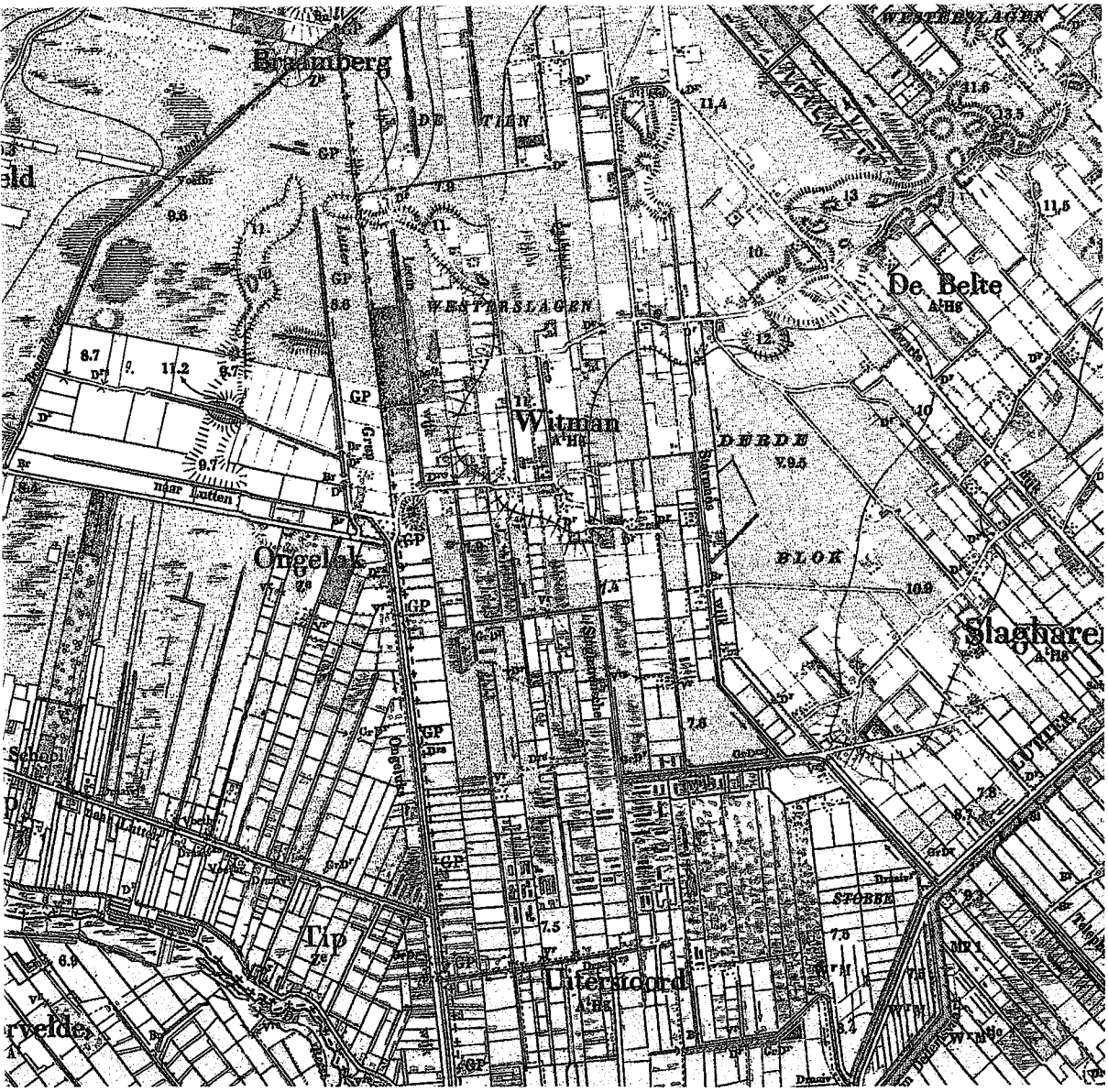

kernveen in de marken van Veeningen, Drogt en Bazuin. In 1813 werd een contract opgemaakt tussen de markegenoten van Veeningen en de Compagnie van 5000 Morgen om bij de Ossesluis vanuit de Hoogeveensche Vaart een wijk in zuid-oostelijke richting te graven.[226] Samen met de later aangelegde Fortwijk vormde deze wijk de basis voor het ontginningspatroon van het Drogterveen en het Bazuinerveld.
De verveningen in de Paardelanden en de Opslagen waren weliswaar het initiatief van de eigenaren uit Zuidwolde, maar wat betreft de mogelijkheden waren de eigenaren volledig overgeleverd aan het verveningssysteem van de projectontwikkelaar W.J. Baron van Dedem aan Overijsselse zijde. De eerste activiteiten in het bovenloopse gebied werden ontwikkeld bij Uiterste Oord waar, langs de zogenaamde Lotter Grup, de wijk Het Ongeluk werd gegraven. Zoals de naam al aangeeft, waren de eerste activiteiten geen onverdeeld succes. De wijk werd vanaf de Dedemsvaart dwars door de Reest gegraven, waardoor de Reest werd onthoofd van de Lutterbeek. Door voortdurende wateroverlast kwam het meerdere keren voor dat complete dammen door het opgestuwde water werden weggespoeld.[227] Het veen in de Drogter Opslagen werd ontsloten via de Drentse Wijk die vanuit de Kruizinga's Wijk of de Lange Wijk dwars door de Reest bij de Bijenberg werd gegraven. Hier waren de verveningen het initiatief van een boeren-consortium uit Zuidwolde en enkele veenboeren uit Avereest. Van dit project is een interessant archiefje bewaard.[228] In 1837 sloten de

226 - Huizing, 1975, 61.
227 - Huizing, 1975, 133.
228 - Familiearchief Linde, no 122 t/m 132.

229 - Huizing, 1975, 97.

participanten een overeenkomst met de Directie van de Dedemsvaart en kon begonnen worden met de aanleg van de Drentse Wijk. Het ging hier uitsluitend om zogenaamde natte vervening, dat wil zeggen om de winning van sponturf of baggerturf. In 1840 hadden de participanten een plan gereed voor de vervening van de gronden tussen de marke van Nolde en de Lotter Grup. Waarschijnlijk had men later ook bemoeienis met de natte verveningen in de Paardelanden die vanuit de Sponturf Wijk werden opgevat. Het archief bevat de staten van de afgevoerde turf van 1842 tot 1856 en voorts voor het jaar 1843 de hoeveelheid vierkante veenstokken sponturf op naam van elke vervener uit Zuidwolde.
Van belang in dit verband is de constatering dat de infrastructuur voor deze verveningen bepalend was voor de inrichting en de latere bewoning van de Drogter Opslagen.
In tweede instantie vormden de doorgaande zandwegen over de oostelijke stuwmorenes de latere bewoningsassen. Zo vormde het zandpad op de zuidelijke rand van de Ossebrinkshaar reeds in het eerste kwart van de 19e eeuw de vestigingsas voor de eerste keetwoningen van het buurtschap de Vuile Riete. Van latere datum is de bewoning langs het Kobus Pad en het Linderveld. De stichting van de 'Lindeger schoele' langs de rechtgetrokken Lindiger dijk in 1846, in de leegte van het Lindinger Veld, vormde het kristallisatiepunt voor het nieuwe dorp Linde.[229]
Tenslotte moet in dit verband nog worden opgemerkt dat voor de ruimtelijke ontwikkeling van het middenloopse Reestlandschap bij Rabbering en Wildenberg de aanleg van de Nieuwe Dijk bepalend was.

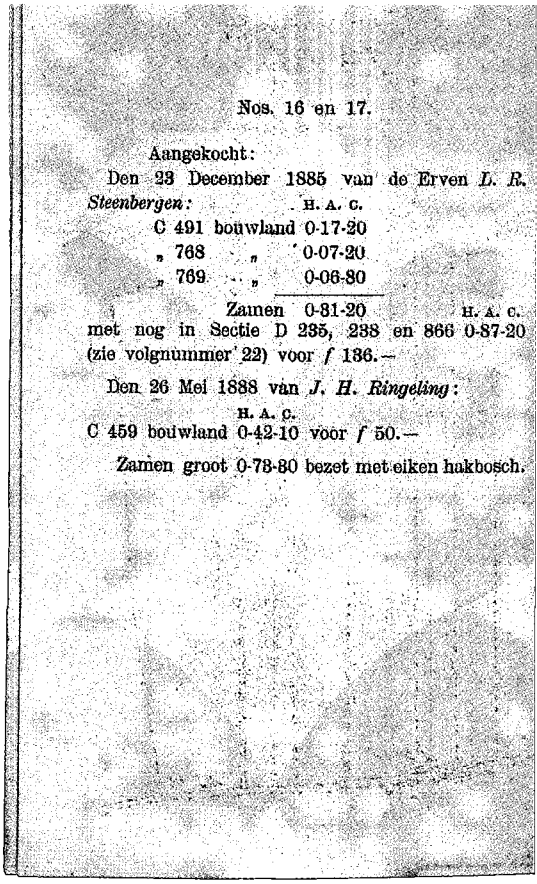

Nos. 16 en 17.

Aangekocht:
Den 23 December 1885 van de Erven *L. R. Steenbergen:* H. A. C.
C 491 bouwland 0-17-20
„ 768 „ 0-07-20
„ 769 „ 0-06-80
Zamen 0-31-20 H. A. C.
met nog in Sectie D 235, 238 en 866 0-87-20 (zie volgnummer 22) voor ƒ 136.—
Den 26 Mei 1888 van *J. H. Ringeling:* H. A. C.
C 459 bouwland 0-42-10 voor ƒ 50.—
Zamen groot 0-78-80 bezet met eiken hakbosch.

De bebossingen van de Maatschappij op het escomplex van Linde

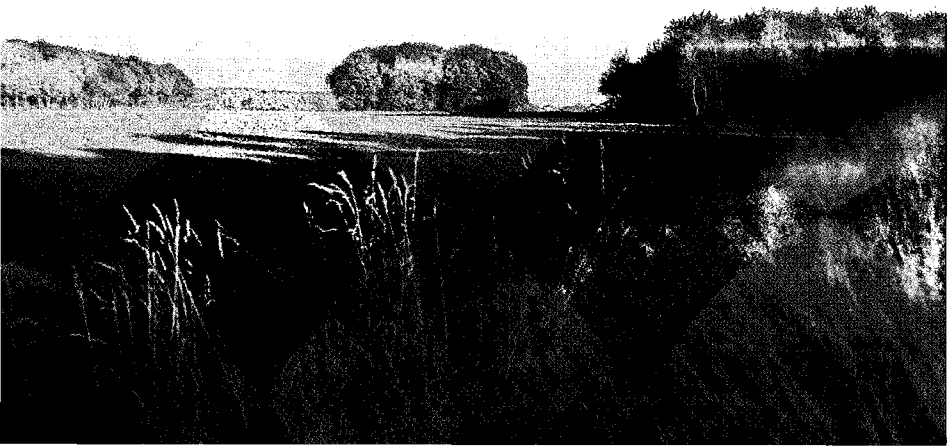

2.8.4 De N.V. Maatschappij van Boschcultuur

Een zeer opvallend verschijnsel in het huidige landschap rond de oude nederzettingen op de stuwmorene zijn de verspreide bebossingen. Menigeen, waaronder ook deskundigen, zien

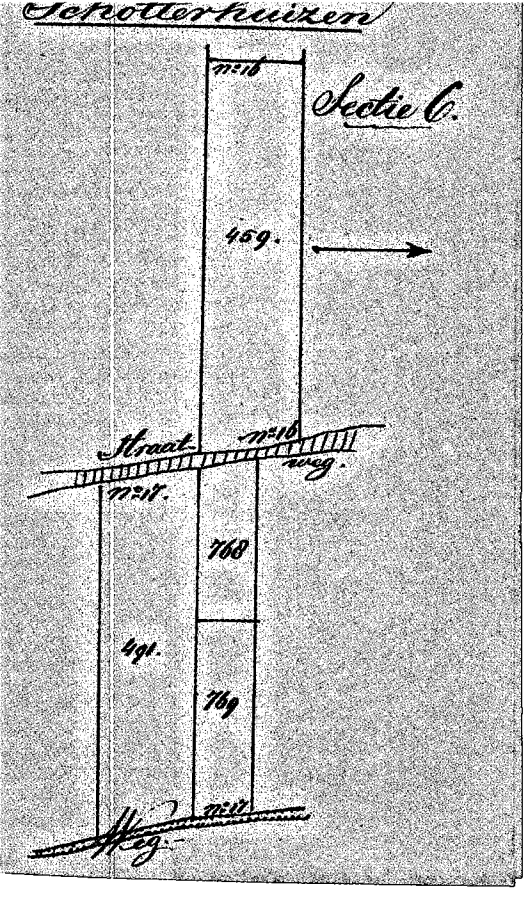

Kaart 68 **Kaartje van de bosaanplant bij Schotterhuizen**
(Bron: Boschcultuur Zuidwolde)

230 - Folkerts, 1978. Archief Boschcultuur Zuidwolde. no 1.

hierin restanten of voortzettingen van oude hakhoutcultures, die ook elders in Drenthe veel worden aangetroffen op of rond de essen. Hoewel de esthetisch landschappelijke waarde vaak duidelijk aanwezig is, is de cultuurhistorische betekenis van deze bebossingen beperkt.
Op initiatief van het gemeentebestuur en enkele grondeigenaren werd in 1882 te Zuidwolde de N.V. Maatschappij voor Boschcultuur opgericht, met als belangrijkste taak ".. het aankopen van in de gemeente Zuidwolde liggende gronden, om deze met bosch te bepoten..".[230] In feite symboliseren deze activiteiten de ontmanteling van het oude landbouwsysteem van de essen, want aanvankelijk beoogde de N.V. vooral de aankoop van espercelen om ze geschikt te maken voor de boscultuur. Deze percelen werden vanwege de lage prijs van *f* 100,– per ha, als 'eene uitmuntende geldbelegging ' gezien, vooral met het oog op de lage arbeidslonen. Naast de oude bouwlanden zag men ook mogelijkheden voor heidegronden die langs een kanaal of straatweg lagen, een omstandigheid, "..waarin deze gemeente zich zoo gunstig onderscheidt, als zijnde daarmede als het ware doorsneden..".
Aanvankelijk ging men zeer voortvarend te werk. Her en der kocht de Maatschappij percelen grond, om deze na bewerking te beplanten met eiken- of berkenhakhout en ook wel met dennen. Ruim tien jaar na de oprichting in 1893 was het bosbezit van de Maatschappij uitgegroeid tot zo'n 88 ha. De meeste percelen lagen versnipperd op of aan de randen van het centrale keileemplateau. Daarnaast lagen nogal wat verspreide larix- en berkenbosjes in Kerkenbovenveen.
De sterk schommelende houtprijzen zorgden echter al spoedig voor een tempering in nieuwe grondaankopen. Na de onstuimige start leidde de Maatschappij een kwijnend bestaan waarin nauwelijks meer nieuwe aankopen werden gedaan. Pas in de jaren vijftig was er weer sprake van enige opleving. Niet vanwege de houtverkoop maar door aantrekkelijke grondtransacties, die samenhingen met de na-oorlogse groei van de hoofdplaats Zuidwolde. Toen in 1970 door een beleggingsmaatschappij uit Roermond een aantrekkelijk bod op het aandelenpakket van 1800% werd gedaan, was het lot van de Maatschappij bezegeld.

Ook het landschap rond de Reesterven Rabbinge, Wildenberg en Pieperij is na 1900 aanzienlijk beïnvloed door omvangrijke bebossingen. Enerzijds betreft het bewuste aanplant op de oude eskampen, anderzijds gaat het om opslag in de reliëfrijke randzones van de voormalige veldgronden.

2.9 Samenvatting en synthese

In dit laatste hoofdstuk van Zuidwolde zal een poging worden gedaan het voorgaande samen te vatten en te verwerken in een synthese. Dit laatste behoort naar onze opvatting tot een van de kerntaken van een historische landschapsecologie. Het gaat daarbij om het in beeld brengen van de steeds veranderende relatie tussen een agrarische bedrijfsstijl en het fysische substraat van een historische productieruimte. Uitgangspunt vormen de oorspronkelijke biotopen (natuurlandschappen) die door menselijke exploitatievormen werden getransformeerd in zogenaamde gebruiksecotopen.

Dankzij een aanvullend bodem-ecologisch veldonderzoek van het Staringcentrum in Wageningen, dat in het kader van de Bijzondere Herinrichting Zuidwolde-zuid kon worden uitgevoerd, kon een interessante verbinding tot stand worden gebracht tussen het voorgaande bronnenonderzoek en de resultaten van het bodemkundig veldonderzoek.

2.9.1 De estivage

Het pastorale element in de Zuidwoldse bedrijfsstijl van de 17e eeuw heeft onmiskenbaar overeenkomsten met de zogenaamde 'estivage'. Letterlijk betekent deze vakterm uit de Franse geografie, 'verblijf in de zomerweide' en wordt vaak in verband gebracht met de 'Alpwirtschaft' of de zomerbeweiding op de 'seters' in Noorwegen.[231] In Zuidwolde was weliswaar geen sprake van moeilijk toegankelijke bergweiden die alleen in het zomerseizoen begraasd konden worden, maar wel van een extensieve weide-economie door de perifere ligging van de belangrijkste weidegronden die door moerassen waren ingesloten en alleen via omwegen toegankelijk waren. Door deze ongunstige ligging ten opzichte van de bedrijven op het keileemplateau was een dagelijkse gang van het vee naar de potstal niet lonend. Net als de bergweiden werden deze afgelegen groenlanden in het zomerseizoen dag en nacht beweid met jongvee en guste beesten. Naast de 'wilde' en nog mandelige broeklanden werden na de eerste hooiing ook de laagwaardige hooilandjes langs Reest ingeschakeld bij deze 'overal' beweiding. Alleen de kleine melkveestapel en de nog bescheiden schaapskudden droegen het hele jaar bij in de mestvoorziening.[232] De vrij zwakke basis van het potstalsysteem die hiervan het gevolg was, noopte tot een extensief bouwplan waarin omvangrijke drieslegging een vast onderdeel vormde. Bovendien maakte de beperkte winterstalvoedering een dagelijkse winterbeweiding noodzakelijk waarbij de essen als morgenweide dienden en het nabije broekland als middagweide. In deze extensieve weide-economie met een sterke oriëntatie op de 'overal beweiding' lag het accent op de opfok van mager slachtvee.

Ondanks de extensieve kenmerken kan de 'estivage' van Zuidwolde in de 17e eeuw niet los worden gezien van een gemengde bedrijfsstijl, die aanvankelijk sterk afhankelijk was van de kwaliteiten en vooral de beperkingen van het lokale ecosysteem. Zo bood het uitgestrekte veengebied in zijn natuurlijke staat door zijn slechte toegankelijkheid weinig mogelijkheden voor beweiding. Alleen de hogere randzones rond de keileemplateaus, enkele groene 'plakken' rond moeilijk bereikbare meerstallen en de broeklanden in de dalrandzones langs de Reest waren in een normaal zomerseizoen geschikte graasgronden voor het vee.
De introductie van een omvangrijke boekweitbrandcultuur rond 1600 forceerde een belangrijke doorbraak. Een samenhangend systeem van waterlossingen zorgde met name langs het Reestsysteem voor een aanzienlijke uitbreiding van beweidbare veenheide. De openlegging van de randvenen schiep vervolgens meer ruimte voor de schapenhouderij die gecombineerd werd met de uitbouw van een potstalsysteem. Waarschijnlijk moeten we in deze tijd ook de overgang plaatsen van het 'streynghe meyen' (strooisel maaien) naar het steken van zogenaamde zandplaggen, die door een hoger absorptievermogen beter pasten bij de intensievere mestwinning. Ondanks deze uitbreiding van het exploiteerbare buitengebied, vertoonde de bedrijfsstijl in Zuidwolde rond 1650 nog steeds de extensieve kenmerken van een estivage met een centrale plaats van een akker-weidestelsel. Tussen 1650-1750 en met name in de eerste helft van de 18e eeuw voltrok zich een intensivering waarbij het driesstelsel op de essen plaats maakt voor een permanente akkerbouw met rogge en 'mestboekweit' als hoofdgewassen.
De uitwaaiering van de boekweitbrandcultuur over grote delen van het veen hield gelijke tred met de verdere uitbouw van de schapenhouderij, die hand in hand ging met een intensivering van de plaggeneconomie waarbij de zandplag in de plaats kwam van het veen/heidestrooisel. Na 1740 vormde het recht van 'opgang' de motor achter een nieuwe generatie esuitbreidingen en weidekampen op de afhellende stuwmorene in veenwaartse richting. Daarnaast droeg de cultivering van het broekland in de erosielaagten bij tot een

231 - Kleinpenning, 1968, 216.
232 - De zeer ongunstig gelegen buurtschappen Drogt en Bazuin maakten gebruik van een soort potstaldependances, die in de loop van de 18e eeuw de kiemcel zouden vormen van het buurtschap Schottershuizen.

verbetering van de weidemogelijkheden dicht bij huis en voorzag daarmee in een compensatie van de wegvallende esbeweiding.
De verbetering van de weidecondities rond het plateau van de Zuidwoldse buurtschappen werkte in het voordeel van een specialisatie in de richting van de melkveehouderij, waarbij met de boterbereiding werd ingespeeld op een groeiende vraag uit het zich snel ontwikkelende Hoogeveen.
In de eerste helft van de 19e eeuw zette de intensivering versterkt door. Steeds meer arbeid werd ingezet in de melkveehouderij, de boekweitbrandcultuur en het veeleisende potstalsysteem. Zandboekweit en zomerrogge maakten in de vruchtwisseling op de essen geleidelijk plaats voor een monocultuur van winterrogge, terwijl de aardappel, zij het aanvankelijk nog zeer bescheiden, als nieuw gewas werd geïntroduceerd.

2.9.2 De opbouw van de enkeerdgronden

In het kader van dit onderzoek werd door het Staring Centrum een aanvullend bodemonderzoek verricht.[233] We zullen nu de bevindingen van deze bodemkundige veldverkenning relateren aan de uitkomsten van ons onderzoek, waardoor inzicht ontstaat in de veranderende wisselwerking tussen de agrarische bedrijfsstijl en het fysische substraat.
Zoals eerder opgemerkt werd, moet er een verband worden gelegd tussen het gebrekkige potstalsysteem van de estivage en het extensieve akker/weidestelsel. Nog ten tijde van de grondschatting rond het midden van de 17e eeuw lagen gemiddeld 40% van de essen op het keileemplateau van Zuidwolde 'woest'. Deze bouwlanden dienden tijdelijk als braakweide waarbij alleen een spontane bemesting tijdens de weidegang werd verkregen. De ingezaaide delen van de es kregen een potstalbemesting die aanvankelijk nog niet gebaseerd was op zogenaamde zandplaggen maar bestond uit het veel lichtere 'streynge' of strooisel van heide en veenresten. Dit humusrijke onderstrooisel droeg na vertering weinig bij tot de opbouw van een blijvend cultuurdek, zoals dat later wel het geval was met zandplaggen.[234] Waarschijnlijk wegens de aanvankelijke schaarste aan geschikte locaties is de bemesting met zandplaggen in Zuidwolde pas laat en geleidelijk ingevoerd. Dit resulteerde uiteindelijk in een relatief dun plaggendek van 40 tot 50 cm. Uit recente boringen in het escomplex rond Nolde bleek dat de oorspronkelijke bovengrond (Ah), de uitspoelingshorizont (E) en in veel gevallen ook de humus-B horizont (Bh) in het latere plaggendek zijn opgenomen. Door het ontbreken van de oorspronkelijke akkerlaag zou dit inderdaad kunnen wijzen op een geleidelijke invoering van een bemesting met zandplaggen, waardoor de oorspronkelijke lagen geleidelijk werden opgenomen in het nieuwe plaggendek dat pas na 1650 in dikte toenam. Al met al kan hieraan de conclusie worden verbonden dat het relatief dunne plaggendek op de essen van de Zuidwoldse buurtschappen geen maat is voor de ouderdom van de bouwlanden. De late invoering van zandplaggen en het extensieve akker/weidestelsel zijn hiervan de oorzaak.
Geheel anders lag de situatie op de eenmans esjes langs de Reest. Bij de bovenloopse erven Schrapveen en Gesenkamp hebben we te maken met vrij jonge bouwlandontginningen die qua opbouw en structuur vergelijkbaar zijn met de perifere delen van de essen op het Drents plateau. Bovendien lijkt een aantal kampen, waarschijnlijk wegens het natte milieu, doelbewust opgehoogd. Direct na de eerste ontginning werd hier op het natuurlijke profiel een intensieve plaggenbemesting toegepast waardoor de natuurlijke ondergrond direct overgaat in een donker plaggendek. Deze jonge bouwlanden hebben waarschijnlijk geen voorfase gekend van een akker/weidestelsel met 'strooiselbemesting'. Ook de bouwlanden in het middenloopse deel wijken qua structuur af van de esgronden in de buurtschappen op de stuwmorene. Uit enkele boringen ten zuiden van Wildenberg en in de esjes rond Rabbinge blijkt dat een potstalbemesting met zandplaggen hier vrij abrupt heeft plaats-

233 - Dirkx en Van Smeerdijk, 1996.
234 - Domhof, 1953, 192 e.v. 'Veneplaggen' waren volgens Domhof minder populair dan 'heideplaggen', omdat de eerste zich moeilijk vermengden met de bouwvoor (zie 197).

gevonden. Afhankelijk van de ouderdom zijn de plaggendekken over het algemeen dikker. De oudste bereiken hier een dikte van tussen de 60 en 70 cm, terwijl bij enkele boringen een dikte van 70 tot 90 cm werd aangetroffen. Een verklaring voor deze veel forsere ophoging ligt onder andere in het feit dat de middenloopse Reesterven nooit gebrek hebben gehad aan locaties voor zandplaggen. De aflopende randen van de dekzandruggen waren voor dit doel zeer aantrekkelijk vanwege hun nabije ligging. Hoe dit voordeel op termijn kon omslaan in een bedreiging, blijkt uit de vrij abrupte bodemkundige grens tussen de duinvaaggronden en de enkeerdgronden rond de erven. In Wildenberg en Rabbinge grensde het stuifzand op een aantal plaatsen zelfs direct aan het bouwland.
Ten tijde van de eerste grondschatting rond 1640 was op de Reesterven al geen sprake meer van een akker/weidestelsel. Het percentage dat 'woest' lag is te verwaarlozen vergeleken met de hoge waarden in de Zuidwoldse buurtschappen. De gunstige ligging van de Reesterven temidden van hun gebruiksgronden was hier uiteraard van betekenis voor een goed functionerend potstalsysteem.
Bij de boringen op de esjes van Wildenberg en Rabbinge werd overigens een grote diversiteit aan enkeerdgronden aangetroffen. Deze verschillen zijn terug te voeren op de zeer uiteenlopende tijdstippen van ontginning op de lange tijdschaal van de Hoge Middeleeuwen tot ver in de Nieuwe Tijd. De oudste enkeerdbodem werd aangetroffen op de noordelijke helft van de Rabbinger es. Hier werd onder een plaggendek van 75 cm een oude akkerlaag gevonden die stamt uit de Hoge en mogelijk zelfs Vroege Middeleeuwen.[235]
Opmerkelijk is voorts dat de ondergrond hier niet bestaat uit een humuspodzol maar uit een rijkere moderpodzol. Ook op de uiterste punt van de oostelijke es werd een dergelijke oude akkerlaag aangetroffen, eveneens op een moderpodzol. De afdekkende laag van zandplaggen bedroeg hier slechts 40 cm. Bij de overige boringen was steeds sprake van een plaggendek dat rustte op een profiel van voormalige haarpodzolen.
Aan deze nog vrij summiere bodemkundige veldverkenning kan de voorlopige conclusie worden verbonden dat de esjes rond Rabbinge zijn opgebouwd uit enkele Hoog Middeleeuwse kernontginningen die werden omgeven door ontginningen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Beide bouwlandtypen worden afgedekt door een fors cultuurdek dat bij de jongere veldonginningen afneemt. De eerste onderscheidt zich door een oude akkerlaag op een moderpodzol, de tweede door een humuspodzol als ondergrond.
Samenvattend kan worden vastgesteld dat er in Zuidwolde duidelijke verschillen bestaan in de antropogene opbouw van de esbodems. Deze verschillen zijn terug te voeren op de aanvankelijk zeer geïsoleerde positie van de Zuidwoldse buurtschappen temidden van een uitgestrekt, vrijwel ontoegankelijk, veenlandschap. De grote afstand tot de verschillende gebruiksecotopen noopten tot de extensieve bedrijfsstijl van de estivage, dat zich kenmerkte door een gebrekkig potstalsysteem in combinatie met een extensief akker/weidestelsel. De Reesterven kenden deze omstandigheid niet waardoor hier eerder kon worden overgeschakeld op de intensievere zandplaggeneconomie. De opbouw van een kunstmatig plaggendek kon hier eerder en sneller plaatsvinden door een groot aanbod van nabije zandplaglocaties.

2.9.3 Het veen als mineralendepot

Ook de overige gebruikgronden in en langs het Reestdal werden bodemkundig verkend. Bij de selectie van de boorpunten werd zo veel mogelijk rekening gehouden met de diversiteit van het historische bodemgebruik, waardoor inzicht ontstaat in de bodemecologische aspecten van de oorspronkelijke gebruiksecotopen.[236]
Bovendien werd van verschillende veengronden een macrobotanische analyse gemaakt. Met behulp daarvan kunnen we ons een beeld vormen

235 - Dirkx en Smeerdijk, 1996, 22 e.v.
236 - Deze benadering gaat uit van de veronderstelling dat er een samenhang bestond tussen een oecotoop en het agrarische grondgebruik. Oecotopen vormen de kleinste eenheden van een natuurlijk landschap en kenmerken zich door een zekere samenhang in bodemopbouw, reliëf, hydrologie en vegetatie. Zie Bouwer, 1970, 209.

De weidse Paardelanden

van de oorspronkelijke en meest natuurlijke toestand, alsmede van de veranderingen door menselijk gebruik.
In het kadaster van 1832 werd een onderscheid gemaakt tussen hooi- en weilanden. In feite bestond dit onderscheid, zoals we uitvoerig hebben aangetoond, ook reeds in grondschatting. Alleen de hooilanden langs de Reest werden toen als een afzonderlijke categorie opgemeten, terwijl de weidegronden zaten 'verscholen' in de categorie 'wilt lant'. Het onderscheid tussen beide gebruikscategorieën was onder de bedrijfsstijl van de 'estivage' eerder vloeiend dan absoluut. Na de eenmalige hooiing in juli vormden beide ecotopen in de bovenloopse Reest in feite één gebruikseenheid met 'overal' beweiding. Daarnaast tekent zich in de tijd een ontwikkeling af waarbij het oorspronkelijke ecotoop door gebruik en ontginning in kwaliteit veranderde. Zo'n veranderingsproces deed zich vooral voor in veengronden die erg gevoelig zijn voor ontwatering en oxidatie. In feite heeft men min of meer bewust ingespeeld op de vertering van de bovenste veenlaag, hetzij door verbranding of louter door drooglegging. De vrijkomende mineralen, zoals fosfaten en stikstofverbindingen, werden zo benut voor de verbouw van veenboekweit of voor een rijkere vegetatie van het groenland. Aan de hand van het bodemkundig en macrobotanische onderzoek op enkele specifieke gebruikspercelen langs de Reest kunnen we dit verduidelijken.
In het meest oostelijke perceel van de Nolder Stukken werd vanaf de Reest in veldwaartse richting een viertal boringen verricht. In de 17e eeuw behoorde dit veen- en broeklandecotoop tot het 'gemene velt' van Nolde waarvan de weiderechten in zogenaamde opslagen werden uitgedrukt. De Nolder Stukken die toen nog deels uit broekland en deels uit hoogveen bestonden grensden direct aan de Reest. Hier ontbrak dus de smalle zone van hooilanden die voor dit bovenloopse deel zo kenmerkend was.
Uit ons bronnenonderzoek kwam naar voren dat dit deel van de Nolder Stukken nog rond 1750 werd verpacht ten behoeve van de boekweitbrandcultuur. Deze gebruiksvorm wordt bevestigd door de macrobotanische analyse waarbij houtskoolresten in de veraarde veenlaag werden aangetroffen. Oorspronkelijk hebben we hier dus te maken met een veengrond waarvan het bovenste dek uit oligotroof veen bestond. In het huidige veenprofiel is dit voormalige hoogveendek veraard tot een smeerachtige laag waarin zich nog veel macrobotanische resten van de natte hoogveenheide bevinden . Zeer talrijk zijn de resten van dopheide en zompzegge, terwijl ook sporen van diverse veenmossen en wollegras werden aangetroffen. In overgangssituaties naar dekzand kwam bovendien veel gagel voor.
In vrijwel alle profielen werd onder de veraarde bovengrond een laag broekveen aangetroffen waarop zich mesotroof zeggeveen had gevormd. In deze zone werden onder andere resten aangetroffen van Zwarte- en Scherpe zegge, evenals van Ruwe smele en Ruw beemdgras.
In ongerepte toestand, vóór de menselijke beïnvloeding, was hier sprake van broekveen dat grotendeels overdekt was met hoogveen. De in-

genieurskarteringen uit de 17e eeuw laten zien dat juist deze veenzones langs de Reest het eerst werden ontwaterd en begreppeld ten behoeve van de veenboekweitcultuur. Deze agressieve brandcultuur zorgde voor een snelle vertering van het hoogveendek, waardoor het onderliggende broekveen op sommige plaatsen weer bloot kwam te liggen. De mesotrofe condities werkten in het voordeel van een beweiding met runderen, maar pas bij een redelijke drooglegging konden de broeklanden intensiever en langer worden beweid. In het voorgaande konden we aantonen dat besloting en omwalling van deze broeklanden pas na 1750 hebben plaatsgevonden. We moeten ons overigens geen overdreven voorstelling maken van de kwaliteit van de weidegronden. Het perceel van de boringen werd bij de eerste kadasteropmeting van 1827 als de laagste klasse weidegrond (klasse 5) gewaardeerd, hetgeen neerkwam op een huurwaarde van een daalder per bunder. Dit kwam overeen met de beste kwaliteit heidegrond (klasse 1).
In de loop van de 19e eeuw werden door egalisatie en bezanding de landbouwkundige condities verder verbeterd. Bovendien zette een betere ontwatering in combinatie met een 'spontane' bemesting van het grazende vee een verdere vertering van het zeggeveen in gang. Dit alles werkte in het voordeel van een rijkere graslandflora. We zien in deze periode dan ook een sterke uitbreiding van soorten die vooral in natte graslanden voorkomen. In het profiel manifesteert zich deze verrijking door talrijke resten van Veldrus en Pitrus. Vooral deze laatste soort voelt zich erg thuis in veraarde en voedselrijke veengrond. Daarnaast zien we ook soorten verschijnen als Egelboterbloem, Moerasviooltje, Waternavel en Zeegroene zegge.
Opmerkelijk zijn de macroresten in het veraarde veen van soorten die normaal voorkomen in een verlandingsmilieu. Het gaat om soorten als Zwarte en Scherpe zegge, Cypergrassen, Mannagras en Lisdodde. Het voorkomen van deze verlandingssoorten beperkte zich tot een zone langs de Reest. In het bronnenonderzoek konden we aantonen dat deze landen tot het meest westelijke inlaatpunt van een bevloeiingsproject behoorden. Daarbij werd verrijkt Reestwater via de Vogelzangse Wijk in westelijke richting over de broeklanden van Schrapveen gestroomd. Verderop komen we daar op terug.

Verder van de Reest werden in het gebied van de oligotrofe veenheide twee boringen verricht. Hier zien we forse percentages houtskool en verkoolde dopheide tussen de macrobotanische resten als stille getuigen van een langdurige boekweitbrandcultuur. De broekbossenassociatie ontbreekt, terwijl de macroresten van de natte veenheide overheersen. Opvallend is de dominantie van Knikkend tandzaad als pionier. Deze typische veenplant voelt zich vooral thuis in verrijkte milieus van voormalige venen.[237] Volgens de Herziening van 1878 kon op deze 'uitgeboekweite' veengronden gemiddeld een schaap per ha worden geweid.[238]
Geheel andere omstandigheden werden aangetroffen in de bodems van de broeklanden rond de erven van Schrapveen. De toegang tot dit mandelige 'wilt lant' werd in de 17e eeuw nog geregeld via zogenaamde opslagen waarvan beide erven er elk één bezat. De broeklanden dienden hoofdzakelijk als extensieve paarden- en beestenweide. Ook hier werden de inmiddels gescheiden weidegronden bij de vaststelling van het kadaster in 1827 nog zeer laag gewaardeerd (overwegend klasse 5). Veel macro-resten van els en berk wijzen op een typisch broekbossenbiotoop. Resten van hoogveenplanten ontbreken nagenoeg, terwijl in het profiel wel sprake is van een opvallende aanwezigheid van Eenarig wollegras. Deze soort schijnt zich vooral te verbreiden na rooiing van een Berkenbroekbos.[239] Opmerkelijk was de vondst van Gewone spurrie in een tweetal profielen. Hoewel de plant ook als cultuurgewas bekend is, moet zij hier waarschijnlijk worden opgevat als een akkeronkruid die zich vanuit een nabijgelegen bouwkamp kon verbreiden. Gewone

237 - Weeda e.a., 1991, deel IV, 59.
238 - Grondbelasting, 207, Zuidwolde.
239 - Weeda e.a., 1994, deel V, 260.

240 - Weeda e.a., 1985, deel I, 200.

241 - Chromotopografische kaart 1:25.000, no 273, 1901.

242 - Vegter, 1991, 33.

spurrie gedijt namelijk evenals boekweit uitstekend op arme veengrond.[240]
Evenals in de Nolder Stukken vinden we ook in de profielen van de broeklanden langs de Vogelzangse Wijk en de Reest macro-resten van verlandingsvegetatie. Een blik op de topografische kaart van 1901 maakt direct duidelijk dat de Nolder Stukken, de Schrapvenen en de Paardelanden in feite één samenhangende moerassige laagte vormden.[241] In het bronnenonderzoek konden we aantonen dat hier tussen 1840 en 1860 sponturf werd gebaggerd door een boerenconsortium uit Zuidwolde en Avereest. Deze activiteiten hebben er uiteindelijk toe geleid dat het bekken van de Paardelanden veranderde in een drassige laagte die tot ver in deze eeuw problemen had met de waterafvoer.
Na de sponturfwinning vormde een deel van deze uitgeveende broeklanden een onderdeel van het vloeiwaterschap Schrapveen/Paardelanden. Door gereguleerde bevloeiing met geëutrofieerd water uit de jonge veenkolonie Dedemsvaart beoogde men een slibbemesting van de uitgeveende vrij arme broeklanden, waardoor een grasrijke vegetatie kon worden bevorderd. Door een gebrekkige afwatering waren de resultaten doorgaans teleurstellend. Bovendien kampte men met het wegwerken van hoge grondwaterstanden die door een voortdurende kweldruk vanuit het omringende veen werd gevoed. Volgens Vegter zou het huidige patroon van zandige dijklichamen nog verwijzen naar de infrastructuur van het voormalige bevloeiingsproject.[242] Het is de vraag of dit inderdaad het geval is. Het is namelijk ook mogelijk dat we hier te maken hebben met de lage kaden waarop de sponturf werd gedroogd. Aan de oostzijde van de Vogelzangse Wijk werden in de opstrek van het vervenersbuurtschap de Paardelanden ook een aantal boringen verricht. Hier trof men diep verwerkte veldpodzolgronden en moerpodzolgronden aan. Alleen in het profiel van de laatste werden nog resten van het voormalige veendek teruggevonden. In het eerste kadaster worden deze smalle en langgerekte percelen wisselend aangegeven als 'heide' of 'veen'. Waarschijnlijk werden de opstrekken vanuit de plaggenhutten of keten afwisselend als schapenweide of periodieke brandakker geëxploiteerd. Ook hier geldt dat het resterende veen rond het midden van de vorige eeuw werd uitgebaggerd ten behoeve van de sponturfwinning. Hier ontbrak echter de mesotrofe broekveenlaag waardoor de resten van de natte vervening op de dekzandondergrond kwamen te liggen.

We kunnen het historische proces van menselijke beïnvloeding in de natte ecotopen rond Schrapveen als volgt samenvatten. Bijna alle onderzochte weide- en veldgronden werden rond het midden van de vorige eeuw verstoord door natte vervening. Hierdoor is ongetwijfeld veel informatie uit het bodemarchief verdwenen. Vervolgens werden de uitgeveende broeklanden, die voordien buiten de invloed van de Reest hadden gelegen, vanuit de Vogelzangse Wijk bevloeid met verrijkt Reestwater. In combinatie met het uitgebreide bronnenonderzoek konden we desondanks een redelijke reconstructie maken van de oorspronkelijke natuurlijke situatie en de historische exploitatievormen. De menselijke beïnvloeding vinden we terug in een langdurig verteringsproces van het veen dat met tussenpozen werd aangewakkerd door de boekweitbrandcultuur. De laatste activiteit moet niet worden opgevat als een opzichzelfstaande roofbouw, maar was van grote betekenis voor de openlegging van het uitgestrekte veencomplex dat daardoor ook kon worden ingeschakeld bij de afromingseconomie van het potstalsysteem. Door drooglegging, het periodieke branden en de schapenbeweiding veranderde het oorspronkelijke hoogveenbiotoop in een veel drogere veenheide waarbij een voortdurende oxidatie bijdroeg tot een zekere verrijking van het zeer voedselarme veenmilieu. Op bepaalde plaatsen leidde dit tot het weer te voorschijn komen van het onderliggende broekveen. De weidegronden in de directe omgeving van Schrapveen, het 17e-eeuwse

'wilt lant', zijn waarschijnlijk ontgonnen uit een oorspronkelijk broekbossenbiotoop dat nooit met hoogveen bedekt is geweest. Het verteringsproces in deze 'beesteweiden' verliep veel geleidelijker.

2.9.4 De situatie in Rabbinge

In de 17e eeuw was de bovenloop van de Reest, vanaf Nolde naar het oosten, in het landschap slechts herkenbaar als een zeer smalle strook hooiland die zich op veel plaatsen alleen qua vegetatie van het omringende veen onderscheidde. Door natte vervening en de aanleg van een infrastructuur voor bevloeiing verdween in Schrapveen reeds in de vorige eeuw ook dit onderscheid. Geheel anders was de situatie onder Rabbinge. Hier is het beekdal door de hoge dekzandruggen en steilоevers duidelijk geprononceerd. Ook in ecologische zin onderscheidt het dal zich nog steeds als 'half natuurlijk' beekdalsysteem door inundaties en het lokaal voorkomen van kwel. Op het minuutplan van 1827 staan de groenlanden deels als weide, deels als hooiland ingetekend. Deze verschillen laten zich deels verklaren door de invloed van het Reestwater op deze beekdalgronden. Konden de groenlanden geheel of gedeeltelijk worden bevloeid, dan stond het hooilandgebruik voorop; waren deze landen door hun hoogteligging of grillige reliëf voor het Reestwater onbereikbaar, dan lag het gebruik als beestenweide voor de hand. In de 17e eeuw waren deze verschillen minder absoluut dan in de 19e eeuw, omdat ook de beste hooilanden als voor- en naweiden werden gebruikt. In tegenstelling tot Schrapveen was er onder Rabbinge in de 19e eeuw ondanks de eutrofiëring van het Reestwater nog sprake van een 'levend' beekdalsysteem.

Van west naar oost zijn in het Reestdal onder Rabbinge twintig boringen verricht.[243] De meeste veenprofielen kunnen getypeerd worden als mesotroof rietzeggeveen en zeggeveen. De sterk gelaagde profielen wijzen op veenvorming onder matig voedselrijke omstandigheden. Helaas bleek door een sterke veraarding van het veen een macro-botanische analyse in de meeste gevallen niet mogelijk.
Algemeen kan worden vastgesteld dat de diepere lagen zijn samengesteld uit resten van riet, zeggen en hout, die worden afgewisseld door filters van kleiig veen. Dit laatste wijst, evenals de laagjes gesedimenteerd veen, op activiteit van het Reestwater. Het oudste beekdalbiotoop bestond waarschijnlijk ~~waarschijnlijk~~ uit zeggemoeras, dat plaatselijk werd afgewisseld door een broekbossenmilieu van els en berk. Ook in dit voor-menselijke stadium trad de Reest dus regelmatig buiten haar oevers, zoals blijkt uit het voorkomen van verlandingsvegetaties zoals resten van Gewone of Slanke waterbies.
Hoger in het profiel verdwijnen de houtresten en

243 - Dirkx e.a., 1995, 29 e.v.

De beide erven van Rabbinge

	Kenmerken bedrijfsstijl	Bouwland	Weidegronden	Hooilanden	Veld/veen
1650	Estivage Akker/weidestelsel Boekweitbrandcultuur [1] Winterbeweiding [2] Opfok slachtvee Schapenhouderij Overgang 'streying' naar zandplaggen Marginale melkwinning (eigen gebruik)	**Exploitatievorm** Driessysteem: 40% 'woest' Beweiding braakflora Verbouw rogge [3] Bemesting met veenplaggen **Bodem/ecologie** Summiere opbouw van een esdek Verzuring	**Exploitatievorm** Mandelig 'wilt' broekland Jaarrondbeweiding **Bodem/ecologie** Gradiëntbeweiding Halfopen weidevegetatie	**Exploitatievorm** Voor- en naweide 'Wilde' bevloeiing Besloting, begreppeling Eén hooioogst in juni/juli **Bodem/ecologie** Beïnvloeding slibafzetting Verandering door ontwatering Beïnvloeding vegetatie door ontwatering en hooien	**Exploitatievorm** Brandcultuur met veenboekweit Schapenbeweiding in de randzones Maaien van veenplaggen Waterlossingen + begreppeling Beweiding 'guste' beesten op hogere delen **Bodem/ecologie** Drooglegging veenrandzones en hoge delen Veraarding en oxidatie veen Stopzetting veenvorming
	[1] introductie eind 16e eeuw [2] vanuit de stal	[3] winter- en zomerrogge			
1750	Uitbouw van de melkveehouderij Permanente akkerbouw Sterke uitbreiding van de boekweitbrandcultuur Uitbreiding van de schapenhouderij Meer nadruk op melkkoeien, minder op slachtvee Specialisatie op de boterwinning [1]	**Exploitatievorm** Nieuwe ontginningen volgens recht van opgang Vruchtwisseling van rogge en zandboekweit Bemesting met zandplaggen Winterbeweiding met schapen **Bodem/ecologie** Opbouw van de enkeerdgronden	**Exploitatievorm** Aanleg weidekampen in de 'opgang' Ontginning van broekland in de erosielaagten Opdeling en ontginning 'wilt' broekland; omwalling en besloting **Bodem/ecologie** Oxidatie broekveen door drooglegging en intensieve beweiding	**Exploitatievorm** Uitbreiding door aankoop en exploitatie hooilanden buiten het kerspel	**Exploitatievorm** Uitbreiding boekweitbrandcultuur naar de basisvenen Uitbreiding schapenbeweiding Steken van zandplaggen in de randzones Drooglegging door aanleg netwerk van waterlossingen **Bodem/ecologie** Ontbloting van de zandgrond in de randzones Ontstaan van zandverstuivingen (duinvaaggronden) Podzolidering van de ontblote veengronden
	[1] voor de verkoop				
1850	Doorgaande intensivering Systematische verveningen [1]	**Exploitatievorm** Zwaardere bemesting Steeds meer nadruk op winterrogge ten koste van zomerrogge en zandboekweit **Bodem/ecologie** Enkeerdgrond van 40 à 60 cm Verzuring esdek [2]	**Exploitatievorm** Intensievere beweiding **Bodem/ecologie** Vertering broekveen; ontbloting zandondergrond door natte verveningen [4]	**Exploitatievorm** Tweede hooiing Systematische bevloeiing [3] **Bodem/ecologie** Vertering veengrond Mineralisatie Eutrofiëring door aansluiting op de Dedemsvaart	**Exploitatievorm** Veenafgraving in de basisvenen **Bodem/ecologie** Verdere vertering en ontbloting zandondergrond
	[1] aansluiting op het verveningssysteem van de Dedemsvaart	[2] door gebruik van veenplaggen naast zandplaggen	[4] sponturfwinning	[3] Schrapveen en Paardelanden	

Tabel 48 **De wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting in Zuidwolde**

extensief · intensief

Kaart 69 **Het kartografische model van de landschapsgenese**

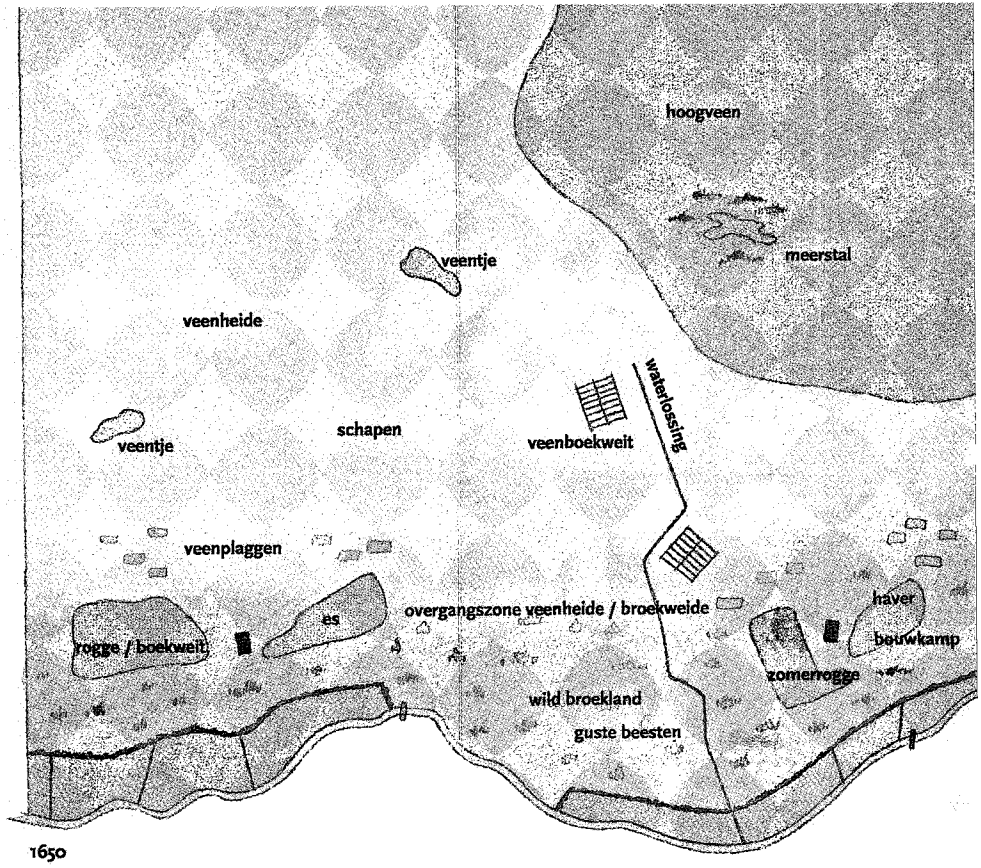

overheersen de restanten van zeggewortels en rietstengels. In dit mesotrofe milieu van zeggevenen werden de eerste hooilanden aangelegd. Na een vrij oppervlakkige drooglegging zette de vertering van de bovenste veenlaag een zekere eutrofiëring op gang, dat in het voordeel werkte van verschillende grassoorten. In de bovenste delen van het profiel werden resten aangetroffen van biessoorten, struisgrassen, boterbloem en Echte koekoeksbloem. Deze natte graslandsoorten verwijzen naar een tamelijk voedselrijk milieu. Waarschijnlijk markeert de overvloed van deze soorten de overgang naar de eutrofiëring van het Reestwater die na 1840 in gang werd gezet door de ontwikkeling van de veenkolonie Dedemsvaart in het brongebied.

Een bodemecologisch vergelijking in detail tussen de groenlanden onder Rabbinge en Schrapveen is een vrijwel onmogelijke opgave. In Schrapveen werd de oorspronkelijke opbouw verstoord door de verveningen en de inrichting ten behoeve van een vloeiwaterschap. Via de Vogelzangse Wijk werd het inmiddels geëutrofiëerde Reestwater over de veen- en broeklanden onder de Paardelanden en Schrapveen, die voordien buiten de invloed van het veenstroompje lagen, geleid. In Rabbinge is de veraarding van de venige beekdalgronden dusdanig gevorderd dat de macro-botanische analyse slechts zeer beperkt kon worden uitgevoerd. Uit het voorgaande bronnenonderzoek kwam naar voren dat de uitleg en ontwikkeling van de veenkolonie Dedemsvaart in het brongebied van de Reest grote gevolgen heeft gehad voor de hydro-ecologie van het Reestwater. Ook in kwantitatieve zin werd het waterregiem en dientengevolge het erosieve vermogen beïnvloed door de inschakeling van het veenriviertje als overlaat. Door al deze ingrepen zien we vanaf het midden van de vorige eeuw een 'ecologische' vervlakking van de oorspronkelijke verschillen tussen bovenloopse en middenloopse groenlanden. Een aantal van deze oorspronkelijke verschillen

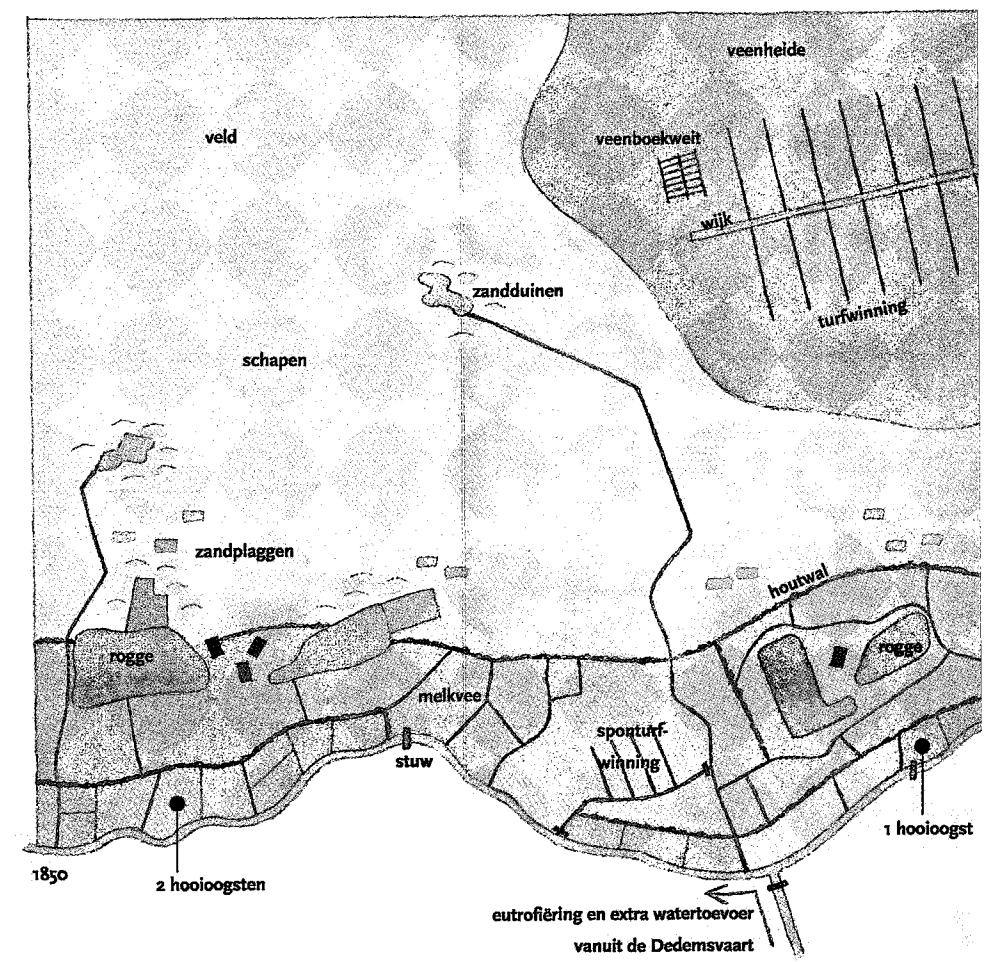

244 - Hendriks, 1992, 73 e.v.

kon bij het bodemkundig veldonderzoek worden opgespoord. Zo werden bij Rabbinge grote hoeveelheden ijzerconcreties, die wijzen op een grote invloed van ijzerrijk grondwater, aangetroffen. Tijdens de veraarding van het veen wordt het opgeloste ijzer in de vorm van dergelijke brokjes afgezet. In de profielen van Schrapveen ontbreken de ijzerconcreties, hetgeen zou kunnen wijzen op een geringere veraarding van het veen. Uit de literatuur is bovendien bekend dat mesotroof veen sneller verteert dan veen dat onder oligotrofe condities werd gevormd.[244]
In de analyse van sedimentafzettingen kwam bovendien naar voren dat de korrelgrootteverdeling in Rabbinge wijst op een duidelijke fluviatiele invloed, terwijl in Schrapveen de eentoppige-verdeling tussen de 16 en 50 um wijst op lokale invloeden van uitsluitend eolische aard.

2.9.5 Nabeschouwing

Een overzicht van ruim twee eeuwen wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting is weergegeven in tabel 48. De intensivering van de bedrijfsstijl en de expansieve boekweitbrandcultuur vormden de stuwende krachten in dit proces. Een voorwaarde voor beide was de inzet van steeds meer arbeid, die enerzijds nodig was voor de veranderingen in de bedrijfsvoering en anderzijds voor de inrichting en het onderhoud van het productielandschap.
Op bedrijfsniveau was de hogere arbeidsinput noodzakelijk vanwege het intensievere bouwplan, de verbeterde mestwinning en de overgang naar de melkveehouderij. Ook de uitwaaiering van de veenboekweit over de kernvenen vereiste veel extra arbeid.
Tenslotte stelde de intensievere bedrijfsvoering ook nieuwe voorwaarden aan de inrichting en het onderhoud van het cultuurlandschap. Zo moesten de nieuw aangemaakte groenlanden in het 'wilt lant' worden ontwaterd en met wallen van het 'velt' worden afgeschermd. Belangrijk in dit verband waren ook de aanleg en het onderhoud van nieuwe 'dijkwegen' die de ver verwijderde buurtschappen een betere en directere verbinding gaven met hun ver verwijderde groenlanden.
Het overzicht in tabel 48 maakt duidelijk dat de intensivering in een volstrekt tegengestelde richting op de abiotische componenten van het landschap kon uitwerken. Zo stond de opbouw van de enkeerdgronden tegenover een wijdverspreide afbraak van het veendek, egalisatie en bezanding tegenover duinvorming en homogenisatie (gradiënt vervaging) tegenover differentiatie.
In de 19e eeuw werd de ecologie in de Zuidwoldse Reestlanden in sterke mate beïnvloed door de ontwikkeling van de veenkolonie Dedemsvaart in haar voormalige brongebied. Ook indirect waren de gevolgen ingrijpend. Van een verlaten veenlandschap veranderde de bovenloop binnen twee decennia in een veenkoloniaal ontginningslandschap.

Poortman's beelden

Een selectie
uit het
Poortman-Nefkens
archief

v e r a n d e r i n g

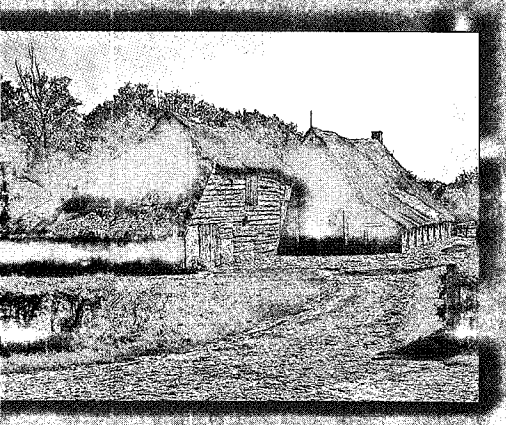

2.10 Het kerspel De Wijk

245 - Koops, 1886, 75 t/m 119. In dit onderdeel over het kerspel De Wijk zal de streek-historicus W. Koops meermalen worden aangehaald. Koops heeft een aantal zeer goed gedocumenteerde artikelen over De Wijk en omstreken gepubliceerd. Zijn bronnengebruik is zorgvuldig en de betrouwbaarheid van zijn teksten is hoog.

"Wanneer er waarheid bestaat in het gezegde dat Drenthe kan vergeleken worden bij eene pannekoek, waarin het vet meest aan den rand wordt gevonden, dan behoort de Wijk voorzeker tot de meest bevoorrechte gedeelten onzer provincie..", aldus de streek-historicus W. Koops in een artikel van de Drentsche Volksalmanak uit 1886.[245] Bij deze metafoor zullen weinigen ooit Zuidwolde voor ogen hebben gehad. Het weidse veenlandschap langs het smalle Reestdal met zijn schaarse bewoning langs de oevers, nodigde zelfs de meest fanatieke streekbeschrijvers in deze gemeente niet uit tot dit soort bespiegelingen. Na het passeren van de gemeentegrens tussen Bloemberg en De Stapel onderging het landschap echter een geleidelijke metamorfose. De schaars beplante 'bergen' maakten plaats voor lommerrijke 'horsten' met voorname boerenplaatsen en landgoederen, omgeven met hoogopgaande eiken en holten.
Ten noorden van deze bewoning lag geen troosteloze veenvlakte maar een ontgonnen en bosrijk kampenlandschap, met hier en daar een boerenhoeve.

Koops schreef de welvarende uitstraling van het toenmalige boerenlandschap vooral toe aan de gunstige geografische ligging en "..aan de voor landbouw en veeteelt voordeelige jaren in het midden van de tweede helft der 19e eeuw, toen vee en boter enorm hoge prijzen golden en er welvaart heerschte in eene landbouwende gemeente als De Wijk". De 19e-eeuwse welvaart had ook op andere tijdgenoten grote indruk gemaakt, maar de landbouwer en amateur-historicus Koops was zich als geen ander bewust dat de basis voor dit productieve boerenlandschap reeds in een ver verleden was gelegd.

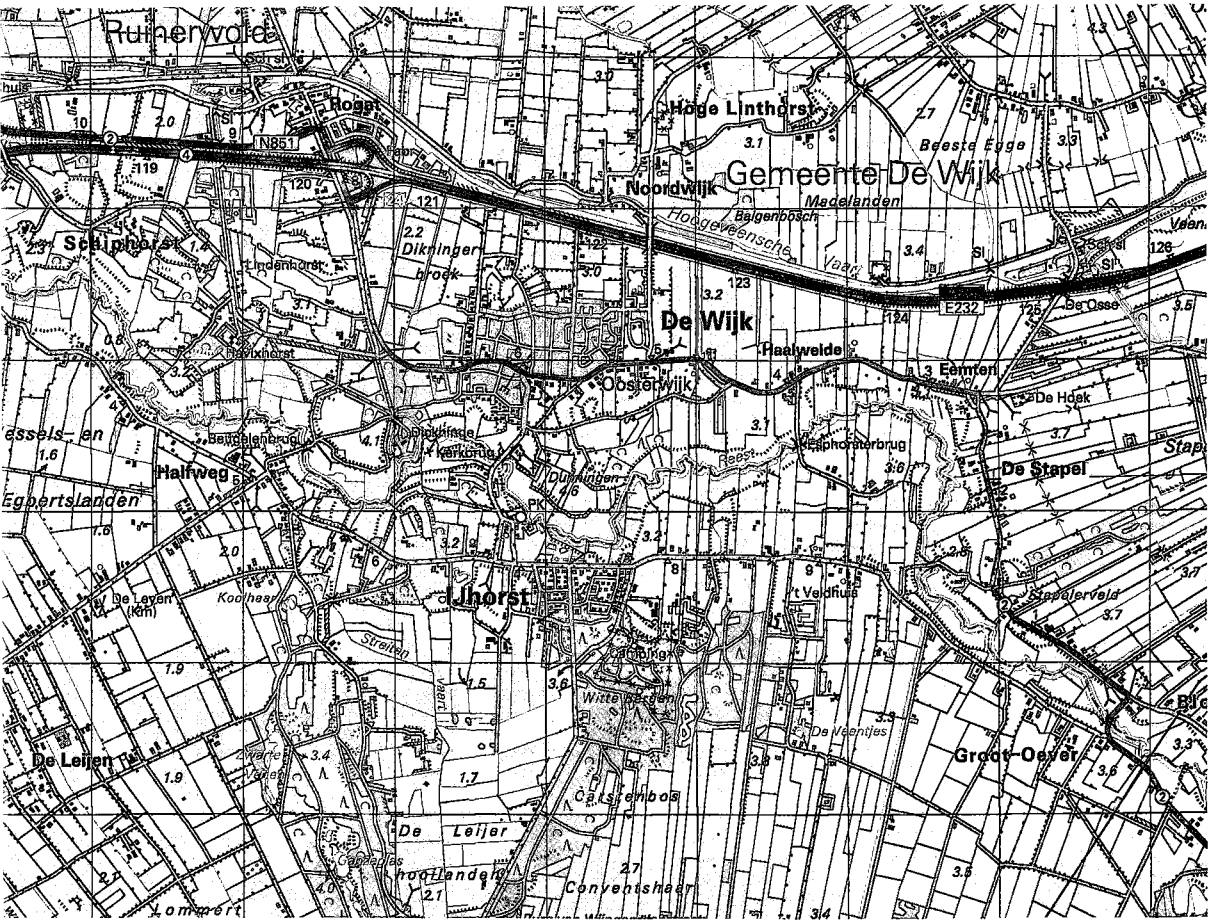

Kaart 70 **De huidige topografische kaart van De Wijk e.o.**
(Bron: Topografische Dienst Emmen)

246 - Mathias Arts, 1945, 75.

247 - OSA, 841; oppervlaktegegevens van het kadaster uit 1832 (collectie Klaassen). Wij wijken hiermee af van de opgaven van Bieleman.

2.10.1 Het decor

De ruimtelijke ontwikkeling van het Wijker hoevenlandschap werd vanaf de Middeleeuwen gekenmerkt door een noordwaarts gerichte ontginning en kolonisatie. Bij de openlegging van de noordelijke 'broeken' vormden de kernerven langs de Reest de ontginningsbasis. Ongetwijfeld vormden deze expansiemogelijkheden ook een van de redenen voor de verplaatsing in 1325 van het Benedictijner dubbelklooster van Ruinen naar haar uithof in Dikninge.[246]

De Laat-Middeleeuwse expansie in het Wijker broekenlandschap stond in schril contrast met de beperkte mogelijkheden van de Reesterven in Zuidwolde. Verdere groei vanuit de Reesterven werd hier geblokkeerd door het oligotrofe en ontoegankelijke karakter van de omringende randvenen.

Tussen beide kerspels bestonden grote verschillen in fysische gesteldheid, die zich lieten vertalen in opmerkelijke verschillen in bevolkingsdichtheid. In 1630 telde Zuidwolde slechts 4,3 inwoners per km^2, terwijl het kerspel De Wijk toen een dichtheid kende van 22 inwoners per km^2.[247]

De dekzandformaties langs de Reest vormden in de Late Middeleeuwen de vestigingsas voor de 'kernerven'. Op deze 'horsten' groeiden zij uit tot buurtschappen of erfclusters. Zo ontstonden van oost naar west een vijftal nederzettingen of gehuchten die het kerspel vanaf de Reest naar het noorden opdeelden in 5 opstrekkende markegebieden. Iedere marke beschikte zo over een evenredig aandeel in een ecotopencomplex, dat van zuid naar noord was samengesteld uit beekdalgronden langs de Reest, dekzandopduikingen en ten noorden daarvan een geaccidenteerd dekzandlandschap dat zich tot over de latere Echtinger Nieuwe Grift uitstrekte. Vanuit de nederzettingen met de bouwlandcomplexjes op de 'horsten' (dekzandopduikingen) exploiteerde men de beekdalen als hooi- en weilanden en de noordelijke 'broeken' als mandelige weidegronden en voor het verzamelen van plaggen. In tegenstelling tot Zuidwolde lagen in De Wijk dus bijna alle erven langs het beekdal temidden van hun gebruiksgronden. Daarnaast lagen zij in een midden- en benedenloopse (en dus voedselrijkere) beekdalpositie en boden de beter toegankelijke broeken ruimere exploitatiemogelijkheden dan de oligotrofe venen in Zuidwolde.

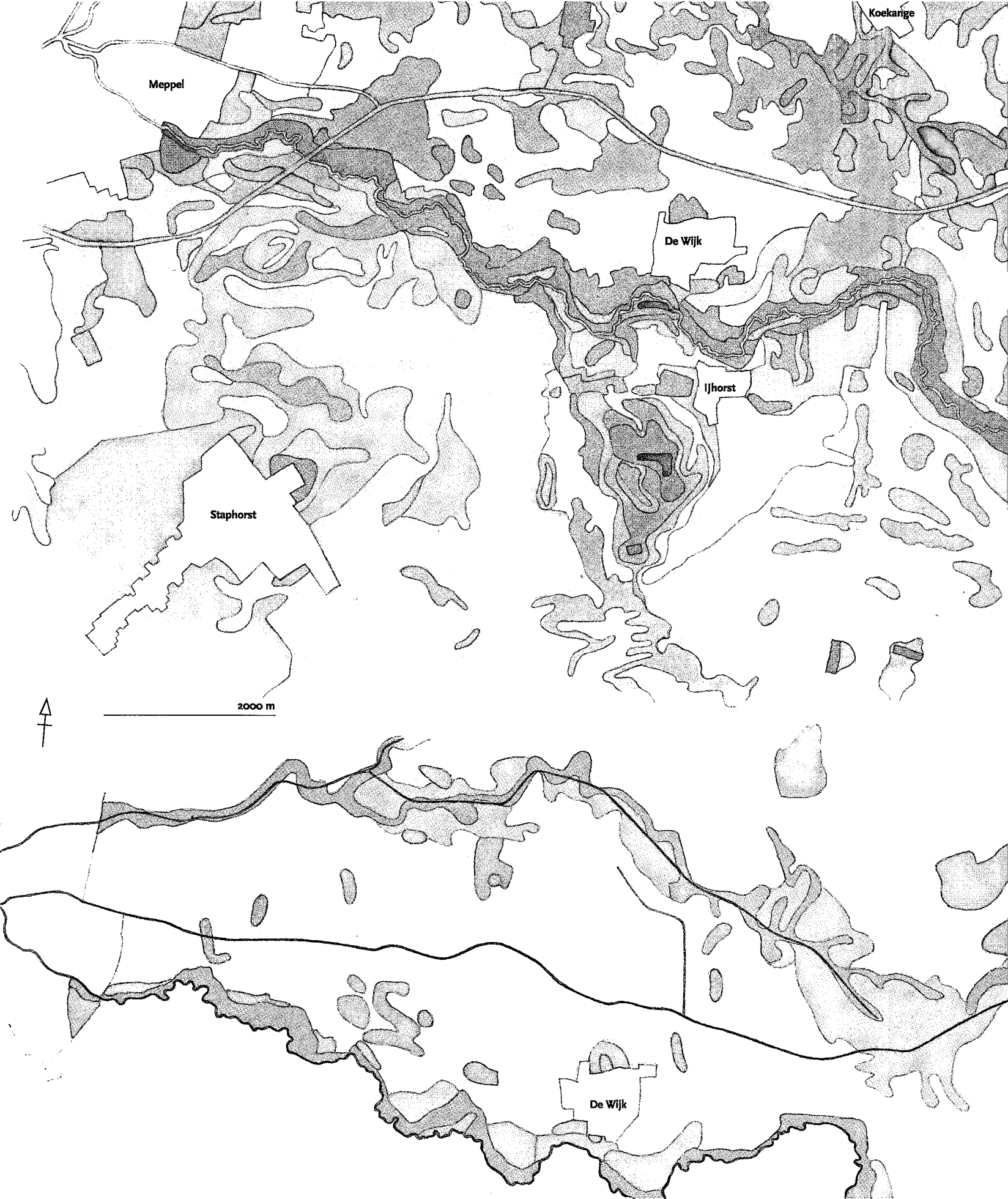
Koekange
Meppel
De Wijk
IJhorst
Staphorst
2000 m
De Wijk

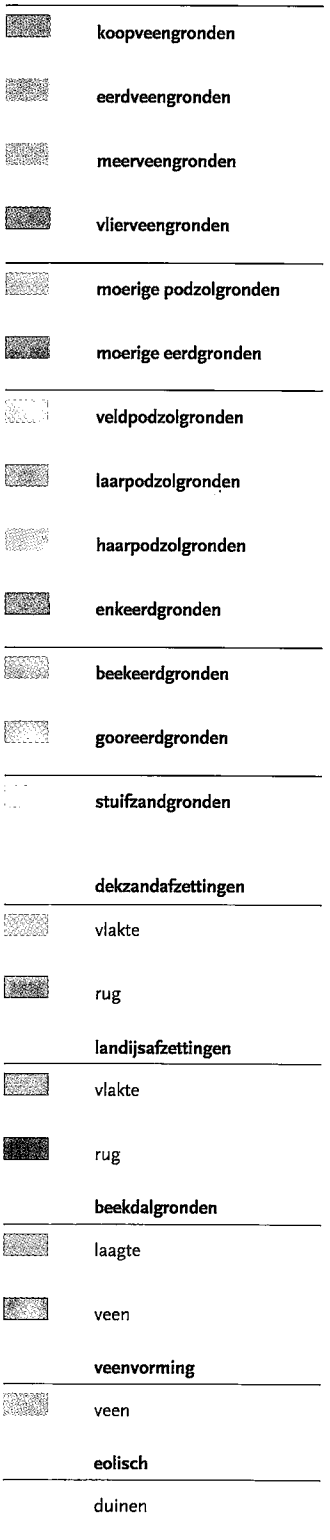

Kaart 71 **De bodemkundige structuur van De Wijk**
(Bron: Naar de bodemkaart van 1 : 50.000; 21 Oost Zwolle)

Kaart 72 **De fysisch landschappelijke structuur van De Wijk**
(Bron: Milieukartering Drenthe 1978)

Evenals Zuidwolde is ook het kerspelgebied van De Wijk waarschijnlijk vanaf de Late IJzertijd tot ver in de Middeleeuwen onbewoond geweest.[248] Er zijn uit deze periode op de horsten langs de Reest althans geen sporen gevonden die wijzen op enige vorm van menselijke activiteit. Ook het ontbreken van zogenaamde schuldmudden maakt het onwaarschijnlijk dat het gebied reeds in de 10e eeuw werd bewoond.[249] Het is daarom aannemelijk dat ook het kerspelgebied van De Wijk in ieder geval tot de 12e eeuw deel uitmaakte van de 'pagus forestensis' en ingeklemd lag tussen de venen van Zuidwest-Drenthe en Noord-Overijssel. In natuurlijke staat moet het landschap in het latere De Wijk zijn opgevallen door de zware bebossing op de horsten langs de Reest, dat naar het noorden overging in een half open broeklandschap met elzen- en berkenbroekbos en zeggeveen en een lichte eiken-berken vegetatie op de hogere delen.
Het tijdstip van kolonisatie is, zoals gezegd, niet bekend. Het goed Dikninge wordt voor het eerst in 1248 genoemd, wanneer deze 'curtis' door de Utrechtse bisschop Otto van Holland aan het dubbelklooster van Ruinen werd geschonken.[250] Waarschijnlijk inde de bisschop toen ook reeds diverse pachten en de zogenaamde recognitie-tijnzen van de andere, reeds bestaande 'kernerven'. Tegen deze achtergrond gaan we ervan uit dat de eerste vestigingen in De Wijk in de loop van de 12e eeuw hebben plaatsgevonden. Afgezien van de kloostererven in het later ontgonnen Broekhuizen, is het opvallend dat bijna alle oorspronkelijke erven in de Wijker buurtschappen op een of andere wijze tiendplichtig waren.[251] Het grootste deel van deze zogenaamde smalle en grove tienden kwam door aankoop van enkele bekende adellijke geslachten in handen van het klooster Dikninge. Het is echter aannemelijk dat deze tienden oorspronkelijk hebben toebehoord aan de Utrechtse bisschop, als landheer van Drenthe. Volgens Koops kan inderdaad worden aangetoond dat een belangrijk deel van de tienden niet allodiaal maar leenroerig was.[252]

248 - Waterbolk,1990, 357.
249 - Heringa (1985 (c); Blok, 1985, 167.
250 - Koops, 1900, 70.
251 - Koops, NDVA, 1915, 189.
252 - Koops, NDVA, 1915, 202 en 203.

253 - Koops, NDVA, 1915 en 1916, respectievelijk 188 t/m 204 en 27 t/m 33.
254 - Heringa, 1985 (a), NDVA, 69. Slicher van Bath, 1977, 274.
255 - De Jonge van Ellemeet, 1920, 92.
256 - Heringa, 1985 (a), NDVA, 77.

Het feodale en later monastieke kader zijn echter niet aanwijsbaar bepalend geweest voor de ontwikkeling van het agrarische bestaanscomplex in De Wijk. Hun invloed beperkte zich tot een financiële afroming in de vorm van een tiendenstelsel en in het bijzondere geval van Broekhuizen tot het ontstaan van een zelfstandige 'meierklasse'. De relaties die hieruit voortkwamen waren zakelijk en vormden geen blokkade voor het ontstaan van een zelfbewuste boerenstand, die er niet tegen opzag om de feodale rudimenten voortdurend aan te vechten.[253]

2.10.2 Bestuurlijke indeling

De 'buren' in De Wijk, als vertegenwoordigers van de 'nederzetting in rechte', speelden volgens de schaarse bronnen reeds in de 15e eeuw hun bevoegde rol in zogenaamde buurtuigen en in het onderhoud van wegen en waterlopen.[254] Bij zijn poging om de markestructuur van De Wijk te ontrafelen was De Jonge van Ellemeet niet geheel zeker van zijn zaak.[255] Ook het 'herhaaldelijk' overleg met de streekhistoricus W. Koops nam zijn twijfel over de status van sommige buurtschappen en landgoederen niet weg. Zijn onzekerheid werd enerzijds gevoed door zijn 'conventionele' opvatting van het begrip marke, anderzijds door de bijzondere positie van een aantal landgoederen binnen de territoriale structuur van het kerspel. In zijn nieuwe visie op de Drentse buurschappen wees Heringa reeds op de uitzonderingspositie van Havixhorst en Dikninge die particuliere eilanden vormden 'in de Drentse zee van gemeen bezit'.[256]

Kaart 73 **De markestructuur in het kerspel De Wijk volgens De Jonge van Ellemeet** (Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, Den Haag 1920)

Dat gold in feite ook voor de landgoederen Den Hof en Dunningen, die formeel weliswaar onder een markeverband vielen maar reeds vroeg een zelfstandige positie innamen. Daarnaast hebben de vroege ontginningen van de gemene broeken ertoe geleid dat de buurschappen hun taak in het gemeenschappelijk beheer verloren.
Op basis van uiteenlopende bronnen komt De Jonge van Ellemeet uit op een indeling van vijf marken. Van west naar oost onderscheidde hij achtereenvolgens Schiphorst, Dikninge, De Wijk, Haalweide en De Stapel. Over de status van Dikninge had hij zijn twijfels. Historisch kan men echter vraagtekens zetten bij deze indeling. Laat-Middeleeuwse bronnen tonen ons een veel gedifferentieerder beeld. Zo werden Dunningen en Dikninge in 1409 en Eemten in 1421 als aparte marken genoemd.[257] Ook verwante begrippen als buurschap en buren bevestigen het beeld van een fijnschaliger territoriale structuur van zelfstandige nederzettingen.[258] Bij de behandeling van de afzonderlijke buurtschappen komen we hierop terug.

Tot slot van deze inleiding nog enige bijzonderheden over de merkwaardige bestuurlijke indeling. Met het Overijsselse IJhorst vormde De Wijk vanouds een kerkgemeente. Koops veronderstelt dat De Wijk oorspronkelijk tot het kerspel Blijdenstein heeft behoord en pas in de 15e eeuw met de kerk in het naburige IJhorst tot een kerspel werd verenigd.[259] De kerk van IJhorst werd echter reeds in 1292 vermeld. Het feit van een interprovinciaal kerspel is dus geen reden om aan te nemen dat de beide Reestoevers oorspronkelijk een geheel hebben gevormd. Is de aanname van Koops juist, dan had de latere vereniging waarschijnlijk een zuiver praktische achtergrond die zich ook in het huidige landschap nog laat herkennen door een netwerk van kerkpaden en reewegen aan beide zijden van de Reestoevers. Toch is het aannemelijk dat zowel de Drentse als de Overijsselse oevers, gezien hun geïsoleerde positie temidden van het veen vroeger een geheel hebben gevormd en gelijktijdig zijn ontgonnen. De schrijver van de Narracio beschouwde Avereest in ieder geval nog als een deel van het opstandige Drenthe.[260]
Waarschijnlijk kreeg De Wijk in de loop van de 15e eeuw onder het Drentse regiem ook de status van een wereldlijk kerspel. De oudste vermelding van een schulte stamt uit 1438.[261] Eind 16e eeuw vormde De Wijk met Koekange, Pesse, Echten en Ansen één schultambt. Dit duurde tot de Franse Tijd, toen De Wijk en Koekange zich afscheidden tot een schultambt dat later overging in een gemeente.

2.10.3 Nederzetting en bedrijf

In de grondschatting van 1646 worden in De Wijk van oost naar west 7 buurtschappen

257 - Joosting, 1906, no 170 en no 233.
258 - Slicher van Bath, 1977, 260.
259 - Koops, 1886, NDVA, 101 e.v.
260 - Van Rij, 1989, 79.
261 - Koops, 1911, NDVA 209.

Het erf Ende in De Stapel

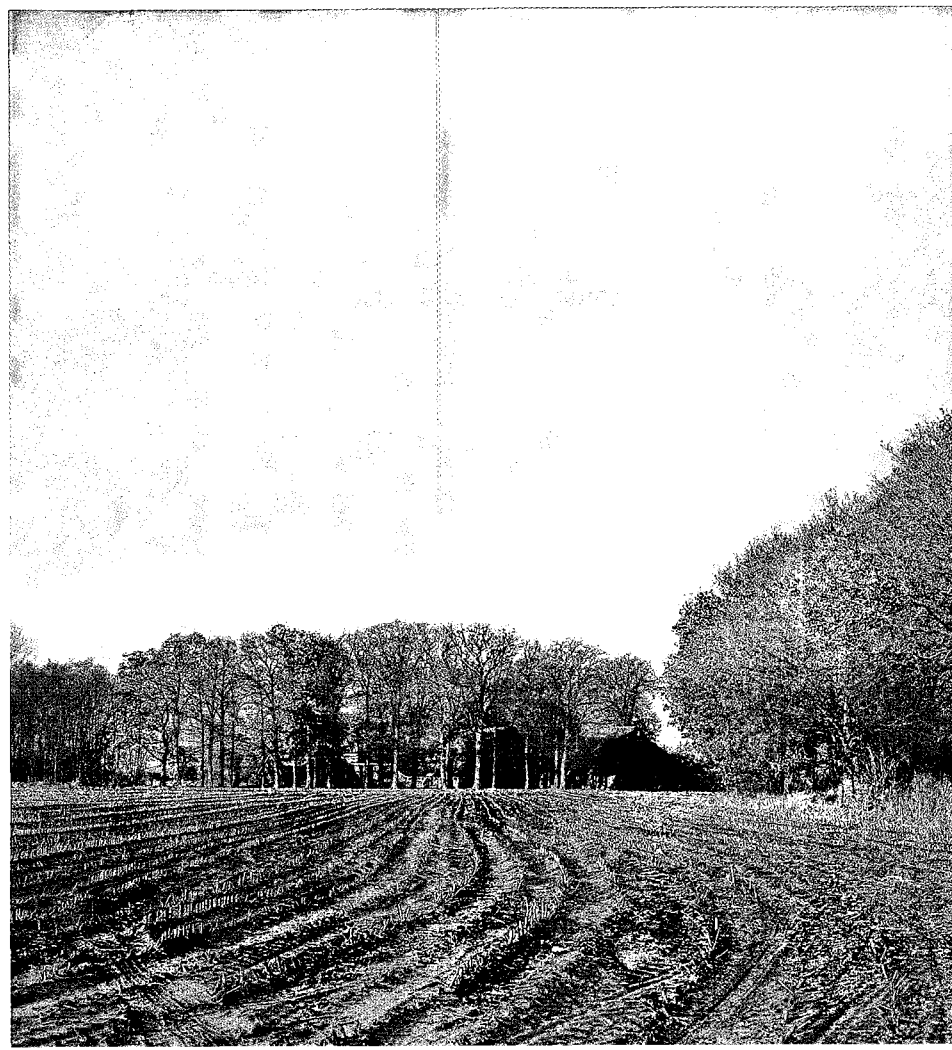

262 - Koops, 1912, NDVA,
232 e.v.
263 - Koops, 1914, NDVA, 202.

onderscheiden: De Stapel, Haalweide, Oosterwijk, Westerwijk, Dikninge, Schiphorst en Broekhuizen. Formeel behoorde Broekhuizen tot het kerspel Ruinerwold. De boerenbedrijven van dit buurtschap waren georiënteerd op de Wold Aa in plaats van op de Reest. Ook vanwege de afgelegen positie ten noorden van de Echtinger Nieuwe Grift laten we het laatstgenoemde buurtschap buiten onze beschouwing.
In tabel 49 zijn de totale taxatiewaarden van alle geregistreerde behuizingen en erven met bijbehorend grondbezit in categorieën ondergebracht. Opvallend is de dominantie van niet-agrarische bebouwing en keuterijen in Ooster- en Westerwijk. In feite was De Wijk reeds in de 17e eeuw een niet-agrarische nederzetting met vooral een dienstverlenend karakter. Van de in totaal 103 behuizingen stonden er 53 in het hoofddorp. Daarvan kwam geen enkel eigendom uit boven de 1500 car.gld. Volwaardige boerenerven van boven de 1500 car.gld kwamen alleen in de overige buurtschappen voor, waarbij het middelgrote bedrijf tussen de 1500 en 4500 car.gld. domineerde.

Op basis van de oorspronkelijke tiendenverdeling maakt Koops aannemelijk dat De Stapel oorspronkelijk uit vier erven bestond. In 1569 werden nog vier tiendplichtige erven genoemd, terwijl in het tiendregister van Dikninge in 1606 sprake was van zes erven. Deze groei zette zich door in de eerste helft van de 17e eeuw, want volgens de grondschatting van 1646 telde De Stapel toen 9 erven. In het zuiden en oosten grensde de marke aan Bloemberg en Veeningen van Zuidwolde. De erven lagen in een lineaire rangschikking op de oostelijke rand van een noord-zuid gerichte dekzandformatie evenwijdig aan het Reestdal. Naar het oosten lag het gemeenschappelijke Stapelinger Broek.
Het tweehuizige buurtschap Eemten ten noordwesten van De Stapel werd in de grondschatting ook tot De Stapel gerekend. Waarschijnlijk bestond Eemten of 'to Neempte' oorspronkelijk uit één erf, want in 1441 is sprake van het halve 'Lenten erve'. In 1646 was het Eemter erf van Hendrick Coops niet in het Stapeler Broek gerechtigd, het erf van Egbert Arens daarentegen voor 5 schaar. Pachthoeven kwamen in De Stapel nauwelijks voor. Met uitzondering van het erf dat toebehoorde aan de pastorie, werden de overige erven bewoond door de eigenaren.

	tot	< 1000	1000-2500	2500-5000	5000-7500
De Stapel	11	1	4	4	2
Haalweide/Dunningen	9	3	2	3	1
Oosterwijk	12	12			
Westerwijk	40	35	5		
Dikninge	3			1	2
Schiphorst	16	3	6	7	
Broekhuizen	12		5	6	1
	103				

Tabel 49 **Bedrijfsgrootte in de Wijker buurtschappen in 1646 naar de taxaties in carolus gulden**
(Bron: OSA 845)

In het grondschattingsregister van 1646 zijn Haalweide en Dunningen samengevoegd, terwijl zij in een eerder register uit 1642 apart werden behandeld. In de vroegste archieven van Dikninge werd Haalweide als een zelfstandige marke genoemd. Koops veronderstelt dat de naam 'Holeweide' of 'Hollewede' verwijst naar de oorspronkelijke situatie van een enkele hoeve of erf.[262] In 1646 bestond de marke uit twee keuterijen en een middelgroot erf, terwijl de westzijde werd ingenomen door het landgoed Den Hof dat net in twee aanzienlijke erven was opgesplitst. De verspreid liggende erven lagen op kleine dekzandopduikingen evenwijdig aan de Reest.

In het register van 1646 werd de hoofdplaats in Oosterwijk en Westerwijk gesplitst. De aldus ontstane indeling sluit echter niet aan op de

Kaart 74 **Schetskaart van de Wijkermarke en Dunningen van W. Koops naar de situatie in 1750**
(Bron: Topografische Atlas 142)

historisch gegroeide situatie. Koops heeft redelijke argumenten voor zijn aanname dat Dunninge en De Wijk oorspronkelijk een marke hebben gevormd. In zijn visie vormde het landgoed of de heerlijkheid Dunninge de Middeleeuwse kern van een oermarke waartoe ook het grondgebied van De Wijk kan worden gerekend. De nederzetting en de marke van De Wijk zijn van latere datum. Het is inderdaad opvallend dat de Dunningermarke veel vroeger wordt genoemd dan de Wijkermarke, terwijl latere vermeldingen de Dunninger- en Wijkermarke als een entiteit lijken op te vatten.[263] Ook het niet-agrarische karakter van De Wijk en de compacte stedebouwkundige structuur wijzen in de richting van een jongere oorsprong dan Dunninge met z'n onregelmatige nederzettingsstructuur. Opvallend in dit verband is voorts de kleinschalige en strakke opzet van de strokenverkaveling op de Wijker Es en het Hoge Veld.

In 1646 bestond het landgoed Dunningen uit een drietal behuizingen: een centrale pachthoeve van ruim 6000 car.gld. en twee annexe keuterijen. Oosterwijk en Westerwijk bestonden uitsluitend uit keuterijen, waarvan het merendeel met een zeer beperkte agrarische component. Opvallend is wel dat bijna alle huizen in het bezit waren van een aandeel in het Wijkerbroek. Dit aandeel was overigens van een zeer bescheiden omvang: 28 huizen hadden een $^1/_2$ opslag, 16 waren in bezit van 1 opslag, 6 hadden slechts een $^1/_4$ opslag en 3 $^{11}/_4$ opslag. Slechts een huis was in het bezit van 2 opslagen, terwijl twee huizen geen toegang tot het broek hadden. Daarnaast hadden 42 huizen, met uitzondering van de wat grotere keuterijen, enkele mudden bouwland in gebruik. De overige 28 huizen hadden geen bouwland in gebruik. De totale taxatie van de Wijker plaatsjes lag overwegend aanzienlijk beneden de 1000 car.gld. Slechts 4 keuterijen bereikten een waarde tussen de 1000 en 1500 car.gld. Het grootste bedrijf in De Wijk had slechts een waarde van 1757 car.gld.

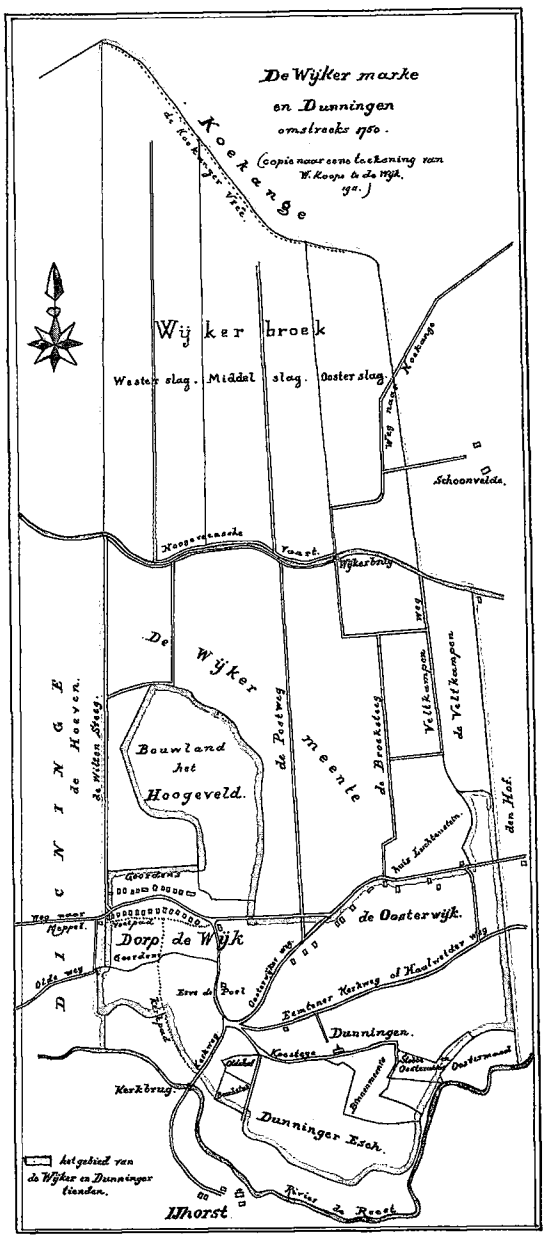

264 - Koops, 1916, NDVA, 34 e.v.

265 - OSA, 847.

266 - Joosting, 1906.

267 - Koops, 1916, NDVA, 60.

De ontginningen in Dikninge zijn in 1426 reeds zover gevorderd dat het kloostergoed door de Etstoel werd gekwalificeerd als een 'buurschap'.[264] Het oorspronkelijke grondgebied lag in een smalle strook van bijna $1^1/_2$ km tussen de Reest en de Koekanger Aa. Deze gunstige ligging tussen twee stroomdalen maakte het landgoed al in de Middeleeuwen geschikt voor allerlei ontginningsactiviteiten. De voormalige bisschoppelijke curtis langs de Reest, sinds 1325 de vestigingsplaats van het Benedictijner dubbelklooster uit Ruinen, vormde waarschijnlijk het organisatorische centrum van deze Middeleeuwse broekontginningen. Het eigenlijke kloosterterrein lag met haar bouwlanden en bosaanplanten op een forse dekzandopduiking langs de Reest. Na de confiscatie in 1603 dienden de gebouwen tot woning en werkruimte van de Landschapsrentmeester. Bij het Corpus behoorden nog twee grote boerenplaatsen, het Hoogeland en het Boschhuis, die tot 1796 in eigendom van het Landschap bleven. De landerijen van deze erven hebben in 1646 een waarde van rond de 5000 car.gld.

Tussen het kloostergoed en de latere Echtinger Vaart lagen op dekzandopduikingen in het voormalige broek drie pachthoeven waarvan de waarde rond de 3000 car.gld. schommelde. In de grondschatting staan de erven onder Schiphorst genoteerd. De bewoners van respectievelijk Bulderij, Kloeterij en Dijkstallingerhuizen werden in de kloosterarchieven 'de meiers an de diek' genoemd. Ten noorden van de Echtinger Vaart lag het buurtschap Broekhuizen, alwaar het klooster negen meierplaatsen bezat. Alle erven onder Dikninge hadden een gerechtigdheid of opslag in het nog niet ontgonnen deel van het Dikninger- en Broekhuizingerbroek.

Het huidige landgoed Dikninge vanaf de Reest

Het gebied van de havezate Havixhorst lag als een wig tussen Dikninge en Schiphorst ingeklemd. In 1371 wordt het landgoed voor het eerst genoemd als eigendom van de oude Drentse familie Van den Clooster. Via de Van Munsters kwam de havezate in 1658 in handen van het adellijke geslacht De Vos van Steenwijk, die het bijna drie eeuwen in bezit hield. Wanneer in 1644 van de Havixhorst en annexe goederen een aparte staat wordt opgemaakt ten behoeve van de grondschatting, spreekt men van 'de marcke der Havixhorst' waartoe ook de 'Cleyne Havixhorst' (de Lokkerij) en de Broeckhorst (de Braemscamp) gerekend werden.[265]

In de archiefstukken van Dikninge wordt Schiphorst reeds in de 15e eeuw als marke aangeduid.[266] Koops heeft sterke aanwijzingen gevonden dat Schiphorst oorspronkelijk uit één bezit is voortgekomen. In het begin van de 15e eeuw zou dit 'kernerf' in twee gelijke helften zijn opgesplitst.[267]

268 - OSA, 845, doleantiën
folio 296.

In de grondschatting van 1646 staan zeven erven genoteerd met taxatiewaarden van tussen de 2000 en 3000 car.gld. Verder stonden er nog twee keuterijen. De erven lagen vooral in het oostelijke deel van Schiphorst op verspreid liggende dekzandkoppen in het reeds verdeelde broek tussen de Reest en de Echtinger Vaart. Men kende hier geen opslagen of scharen, maar uitsluitend koeien-, paarden- en beestenweiden.

2.10.4 De bedrijfsvorm

Evenals in Zuidwolde waren de hogere dekzandformaties in De Wijk bepalend voor het uiteindelijke vestigingspatroon. Er waren echter ook duidelijke verschillen. In De Wijk vormde de marke-indeling een logisch antwoord op de ruimtelijke structuur van het ecotopencomplex. De markegrenzen stonden loodrecht op de van oost naar west strekkende ecotopenzones, zodat ieder buurtschap een evenredig deel kon verwerven in de verschillende kwaliteiten grond. De Wijker erven lagen ook veel gunstiger ten opzichte van hun gebruiksgronden. Grote afstanden ten opzichte van de gebruiksgronden en extra-territoriale gebruiksgronden waren hier niet aan de orde. Ook het fenomeen 'buitenlanden' kwam hier in de 17e eeuw in veel mindere mate voor dan in Zuidwolde. Duidelijke verschillen manifesteerden zich ook in de kwaliteit van de ecotopen. In De Wijk bestonden de gemeenschappelijke en niet-ontgonnen gebruiksgronden vooral uit mesotrofe broeklanden, die oorspronkelijk ten noorden van de erven lagen ingeklemd tussen de riviersystemen van de Oude Aa en de Reest. Een tweede onderscheid was de midden- en benedenloopse positie van de Wijker Reestlanden, die daardoor een overwegend mesotroof en eutroof karakter hadden.
De verhouding bouwland/groenland kwam in De Wijk in 1646 overeen met die van Zuidwolde. Op 100 ha bouwland had men slechts 50 ha groenland in gebruik. Een naar Drentse maatstaven buitengewoon ongunstige verhouding. Maar net als in Zuidwolde, zeggen ook hier deze globale cijfers weinig over de werkelijke situatie op bedrijfsniveau. Verderop zullen we zien dat in De Wijk nogal wat groenland lag 'verscholen' in de gemeenschappelijke broeklanden. In tegenstelling tot Zuidwolde werd hier in de talrijke doleanties niet geklaagd over het gebrek aan groenland, maar werd juist het ontbreken van de veldcomponent als een nadeel opgevoerd.[268] Ook het begrip bouwland was in De Wijk diffuus. Bijna 60 % bestond hier uit 'woest' of tijdelijk haverland. Slechts 40 % bestond uit regulier bemest bouwland. Deze bijzondere omstandigheden maken een vergelijking met elders in feite zinloos. Wel kan uit het voorgaande geconcludeerd worden dat ook De Wijk wat bedrijfsvorm betreft in de 17e eeuw in Drenthe een bijzondere positie innam.

2.11 De bouwlanden

In de jaren 40 van de 17e eeuw leidde de prisering of waardeschatting van de bouwlanden onder de ingezetenen van De Wijk tot grote commotie. Talrijk waren de doleanties waarmee het Landschapsbestuur bij voortduring werd bestookt om de 'hoogmogende edele heren' in Assen te overtuigen van de veel te hoge prisering, die in 1642 ten behoeve van het eerste grondschattingsregister was vastgesteld. Even talrijk waren de zwaar aangezette afkeuringen als 'grotelijck benaedielt en beswaert' en 'tegens alle billicheit', die het algehele ongenoegen moesten weergeven.

Bij de onderbouwing van de bezwaren werden vaak vergelijkingen gemaakt met de situatie in naburige kerspels. Vooral het aangrenzende Zuidwolde was een geliefd voorbeeld om de 'enorme inegaliteit' in de waardeschatting van het bouwland aan te tonen.

Zoals gezegd vormde de prisering van 1642 de directe aanleiding. Hierin werd een 'mudde rogge gesey' op 90 golt gld. vastgesteld en het 'havergesey ofte woest' op 45 golt gld. Omgerekend in de carolus gulden en de Groninger maat komt dit respectievelijk neer op 95 en 47,5 car.gld per mudde.[269] Met deze prisering vielen de Wijker bouwlanden op landschapsniveau in de hogere waardeklassen (tabel 51)
De goed gefundeerde bezwaarschriften hebben hun uitwerking evenwel niet gemist. Bij de herziening van 1646 werd het 'mudde gesaij nae de Groeninge maat' verlaagd tot 50 car.gld. Het 'havergesaij en woeste' werd uiteindelijk op de helft vastgesteld. Met deze nieuwe prisering kelderde De Wijk van de hoogste naar de onderste regionen van de bouwlandschattingen in de Landschap en kwam daarmee in de buurt van de zeer lage klassering van 40 car.gld. per mudde in Zuidwolde.
In De Wijk, exclusief Broekhuizen, werd in 1646 als bouwland geregistreerd 445 mud roggeland (43%), 103 mud haverland (10%) en 490 mud woest (47%).[270] In totaal ging het om een areaal van 1038 mud Steenwijker maat ofwel 375 ha, hetgeen overeenkwam met 18,6% van de kerspeloppervlakte (exclusief Broekhuizen). Het werkelijk ingezaaide bouwland bedroeg slechts 198 ha ofwel zo'n 10% van het kerspelgebied.
Naar bodemkundig milieu kunnen de rogge- en haverlanden duidelijk worden onderscheiden. Het 'rogge gesaij' beperkte zich tot de zandgronden, dat wil zeggen tot de horsten langs de Reest en op de overgangen naar het broek en verder op de verspreide middelhoge dekzandopduikingen in het broek. De haverlanden werden aangelegd in de lage delen van het dekzandlandschap tussen de Reestlanden en de Echtinger Vaart. Aanvankelijk waren deze natte eerdgronden en podzolen met veen bedekt. De aanduiding 'woest' kon op beide bouwlandtypen betrekking hebben.
Zo eenvoudig als het nu wordt geschetst lag het in de praktijk niet. Bij de opmeting bestond bijvoorbeeld veel onduidelijkheid wat nu wel of niet als bouwland geregistreerd moest worden. Dat gold met name voor de haverlanden die waren opgenomen in een akker-weidecyclus om de grasvegetatie op de broekveenweiden te bevorderen.[271] De discussie spitste zich toe op de vraag of de 'belmondige' landen in het broek als bouwland of als scheerweiden berekend moesten

269 - Volgens een mondelinge mededeling van J. Ennik (RAD) kwamen 415 goltgld. rond 1650 overeen met 581 car.gld.; in oppervlaktegrootte bedroeg de verhouding van de Groninger mudde tot de Steenwijker mudde 3: 4. (Bieleman en Brood, 1980).
270 - Broekhuizen wordt hier buiten beschouwing gelaten. De gegevens betreffen dus de zogenaamde Reestmarken van De Wijk.
271 - Er was hier sprake van een soort akkerweidestelsel dat vooral in randveenontginningen veel werd toegepast. Elerie, 1989, 89. Zie ook Koekange 38.

Tabel 50 **De gebruikslanden van De Wijk in 1646**
(Bron: OSA 845)

	Roggeland			Haverland			Woest			Hooiland	Schaar	Koeweide	Opslag
	mud	schat	spint	mud	schat	spint	mud	schat	spint	dagmaat			
De Stapel	102	0	1	31	1	1	43	0	2	54,5	67	18	
Haalweide	57	1 0	3	13	2	3	93	2	0	49,5		2*	15
Schiphorst	143	3	3	29	1	0	244	1	1	61,75	7	36,5	3
Oosterwijk (Dunninge)	20	1	3	4	1	0	5	0	1	2			9 9/16
Westerwijk	61	0	2	10	1	2	49	0	2	16			19,5
Dikninge	60	3	2	14	0	0	55	0	0	22		10	
Totaal	445	1	2	102	3	2	490	9	2	205,75			
Totaal bouwland:	1038 mud = 375 ha												

272 - OSA, 845, doleantiën folio 288.

273 - OSA, 84,5 doleantiën folio 320.

De Wijk	50 car. gld.
Zuidwolde	40 car. gld.
Havelte	140 car. gld.
Vledder	112 car. gld.
Wapse	80 car. gld.
Uffelte	160 car. gld.
Dwingeloo	160 car. gld.
Lhee/Lheebroek	126 car. gld.
Diever	70 car. gld.
Wapserveen	20 car. gld.

Tabel 51 **Enkele waardeschattingen van bouwlanden per mud in Zuidwest-Drenthe in 1646** (Bron: OSA 844 en 845)

worden. Zo klaagde de schulte Albert Cuick, als eigenaar van het erf Den Hof in de Haalweide dat ".. alle belmondige landen omtrent gemeten sijn ten diele wel in geen thijn twalf ja vijfthien jaren geseit.." waren geweest.[272] In zijn optiek waren het dan ook geen bouwlanden maar 'bieste- en peerdeweiden'.

Ook elders in De Wijk onderstreepten de ingezetenen de zeer slechte kwaliteit van deze woeste landen, ".. die in vijff ofte sesthijn meer jaren waren ten diele nijet geseit sijn gewest en als weer met heide en gagel belopen..". Volgens hen ging om gewone 'biesteweiden' die zelfs ".. mede geplagget worden voor het ordinaris roggengesaij in mes daer van te onderholden..".[273] Men verzocht het Landschapsbestuur dan ook

	Meting van Claes Stiep 1640		Meting van Bartholomeus v/d Burgh 1641	Meting van Carst Peters 1642		
	Bezaaid (incl. haverland)	Woest	Bezaaid	Roggeland	Haverland	Woest
De Stapel	77-0-1-9	47-0-0-4	48-3-1-2	109-3-3-4	31-2-3-8	46-1-0-1
Dunninge	72-1-2-0	59-0-0-9	27-2-0-1	104-0-3-9	23-3-2-4	125-0-2-0
De Wijk	43-3-2-9	73-0-0-2	30-3-1-5	39-3-1-1	5-1-0-6	32-3-3-4
Dikninge	65-2-0-6			41-0-0-7	14-0-2-3	54-1-0-4
Schiphorst	73-2-0-2	135-3-2-3	163-1-2-7	158-0-2-8	30-1-3-7	248-0-1-4
Broekhuizen	98-0-2-6	117-3-1-0		129-1-2-9	52-2-3-1	226-1-3-9
Ter Haverst			31-1-1-9			
	430-2-2-2	432-3-0-8	301-3-2-8	582-2-2-8	158-0-3-9	733-0-3-9
					totaal	1474-0-2-0

Tabel 52 **Metingen van bezaaide en woeste landen in het kerspel De Wijk; in mud - schepel - spint en - roede** (Bron: OSA 845)

om in de prisering 4 mud 'woestlant' gelijk te stellen met een 'beestenweide', zoals die ook in het naburige Zuidwolde onder het 'waerdiel ofte opslag' waren vastgesteld. Ook de schulte Cuick voelde zich zeer benadeeld door registratie van zijn beestenweiden als belmondige haverlanden. Hij rekende voor dat twee mud belmondig land in zijn ontgonnen broek overeenkwam met een 'koeweide' van *f* 100,–. Zijn werkelijke opslag in het broek bestond echter uit 4 koeien en 2 paarden, "..sijnde tesamen seven scheren.." à *f* 56,–. Volgens de berekening van belmondig land zou hij uitkomen op wel *f* 90,– per scheer. Wegens deze 'grootlijkck en meerder dan beswaert' verzocht de schulte om zijn 'woest' gemeten weilanden als 'scheerweiden' te registreren, overeenkomstig zijn werkelijke opslag.
Het opmerkelijk hoge percentage 'woest' in De Wijk (47%) laat zich dus voor een deel verklaren door de belmondige haverlanden in het broek, die in feite als weidelanden werden gebruikt. Maar ook een deel van het 'ordinaris bouwlant' op de hogere dekzanden viel onder het geregistreerde 'woest'. In tegenstelling tot de belmondige haverlanden werd dit door de Wijkers wel als bouwland beschouwd.[274] Als reden voor dit schrale bouwland voerden de ingezetenen aan, dat zij in het kerspel "..geen oft heel weinigh velt hebben om plaggen oft beeste op te voeden..".
Dit algehele gebrek aan veldgronden vormde de zwakke schakel in het landbouwsysteem van De Wijk, dat volgens de supplianten in de overige gebruiksgronden wel voldoende was voorzien. Inderdaad was met uitzondering van De Stapel de schapenhouderij hier nagenoeg afwezig en vormde dus niet zoals elders in Drenthe de solide basis voor de vruchtbaarheid van het bouwland. Men was in de Wijker buurtschappen volledig afhankelijk van de rundveestapel en de 'afroming' van het broekland tussen de Reestlanden en de Vaart.
Waarschijnlijk vormde het ontbreken van de veldcomponent voor het Landschapsbestuur een zwaar argument om af te zien van de hoge prisering van 1642.

2.11.1 De opmetingen van 1641 en 1642

Het onduidelijke onderscheid tussen 'belmondig' haverland en weiland werkte door in de eerste opmetingen van de bezaaide en woeste landen. In het najaar van 1640 begon de landmeter Claes Stiep met de opmeting en kartering van het bouwland. Zijn werk kwam niet af en werd in het jaar daarop voltooid door Bartholomeus van de Burg. De resultaten van beide opmetingen voldeden kennelijk niet want in 1642 werd de landmeter Carst Peters belast met een geheel nieuwe opmeting. Het areaal van het door hem opgemeten bezaaide land week nauwelijks af van de voorgaande opmetingen. De grote verschillen zaten in het areaal 'woest'. Zo registreerde Peters bijna 70% meer aan 'woest' bouwland. Het is niet ondenkbaar dat Peters andere instructies had ontvangen om bijvoorbeeld ook de permanentere weilanden als 'belmondig' haverland te registreren. Duidelijke verklaringen zijn er niet, omdat de verschillen zich vooral in Dunninge en Schiphorst manifesteren, terwijl de arealen 'woest' in De Stapel en Dikninge/De Wijk nagenoeg overeenstemmen.
Soms ontstond er ook onenigheid op de hoger gelegen zandkampen over het onderscheid 'woest' en weiland. Zo voelde Harmen Jans ten Stapel zich 'grotelic vercortet' omdat ".. verscheijden van zijne weijdelanden, in sijn bouwlant liggende, gemeten sijn voor geseij..". Het ging hier waarschijnlijk om een incident dat berustte op een verkeerde waarneming, die mogelijk in de hand werd gewerkt door de late opmeting in november of het micro-reliëf ter plekke.
Alleen van de opmetingen van Claes Stiep in het najaar van 1640 zijn kaarten nagelaten. Vergeleken met de karteringen die door Carst Peters werden uitgevoerd in Zuidwolde, hebben die van De Wijk slechts een beperkte gebruikswaarde. In de eerste plaats zijn de karteringen

274 - OSA, 845, doleantiën folio 296.

niet voltooid en geven dus ook geen volledig ruimtelijk beeld van het 17e-eeuwse bouwlandencomplex. Een ander nadeel is het ontbreken van een noordpijl of windroos, waardoor de geografische plaatsing wordt bemoeilijkt. Vooral de aparte schetsjes van de 'woest' liggende percelen maken een plaatsing op het minuutplan van 1824 in veel gevallen onmogelijk. De structuur van de grotere bouwlandcomplexen zijn over het algemeen wel op het minuutplan te herkennen. Ondanks genoemde nadelen bieden ook de Wijker bouwlandkarteringen een schat aan informatie over het veldnamencomplex in relatie tot het grondgebruik en de bodemgesteldheid. Bovendien geven zij een globaal inzicht in de verspreiding en de ligging van de haverlanden en het 'ordinaris bouwlant'.

Alleen het zuidelijke deel van de bouwlanden van De Stapel werd door Claes Stiep in kaart gebracht. Van de resterende 30% kennen we slechts de veldnamen en de oppervlakten. De karteringen van de bezaaide en woeste landen laten een duidelijke tweedeling zien. Langs het Reestdal lag het kampencomplex op de horsten en voor een deel in de tussenliggende depressies; in het broek lagen de zogenaamde veenlanden.
Het veldnamencomplex van de eerste categorie bestond vooral uit 'kamp'-namen als Voscamp, Horstcamp, Camp, Campge en Oppen camp. Daarnaast toponiemen met verwijzingen naar de hoogteligging, Witte haer, de Witte berg en Horst. De samenstellingen met 'haar', 'horst' en 'berg' verwijzen naar de dekzandopduikingen;

Kaart 75 **De bouwlanden van De Stapel in 1640**
(Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

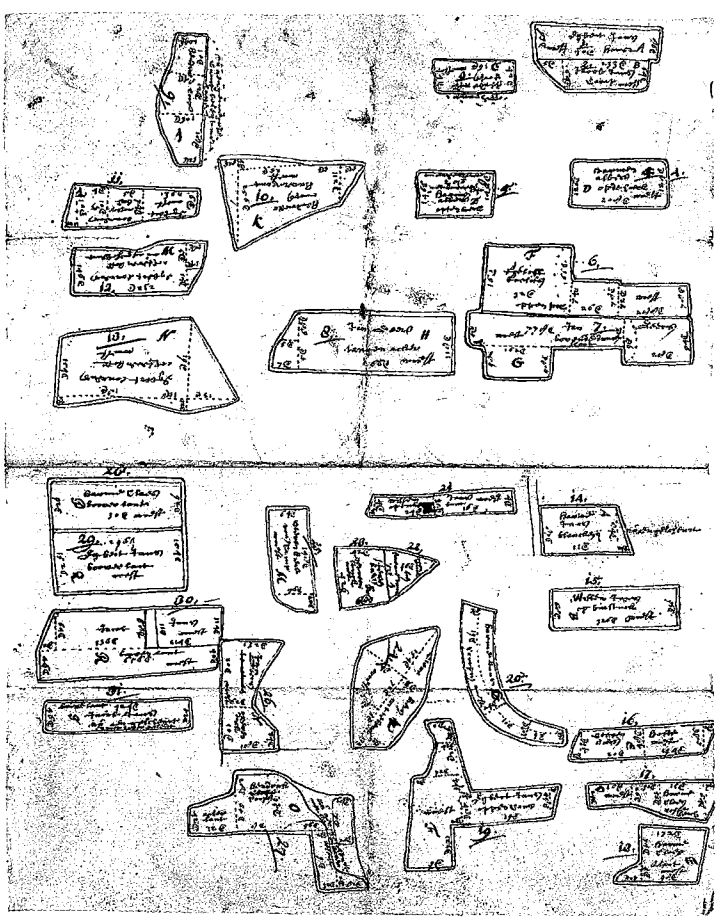

Blad 1

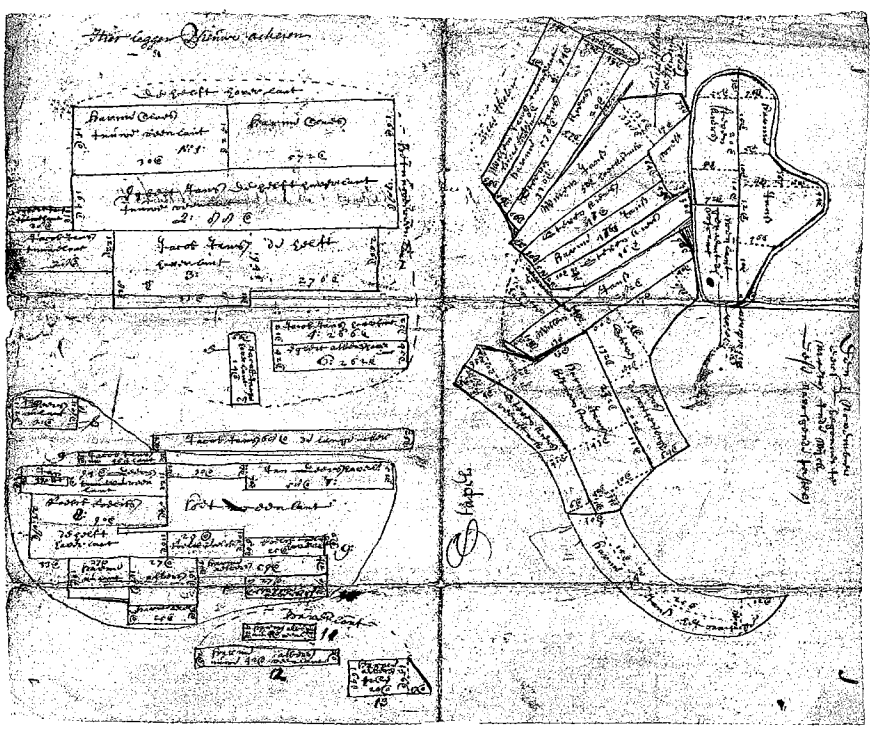

Blad 2

de aanduiding 'witte' verwijst naar de bleke kleur van de zandondergrond, die weinig podzolering heeft ondergaan.[275] Op de bodemkaart van 1 : 10.000 worden de kampen langs de Reest in De Stapel onderverdeeld in gooreerdgronden (tZn43) en laarpodzolgronden (cHn). De eerste worden gekenmerkt door een humeuze bovengrond van slechts 15-30 cm, welke direct rust op een gebleekte ondergrond. De kampen van deze bouwlanden lagen in de laagten tussen de dekzandruggen en hebben een relatief hoge grondwaterstand (GWT III en IV). De laarpodzolgronden liggen veel hoger, hebben een dikkere eerdlaag (30-50 cm) en een lagere grondwaterstand (GWT VI en VII).[276]

Het naast elkaar voorkomen van 'berg' en 'horst' duidt op de typische overgangspositie van De Stapel van het Zuidwoldse 'bergenlandschap' naar de grootschaliger 'horsten' structuur van De Wijk. Op de overgang naar het broek en in de laagten tussen de horsten lagen percelen met toponiemen als Veenstuck en 't Nuwe lant. Het oorspronkelijke micro-reliëf is thans voor een deel weggewerkt door latere vergravingen.

De bouwlanden in de eerste categorie worden in de doleanties aangeduid als het 'ordinaris bouwland' of het 'rogge gesay'. Veel van deze 'zandlanden' hadden een onregelmatige perceelsvorm omdat zij de contouren van de dekzandopduikingen volgden. De grotere kampcomplexen waren waarschijnlijk omringd door gemeenschappelijke houtwallen. Om de woest liggende kampen werd met een dubbele belijning de omwalling consequent aangegeven.

Als tweede categorie kunnen de veenlanden in het broek worden onderscheiden. Deze vielen min of meer samen met de zogenaamde haverlanden. Hier vinden we veldnamen als Veenlant, Nulant, 't Nuwe veenlant, Lange acker, Polle, Boverlant en Overendijck. De haverlanden onderscheiden zich overwegend door een rechthoekige structuur. Polle zou kunnen verwijzen naar een kleine hoogte in het broek.[277]

Het later opgemaakte 'verbael' geeft voor het niet-gekarteerde deel van De Stapel geen uitsluitsel over de ligging van de benoemde percelen. Wel wordt aangegeven op welke percelen haver wordt verbouwd. Dit zijn de (Hoge) Blancke nij, het Achterlandt, Aant Breestuck en de Robbe Oermaet. De overige toponiemen zouden dan op de hogere delen thuishoren: het Voorstuck, de (Lutteken) Oostercamp, de Vossebargh, het Binnenstuck, de Corte- en Langecamp en het Cleyne stuckgen.

De karteringen van Haalweide en Dunningen bestaan uit enkele grote complexen en daarnaast uit een grote verzameling van afzonderlijke perceelschetsen. De laatste is moeilijk plaatsbaar in groter verband, laat staan op het minuutplan

De Dunninger esch vanaf de Reest

275 - Schönfeld, 1980, 61.

276 - Stiboka, 1981, 60 en 61.

277 - Schönfeld,1980, 38.

Kaart 76 **De bouwlanden van Haalweide en Dunningen in 1640** (Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

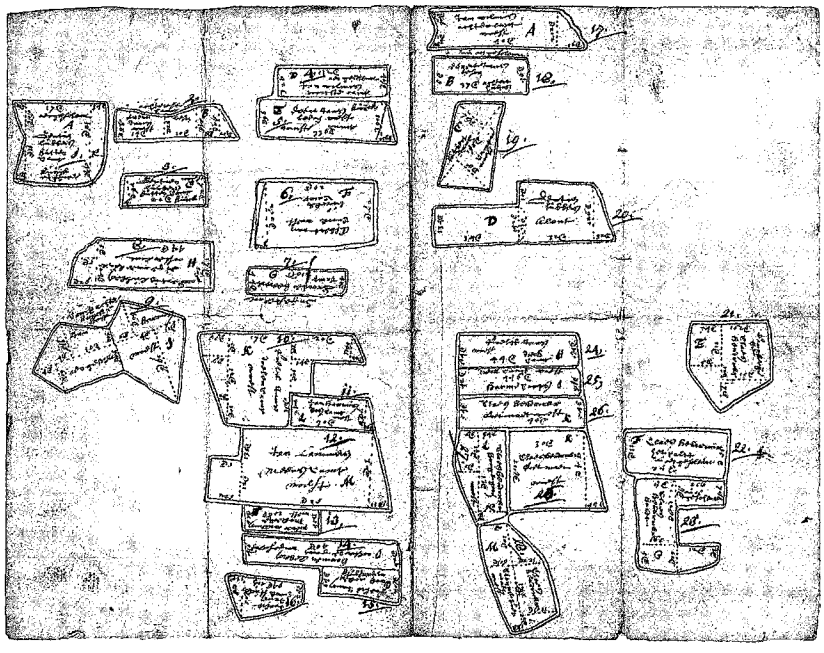

Blad 1

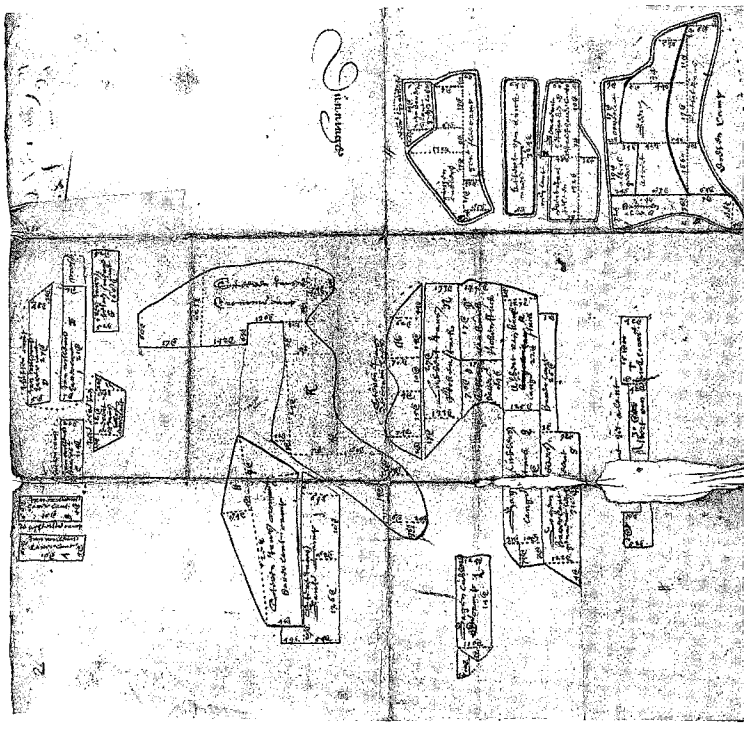

Blad 2

Blad 3

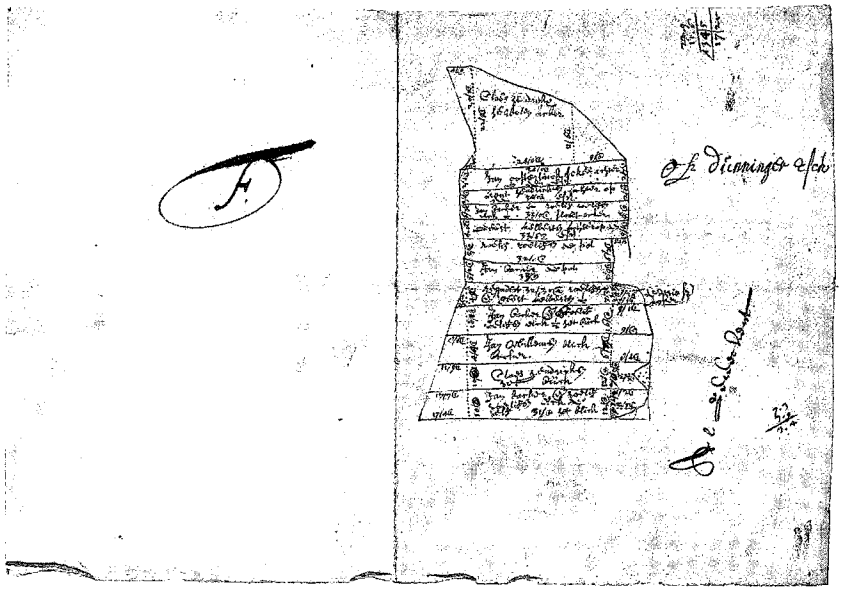

Blad 4

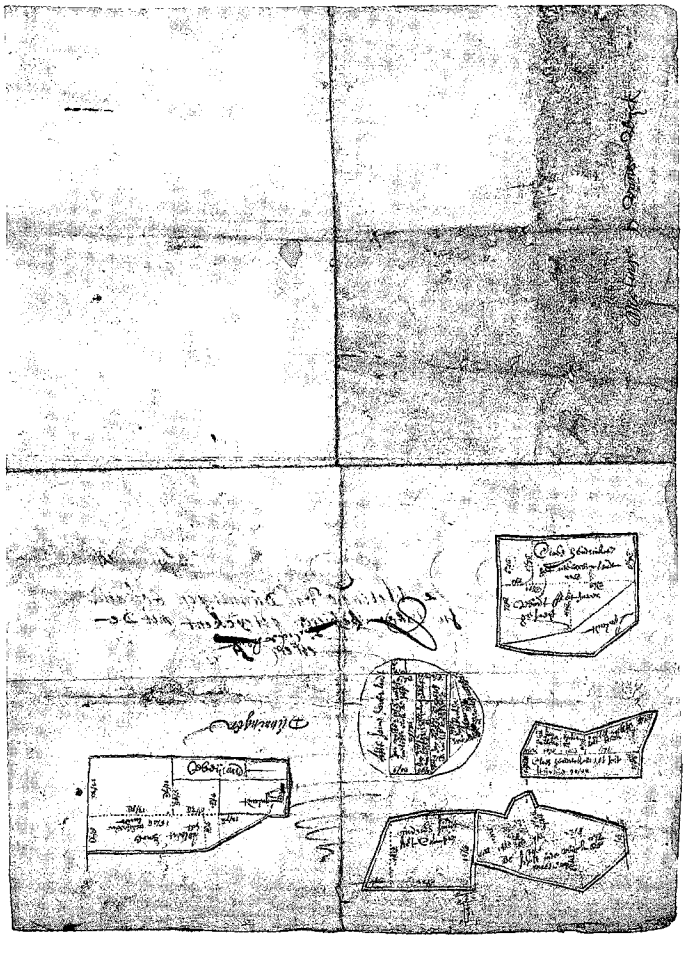

van 1824. Bij de grotere complexen langs de Reest lukt dat wel.
In de Haalweide volgen de zeer onregelmatige en afgeronde contouren van de Cromcampen de natuurlijke lijnen van een forse dekzandopduiking. Even verder liggen de Rickstucken ingeklemd tussen de Craenhals aan de oostzijde en de Lange stucken in het westen. Ook hier volgen de krommingen van de perceelsgrenzen het natuurlijke reliëf. Bodemkundig vallen deze kampcomplexen samen met zogenaamde Laarpodzolgronden met een humusdek van 30 tot 50 cm.
Duidelijk herkenbaar is het bouwlandencomplex van de Dunninger esch, die later ook wel Wijker esch werd genoemd. De aan het beekdal grenzende es valt bodemkundig gezien exact samen met de dikke eerdgronden (z EZ 43). Deze hebben een humusrijke bouwvoor van 50 tot 80 cm en een lage grondwaterstand. Van oost naar west kunnen op de 17e-eeuwse karteringen 12 percelen worden onderscheiden: aan de oostzijde uitlopend in een punt de Heubelen acker; vervolgens drie percelen Achter op den Esch, van elkaar gescheiden door de Sloodt acker; dan twee percelen met de veldnaam De Pol; en tenslotte de Vriesenacker, die aan de westzijde worden begrensd door vier percelen op Het Blick.
De kleinere complexen en de afzonderlijke percelen hebben overwegend toponiemsuffixen op -camp, -lant, -stuck en in mindere mate -acker. In tabel 52 zijn naast de veldnamen op de karteringen, ook die van de verbalen van 1640 en 1641 ondergebracht.
De betekenis van veel veldnamen is vaak moeilijk te achterhalen. Soms biedt een directe verwijzing naar de vorm van een perceel uitkomst. Dat is bijvoorbeeld het geval met de Clomperen acker en de s-vormige Craenhalse. Het Hardt zou een verwijzing kunnen zijn naar moeilijk te bewerken, stevige grond. 'Doel' van Doelencamp is etymologisch verwant met dal en kan hier worden opgevat in de betekenis van greppel of grensscheiding.[278]

Op de Dunninger esch komen verschillende verwijzingen voor naar het (voormalige?) microreliëf. Zo is 'heubel' van de Heubelen acker waarschijnlijk synoniem met heuvel en verwijst De Pol naar een zandheuveltje of kleine hoogte.[279] De veldnaam Het Blick heeft vermoedelijk een vegetatieve achtergrond. Op de zandgronden wordt het toponiem 'blik' wel in verband gebracht met Zilverschoon (Potentilla anserina).[280] Op kale plekken in een grasland kan dit kruid snel een plaats veroveren.[281] Als braakflora kwam het vaak voor in combinatie met Russen en andere Cypergrassen. Het is daarom heel goed denkbaar dat Zilverschoon met zijn aaneengesloten bladrozetjes in het vroege voorjaar snel kon oprukken temidden van de vertrapte braakflora op het 'woeste' bouwland.
Bijzondere aandacht vraagt het toponiem Woerte van een blokvormig bouwlandperceel aan de westzijde van de Dunninger esch. Het bewuste perceel werd niet gekarteerd, maar is wel terug te vinden in het verbaal van 1640. In het noorden grensde De Woerte aan de Oldehof, een driehoekig perceel dat volgens Koops in een register uit 1758 werd omschreven als ".. de olde huisstede van Dunningen met het goortien".[282] In het midden van de vorige eeuw zouden hier nog duidelijke sporen van oude grachten aanwezig zijn geweest, terwijl in het daaraangrenzende Boschstuk voortdurend 'dikke ouderwetsche metselsteenen' naar boven werden geploegd. Koops spreekt dan ook het vermoeden uit dat vóór de 16e eeuw het adellijke huis Dunningen in de Oldehof en het aangrenzende Boschstuk heeft gelegen, aan het begin van de es, "..terwijl ook waarschijnlijk toen de geheele Dunninger esch bij het huis behoorde, en door de onderhorigen werd gebruikt, te meer wijl in vroeger tijd het blijkbaar de gewoonte was de huizen te plaatsen in de nabijheid van goeden hoogen bouwgrond."[283]
Door Smit en Wieringa wordt 'woerd' tot de oudste bouwlandtoponiemen gerekend en die waarschijnlijk een oorsprong heeft die teruggaat

278 - Schönfeld, 1980, 136.
279 - Schönfeld, 1980, 38 e.v.
280 - Schönfeld, 1980, 51 e.v.
281 - Weeda e.a., 1987, deel 2, 80 en 81.
282 - Koops, 1913, NDVA, 93.
283 - Koops, 1913, 93.

tot in de Middeleeuwen. Woert-toponiemen komen dan ook alleen voor in de oudere esdorpen.[284] Smit ziet het toponiem zelfs als een van de 'troselementen' die zouden verwijzen naar het agrarische bestaanscomplex uit de Vroege Middeleeuwen.[285] In zijn visie vormt het toponiem in combinatie met de oude hofplaats(en) de 'kiemcel' van de nederzetting. Ook 'brink'-toponiemen rekent hij tot de zogenaamde troselementen die verwijzen naar een zogenaamd Wald-Vieh Wirtschaft, die aan de eigenlijke escultuur voorafging. In dit verband is het opmerkelijk dat even ten noordwesten van de Oldehof de Ringe brinck lag die in het verbaal van 1641 als bouwland wordt genoemd. Het bewuste perceel ligt op een duidelijke bult ten zuiden van de huidige bebouwing en het kerkhof

284 - Smit e.a., 1977, 132 e.v. In het grote rivierengebied wordt 'woerd' in verband gebracht met een al of niet natuurlijke geringe terreinverhoging die zich van de omgeving onderscheidt; in de zandstreken heeft de naam een geheel andere betekenis (Schönfeld, 1980, 42).

285 - Smit 1984, 375 e.v.

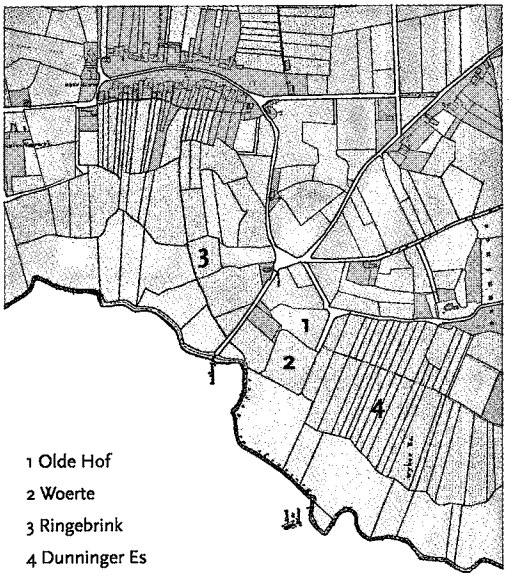

1 Olde Hof
2 Woerte
3 Ringebrink
4 Dunninger Es

Kaart 77 **De middeleeuwse trostoponiemen van Dunningen in 1640** (naar het minuutplan van 1832)

Tabel 53 **De bouwlandtoponiemen naar buurtschap** (Bron: OSA 845)

De Stapel	
Voscamp	Witte Haer
Nuwe lant	Witte berch
Keetes berch	Veenstuck
Broeckstuck	
Het nuwe veenlandt	
Haverlant	Langeacker
Woest	
Horst	Blanckenlij
Oppencamp	Op de binstuck
Op de hoeck	Vosseberch
Oppenpol	Opt nuwelant
Boven de dwarssloot	Veenstuck
Lange acker	Witte berch
Nuwe camp	Voscamp
Havercamp	Boove lant
Achteren hof	

Dunningen		
De achterste camp		
haverlant		
Huttencamp	Hogevelt	Bovencamp
Smengelant	Lienacker	Dijckcamp
Cromme lant	Slecamp	De Fooren
Ganse camp	Maesegge	Vosacker
Craenhalse	Barckershof	Rondecamp
Rickenstuck	Doelencamp	Clompers acker
Langestuck	Maetenscamp	Giertens
Dunninger Esch		
Woert		
woest		
Huttencamp	Meens camp	Alant
Achterste camp	Molderije	Ramakerije
Vorenste camp	Achter de gorens	Hardt
Burcken camp	Vosacker	Dicke camp
Ooster lant	Hoeckstuck	Rietmaet
Camp achter Struickhof	Achterlant	Hooge goorn
Doelencamp	Achter 't huys	Cleijne Rietmaet
Voscamp		

en heeft een dikke humusrijke bouwvoor. Aan de noordzijde grensde de Ringe brinck aan het Barglaand, eveneens een oud bouwlandcomplex dat reeds in 1409 wordt genoemd.[286] Dit laatste complex werd aan de noordzijde weer begrensd door een brink die nu in het centrum van het De Wijk is opgenomen.
We hebben nu dus drie toponiemen die tot de troselementen van Smit gerekend kunnen worden. Dit kan impliceren dat Dunningen als nederzetting veel ouder is dan wij tot dusver hebben aangenomen. Toch is het niet aannemelijk dat de oorsprong van Dunningen in de Vroege Middeleeuwen ligt. Van brink-toponiemen is bekend dat deze vrij recent kunnen zijn. Zo komen deze ook voor in de Laat-Middeleeuwse randveenontginningen.[287] Met woert-toponiemen ligt dat anders. Zoals eerder opgemerkt komen deze alleen voor in de oudere esnederzettingen. Maar ook hier geldt dat de oorsprong niet per se in de Vroege Middeleeuwen hoeft te liggen.
Bij toponiemen, als verklaring voor de genetische oorsprong van een nederzetting, gaat het vooral om het veldnamenpatroon in relatie tot de ruimtelijke structuur. In het geval van Dunningen moeten we dan denken aan een oorsprong die tenminste teruggaat tot in de 12e eeuw, terwijl een hogere ouderdom niet is uitgesloten. Waarschijnlijk is wel dat het adellijke hof Dunningen met de bijbehorende woerd de kiemcel is geweest voor de latere esnederzetting en het veel latere De Wijk.
Ook de plaatsnaam op -ingen sluit een hogere ouderdom niet uit. Slicher van Bath vond

286 - Koops, 1914, NDVA, 211.

287 - Deel I, 5.1.1.

De Wijk
Hoogevelt
Haverlant
Achterse Dwars acker

woest (De Wijk/Dickninge)
Broeckstuck
Hoef
Hardemaat
Havercamp
Roggencamp
Lange Stuck
Russen stuck
Op Dickninger camp
Hooge holt
Middelste stuck

Dikninge
De camp (haverlant)
Den Hof (haverlant)
Harde moot (haverlant)
Westert
Houwen holt

Schiphorst (incl. Havixhorst)

Vornste camp
Achtervoorste camp
(haverlant)
Achterste camp
'nuwe campie (haverlant)
Broeck camp (haverlant)
Cleyne camp
Velt camp
Nuwe camp
Camp bijt huijs (haverlant)
Cromme camp

't Goore stuck
Haerstuck
Dirkx camp
Gebberije
Het middelste stuck
(haverlant)
Veltcamp
Lienlant
Achter op Dirkx camp
Lange camp

Broeck camp
Dorhorst (haverlant)
Ronde camp
't Gooren stuck
Sielevoort camp
De stardt
Meulen berg
Het oude Haverlant
Cloosterstuck
Achterstuck

woest
Meulencamp
Smalle gier
Gooren stuck
Achter het gier
Leegecamp
Groote camp
Voorste camp
Op achterste stuck
Hooge lant
Veltstuck
heijde camp
Hutten camp

Achterste Nijelant
Middelste Nijelant
Voorste Nijelant
Sielevoort
Camp voor de deur
Gooren stuck
Middel stuck
De Gier
Meulen camp
Het veenties
Boucamp
Ganse camp

Coops camp
Beneffens de ruigoorn
Voort hof
't Westerste lant
Cuijpenstuck
Dijckstuck
Melckbrinck
Bleeckhof
Goornacker
Coelant
Binnenlant

vooral rond Denekamp veel ingen-namen die dateerden uit de 8e eeuw, maar die niet in verband kunnen worden gebracht met prehistorische vondsten.[288] Maar ook hier geldt dat de plaatsnaamkunde geen absolute zekerheid kan verschaffen, zoals blijkt uit het naburige en waarschijnlijk veel jongere Veeningen.

Dunningen zou overigens zijn afgeleid van 'dung' als nevenvorm van donk of duin, in de betekenis van zandige opduiking in een moerassig terrein.[289] Tenslotte zouden we dit tamelijk lange intermezzo willen besluiten met de opmerking dat alleen oudheidkundig bodemonderzoek ons meer kan vertellen over de oorsprong van Dunningen.

In De Wijk (Westerwijk) lagen de bouwlanden in hoofdzaak op het Hooge Velt. Dit escomplex strekte zich ten noordoosten van de lineaire bebouwing uit in het Wijkerbroek en had een zeer herkenbare vorm. De natuurlijke basis van dit bouwlandcomplex werd gevormd door een rugformatie van dekzand, dat zich in de vorm van een omgekeerde komma enkele meters boven het broekland verhief. In de kern van het sikkelduin lag een veentje dat in de 17e eeuw nog niet was ontgonnen, maar op de kadasterkaart van 1827 als laagwaardig hooiland staat aangegeven. Waarschijnlijk is hier sprake van een uitwaaiingskom die later met veen werd opgevuld.[290]

Op de kartering van 1640 staan in de afzonderlijke percelen van het Hoge Velt alleen de eigenaren genoteerd. Daarnaast wordt nog aangegeven of een perceel 'woest' ligt of als haverland wordt gebruikt. De totale oppervlakte van het bouwland op het Hooge Velt bedroeg 41 mud ofwel 15 ha. Hiervan lag slechts 1 ha woest.

Verschillende Wijkers hadden ook bouwlandbezit in Dunningen en omgekeerd hadden eigenaren in het laatste buurschap bouwlanden in Westerwijk. Naast het Hoogevelt worden in het verbaal van 1641 ook het Bargelandt, de Ringebrinck, de Huynich (?) horst, Achter de goorns en de Wolf.. (?) als bouwland opgegeven.

In Dikninge beperkten de echte 'santlanden' zich tot de dekzandopduikingen langs de Reest en de overgangen naar het broek. Hier lagen de bouwlanden van het geconfisqueerde kloostergoed en de annexe hoeven het Hoogelant en het Boschhuis. De overige bouwlanden lagen in het broek bij de drie meierplaatsen tussen de Wetering (de latere Echtinger Vaart) en de kloostergoederen langs de Reest.

De Dikninger camp van ruim 16 ha volgde ook in 1640 reeds de buitenste contouren van de dekzandopduiking langs de Reest. Door deze geomorfologische begrenzing is het complex ook op het minuutplan van 1832 goed herkenbaar. Bodemkundig valt het samen met een dikke Enkeerdgrond van 50 tot 80 cm. De overige bouwlanden van het kloostercomplex lagen op de overgang naar het broek.

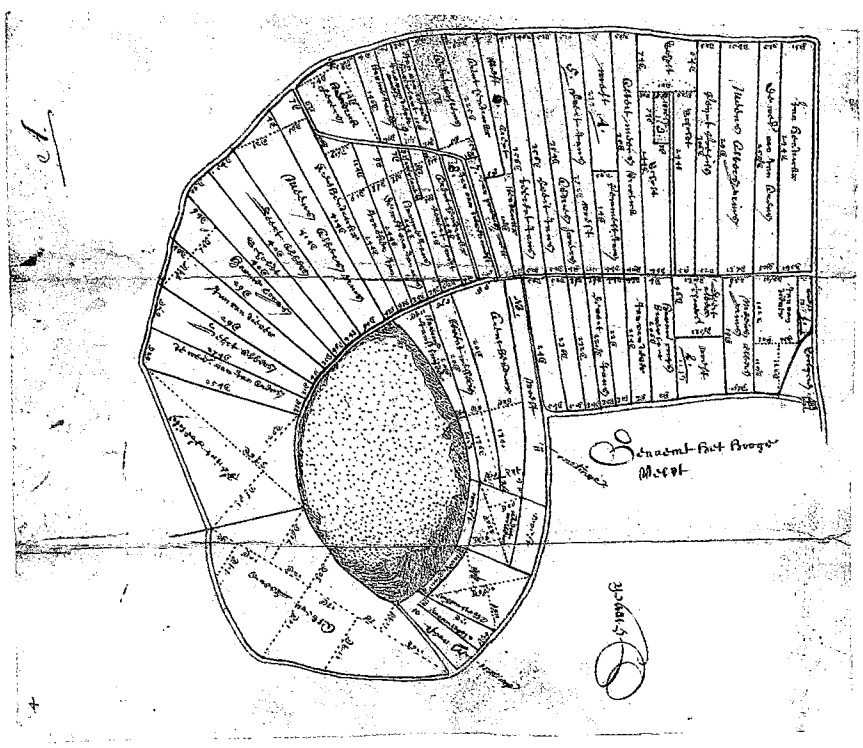

Kaart 78 **De bouwlanden van De Wijk in 1640**
(Bron: OSA 845; I-15)

288 - Slicher van Bath, 1977; deel II, 72.

289 - Van Berkel e.a., 1989, 52. Zie de overeenkomstige visie van Koops, 1913, NDVA, 80.

290 - Een andere mogelijkheid is dat we hier te maken hebben met een zogenaamde pingo-ruïne, hoewel dit gezien de morfologie van het totale complex niet erg waarschijnlijk is.

Kaart 79 **De bouwlanden van Dikninge in 1640**
(Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

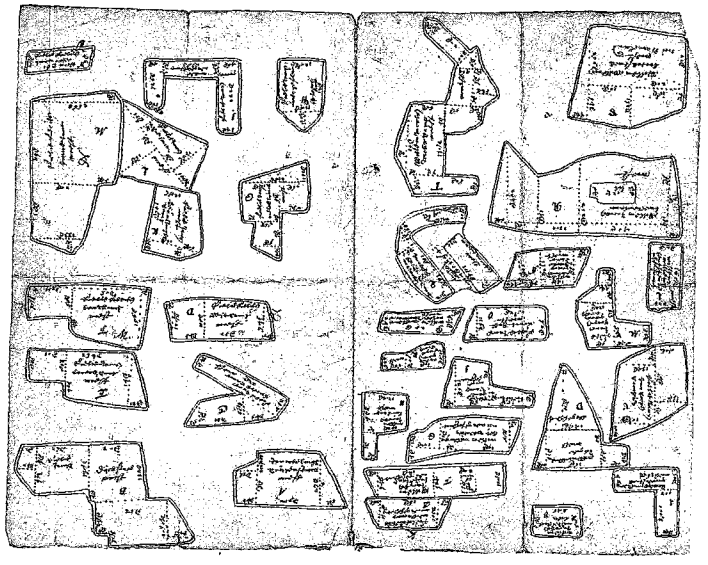

Blad 1

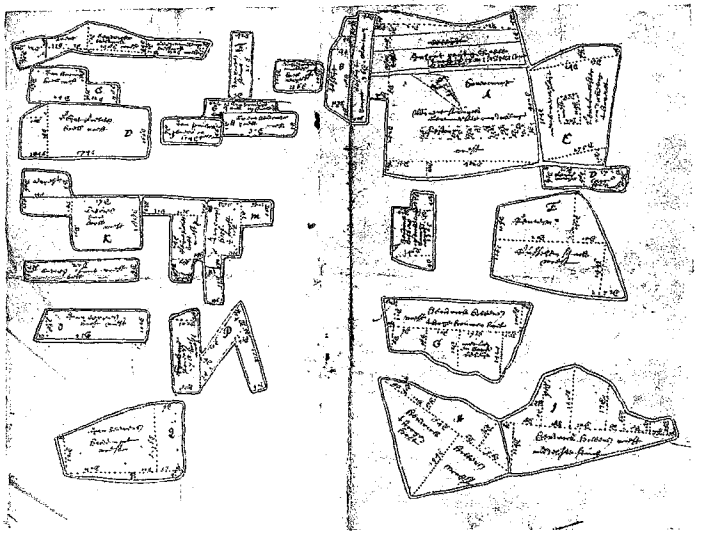

Blad 2

Blad 3

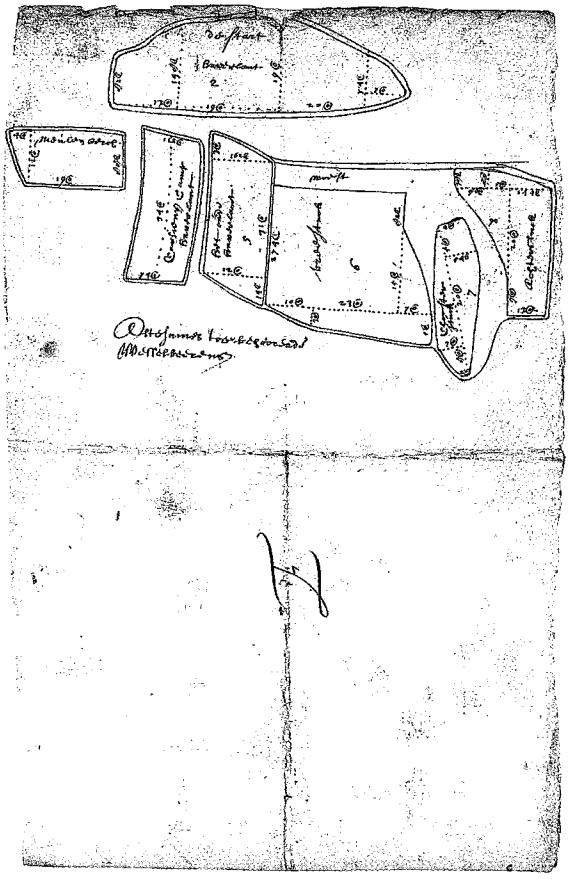

Blad 4

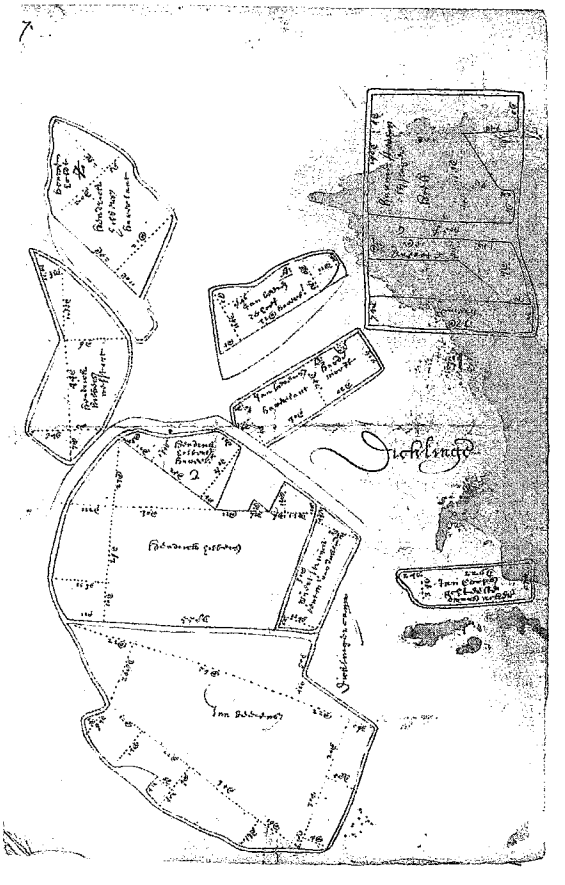

291 - OSA, 847.

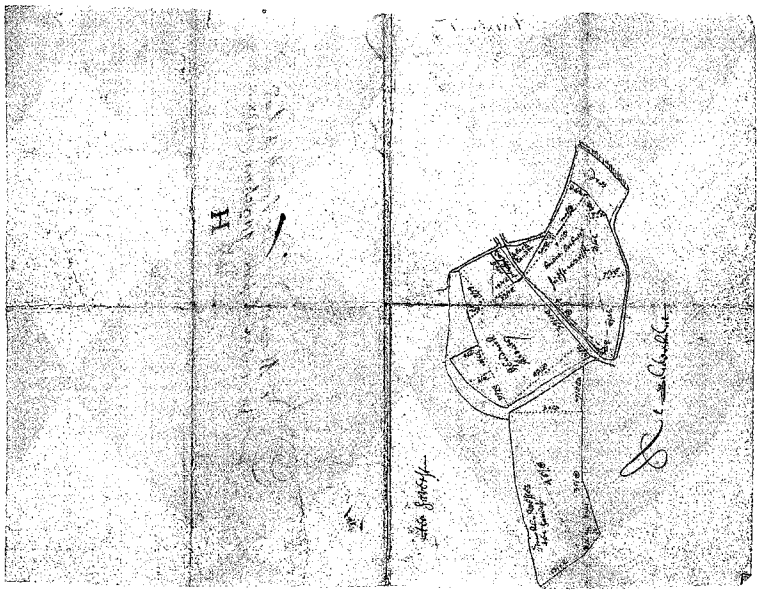

Blad 1

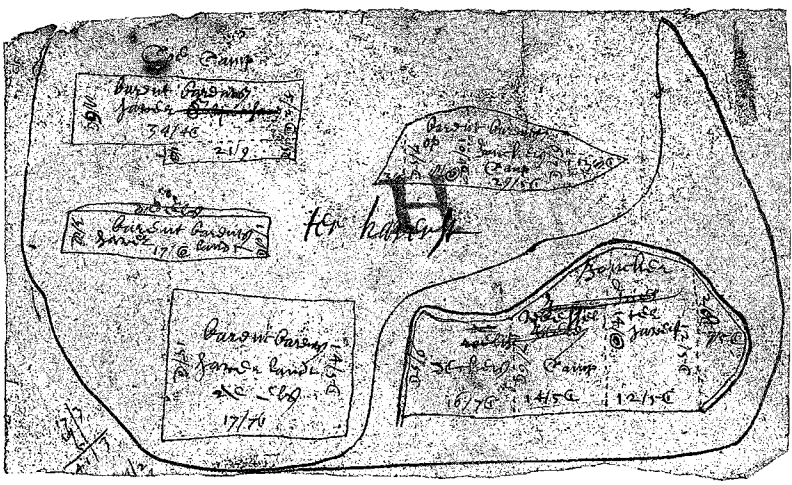

Blad 2

Kaart 80 **De bouwlanden van Havixhorst in 1640** (Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

Geheel anders was het bodemkundige landschap rond de meierplaatsen in het broek. De bouwlanden moesten hier worden aangelegd in een veel natter milieu, waar hogere zandgronden veelal ontbraken. Deze voor akkerbouw ongunstige situatie laat zich vertalen in het uitzonderlijk hoge percentage 'woest' van 56%. Daarnaast was 11% van het bouwland in gebruik als haverland. Een en ander impliceert dat slechts 30% van de bouwlanden bij de Bulderij, de Kloeterij en Dijkstallingerhuizen in gebruik was als roggeland. Het veldnamenpatroon van Dikninge wijkt niet wezenlijk af van de voorgaande marken. Naast de omvangrijke Dikninger camp langs de Reest, zien we rond het kloostercomplex veel holt-toponiemen in samenstellingen als ('t Hoge) Houwenholt en 't Hoge holt, en op de overgangen naar het broek Russchenstuck, Middelstuck. Hardemoot en Havercamp. De opmetingen van afzonderlijke bouwlandpercelen van de meierplaatsen in het broek bemoeilijken de plaatsbaarheid op het minuutplan. Alleen de samenhangende karteringen zoals die van het bouwlandencomplex bij de Bulderij zijn inpasbaar.

De bouwlanden bij de havezate Havixhorst (Ter Haverst) staan in het verbaal van 1641 opgetekend en is apart gekarteerd. Duidelijk herkenbaar is de driehoekige es van De Camp op de gelijkvormige dekzandformatie langs het Reestdal. Ook deze es van ruim 8 ha valt samen met dikke enkeerdgronden (zEZ43). Alleen de westelijke Dres, grenzend aan de Reest, lag 'woest'. Naast deze es behoorden tot het landgoed nog enkele kleinere kampen zoals de Coecamp, de Jonckerscamp en de Deckerscamp. De Arenscamp, het Elsestuck en de Coecamp werden geregistreerd als haverlanden. Hoewel de Havixhorst in de 16e eeuw nog als een aparte marke werd gezien, werden de bouwlanden van de broekerven Braemscamp en Oldelant onder Schiphorst geregistreerd. Volgens een aparte registratie van 1644 lag in de gehele 'marke' voor 44 mud aan 'roggegesey' en verder nog 5 mud 'havergesey' en 19 mud 'woest ofte belmondig'.[291] Daarvan had de Jonkheer van Munster slechts 9 mud in eigen gebruik. Het overige bouwland werd door zijn pachters geëxploiteerd.

Het dekzandpatroon in Schiphorst bestond uit enkele smalle ruggen langs het Reestdal en ten noorden daarvan in het broek uit een omvangrijk complex met soms zeer grillige

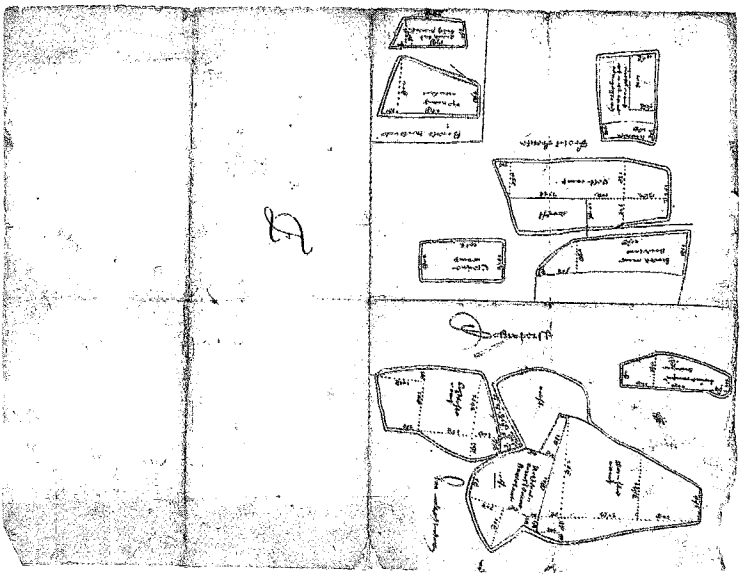

Blad 1

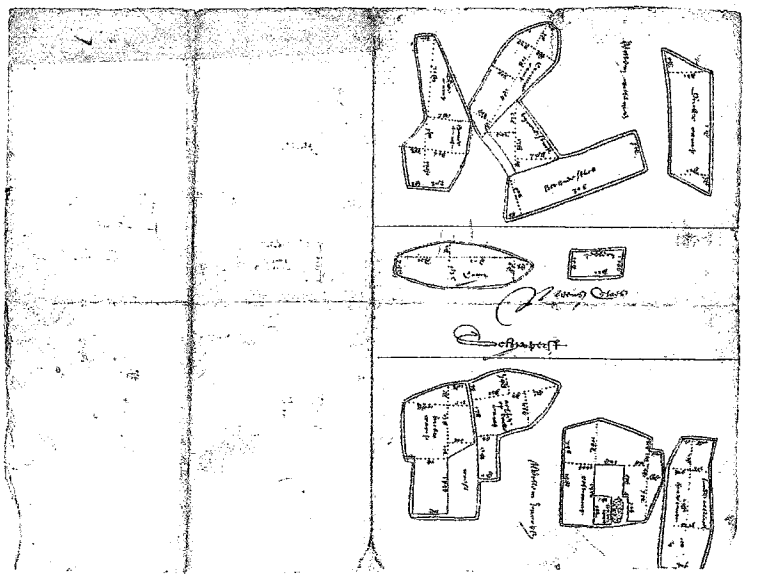

Blad 2

Blad 3

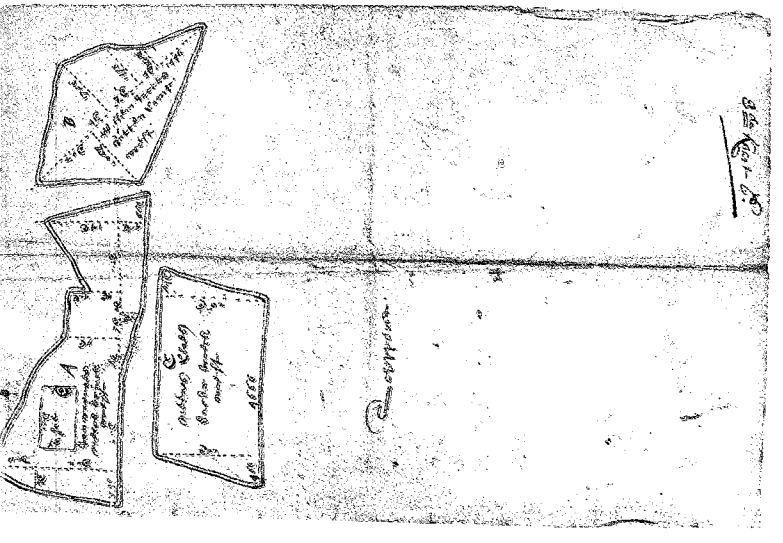

Blad 4

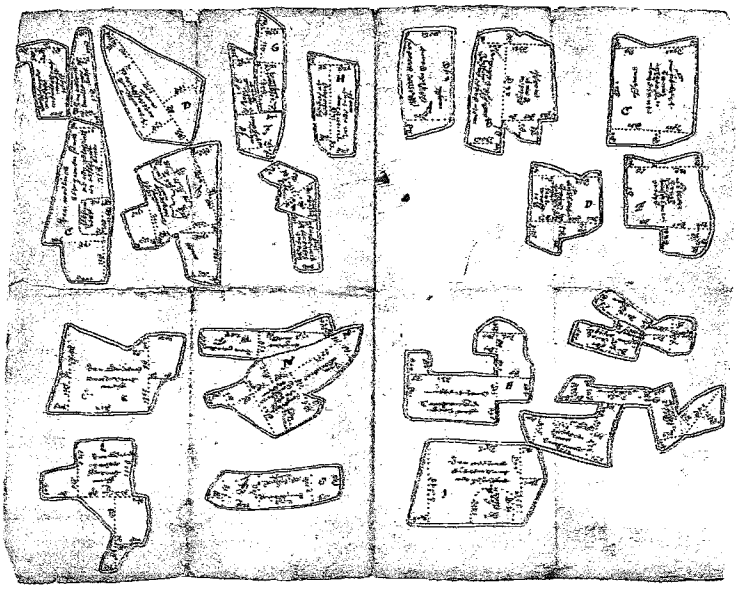

Kaart 81 **De bouwlanden van Schiphorst in 1640**
(Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

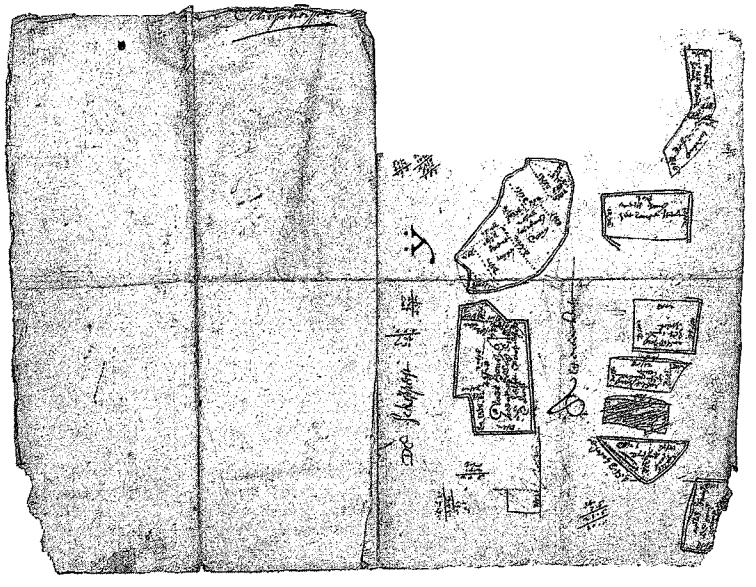

Blad 5

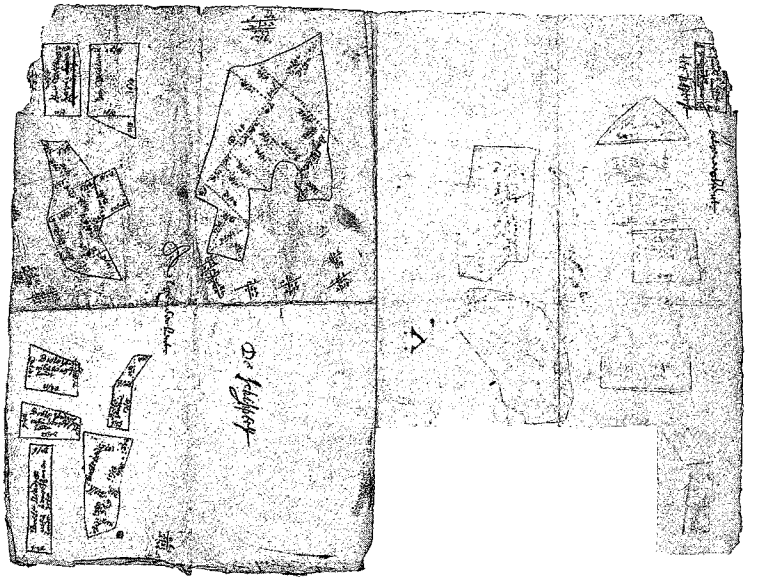

Blad 6

Blad 7

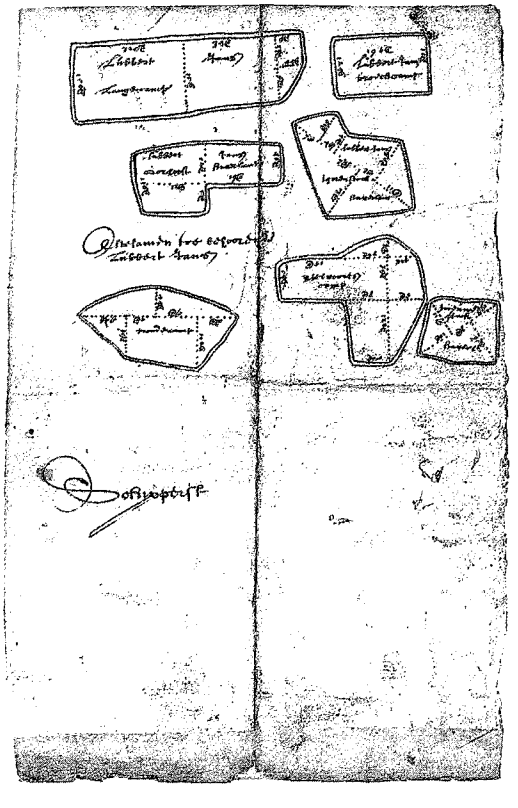

Blad 8

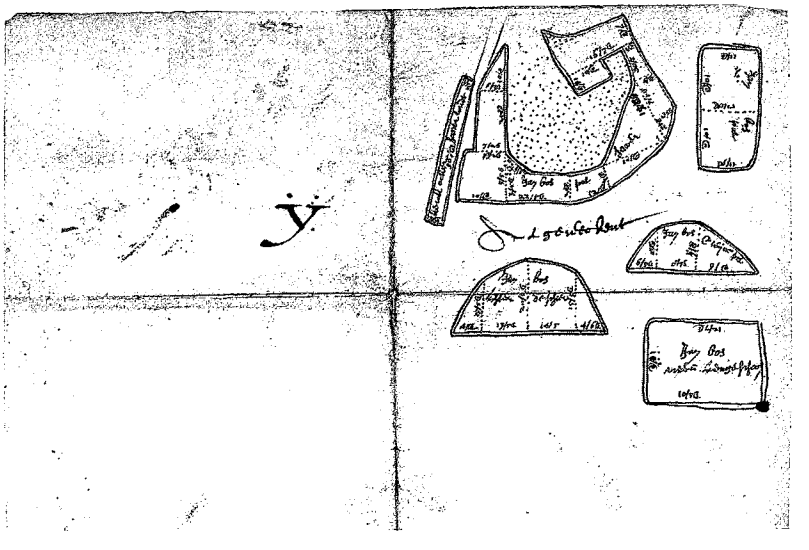

Kaart 82 **De bouwlanden van Schiphorst in 1640**
(Bron: OSA 845; Transcriptie: zie bijlage)

vormen. Dit leidde tot een verspreide vestiging, waarbij de geïsoleerde opduikingen de basis vormden voor de kampen van een afzonderlijk bedrijf. Ook in Schiphorst vertonen de kampen een zeer onregelmatige vorm doordat zij de contouren van de dekzandopduikingen volgen. Door de vele afzonderlijke opmetingen is het niet altijd eenvoudig om deze in te passen in de structuur van het minuutplan. Een hulpmiddel is soms de vermelding van de eigenaar, waardoor een groot aantal opmetingen bij één afzonderlijk erf kunnen worden geplaatst. Daarnaast is in het veldnamenpatroon vaak een duidelijke samenhang te ontdekken, die verwijst naar een afzonderlijk bedrijf.

2.11.2 De herziening van 1741-1755

Zoals blijkt uit de vele toelichtingen bij de nieuwe opmetingen rond het midden van de 18e eeuw vormde de registratie en kartering van Claes Stierp ruim een eeuw de basis voor de inning van de grondschatting in De Wijk.[292] Door vestigingen van nieuwe boerderijen en door ontginningen voldeden de oude registers steeds minder. Vooral de omvangrijke ontginningen in de broeklanden leidden in het kerspel tot allerlei 'misverstanden', waardoor ook de verplichte 'ommeslagen' vaak op legale wijze werden ontdoken.

Ook elders in de Landschap deden zich vergelijkbare problemen voor, maar De Wijk spande ongetwijfeld de kroon. Op advies van de gecommitteerden van financiën besloten Ridderschap en Eigenerfden in 1741 tot een aanvulling van het 17e-eeuwse register door toevoeging van de nieuw-gebouwde huizen en aangemaakte landen. Het was een eerste stap in de totale herziening van de oude grondschatting die maar liefst 15 jaar in beslag zou nemen.

Hoewel de achterhaalde registers lokaal soms tot grote ongelijkheid in grondbelasting konden leiden, zaten de meeste ingezetenen niet te wachten op een hernieuwde registratie, omdat die door de omvangrijke ontginningen altijd onvoordeliger zou uitpakken. Het kerspel De Wijk vormt een schoolvoorbeeld van lijdelijk verzet, dat zich lokaal kon voordoen tegen de herzieningsplannen van het Landschapsbestuur. Toen de scholte Hiddingh in januari 1742 verslag deed van zijn eerste pogingen tot herziening op basis van de Landdagresolutie van 21 maart 1741, zag hij zich allereerst genoodzaakt tot een verklaring. Hij klaagde over het gebrek aan medewerking van de 'Carspellieden', die volgens hem allerlei uitvluchten bedachten om hun nieuw aangemaakte landen buiten de schatting te houden. Zo beweerden de ingezetenen van de Stapel "..dat haar gescheidene meente onder scheerweiden wierde vergolden.." en oordeelden de inwoners van De Wijk "..dat haar angemaakte veltkampen onder de opslagen wierde verschattet..". Ook de ingezetenen van Schiphorst meenden dat zij reeds voldoende schatting betaalden op basis van het oude register waarin hun broeklanden werden aangeslagen als "..opslagen, scheerweiden, peerde- en koeweiden of onder de naam van woestlant".

Het beklag van de Wijker schulte had een duidelijke achtergrond. Nergens in de Landschap was sinds 1654 de aanmaak van 'broekvelt' tot 'tamlant' zo ver gevorderd als in De Wijk. Zonder de ondersteuning van een landmeter was het onmogelijk om in korte tijd een betrouwbaar inzicht te krijgen in de vorderingen van dit ontginningsproces. De Wijk is daarom een van de weinige kerspels waarvoor naast het herzieningsregister, ook een nieuw register voor de 'ommeslagen' werd opgesteld. Het ommeslagenregister van 1754 bevat de 'nieuwe angebrokene rogge en haverlanden' en de 'oude woeste landen' die weer bezaaid waren.[293]

Zoals we eerder vermelden, bestond het bouwland in 1646 nog voor 445 mud uit roggeland en voor 103 mud uit haverland, terwijl 491 mud als 'woest' werd geregistreerd. In 1754 kan daar 289 mud roggeland aan worden toegevoegd en maar liefst 720 mud haverland. Dit brengt ons op een totaal van 734 mud roggeland en 823 mud

292 - OSA, 858.

293 - OSA, 858.

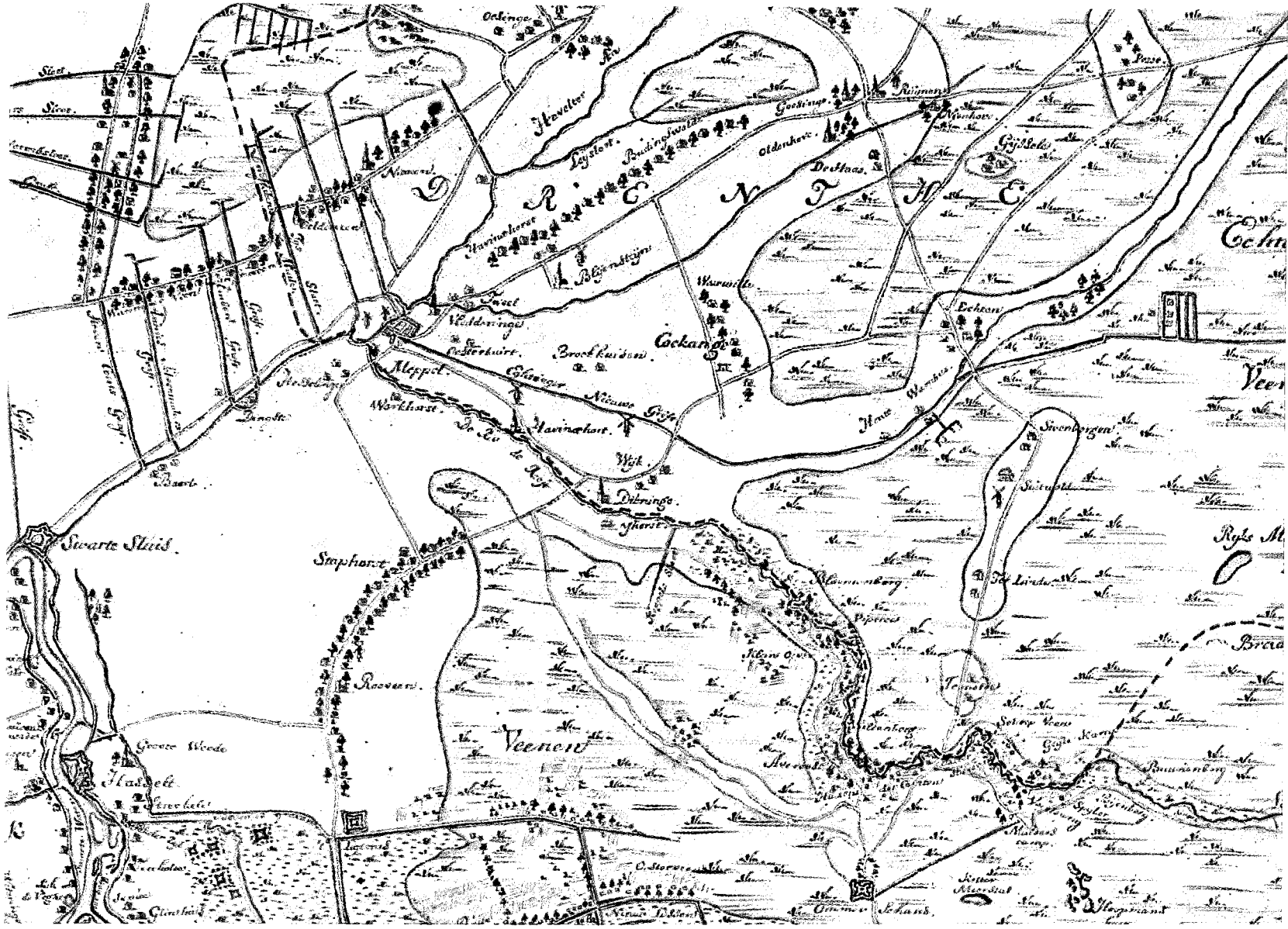

Kaart 83 **De geografische ligging van De Wijk ten opzichte van het waterwegennetwerk**
(Bron: kaartblad van de Hottingerkaart 1778/1785; ARA OMMY 19)

haverland. De categorie 'woest' is, evenals in Zuidwolde, uit het register verdwenen. Het roggeland kan dus worden opgevat als permanent bouwland, terwijl het haverland nog steeds een onderdeel vormde van de veldgrascyclus.[294] Het haverland moet daarom niet worden opgevat als een ingezaaide oppervlakte, maar als land in wisselbouw met hooi- en weiland, met een rotatie afhankelijk van zijn 'natuur en aloy'.[295] Deze cyclus van haverland en groenland, de zogenaamde haverlandencultuur, kan beschouwd worden als een veldgrasstelsel (Feldgraswirtschaft).[296]
Juist de prisering van het veldgrasstelsel als 'haverland' stuitte op veel verzet. Zo protesteerden de ingezetenen van De Stapel en Schiphorst tegen het feit dat bij de meting ook groen- en hooilanden onder de 'haverlanden' waren ingebracht, terwijl deze landen maar voor "$^1/_6$, $^1/_8$ of $^1/_{10}$ part gesaaijt wierden..". Men liet het zogenaamde haverland nog liever onbezaaid liggen dan daarvoor $^1/_3$ ommeslag te betalen, aldus de verontwaardigde doleanten, die vervolgens voorstelden om alleen de jaarlijks met haver bezaaide percelen met een halve ommeslag te belasten. Ook bij de opmeting leidde het onderscheid tussen haverland en groenland tot problemen. In Schiphorst klaagde Jacob Jans, dat bij de opmeting van 1753 zogenaamde haverlanden waren opgemeten "..welke te leeg, te eenemaal onbequaam of ook in 't geheel niet besaaijt wierden..". In een eerdere toelichting had de schulte reeds te kennen gegeven dat de nieuw

aangemaakte broeklanden nogal van kwaliteit konden verschillen, omdat "..het ene stuck wel wat beeter als het ander gecoleest of in de mes.." lag, maar dat het ondoenlijk was om deze verschillen apart te registreren. Volgens hem onderscheidden de nieuwe ontginningen zich niet wezenlijk van de haverlanden en het 'woest' van 1654, welke op 33 car.gld. waren getaxeerd. Door de vele ontginningen was het broek tussen de Echtinger Vaart en de Reestbuurtschappen veranderd in een kampenlandschap met sloten, houtwallen en heggen, waarin de haver- en groenlanden werden afgewisseld door percelen met weekhout. Het meest gecompliceerd was de situatie in De Stapel. Een belangrijk deel van de 'meente' bestond hier uit oligotroof veen, waar op de hoogste delen een bovenveencultuur werd toegepast. Zo werden op de Langeackeren en de Veenackers rogge en boekweit verbouwd, terwijl op de achtereinden 'continueel' boekweit werd gezaaid. Anders was de situatie op het noordelijke Stapeler Broek, waar het merendeel tot groenland en verspreid liggende haverland was ontgonnen. Ook in de broeklanden van de overige buurtschappen overheerste het groenland in de vorm van hooi- of weidelanden, hier en daar afgewisseld door haverlanden.

2.11.3 'Mes van Campen'

De wisselbouw met haver en groenland vormde de basis voor de ontginningen in de broeklanden tussen de Reest en de noordelijke Wetering of Echtinger Vaart. Dit veldgrasstelsel werd ook in veel randveenontginningen toegepast in de broeken en vennen op de overgang naar het beekdal.[297]
In de Wijker broeklanden zien we tussen 1650 en 1750 dus een omschakeling van een extensief en mandelig weidestelsel naar een intensiever systeem van particuliere kampontginningen, waarbij de tijdelijke verbouw van haver een belangrijke rol speelde in de kwaliteitsverbetering van het groenland.
De vraag is, hoe men aan de benodigde mest kwam om deze ontginningen te entameren en hoe men de kampen in cultuur hield zonder dat deze verschraalden tot gagel en heide. Het antwoord op deze vraag ligt besloten in een uitvoerig bezwaarschrift van de advokaat Nicolaas Oostingh, de toenmalige eigenaar van de plaats Den Hof op de grens van Haalweide en Dunningen. Naar aanleiding van de Landschapsresolutie van 21 maart 1741 noemde de scholte Hiddingh dit erf als voorbeeld, waarvan het 'broekvelt' voor het grootste deel was gecultiveerd, 'begraven' en tot 'tam lant' gemaakt, zonder dat daar naar zijn weten schatting over werd betaald. Omdat het bezwaarschrift van Oostingh veel interessante informatie geeft over de exploitatie en ontginning van het broek, volgt hier het complete relaas.[298]

"Hoe dat zijn geheele plaatse, den Hoff genaamd, leggende bij de Wijk, van ondenkelijke tijden, voor honderden van jaren, een aparte plaatze is geweest, leggende tusschen de Riest ten zuiden en de Weteringe ten noorden in de lengte, en ten oosten en westen met sloten van andere landen en meenten afgescheiden, geene paarde- of beeste- of schapeweide hebbende en geen plaggevelden of opslagen of veenen hebbende, anders als uit andere markten aangekoft. Hebben voor dezen altijd verscheidene vogelkooijen en hutten gehad, waarvan zij geleefd hebben en op haar eigen land plaggen moeten sticken, om mes te maken, en zig alzoo moeten behelpen om haar bouwlanden te mesten en in staat te houden, tot aan het jaar 1654, wanneer de metinge is geschied, wanneer al het bouwland, hooij- en weidelant en haverlant is gemeten, met het woeste land, heijdeland en plaggevelden, juist niet even groot na de mudden en roeden, maar het eene groter en 't andere kleinder na de deugd en waardije, gelijk generaalijk uit de meetcedel blijkt.
Nadat de Wetering is verwijdet, nu Hoogeveensche Vaart, zijn de vogelkooijen en hutten verwildert door de schipperij en hebben wij het geluk in plaatse gehad, dat de mes van Campen en

294 - Ter onderscheiding van het weidebraakstelsel in Zuidwolde spreken we hier van veldgrasstelsel. In onze terminologie is het weidebraakstelsel een onderdeel van het in- en outfieldsysteem van een bouwlandcomplex, terwijl het grasveldstelsel inherent is aan de zogenaamde haverlandencultuur.
295 - OSA, 845.
296 - Ter onderscheiding van het 'weidebraakstelsel' op de escomplexen in Zuidwolde gaat onze voorkeur in dit geval uit naar het begrip 'veldgrasstelsel' omdat we hier te maken hebben met een vorm van groenlandverbetering; zie 2.3.5.
297 - Elerie, 1989, 62 en 89. Deel I, 2.2.3.
298 - Koops, 1911, NDVA, 226 t/m 229.

Overijssel goedkoop en voor klein geld konden bekomen, omdat de mes haar in de weeg lag en op haar vette landen niet nodig ; maar nu door haar selfs wordt gebruikt en verboden om uit te voeren. En bijaldien nog al enige pramen, ter sloep, bij nagte worden uitgevoert, men de mes nu zo duur moet kopen, dat ieder voer met twee paarden meer als op een gulden komt te staan, zodat niemant met kopen van mes nu voordeel kan doen, of koren kan verbouwen, dat de onkosten waardig is. Derhalve zijn nu wederom genoodzaakt om van haar lant plaggen te sticken om haar bouwlanden in staat te houden en de schattinge te konnen betalen, dewijl geen heidevelden of waartal hebben buijten de plaatze. En zijn verscheiden landen, eerst angemaakt, nu al wederom heidevelden geworden of met bos belopen; en bijaldien nog hoger worden bezwaart, zullen de eigenaren en meijers het lant laten liggen voor de schattinge en zwarigheid."

De Hof in Haalweide

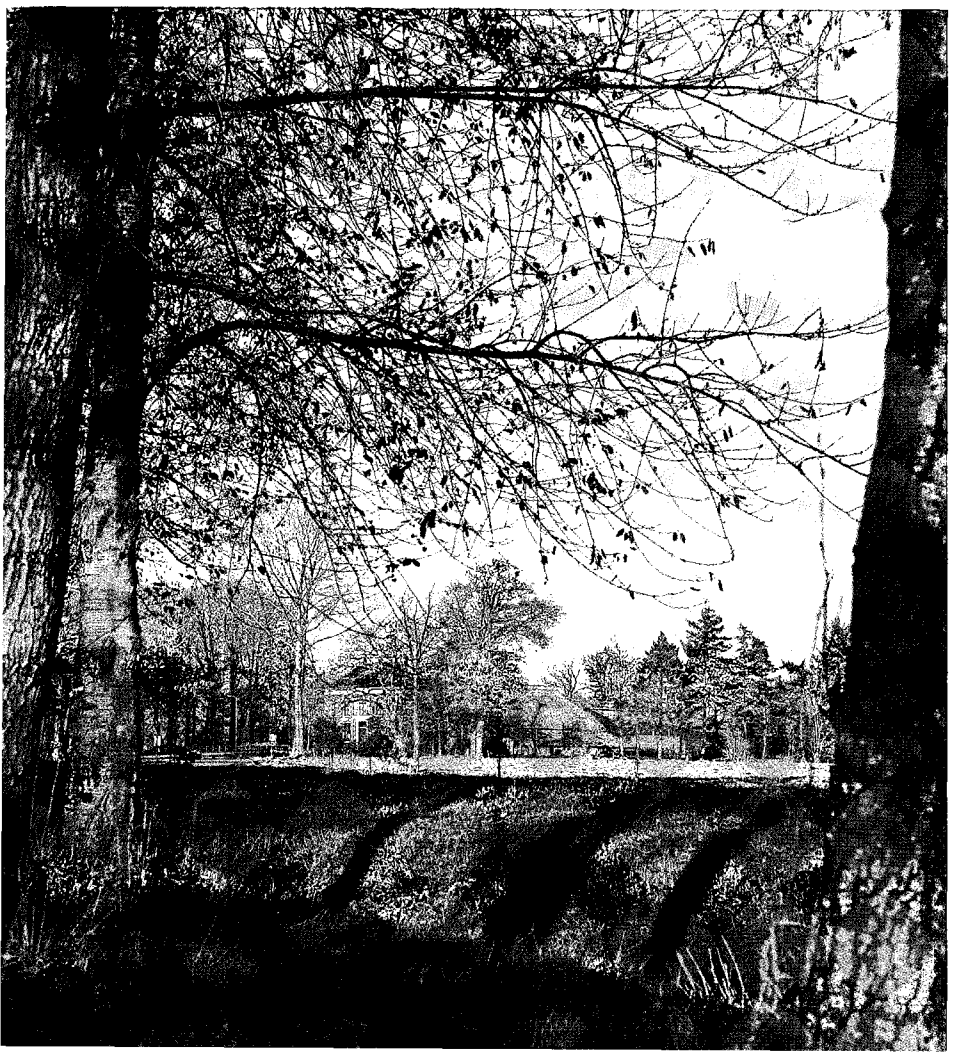

De heer 'amptman' Oosting zal zijn bezwaar ongetwijfeld wat hebben aangedikt om de Edel Mogende heren van de Landschap te overtuigen dat een hernieuwde opmeting van zijn broeklanden weinig zin had. Toch moeten we er vanuit gaan dat zijn bezwaarschrift van 1742 een duidelijke grond had, anders is het moeilijk te verklaren dat hij zijn volledige medewerking toezegde bij een eventuele heropmeting. Toen de schulte in 1753 de landerijen van Den Hof inspecteerde aan de hand van het grondschattingsregister van 1654, was de situatie danig gewijzigd en kwam hij al snel tot de conclusie dat met name het 'havergesaij en woest lant' een geheel nieuwe opmeting vereiste. In het nieuwe ommeslagenregister van twee jaar later werden de heren Oosting en Ten Wolde als gezamenlijke eigenaren van Den Hof, maar liefst voor ruim 44 mud extra haverland aangeslagen. Kennelijk was na 10 jaar de situatie rond de mestaanvoer weer dusdanig verbeterd dat de tot heide verschraalde plaggenlanden weer konden worden geregistreerd als cultuurland.

Ook vanuit geheel andere hoek zijn er aanwijzingen dat we de klacht van Oosting serieus moeten nemen. Uit onderzoek in het naburige Koekange is gebleken dat de aanvoer van mest uit Overijssel onregelmatig plaats vond.[299]
Het is bovendien opvallend dat in de Herzieningen van het kerspel De Wijk in de jaren 40 van de 18e eeuw nauwelijks nieuwe ontginningen werden geregistreerd. Pas in 1750 en 1752 werden weer aanzienlijke oppervlakten nieuw-aangemaakte bouwlanden geregistreerd. Het ligt voor de hand om deze opleving in verband te brengen met een plotseling aanbod van stadsmest. De conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd dat de stadsmest uit Overijssel of

misschien ook wel van elders, de motor vormde achter de ontginningen van de haverlanden in de broeklanden van De Wijk.

2.11.4 Het kadaster van 1832

Volgens de gegevens van het kadaster van 1832 bedroeg het bouwland in De Wijk 330 ha.[300] Een vergelijking met de Herziening is weinig zinvol, omdat de samengestelde categorie 'haverland' in het kadaster werd uitgesplitst in de enkelvoudige gebruikscategorieën bouwland, weiland en hooiland. We kunnen daarom geen exacte uitspraken doen over het ontginningsverloop tussen 1750 en 1830. Het is overigens de vraag of zich in deze periode nog belangrijke wijzigingen hebben voltrokken. In 1754 was namelijk sprake van 265 ha regulier roggeland. We kunnen ervan uitgaan dat dit bouwland zich in hoofdzaak beperkte tot de dekzandhoogten (horsten) langs de Reest en de middelhoge dekzandopduikingen in het broek. Daarnaast bestonden alleen nog ontginningsmogelijkheden voor haverland in de lage delen van het broek. Het verschil van 65 ha met de registratie in 1832 bestond waarschijnlijk in hoofdzaak uit deze haverlanden. De samengestelde categorie 'haverland' bestond in 1754 uit 297 ha. Wanneer we deze categorie delen op het ingezaaide haverland in 1832 dan komen we op een gemiddelde rotatie van een op vijf à zes. Volgens eerdere opgaven uit de Herziening van een op zes, een op acht en een op tien zou er dan sprake kunnen zijn van een zekere intensivering door een verkorting van de rotatieperiode van bouwland en groenland. Deze flexibiliteit was een kenmerk van het veldgrasstelsel met haver.

2.11.5 Conclusies

In de Wijker Reestbuurtschappen kunnen twee typen bouwland onderscheiden worden. De zogenaamde zandlanden hadden hun natuurlijke basis op de dekzandformaties met een lage grondwaterstand. Op deze oudste bouwlanden stond de rogge als gewas centraal, waarschijnlijk in combinatie met zandboekweit. De 'zandlanden' zijn op de huidige bodemkaart te herkennen als hoge zwarte enkeerdgronden.[301] Zij liggen als beekdalbegeleidende formaties langs de Reest of vormen afzonderlijke 'zandeilanden' in de broeklanden tussen de Reest en de Echtinger Vaart (Hoogeveensche Vaart). De andere categorie bestond uit de zogenaamde haverlanden. Op deze bouwlanden stond de 'veenhaver' centraal, die in een veldgrasstelsel eens op de zes, acht of tien jaar werd ingezaaid. Bodemkundig vielen deze samen met de mesotrofe beekeerdgronden en de lage veldpodzolen.[302] De bonte veenhaver was beter bestand tegen natte weersomstandigheden en een hogere grondwaterstand. Voordeel was bovendien de latere inzaai omstreeks het midden van mei, maar een nadeel was de lagere opbrengst.[303] De periode 1650-1750 werd gekenmerkt door een terugdringen van de 'woeste' zandlanden, waarschijnlijk door de inpassing van zandboekweit in de vruchtwisseling. In dezelfde periode werd veel 'wilt' broekland ontgonnen tot zogenaamde haverlanden. Aanvankelijk stond waarschijnlijk de graslandverbetering in dit veldgrasstelsel voorop. Na 1750 werd dit systeem mogelijk geïntensiveerd door een kortere rotatie met veenhaver. De aanvoer van stadscompost uit Overijssel vormde de motor achter de cultivering van de broeklanden tot haverlanden.

300 - Archief Klaassens; dit cijfer heeft betrekking op de Reestbuurtschappen van De Wijk.

301 - Stiboka, 1989, blad 21 Zwolle Oost.

302 - Zie 2.3.3.

303 - Boon, 1856, 190 e.v.

2.12 De groenlanden

Inzicht geven in de ontwikkeling van het groenlandgebruik in de Wijker Reestbuurtschappen is geen eenvoudige opgave. Een complicerende factor vormden de noordelijke broeklanden, die door hun deels ongecultiveerde staat geen nauwkeurige inventarisatie toestonden. Bovendien was, zoals eerder opgemerkt, nogal wat groenland verscholen onder de samengestelde gebruikscategorie 'haverlanden'. In feite geeft het kadaster van 1827 pas een compleet overzicht van de ligging en de verschillende kwaliteiten van de groenlanden.

Helaas ontbreken in het Wijker grondschattingsregister de gedetailleerde groenlandkarteringen, waarover we in Zuidwolde wel konden beschikken. Daardoor zijn zeventiende-eeuwse veldnamen slechts in beperkte mate beschikbaar. Via alternatieve bronnen is het weliswaar mogelijk om een nauwkeuriger beeld te krijgen van het veldnamenpatroon, maar zo'n arbeidsintensieve reconstructie paste niet in het tijdsbestek van deze studie.

2.12.1 De 'Riestelanden'

De beste hooilanden lagen langs de Reest. Deze zogenaamde stroomlanden vormden de spil van het boerenbedrijf in het Wijker kerspel. Van deze afhankelijkheid waren zelfs de ver verwijderde bedrijven in Broekhuizen niet uitgezonderd. Waar men niet kon beschikken over enkele dagmaten 'Riesteland', zoals de keuterijen in Westerwijk en Oosterwijk, kon geen sprake zijn van een volwaardige boerenbedrijf.
Volgens de registratie van 1646 werd 'door de banck' een dagmaat hooiland langs de Reest getaxeerd op 300 car.gld. Uit deze toevoeging kan worden opgemaakt dat men zich wel bewust was van kwaliteitsverschillen, maar dat men die te klein achtte voor een aparte classificatie. Hoewel de prisering van 300 car.gld. per dagmaat ook voor 17e-eeuwse maatstaven tamelijk hoog was, werd deze in geen enkele doleantie aangevochten. Elders in de Landschap werden de meeste 'stroomlanden' gepriseerd op 200 of 250 car.gld.[304] Een uitzondering vormden de hooilanden van Beilen en Spier langs de Beilerstroom die eveneens op 300 en zelfs 400 car.gld. werden getaxeerd.
In principe leenden dergelijke hooggeklasseerde stroomlanden zich voor twee hooioogsten per jaar. De eerste snede kon in juli onder dak worden gebracht, terwijl het nagras of etgroen eind augustus of in september kon worden geoogst.[305] Volgens de streekhistoricus en landbouwer Koops die als eigenaar van de Bulderij uit ervaring sprak, ontleenden de ruim 130 bunder Reestlanden "..hunne vruchtbaarheid aan hare wateren en leverden aan de veehouders kosteloos twee malen 's jaars eene ruime hoeveelheid deugdelijk en voedzaam hooi".
Het is echter de vraag of de tweede hooiing in de Reestlanden altijd die betekenis heeft gehad.[306] Uit 17e-eeuwse bronnen kan worden opgemaakt dat de naweide van de Wijker Reestlanden tot de normale praktijk behoorde. Dat hield in dat de tweede stam of het etgroen niet werd gemaaid, maar door het vee werd afgeweid. Deze naweide was in de 17e eeuw nog een algemeen verbreid verschijnsel en werd in het vroege voorjaar vaak ook nog gecombineerd met een zogenaamde voorweide met paarden of jonge beesten.[307] De Lege- en Hoge ossemaet onder Dikninge verwijzen nog naar dit gecombineerde groenlandgebruik.
Ook de uitzonderlijk hoge prisering van een dagmaat 'weydelant op de Reeste' of een 'koeweyde' van 300 car.gld. verwijst naar het gecombineerde gebruik van hooiwinning en beweiding.[308] De voor- en naweide van hooilanden was zelfs zo ingeburgerd, dat men deze loskoppelde als afzonderlijke gebruiksrechten. Zo werden in de 17e-eeuwse pachtcontracten van de Havixhorst zowel de voor- als naweide als gescheiden gebruiksrechten verhuurd, dat wil zeggen losgekoppeld van elkaar en van het hooiland-

304 - OSA, 844; stroomlanden zijn hooilanden, die jaarlijks op actieve of passieve wijze werden geïnundeerd.
305 - Edelman, 1943, 53.
306 - Dat wil zeggen vóór de toepassing van kunstmest.
307 - Bieleman, 1987, 195.
308 - OSA, 845.

De Reest bij Dikninge

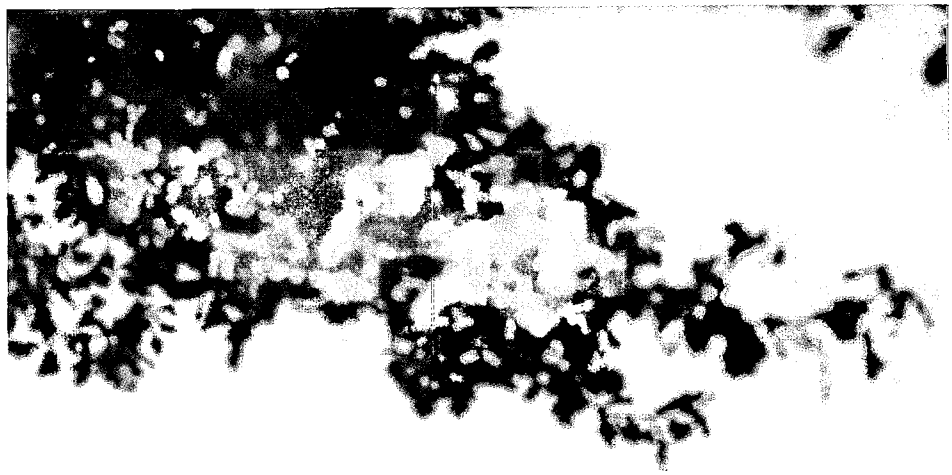

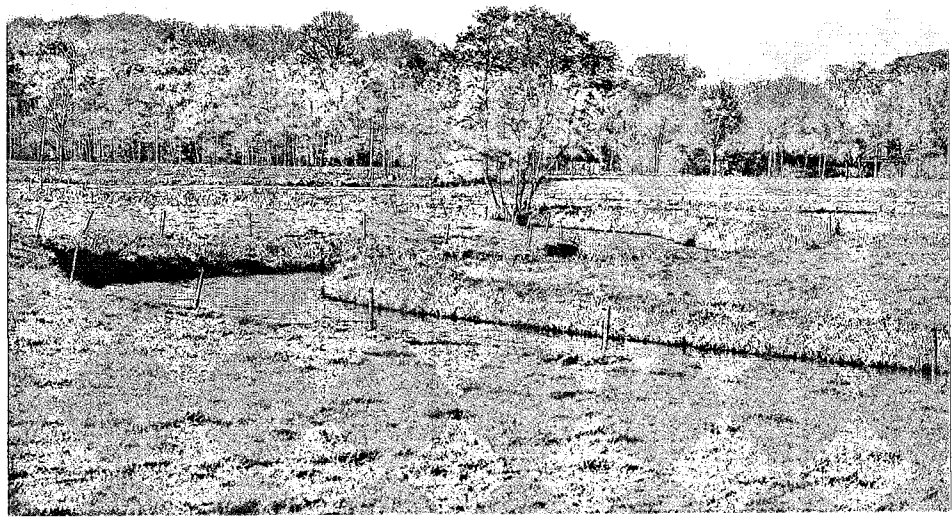

309 - OSA, 662.

310 - Collectie Ten Wolde, no 1, 118.

311 - Familiearchief De Milly van Heiden Reinestein, no 927 en 928.

312 - Grondbelasting, 6; kadaster Zuidwest-Drenthe.

313 - Edelman, 1943, 52.

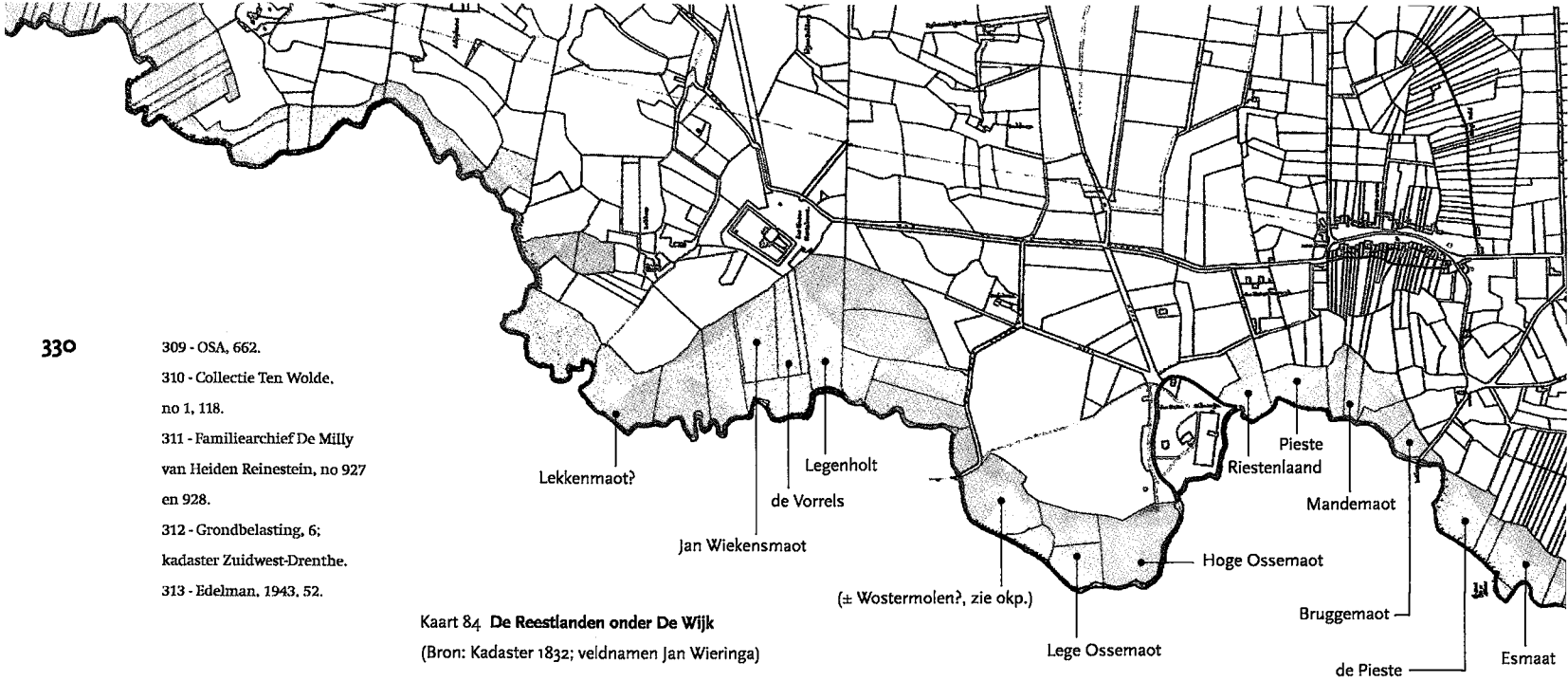

Kaart 84 **De Reestlanden onder De Wijk**
(Bron: Kadaster 1832; veldnamen Jan Wieringa)

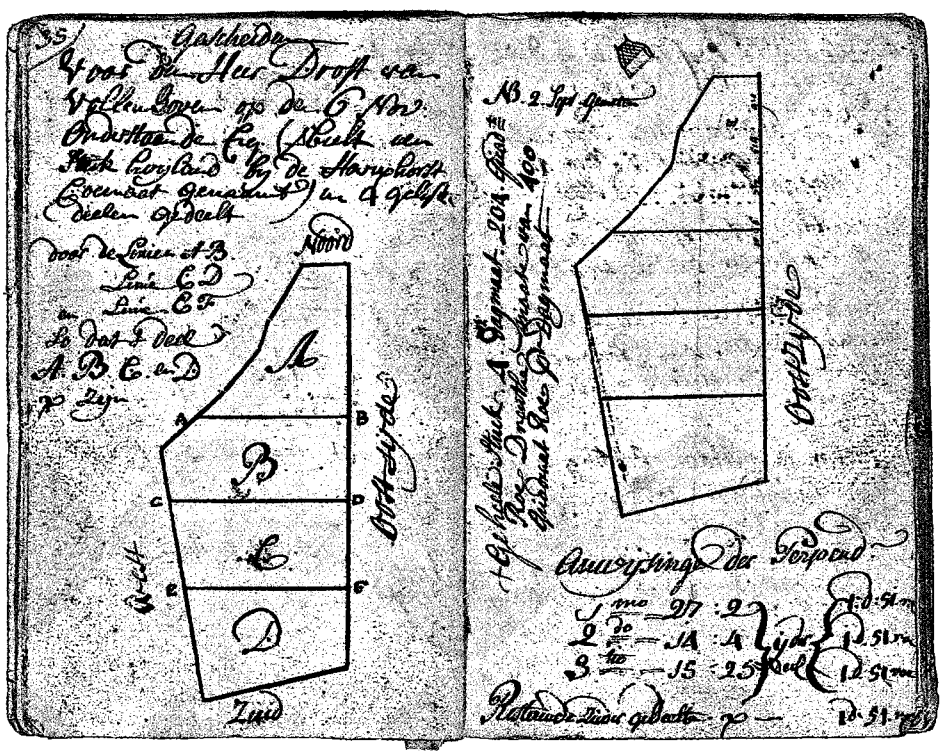

Kaart 85 **Opmeting van de Lokmaat onder Havixhorst**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

verhuur (2.14.1). Opmerkelijk in dit verband is ook het conflict van de Landschap, als beheerder van het Convent, met de erfgenamen van Telvoorens over de verkoop van zes dagmaten naweide. Deze kwestie speelde in het gebied van de Munnikemaat in de Wester Egge aan de overzijde van de Reest.[309] In feite was hier sprake van een ontkoppeling van een gebruiksrecht met het eigendomsrecht.

Er zijn ook indirecte aanwijzingen voor het gecombineerde gebruik van de groenlanden langs de Reest. In de tweede helft van de 18e eeuw werden veel mandelige Reestlanden in opdracht van naburige eigenaren opnieuw opgemeten en verdeeld. De landmeter plaatste dan bakens waarlangs de nieuwe perceelscheidingen konden worden aangelegd. Zo werd in de winter van 1770 door de plaatselijke landmeter Lucas ten Wolde de zogenaamde Weimaat bij 'Cotinge' opgemeten en onder twee eigenaren verdeeld en verkaveld[310] (zie veldaantekening kaart 86). Bij de voor- en naweide werden deze hooilanden als 'guste weide' benut. In hetzelfde jaar werden zo ook de Bosmaat en de Grote Oever opgemeten en afgebakend.

De opsplitsing van mandelige percelen markeert

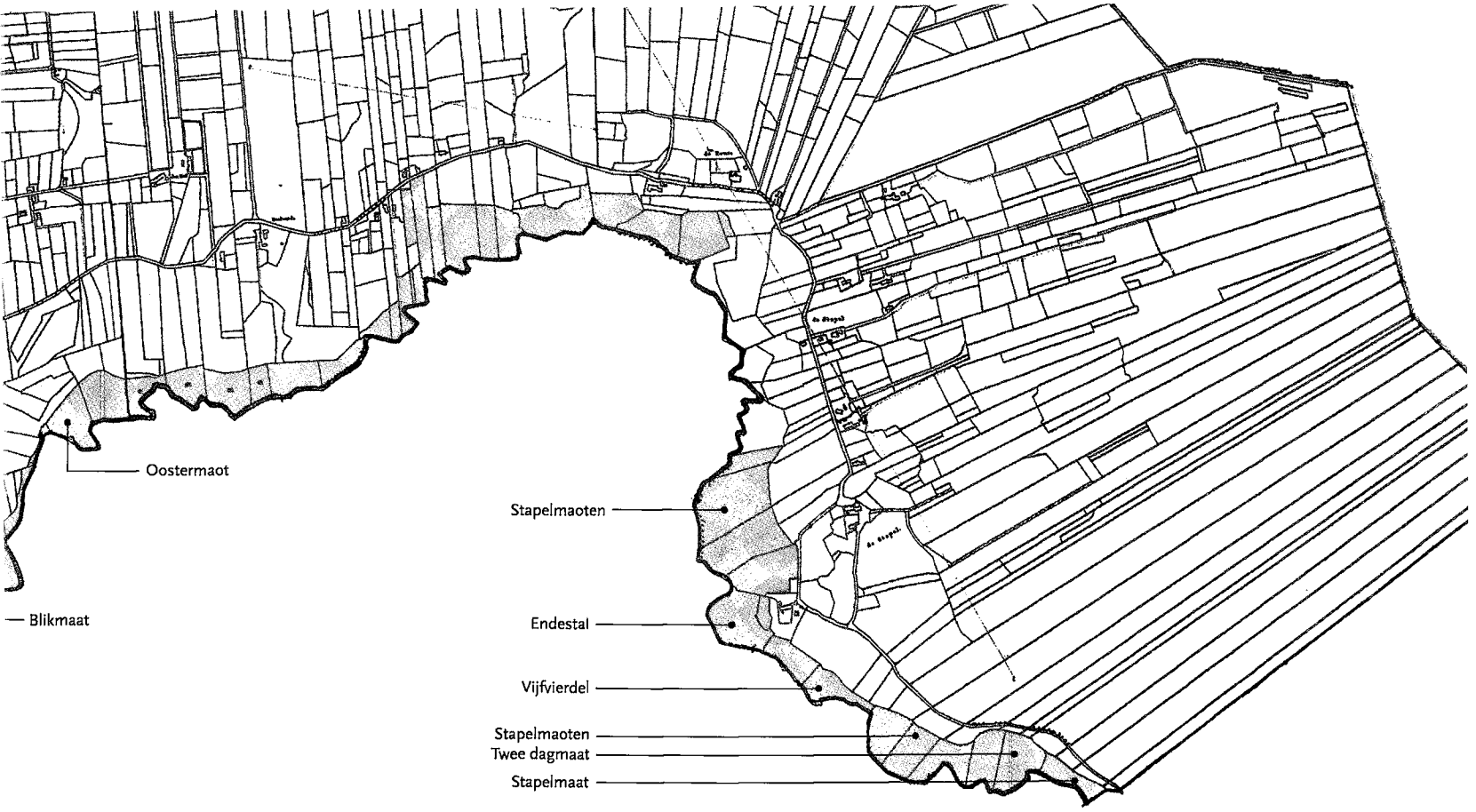

het intensiveringsproces in de 18e eeuw, waarbij de hooiwinning in de Reestlanden werd opgevoerd tot twee oogsten per seizoen. Het etgroen werd nu dus niet meer als naweide benut, maar verdween als hooi in de winteropslag voor de stalvoedering. De uitbreiding van de stalvoedering hing weer samen met de groei van de rundveestapel (2.13.1).
De intensivering van de hooiwinning kan niet los worden gezien van de uitbreiding van de haverlandencultuur in de broeken (2.12.2). Door de voortgaande ontginningen werden hier de beweidingsmogelijkheden voor guste beesten verruimd, waardoor men zich in de Reestlanden kon gaan specialiseren op de hooiwinning. Deze gelijktijdige ontwikkeling laat zien hoe het veranderende gebruik van de verschillende dorpsruimten met elkaar samenhing.

Het kadaster van 1832 kwam tot een nieuwe indeling, waarbij de 'Riestelanden' werden onderverdeeld in de kwaliteitsklassen 1, 1/2 en sporadisch 2. Qua huurwaarde varieerden deze tussen de *f* 27,– en *f* 18,–. Volgens een bezwaarschrift uit 1826 behoefden deze stroomlanden wegens hun 'geheel bijzonderen aard en natuur' geen bemesting.[311] Bij de Herziening van het kadaster in 1885 vonden opnieuw kwaliteitsafwegingen plaats voor een vernieuwd schattingsregister voor De Wijk.[312] Bij deze taxatie kon wederom worden vastgesteld dat de Reestlanden nog steeds niet werden bemest. De kwaliteitsklasse 1 uit de OAT van 1827 kwam overeen met een opbrengst van 4000 kg hooi per ha, terwijl de opbrengsten van de categorie 1/2 werden getaxeerd tussen de 3500 en 3000 kg. Volgens de opgaven van Tiesing werden in de 19e-eeuwse Hondsrugdorpen langs de Hunze opbrengsten bereikt van 2250 tot 3000 kg per ha.[313]
De hoge hooiopbrengsten langs de Reest, uitgedrukt in kilogrammen droge-stofgewicht, onderstrepen de ecologische voordelen van een benedenloopse positie. In de eerste plaats kon door het bredere en overwegend vlakke beekdal beter worden ingespeeld op de jaarlijkse inundaties van slibrijk Reestwater. In de tweede plaats zorgde de kalk- en ijzerrijke kwel voor een hogere bioproductie en een hogere voedingswaarde van het hooi. Door deze ecologische kwaliteiten was het rendement van de benedenloopse Dotterbloemhooilanden met Grote zegge-vormen veel hoger dan de bovenloopse schraalhooilanden onder Zuidwolde.

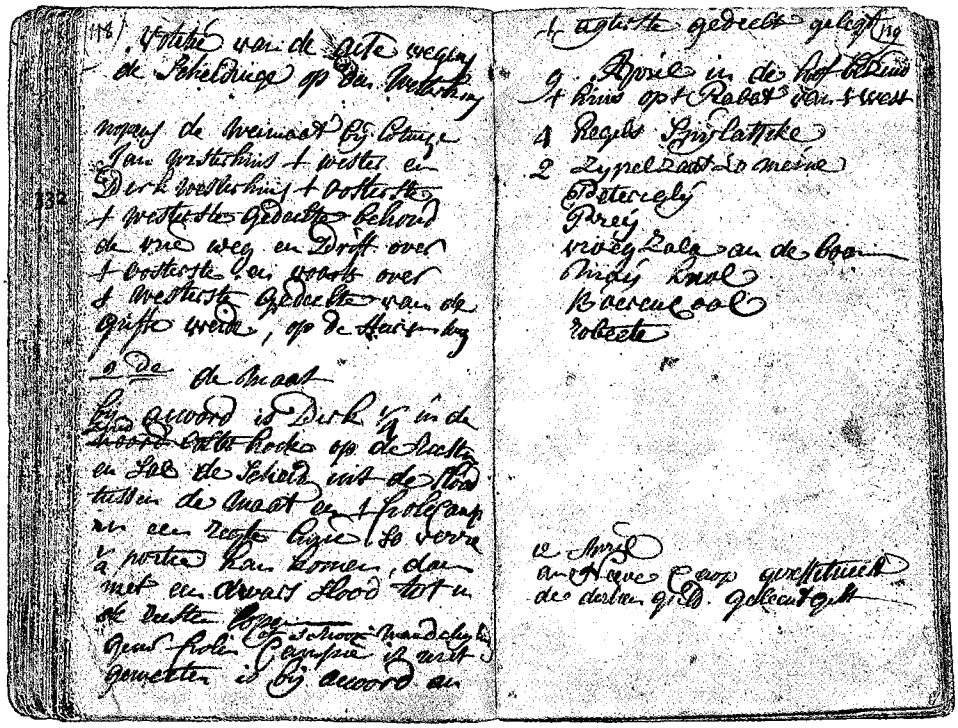

Kaart 86 **Veldaantekeningen van de landmeter Ten Wolde bij de opdeling van de Weimaat**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 1; p.118)

Volgens de opgaven van de grondschatting van 1646 bedroeg de oppervlakte stroomland (300 car.gld.) 203,5 dagm. ofwel 138 ha. Bij de verdeling over de buurtschappen (tabel 50) valt het beperkte aandeel van Wester- en Oosterwijk op. De meierplaatsen van Dikninge in het afgelegen Broekhuizen hadden daarentegen een volwaardig aandeel in de Reestlanden. Deze ongelijkmatige verdeling onderstreept het late ontstaan van de keuternederzetting De Wijk. De Reestlanden waren toen reeds ontgonnen en verdeeld.

Uit het voorgaande kan de conclusie worden getrokken dat de groenlanden langs de Reest ten tijde van de grondschatting op papier al waren verdeeld. In de praktijk echter werden grotere gebruikspercelen benut voor mandelige beweiding in de vorm van een voor- en naweide. Bij het hooien werden dan onderlinge afspraken gemaakt over de verdeling van de opbrengst. Toen men in de 18e eeuw de hooiwinning intensiveerde en de beweiding terugdrong, ging men steeds meer over op een daadwerkelijke afbakening van de kleinere bezitspercelen.

Het veldnamenpatroon van de Wijker Reestlanden zoals die door Wieringa werd vastgelegd, is niet compleet en biedt bovendien weinig verrassingen. Veel voorkomend zijn de afgeleide veldnamen, die verwijzen naar de desbetreffende buurtschappen of de ligging ten opzichte van de aangrenzende bouwlanden. Zo liggen onder De Stapel de 'Stapel maoten' en verwijst de 'Lokkenmaot' naar de Lokkerij, terwijl de 'Esmaat' en de 'Blikmaat' lijken afgeleid van de akkerveldnamen op de Wijker esch. Wijdverbreid zijn verder algemene aanduidingen zoals 'Riestelanden' en 'Oevers'. De laatste treffen we vooral aan in de hooilanden van Eesinge en Reggers onder Meppel.

2.12.2 Opslagen en haverlanden

De broeklanden tussen de Wetering (later de Echtinger Nieuwe Grift en Hoogeveensche Vaart) en het Reestdal leverden een essentiële bijdrage aan het groenlandenarsenaal van de Wijker marken. Reeds in ongecultiveerde staat, dat wil zeggen onder mandelige omstandigheden, was er groenland in de broeken aanwezig, hoewel de omvang naar marke of meente nogal kon variëren. Dit laatste werd vooral bepaald door verschillen in terreingesteldheid en bodemkwaliteit. De ontginning van de broeklanden tot 'tam lant' in de vorm van zogenaamde haverlanden, heeft in belangrijke mate bijgedragen tot een uitbreiding van het groenland. Dit proces was reeds voor 1650 in gang gezet en ging gepaard met 'begraven' (omheining), egalisatie, bodemverbetering en bemesting.
Door de wijze van registratie in de grondschatting is het niet mogelijk om een exacte opgave te krijgen van de 'natuurlijke' groenlanden en de vordering van de ontginningen. De eerste waren verborgen in de zogenaamde opslagen of scheren, terwijl de laatste onderdeel vormden van de haverlandencyclus.

2.12.3 De 'mandelige' broeken

Alvorens we ons verdiepen in de exploitatie van de Wijkerbroeken zal eerst een beeld worden geschetst van de fysisch-ecologische

kwaliteiten. In de door ons bestudeerde bronnen is 'broek' het gebruikelijke toponiem om het dekzandlandschap ten noorden van de Reesthoeven aan te duiden. 'Broek' betekent moerassig weideland en is een veelvoorkomende veldnaam in de noordelijke en oostelijke zandgebieden.[314] Nog steeds vormen de reeds lang in cultuur gebrachte broeken van De Wijk door verschillen in hoogteligging, hydrologie en leemgehalte een zeer gevarieerd bodemlandschap. Op basis van deze differentiatie werd in de Bodem van Drenthe een belangrijk deel van deze voormalige broeken ingedeeld bij de zogenaamde Twente-associatie, waarin oude bouwlanden, gleygronden, humuspodzolen, stuifzand, veengronden en venige gronden worden onderscheiden.[315] Volgens de meest recente kartering van 1 : 50.000 bestaat ruim de helft van de gronden uit zogenaamde beekeerdgronden (pZg 23) en gooreerdgronden (pZn 21).[316] De laatstgenoemde zandgrond wordt beschouwd als een bodemkundige overgang van beekeerdgronden naar veldpodzolen.
Elders in Drenthe komen gedifferentieerde dekzandlandschappen zoals we die aantreffen onder De Wijk niet voor. De tamelijk grillige dekzandtopografie zorgde op korte afstand voor een grote variatie in voedselrijkdom. De lage eerdgronden (gleygronden) met hydromorfe kenmerken zijn bovendien bruiner dan elders in Drenthe. Bij de kartering begin jaren zestig waren deze gronden nog te nat voor bouwland.[317]
In de literatuur wordt aangenomen dat het veelvuldig bezanden van deze gronden bij de cultivering in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de donkere kleuring van het cultuurdek.[318]
Al met al vormen deze omstandigheden een sterke aanwijzing voor een oorspronkelijk veendek, dat door veraarding en oxidatie is verdwenen.
Genetisch ziet Van Heuveln duidelijke overeenkomsten met de jongere dalgronden.[319]
Het oorspronkelijke broek kan vooralsnog getypeerd worden als een moerassig landschap met elzenbroekbossen en zeggevenen op de rijkere eerdgronden, die werden afgewisseld door veel armere heidevenen op de lage veldpodzolen, terwijl zich op de middelhoge dekzanden een licht eikenberkenbos kon ontwikkelen.[320] Al deze verschillende ecotopen waren niet gelijkmatig over de verschillende broeken verdeeld.
Zo waren de broeken van De Wijk en De Stapel duidelijk onderbedeeld in broek- en zeggeveen, terwijl deze afzettingen in de broeken van Schiphorst en Haalweide domineerden dankzij de rijkere eerdgronden. Verderop zullen we zien dat deze dispariteit tot uitdrukking komt in de verschillende doleanties.

We zullen nu eerst ingaan op de situatie rond 1650 toen het overgrote deel van de broeklanden nog niet was ontgonnen. Op basis van de beschikbare bronnen is het moeilijk een beeld te vormen van het broek als gemeenschappelijk gebruikslandschap. Een tipje van de sluier wordt opgelicht door een beschrijving van de eerder aangehaalde Oosting, eigenaar van de plaats Den Hof onder Haalweide.[321] In 1745 weet deze nog te melden dat het oorspronkelijke broek "..met bosch belopen [is] geweest, waarin zij voordezen hutten en vogelkooyen en verkens in 't eykel konden laten lopen..". Maar toen de Wetering werd vergraven tot de Echtinger Vaart, zijn de vogelkooien met de hutten verwilderd door de 'schipperij' en kon dankzij de goedkope aanvoer van Kamper mest een aanvang worden gemaakt met de ontginning van het broek.
Deze ontginningen waren in 1646 nog slechts in beperkte mate gevorderd. Hoewel niet exact kan worden aangegeven hoeveel van het broekland in haverland was omgezet, kan dit niet meer dan 150 mud geweest zijn. Van een gebied ter grootte van 695 mud werd een onbekend percentage als 'woest' aangeduid. Het grootste deel van het broekland lag dus nog in niet-ontgonnen staat en viel als zodanig onder de 'boermeente' of de gemeenschappelijk gebruikte markegronden.
Het aandeel van een eigenaar in een 'meente' werd uitgedrukt in 'opslagen' of 'scheren'. In de boerenpraktijk bestond geen overeenstemming

314 - Wieringa, 1968, 110 e.v.
Slicher van Bath, 1977;
Deel II, 54.
315 - Van Heuveln, 1965, 51.
316 - Stiboka, 1994, blad 21
Zwolle Oost.
317 - Van Heuveln, 1965, 94.
318 - Pons, 1992, 71.
319 - Van Heuveln, 1965, 79.
320 - Deze typering is gebaseerd
op onderzoek in vergelijkbare
dekzandlandschappen. Knibbe,
1969, 88. Spek e.a., 1996, 23 e.v.
321 - Koops, 1911, NDVA, 226 e.v.

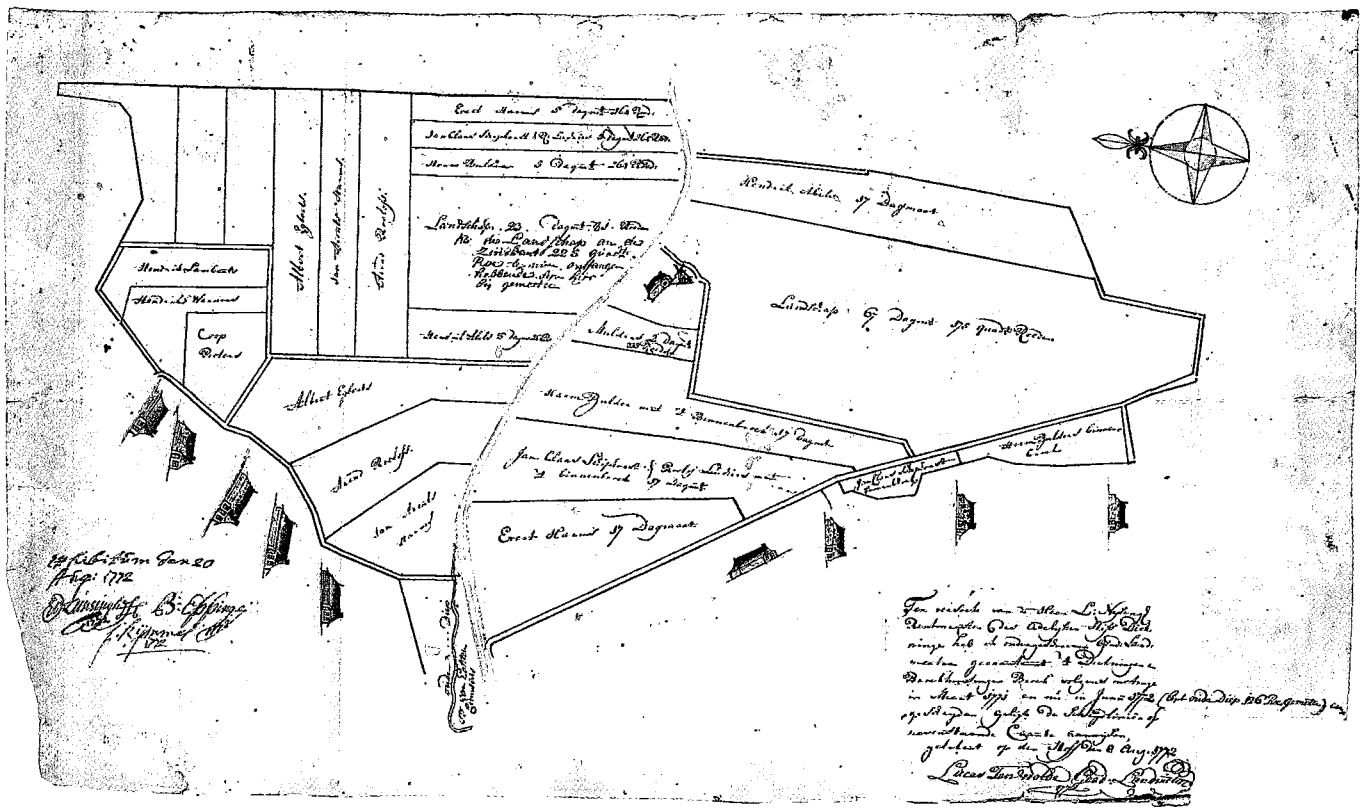

Kaart 87 **Manuscriptkaart van de kloostererven in Broekhuizen**
(Bron: Topografische Atlas 127)

over de inhoud van beide uitdrukkingen, die van marke tot marke zeer kon verschillen. Zo bestond volgens de ingezetenen van De Stapel hun meente uit 12 $^1/_2$ scheer, waarbij een scheer overeenkwam met vier koeweiden en twee paardenweiden, "..sijnde seven biesteweiden..". In de prisering werd echter vastgehouden aan een 'opslag' die bestond uit vier koe- en twee paardenweiden en die werd onderverdeeld in zeven 'scheren'.
Volgens de prisering van 1646 kwam een scheer in De Stapel dus overeen met een zogenaamde biesteweide.[322] In de meente van Dunningen en De Wijk kwam een 'biesteweide' daarentegen overeen met een 'opslag'.
De waarde van iemands aandeel in een broekmeente werd dus bepaald door de omvang en kwaliteit van het groenland c.q. het aantal beesten dat hij op basis daarvan kon inscharen. Waarschijnlijk vanwege de complexe en kleinschalige territoriale structuur hield de landmeter zich niet aan een vaste notatie. Zo werden de aandelen in de meenten van Dikninge en Havixhorst apart gepriseerd en werd een landgoed als Den Hof buiten de registratie van Haalweide gehouden. Tabel 50 geeft een overzicht van de verschillende notaties en waarderingen. Waarschijnlijk volgde de landmeter bij de registratie de lokale traditie. In de marken van De Stapel en De Wijk/Dunningen werden de 'beesteweiden' uitgedrukt in respectievelijk 'scheren' en 'opslagen' à 78 car.gld., terwijl in Schiphorst het aandeel in de meente werd uitgedrukt in paarden- en beestenweiden. In Broekhuizen werd de 'opslag' van iedere meier zelfs geheel apart gewaardeerd.
In tegenstelling tot de prisering van de Reestlanden gaf die van de 'meenten' veel aanleiding tot protesten. In deze discussie werden ook de tot 'tam land' gecultiveerde haverlanden betrokken, mede omdat deze in verband met het rotatiesysteem voor het grootste deel uit groenland bestonden.
Met name de prisering van 1642, die in veel opzichten veel hoger uitviel dan de definitieve in 1646, leidde tot veel bezwaren. Protesten kwamen vooral uit De Stapel en De Wijk. Volgens de gezamenlijke eigenaren bestond hun 'Stapelinger broeck' uit 79 $^1/_2$ scheren die per stuk waren gepriseerd op 75 golt gld., terwijl nog geen twee jaar eerder 10 $^1/_2$ scheren waren verkocht voor niet meer dan 50 à 55 golt gld.[323]

Ook de ingezetenen van de marke De Wijk/ Dunningen gaven 'claechlick' te kennen dat hun meente, "..welcke heel schrae jae anders niet is als slym plaggevelt..', op een totaal van maar liefst 3841 golt gld. was geestimeerd. Men vond dit hoge bedrag "..tegen recht en reden.. strijdende..", aangezien "..eene soe een slimme meente die nu dorch de wegh van zal. heer Echten ten eenemael met mennen en dryven wort bedorven..". Men doelde hier op de doorgaande verkeersverbinding naar Meppel, die door de van Echtens werd verpacht en via de Echtense Vaart dwars door het Wijkerbroek liep. Ook tegen de prisering van 1646 klom men opnieuw in de pen. Men voelde zich wederom "..grootelyck benaedeelt en beswaert.." in de estimatie van hun meente die "..heel gants onduchtig en onbequaem.." was en voor een groot deel uit "..ongevallig heet veldt.." bestond waarin "..gants weynig groen lant is gelegen..". Men verzocht daarom om de als weide gebruikte gronden op dezelfde manier te belasten als de broeklanden in het naburige Zuidwolde.[324] De 'onpartighe buren' van Koekange konden inderdaad bevestigen dat in het Wijkerbroek, naast de 'heydelanden en plaggelanden', nog geen 16 dagmaten konden worden opgemeten, terwijl dit zelfde land in 'begraven' staat slechts 25 golt gld. per dagmaat zou opbrengen.[325]

Zoals gezegd was men ook zeer ontevreden over de prisering van de 'begraven' groenlanden die als 'haverland' of als 'belmondig' werden geklassificeerd. Om dit probleem duidelijk te maken voerde de schulte Albert Kuyck het 'beslooten arve' Den Hof als voorbeeld op.[326] Volgens hem bestonden de 'belmondige landen' van dit erf uit groenlanden die "..ten diele wel in geen thijn twalff ja vijfthijn jaren geseit.." waren. In kwaliteit waren deze groenlanden volgens de scholte vergelijkbaar met beesten- en paardenweiden die normaal onder de 'opslagen en waardielen' vielen, maar in dit geval "..sijn omsetted te worden, naer een besloten erve..". Zo'n 'belmondige' koeweide van ten minste twee mudden zou dan volgens hem in de prisering op *f* 100,– worden vastgesteld, terwijl deze onder een 'opslag' niet meer dan *f* 56,– zou doen.
Zoals we eerder konden constateren bij de behandeling van de bouwlanden bleek men uiteindelijk niet gevoelig voor de argumenten in de bezwaarschriften om het eenmaal ontgonnen broekland weer als 'beesteweide' of als 'scheer' te priseren. Ook al deden deze groenlanden in kwaliteit nauwelijks onder voor de 'gemene biesteweyden', zij bleven als 'haverlanden' of 'belmondige landen' geregistreerd onder de prisering van 33 $^{1}/_{3}$ car.gld. per mud.
De eerder geconstateerde variatie in ecologische kwaliteiten bood ruimte voor een veelzijdig gebruik van de gemeenschappelijke broeklanden. Naast veelsoortige vormen van beweiding, werden bepaalde delen regelmatig afgeplagd. Het algemene gebruik om in het broek plaggen te winnen om "..het ordinaris boulant in de mes daer van te onderholden.." zagen de inwoners van Dunningen/ De Wijk als een noodzakelijk kwaad aangezien men niet over 'velden en venen' kon beschikken "..gelijck het schultampt Zuitwolde".[327] Het voortdurend plaggen zal weinig bevorderlijk zijn geweest voor de kwaliteit. Vandaar ook dat de gezamenlijke gebruikers klaagden over het feit dat grote delen van het Wijkerbroek 'heel schrae' waren door het noodzakelijke gebruik als plaggenveld.
Waarschijnlijk vanwege een snelle bevolkingstoename zag men zich reeds in 1552 gedwongen tot het opstellen van een willekeur om de toenemende gebruiksdruk op het broek te reguleren. In 1679 werd de 'olde wilckuerbrief' herzien door aanpassingen en toevoeging van enkele nieuwe voorschriften.[328] Opmerkelijk is dat in de nieuwe willekeur nog steeds werd uitgegaan van 'eenen vollen opslag' van vier koeien en twee paarden, terwijl niemand in Ooster- en Westerwijk aan de omvang van zo'n aandeel toekwam. Reeds bij de registratie van de grondschatting in 1646 was men overgegaan op 'opslagen' die overeenkwamen

322 - OSA, 845, folio 288.
323 - OSA, 845, folio 290.
324 - OSA, 845, folio 338.
325 - OSA, 845, folio 341.
326 - OSA, 845, folio 288.
327 - OSA, 845, folio 320.
328 - Heringa, 1981, no 56.

met een 'beesteweide'.[329] Zelfs de 'volle opslagen' van Dunningen werden in deze 'kleine' opslagen uitgedrukt. De sterke versnippering werd veroorzaakt door een flinke toename van de keuterijen, die bijna allemaal een aandeel in de 'boermeente' hadden weten te verwerven. De 54 'opslagen' op de Wijker en Dunninger meente van 1646 komen dus overeen met 54 'beesteweiden'. Aangezien deze slechts 16 dagmaat groenland tot hun beschikking hadden moet wel worden aangenomen dat het overgrote deel van de Wijker meente bestond uit weidegronden die op basis van hun heischrale vegetatie niet als groenlanden werden getypeerd. Een niet onbelangrijk deel van de Wijker meente lag ten noorden van de Echtinger Vaart dat toegankelijk was via de Wijkerbrug en een wad bij de Dikninger molen. Aan de noordoostzijde grensde dit deel aan de buitendijkse landen van Koekange, waarvan het was gescheiden door een grenswal om te voorkomen dat de Koekanger schapen op het broek kwamen. Volgens Koops had de vreding ook een waterkerende functie tegen overstromingen vanuit de Koekanger Aa.[330]

Buiten het broek bestond de Wijker meente nog uit het zogenaamde binnenmeentje, een mandelig stuk grond rond de havezate Dunningen, dat aan de zuidzijde aan de Wijker- of Dunninger esch grensde.[331] In 1756 ontstond over deze binnenmeente een conflict over het eigendomsrecht tussen de toenmalige eigenaar van Dunningen en de markegenoten van De Wijk. De kwestie werd opgelost toen de eerstgenoemde zich bereid toonde het velddeel voor 100 car.gld. aan te kopen.
In de 16e en 17e eeuw werd het Wijkerbroek met de aangrenzende broeken van Dikninge gemeenschappelijk beweid. Deze mandelige beweiding hield stand tot 1653 toen de buren van Broekhuizen hun deel wensten te scheiden voor ontginning. Onderling konden de markegenoten het echter niet eens worden over de toedeling, zodat pas na bemiddeling van een commissie van Landschapsgedeputeerden en de plaatselijke schulte een akkoord werd bereikt. Tussen beide broeken werd vervolgens een scheisloot gegraven die na enkele jaren weer in een vervallen staat verkeerde, omdat de oostelijke eigenaren van Broekhuizen hun mandelige beweiding met de Wijkers wensten voort te zetten. Pas in 1690 wilden ook de laatstgenoemden hun broeklanden begraven en werd de inmiddels onherkenbare grensscheiding opnieuw, maar nu definitief opgegraven.[332]
Plaggen werden kennelijk als een schaars goed gezien, want de willekeur gaat nadrukkelijk in op een strakke regulering van de plaggenwinning. Om de kwaliteit van het schaarse groenland veilig te stellen, werd het een ieder nadrukkelijk verboden om 'groene plaggen' te steken. Ook kan uit de voorschriften worden afgeleid dat alleen binnen een door palen afgezet deel van het Wijkerbroek mocht worden gestoken. Bovendien moesten deze plaggen binnen veertien dagen uit het broek worden afgevoerd. Verder was 'binnen noch buytenman' zonder het bezit van opslag überhaupt niet gerechtigd om te plaggen. Tenslotte komt de algehele schaarste duidelijk naar voren in het verbod, dat met name plaggenmest niet buiten de marke verkocht mocht worden. Buiten de opslagen was het recht tot plaggensteken ook verbonden aan het bezit van enkele oude bouwlanden, zoals de eigenaar van de Ringebrinck die 'pro quota' op de meente mocht plaggen.[333] Gezien de forse verkoopprijzen van enkele bouwlandpercelen op het Hogevelt rond het midden van de 18e eeuw, is het niet onwaarschijnlijk dat ook aan deze jongere bouwlanden rechten waren verbonden met betrekking tot het plaggensteken.[334]
Strakke voorschriften golden eveneens voor de beweiding. Zo was het verboden schapen en ganzen in de meente te weiden, terwijl varkens alleen gekramd of vastgepend in het broek mochten worden gedreven tussen Allerheiligen (1 november) en Pasen. Dit laatste kon uiteraard alleen op basis van iemands opslag, waarbij de inscharing op basis van een 'volle' opslag werd vastgesteld op vier varkens.

329 - Koops stelt abusievelijk een 'volle' opslag gelijk aan een 'opslag' in de prisering van 1646. (NDVA 1914, 208)
330 - Koops, 1914, NDVA, 209.
331 - Koops 1913, NDVA, 95.
332 - Koops 1914, NDVA, 212 e.v.
333 - Koops 1914, NDVA, 210.
334 - Koops 1914, NDVA, 212.

335 - Koops 1912, NDVA, 197.
336 - Schönfeld, 1955, 150.
337 - Koops 1912, 211.

Een aparte bepaling werd opgenomen over de rechten van de 'buitenbuur' Hindrik Schoonevelt uit het naburige Koekange, die vanouds ook een opslag op het Wijkerbroek bezat. Hij mocht naar 'older gewoonte' alleen zijn 'mennepeerden' en jongbeesten voor eigen opfok inscharen, terwijl hij zich diende te houden aan de oude afspraken ten aanzien van het afplaggen.
Belangrijk was verder de algemene bepaling dat niemand zonder toestemming van de 'gemene erfgenamen' op de buurmeente mocht ontginnen of 'timmeren'.

Het Wijkerbroek was een typisch voorbeeld van een relatief kleine meente met een hoge gebruiksdruk vanwege de sterk gegroeide keuterbevolking in Ooster- en Westerwijk. Waar men elders kon volstaan met mondelinge afspraken tussen de gezamenlijke gebruikers, was hier door de versnipperde eigendomsverhoudingen een strakke regulering vereist. Met uitzondering van de Stapeler meente, zullen de gebruiksvormen in de overige meenten weinig hebben afgeweken van de geschetste situatie in De Wijk. Ook elders zal de oorspronkelijke broekbiotoop in de loop van de Late Middeleeuwen hebben moeten wijken voor steeds intensievere vormen van beweiden en afplaggen.
Het meest gedifferentieerde gebruik kende de Stapeler meente. Deze lag aan het oosteinde van het kerspel tegen de grens met Zuidwolde en vormde een overgang van de oligotrofe veenheide naar het mesotrofe broek in het stroomdal van de Oude Aa. Op basis van deze ecologische kwaliteiten kan de meente worden onderverdeeld in het Stapelerveld, terwijl het noordelijke deel werd gevormd door de Stapeler Leijen en het eigenlijke Broek.
Een deel van het veld achter de erven werd in een opstrekkende verkaveling als bovenveencultuur met rogge en boekweit benut. Over deze nieuwe bouwlanden die waarschijnlijk volgens het recht van opstrek waren ontgonnen, ontstond in de tweede helft van de 16e eeuw onenigheid over de afdracht van tienden aan 'den Heere Abt ende Convente van Dikninge met den edelen en ernvesten Harmen van de Campe.'[335] Het ging hierbij om "..die novallen [aangemaakte] landen, plecken ende plaatsen, die van olts niet gesaait, nog gebouwet ende anders gebruicht sijn gewest ende nu bij de beclachten gekeert ende gesettet worden tot bouwen, saayen en ander gebruick, daervan de clagers in possessie ende besit sijn..". De laatstgenoemden werden in 1569 in het gelijkgesteld en voortaan werden de 'erfgezetene' van De Stapel en De Wijk verplicht om ook tienden af te dragen over de vruchten van hun nieuw aangemaakte landen.

Tot eind 17e eeuw bleef de Stapeler meente, dat wil zeggen veld- en broekdeel, mandelig bezit. In 1664 werd de Leijen door een landmeter opgemeten en verdeeld. In het begin van de 18e eeuw werd een deel bezaaid en met bos beplant. 'Lee' of 'lei' is overigens afgeleid van een vergraven of gegraven waterloop.[336] Naarmate de ontginningen vorderden, ontstonden er met de Veeningers problemen over het recht van overgang. Naar aanleiding van dit conflict werden de Leijen in 1764 door landmeter Lucas ten Wolde opnieuw opgemeten en in kaart gebracht.
Volgens de toenmalige eigenaren was het land reeds zo'n 50 jaar geleden afgegraven en voor 30 à 40 jaar met koren bezaaid. Ook in het Stapeler Broek werden sinds de scheiding regelmatig nieuwe kampen onder de 'ommeslagen' gebracht.
Heel anders ontwikkelde zich de situatie in het Stapeler veld. Ondanks de officiële scheiding bleef de veenheide nog lange tijd als mandelige schapenweide in gebruik. Volgens Koops was de laatste door de kluft aangestelde scheper tot 1833 in functie.[337]
Het Stapeler Broek behoorde oorspronkelijk tot het ecotopencomplex van de Oude Aa (Oude Diep) Toen deze in de Late Middeleeuwen werd onthoofd door het graven van de Wetering werd het broek verdeeld in een noordelijke en zuidelijke

338 - Deel I, 1.2.
339 - Koops, 1912, NDVA, 216.
340 - Koops, 1912, 219.
341 - Koops, NDVA, 1886 en NDVA, 1914.
342 - Coert, 1976, 206.
343 - Coert, 1976, 207.
344 - Koops, 1912, NDVA, 339.
345 - Deel I, 1.3.
346 - Deel I, 2.3.1.
347 - Koops, 1915, NDVA, 40.

helft.[338] Deze nog vrij eenvoudige waterlossing door de Wijker broeklanden naar Meppel was passabel door een stelsel van zogenaamde waden of voorden. Bij de latere Ossesluis lag zo'n voorde waardoor de Stapelers met hun vee en hooiwagens het afgesneden broek konden bereiken.[339] Toen de eenvoudige Wetering in 1632 werd vergraven tot de Echtinger Vaart werd ter hoogte van de voorde de Ossesluis aangelegd. Door de kanalisatie en de kunstmatig hoge waterstand ten behoeve van de scheepvaart kwam het noordelijke deel van het Stapeler Broek in een geïsoleerde positie te liggen. De ingezetenen van De Stapel en Eemten eisten daarom niet alleen de aanleg van een fatsoenlijke brug vanwege het in onbruik raken van hun wad, maar bovendien een schadevergoeding voor het willekeurig vergraven van hun groenlanden en voor de geleden waterschade wegens het in onbruik raken van hun waterlossingen. In 1633 werd op de landdag van 19 februari een verzoek tot schadevergoeding ingediend voor de meer dan 50 dagmaat groenland, die zij aan de noordzijde van de Nieuwe Grift hadden liggen. Een apart ingestelde commissie stelde uiteindelijk in 1635 de schade vast op een totaal bedrag van *f* 177,–. Bovendien werden Roelof van Echten en zijn participanten verplicht tot de aanleg en het onderhoud van een 'bekwame en geriefelijke' brug.[340]
De verwikkelingen rond de opdeling van het Stapeler Broek door het graven van de Nieuwe Echtinger Vaart is illustratief voor de overige broekmeenten in het kerspel. Met deze markegenoten werden vergelijkbare regelingen getroffen. Een kwestie die door Koops in verschillende publicaties onder de aandacht werd gebracht is de zogenaamde Wyter Laeck of Utter Laak, een dwarsverbinding tussen de pas aangelegde Nieuwe Echtinger Vaart en de Reest.[341] Ook Coert gaat uitvoerig in op deze overlaat, die door de groenlanden van de Eemten werd gegraven om de pasgegraven Nieuwe Echtinger Vaart in de winterperiode van overtollig water te ontlasten.[342] Waarschijnlijk is de overlaatfunctie van de Wyter Laeck slechts in de beginperiode bij, de aanleg van de nieuwe vaart, van belang geweest. In het veld zijn in ieder geval geen sporen meer te vinden. Een poging van de Algemene Compagnie om de dwarsverbinding in 1839 in ere te herstellen liep op niets uit.[343]

Op basis van overdrachtsstukken van het klooster Dikninge acht Koops het aannemelijk dat Haalweide een gemene marke heeft gehad.[344] Ten tijde van de grondschatting was het broek van Haalweide echter reeds verdeeld. Een deel van de 'Haelerweyde' lag ten noorden van de Echtinger Vaart. Ten behoeve van de grondschatting werd van de groenlanden een apart register opgesteld waarvan de eigendomnummers corresponderen met een schetskaart. Waarschijnlijk wordt de noordelijke begrenzing van de schetskaart bepaald door de 'Vriesensloot' die vanouds de grens vormde tussen Haalweide en het kerspel Koekange.[345] De Echtinger Vaart wordt aangegeven door de dubbelbelijning met direct daaronder de eigendomsnummers. De eigendomslijnen zijn echter moeilijk inpasbaar in het 19e-eeuwse verkavelingspatroon. Het is niet ondenkbaar dat delen van het groenland mandelig werden gehooid en beweid, zoals dat indertijd ook in Koekange geschiedde.[346] In totaal lag er ruim 68 dagmaat (46 ha) groenland in het Haalweider Broek. Het grote aandeel van Koekanger eigenaren is opmerkelijk en naast eigenaren uit Dunningen en De Wijk was het eigendomsaandeel uit Haalweide zelf zeer beperkt. De groenlanden, die in de grondschatting werden aangeduid als 'hooilanden', werden getaxeerd op 125 car.gld. per dagmaat.

Naast de drie pachterven van Dijkstandigerhuizen waren ook de twee erfmeiers van het corpus in het Dikninger Broek gerechtigd.[347] In de grondschatting van 1646 werd het aandeel van de eersten uitgedrukt in opslagen à 200 car.gld. De gerechtigheid van de corpusmeiers was vermoedelijk verscholen in de vijf koeweiden à 300 car.gld.

Een aanzienlijk deel van het Havixhorster- en Schiphorster Broek lag aan de noordzijde van de Wetering en viel formeel onder de 'klokkeslag' van Ruinerwold. In het Wijker register van 1646 werd alleen het zuidelijke deel geregistreerd. Mede daardoor is het aandeel van de verschillende gerechtigden onduidelijk en niet uniform aangegeven. De gerechtigheid van Havixhorst werd uitgedrukt in scheren van 120 car.gld. per stuk, terwijl de Schiphorster eigenaren hun aandeel zagen uitgedrukt in peerde- en beesteweiden.

2.12.4 Scheiding en ontginning

Uit het voorgaande kan worden opgemaakt dat de Wijkerbroekmeenten altijd een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het groenlandpotentieel. Aanvankelijk werden vooral de half-natuurlijke groenlandvegetaties in mandelige vorm als hooi- en weiland benut. De beste delen werden het eerst van de meente gescheiden, zoals in Haalweide waar reeds ten tijde van de eerste grondschattingsregistraties het hele broek door particulieren was 'begraven'. Ook was omstreeks die tijd de groenlandexploitatie in de vorm van de haverlanden-cyclus wijdverbreid. Door dit veldgrasstelsel konden, naast de 'natuurlijke' groenlanden, ook de schralere delen van het broek worden benut als zogenaamde haeverweyden. Aanvankelijk werden alleen de lagere delen rond de horsten als haverlanden geëxploiteerd. Toen de broekmeenten in de loop van de 18e eeuw werden gescheiden, verbreidde de haverlandencultuur zich over de verschillende broeken. Hoewel de registratie van 1646 geen

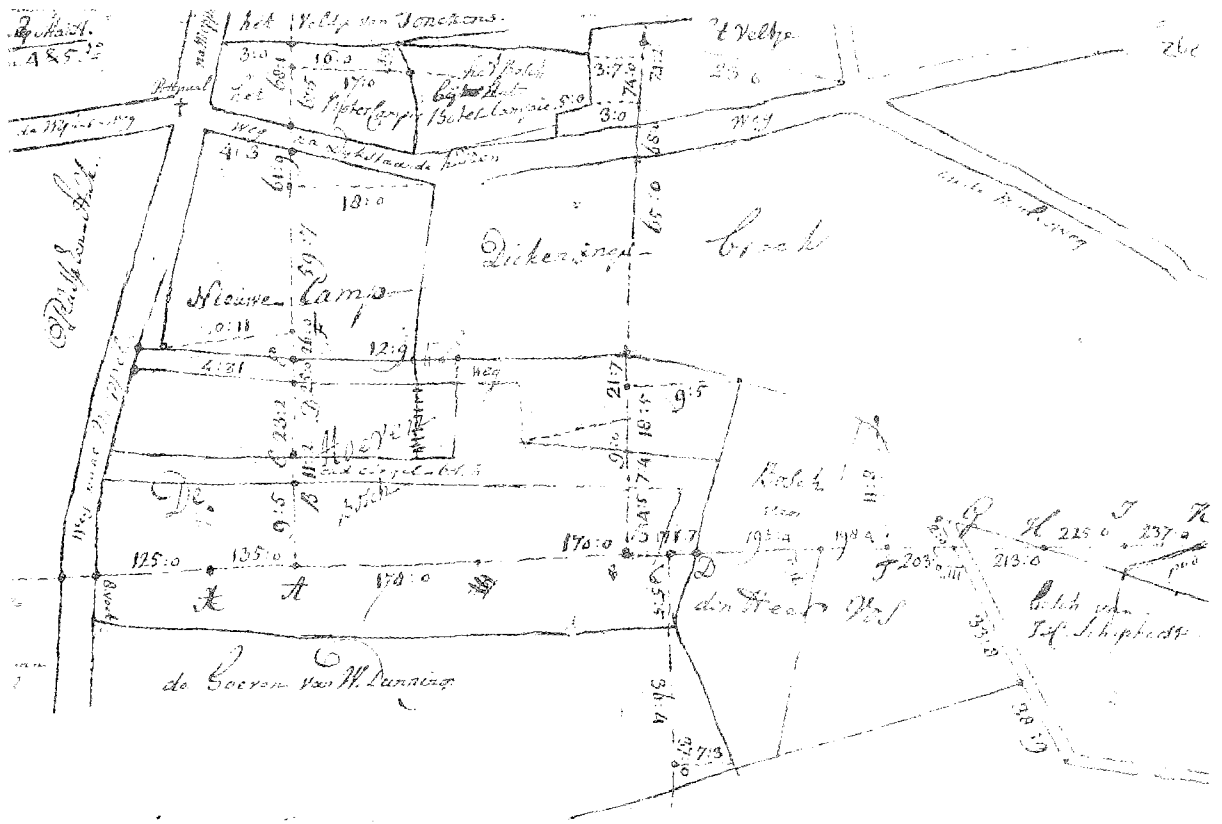

Kaart 88 **Opmeting van het Dikningerbroek in 1805 door Nicolaas ten Wolde**
(Bron: Collectie Ten Wolde, no 3)

348 - Koops, 1914, NDVA, 215.

349 - Archief van Echten, no 978.

duidelijkheid verschaft over de exacte omvang van het veldgrasstelsel met haver, laat de Herziening van 1754 er geen twijfel over bestaan dat dit stelsel zich met succes over grote delen van het broek heeft verspreid, want in 1754 is het araal 'haverland' uitgegroeid tot 823 mud (297 ha).

Een essentiële voorwaarde voor de uitbreiding van de haverlanden was uiteraard de scheiding van de gemeenschappelijke broeken, waarna het individuele ontginningsproces zich kon ontplooien. Met uitzondering van de reeds verdeelde Haalweide vonden de scheidingen in de loop van de 18e eeuw plaats. In 1694 beten de markegenoten van De Stapel de spits af, maar terwijl De Leijen en het Broek successievelijk werden opgedeeld, bleef het Stapeler Veld als gemeenschappelijke schapenweide bestaan.

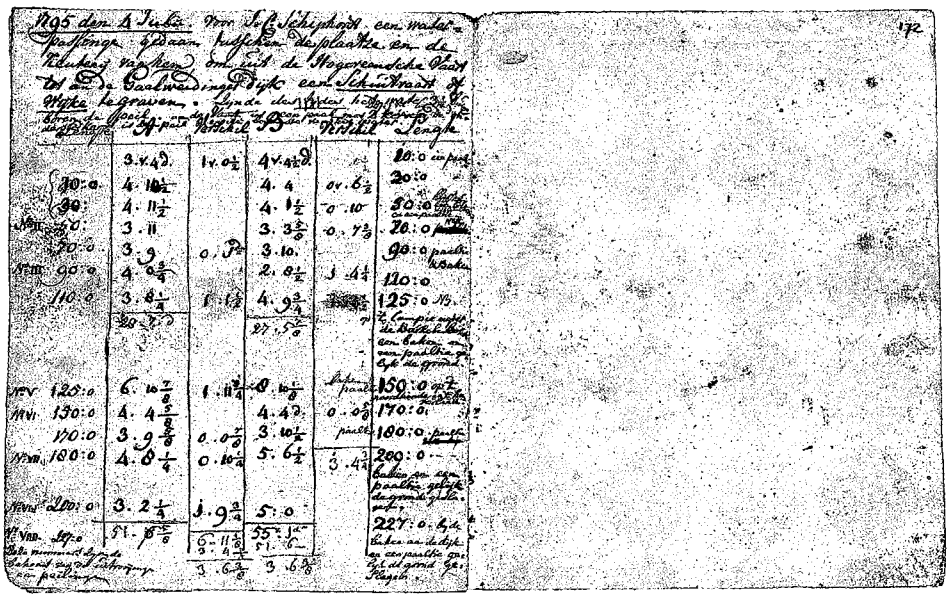

Kaart 89 **Waterpassingen voor een 'schuitvaart' of wijk vanuit de Hoogeveensche vaart tot aan de Haalweidingerdijk**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

Na veel verzet werd de Wijker meente pas in 1741 gescheiden. Met name de talrijke kleine aandeelhouders zagen door deze privatisering hun recht tot afplaggen in gevaar komen. Na verschillende procedures trokken uiteindelijk de voorstanders, die zich beriepen op het Landrecht, aan het langste eind.[348] Het Dikninger Broek, waarin ook de Landschap was gerechtigd via haar beide meiers van het corpus, werd pas in 1772 onder toeziend oog van een apart aangestelde commissie gescheiden en opgedeeld. Van het broek in Schiphorst zijn geen gegevens over een scheiding bekend.

Van een werkelijke doorbraak in de cultivering van de broeken kon pas sprake zijn toen deze werden ontsloten door een wijkverbinding met de Hoogeveensche Vaart. De wijken waren vooral van belang voor aanvoer van mest, een voorwaarde voor een meer systematische ontginning van haverlanden. We kunnen in dat verband spreken van een tweede fase in de openlegging en ontginning van de Wijker Broeken.

De Veeningerwijk, die in de jaren 1813 en 1814 werd gegraven, had als enige een dubbelfunctie. Naast de afvoer van turf uit de lokale verveningen, is de wijk op de grens tussen Veeningen en De Stapel ook van betekenis geweest voor de landontginning in De Leijen en de achtereinden van het Stapeler Haar. Omdat de Veeningerwijk in verband met de verveningen aansloot op een wijdvertakt stelsel van waterlossingen, waren de Hoofdparticipanten van de Algemene Compagnie bevreesd voor wateronttrekking uit de Hoogeveensche Vaart waarvan de scheepvaart hinder kon ondervinden. Aan de uitmonding in de vaart werd daarom in de Veeningerwijk een schut geplaatst waardoor geen water uit de vaart in de wijk kon vloeien, maar andersom wel.

In 1807 sloten de toenmalige eigenaar van Dikninge De Vos van Steenwijk en de Hoofdparticipanten van de Hoogeveensche Vaart een overeenkomst over de aanleg van een wijk door het Dikninger Broek.[349] De wijk werd afgestemd

op het vervoer met pramen, die op een drietal verbrede locaties elkaar konden 'wisselen'. Bij de monding werd in de Hoogeveensche Vaart ruimte gemaakt voor een zwaaikom. Ook hier mocht geen water uit de Vaart worden afgetapt. Bovendien mochten geen aansluitingen worden gemaakt met het waterlossingenstelsel in het broek. Voor de ontwatering van de broeken hebben de wijken dus geen betekenis gehad. Opmerkelijk is tevens dat de Dikningerwijk voor de ontginning van de aanliggende landen van weinig betekenis is geweest. In 1827 liep de wijk nog door een aaneengesloten heidecomplex, dat zich bijna tot aan de doorgaande weg naar Meppel uitstrekte.
Onder vergelijkbare voorwaarden sloot de landbouwer Schiphorst in 1818 een contract over de aanleg van een wijk in Haalweide. Hier bedongen de Hoofdparticipanten zelfs de voorwaarde dat zij bij verwaarlozing de wijk mochten afdammen indien schade werd ondervonden aan de Hoogeveensche Vaart.[350]

In de periode tussen de Herziening en de totstandkoming van het kadaster (1750-1830) werd de verdere cultivering van de Wijker broeken in versterkte mate doorgezet. Het belang van deze activiteiten werd onderstreept door de investeringen in de aanleg van enkele wijken vanuit de Hoogeveensche Vaart, die een ontsluiting met mestpramen vanuit de IJsselsteden mogelijk maakte. In de exploitatie van de broeken stond de haverlandencultuur centraal.
Bij de samenstelling van het eerste kadaster in 1827 bevonden zich nog beperkte oppervlakten in een ongecultiveerde staat. Afgezien van het Stapeler Veld dat qua bodemstructuur niet tot het eigenlijke broek kan worden gerekend, lag alleen in het Dikninger Broek nog een aaneengesloten heideveld. Verder bestonden ook delen van het opgedeelde Wijker Broek aan de overzijde van de Hoogeveensche Vaart, evenals een deel van de Stapeler Leijen, nog uit heide.
De rijkste delen van de broeken bleven buiten de exploitatie van de haverlanden. Deze groenlanden werden het eerst verdeeld en in hoofdzaak als hooiland gebruikt. Een van de grootste complexen werd gevormd door de 'Haeleweyden' aan weerszijden van de Echtinger Vaart. Deze waren reeds ten tijde van de grondschatting verdeeld en vielen samen met lemige beekeerdgronden (pZg23), die een schakel vormden tussen de dalsystemen van het Oude Diep en de Reest.[351] Ook de westzijde van de Schiphorst bestond uit dergelijke gronden en werden volgens de OAT van 1832 eveneens uitsluitend als hooiland gebruikt.[352] Van nature kenden deze rijkere beekeerdgronden een elzenbroek met veel zeggen en grassen.[353] In half-natuurlijke staat werden deze broekvenen ooit gebruikt als kruidenrijke hooilanden met veel zegge.
De minder rijke delen van het broek vielen samen met gooreerdgronden en lage veldpodzolen waarvan het mesotrofe en oligotrofe veendek was verdwenen door geleidelijke vertering. Het spreekt voor zich dat de wisselbouw met haver in belangrijke mate aan dit proces bijgdroeg. Recente ingrepen zoals egalisatie en diepploegen zorgden voor een verdergaande homogenisering van de broekgronden.
Op basis van de gegevens uit de OAT werd uit het minuutplan uit 1832 een grondgebruikskaart samengesteld. De oudste verkavelingen in het broek kenmerken zich door een grillig verloop. Bepalend waren de hoogtelijnen van de dekzandopduikingen die bij de kolonisatie het uitgangspunt vormden voor vestiging van de oudste bouwlanden. Latere ontginningen kenmerken zich vooral door een strakker geometrisch patroon van rechthoeken en blokken, dat werd ingepast in een opstrekkende verkaveling vanuit de nederzettingen langs de Reest.
Opmerkelijk is het afwisselende landschap van de broeklanden. Naast verspreid liggende haverlanden, werd het grondgebruik in 1827 vooral gedomineerd door hooi- en weiland, terwijl tevens een aanzienlijk deel van de percelen bebost was. Op deze hakhoutcultuur komen we

350 - Archief van Echten, no 1069.
351 - Stiboka, 1994, 21 Zwolle Oost.
352 - Dit wil overigens niet zeggen dat op deze kwalitatief matige hooilanden geen uitgebreide naweide plaatsvond.
353 - Knibbe, 1969, 88 en 89.

354 - Archief De Milly van Heiden Reinenstein, no 927.
355 - Grondbelasting, no 7.

later nog uitgebreid terug, maar in dit verband is de constatering van belang dat ook deze gebruiksvorm een wezenlijk onderdeel vormde van de broeklandexploitatie.
In hoeverre een afwisselend hooi- en weilandgebruik een onderdeel was van de haverlandencyclus is moeilijk vast te stellen. Gezien het vrij willekeurige mozaïekpatroon lijkt hier eerder sprake van een rotatiesysteem, dan van een oorzakelijk verband met de lokale bodemkwaliteit. Zo is het bijvoorbeeld goed denkbaar dat de eerste jaren na het gebruik als haverland, het driesland werd ingezet als extensief hooiland en pas na de uitwerking van de bemesting nog uitsluitend als weidekamp. Van belang is in ieder geval de constatering dat de haverlandencultuur heeft bijgedragen aan een verbetering van de stalvoedering. Dit werd enerzijds bereikt door een bijdrage in de hooivoorraad, anderzijds door vervoedering van de verhakselde haver.

Het Dickninger broek

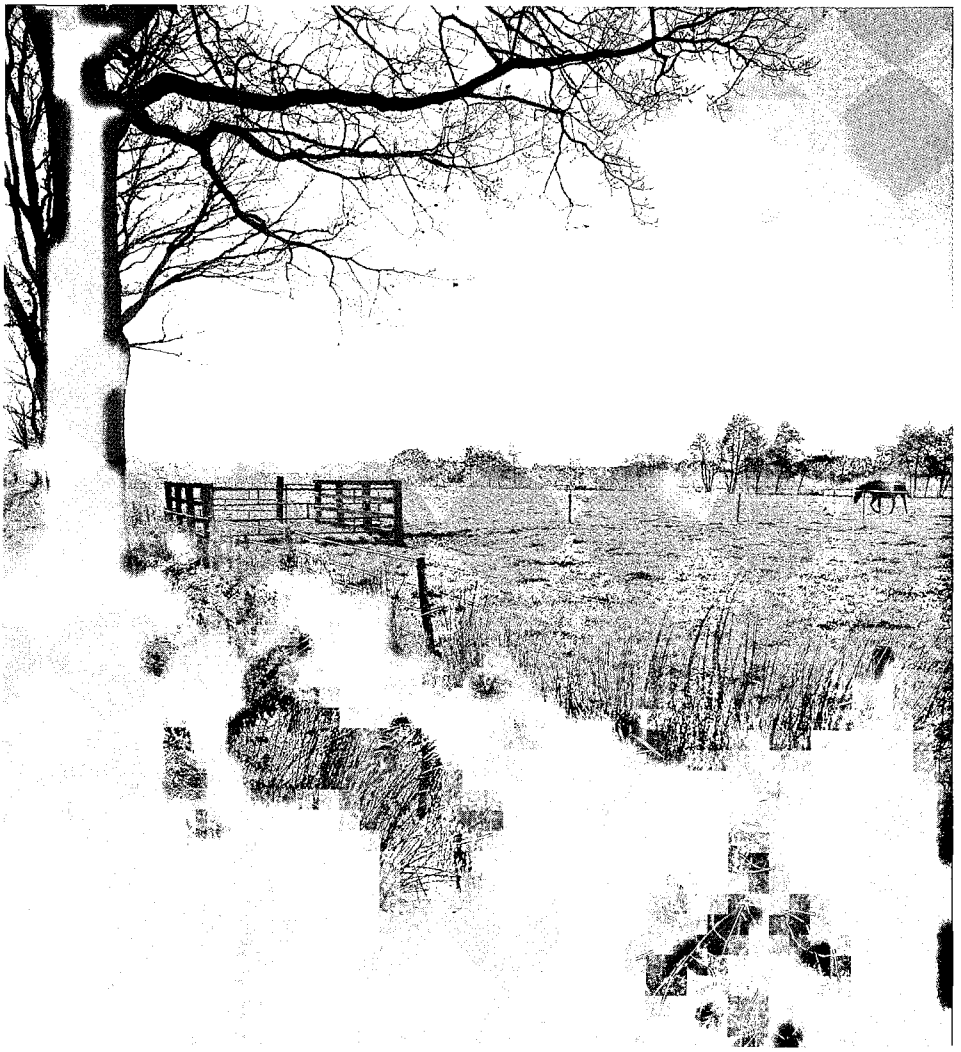

De kwaliteit van het groenland kon worden verbeterd door het land vaker te scheuren en in te zaaien met haver. Deze verkorting van de cyclus vereiste uiteraard meer bemesting. De aanleg van wijken zal de intensivering ongetwijfeld hebben gestimuleerd. Desondanks moeten we ons van de kwaliteit van de 'haverweyden' geen overdreven voorstelling maken. In de OAT van 1827 kwam de waardering van zowel het hooi- als weiland zelden boven de categorie 2/3, terwijl de categorieën 3, 3/4 en zelfs 4 veelvuldig voorkwamen. Een uitzondering vormden de hooilanden aan de westzijde van het Schiphorster Broek, die overwegend tot de categorieën 1/2 en 2 werden gerekend. De lagere categorieën kwamen overeen met gemiddelde huurwaarden van *f* 12,– ofwel de helft van die van de Reestlanden (*f* 27,– en *f* 22,50). De 'zuivere revenuen' van de havergroenlanden werden nadelig beïnvloed door de kosten die gemaakt moesten worden voor de bemesting.
In een eerder aangehaald bezwaarschrift uit 1826 werd voor het bemesten van een bunder (1 ha) weiland met een praam mest, inclusief het laden, uitsmijten en strooien, *f* 30,– gerekend.[354] Bij de herziening van de schattingen in 1885 is een objectiever vergelijk mogelijk tussen de 'natuurlijke' Reestlanden en de groenlanden in het broek.[355] De eersten hadden, zoals eerder vermeld, zonder bemesting een opbrengst van 3500 tot 4000 kg per ha. Met bemesting had een hooiland in het voormalige broek onder Den Hof slechts een opbrengst van 2000 kg per ha, terwijl een weiland onder dezelfde plaats een begrazingsdichtheid verdroeg van 1 $^{1}/_{2}$ koe per ha. De absolute waarden van deze uitkomsten kunnen door een regelmatige bemesting en een verkorting van cyclus echter al lang niet meer vergeleken worden met waarden uit het begin van de 19e eeuw. We mogen dan ook aannemen dat in de 18e eeuw de opbrengstverschillen tussen de Reestlanden en

de haverweiden nog veel verder uit elkaar hebben gelegen.

2.12.5 Samenvatting en conclusies

In het historische landbouwonderzoek is de laatste jaren steeds meer aandacht voor het zogenaamde outfield-aspect op de Nederlandse zandgronden.[356] Met name Roessingh en Bieleman hebben zich in dit nog vrij onbekende verschijnsel verdiept in hun regionale studies over respectievelijk de Veluwe en Drenthe. Het gaat om zogenaamde drieslanden die buiten het regulier bemeste en bezaaide 'infield' slechts om de zoveel tijd werden geploegd en bebouwd. In de daaropvolgende braakperiode (dries) werd het land vaak weer als veeweide benut. Naast een in- en outfieldsysteem op de hogere zandgronden, waarbij in de periferie aan de veldzijde een wisselbouw met zomergraan werd toegepast, kan een vergelijkbaar systeem worden onderscheiden in de lager gelegen groenlanden waarbij vooral haver een centrale rol speelde als wisselgewas. Dit laatste systeem was vooral verbreid in het laaggelegen overgangsgebied van Zuidwest-Drenthe en in de randveenontginningen langs het Drents Plateau.[357]

Zowel Bieleman als Roessingh legden in hun publicaties vooral de nadruk op de sociaal-economische achtergronden van het zogenaamde driesstelsel, ook wel aangeduid met de Duitse term Feldgraswirtschaft.[358] Variabelen als conjunctuur en de factor arbeid hebben ongetwijfeld een belangrijke invloed gehad op de omvang van het driesstelsel, maar het waren daarnaast de ecologische achtergronden die bepaalden waar en op welke wijze een bepaalde vorm kon worden toegepast. Om dit duidelijk te maken moet allereerst een onderscheid gemaakt worden tussen het driesstelsel, dat gekoppeld was aan het reguliere bouwland ('ordinaris boulant'), en de haverlandencyclus, die gebonden was aan de laaggelegen broeklanden. Het eerste systeem kan getypeerd worden als een flexibele vorm van akkerbouw met overgangen van intensief naar extensief, terwijl het tweede vooral gezien moet worden als een methode om de kwaliteit van het groenland te verbeteren. In De Wijk werden beide stelsels gepraktiseerd, met dien verstande dat tussen 1650 en 1750 de 'weidebraak' op de zandkampen en essen werd verdrongen door inpassing van zandboekweit in het rotatiesysteem, terwijl de haverlandencyclus in de broeklanden in dezelfde periode juist sterk werd uitgebreid.

De haverlandencultuur als remedie tegen een algehele verschraling van het groenland komt duidelijk naar voren in een doleantie uit 1644 waarin een aantal boeren uit Haakswold (Ruinerwold) zich beklagen dat "..haare weyde en hooylanden gedeeltelyk om 10 a 12 jaren maar een of twee maal met haver bezaayden en sommige wel 20 jaren laten liggen, zolang deselve gehooyt en geweyd kunnen worden .. ter weringe van heyde, russchen en ander onkruit".[359] Ook in Roswinkel werd tegen die tijd op de Vennen een vergelijkbare vorm van wisselbouw toegepast. Hier klaagde men over de zeer matige grasgroei op de koeweiden die "..geen grazen heft willen dragen.." en daarom om de 5 of 6 jaar werden gescheurd en ingezaaid met haver of 'weeckoren'.[360]

Uit het voorgaande kan worden opgemaakt dat er een principieel onderscheid moet worden gemaakt tussen het driesstelsel op de hoger gelegen zandlanden, gekoppeld aan het reguliere of 'ordinaris' bouwland, en de haverlandencultuur in de lager gelegen broeklanden met sterk wisselende grondwaterstanden. In tegenstelling tot De Wijk, ligt in de randveenontginningen het onderscheid tussen beide stelsels minder duidelijk. Hier bestond het reguliere bouwland uit een zogenaamde bovenveencultuur, waarbij een zware bemesting werd toegepast op het drooggelegde veen. Wanneer de veenlaag na een lange bouwperiode was weggeteerd en men problemen ondervond van een hoge grondwaterstand, ging men vaak over tot braaklegging. Dit driesland werd meestal

356 - Bieleman, 1992, 79.
Roessingh, 1979, 48.
357 - Bieleman, 1987, 593.
Elerie, 1989, 89. Deel I, 2.2.3.
358 - Roessingh, 1979, 48.
359 - Bieleman, 1987, 593.
360 - Elerie, 1989, 89.

gebruikt als extensieve veeweide of als marginaal hooiland. Om de kwaliteit te verbeteren werd ook hier na een bepaalde periode voor een of meerdere jaren haver verbouwd.[361] Ook hier stond de haverlandencultuur dus in relatie met een groenlandexploitatie en niet met de oorspronkelijke bovenveencultuur.
Tegen deze achtergrond is het de vraag of de wisselbouw met haverland wel gezien moet worden als een vorm van outfield, aangezien er geen sprake (meer) was van enige relatie met het infield. Beter is wellicht om bij de haverlandencultuur te spreken van de Duitse benaming Feldgraswirtschaft, omdat niet de akkerbouw maar de groenlandverbetering voorop stond. In die zin kan de haverlandencultuur beschouwd worden als agronomische techniek, waarbij werd ingespeeld op de bodemkundige kwaliteiten van het broekveen. Door een eenmalige bemesting werd namelijk de afbraak van het mesotrofe veen gestimuleerd, terwijl ook nog jaren daarna geprofiteerd kon worden van de voedingsstoffen die daarbij vrijkwamen.[362] Onderzoek in het naburige Koekange bracht naar voren dat de haverlandencultuur tot een einde kwam nadat de veenlaag op de voormalige broeklanden was verdwenen.[363]
Zonder het veldgrasstelsel was kwaliteitsbehoud van het groenland op het natte broekveen een vrijwel onmogelijke opgave. In verschillende doleanties werd voortdurend geklaagd over de matige grasgroei door het overheersen van gagel, mossen en vooral van russen. In veel van deze voormalige haverlanden treffen we nu nog toponiemen aan, die met een negatieve ondertoon verwijzen naar de eertijdse begroeiing van 'russchen' of 'rusken'. Dominant was vooral de Pitrus (Juncus effusus), die goed gedijt in een zuur milieu met onregelmatige waterstanden.[364] Met name in slecht ontwaterde veenweiden die verstoord zijn door bemesting en beweiding, krijgt Pitrus snel de overhand. De russenplaag is tijdelijk af te wenden door het land opnieuw te scheuren en te bemesten. Het rotatiesysteem zorgde dus voor een onderdrukking van de ongewenste kruidenvegetatie. De omlooptijd van de cyclus was afhankelijk van de ontwateringstoestand en de lokale bodemgesteldheid. Na het scheuren werd meestal voor twee achtereenvolgende jaren haver ingezaaid. Alleen bij de eerste verbouw werd een bemesting gegeven.[365] Bij gunstige omstandigheden werden opbrengsten van 22 à 30 hl per ha bereikt.
In de Staat van de landbouw staat een beschrijving die waarschijnlijk het meest overeenkomt met de praktijk in de Wijker broeken.[366] In het najaar of vroege voorjaar werd het groenland gescheurd en zonder bemesting ingezaaid. Het jaar daarop werd het land bemest en geploegd en wederom met haver ingezaaid. Na deze tweejarige verbouw bleef het land de eerste jaren als hooiland in

361 - Deel I, 2.2.3.
362 - Hendriks, 1992, 74.
363 - Deel I, 2.2.4.
364 - Weeda e.a., 1944, 26 e.v.
365 - Ten Heuvel, 1914, 181.
366 - Staat van de landbouw 1819, 14.

Het Wijkerbroek

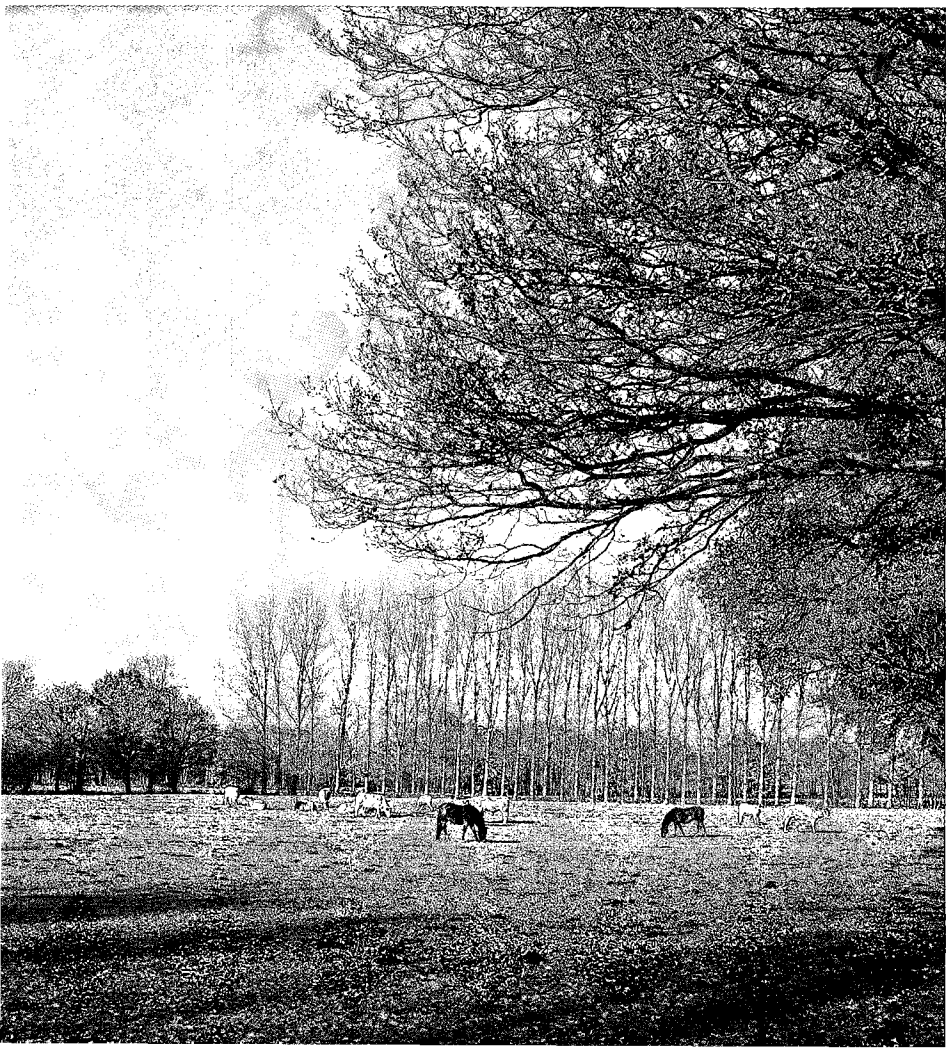

gebruik, omdat de grasopbrengsten dan het gunstigst waren. In goede jaren werd een opbrengst verkregen van 25 mud, in natte jaren niet meer dan 16 mud. In plaats van haver werd als tweede gewas ook wel gerst ingezaaid, maar dit gewas vereiste een zwaardere bemesting (2.11.4).
Als dekvrucht had haver evenwel een duidelijke voorkeur in de Feldgraswirtschaft. Men gebruikte daarbij de bontachtige of zwarte veenhaver. Deze ondersoort was goed bestand tegen natte weersomstandigheden en vereiste geen zorgvuldige bewerking.[367] In het historische landbouwbedrijf van Drenthe werd haver vrijwel alleen onder het systeem van de Feldgraswirtschaft verbouwd.
Vóór de invoering van kunstmest was verbouw van haver in een vruchtwisseling met rogge op de essen vrijwel onmogelijk.[368] In tegenstelling tot rogge diende de haver in hoofdzaak als veevoeder en werd het gewas zelden op de markt gebracht.
Hoewel de oude haverlandencultuur zich met name in Ruinerwold en Nijeveen nog lange tijd wist te handhaven, werd deze aan het begin van deze eeuw verdrongen door de kunstmest.
Als onderdeel van historische landbouwsystemen met een structureel tekort aan meststoffen vormde de Feldgraswirtschaft ook elders in Europa een wijdverbreid systeem.
Een belangrijk voordeel was een betere bioproductie op van nature minder rijke groenlanden. Bovendien had de wisselbouw een gunstige invloed op de bodemstructuur en verschafte het boerenbedrijf een zekere flexibiliteit door spreiding van het risico. In de mineraalarme pleistocene zandgebieden was de Feldgraswirtschaft een geschikte exploitatievorm van de zure en natte broekveengronden en was het stelsel in de woldstreken een belangrijke aanvullng op de 'half-natuurlijke' groenlanden in de beekdalsystemen.
Als alternatief voor permanente akkerbouw schijnt de cultuur hedentendage nog steeds op veengronden in Zweden te worden toegepast. Men probeert daarmee het verteringsproces van het veen af te remmen om zo een onomkeerbaar structuurverlies van de bodem te voorkomen.[369]
Ook onder de minder gunstige productieomstandigheden van een kort groeiseizoen en een fors neerslagoverschot, vormt de wisselbouw op hogere breedtes nog steeds een redelijk alternatief voor blijvend groenland.

367 - Boon, 1856, 190 e.v.
368 - Edelman,1943, 167.
369 - Andrae, 1964, 298 e.v.

2.13 Het bedrijf

Bij het onderzoek in Zuidwolde kwamen we tot de conclusie dat de bedrijfsstijl in dat kerspel in verschillende onderdelen afweek van het algemeen bekende patroon op het Drents plateau. In dit hoofdstuk zullen we zien dat de bedrijfsstijl in De Wijk zich nog nadrukkelijker onderscheidde en wel in die mate dat gesproken kan worden van een geheel eigen bedrijfsvorm met een specifieke ontwikkeling. De bijzondere fysische gesteldheid van het Wijker territoir, zoals het ontbreken van een veldcomponent en de gunstige ligging van de broeklanden ten opzichte van de Echtinger Vaart, lijken vooralsnog de oorzaken van dit afwijkende beeld.

2.13.1 Ontwikkeling

Alvorens in te gaan op de bijzondere kenmerken van de Wijker bedrijfsstijl en de afwijkende ontwikkeling, zal eerst kort worden ingegaan op de groei van het aantal bedrijven in de 17e en 18e eeuw. Bij de registratie van 1646 werden in totaal (excl. Broekhuizen) 101 behuizingen geteld. In de centrale buurtschappen Ooster- en Westerwijk overheerste de keuterij. Elders kwamen alle bedrijfsgrootten voor, met in De Stapel en Schiphorst vooral het middelgrote bedrijf (tabel 49). Bij de herziening van 1754 veranderde dit beeld nauwelijks. Er was wel een toename van het aantal keuterijen in het hoofddorp, terwijl in Schiphorst vijf nieuwe bedrijven werden geteld. De nieuwe behuizingen in de overige buurtschappen dienen vaak als huisvesting voor pachters. Tussen 1650 en 1750 was dus nauwelijks sprake van nieuwe boerenbedrijven of bedrijfssplitsingen. Dit statische beeld wordt bevestigd door de veetelling van 1800, waarbij 107 bedrijven met een rundveestapel worden geregistreerd[370] (tabel 55). Ook het nederzettingen- en vestigingenpatroon volgens de minuutplans van 1832 komt, met uitzondering van enkele nieuwe bedrijfsvestigingen ten noorden van de Hoogeveensche Vaart, grosso modo overeen met de structuur van de 17e eeuw. De openlegging en ontginning van de broeken vond dus in hoofdzaak plaats vanuit de reeds bestaande bedrijven. Met andere woorden, de agrarische expansie in De Wijk voltrok zich vanuit de 17e-eeuwse bedrijvenstructuur.

In demografische zin deed zich daarentegen wel een aantal opmerkelijke ontwikkelingen voor. Deze laten zich kennen door de wijzigingen in het aantal huishoudens. Reeds in de 17e eeuw vormde de omvangrijke keuterstand in Ooster- en Westerwijk een afspiegeling van het verzorgend karakter van de kerspelhoofdplaats. De omvang van met name deze bevolkingsgroep lijkt te fluctueren met periodes van economische ontwikkeling en stagnatie.

Bij de volkstelling van 1630 werden 105 huishoudens geteld op een bevolking van 552.[371] Bij de eerste registratie van het aantal haardsteden in 1672 werden nog maar 93 huishoudens geregistreerd.[372] Deze teruggang past in de algemene trend van stagnatie en in het bijzonder in de lichte terugloop tussen 1630 en 1672 van de bevolking in het relatief dichtbevolkte Zuidwest Drenthe.[373] Hierna zien we een forse uitbreiding van het aantal huishoudens: 127 in 1692 en in de eeuw daarop een hoogtepunt van 165 huishoudens in 1742! Na een korte periode van lichte terugval naar 157 huishoudens in 1764 zien we weer een herstel naar maar liefst 219 huishoudens in 1804 (tabel 54). Demografisch laat het kerspel dus vanaf eind 17e eeuw tot 1800 een aanzienlijke groei zien, die vooral in verband staat met de ontwikkeling van een lokale verzorgingsfunctie van de hoofdplaats. Zo zijn Westerwijk reeds in 1792 10 wevers, 4 kleermakers, 3 timmerbedrijven, 2 winkeliers en verder nog een kuiper, een schoenlapper, een koopman en een rietdekker gevestigd. En gezien de gunstige ligging ten opzichte van de Hoogeveensche Vaart woonden er in het dorp

370 - OSA, 1223.
371 - OSA, 841, volkstelling 1630. Bij de omrekening in bevolkingsomvang in de methode van Heringa gevolgd; zie Bieleman, 1987, 58.
372 - OSA, 845
373 - Bieleman, 1987, 80.

	bedrijven	keuterijen
De Stapel	1	2
De Eemten	-	-
Hazelwelde	1	6
Dunningen	-	6
Oosterwijk	-	7
Westerwijk	-	5
Dikninge	-	-
Schiphorst	5	3

Tabel 54 **Aantal nieuwe bedrijven tussen 1654 en 1754** (Bron: OSA 858; Herziening 1754)

jaar	aantal
1630	105
1672	93
1692	127
1742	165
1754	160
1764	157
1774	174
1784	189
1794	212
1804	219

Tabel 55 **Groei van de huishoudens in De Wijk tussen 1630- 1804** (Bron: Bieleman 1987; blz. 63/65)

374 - OSA, 814.

375 - Bieleman, 1987, 312 en 313.

drie schippers. Uiteraard kan deze verzorgingsfunctie niet los worden gezien van de agrarische opleving die zich vooral na 1720 voordeed. Het is niet toevallig dat juist De Wijk zich tot een belangrijke doorvoerplaats van guste beesten en melkkoeien wist te ontwikkelen. De drie jaarmarkten die tot in deze eeuw regionale bekendheid genoten vonden hun oorsprong in de beestemarkten van de 18e eeuw. Tenslotte was de omvangrijke keuterstand ook van belang als arbeidsreservoir voor de zich intensiverende landbouw.

2.13.2 De rundveestapel

Ook in De Wijk moeten we een beroep doen op de imposten van de veestapel om inzicht te krijgen in de koerswijzigingen van de bedrijfsstijl.[374] In het begin van dit hoofdstuk constateerden we reeds dat de bedrijfsstijl van De Wijk in meerdere opzichten afweek van de kerspels op het centrale Drentse plateau. Een eerste aanwijzing vormde de groeiende betekenis van de haverlandencultuur in de broeklanden. Ook het verloop van de impost op 'hoornde' beesten bevestigen de afwijkende ontwikkeling. Bieleman rekende De Wijk, evenals Zuidwolde, tot een aparte groep kerspels, die in de periode 1625 tot 1800 een toename van hun veestapel met meer dan 15% laten zien.[375] In Zuid-Drenthe hoorden alle grenskerspels met Overijssel tot deze categorie. In De Wijk vond deze groei niet geleidelijk plaats, maar gefaseerd (grafiek 14). Tot de jaren 20 in de 18e eeuw bewoog de impost zich rond het niveau 300 car.gld., hetgeen bij

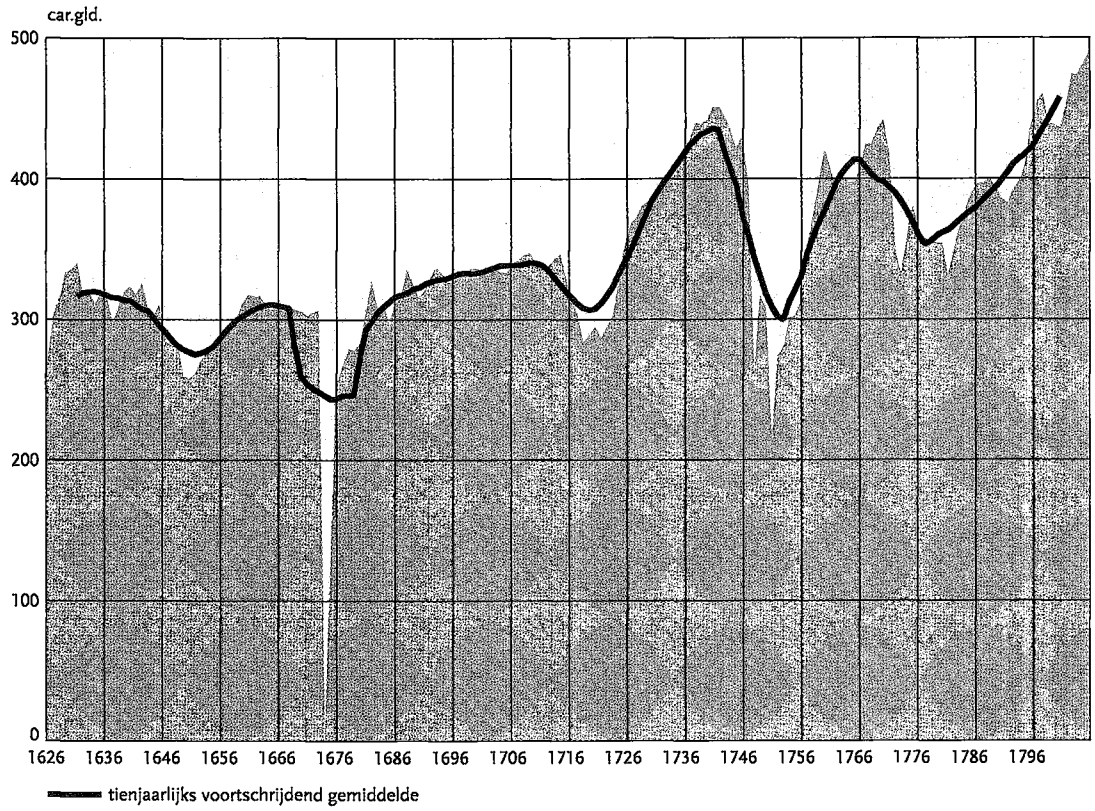

Grafiek 14 **De impost op hoornde beesten in De Wijk** (Bron: OSA 814)

benadering correspondeert met een veestapel van 720 runderen.[376] Pas vanaf 1720 is er sprake van een continue groei naar een niveau van 400 car.gld. (960 runderen). Tijdens de veepest van jaren 40 zien we de gebruikelijke terugval en daarna het optredende herstel, maar na de derde 18e-eeuwse veepest, begin jaren 70, manifesteerde zich een verdere doorbraak naar het niveau van 500 car.gld. (1200 runderen). Ook na 1800 lijkt de veestapel zich op dit ongekend hoge niveau te stabiliseren, want bij de tweede veetelling in 1811 werden 1229 stuks runderen geregistreerd.[377]

Hoewel De Wijk en Zuidwolde wat betreft de groei van hun rundveestapel tot dezelfde groep worden gerekend, manifesteerde deze groei zich tussen 1625 en 1800 in de afzonderlijke kerspels op verschillende wijze. In Zuidwolde groeide de veestapel, zoals we eerder zagen, reeds na 1650 naar een hoger niveau, terwijl in De Wijk pas vanaf 1720 sprake was van een duidelijke doorbraak naar een hoger niveau. Met deze typerende fasering lijkt De Wijk aan te sluiten bij een soortgelijke ontwikkeling in Schoonebeek. In dit zuidelijke grenskerspel kreeg de veehouderij een impuls van de groeiende binnenlandse vraag naar halfgemest slachtvee. Vooral de tariefwet van 1725, die de genadeklap betekende voor de traditionele Deense import, bleek met name in bepaalde streken van Noord- en Oost-Nederland een stimulans voor de specialisatie op halfgemeste stalossen en guste 'weyd koeien'.[378] In Schoonebeek vormde deze externe ontwikkeling

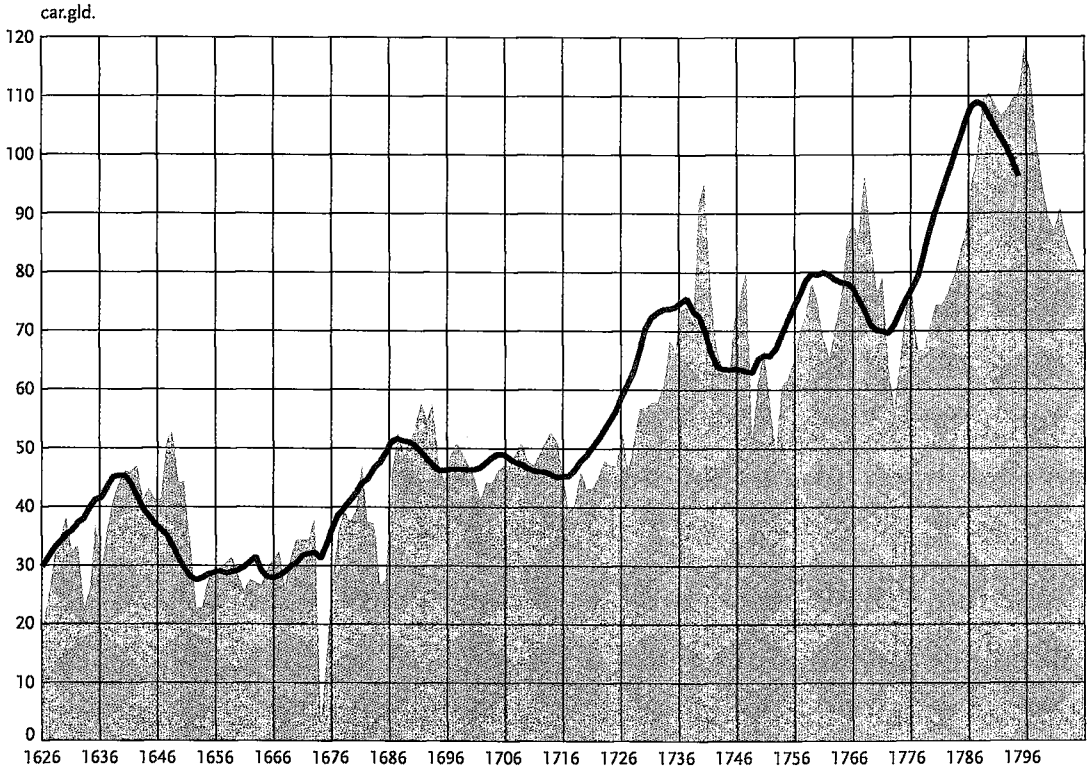

Grafiek 15 **De impost op de uitdrift van runderen in De Wijk** (Bron: OSA 814)

376 - Bij de omrekening is net als in Zuidwolde en Koekange gebruik gemaakt van de verhoudingen in de veetelling van 1811 (OSA, 1663) Het is natuurlijk de vraag of deze verhouding melkkoeien/jongvee ook gold voor de situatie in de 17e eeuw. We nemen deze onzekerheid echter voor lief, omdat het hier in eerste instantie gaat om een globale indruk. Omrekening volgens deze methode van de impost van 1800 naar de veetelling uit datzelfde jaar (OSA, 1223) leverde overigens een afwijking op van nog geen 2%!

377 - OSA, 1663.

378 - Elerie, 1988, 95.

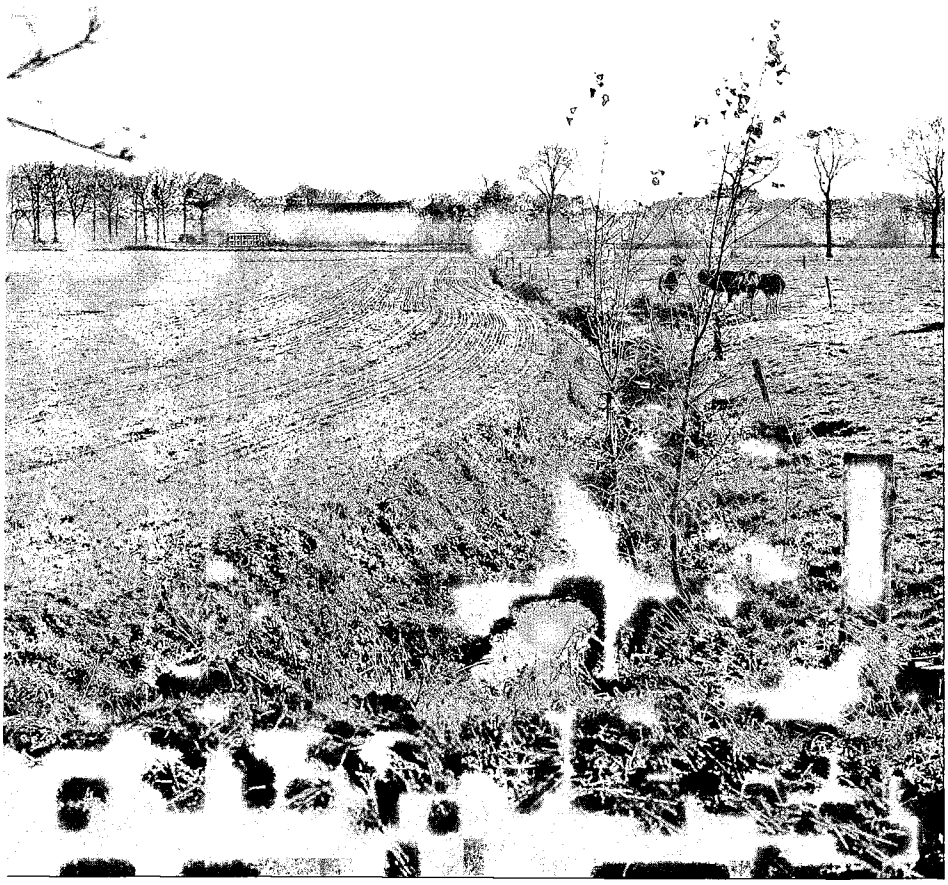

Het landschap bij Dijkstandiger huizen

de motor achter een specialisatie op zogenaamde stalossen.

De vraag moet nu worden beantwoord of de groei van de Wijker veestapel vanaf 1720 eveneens in relatie moet worden gezien met de nieuwe binnenlandse vraag. Een overtuigend bewijs, dat dit inderdaad het geval is, levert het verloop van de impost op de uitdrift van rundvee (grafiek 15). Tot 1720 schommelde de export op een niveau van tussen de 30 en 50 car.gld., hetgeen overeenkomt met 40 tot 70 runderen. Op een veestapel van gemiddeld 720 runderen is dat vergeleken met bijvoorbeeld het naburige Zuidwolde een laag niveau (vergelijk grafiek 11, blz. 250). Pas vanaf 1720 klom de uitdrift naar een niveau van 70 car.gld. en na de laatste veepest in het begin van de jaren 70 werd zelfs het niveau van 100 car.gld. bereikt. De groei van de veestapel ging in De Wijk gepaard een met aanzienlijk grotere export. Ook gelet op de gewijzigde verhouding uitdrift/hoornde beesten is hier dus sprake van een gewijzigde marktoriëntatie (grafiek 16).

2.13.3 Specialisatie en intensivering

In Schoonebeek is een gedetailleerd onderzoek gedaan naar de specialisatie in het begin van de 18e eeuw op halfgemeste 'stalossen'.[379] Hier kon worden aangetoond dat de overgang mogelijk was door een intensivering van het zogenaamde boo-stelsel in combinatie met een geïntegreerde ecotopenexploitatie van de afgelegen groen- en veenlanden in de Twist. In De Wijk lag de situatie geheel anders. In tegenstelling tot Schoonebeek was de ecologische ruimte hier beperkt. Het gemengde bedrijf was, met uitzondering van De Stapel, voor de mestvoorziening geheel afhankelijk van de rundveestapel. Deze strakke afhankelijkheidsrelatie bemoeilijkte een doorbraak in de zin van een specialisatie. De import van stadsmest uit de IJsselsteden bracht echter uitkomst. Hiermee kon een intensiveringsproces van de broeklanden in gang worden gezet, waarin het haverlandensysteem centraal stond. Een forse uitbreiding van het groenlanden-arsenaal en een verruiming van de winterstalvoedering met gehakselde haver vormden hier de voorwaarden voor een verdere uitbouw van de rundveestapel. Van essentieel belang was dus de goede ontsluiting van de broeklanden met wijken via de Echtinger Vaart, die een betaalbare aanvoer van stadscompost mogelijk maakte.

Ook de aard van de specialisatie had in De Wijk een andere inhoud dan in Schoonebeek. De uitvoer bestond hier niet uit zogenaamde stalossen, maar uit melkkoeien en guste 'weyd koeien'. Net als in Zuidwolde bestond de rundveestapel voornamelijk uit vrouwelijk rundvee. Volgens de veetelling van 1811 telde de veestapel op 100 melkkoeien 75 stuks jongvee. Het jongvee bestond uitsluitend uit vaarskalveren en vaarzen.[380] De veehouderij vertoonde hier dus dezelfde kenmerken als in Zuidwolde.
De veetelling van 1800 registreerde normaliter de veestapel per bedrijf in runderen van boven de

twee jaar en het jongvee.[381] In tabel 55 zijn deze gegevens voor De Wijk geclassificeerd naar de verschillende buurtschappen. Voor de classificatie zijn alleen runderen van boven de twee jaar gebruikt. Hoewel bijna alle bedrijfsklassen zijn vertegenwoordigd, was er binnen het kerspel toch sprake van enige differentiatie. Naar verwachting overheersten de kleine tot zeer kleine veestapels in Ooster- en Westerwijk. Bedrijven met meer dan tien runderen kwamen hier niet voor, terwijl de veestapels met minder dan vijf runderen domineerden. In de overige buurtschappen waren de middelgrote tot zeer grote veestapels wel ruim vertegenwoordigd, hoewel ook de kleinere nooit ontbraken. Vergelijken we de Wijker bedrijfsveestapels met die van het naburige Koekange, dan valt op dat daar de klassen van boven de 15 runderen vrijwel ontbraken, terwijl deze in De Wijk prominent aanwezig waren. Uit de talrijke boedelinventarissen en via de indirecte gegevens van de bijdragen aan het veefonds kan bovendien worden afgeleid dat ook in het aangrenzende Zuidwolde dergelijke grote veestapels vrijwel niet voorkwamen.[382] In De Wijk was de rundveehouderij dus in de loop van de 18e eeuw uitgegroeid tot een bloeiende bedrijfstak, die ook regionaal opviel door de naar verhouding forse rundveestapels.[383] Een voorwaarde voor de opbloei was in de eerste plaats de stevige basis van de productieve Reestlanden die met twee hooioogsten per jaar tot de beste in de Landschap behoorden. Het is opvallend dat juist in de 18e eeuw een einde kwam aan het mandelige gebruik van veel hooilandpercelen.[384] De op-

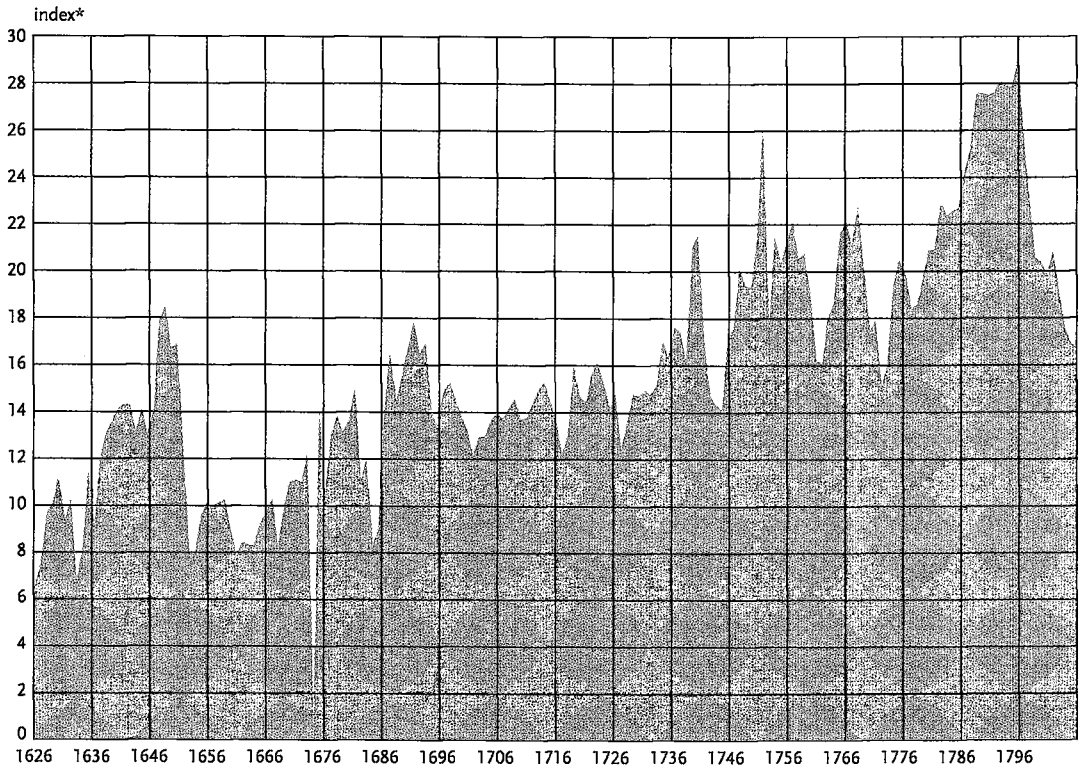

Grafiek 16 **De productierichting-index van De Wijk** (Bron: OSA 814)

* Productierichting-index = uitdrift : hoornde beesten x 100

379 - Elerie, 1988.

380 - OSA, 1663.

381 - De registratie van Zuidwolde vormt wat dit aangaat een uitzondering omdat hier alleen de bijdrage per bedrijf aan het veefonds werd genoteerd.

382 - In Zuidwolde is slechts sprake van twee bijdragen van boven de ƒ 2,- ten behoeve van het veefonds, in De Wijk van vijftien bijdragen! bron OSA, 1223.

383 - De provinciale classificatie die Bieleman opstelde bevestigt dit beeld: op Ruinerwold en Schoonebeek na bezat De Wijk naar verhouding de grootste veestapels in de Landschap; Bieleman, 1987, 720, bijlage 5.5.

384 - Collectie Ten Wolde, no 1 en 2.

	1-5	5-10	10-15	15-20
De Stapel	8	1	1	3
Haalweide/De Eemten	7	2	1	2
Oosterwijk	10	4		
Westerwijk	20	7		
Schiphorst	18	5	9	3

Tabel 56 **Classificatie van het aantal runderen per bedrijf van boven de twee jaar op basis van de veetelling van 1800** (Bron: OSA 1223)

385 - Familiearchief De Milly van Heiden Reinestein, no 728 A.

386 - Elerie, 1988.

387 - Koops, 1912 en 1913, NDVA.

delingen wijzen op een intensivering en het terugdringen van de naweide. Een duidelijke doorbraak werd pas bereikt bij de intensivering van de broeklanden met de haverlandencultuur als belangrijke trekker. Hierdoor kon niet alleen het beweidingsareaal aanzienlijk worden verruimd, maar ook de winterstalvoedering worden verbeterd door een uitbreiding van de hooiwinning en de bijvoedering met gehakselde haver. De ontginning werd bevorderd door de gunstige ligging van de broeklanden ten opzichte van de Echtinger Vaart, waardoor de aanvoer van stadscompost mogelijk werd.

Zoals eerder opgemerkt had het kerspel daarnaast een zekere faam als doorvoermarkt van melkkoeien en slachtvee. Traditioneel werden jaarlijks drie beestenmarkten gehouden: op de tweede dinsdag in mei, op de laatste woensdag in juli en op de laatste woensdag in oktober. De eerstgenoemde markt werd in een goorspraak van 1755 zelfs aangeduid als de 'Wijker ossemarkt'. Op de bewuste goorspraak in Meppel maakte de schulte Hiddingh melding van 25 illegaal aangevoerde ossen uit Exloo, dat in dat bewuste jaar nog niet vrij was van veepest. Ook was sprake van veeaanvoer uit Staphorst zonder de vereiste attestatie.[385] Uit dit alles blijkt dat de kerspelplaats een knooppunt vormde in de regionale veehandel van Zuidwest Drenthe en ook daarbuiten. Een positie die De Wijk sinds het begin van de 18e eeuw verwierf na het aantrekken van de binnenlandse vraag door het wegvallen van het vrijhandelsstelsel van de Republiek.[386]

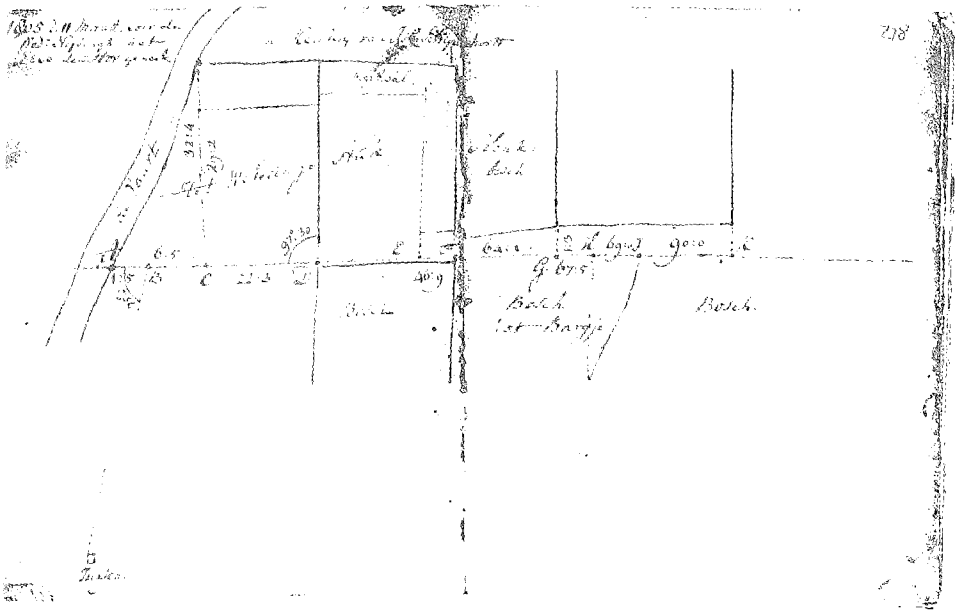

Kaart 90 **Opmeting van de plaats Den Hof door Nicolaas ten Wolde in 1805** (Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

2.13.4 De schrijfboekjes van Lucas ten Wolde

In een ander verband stelden we reeds vast dat incidentele bronnen een onderzoek, dat voornamelijk gestoeld is op systematische bronnen. een belangrijke meerwaarde kunnen geven. Zo kunnen eerder uitgesproken vermoedens voor een verklaring achter een waargenomen trend geheel onverwacht de status verwerven van een werkbare hypothese, die gelijksoortige verschijnselen in een bredere maatschappelijke context plaatst. Een mooi voorbeeld van zo'n 'toevallige' bron met een duidelijke meerwaarde vormt de Collectie Ten Wolde. Deze bijzondere verzameling van dagboekaantekeningen ('schrijfboekjes') en landmeterswerktekeningen uit de tweede helft van de 18e eeuw vormen de nalatenschap van Lucas ten Wolde, eigenaar en bewoner van de Westersche Hof, één van de gesplitste erven van het landgoed Den Hof. Het landgoed tussen de Haalweide en Oosterwijk bestond oorspronkelijk uit één erf, maar werd rond het midden van de 17e eeuw gesplitst in de Oostersche en Westersche Hof.[387] Via 'naarkoop' (naasting) kwam de Westersche Hof in 1750 in handen van Lucas ten Wolde uit Ruinerwold. Naast het beroep van landmeter, was Ten Wolde ook actief

als landbouwer en veehandelaar. Van al deze bezigheden maakte hij voor de jaren 1770 en 1771 bijna dagelijks aantekeningen, die werden gebundeld in twee gebonden deeltjes.[388] Op het eerste gezicht maken de vaak zeer korte notities een vrij willekeurige en hier en daar chaotische indruk. Maar bij nadere studie ontvouwt zich een boeiend beeld van het alledaagse leven van deze landmeter/hereboer in de verschillende seizoenen. De 'losse' aantekeningen bevatten vaak zeer interessante informatie over het boerenbedrijf en over zijn praktijken als veehandelaar, terwijl soms veel ruimte is ingeruimd voor veldnotities van landopmetingen in het Reestgebied. In dit kader zullen de aantekeningen over het veebedrijf en met name de veehandel centraal staan omdat zij van groot belang zijn voor de analyse van de Wijker bedrijfsstijl, maar ook enig licht werpen op het regionale netwerk van deze bedrijfstak. Voordat we ons verdiepen in het veebedrijf van Lucas ten Wolde is het zinvol een globale indruk te hebben van de bedrijfscapaciteit. De aantekeningen van Ten Wolde geven geen directe informatie over de omvang van de veestapel. Bovendien kon de veestapel van een veehandelaar nogal eens fluctueren, zodat we een beroep doen op de veetelling van 1800.[389] Inmiddels was Lucas ten Wolde erin geslaagd om in 1776 ook het Oostersche Hof via 'naarkoop' te verwerven. Tien jaar later droeg hij dit erfdeel over aan zijn schoonzoon Roelof Willem Nijsingh, schulte van De Wijk en Koekange. Rond 1770 was Ten Wolde echter nog uitsluitend in bezit van het reeds in 1750 verworven Westersche Hof, dat later werd overgedragen aan zijn zoon Nicolaas, eveneens praktiserend landmeter. In de veetelling van 1800 werd voor Nicolaas een veestapel van 15 runderen en 8 stuks jongvee van onder de twee jaar genoteerd.[390] Deze 'capaciteit' zal niet veel hebben afgeweken van de situatie in 1770, omdat reeds bij de Herziening van 1755 het grootste deel van het broekland was ontgonnen. De aantekeningen van Lucas ten Wolde over het bedrijf zijn weliswaar fragmentarisch, maar geven als geheel een redelijk inzicht in de bedrijfsstijl. De notities over de veestapel bevestigen het algemene beeld van de veetelling uit 1811 van een vrouwelijke rundveestapel. De veestapel op het bedrijf van Ten Wolde bestond uit melkkoeien en guste beesten. Ook bij de notities over de verkopen ging het in hoofdzaak over beide typen hoornvee. Een opmerkelijke uitzondering vormden de runderen die ver van huis onder Rouveen werden geweid. Reeds in het vroege voorjaar van 1772 werden hier "..een witte veerse, twee zwartbonte ossen en een blau gruide osse met een bles voor de kop.." in de wei gelaten.[391] Een vergelijkbare omstandigheid troffen we aan in Koekange: ook hier had een landbouwer op een afgelegen weide in Dalen drie jonge ossen ingeschaard, terwijl zijn bedrijfsveestapel uitsluitend uit vrouwelijk hoornvee bestond.[392]

Uit de overige aantekeningen valt overigens op te maken dat in De Wijk eenzelfde tweeledig productiedoel werd nagestreefd als in het naburige Zuidwolde. Enerzijds was men ook hier gericht op de opfok van 'guste beesten' (slachtvee) en melkkoeien. Beide veesoorten werden deels binnen en deels buiten de regio afgezet. Anderzijds was men gericht op de boterbereiding, waarna de vaten in de nazomer en de herfst op de markt in Meppel werden verkocht.[393]

Voor het onderhoud van zijn veestapel was Ten Wolde voor een deel afhankelijk van benedenstroomse hooilanden onder Meppel. Een 'notule van t hoy' van begin juli 1773 over de eerste snede geeft een aardig inzicht in de herkomst. Van de in totaal 49 voer hooi werd vanuit Meppel 2 voer gemend en 13 voer aangevoerd met een praam. Verder werd 11 voer op de maten langs de Reest gewonnen, terwijl de overige 23 voer voor het overgrote deel afkomstig was van de broekkampen. Het relatieve aandeel van de laatste 'haverlanden' (hooilanden) is vertekend omdat de Reestlanden nog een tweede snede konden opleveren.[394] Ondanks deze indrukwekkende voorraad was in sommige jaren de stalvoedering kennelijk niet voldoende, want in de

388 - Collectie Ten Wolde, no 1 en 2.
389 - OSA, 1223.
390 - Voor het aangrenzende erf van Nijsingh werden respectievelijk 10 en 4 stuks geregistreerd.
391 - Collectie Ten Wolde, no 2, 117.
392 - Zie deel I, 5.1.1.
393 - Collectie Ten Wolde, no 2, 222.
394 - Collectie Ten Wolde, no 2, 309.

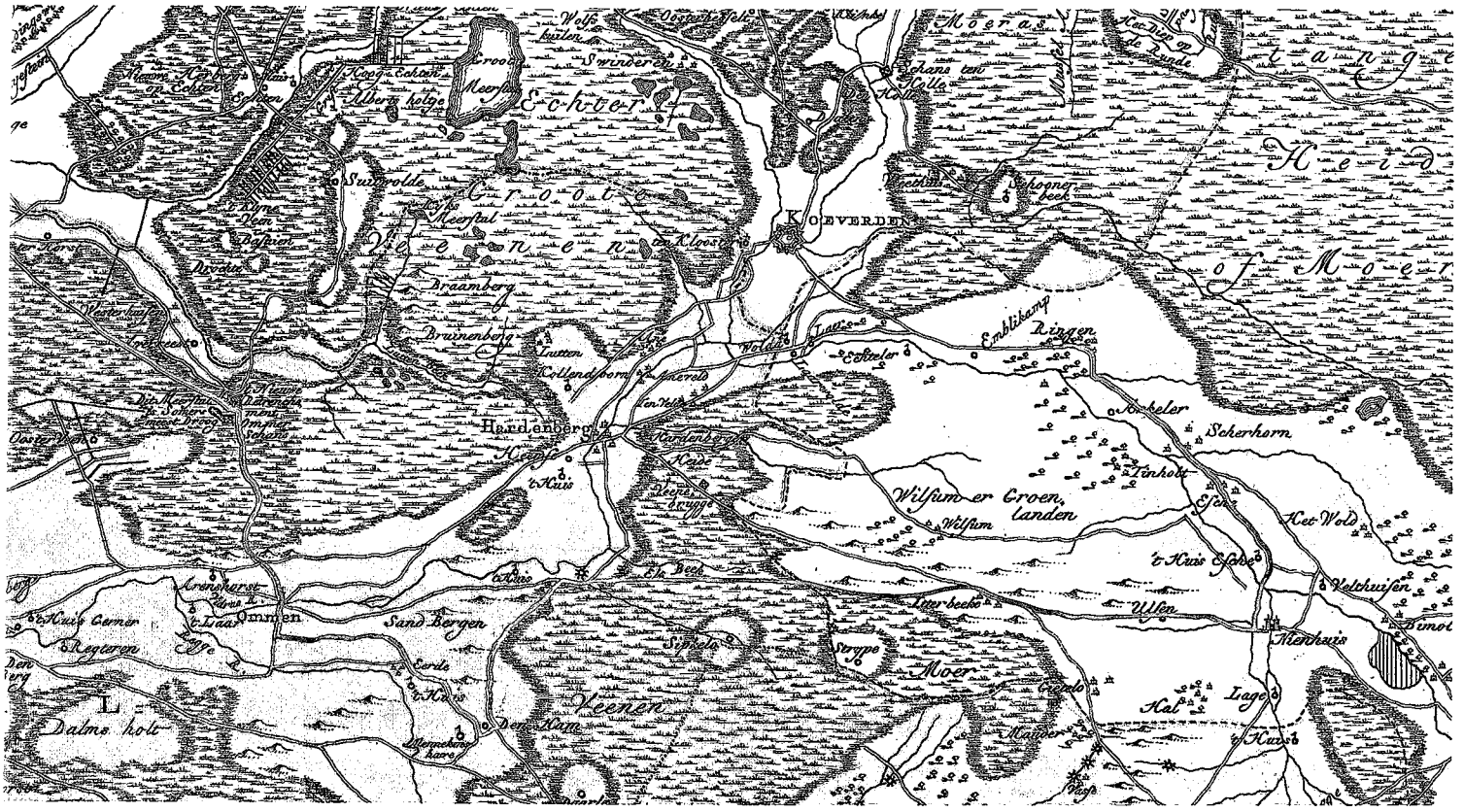

Kaart 91 **De drijfroute van vee uit Bentheim dat door Ten Wolde en consorten in 1770 was aangekocht**

nawinter van 1769 moest Ten Wolde bij verschillende particulieren kleine voorraden aankopen om het vee de winter door te krijgen.[395] De oriëntatie op de benedenloopse hooilanden past overigens in een ruimer regionaal kader. Vooral in het aangrenzende Koekange ontstond een toenemende afhankelijkheid van hooilanden onder Meppel, Staphorst en Rouveen.[396] Ook sommige bedrijven langs de Reest waren met name in de 19e eeuw voor een belangrijk deel afhankelijk geworden van het huren van hooilandoevers onder Rouveen en Staphorst.[397]

Naast de vaak zeer gedetailleerde aantekeningen over financiële transacties met betrekking tot de bedrijfsvoering, geven de 'schrijfboekjes' van Ten Wolde ook inzicht in de activiteiten en verdiensten in de veehandel. Het bijzondere is dat deze samenviel met de derde veepest die de Landschap in de jaren 70 teisterde, maar die zich in De Wijk reeds aan het eind van de jaren zestig in volle omvang manifesteerde. Ondanks beperkende maatregelen van overheidswege om de veehandel in tijden van de 18e-eeuwse epizoötie aan banden te leggen en te controleren, ontstond er een snel groeiende vraag naar vrouwelijk rundvee om de sterk gedecimeerde veestapels weer aan te vullen door aanfok. Deze behoefte bestond vooral in het zuidwesten en zuidoosten van de Landschap, waar men zich in de loop van de 18e eeuw had gespecialiseerd op de uitvoer van halfgemest slachtvee en melkkoeien.[398] Bij onderzoek naar de rundveehouderij in Schoonebeek en Roswinkel moesten we constateren dat er nog weinig bekend is over de rol van de veehandel, met name gedurende de veepestperioden. We spraken destijds het vermoeden uit dat de door besmettelijke ziekten geteisterde veestapels mogelijk werden aangevuld met vrouwelijk rundvee uit Sleeswijk Holstein en Jutland, dat via landroutes werden aangevoerd.[399]
De aantekeningen van Ten Wolde leveren een waardevolle bijdrage in deze discussie, omdat zij gedetailleerde informatie verschaffen over de veehandelspraktijken van enkele welgestelde veehouders uit Zuidwest-Drenthe. Toen de derde veepest in De Wijk in volle hevigheid had toegeslagen en de verliezen een dieptepunt hadden bereikt, vormde Lucas ten Wolde in 1770 met Hendrik Grotenhuis, Albert Dirks en zijn neef

Coop Roodbaart uit Ruinerwold een consortium om in Emsland en Bentheim 'koebeesten' aan te kopen en deze naar Zuidwest-Drenthe te laten drijven en vervolgens te verhandelen. In 'companje' werden in de buurt van Haren en Neuringe 27 koeien gekocht voor een bedrag van *f* 637,50, die vervolgens naar Uelsen in Bentheim werden gedreven. Van hieruit vertrok de verzamelde kudde op maandag via Itterbeck naar Kloosterhaar in Overijssel. De dag daarop bereikten de drijvers via Mariënberg en Den Ham de Vechtplaats Ommen, alwaar een attestatie werd verkregen voor het verdere transport naar de Ommerschans. De volgende dag werd de kudde tenslotte na een tocht van drie dagen naar het landgoed Den Hof in De Wijk gedreven. Hier werd het vee enige dagen op de weiden van Ten Wolde ingeschaard en vervolgens aan particulieren in De Wijk, Koekange en Ruinerwold doorverkocht. Het restant werd op de markt in Diever afgezet.

De geïmporteerde veestapels waren qua kleur en tekening zeer divers van samenstelling. Ten Wolde hanteerde de meest vreemdsoortige aanduidingen om individuele exemplaren uit de bonte kuddes te onderscheiden. Op 10 en 16 juli noteerde hij van twee transporten uit Ülsen achtereenvolgens 'een zwart sprockelde, een rood sprockelde, een roodblaart, een zwarte veerse, een rood guste, een roodbont gustje, een vaale koe, een bleekblaarde koe' en tenslotte nog een 'nurende' koe.[400] Dit allegaartje maakt duidelijk dat er in de typische rundveeregio Zuidwest-Drenthe in de 18e eeuw nog geen sprake was van een gericht aankoop- of fokbeleid in het voordeel van een bepaald ras of veetype. Aan onkosten voor het drijven, weidegeld, verteringen, attestaties, tolgeld en hoorngeld was men een totaalbedrag van *f* 38,75 kwijt. In Ten Woldes aantekeningen werden al deze bijkomende kosten nauwkeurig geregistreerd per trajectonderdeel. In totaal had het handelsconsortium een bedrag van *f* 676,75 geïnvesteerd. De verkopen brachten een bedrag op van *f* 789,25. Er werd dus een zuivere winst gemaakt van *f* 113,50 die naar ratio van de financiële deelname in het project onder de compagnons werd verdeeld.

De handelsonderneming was overigens niet eenmalig. Nog in dezelfde maand werden meerdere missies ondernomen om koeien vanuit Bentheim aan te voeren en om ze in Zuidwest-Drenthe te verhandelen. Het ging hier evenwel om bescheidener aankopen van respectievelijk 7, 5 en 4 koebeesten. Ook in regionaal verband was Ten Wolde als particulier actief in de veehandel. Hierbij vormden de markten van Diever, Hoogeveen en De Wijk de belangrijkste regionale knooppunten voor de transacties. Buiten de regio vormde ook de 'Zweelse markt' een belangrijk distributiepunt.

De handelspraktijken van Ten Wolde en consorten zijn exemplarisch voor de initiatieven die in regionaal verband werden genomen om de door de veepest aangetaste veestapels aan te vullen met geïmporteerde melkkoeien. Gestimuleerd door de sterk gestegen prijzen zag men er zelfs niet tegen op om veetransporten tot ver buiten de regio te organiseren. Het consortium van Ten Wolde richtte zijn handelsactiviteiten vooral op Emsland en Bentheim. Deze grensregio's lagen langs een noordelijke variant van de zogenaamde Vlaemische Strasze, een oude handelroute waarlangs sinds de Late Middeleeuwen Deens vee werd getransporteerd naar afzetgebieden in Noordwest-Europa.[401]

Ondernemende veehouders uit de gespecialiseerde veeregio's van Zuid-Drenthe wisten de tijdelijke malaise van de veepesten te benutten door een winstgevende veehandel in melkkoeien. Hoewel de derde veepest minder zware verliezen kende dan de voorgaande in de jaren 50, waren de verliezen zwaar genoeg voor een opleving van de veehandel. Vooral in de exportafhankelijke kerspels, zoals De Wijk, Ruinerwold en ook Schoonebeek, was men er natuurlijk op gebrand om de aangetaste veestapels snel weer op het oorspronkelijke peil te krijgen om de inkomstenderving te beperken. Dat verklaart ook het

395 - Collectie Ten Wolde, no 1, 129. Het is overigens niet ondenkbaar dat deze extra aankopen in verband stonden met de veehandelpraktijken van Ten Wolde.

396 - Deel I, 6.6.

397 - Blink, 1932, 32 e.v.

398 - Elerie, 1988, 100.

399 - Elerie, 1988, 99 en 100.

400 - Archief Ten Wolde, no 1, 204 e.v.

401 - Elerie, 1988, 81.

verzoek van de ingezetenen van Ruinerwold om de uitvoer van 'gebeterd' vee reeds in 1771 weer toe te staan.[402] Voor De Wijk gold bovendien dat de verliezen een directe bedreiging vormden voor de mestvoorziening omdat men hier meer dan elders afhankelijk was van de rundermest. Vooral het voortdurend dreigende verbod op de invoer van Overijsselse mest beperkte de mogelijkheid voor compensatie.[403] Maar ook het compenserende effect van de veehandel vormde in de perioden van de veepest een onzekere factor door de beperkende overheidsmaatregelen. Zo werden transacties voortdurend gefrustreerd door invoer- en transportbeperkingen en verbodsbepalingen op het houden van veemarkten.

2.13.5 De Wijker bedrijfsstijl

De boedelinventarissen uit de schulteregisters bevestigen het eerder geschetste beeld van de Wijker rundveehouderij.[404] De bedrijfsveestapels bestonden in hoofdzaak uit vrouwelijk rundvee dat werd onderverdeeld in koeien, vaarzen, pinken en kalveren. Slechts in twee van de twaalf opgaven was sprake van een 'twee jarige osse'. Waarschijnlijk werden deze laatste aangehouden voor de eigen slacht.
Opvallend is voorts het zeer uitgebreide assortiment aan melkgerei. De afzonderlijke attributen kwamen weliswaar overeen met de opgaven van Zuidwolde, maar dan in grotere aantallen. Naast de karn, melktonnen, zijvaten en melkemmers werden ook veelvuldig botervorrels, stardvaten, boterschotels en linnen boterdoeken genoemd. Alles wijst dus op een nog groter belang van de boterbereiding. De boterverkopen op de naburige markt in Meppel vormde dan ook naast de veehandel een belangrijke inkomstenbron. Zo verkocht Ten Wolde op de Meppeler markt van 23 september 1770 vijf vaten boter voor *f* 132,80 en in oktober 1773 noteerde hij voor zeven vaten boter een bedrag van *f* 134,75. Ook uit de overige vermeldingen van minder grote partijen kan worden afgeleid dat vooral in de nazomer en het najaar de boter op de markt werd gebracht.[405]

Evenals in Zuidwolde had de rundveestapel in De Wijk een tweeledig productiedoel. Daarnaast vormde de rundveestapel, door het ontbreken van de schapenhouderij, hier meer dan elders de spil van het gemengde bedrijf.

De aantekenboekjes van Lucas ten Wolde geven duidelijk uitdrukking aan het belang van de veehouderij in de Wijker bestaanswijze. Daarnaast geven de notities blijk van een grote betrokkenheid van de landmeter in de boerenpraktijk van alledag. In combinatie met de boedelinventarissen vormen ze een zeer interessante aanvulling, hoewel de informatiewaarde van de boedelbeschrijvingen in De Wijk teleurstellend is. Het Wijker schultearchief gaat, in tegenstelling tot die van Zuidwolde, niet verder terug dan de laatste twee decennia van de 18e eeuw. Bovendien ontbreken bruikbare momberrekeningen en is het aantal boedelinventarissen van met name de grotere bedrijven beperkt. De additionele waarde van Ten Woldes aantekeningen maken echter veel goed.
De aantekeningen van Ten Wolde onderstrepen nog eens het belang van de Overijsselse mestaanvoer voor de cultivering van de broeklanden. Zowel in het voor- als in het najaar liet Ten Wolde de 'stratendrek' via de Wetering (Echtinger Vaart) aanvoeren. Vervolgens werd de mest naar de bewuste bouwkampen gemend, waarna het werd uitgesmeten en ondergeploegd. Meestal werd het land de dag daarop geëgd en ingezaaid. De voorbereidende grondbewerkingen werden ook wel samengevat met het werkwoord 'bouwen'. Voor de haverkampen vonden deze in het voorjaar plaats. Soms werd de 'praammes' met stalmest gemengd, zoals in het voorjaar van 1773 waarbij een bult van 50 à 60 voer ontstond. Voor de bereiding van plaggenmest liet Ten Wolde twee à drie dagen plaggen steken. Ook andere mestsoorten waren welkom. Zo kocht Ten Wolde in het voorjaar van 1770 voor *f* 4,20 aan duivenmest van ene Wolter Ruimhorst aan de overzijde van de Reest. In een enkel geval werden enkele

402 - Bieleman, 1987, 319.
403 - Bieleman, 1987, 317.
404 - Schultegerechten, Schultamt De Wijk, inv. nr. 170.
405 - Archief Ten Wolde, no 1 en 2.
406 - Collectie Ten Wolde, no 1 en 2.
407 - Archief Huis Echten, inv. nr. 1109.
408 - Deel I, 1.3.
409 - Ten Heuvel, 1914.
410 - Deel I, 1.2.

schepels rogge geruild tegen een paar voer mest.[406]
Het is de vraag of ook elders in De Wijk regelmatig gebruik werd gemaakt van geïmporteerde 'praammes'. De staten van de afvaartgelden laten inderdaad zien dat in bepaalde jaren vrachten werden afgeleverd in de verschillende buurtschappen.[407] Toch vormen deze staten waarschijnlijk geen betrouwbare weergave van de werkelijk aanvoer. In de loop van de 18e eeuw werd namelijk meermalen tegen de heffing geprocedeerd.[408] Zo is het vooral Schiphorst en mogelijk tijdelijk ook andere buurtschappen gelukt om van deze heffing 'op andere goederen dan turf' vrijgesteld te worden.

Naast de hoofdgewassen rogge, haver en boekweit werd op het bedrijf van Ten Wolde ook gerst verbouwd. Het laatste gewas werd in een vruchtwisseling met haver verbouwd. Bij het 'anbouwen' van bepaalde broekkampen vermeldde Ten Wolde zowel het inzaaien van haver als gerst. Een opeenvolgende verbouw van beide gewassen was in de haverlandencultuur niet ongebruikelijk. Zo vermeldt Ten Heuvel dat nog in het begin van deze eeuw in plaats van twee havergewassen ook wel gerst als tweede gewas werd ingezaaid, waarna het land weer als grasland werd gebruikt.[409] Mogelijk speelde ook boekweit een rol in het veldgrasstelsel. In de 'broekkampen' werd namelijk zowel haver als boekweit ingezaaid. Opmerkelijk is bovendien dat Ten Wolde daarbij aantekende dat het land werd 'gegroepet' (begreppeld). Waarschijnlijk werd hiermee bedoeld dat het land net als bij de bovenveencultuur in smalle percelen werd gelegd, van elkaar gescheiden door zogenaamde gruppen voor een betere afwatering.[410] Het grootste deel van het oorspronkelijke landgoed Den Hof bestond uit broekland. Vandaar ook dat haver in het bouwplan domineerde. Soms werd door Ten Wolde het zaaizaad aangekocht. Een opmerkelijke onderneming vond plaats in het voorjaar van 1771, toen Ten Wolde met enkele plaatsgenoten een consortium vormde voor de verbouw van 'mandelige haver'. Deze gemeenschappelijke activiteit met de schulte en Jacob Dunninge als participanten, resulteerde in een opbrengst van maar liefst 272 mud die voor *f* 322,– werd verkocht op de markten van Meppel en Hoogeveen. In tegenstelling tot de normale bedrijfsopbrengsten, werd deze haver dus niet vervoederd, maar op de markt gebracht. Waarschijnlijk moet deze eenmalige onderneming in verband worden gebracht met de scheiding en ontginning van de mandelige 'Guste weide' bij Groten Oever aan de overzijde van de Reest. Een jaar eerder werd deze gemeenschappelijke beestenweide namelijk door Ten Wolde opgemeten en afgebakend. Vermeldenswaard zijn ook Ten Woldes aantekeningen over de verbouw van 'eertappels' (aardappelen). Naast de verbouw voor eigen gebruik op de 'Oude goorden' en de 'Lapperij' werden op grotere schaal reeds aardappelen in de broeklanden verbouwd. Zo werden in het late voorjaar van 1772 naast het boekweitenland ook aardappels 'opgebout', terwijl op 3 juni in het daaropvolgende jaar op de 'Borckencamp'

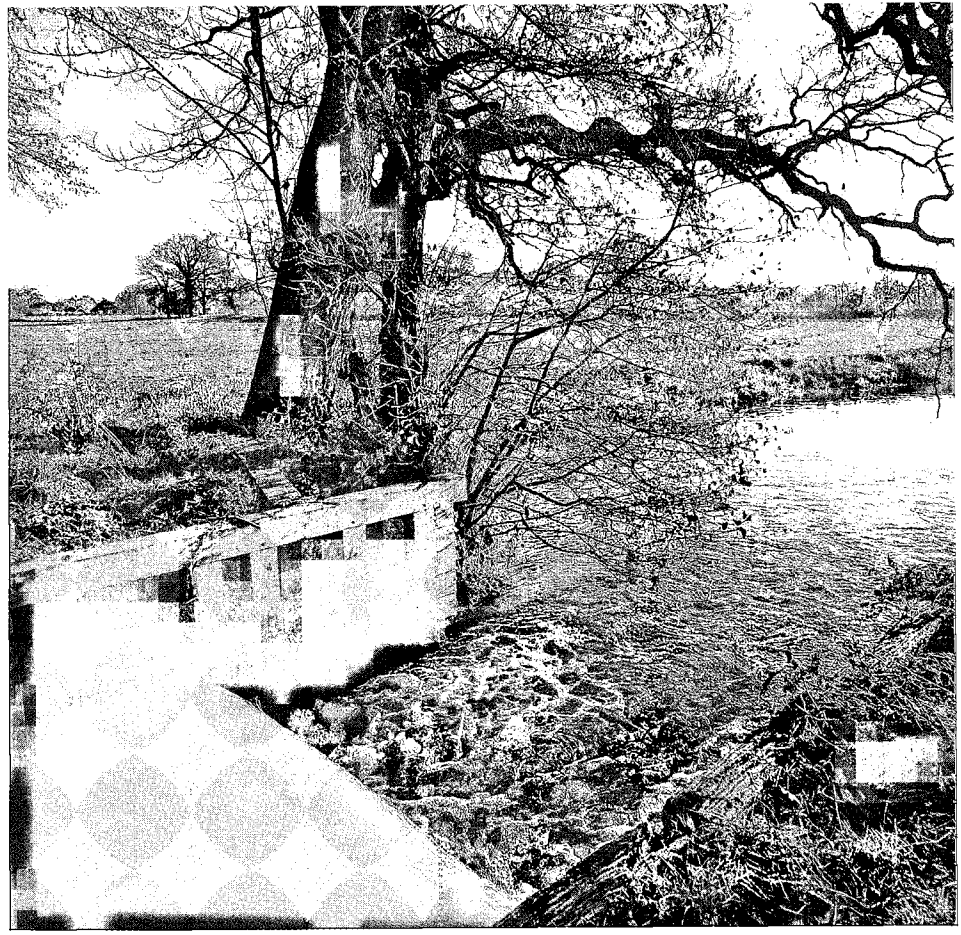

De Dikninger stuw

aardappels werden gepoot. Het door elkaar gebruiken in de notities van de termen 'saayen' en 'poten' maakt overigens duidelijk dat het om een tamelijk nieuw gewas ging.
De boedelinventarissen bevestigen in grote lijnen het beeld van Ten Woldes aantekeningen.[411] Drie hoofdgewassen stonden in de vruchtwisseling centraal. Door de bank genomen bestond de helft uit rogge (in hoofdzaak winterrogge) en de resterende helft uit boekweit en haver. In de meeste gevallen was het aandeel van boekweit groter dan haver. In de meeste keuterinventarissen domineerde niet rogge, maar boekweit. Het ging daarbij zowel om zand- als veenboekweit. Het laatste gewas werd soms uitgedrukt in uitgezaaide 'maatakkers' op het veen. Bijna altijd ging het hier om tijdelijke verpachtingen.

Aardappels en gerst werden in de boedelinventarissen niet als bouwgewassen genoemd. Mogelijk was Ten Wolde zijn tijd als agronoom ver vooruit.
Evenals in Zuidwolde was de varkenshouderij in De Wijk in de tweede helft van de 18e eeuw nog een marginale bedrijfstak, die vooral gericht was op de zelfvoorziening. In de boedelinventarissen werd onderscheid gemaakt tussen 'loopvarkens' en 'vette varkens'. De meeste bedrijven hadden een of hooguit twee varkens die waarschijnlijk voor de huisslacht werden gemest. De overige werden, blijkens de aantekeningen van Ten Wolde, op regionale markten verkocht. De 'loopvarkens' moeten mogelijk in verband worden gebracht met het gebruik om deze in de winter tot half maart

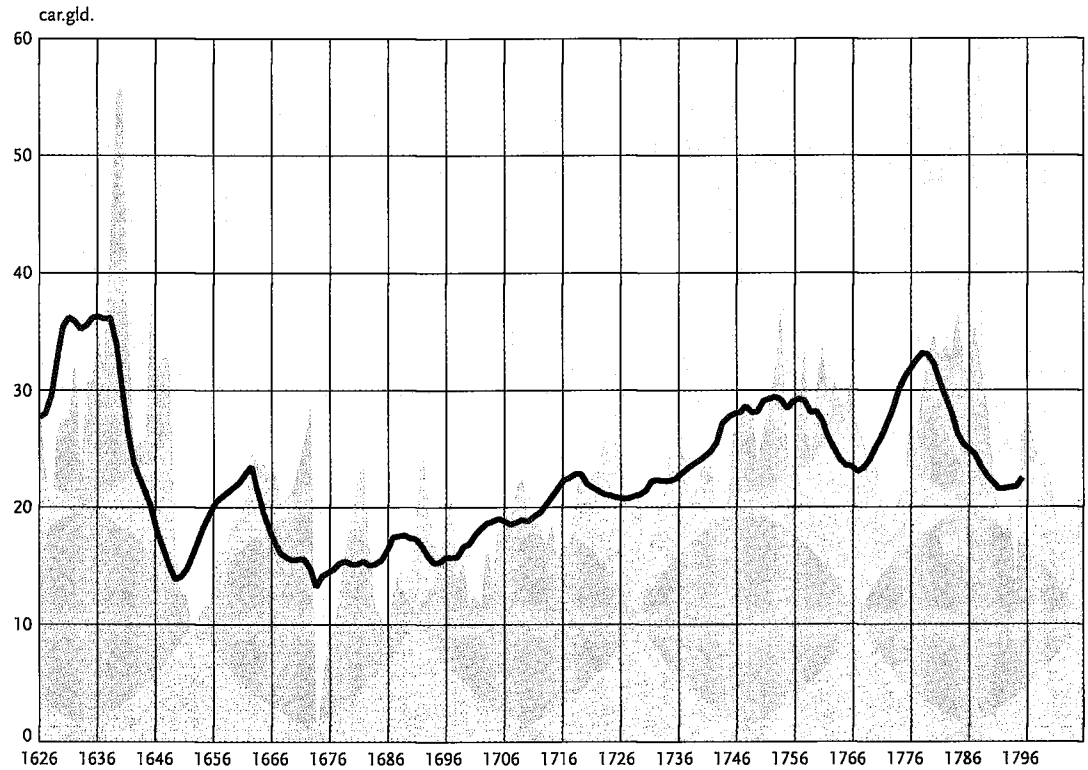

Grafiek 17 **De impost op schapen in De Wijk** (Bron: OSA 814)

411 - Schultegerechten De Wijk. inv. nr. 170. In de periode van 1775 tot 1806 levert het archief slechts vijf bruikbare inventarissen op van boerenplaatsen, de overige acht zijn van keuterijen.
412 - Boon, (1856) 1981, 181.
413 - OSA, 1663, La E, no 24.
414 - Koops,NDVA, 1912, 211.
415 - Collectie Klaassens, OAT, 1824.
416 - Koops, NDVA, 1912, 205.

te laten rondweiden op de ingezaaide roggeakkers.[412]

De schapenhouderij was alleen in De Stapel van betekenis. In 1811 werden in dit buurtschap bij de veetelling nog 341 schapen geteld. De kudde bestond uit 8 rammen, 159 hamels, 85 ooien en 73 lammeren.[413] Volgens Koops werd het Stapeler Veld in 1751 bij de verdeling van de Leyen en het Broek eveneens opgedeeld. Men bleef het veld echter mandelig beweiden. Tot ver in de eerste helft van de 19e eeuw had de kluft een gezamenlijke scheper in dienst.[414] Via het Stapeler Haar gaf een gemeenschappelijke schapendrift toegang tot het veld van ruim 215 ha.[415] Op de huidige bodemkaart is de voormalige veenheide nog herkenbaar aan het verspreid voorkomen van 'moerige podzolgronden' (zWp) met een hoge grondwaterstand van III. Elders in De Wijk ontbreken deze bodemkundige restanten van het oligotrofe veendek. De marke van De Stapel lag dus in een typische overgangszone tussen het voedselarme veen, dat aansloot bij het hoogveencomplex van Zuidwolde, en het mesotrofe broekveen in de dalvlakte tussen het Oude Diep en de Reest. Dankzij dit gevarieerde milieu vertoonde de bedrijfsstijl in De Stapel ook kenmerken van de bovenloopse Reesterven. De uitgebreide veestapel van zowel schapen als runderen verschafte de oudste erven een zeer riante mestpositie. Een van de sprekendste voorbeelden van een Stapeler bedrijf dat geprofiteerd heeft van de ecologische tussenpositie, is het erf 'Ende'. Dit erf lag, zoals de naam aangeeft, aan het zuideinde van De Stapel en behoorde volgens naspeuringen van Koops tot de vier oudste erven van het buurtschap.[416] Volgens de grondschatting behoorde Ende ook tot de twee grootste bedrijven van De Stapel. In de boedelinventaris van 1792 had dit bedrijf een veestapel van maar liefst 30 stuks rundvee, waaronder ook 'jongbeesten', en een bedrijfskudde van om en nabij de 100 schapen. Daarnaast was er nog ruimte voor 5 paarden en 9 varkens. De sterke mestpositie is alleen te

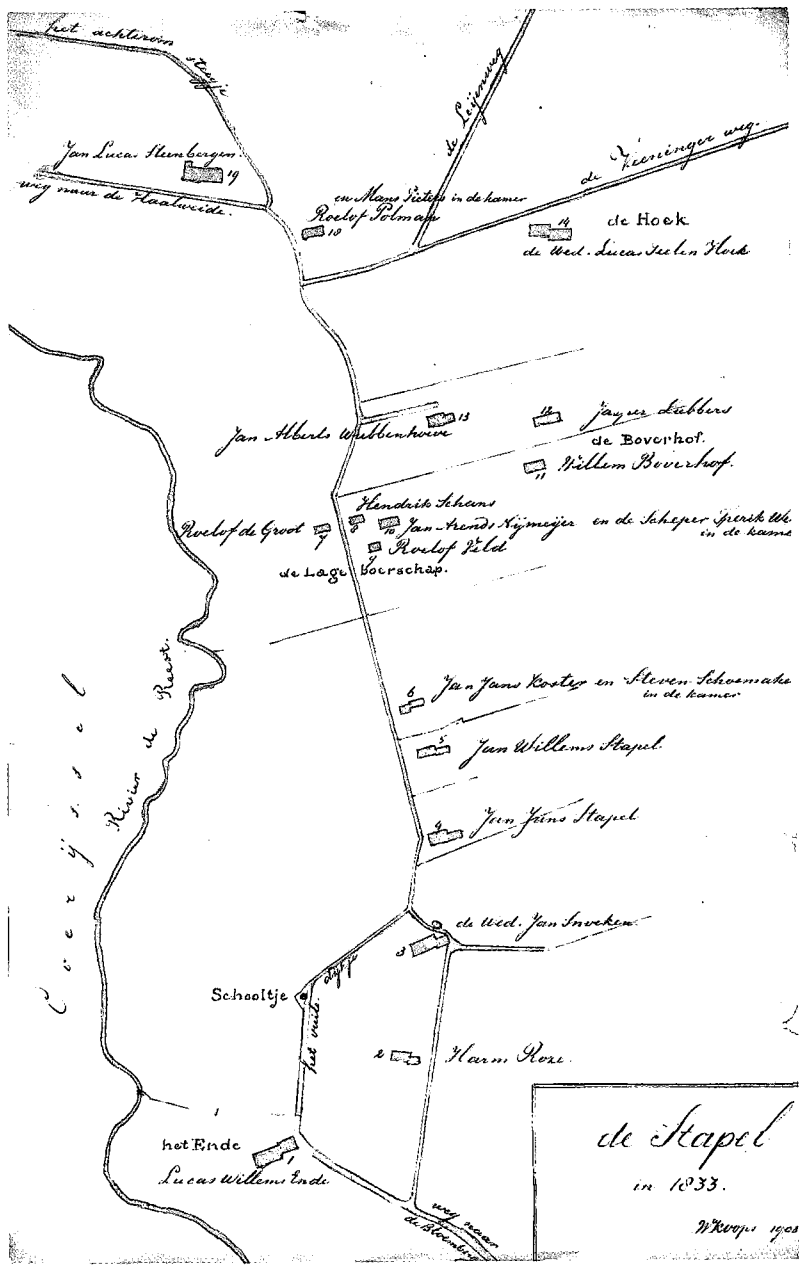

Kaart 92 **Schetskaart van De Stapel naar de situatie van 1833 van W. Koops**
(Bron: Poortman / Nefkens archief)

417 - Deel I, 2.2.
418 - OSA, 814.
419 - Bieleman,1987, 469.
420 - Collectie Klaassens, excl. Broekhuizen.
421 - Mathias, 1945, 161.
422 - Koops, NDVA,1911, 229.
423 - Archief Huis Echten, inv. nr. 759.
424 - Deel I, 1.3.

verklaren door de vrij unieke combinatie van veldgronden, haverlanden en broekgronden, met als basis een fors arsenaal goede kwaliteit Reesthooilanden.
Bij de registratie in 1646 kon de toenmalige eigenaar Jan Willems nog slechts beschikken over ruim 15 mud roggeland en slechts 2 spint haverland en 8 dagmaat hooiland. In het Stapeler Broek bezat Willems daarnaast 12 $^1/_2$ scheren en 8 koeweiden. Bij de Herziening blijken de ontginningen geresulteerd te hebben in bijna 7 mud haverland, 6 $^1/_2$ mud roggeland en 4 dagmaat broekhooiland. Het roggeland was ontgonnen in een opstrekkende verkaveling op het veen in het Stapeler Veld. Op de uiteinden van deze veenakkers werd boekweit verbouwd, terwijl ook delen werden ingeplant ten behoeve van hakhoutcultures. De bedrijfsstijl in De Stapel vertoonde door deze laatstgenoemde exploitatievormen kenmerken van de bovenveencultuur in de randveenontginningen.[417] Bij de opgave van de inventaris uit 1792 werd ook het bezit van 'waardeel' genoemd. Kennelijk was het Stapeler Veld, in tegenstelling tot de veronderstelling van Koops, in 1733 niet tegelijk gescheiden met het broek.
De vermelding van een nieuw gebouwde schaapskooi bij de herziening van 1754 wijst op een groeiend belang van de schapenhouderij sinds de registratie van 1646. Het verloop van de impost op schapen laat eenzelfde trend zien als in Zuidwolde (zie grafiek 17).[418] Na een korte bloeiperiode in de eerste helft van de 17e eeuw rond het niveau van 30 (600 schapen) zien we een sterke terugval waarbij de kudde tot de helft inkromp tot het niveau van 15. Vanaf 1700 is er sprake van een gestage opbouw naar het oude niveau van 30, maar kort na een nieuw hoogtepunt in 1775 zakt de kudde weer naar een niveau van 20 (400 schapen). Volgens de opgave van 1811 zet deze dalende trend zich in lichte mate voort. Met deze laatste ontwikkeling onderscheidt De Stapel zich van de algemene trend in de Landschap.[419]
Het is zeer goed denkbaar dat de voortgaande veldontginningen hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld.

2.13.6 De houtteelt

Tot dusver is een belangrijk onderdeel van het boerenbedrijf in De Wijk buiten beschouwing gebleven. In de inleiding wezen we reeds op het bosrijke karakter van de Wijker horsten en broeklanden. Reeds in de 18e eeuw was de houtteelt naar verhouding nergens in de Landschap zo belangrijk als hier. In 1824 bestond maar liefst 225 ha van de Reestmarken uit bosaanplant. Daarvan bestond 200 ha uit loofhout en 25 ha uit dennenbos.[420] Ruim 11% van het grondoppervlak was in de Reestbuurtschappen met hout beplant. Hierdoor behoorde De Wijk tot de bosrijkste landschappen van Drenthe. Deze lommerrijke verschijningsvorm had een duidelijke economische achtergrond. Een essentieel kenmerk van de Wijker bedrijfsstijl was namelijk de oriëntatie op de commerciële houtteelt. De betekenis van deze bedrijfstak gaat veel verder terug dan de 18e eeuw. Reeds uit de dominiale boekhouding van het 16e-eeuwse Dikninge kan worden opgemaakt dat de exploitatie van de omringende holten een belangrijk onderdeel vormde van de bedrijfsvoering. Zo was het jaarlijks inhuren van 'holtsagers' een vaste kostenpost in de domeinrekeningen.[421] Daarnaast beschikte het klooster over een forse varkensstapel die in het najaar in de holten werd gedreven. Ook latere bronnen maken melding van bosrijke vegetaties op de hogere delen van het broek, waarin men voor de grote ontginningen ".. verkens in 't eykel konden laten lopen ..".[422] De commerciële houtteelt in De Wijk was dus in feite een vervolg op extensievere exploitatievormen die inspeelden op de resten van de oorspronkelijke bosvegetatie.
Een belangrijke stimulans voor een meer commerciële oriëntatie op de houtteelt vormde de aanleg van de Hoogeveensche Vaart in 1632. Volgens de 'Staat van de landbouw' heeft ook het overige waterwegennetwerk in sterke mate bij-

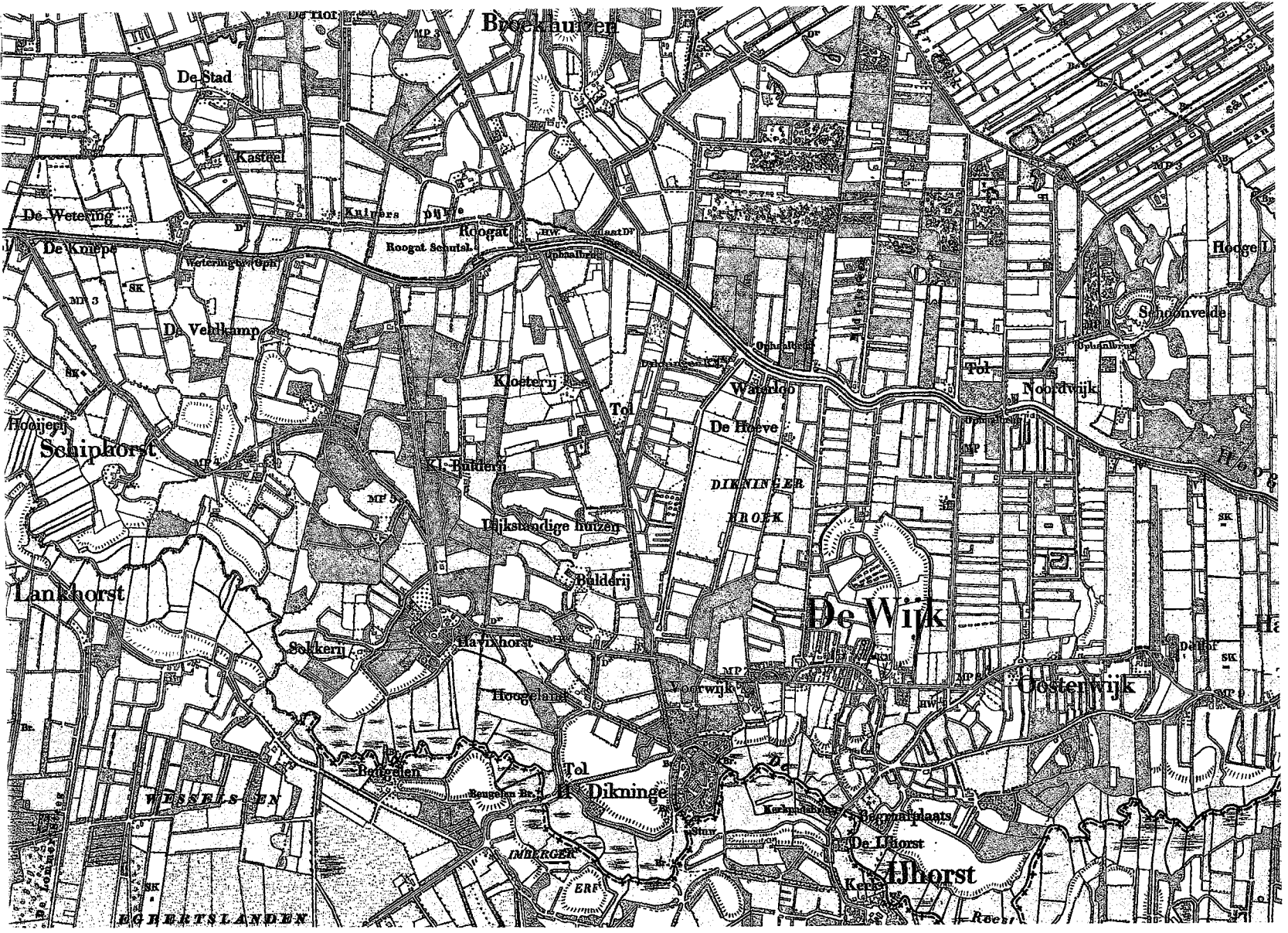

Kaart 93 **De verspreiding van de houtteelt in De Wijk** (Bron: Chromotopografische kaart 1908)

gedragen aan de bevordering van de hakhoutcultuur in Zuidwest-Drenthe. Zo zouden in 1818 via dat netwerk (Hoogeveensche Vaart, Smilder Vaart en Wold Aa) zo'n 420 pramen met hout en takkenbossen zijn uitgevoerd.[423] Ook uit de staten der afvaartgelden kan worden afgeleid dat hakhout naast mest een van de belangrijkste vervoersgoederen was.[424]

Voor een beter inzicht in de Wijker houtcultuur op bedrijfsniveau bewijzen de aantekeningen van Ten Wolde wederom hun waarde. In bijna elk winterseizoen werd hakhout gekapt en gezaagd en worden aantekeningen gemaakt van de houtsoorten en -maten die met pramen werden afgevoerd.

Ook de grondgebruikskaart van 1824 laat zien dat de hakhoutcultuur op de beide bedrijven van Den Hof een belangrijke plaats innam. Afgezien van enkele erfbosjes, was de houtcultuur vooral in de opstrekkende broeklanden wijdverbreid. De uiteenlopende kwaliteitsklassen van de verspreid liggende percelen weerspiegelen waarschijnlijk de waardeverschillen in de geteelde houtsoorten. Ten Wolde onderscheidde eikenhout en weekhout als de belangrijkste hoofdsoorten. Het weekhout bestond uit els of berk. De soortkeuze was waarschijnlijk in hoge mate afhankelijk van de plaatselijke bodemgesteldheid en de grondwaterstand. In die zin vormden de verschillende houtsoorten een afspiegeling van het gedifferentieerde milieu in de broeklanden. Naast onderscheid in houtsoorten maakte Ten

425 - Een vadum was een inhoudsmaat voor hout van 3,5 x 0,8 x 0,2 m; van Dale 1984. Kocks, 1996.

426 - deel I, 1.3.

427 - Voor Koekange bestaan wel dergelijke reeksen; zie Deel I, 6.2.2.

428 - Schultegerechten De Wijk, boek II, nr. 35.

Wolde ook een onderverdeling naar afmeting, inhoudsmaat of gebruiksfunctie. Zo noteerde hij vaamhout, hout dat bij de vaam werd verkocht; schelhout, van de bast ontdaan eikenhout van 64 cm lang; duizendhout, gekloofd hout van ca. 25 cm; middelhout, mogelijk verwijzend naar een tussenmaat; en 'mossels', dunne takkenbossen voor de bakkerijen.[425] Ook het snoei- en afvalhout vertegenwoordigden een economische waarde. Zo werd het rijshout uit de hakhoutpercelen benut als bindgarven voor het koren en werden bonenstaken in Meppel en Ruinerwold afgeleverd. Ook werden via de Hoogeveensche Vaart regelmatig schuiten met takkenbossen uitgevoerd.[426]

De bedrijfseconomische betekenis van de houtteelt blijkt uit de losse notities van Ten Wolde over de arbeidskosten en inkomsten. Het is echter de vraag of zijn aantekeningen een compleet beeld geven van de jaarlijkse uitgaven en inkomsten. Voor De Wijk kunnen we helaas niet beschikken over een reeks momberrekeningen, die inzicht geven in gemiddelde jaarlijkse inkomsten.[427]

De inkomsten uit de houtverkopen waren aanzienlijk. In december 1769 maakte Ten Wolde aantekeningen van de gezamenlijke houtverkopen van de gesplitste aangrenzende erven van Den Hof. Met zijn buurman en aangetrouwd familielid Oosting had Ten Wolde in totaal voor *f* 499,– aan hout verkocht. Het grootste deel bestond uit eikenhakhout en schelhout, terwijl de rest als 'weekhout' werd aangeduid. Nog in hetzelfde winterseizoen ontving Ten Wolde nog eens *f* 117,– voor vaam- en dusenthout. Een tamelijk volledige indruk maakt de 'annotatie van 't hout' in februari 1773 van de opbrengsten in de Broekkamp. De oogst werd uitgedrukt in vamen, voeten, 'dusent' en 'dusent mossels'. Het ging dit keer om een totaal bedrag van *f* 375,–.

Ook op het naburige landgoed Dunningen vormde de houtteelt een bloeiende bedrijfstak. In juli 1770 maakte Ten Wolde als landmeter een taxatie van het houtgewas van 'wijlen de heer van Dunningen' op het Wijker Broek. "..So binnen als over de Wetering.." schatte Ten Wolde de totale houtopstand op een totaal bedrag van *f* 2500,–. Hoewel de boedelinventarissen geen inzicht geven in de waarde van de houtopstanden, bevestigen ook de Wijker boedelinventarissen, zij het op indirecte wijze, het belang van de houtteelt. Opvallend is namelijk het forse aandeel van handbijlen, axen, zagen, spanzagen en snoeimessen bij de opsommingen van gereedschappen en werktuigen. Een van de weinige momberrekeningen bevestigt boven-dien dat ook het gangbare boerenbedrijf profiteerde van de houtteelt. Het gaat om een momberrekening over de jaren 1790 tot 1792 van het goed van wijlen Jan Jans uit De Stapel.[428] Voor 1790 werd *f* 16,– aan inkomsten genoteerd uit de verkoop van bossen en in het jaar daarop eenzelfde bedrag. Waarschijnlijk ging het hier om rijs- en snoeihout, dat vrijkwam bij het reguliere onderhoud. Het laatste jaar was kennelijk een duidelijk 'oogstjaar', want in totaal werd voor *f* 165,– aan 'holtgeld' genoteerd.

Op het eerste gezicht lijkt de houtcultuur volgens de OAT van 1824 naar grondgebruik gelijkmatig over de buurtschappen verdeeld (tabel ~~54~~ 57). Binnen de buurtschappen is dat echter in mindere mate het geval. De concentratie van de houtteelt werd in de eerste plaats veroorzaakt door het prominente aandeel van de landgoederen in deze cultuur. Dat gold in het bijzonder voor het kloostergoed Dikninge en de Havixhorst, maar ook voor Dunningen en de beide erven van Den Hof. Het aandeel van de 'gewone' boerenplaatsen was over het algemeen van een veel bescheidener omvang. Een uitzondering was De Stapel waar de houtteelt onder de gangbare bedrijven wel wijdverspreid was.

In de OAT van 1832 werden de holten rond de erven het hoogst gewaardeerd. Met name in de directe omgeving van Dikninge en in mindere mate ook bij de Havixhorst was toen sprake van een hoogopgaande en vrij zware holtbeplanting.

	in ha.
De Stapel	34
Haalwelde	42
De Wijk	32
Dikninge	43
Schiphorst	49
totaal	200

Tabel 57 **Bos, hakhout, struwelen etc. in de buurtschappen van De Wijk in 1832**
(Bron: Collectie Klaassen)

Volgens Koops was in het begin van deze eeuw veel van dit opgaande houtgewas verdwenen en beperkte de houtcultuur in De Wijk zich in hoofdzaak tot hakhout.[429] In het begin van deze eeuw waren op de meeste landgoederen en in het Wijkerbroek nog uitgestrekte hakbossen aanwezig. Van de opgaande erfbeplanting rond de boerenplaatsen en huisbrinken was volgens Koops door erfsplitsing en waardevermeerdering van de grond weinig meer over. "..Menig oud boerenerve heeft daardoor veel van zijn aanzien en zijne bekoorlijkheid verloren..", aldus de streekhistoricus.
In de voorgaande eeuwen zagen het landschapsbestuur en ook de meeste overige verpachters, er nog op toe dat hun erven jaarlijks werden beplant met eikentelgen. Zo werd bij de verhuring van het landschapserf de Bulderij de conditie bedongen dat elk jaar 12 eikentelgen moesten worden geplant en dat geen hout buiten medeweten van de rentmeesters mocht worden 'gehouwen'.

2.13.7 Conclusie

We kunnen dit hoofdstuk over het boerenbedrijf afsluiten met de conclusie dat het landbouwbedrijf in De Wijk gedurende de 18e eeuw een geheel andere ontwikkeling heeft doorgemaakt dan in het naburige Zuidwolde. Het intensiveringsproces kreeg hier een andere inhoud door de centrale rol van de haverlandencultuur in de ontginning en openlegging van de broeklanden. De wisselbouw en in zekere zin ook de houtcultuur vereiste een grotere inzet van arbeid dan de intensivering in Zuidwolde. De aantekeningen van Ten Wolde geven een beeld van het arbeidsintensieve karakter van de haverlandencultuur. Uiteraard was de noodzakelijke arbeid afhankelijk van de cyclus in het wisselbouwsysteem die weer werd bepaald door de inzet van praammest. In de periode van de schrijfboekjes liet Ten Wolde jaarlijks meerdere vrachten aanvoeren. Voor het mennen van de 'stratendrek' vanaf de Wetering, het spreiden over het land en vervolgens voor het ploegen en zaaien in het late voorjaar huurde hij losse arbeiders uit Ooster- of Westerwijk. Soms was extra mankracht vereist voor het begreppelen van haverland.[430]
Wat betreft arbeidsinzet was het bedrijf van Ten Wolde waarschijnlijk niet helemaal representatief voor het gangbare bedrijf in De Wijk. Alleen al de omstandigheid dat gerst als extra gewas werd ingelast, hetgeen extra bemesting vereiste, was elders niet gebruikelijk. Van belang in dit verband is de aanwezigheid van een behoorlijk arbeidsreservoir in de keuternederzettingen Ooster- en Westerwijk. Deze was, zoals we eerder constateerden, dus niet alleen van belang in de vorm van dienstverlening via allerlei ambachten en nering, maar evenzeer in de vorm van een direct aanbod van losse arbeidskrachten die naar believen konden worden ingezet. Het is inderdaad opvallend hoe goed verschillende boedelinventarissen van keuterijen waren voorzien van de meest uiteenlopende handgereedschappen.[431]

429 - Koops, NDVA, 1911, 206.
430 - Collectie Ten Wolde, no 1, 157.
431 - Schultegerechten De Wijk, no 170, I, II en III.

2.14 Landgoederen

Het kerspel Zuidwolde sloten we af met een beschouwing van enkele afzonderlijke boerenbedrijven in hun veranderende relatie met de ecologische setting van de landschappelijke ruimte. In dit afsluitende onderdeel wordt het accent gelegd op een drietal landgoederen die nog steeds in sterke mate de fysionomie van het Wijker landschap bepalen.

Het begrip landgoed veronderstelt enerzijds een bijzondere historische status van het hoofdgebouw en anderzijds een bepaalde inrichting en uitgestrektheid waarmee het zich van het gangbare boerenbedrijf onderscheidde. Vanuit die benadering komen de Havixhorst, Dunningen en Dikninge in aanmerking voor het predikaat 'landgoed', de twee eerstgenoemde als havezaten met hun annexe goederen en de laatste als domaniaal kloostergoed.

In deze studie staan niet de hoofdgebouwen met bewoners centraal, maar de functionele relatie van het landgoed als agronomisch complex met de fysisch-ecologische ruimte. Daarbij moet de vraag worden beantwoord in hoeverre de bedrijfsstijl op de landgoederen afweek dan wel overeenstemde met die op het gangbare boerenbedrijf.

2.14.1 De Havixhorst

Van de oorsprong van de Havixhorst als landsheerlijk of adellijk goed is niets bekend. De in 1618 erkende havezate werd voor het eerst in een charter van 1371 genoemd als eigendom van het geslacht van den Clooster.[432] Door huwelijk kwam het landgoed in handen van het geslacht Van Munster. Deze familie verkocht de havezate met annexe goederen in 1658 aan het in hoofdzaak Overijsselse adellijke geslacht De Vos van Steenwijk die het landgoed tot in de jaren zestig van deze eeuw in bezit hield.

Vergeleken met de omliggende landsdelen is de invloed van de feodaliteit in Drenthe altijd van een bescheiden omvang geweest. Getalsmatig bleven in de meeste marken de eigenerfden in de meerderheid, terwijl aan de meeste landsheerlijke of adellijke bezittingen geen extra rechten waren verbonden. Voorzover nu bekend was de rol van de landsheerlijke en adellijke hoven als centra van feodale exploitatie reeds in de Late Middeleeuwen uitgespeeld. Eigenlijk kunnen alleen de havezaten van Batinge en Ruinen bogen op een landsheerlijke oorsprong.[433] Het begrip havezate als 'ridderhofstede' en de daaraan verbonden rechten zijn in Drenthe in feite pas in de 17e eeuw formeel geïntroduceerd om de macht van de toenmalige bestuurselite te consolideren en waarschijnlijk vooral om wildgroei te voorkomen. Pas in 1646 werd door de Drentse Staten een officiële lijst van havezaten vastgesteld. In de resolutie van 17 februari verwierf ook de Havixhorst het recht van havezate. De nieuwe status gaf de toekomstige eigenaar/bewoners het recht op een zetel in de Ridderschap, die met de stand van Eigenerfden de Staten van Drenthe vormden. Minstens zo interessant was de vrijstelling van grondschatting op de gebouwen en bijbehorende landerijen. Juist dit 'riddermatige' privilege was in de 'boerendemocratie' van de landschap een omstreden zaak. Toen in 1641 werd besloten om een grondschatting in te voeren, stonden de Eigenerfden op het standpunt dat geen enkele stand zich aan deze belasting mocht onttrekken.[434] Na veel getouwtrek werd er een voorlopig compromis bereikt, waarbij eigenaren van havezaten op vrijwillige basis konden bijdragen aan de grondbelasting. Onder druk van de boeren werd bovendien afgedwongen dat de leden van de Ridderschap zelf opgave moesten doen van hun 'riddermatige bezittingen'. Van de Havixhorst en toebehorende landerijen bestaat zo'n opgave uit 1644 van de toenmalige eigenaar Jhr. Reint van Munster.[435]
Waarschijnlijk onder druk van de steeds hoger worden Landschapsschulden, bleven de eigenerfden aandringen op een afschaffing van de vrijstelling. In 1659 stelden zij een ultimatum, waarin een officiële opmeting van de havezategoederen en van een spoedige betaling van de

Het landgoed Havixhorst

432 - Bos e.a., 1989, 254 t/m 261.
Koops, NDVA, 1916, 50 t/m 59.
433 - Bos e.a., 1989, 254 t/m 261.
434 - Brood, 1980, 36 t/m 39.
435 - OSA, 847.

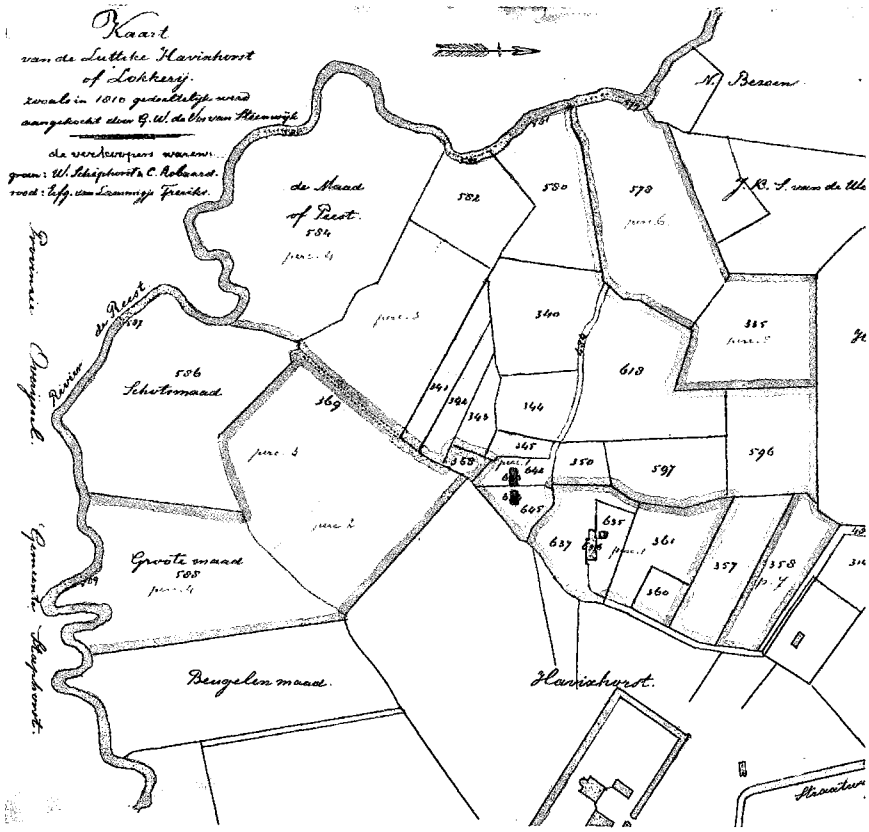

Kaart 94 **Schetskaartje van de Lokkerij van W. Koops**
(Bron: Poortman / Nefkens archief)

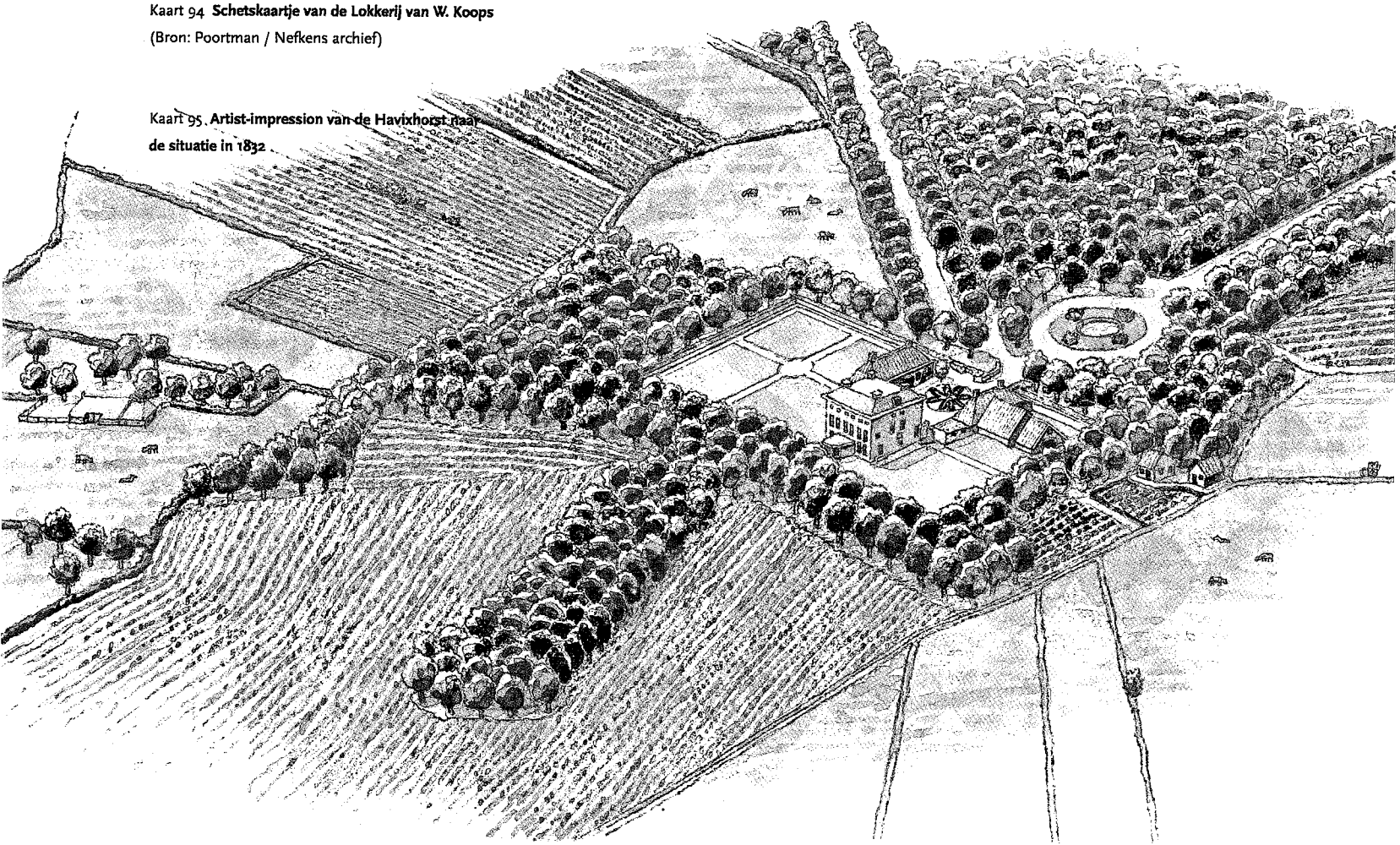

Kaart 95 **Artist-impression van de Havixhorst naar de situatie in 1832**

achterstallige grondschattingen werd geëist. Ook van deze laatste opmeting en prisering is van de Havixhorst een register bewaard gebleven.[436]

De eerder genoemde registraties van 1644 en 1660 vormen de basisreferentie voor dit hoofdstukonderdeel over het landgoederencomplex van de Havixhorst.
Met uitzondering van enkele broeklanden tussen de Hoogeveensche Vaart en het Kuipersdijkje staat het complex van de Havixhorst met een deel van het naburige Schiphorst op een aparte minuutkaart van 1824 in zijn totaliteit afgebeeld.[437] De marke Havixhorst, zoals het geheel in de registratie van 1644 nog werd aangeduid, lag tussen Dikninge en Schiphorst ingeklemd, in het noorden begrensd door de Wetering (later Hoogeveensche Vaart) en in het zuiden door de

Reest.[438] Het oorspronkelijke landgoed met bijbehorende pachtgoederen had volgens de OAT van 1824 een oppervlak van 124 ha.
Volgens de opgaaf van 1644 bestond de havezate uit ".. het huijs der Havichorst met horen bomen, plantagien, soo het daer gelegen is met de lutteke Havichorst." De Kleine Havixhorst, nu de Lokkerij, kan beschouwd worden als het knooppunt in de agrarische exploitatie van het landgoed en behoorde dientengevolge tot het corpus van de havezate. Tot het havezategoed behoorden verder 20 dagmaten Reesthooiland waarvan De Piest (6 dagmaat) door de rentmeester van Dikninge werd gepacht, ruim 19 mud roggeland, en slechts 2 mud en 3 schepel haverland. Buiten deze havezategronden had Van Munster nog ruim 18 mud bouwland in gebruik, waarvan de ene helft met rogge was ingezaaid en de andere helft woest lag.
De pachtgoederen, die geen 'havesaten vrijheijt' genoten, bestonden uit het erf de Braamskamp, de pas ontgonnen Broekhorst (later de Kleine Bulderij genoemd), een molen met behuizing aan de Wetering en een huisje met 'goorde' in De Wijk. Inclusief de pachtgoederen bestond de Havixhorster marke voor 70 mud (25 ha) uit bouwland, waarvan 64% uit roggeland, 28% woest en 8% haverland. Naar verhouding lag in de marke minder bouwland woest en lag ook het percentage haverland beneden het kerspelniveau (tabel 57). Opmerkelijk is dat op de bouwlanden, behorend tot de havezate, geen percelen woest lagen. Over het 'roggeland' kan nog worden opgemerkt dat er een directe koppeling bestond tussen de oppervlakte en het recht om te plaggen in het broek. Wanneer Reinolt ten Clooster in 1602 een stuk roggeland aan Laurens Berents te Schiphorst verkoopt, dan mag de nieuwe eigenaar ".. niet mer sullen plaggen of haelen van Haeverschen broeck [dan] tot dit voors. roggelant..".[439]

Blijkens een aantekening van de Jr. van Munster had deze een ruime opvatting over de 'havesaten vrijheijt'. Volgens hem behoorden niet alleen zijn hooi- en bouwlanden onder dit privilege maar ook het gehele Havixhorster Broek.
Volgens een bijgevoegd uittreksel van het oude register bedroeg de prisering van alle havezategoederen 17.798 golt gld. Daarbij werd het broek op 1000 golt gld. geschat. Voor huis, hof, singels en grachten werd een bedrag van 9000 golt gld. gerekend.

Bij de officiële opmeting in 1660 werden alle landerijen opnieuw opgenomen. Dit gold ook voor het pas-verdeelde broek en de houtopstanden. Wat betreft het bouwland, zien we tussen 1644 en 1660 alleen in de categorie haverland belangrijke verschuivingen. De groei in deze categorie van 5 naar 16 mud stond geheel in het teken van de ontginning in het Havixhorster Broek. In feite was hier sprake van een zich doorzettende trend, want ook 1644 zijn er aanwijzingen voor ontginningsactiviteiten. Zo bestond de 'Broeckhof'(de Kleine Bulderij) nog slechts uit een huis 'sonder hofte' en 'nij opgeschoont lant uijt broekvelt'. Hier was dus kennelijk sprake van een pas-gestichte ontginningsboerderij.

	hooiland	bouwland in: mud - schepel - spint - roe		
	(dagm.)	roggeland	haverland	woest
De Havixhorst (incl. de Kleine Havixhorst)	20	19-0-2-8	2-3-1-10	
Buiten de 'Havezathen vrijheid'		9-1-1-0	2-2-0-0	9-0-3-0
De Braamskamp	5	9-1-2-0		9-1-1-0
De Broekhorst	4	4-3-3-0		
De Molen		0-3-1-0	0-2-0-0	0-3-0-0
De Piest (rentambt Dikninge)	6			
totaal	35	43-2-1-8	5-3-1-0	19-1-0-0

Tabel 58 **De Havixhorst met bijbehorende pachtgoederen volgens de registratie van 1644**
(Bron: OSA 847)

436 - OSA, 847.
437 - Gemeente De Wijk, sectie H, Schiphorst, tweede blad.
438 - Met uitzondering van de eerder genoemde boven-Weteringse broeklanden.
439 - Huisarchief Havixhorst, no 3.

440 - Huisarchief Havixhorst, no 4.

441 - OSA, 84.7

442 - Koops, NDVA, 1916, 56.

Toch waren deze broekontginningen in 1644 nog van een bescheiden omvang, want het broek was nog niet verdeeld en de aandelen van de meiers op Braamskamp en Broekhof werden uitgedrukt in respectievelijk vier en drie scheerweiden. Drie jaar later veranderde deze situatie toen Reint van Munster met Berent Laurens uit Schiphorst een overeenkomst sloot over de ontsluiting en scheiding van het broek.[440] Door aankoop verwierf de laatste twee opgaande stukken tot aan de 'Wetering'. Voor de jonkheer vormde Laurens voortaan een belangrijke partner bij verdere ontginning. Inmiddels had Reint van Munster een samenhangend stelsel van waterlossingen laten graven, dat het Havixhorster Broek 'rijp' moest maken voor verdere ontginning. Centraal in het stelsel lag de Nije Schipsloot die het broek een vaarverbinding gaf met de Wetering (toen reeds de Echtinger Vaart). In de overeenkomst met Berent Laurens werd veel nadruk gelegd op het bevaarbaar houden en het onderhoud van de nieuwe waterlossingen. Zo mocht Van Munster naar believen de opgeschoten elsen langs de kanten 'weghouwen' en de opgebaggerde 'eerde' aan weerszijden van de oevers 'smijten laten'. Ook moest de jonkheer voor bruggen zorgen wanneer er met schuiten zou worden gevaren om te voorkomen dat de broekkampen van Laurens geïsoleerd kwamen te liggen. Voorts bedong Van Munster voor hemzelf en zijn erfgenamen het visrecht in het nieuwe stelsel waterlossingen.
In de registratie van 1660 hebben de ontginningen in het 'Haversche Broeck' al duidelijk vorm gekregen, hoewel grote delen nog in onontgonnen staat werden geëxploiteerd.[441] Er werd gemeld dat "..nu vorscheiden stucken afgegraven en wort ten diele met messen en bouwen vorbeetert..". De ontsluiting van het broek met de Nije Schipsloot vanuit de Echtinger Vaart bood kennelijk de mogelijkheid om praammest aan te voeren, waarmee de pas-ontwaterde broeklanden konden worden toegemaakt voor de haverlandencultuur. Volgens de nieuwe opmeting had het totale broek in 1660 een oppervlakte van ruim 160 mud of 58 ha (tabel 59). Waarschijnlijk was daarvan nog slechts 30% (48 mud) opgenomen in de zogenaamde haverlandencyclus. Als ontginningskampen werden genoemd de Hondecamp en de Nije Camp van 'mijnheer Jan de Vos' en de Peerdecamp en de Camp bij het huis van Berent Laurens. De grote stukken langs de Wetering waren waarschijnlijk nog in onontgonnen staat en werden, net als het mandelige broekland van Berent Laurens en de 'mulder', zoals vanouds gedeeltelijke beweid en afgeplagd.

Twee jaar voor de registratie van 1660 verkocht Reint van Munster de Havixhorst met de Braamskamp en annexen aan Jhr. Johan de Vos van Steenwijk. In de overdracht zat ook een ruil tegen het erf Ibinge in Echten.[442] Door financiële problemen van het geslacht Van Munster brokkelde de oorspronkelijke eenheid van het 'markelandgoed' inmiddels geleidelijk af. Reeds in 1631 verkocht de familie afgelegen goederen om de Havixhorst van schulden te ontlasten. Later zag Reint van Munster zich gedwongen om ook landerijen, behorend tot het landgoed, te verkopen. Naast de eerder genoemde broekdelen, werden in 1649 twee stukken land aan de westzijde van de havezate verkocht, terwijl in 1654 de verkoop van de Broekhof (het Olde Land) volgde. Een jaar daarna werden nog eens twee flinke stukken hooiland verkocht. Het is niet ondenkbaar dat Jhr. Reint zich had verkeken op de hoge aanlegkosten van de vaart en het slotenstelsel bij de ontginning van het broek.
Bij de registratie van 1660 vielen nog 28 $^{1}/_{4}$ dagm. hooiland onder de goederen van de havezate. Hiervan had Johan de Vos van Steenwijk slechts 8 $^{3}/_{4}$ dagm. in eigen gebruik. De overige hooilanden werden verpacht, waaronder ruim 10 dagm. aan de rentmeester van Dikninge. Het ziet er dus naar uit dat de nieuwe Jonkheer een essentieel deel van het agrarische bedrijf had afgestoten. Alleen de Braamskamp maakte als meierplaats nog onderdeel uit van het landgoed.

	dagm. - roe	mud	schepel	sprint	roe
gge gesaeij		44	2	1	8
ver gesaeij		17	0	0	0
est		21	2	2	0
sschen en struwelle		51	0	1	0
oecklanden		160	2	1	0
ijlanden	$28^{1}/_{4}$ - 87				
taal	$28^{1}/_{4}$ - 87 (20 ha)	294	3	1	5 (96 ha)

Tabel 59 **Korte staat van de gebruiksgronden van de Havixhorster marke in 1660** (Bron: OSA 847)

De 'Cleyne Havichorst' was in handen gekomen van Berent Laurents, terwijl de molen langs de Wetering was afgebroken.

De penibele financiële positie van de Van Munsters had ook haar sporen getrokken in de houtopstanden van het landgoed. In een aparte registratie van de 'heudevelden, struwellen en bosschen' werd in 1660 opgemerkt dat "..het boslandt omt huis ter Havichorst alwaer veele boomen afgehouwen is noch merendeels vol stobben en struwellen..". Vermoedelijk had Reint van Munster vlak voor de overdracht in 1658 een financieel debacle proberen af te wenden door de houtopstanden te gelde te maken, want de kaalgekapte percelen waren nog "..onbequaem te weijden ofte tot hoylant te gebruicken..".
Inclusief de appelhof en de 'koolgoren' bedroeg de oppervlakte van het oorspronkelijke 'boslandt' om de havezate 24 mud (9 ha). Ook rond de Kleine Havixhorst lag nog een kaalgeslagen perceel, inclusief de appelhof en de goorns, van 4 mud.
Op de hof bij het meiershuis op de Braamkamp was nog enig houtgewas op een perceel van één mud blijven staan, terwijl in het broek nog verschillende stukken met vooral 'segholt' lagen, die werden afgewisseld met 'heydevelt en struwellen'.
Tenslotte lagen óók rond de Broekhof, 'ynt Oldelant', tussen het 'ten deele goet plaggevelt' nog "..vele onvruchtbare plaatsen soo met stobben en struwellen bewasssen..".
Voor al deze 'heydevelden, struwellen en bosschen' tezamen werd een oppervlakte gemeten van 52 mud (19 ha).

Nog geen jaar vóór de overdracht aan de Vos van Steenwijk, liet Reint van Munster een staat opmaken van de waarde der erven en landerijen, behorende tot 'het hues ter Havixhorst'. Ook werd bijgevoegd een lijst van de jaarlijkse verhuringen. De condities waaronder deze laatste plaatsvonden, vormen in enkele gevallen een aardige afspiegeling van de veelal complexe exploitatievormen. Door de seizoenen heen was het grondgebruik op de gebruikspercelen namelijk veel gedifferentieerder, dan de enkelvoudige aanduidingen in de grondschatting doen vermoeden.
Aan landverpachtingen ontving Reint van Munster jaarlijks een bedrag van 375 car.gld. Daarbuiten vielen nog enkele bouwakkers, waarvan hij de derde of vierde garve genoot. Onderverdeeld naar ligging, ontving hij voor landerijen rond de havezate en Kleine Hof (De Lokkerij) een jaarlijkse pacht van 204 car.gld. en rond de Braamskamp 98 car.gld. Enkele kampen in het Broek brachten jaarlijks 73 car.gld op.
Naast vermelding van het perceel en de pachtsom, werd ook de datum genoemd waarop het bedrag moest worden voldaan. Hiervoor golden de meest uiteenlopende betalingsmomenten, zoals S. Marten (11 nov.), S. Petri (29 juni), S. Jacob (25 juli), Alderheiligen (1 nov.) of veel algemener in 'meij'. Soms bestond de huur uit een jaarpacht, maar meestal ging het om een meerjarige verpachting, waarbij ook de opzeggingstermijn werd vermeld. Zo hadden Claes en Joan Smit het hooiland de Vordelens gehuurd voor "..ses jaer mit drie jaeren die ene den anderen 't connen opseggen voer vief en vieftich caroli guldens, jarlics 't betalen op S. Marten".
Interessant zijn de gebruikscondities die aan de pachtovereenkomst werden gekoppeld. Vooral met betrekking tot de beweiding golden vaak zeer gedetailleerde gebruiksbeperkingen. Zo mocht een deel van het 'Oldelandt' tot aan S. Jacob (25 juli) alleen met paarden worden beweid, terwijl pas daarna ook 'beesten' mochten worden ingeschaard. Opmerkelijk zijn de beperkingen in het recht van voor- en naweide. Deze golden met name voor de verhuurde kampen in het Broek, waarbij exact werd aangegeven of de voor- en naweide wel of niet bij de huurprijs was inbegrepen. Zo werd vermeld dat het 'campien' bij de brug tot drie weken voor mei was 'voorgeweidet' en dat deze in het jaar daarop weer onder dezelfde voorwaarden moest worden

443 - Bieleman, 1992, 92.

444 - OSA, 847.

verlaten. Maar 'die swarte pols ackertiens' werden, evenals de 'achterse camp' bij de Wetering, 'ongevoorweidet' verhuurd. De bijzondere status van de naweide ging zelfs zover dat deze in sommige gevallen apart werd verhuurd. Zoals in het geval van de 'erste camp achter het hogevelt', die naast een jaarpacht van 10 car.gld. een naweide had van eveneens 10 car.gld. De separate verhuring van de naweide in de laatste overeenkomst onderstreept nog eens het bedrijfseconomische belang. Dit belang gold dus niet alleen voor de Reesthooilanden, zoals eerder werd beschreven, maar evenzeer voor de broekkampen, waarbij zowel voor bouw- als groenland de praktijk van voor- en naweide bestond. Ook de haverlandencultuur komt in een overeenkomst met Roeloff Lenthen op een verrassend gedetailleerde wijze naar voren. Voor een periode van zes jaar, met een opzegtermijn van drie jaar huurde Roeloff de 'achterse camp' bij de Wetering onder de voorwaarde dat "..hij jarlics op de camp sael brengen een praem mes, twee jare achter malcander..". Hier was dus sprake van een zesjarige cyclus waarbij de eerste twee jaar werden benut voor de verbouw van haver, waarna een 'belmondige' periode van vier jaar groenland volgde. Ter bescherming van de pachter werd tevens bedongen, dat bij een tussentijdse verkoop de laatste praam mest door de eigenaar zou worden vergoed.
De laatste overeenkomst onderstreept nog eens dat de bedrijfsstijl op het landgoed de Havixhorst niet of nauwelijks afweek van het 'Wijker model', zoals dat in het voorgaande werd geschetst. In de pachtcontracten is evenmin sprake van heredienSten, zoals die op Overijsselse landgoederen wel ingang vonden.[443] De overeenkomsten die Reint van Munster met Wijker landbouwers sloot, maken de indruk van een gelijkwaardige en vooral zakelijke verhouding.

Naast de verhuurcondities bevat de staat, die Reint van Munster vlak voor de verkoop in 1658 liet opstellen, ook een waardeschatting van de havezate met de bijbehorende goederen en landerijen. De prisering wijkt nogal af van de waarderingen in de grondschatting en het heeft er alle schijn van dat de jonkheer met de hoge waardeschattingen de aanstaande verkoop probeerde te beïnvloeden. Voor een mud bouwland rekende Van Munster 280 car.gld. en een dagm. hooiland kwam op 420 car.gld.! Hij kwam op deze hoge bedragen door een fictieve huurwaarde te berekenen en deze te vermenigvuldigen met 40. Voor een mud bouwland werd dus uitgegaan van een jaarhuur van 7 car.gld., hetgeen overeenkwam met een rentabiliteit van $2^1/_2$%. Zo bracht de molen met het land volgens zijn opgave jaarlijks een bedrag op van ruim 100 car.gld. en werd de waarde aldus op 4000 car.gld. geschat. De hoogte van deze waardeschatting komt overigens in een vreemd daglicht te staan, wanneer ongeveer te zelfder tijd Reint van Munster een bezwaarschrift aan het Landschapsbestuur doet toekomen waarin hij zich heftig verzet tegen de grondschattingsprisering van ruim 2000 car.gld.[444]
Hoe ver de opgaven van Reint van Munster en die van de grondschatting van 1660 uit elkaar liggen blijkt uit een vergelijk van de totaalcijfers. Voor de havezate en bijbehoren berekende de jonkheer een bedrag van 30.340 car.gld. en voor de verpachte erven en landerijen kwam hij op een totaal van 29.900 car.gld. In de grondschatting waren deze bedragen respectievelijk 10.429 car.gld. en 7461 car.gld. Een kwantitatieve vergelijking van beide opgaven is dus weinig zinvol.
Ondanks de onbetrouwbaarheid, is de staat van Reint van Munster interessant in verband met zijn opgaven van het houtbestand. Voor 'het grote holt ofte bomen omme het huis' berekende hij een som van 2500 car.gld. Daarnaast taxeerde de jonkheer de waarde van het 'vele hoghholt' op en rond de Braamskamp en het Olde land op 8000 car.gld. Volgens zijn schatting zou dit holt jaarlijks een inkomen kunnen genereren van 'wel hondert Riesdalers'. Van dit 'hoghholt' is in 1660 echter weinig meer over. Zoals we eerder

meldden, had vlak voor de verkoop een enorme kaalslag plaatsgevonden waarbij een oppervlak van 24 mud was veranderd in een woestenij van 'struwellen en stobben'. Door zijn financiële nood had Van Munster dus een kaal landgoed achtergelaten.

Onder het beheer van de nieuwe eigenaars, het adellijke geslacht De Vos van Steenwijk, bleef het landgoederencomplex, zoals dat in 1658 van Reint van Munster was overgenomen, vrijwel ongewijzigd. Bij de 'Lutteke Havixhorst', die rond 1650 van het landgoed was vervreemd door verkoop aan de pachter Berent Laurens, was rond 1740 een tweede boerderij gebouwd. In 1811 werd dit plaatsje met enkele landerijen door aankoop weer aan het landgoed toegevoegd.[445] De eigenlijke Lokkerij (voorheen de Kleine Havixhorst) bleef in handen van de familie Lokken.
Volgens een boedelscheidingsakte uit 1832 bestond het complex uit "..de Havixhorst met al zijn gebouwen, schuren, arbeidershuisjes en verdere getimmerten, de daarbij behorende landerijen, bos- en heidegronden, het erve de Braamskamp met behuizing, landerijen en bossen, het erve de Lokkerij met huis, schuur, weien bouwland, alles gelegen in De Wijk".[446] Inmiddels was de oude havezate in 1753 afgebroken en vervangen door de huidige herenbehuizing.
De eigendomsstructuur mag dan sinds de tweede helft van de 17e eeuw nauwelijks meer zijn gewijzigd, dat gold niet voor de landschappelijke verschijningsvorm van het landgoed. De houtteelt was onder het beheer van de familie van De Vos van Steenwijk een belangrijk stempel gaan drukken op de inrichting van het landgoed. Een belangrijk deel van de oude cultuurgronden, en ook grote delen van het ontgonnen broek, waren ingericht ten behoeve van de houtteelt. Uit alles blijkt dat de houtteelt de belangrijkste exploitatievorm van het landgoed was geworden. Verrassend gedetailleerd zijn de opgaven van het houtbestand in de taxaties, die in 1794 en 1830 zijn uitgevoerd.[447]
In de taxatie van 1794, die in opdracht van de 'Heren van Havixhorst' was uitgevoerd, werden de verpachte landerijen geschat op een waarde van *f* 5200,–. Deze keer werd uitgegaan van een rentabiliteit van 3%, waarbij een jaarlijkse huurwaarde van *f* 156,– het uitgangspunt vormde. De Braamskamp deed een huur van *f* 110,– per jaar en na aftrek van de 'schatting' en andere lasten kwam men op een waarde van *f* 3700,–.
Het productiebos in het voormalige broek, waaronder eikenhakhout en dennen kon volgens de taxateurs per jaar *f* 450,– aan inkomsten genereren en werd navenant een kapitaalswaarde van maar liefst *f* 15.000,– toegedacht.
De overige opgaven betreffen opgaande houtopstanden van eiken en beuken, waarvan de exacte aantallen en locaties werden vermeld. In totaal ging het om 2584 bomen waaronder 1661 eiken

445 - Huisarchief Havixhorst, no 9.
446 - De Vos van Steenwijk,1976, 338. Het 'erve de Lokkerij' dat hier wordt genoemd is niet het oorspronkelijke erf de 'de Lutteke Havixhorst', maar een latere afsplitsing.
447 - Huisarchief Havixhorst, no 21 en no 14.

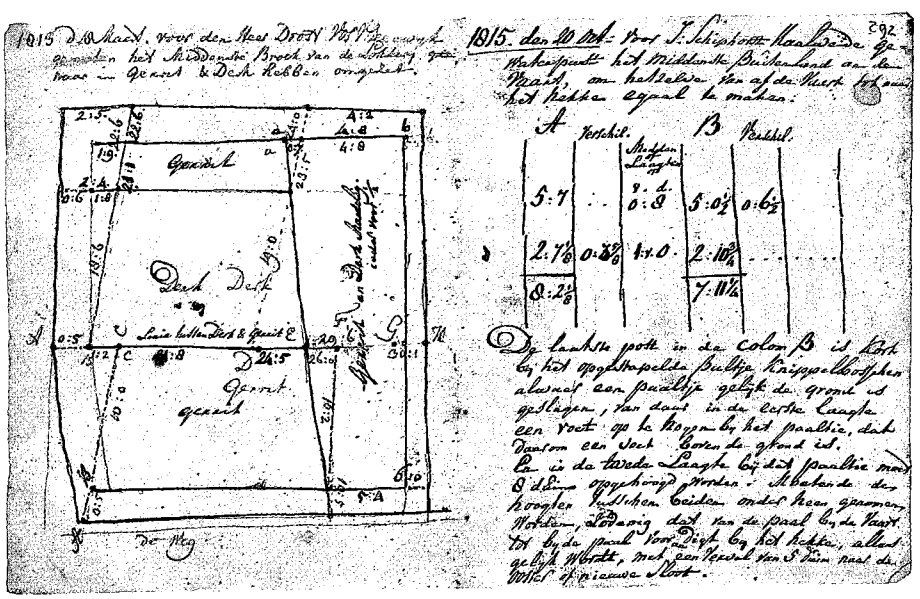

Kaart 96 **Opmeting van het Middenstebroek van de Lokkerij**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

448 - Huisarchief Havixhorst, no 24.

449 - We vonden geen aanwijzingen voor een spectaculaire stijging van de houtprijs; Buis, 1985, deel II hoofdstuk 5.

en 923 beuken. Dit opgaande geboomte rond de havezate en de Braamskamp en langs lanen en wegen werd op een totaalbedrag van *f* 5925,– begroot. De prijs van de afzonderlijke bomen werd uiteraard bepaald door de ouderdom en kon variëren van minder dan *f* 1,- tot *f* 30,–.
Een vrij oude beplanting stond achter de singel tussen de schuur en de 'olde hutte'. Daar stonden 159 eiken en beuken met een totale waarde van *f* 1345,–. De singel aan de westzijde van de schuur tot bij de brug telde 246 beuken met een waarde van *f* 715,–. In het 'Sterrebos' waren 751 eiken en 27 beuken aangeplant met een totale waarde van *f* 1720,–. Verder stonden er veel opgaande beuken en eiken langs lanen en doorgaande wegen, zoals een rij van 100 beuken

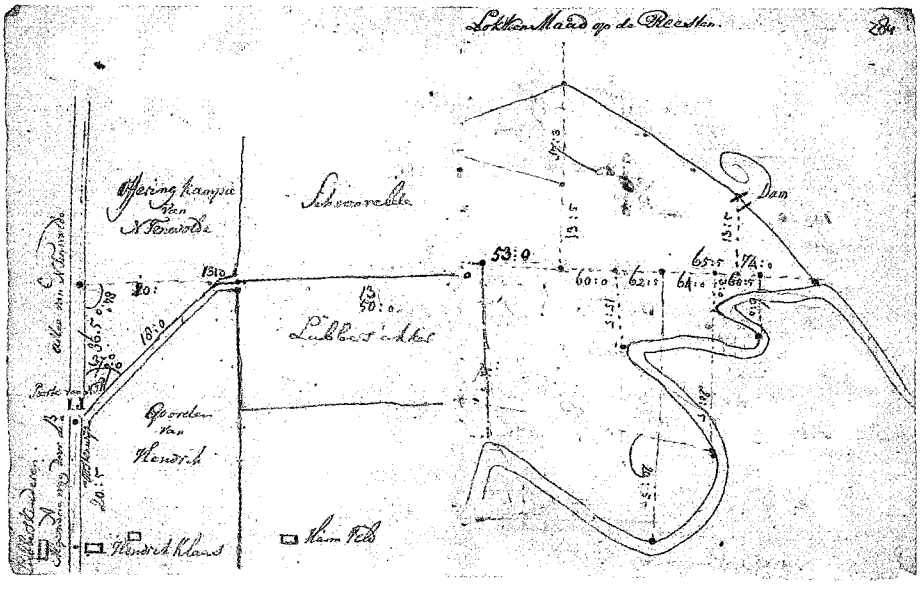

Kaart 97 **Opmeting van 'de Lokkenmaad op de Reesten'.**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 2)

'op de Allé voor het huis', een wegbeplanting van 130 eiken van de 'poorte' tot aan de Hondekamp en 354 eiken en 430 beukentelgen langs de Allé naar de Wetering. Rond het erf van de Braamskamp stonden ruim 100 eiken, waaronder de oudste van het hele landgoed.

In 1830 werd de Havixhorst en annexen opnieuw getaxeerd.[448] Nu betrof het een completere opgave van de verpachte landerijen en meierplaatsen, maar een minder gedetailleerde taxatie van de houtopstanden. Omdat de eerste categorie (landerijen en onroerende goederen) meer werd uitgesplitst en vollediger weergegeven is, is een vergelijk met de opgave van 1794 weinig zinvol. Daar komt nog bij dat rekening moet worden gehouden met een aanzienlijke waardestijging van de grond. Zo werd het erf de Braamskamp in 1794 nog slechts op *f* 3700,– getaxeerd, maar in 1830 reeds op *f* 8000,–. In totaal werd het onroerend goed in 1830 op een bedrag van *f* 35.600,–geschat . De verpachte landerijen kwamen op een totaal van *f* 22.600,–. De havezate werd op *f* 9000,– geschat en de Braamskamp en de Lokkerij op respectievelijk *f* 8000,– en *f* 5000,–.
Een vergelijking tussen de houtopstanden is wel mogelijk, hoewel de opgaande bomen in 1830 niet meer afzonderlijk werden geteld en de taxaties vermoedelijk globaler van karakter zijn. Het totale houtbestand werd in 1830 op *f* 26.490,– geschat, tegen *f* 20.925,– in 1794.[449] Ook hier is dus sprake van een duidelijke waardevermeerdering. In de eerste plaats werd het hakhout op *f* 18.000,– getaxeerd, *f* 3000,– hoger dan in 1794. Het is niet erg waarschijnlijk dat de kapcyclus tussentijds was veranderd, zodat het aannemelijker is dat de aanplant van hakhout werd uitgebreid. De houtopstand van het Sterrrebos, in 1794 nog op *f* 1720,– getaxeerd, werd nu op *f* 5000,– geschat. Er zijn geen aanwijzingen voor een uitbreiding van dit 18-eeuwse Sterrebosontwerp, zodat de waardevermeerdering mag worden toegeschreven aan de natuurlijke

groei van het houtbestand dat in 1794, met de meeste waarden ver onder de *f* 4,– per eik, nog uit een betrekkelijk jonge aanplant bestond. De eiken op de Braamskamp werden in 1830 op *f* 400,– geschat, tegen *f* 650,– in 1794. Uit deze waardevermindering kan worden opgemaakt dat ook de hoogopgaande houtbestanden regelmatig werden uitgedund, waarbij de zwaarste exemplaren werden verkocht. Van eenzelfde praktijk lijkt sprake bij de laan- en wegbeplantingen.

De taxaties van 1794 en 1830 laten in de eerste plaats zien, dat de houtteelt een centrale plaats heeft gekregen in de exploitatie van het landgoederencomplex. De agrarische oriëntatie onder de Van Munsters in de eerste helft van de 17e eeuw werd geleidelijk omgebogen in een specialisatie op de hakhoutcultuur. In feite vormde deze cultuur in de loop van de 18e eeuw de spil van de exploitatie en de ruimtelijke inrichting van de Havixhorst.
Zoals we eerder constateerden dreef de hakhoutcultuur op de 'kurk' van het watertransport. Zo verklaart de nabije ligging van de Hoogeveensche Vaart grotendeels het succes van de houtcultuur in De Wijk. Het is overigens de vraag of in het geval van de Havixhorst de Schipsloot, die Reint van Munster had laten aanleggen voor de ontginning van het broek, bij de uitbouw van de hakhoutcultuur nog een rol van betekenis heeft gespeeld. De familie De Vos van Steenwijk liet het broek namelijk ontsluiten door een zeer brede laan, die de havezate met de Hoogeveensche Vaart verbond. Deze 'Allé naar de Wetering', zoals deze in de taxaties werd genoemd, lag temidden van de hakhoutaanplant in het broek en gaf een rechtstreekse toegang tot de oeverplaats langs de vaart. De laan vormde als centrale verbindingsas waarschijnlijk de voorwaarde voor een rendabele exploitatie van de houtopstanden op het landgoederencomplex.
In Koekange toonden we reeds het economische belang aan van de nabije ligging van vaarwater voor de afvoer van schilhout, takkenbossen en boomstammen. Een interessante bron uit 1824, die ook de situatie van de Havixhorst kan verduidelijken, vormt het bezwaarschrift van enkele grootgrondbezitters in Zuidwest-Drenthe tegen de taxaties van de kadasterambtenaren.[450] "..In dit kanton..", aldus de opstellers,"..hebben [de bosschen] geene andere waarde dan het geen dezelve bij verkoop aan de houtverkopers om naar andere provincien te vervoeren..". De afstand tot bevaarbare wateren was daarom volgens hen het enige criterium dat bij de vaststelling van de verschillende classificaties een rol zou moeten spelen.
Een bunder (ha) 'goede bosch' leverde volgens de doleanten in een tienjarige kapcyclus 150.000 'houten' (stuks hakhout) op. Voor een wagen-

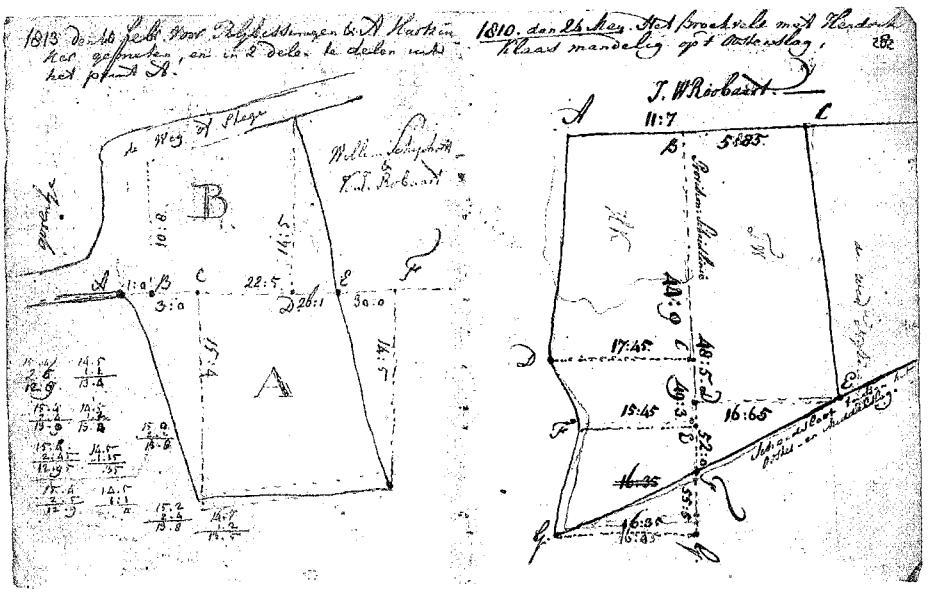

Kaart 98 **Opmeting van de Broekkamp van de Havixhorst**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

450 - Archief van Heiden Reinestein, no 927.

vracht rekende men 3500 'houten'. Een bunder leverde dus 43 wagenvrachten op. Om een wagenvracht naar een vaarwater te transporteren moest voor drie 'uren afstands' een bedrag van *f* 2,– worden gerekend, voor een bunder betekende dat dus *f* 86,– aan transportkosten. Voor een afstand van twee uur en een uur gaans rekende men respectievelijk *f* 53,60 en *f* 34,10 per bunder. Op de Havixhorst lagen bijna alle hakhoutpercelen binnen een afstand van 2 km van de oeverplaats aan de Hoogeveensche Vaart, dat wil zeggen 'binnen een uur afstands'.
Volgens de OAT van 1832 exploiteerde G.W. de Vos van Steenwijk 34 ha hakhout en 8,5 ha dennenbos, terwijl ruim 2,5 ha als singel en bos werd geregistreerd. Het grootste deel van het productiehout lag in grote percelen langs de Allé in het broek, die bij de Hoogeveensche Vaart uitliep op een 'houtoever'. Aan de oostzijde lagen drie percelen dennenbos; aan de westzijde voornamelijk hakhout waarvan de waardeschatting varieerde van de derde tot de vierde klasse. Hogere klasseringen kwamen alleen voor op de hogere delen rond de havezate.
Volgens het eerder genoemde bezwaarschrift kon de kapcyclus in het kanton Meppel variëren van 10, 12 tot 15 jaar. Voor een bunder van de beste kwaliteit hakhout met een 10-jarige cyclus werd een opbrengst van *f* 170,– gerekend. Daarvan werd *f* 34,– voor transport naar bevaarbaar water (binnen een 'uur afstands') afgetrokken en *f* 45,– voor het 'kappen en maken'. De revenuen van een bunder van de beste kwaliteit 'boschgrond' kwam aldus in een periode van tien jaar op een totaal van *f* 91,–.

Bij de opmetingen in 1824 ten behoeve van het kadaster, is de Lokkerij en enkele bijbehorende landerijen in bezit van de familie Lokken. De Lokkerij (voorheen de Kleine Havixhorst) stond sinds 1650 in feite los van het landgoed, zoals ook blijkt uit een conflict in 1796 tussen de toenmalige bewoners en de heer van Havixhorst over het gebruik van de houtoevers voor het lossen van hooi.[451] In de 19e eeuw bestond het landgoederencomplex dus alleen nog uit de havezategoederen en de meierplaats de Braamskamp met bijbehorende landerijen. De Kleine Bulderij (voorheen de Broekhof) met haar opstrekkende landerijen naar de Wetering (Hoogeveensche Vaart), was reeds in de eerste helft van de 17e eeuw van het landgoed vervreemd.

In het verdere verloop van de 19e eeuw blijft het bosrijke karakter gehandhaafd. In het broek kwamen weliswaar twee ontginningsboerderijen, maar dit ging nauwelijks ten koste van de hakhoutcultuur.[452] Wel werden de dennenbossen vervangen door loofhoutcultures en waren ten westen van de 'Allé' temidden van het hakhout enkele weidekampen aangelegd. Daar stond tegenover een forse uitbreiding van de bosaanplant rond de havezate, waarbij grote delen van de sikkelvormige Oldekamp met loofhout werden beplant. Dit laatste wijst op een verdere afbouw van agrarische activiteiten.

2.14.2 Het kloostergoed Dikninge

De feitelijke geschiedenis van het kloosterbuurschap is uitvoerig beschreven door Koops en door Arts.[453] In deze studie ligt het accent op de ruimtelijk/landschappelijke ontwikkeling en dan in het bijzonder op het corpus van Dikninge met bijbehorende bouwhuizen en landerijen.
De van oorsprong bisschoppelijke curtis aan de Reest kreeg in 1325 de status van dubbelklooster in de orde der Benedictijnen. Een sterke groei van het kerspeldorp Ruinen en de ruime ontginningsmogelijkheden rond Dikninge was waarschijnlijk de belangrijkste reden voor de overplaatsing. De bisschopsplaats op de forse dekzandopduiking langs de Reest vormde de kiemcel voor de openlegging en ontginning van het noordelijke broek. De kloosterbuurschap had een breedte van bijna $1^1/_2$ km en een lengte van ruim 4 km. In feite lag de marke als een smalle opstrek tussen de Reest en de Koekanger Aa en bestond het gebied in hoofdzaak uit broek

451 - Huisarchief Havixhorst, no 22.
452 - Chromotopografische kaart, 1908.
453 - Koops, NDVA. 1900 en 1916. Mathias Arts, 1945.

Het kloosterterrein van Dikninge naar een schets van Cornelis Pronk in 1732
(Bron: onbekend)

waarin rond 1650 zo'n 11 meierplaatsen tot ontwikkeling waren gekomen. Het noordelijke deel, het buurtschap Broekhuizen met 8 boerderijen, viel onder de 'klokkeslag' van Blijdenstede in het kerspel Ruinerwold. De drie meierplaatsen beneden de Wetering (later Hoogeveensche Vaart) behoorden, net als het corpus, formeel tot de parochie van IJhorst.
De kloosterplaats langs de Reest werd officieel aangeduid als de 'Hofstede of het Corpus van het Convent Dikninge'.[454] Het feitelijke corpus bestond uit een landgoed met kloostergebouwen en twee grote boerenplaatsen, die onder het latere rentschap Hoogeland en Boschhuis werden genoemd.
Ook aan de overzijde van de Reest, in het kerspel IJhorst, bezat het klooster nog vijf meierplaatsen. Daarnaast bezat het klooster verspreid over heel Drenthe en Overijssel een veelheid aan bezittingen en tiendrechten. Met name in het kerspel De Wijk waren veel landerijen belast met tienden van Dikninge.

Het is niet helemaal duidelijk welke rol het klooster heeft gespeeld in de openlegging en ontginning van het broek. Reeds in 1237, dus bijna een eeuw voor de overplaatsing, was namelijk sprake van ontginningen in de directe omgeving van Dikninge.[455] De Utrechtse bisschop schonk toen de tienden van alle pas ontgonnen en nog nieuw aan te maken landerijen, behorende tot de plaats Dikninge, aan het klooster van Ruinen. In 1376, dus pas 50 jaar na de vestiging van het klooster, was Broekhuizen uitgegroeid tot een zelfstandige

454 - Koops, NDVA, 1900, 70.
455 - Koops, NDVA, 1900, 70.

456 - Arts, 1945, 167.

marke, terwijl het Wijker deel van Dikninge in het begin van de 15e eeuw als 'buurschap' in de bronnen verscheen. Dit alles wijst op een initiërende rol van de bisschoppelijke curtis, die reeds vóór het klooster Dikninge de ontginning van het broek ter hand nam.
De gunstige vestigingsvoorwaarden ontleende dit smalle broekdeel vooral aan de grote verscheidenheid van bodemkundige kwaliteiten. Het mesotrofe broeklandschap tussen de beekdalsystemen van de Oude Aa en de Reest bestond uit aanzienlijke hoogteverschillen van dekzandopduikingen, die werden afgewisseld door kwelrijke laagten. De dekzandeilanden waren hoog genoeg voor vestiging en de aanleg van permanent bouwland, terwijl de oorspronkelijke broekeerdgronden bij de ontginning nog een moerige bovengrond hadden, die geschikt was voor de toepassing van een haverlandencultuur.

Na de confiscatie van de kloosterbezittingen in 1602 door de Landschap veranderde de positie van de meiers in het broek.
In de laatste pachtovereenkomsten onder het kloosterbewind is nog sprake van zogenaamde hand- en spandiensten. Zo moesten de 'meiers an de diek', "..alst noedt is, nae older bebruick die torff tho have mennen, gras meyen, [en] mit wagen ende peerden dienen..".[456] Van dergelijke verkapte herediensten is in de 17e eeuw al geen sprake meer. Uit de grondschatting van 1646 kan althans worden opgemaakt dat de meierplaatsen de status hadden van een 'gearfpachtarve', wat wijst op een veel onafhankelijker positie van de meiers. Deze autonomie wordt bevestigd bij de opdelingsperikelen van Dikninger- en Broekhuizerbroek in 1772, waarbij de meiers als 'eigenerfden' optraden. Na de secularisatie kwam dus aan de particuliere status van het kloosterbuurschap een eind door de overgang naar een erfpachtverhouding.

In de Late Middeleeuwen had het Convent langs de Reest zich ontwikkeld tot een sociaal economisch centrum, van waaruit alle verworven en aangekochte goederen werden beheerd. Zo ontstond een regionaal netwerk in Drenthe en Overijssel, met Dikninge als administratief- en managementknooppunt. Zakelijke relaties met tal van stedelijke centra plaatsten het kloosterbedrijf in de maatschappelijke dynamiek van de 16e eeuw. Van een zelfvoorzienende abdij-

Tabel 60 **Registratie van een deel van de voormalige kloostergoederen van Dikninge in 1646**
(Bron: OSA 845)

De Wijk 1646	Roggeland			Haverland			Woest			Hooiland	Koeweide
	mud	schat	spint	mud	schat	spint	mud	schat	spint	dagmaat	dagmaat
Eigenaar											
Jan Berens, nu Roelof Hofstenick	23	2	1	4	2		18	3		5	5
Harme Stevens	5	1					1	3	3		
Hendrick Hilbers, nu Albert Jans	27	1	2	3	2	2	13	3	2	5	5
Wyerdt Struuk rentm. Wycher Wessels, mulder	4	2	3	3	3	2	19			12	
							1	1	3		
Totaal	60	3	2	14	0	0	55	0	0	22	10

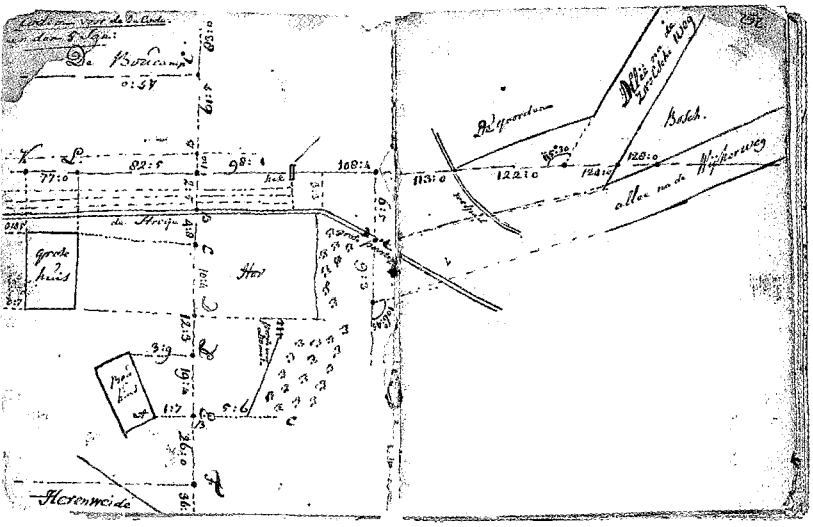

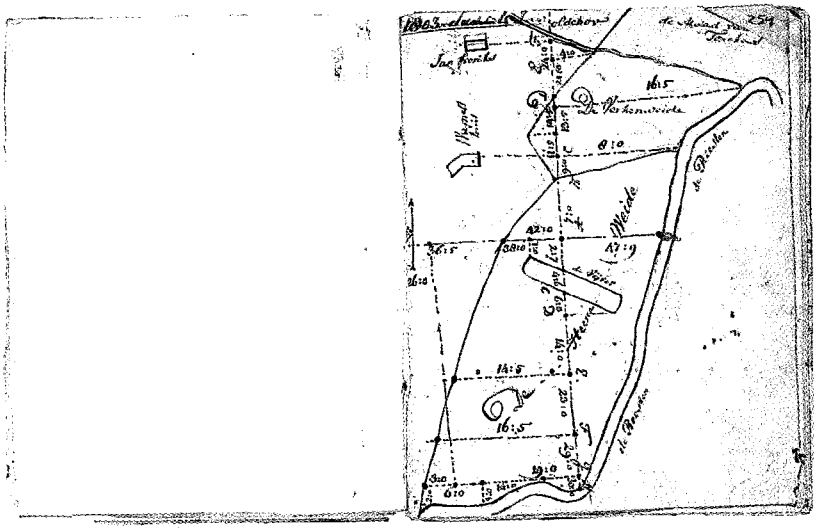

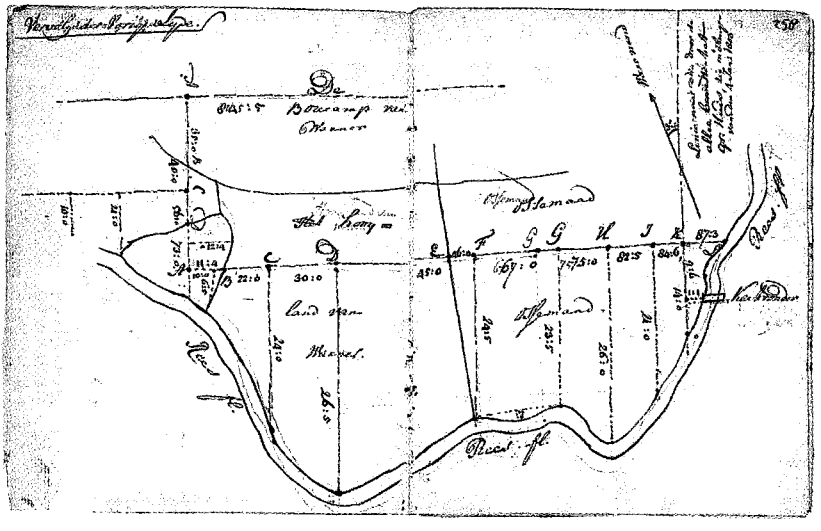

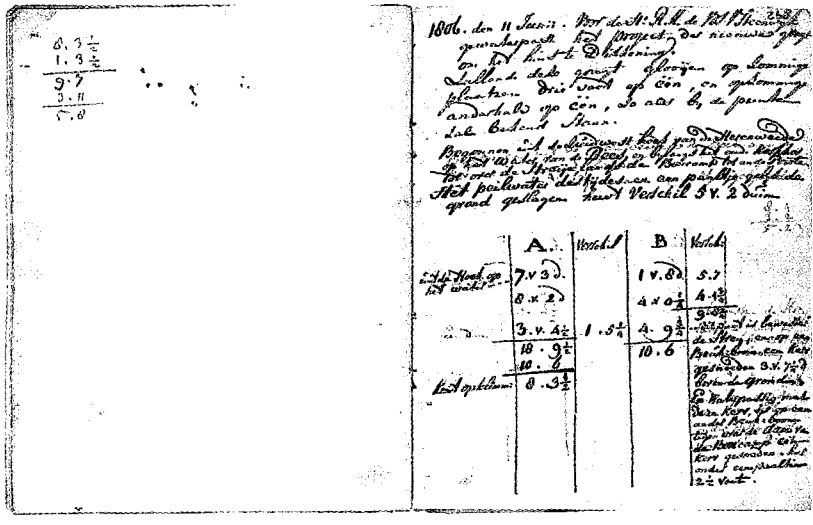

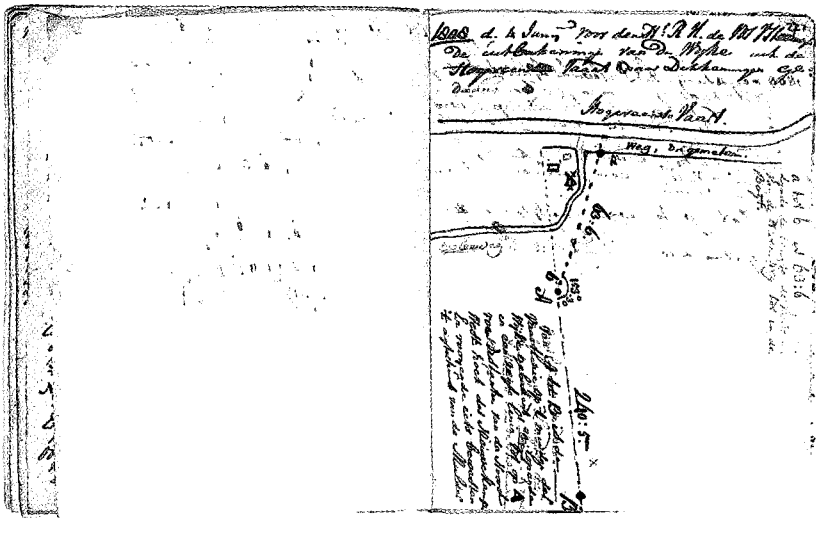

Kaart 99 **De karteringen van Ten Wolde van het landgoed Dikninge in begin 1800**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

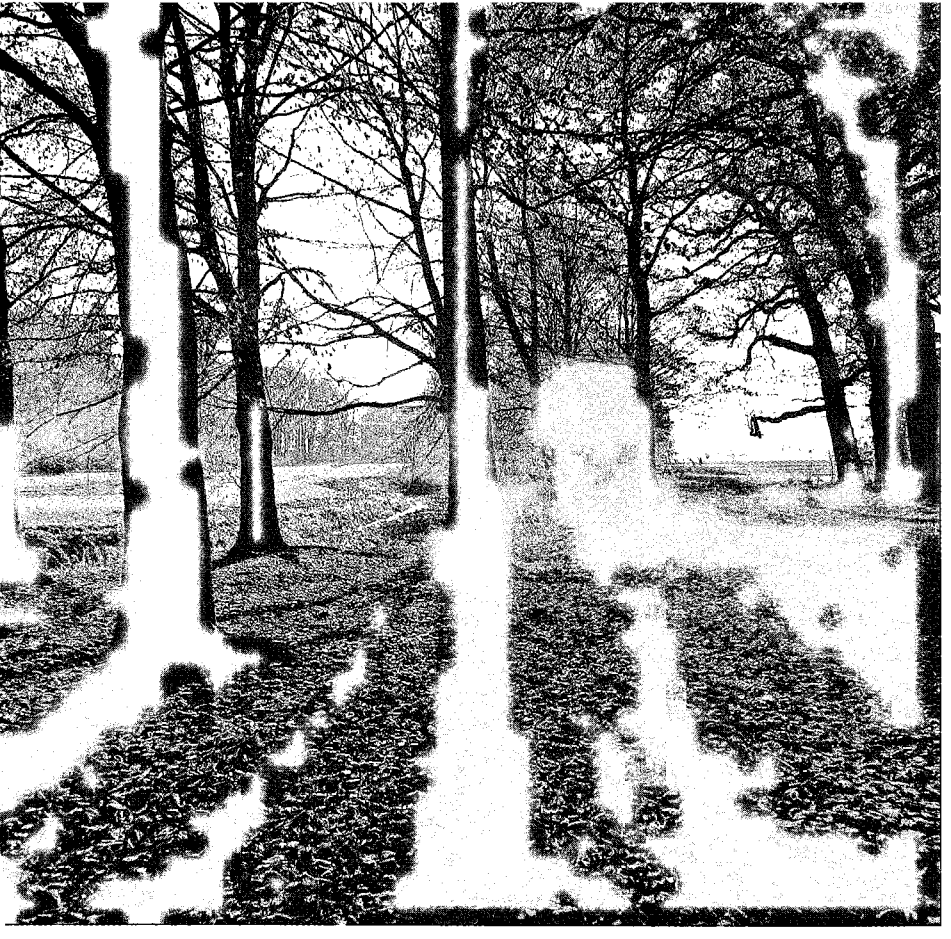

Het landgoed Dikninge

gemeenschap was toen al lang geen sprake meer. Bij de opheffing van de abdij als religieus instituut, kwam ook een eind aan de autonomie van het kloosterbedrijf, hoewel het geheel als vermogenscomplex tot aan de Franse Tijd bleef bestaan. Dikninge bleef in die constructie "..een zelfstandig goederencomplex, waarover de Landschap niet als eigenaar, maar als beheerder optrad".[457]

Het feitelijke dominiale goed Dikninge, dat wil zeggen de conventshofstede zoals zich dat langs de boorden van de Reest uitstrekte, bestond volgens een opgave uit 1619 uit 36 mud bouwland en 20 dagwerk hooiland.[458] Tot het landgoed rekenen wij hier ook de beide bouwhuizen, het Hoogeland en het Boschhuis. Buiten dit landgoederencomplex exploiteerde het corpus verder nog 10 dagwerk hooiland bij Olde Staphorst en 6 dagwerk onder IJhorst.
Op basis van enkele bronnen uit het overgeleverde kloosterarchief heeft Arts een beschrijving gegeven van de abdijhuishouding in de tweede helft van de 16e eeuw.[459] Door een sterke daling van het aantal kloosterbroeders was de exploitatie van het landgoed vooral een taak van het lekenpersoneel geworden. Naast de proveniers, die zich hadden ingekocht en een prebende (kost en inwoning) ontvingen, werd het overgrote deel van de werkkrachten ingehuurd tegen een vast jaargeld. Een deel ervan bestond uit dienstpersoneel van de abdij en woonde in de kloostergebouwen. Het grootste deel was echter werkzaam op het landgoed of in het boerenbedrijf van een van beide 'bouwhuizen' in de nabijheid van de abdij. Hier vonden de 'bouwknecht', de 'voerknecht', de 'saetknecht', de 'melkmaget' en de overige werklui hun onderkomen. Voor seizoenswerkzaamheden en in de oogsttijd werden ook losse arbeidskrachten ingehuurd. Ook vindt men in de jaarrekeningen regelmatig de lonen van 'torfgravers' en holtzagers'.
Het kloosterbedrijf viel vooral op door zijn forse varkensstapel. Voor de slacht in het najaar werden de varkens in de holten gedreven om zich te voeden met de eikels. Opvallend was bovendien de grote nadruk op de vetweiderij van slachtossen. Jaarlijks werden zo'n 20 ossen via veehandelaren naar Amsterdam of Hasselt gedreven en verkocht. De basis voor deze gespecialiseerde bedrijfstak lag niet in het landgoed langs de Reest, maar in het Mastenbroek boven Kampen, alwaar het klooster over uitgestrekte weidegronden beschikte. Het is overigens niet ondenkbaar dat het Dikninger Broek en de hooilanden langs de Reest een bijdrage leverden in de opfok van dit rundvee. Afgezien van het grote belang van de houtteelt, zijn er geen aanwijzingen dat de bedrijfsstijl op het kloostergoed in belangrijke mate afweek van het boerenbedrijf elders in De Wijk.

Onder het beheer van de Landschap Drenthe werd de eenheid van het landgoed Dikninge, als zelfstandig functionerend kloosterbedrijf, verbroken. De rentmeester nam zijn intrek in het kloostergebouw en de beide bouwhuizen werden telkens voor een periode van zes jaar verhuurd. Bij de registratie van de grondschatting in

1646 werd de Dikninger marke niet meer als een eenheid opgevat. De meierplaatsen 'an de diek' in het broek werden tot Schiphorst gerekend, terwijl alleen het voormalige conventgoed en de bijbehorende bouwhuizen onder 'Dikninge' werden geregistreerd (tabel 60).
De totale oppervlakte bouwland (incl. haverland en woest) bedroeg 129 mud ofwel zo'n 47 ha. Bijna 44% lag 'woest' en slechts 10% bestond uit haverland. Opvallend is het hoge aandeel 'woest' op de conventshofstede van de rentmeester. Een belangrijk deel van de bijbehorende landerijen was overigens in pacht uitgegeven aan de beide bouwhuizen. De rentmeester Wyerdt Struuk had nog slechts 10 mud bouwland onder de ploeg en 12 dagmaat hooiland in gebruik.
De meier van het bouwhuis op de conventshofstede verhuisde naar het Boschhuis, dat buiten de poort en de gracht verscholen lag tussen opgaand geboomte en hakhout aan de 'Allé' die uitliep op de weg naar De Wijk. Eind 19e eeuw verkeerde dit huis in een vervallen staat en werd het erf na de sloop beplant met bos.[460] Het andere bouwhuis aan de doorgaande weg naar Zwolle was met een brede beukenlaan met de conventshofstede verbonden. Dit bouwhuis bleef meierbehuizing, maar werd kort na de verkoop in 1796 door een zware orkaan verwoest, waarbij de toenmalige bewoner onder de neerstortende balken werd gedood.
Over de rentmeesterlanderijen ontstond tussen de erfgenamen van de rentmeester Johan Struick en de Landschap onenigheid over de eigendomsrechten. De nazaten claimden het eigendom, terwijl Ridderschap en Eigenerfden vasthielden aan een erfpachtverhouding. Het conflict ging onder andere om enkele groenlanden in de Munnikema aan de overzijde van de Reest en onder Havixhorst. Uit getuigenverklaringen blijken de vaak complexe gebruiksverhoudingen van de hooilanden door de aparte status van de naweide. Ook ontstond er veel onduidelijkheid over de eigendomsrechten van de nieuw-aangemaakte haverlanden in het Dikninger Broek.[461]

De beide conventsbouwhuizen werden telkens voor een periode van zes jaar verhuurd. Aanvankelijk voor een jaarlijkse geldpacht, later tegen een vastgestelde hoeveelheid rogge, "..mits dat bij kwade jaren, die gepasseerd zijn of nog mogten komen, behoorlijke discretie zal plaats hebben en worden gebruikt..".[462] Voorts werd vastgelegd dat "..niemand in haar veld zal mogen plaggen steken, noch haar aanpart in de Monnikemaete naweyden, die niet zal kunnen aantonen daartoe gerechtigd te zijn".

In 1796 besloot het Landschapsbestuur tot verkoop van de kloosterhofstede en de beide pachterven. Door deze publieke verkoop kwam er een definitief einde aan het oorspronkelijke conventgoed.
De conventshofstede met de resterende 'herenbehuizing', de hofgronden, het oorspronkelijke bouwhuis en de turfschuur werd voor *f* 4010,– aan L. Ebbing, predikant te IJhorst, waarschijnlijk in opdracht van R.H. de Vos van Steenwijk, verkocht. De beide pachterven met annexe landerijen, waarvan een deel tot de voormalige conventshofstede hadden behoord, werden verkocht voor respectievelijk *f* 7970,50 en *f* 8160,50.
Naast enige 'keuterhuizen met hofjes' werden nog zo'n 23 afzonderlijke kavels van landerijen en bospercelen aan verschillende particulieren verkocht. Daaronder bevonden zich vier 'volle slagen' broekland ten noorden van de Hoogeveensche Vaart en drie stukken groenland onder Olde Staphorst. Het totale kloosterdomein bracht een bedrag op van *f* 33.970,50.

In opdracht van de nieuwe eigenaar R.H. de Vos van Steenwijk heeft de plaatselijke landmeter Ten Wolde in 1803 de landerijen in en om het domein Dikninge opgemeten. Dankzij deze karteringen beschikken we nu over een vrij gedetailleerd beeld van het landgoed, dat toen reeds onder verschillende eigenaren was opgedeeld. De toponymische gegevens uit de vele deelkaarten werden op de minuutplans van

457 - Arts, 1945, 233.
458 - Koops, NDVA 1900, 89.
459 - Arts, 1945, 159 e.v.
460 - Koops, NDVA, 1900, 85.
461 - Archief Huis Westervelde, no 142.
462 - Koops, NDVA, 1900, 86.

Kaart 100 **Veldnamen en grondgebruik in Dikninge in 1803**
(Bron: Collectie Ten Wolde no 3)

Meetinge van Dickeninge door Ten Wolde 4 januari 1803

Drentsche Roeden ("Voor den Hr. R.H. de Vos van Steenwijk de gronden en landen in en om het domein van Dikkeningen gemeeten")

1 Grote Huis
2 Alléé: ten zuiden drie regels bomen ten noorden een rij bomen
3 Der Streije of Hekke
4 Aalstal
5 Herenweide
6 Beuken boompies
7 De Osse Maad
8 Boucamp van Warner
9 De Dam
10 Grote Poorte
11 Bouwhuis
12 Allee na de Wijkerweg
13 Allee na de Zwolsche weg van den Heer
14 De Goorden
15 De Vijver
16 De Verkenweide
17 De maad van Tonckens
18 Oldehove van Pikkering
19 Warners huis
20 Oldeweg
21 Voetpad
22 Bouwland van Jan Freriks
23 Groen
24 Bruggemaad van Tonckens
25 De Olde Weide van Jan Freriks
26 De Poortgronden van W.
27 Akkers agter de Poortgronden
28 Hooiland van Warner
29 Akkers agter de Poortgronden
30 't Klaver en aardappelen Campie van Jan Freriks
31 Colk
32 Telg akkers
33 Groote Bosch
34 Bosch gooren
35 De Haverstukken
36 Sloot an de Allee van Tonckens
37 Cingel
38 Cingel
39 Kuperscamp
40 Russchenstuk
41 Cingel met hout
42 De Nieuwe Camp
43 Het Boter Campie
44 't Veldje
45 Arm-maad
46 houtwal
47 Kleine Bosch
48 Postpaal
49 Oude Moleweg
50 Dickeninger broek
51 De Hoevenbosch
52 Bosch van J.L. Schiphorst
53 Bosch van den Heer Vos
54 De hoeven van W. Dunning
55 Het Bosch bij het Boter Campie
56 't Veltje
57 De Molenweg
58 Sloot tussen de Hoeven en Broek
59 Mulderhuis
60 Middenweg
61 Dennencamp
62 Dennecamp (gebleven op 5 maart 1805)
63 houtwal
64 grond tot nieuwe hof
65 houtwal
66 Hogeland van Jan Freriks
67 houtwal
68 Calvercampie
69 Bosch
70 West-start, bouwland
71 het pad
72 Legenholts maad van den Heer Tonckens
73 Reester Land van Jan Freriks

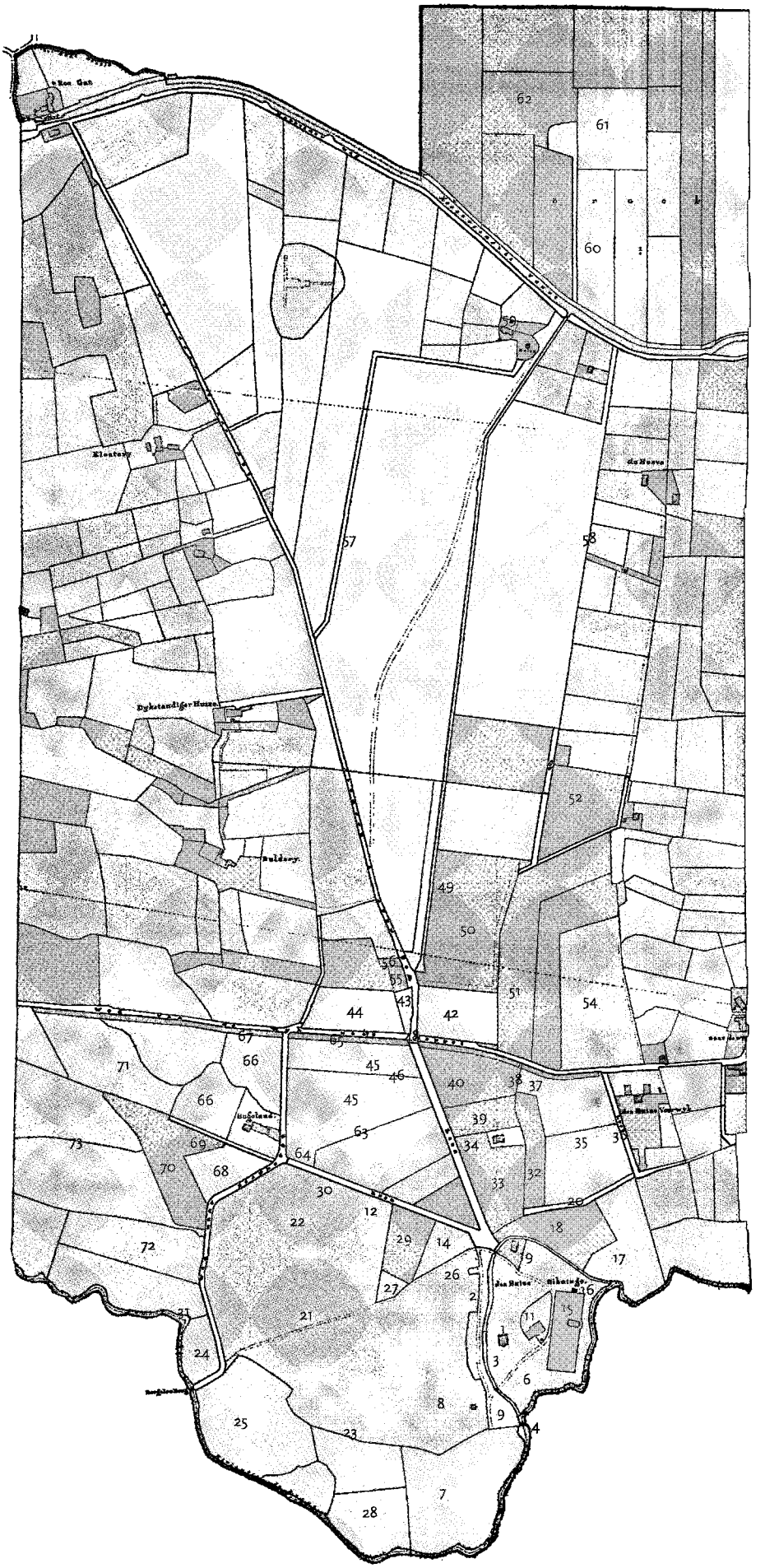

1832 gezet, om een overzicht te krijgen van de directe omgeving van het kloosterdomein (kaart 100).
We zullen ons hier beperken tot de directe 'site' van het kloosterterrein, dat op een afhellende zandkop direct aan de Reest grensde en was omgeven door een gracht, de Lekke of Streye genaamd. Uit aantekeningen van de advocaat Nicolaas Oosting, rond 1750 eigenaar van Den Hof onder Haalweide, componeerde Magnin een beschrijving van de conventshofstede, die "..ten westen en noorden door vruchtbare bouwlanden en opgaande eiken- en beukenbosschen omringd was..".[463] Op de ruime plaats stonden de kloostergebouwen, "..met den daarbij behoorende uitgestrekten tuin en boomgaard, aan de zuidzijde bespoeld door de genoemde rivier, en was dezelve wijders omgeven met eene breede en diepe gracht van eene half-cirkelvormige gedaante, de Lek genaamd geweest, welker beide einden in de Reest uitliepen, door twee steenen sluisjes of heulen, voorzien van koperen rasterwerk, om den uitgang te beletten aan den visch, die besloten was in de Lek, welke het Convent tevens tot vischvijver verstrekte. Deze steenen duikers waren dusdanig ingerigt en van zoodanige afsluitingen voorzien, dat men van die zijde de abdij niet konde naderen. Eene hechte brug over de Lek, door zwaar hekwerk afgesloten, verschafte aan den noordkant eene welbewaakten toegang tot de kloosterplaats, welke aan weerszijden van de Lek omzoomd was door lanen van eiken en beuken stamhout, welke de heerlijkste wandeldreven opleverden, waarvan de kloosterlingen tot dat einde dagelijks gebruik maakten..".
Deze beschrijving van de kloosterhofstede uit het midden van de 18e eeuw kan nog worden aangevuld met enkele details uit de opmeting van Ten Wolde in 1803. Een centrale positie werd ingenomen door het bouwhuis. Ten westen daarvan lag de vervallen rentmeesterswoning het 'Grote Huis' die in 1813 door De Vos van Steenwijk werd vervangen door een neo-classistisch buitenhuis. Achter het 'bouwhuis', afhellend naar de Reest, lagen de 'Herenweide' en de 'Verkenweide', van elkaar gescheiden door een dobbe 'De Vijver'. Bij de 'Grote Poorte' over de Lek aan de noordzijde lag de pachterswoning het 'Warnershuis'.
Eind 18e eeuw verkeerde de kloosterhofstede in een vervallen staat. Dat gold niet alleen voor de resterende gebouwen, maar ook voor het terrein.
De hoge smalle spitstoren, die na afbraak van het kerkgebouw in het begin van de 17e eeuw, was blijven staan, werd in 1783 door de bliksem getroffen en niet meer hersteld. De karakteristieke spits schijnt tot op de Zuiderzee zichtbaar geweest te zijn, terwijl uit de schetstekeningen van Ten Wolde kan worden afgeleid dat de toren als oriëntatiepunt diende bij de ontginning van de Avereester venen. Bij de bouw van de nieuwe herenbehuizing werden de restanten gesloopt.
In 1794 deed de toenmalige rentmeester zijn beklag over de zeer verwaarloosde staat van de Lek die "..tans geheel digt is zodat de ratten en varkens er door naar 't Hof van het convent lopen..".[464] Volgens de rentmeester moest de waterlossing opnieuw worden uitgegraven en 'opgemaakt'. Het vrijkomende slib kon worden benut om de grote gaten in het verhakte eikenhout op te vullen. Dit laatste geeft al aan dat ook het beheer van de houtopstanden te wensen over liet. Typerend in dit verband is de teloorgang van een 'fraaij bosje weekhoud', dat door slecht onderhoud dreigde te verstikken en door onverschillig gebruik van de 'Landschaps timmerlieden' werd 'vertrapt en verplettert'. Ook elders op het landgoed werd onnodig schade aan de houtopstanden toegebracht door het ontbreken van een goed beheer. Zo bleef volgens de rentmeester het 'wederpoten van eikentelgen' na houtkap vaak achterwege.
Na de verkoop van het Landschapsdomein in 1796, bleef het lommerrijke karakter gehandhaafd. Met name in het broek ten noorden van de Hoogeveensche Vaart onderging de houtteelt door nieuwe aanplant een forse uitbreiding.
Behalve enkele gewelfde kelderruïnes op

463 - Magnin, 1846 37.
464 - OSA, 646.

enige afstand van het nieuwe herenhuis was van de voormalige kloosterbebouwing niets overgebleven. Volgens Koops werd in de loop van de 19e eeuw bijna alles wat aan het voormalige klooster herinnerde, opgeruimd en verdwenen en "..zoodoende zal weldra alleen door enkele overleveringen en uit de archieven zijne nagedachtenis in stand blijven..".[465]

2.14.3 Dunningen

De havezate Dunningen vormt op de voorgaande landgoederen een uitzondering, omdat hier eigenlijk geen sprake is van een landgoed. Hoewel de status van allodiaal goed nooit omstreden is geweest en deze in de Nieuwe Tijd werd vertaald in de officiële status van 'havezate', hebben deze hoedanigheden niet geleid tot het ontstaan van een heus landgoed in de zin van een herenhuis met annexe lanen en bosserijen. De havezate Dunningen was eigenlijk niet meer dan een boerenhofstede, die zich nauwelijks onderscheidde van een middelgroot Wijker bedrijf. Dit boerenkarakter in combinatie met de allodiale voorgeschiedenis, heeft Dunningen in de bestaande literatuur een zweem van geheimzinnigheid bezorgd.[466] Het is de vraag of dit geheel terecht is, omdat de voorgeschiedenis van de meeste Drentse havezaten onbekend is en er meer voorbeelden zijn van havezaten die het agrarische karakter niet zijn ontgroeid. Bijzonder aan de geschiedenis van Dunningen, en misschien daarom wel 'mysterieus', zijn de meerdere verplaatsingen van de hofstede. In het hoofdstuk over de bouwlanden gingen we reeds uitgebreid in op de oorspronkelijke locatie van het allodiale goed, op een driehoekig perceel aan de westzijde van de Dunninger of Wijker es. Volgens Koops waren hier rond het midden van de vorige eeuw nog duidelijk de contouren van voormalige grachten te zien en werden op het aangrenzende Boschstuk bij het ploegen en spitten regelmatig 'dikke ouderwetsche metselstenen' naar boven gehaald.[467] Dit zou kunnen wijzen op een bijzonder bouwwerk met een omgrachte hofstede.

Ten tijde van de grondschattingregistraties in de eerste helft van de 17e eeuw lag Dunningen langs de Koesteeg, zo'n 250 m verder naar het oosten aan de noordzijde van de Wijker Es. De omtrekken van deze tweede hofstede zijn op het minuutplan van 1824 zichtbaar, terwijl een deel nog in gebruik is als 'goorde'. Aan de oostelijke perceelsgrens is een restant van de oorspronkelijke gracht ingetekend. Bij een opmeting uit 1659 werd opgemerkt dat de middelgrote boerderij van 7 gebint en met een breedte van 26 voet recent was afgebroken.[468] Kort daarop werd Dunningen voor de derde keer herbouwd op het aangrenzend perceel, dat thans nog bekend staat als de boerenplaats 'Dunningen'.
De allodiale voorgeschiedenis van de oorspronkelijke hofstede is alleen bekend uit enkele 17e-eeuwse stukken, waarin de toenmalige bezitters met Drost en Gedeputeerden correspondeerden over het recht van havezate en later, onder een voormomberschap, over verkoop en verlegging van het recht.[469] Enkele Middeleeuwse bronnen doen vermoeden dat Dunningen toebehoorde aan de familie Sloet, maar in de 15e eeuw kwam het goed in handen van het adellijke geslacht Camp tot den Clooster uit Coevorden.
In de 17e eeuw was Dunningen in feite niet meer dan een boeren meierplaats. De achtereenvolgende eigenaren was het in de eerste plaats te doen om het recht van havezate en dan nog in het bijzonder om als 'riddermatige ten landsdage te verschijnen'.[470] Volgens de registratie van 1646 behoorde tot het goed ruim 27 mud (9,8 ha) bouwland. Daarvan lag maar liefst 67% 'woest'. De toenmalige meier Claes Hendrich had slechts 9 mud onder de ploeg, terwijl het haverland iets minder dan 2 ha besloeg. Het belangrijkste deel van het bouwland lag op de Dunninger es (Wijker es). Verder lag zo'n 4 dagmat hooiland langs de Reest, terwijl de overige 6 dagmat in de Haalweide lag. Met de annexe landerijen werd de totale waarde van de meierplaats op 4515 car.gld. geschat.

465 - Koops, NDVA, 1900, 104.
466 - Belonje, NDVA, 1955.
Bos e.a., 1989, 251.
467 - Koops, NDVA, 1913, 93.
468 - OSA, 847, 3 maart 1654.
469 - Koops, NDVA, 78 e.v.
470 - Bos e.a., 1989, 251.

In tegenstelling tot het Middeleeuwse Dunningen op de Olde Hof, waren de latere behuizingen na de verplaatsing niet 'versteend'. Dat kan althans worden opgemaakt uit de eerste registratie van de herziening van 1741.[471] Daarin wordt wel het 'steenen huis' van Den Hof apart vermeld, maar dat van Dunningen niet . Vergeleken met de registratie van 1654 waren de opstanden met 392 car.gld. in waarde gedaald. Bovendien waren enkele landerijen in 1670 door verkoop vervreemd.[472]

In 1680 kwam het riddermatige goed in handen van Jhr. Rutger van Dongen voor een koopsom van 4000 car.gld. Via verschillende verervingen kwam Dunningen vervolgens in handen van Edzard Jacob baron Tjarda van Starkenborgh. Deze telg van het Groninger Jonkergeslacht liet even ten oosten van De Wijk een geheel nieuw herenhuis bouwen dat met grachten werd omgeven.[473] Op de landdag van 20 maart diende hij een verzoek in om het recht van havezate van de meierplaats te verleggen naar de nieuwe herenbehuizing. Het verzoek werd ingewilligd en daarmee verloor de oorspronkelijke plaats haar riddermatige status.

Als heer van Dunningen hield Edzard Jacob een staatboek bij van de havezate en annexe goederen.[474] In een registratie van rond 1780 werd het complete landgoed geschat op een totale waarde van *f* 13.000,–. Het staatboek geeft een overzicht van alle goederen en landerijen, die toentertijd tot het havezategoed werden gerekend. Naast een achttiental kavels van verspreide landerijen, werden tot de meierplaats elf stukken groen- en bouwland gerekend. Tot het landgoed behoorde ook het recht van aalstal in de Reest en een vicarie of meesterswoning met enig land in De Wijk. Het laatste goed werd met inbegrip van een akker op de Dunninger es voor onbepaalde tijd aan de 'meester' van De Wijk in gebruik gegeven. Daarnaast behoorde ook een oeverplaats aan de Hoogeveensche Vaart onder Koekange tot het bezit.

Met uitzondering van de beboste percelen en enkele met name genoemde kavels, werden de overige landerijen, die niet tot de meierplaats werden gerekend, afzonderlijk verpacht. Het oude meierhuis werd in 1785 afgebroken en voor *f* 1100,– opnieuw opgebouwd. De plaats met bijbehorend landerijen werd voor zes jaar verpacht voor een jaarlijkse huur van *f* 90,–. Vanaf 1791 werd de hoeve voor drie jaar verpacht tegen een jaarlijkse huur van *f* 100,–.

De exploitatie van het hout werd door de nieuwe eigenaren in eigen hand gehouden. Zo werd voor het eik- en vaamhout, alsmede voor het snoeihout van de heggen om de landerijen, in een periode van zes jaar een totaal bedrag van *f* 916,– ontvangen. Naast eikenhakhout en weekhout, werd op een enkel perceel langs de Postweg naar Koekange ook 'dennesaat' ingezaaid.

Ten behoeve van het nieuwe landgoedje rond het herenhuis, dat werd bekroond met de oude status van havezate, werd voor *f* 2450,– land aangekocht. Op deze percelen werd het huis en de schuur gebouwd, het geheel omringd door een voorname tuin en een 'slinger bosch'. De riddermatige status van het nieuwe Dunningen werden door de nieuwe bewoners onderstreept met aankoop van een plaats in de kerk van IJhorst en het plaatsen van een voorname zitbank voor een totaal bedrag van *f* 700,–. Ook werden op het koor ruimte voor vier grafplaatsen aangekocht, waarin een grafkelder kon worden gegraven. Tenslotte werd de status nog getoond in de vorm van een zogenaamde duivenmat die voor *f* 1100,– werd getimmerd en bij de hoveniers-woning werd geplaatst.

Na de dood van de laatste bewoner in 1793 werd het 'derde' Dunningen met annexe goederen en rechten publiekelijk verkocht. Het nieuwe landgoedje kwam vervolgens in verschillende handen, terwijl het herenhuis na verloop van tijd werd afgebroken. De oorspronkelijke meierplaats kwam in handen van mr. Wijncko Tonckens, bewoner van Voorwijk.[475]

471 - OSA, 858.
472 - Koops, NDVA, 1912, 98.
473 - Koops, NDVA, 1912, 98.
474 - Archief van Echten, 221a.
475 - Koops, NDVA, 1913, 99 en 100.

2.15 De ruimtelijke structuur

De geomorfologische basisstructuur vormde ook in De Wijk de mal voor de Middeleeuwse vestiging. Onder de oorspronkelijk vrij natte condities rond de midden- en benedenloop van het Reestlandschap vormden de 'horsten' door hun hoge ligging en tussenpositie tussen beekdal en broek een vanzelfsprekende vestigingsplaats voor de uitbouw van een gemengd bedrijf.

In tweede instantie vormden ook de dekzandstructuren in het broeklandschap tussen de Reest en de Oude Aa de aanknopingspunten voor vestiging en verdere ontginning. Maar ook voor deze latere vestigingen waren de hooilanden langs de Reest de spil voor de uitbouw van een gemengd bedrijf.

De oudste bouwlandverkavelingen langs de Reest worden gekenmerkt door onregelmatige contouren, omdat bij de aanleg het natuurlijke reliëf van de zandopduikingen werd gevolgd. Dat geldt ook in meer of mindere mate voor de oudste broekkampen, die tussen de horstenstructuur langs de Reest lagen ingeklemd. De directe omgeving van de Laat-Middeleeuwse broekvestigingen vallen eveneens op door hun onregelmatige verkaveling. Ook hier speelde de vaak grillige structuur van de dekzandopduikingen een rol.

2.15.1 Basisstructuur en diversiteit

In navolging van Zuidwolde kan ook hier qua nederzettingspatroon en verkavelingsstructuur gesproken worden van een Laat-Middeleeuwse basisstructuur. Deze laat zich herkennen in de oudste erven langs de Reest en de latere vestigingen in het broek. De 17e-eeuwse grondschatting is min of meer een afspiegeling van dit basispatroon.
In tegenstelling tot het veel omvangrijkere keileemplateau in Zuidwolde, stonden de veel kleinere horstopduikingen in De Wijk geen fijnschaliger percelering toe. Meestal waren zij slechts in gebruik bij hooguit enkele eigenaren of pachters. Alleen de Dunninger es en het Wijker Hooge Veld hadden een fijnschalige eigendomsstructuur. Een indeling van de Wijker bouwlanden naar verkavelingstype is dan ook weinig zinvol. Wel kan een globaal onderscheid worden gemaakt naar het nederzettingstype en het abiotische substraat. De Stapel onderscheidde zich door een lineaire structuur, met een opstrek in oostelijke richting. Het eerste kenmerk is het logische gevolg van een langgerekte dekzandrug met een noord/zuid positie. De opstrekken zijn het resultaat van de reeds eerder benadrukte randpositie van De Stapel tussen het oligotrofe veencomplex van Zuidwolde en het voedselrijkere broekveen van De Wijk. Door een uitgestrekt veen aan de oostzijde van de dekzandrug was hier sprake van een ecotopenopbouw, die vergelijkbaar is met de opbouw in een randveenontginning. Inderdaad bestond hier een deel van het bouwland uit opstrekken die, net als in het naburige Koekange, werden benut in de vorm van een bovenveencultuur, waarbij rogge werd verbouwd op zwaar bemeste veenakkers. In het aangrenzende Haalweide zijn de dekzandopduikingen minder gestructureerd en meer verspreid, terwijl het oligotrofe veen hier heeft plaats gemaakt voor mesotroof broekveen. De horsten in Dunningen en De Wijk daarentegen zijn veel forser en leenden zich voor de uitbouw van twee escomplexen, namelijk de Dunninger es en het veel jongere Hooge Veld in Westerwijk. In beide gevallen zouden zij getypeerd kunnen worden als een zogenaamde Langstreifenflur of een eenstrepig akkercomplex.[476]
Bijzondere aandacht vraagt de nederzettingsstructuur van Westerwijk. Door de compacte en lineaire stedebouwkundige structuur wijkt deze opvallend af van het 'ordeloze' en verspreide karakter van het Wijker kampenlandschap. De planmatige en compacte opbouw doet sowieso 'on-Drents' aan en doet eerder denken aan een voor-stedelijke kiemcel. Het nederzettingstype verwijst naar het ambachtelijke en dienstverlenende aspect in de bestaanswijze van Westerwijk en onderstreept de lokale centrumfunctie die waarschijnlijk in de loop van de 16e eeuw tot ontwikkeling kwam.
Dikninge en Havixhorst kunnen nederzettingsgeografisch getypeerd worden als een landgoederenlandschap. De forse dekzandopduikingen langs de Reest dienden hier als kiemcel voor de uitbouw van een riddermatig, respectievelijk monachaal, landgoederencomplex met annexe landerijen en pachthoeven. Wat betreft verschijning onderscheidde het landschap zich hier door veel bosaanplant en zwaar aangezette laanstructuren met hoogopgaande beplantingen. De landschappelijke geleding van Schiphorst werd bepaald door het verspreide patroon van dekzandeilanden waarmee de hele marke, met uitzondering van het lager gelegen westen, was opgevuld.

2.15.2 De infrastructuur

Reeds in de Middeleeuwen was de geografische ligging van het Wijker kerspel van invloed op de ontwikkeling van de bestaanswijze. Dat blijkt althans uit de veelheid aan economische relaties van het klooster Dikninge met de IJsselsteden en de Zuiderzeeregio in de Late Middeleeuwen.[477] In dit verband was de groei van Meppel tot een regionaal handelsknooppunt van grote betekenis. In het door ons geschetste beeld uit de 17e eeuw waren deze externe relaties uitgekristalliseerd in een uit-

476 - Vervloet, 1984 (b).
477 - Mathias, 1945, 160.

wisseling van mest en hout. Bovendien was de nabijheid van de Meppelermarkt van belang voor de afzet van granen en vee.

Voor het vervoer van bulkgoederen zoals mest, hooi, hout en aanvankelijk ook turf, was de beschikbaarheid van een waternetwerk een voorwaarde. Aanvankelijk waren de Wijker buurtschappen aangewezen op de Reest als transportader. Over de bevaarbaarheid van dit riviertje in de Middeleeuwen is weinig bekend. Wel bestaat er een landschapsresolutie uit 1616, waarin de schulte van Hasselt toestemming kreeg om het Dikninger molenverlaat met turfpramen te passeren tegen een tol van zes stuivers.[478] Uit een reeds eerder aangehaalde goorspraak uit 1572 kan worden afgeleid dat zelfs een deel van de bovenloopse Reest onder Nolde bevaarbaar moet zijn geweest voor schuiten.[479] Blijft de vraag in hoeverre de Reest een transportader van reguliere betekenis is geweest, omdat een veelheid van stuwen en aalstallen een eenvoudige doorvaart belemmerden. Rond 1700 waren er nog enige incidenten over deze vrije doorvaart.[480] Het ging in deze gevallen echter uitsluitend om de afvaart van houtpramen door Overijsselse boeren, waarbij steeds de passage van het Dikninger verlaat ter discussie stond.
Van meer betekenis voor de Wijker buurtschappen was de Wetering, een Middeleeuwse voorloper van de Hoogeveensche Vaart, die de Olde Aa (Oude Diep) onder Koekange rechtstreeks met Meppel verbond.[481] In 1426 wordt deze gegraven waterloop voor het eerst genoemd in een geschil

478 - Koops, NDVA, 1886, 81.
479 - Het onderzoek van G.A. Coert voor het standaardwerk 'Stromen en schutten, vaarten en voorden' is vastgelegd in een manuscript. Dit manuscript is uitgebreider dan het daarvan afgeleide boek en is op verzoek te raadplegen op het Rijksarchief van Drenthe. Coerts, manuscript 1994, 41.
480 - OSA, 652.
481 - Elerie, Koekange 18 e.v.

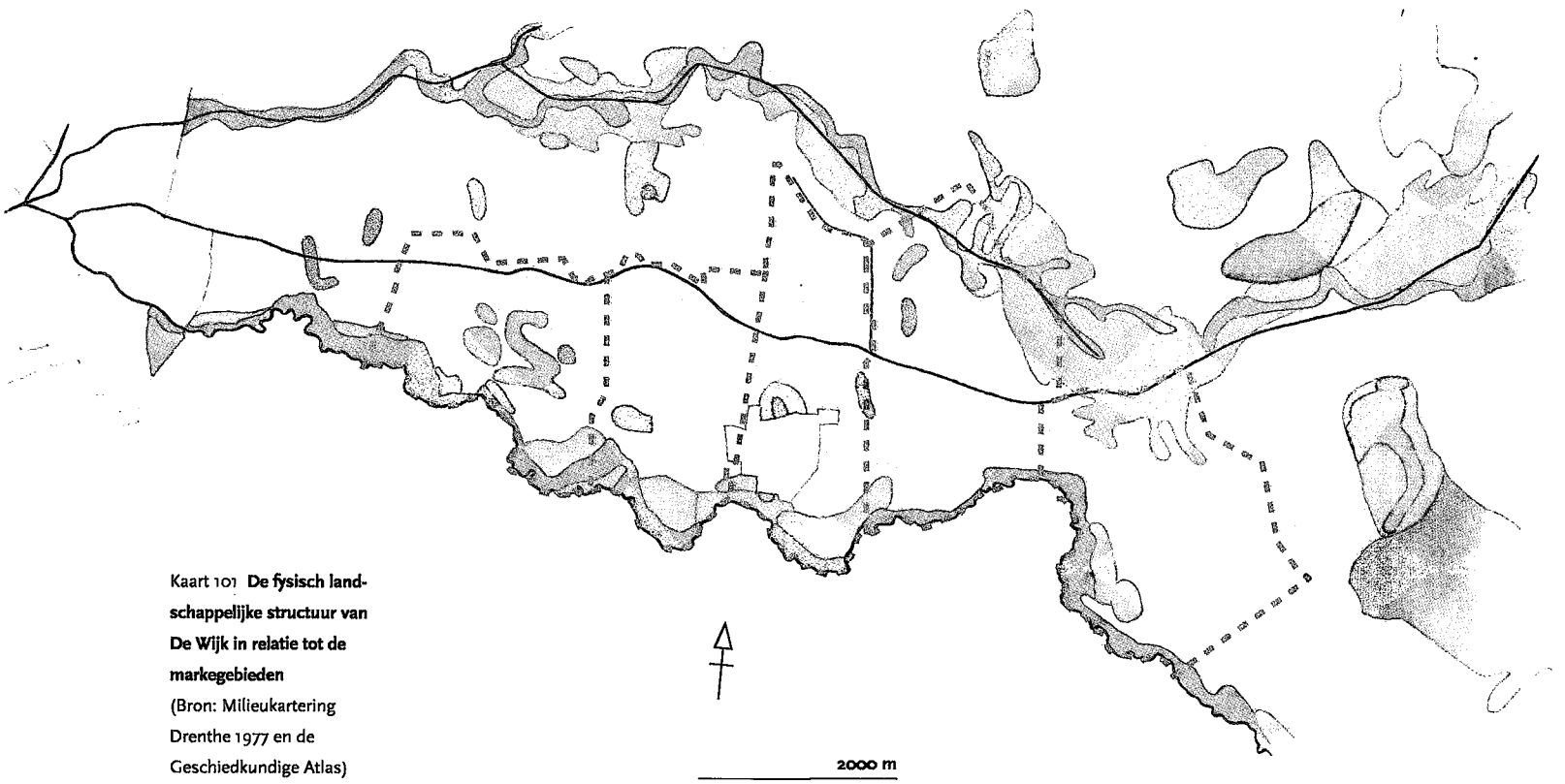

Kaart 101 **De fysisch landschappelijke structuur van De Wijk in relatie tot de markegebieden**
(Bron: Milieukartering Drenthe 1977 en de Geschiedkundige Atlas)

482 - Coert, manuscript 1994, 18.

483 - Houtman,1976, 121

over het onderhoud.[482] De genoemde partijen in dit conflict, de buren van Havixhorst, Schiphorst, Dikninge en Dunningen, tegenover de onderhoudsplichtigen uit Meppel, geven aan hoe belangrijk deze vaarweg reeds in de Late Middeleeuwen voor De Wijk moet zijn geweest. Bij de aanleg van de Echtinger Vaart naar Hoogeveen in 1626 werd, vanwege de noodzakelijke herkanalisatie van deze Wetering, een voor die tijd volwaardig kanaal gegraven. Sinds die tijd is het kanaal als vervoersader voor bulkgoederen van doorslaggevende betekenis geweest voor de ontwikkeling van het agrarische bestaanscomplex in het Wijker kerspel. Zo vormde de aanvoer van stadsmest een voorwaarde voor de ontginning van de Wijker broeklanden en voor de haverlandencultuur. Ook was de commerciële houtteelt afhankelijk van het vervoer via water. De inspanningen voor een geleidelijke uitbouw, een wijkenstelsel, onderstrepen het economische balang van deze verkeersader.

Ook de ligging van De Wijk ten opzichte van het inter-regionale wegennetwerk was niet ongunstig. Eén van de oudste, doorgaande Drentse landroutes liep via De Wijk van Zwolle naar Groningen.[483] Reeds in de 17e eeuw had deze de status van postroute, die van Groningen en Assen over Beilen, Ruinen, Echten en Koekange via de Oude Postweg door De Wijk, langs Dikninge over Staphorst naar Hasselt liep. De ligging aan deze interregionale landroute op de grens van twee verschillende landsdelen heeft ongetwijfeld in het voordeel gewerkt van de uitbouw van de Wijker jaar- en veemarkten, die in de 18e eeuw een officiële status verkregen. Bekend is dat deze doorgaande landroutes ook veelvuldig als veeroutes werden gebruikt.

Naast deze interregionale verbindingen, werden de Wijker buurtschappen ontsloten via een regionale oost/west verbinding die, via de horsten langs de Reest, Zuidwolde met Meppel verbond. Bij de aanleg van de Hoogeveensche Vaart werd deze route verbeterd door een deel van deze verbinding langs de nieuwe vaart te leggen. De kerkelijke relatie met IJhorst manifesteerde zich in een Middeleeuws netwerk van reewegen, kerkpaden, vonders en voorden langs en door het beekdal.

2.15.3 De ontginning van het buitengebied

Reeds in de 17e en vooral de 18e eeuw werden in De Wijk de mandelige marken opgedeeld en ontgonnen. Met uitzondering van het Stapeler Veld en een deel van het Dikninger Broek waren rond 1800 alle voormalige 'meenten' opgedeeld en verkaveld. Met deze vroege ontwikkeling wijkt De Wijk af van het bekende Drentse beeld. Zo constateerden we in het naburige Zuidwolde in de 18e eeuw eveneens een intensiveringsproces, maar dit leidde niet zoals in De Wijk tot grootschalige ontginning van het buitengebied. In ruimtelijke zin was hier eerder sprake van een beperkte uitbouw en consolidering van een Laat-Middeleeuwse basisstructuur. Waarschijnlijk werden reeds in de 16e eeuw de meest productieve broekgronden van de meenten afgescheiden en ontgonnen. In de grondschatting vinden we deze gronden terug als laagwaardige hooilanden langs de Wetering in De Stapel, De Eemten en Haalweide. Bij de aanleg van de Echtinger Vaart kwamen deze landen voor een deel onder Koekange te liggen. De verkaveling in deze groenlanden, die in de voor- en naweide onder aangrenzende eigenaren nog lange tijd mandelig werden beweid, kenmerkte zich door een strokenverkaveling.

De motor achter de latere broeklandontginningen uit de 17e en vooral de 18e eeuw was de haverlandencultuur. De afhankelijkheid van stadsmest leidde tot de aanleg van dijkwegen en wijken die de broeken vanuit de Echtinger- of Hoogeveensche Vaart openlegden. In de haverlandencyclus werden de bouwkampen na enige jaren afgewisseld door een langere periode van groenland. In combinatie met een opbloeiende houtteelt leidde dit tot een afwisselend en bosrijk kampenlandschap.

In tegenstelling tot de onregelmatige verkavelings-

De Reest bij het landgoed Dikninge met de 'Dikninger camp'
(Bron: Paul Paris-Airprint Amstelveen)

patronen van de 'oude' landen langs de Reest en de verkavelingen rond de dekzandeilanden in de broeken van Dikninge en Schiphorst, werden de latere broeklandverkavelingen gekenmerkt door een strokenverkaveling met een ongelijkmatig blokkenpatroon. Behalve in het gerende blok van de Stapeler Leijen, lagen deze stroken in De Eemten en Haalweide in een opstrekkende verkaveling tussen de horsten langs de Reest en de Hoogeveensche Vaart. De late opdeling van het Wijkerbroek tegen het eind van de 18e eeuw en het grote aantal kleine eigenaren leidde hier tot een zeer planmatige verdeling in slagen, waarin de Oude Postweg naar Koekange de centrale ontsluitingsas vormde. Het deel ten noorden van de Hoogeveensche Vaart werd opgedeeld in de Westerslag, de Middenslag en de Oosterslag. Opvallend op het minuutplan van 1832 is de zeer kleinschalige onderverdeling in eigendomspercelen die voor een groot deel nog in de heide liggen. Waarschijnlijk verkeerden de Wijker keuters nog niet in de positie om deze percelen te ontginnen met dure stadsmest. Zoals eerder opgemerkt hebben de bosrijke landgoederen van Dikninge en Havixhorst een Arcadisch stempel gedrukt op het hoevenlandschap van De Wijk. Reeds in de 17e eeuw hielden de achtereenvolgende eigenaren zich bezig met de commerciële exploitatie van de houtcultuur. Deze richtte zich aanvankelijk vooral op de plaatselijke ecologische kwaliteiten van bodem en hydrologie. Pas in de loop van de 18e eeuw experimenteerde men met exotencultures zoals dennen. Ook de houtrijke perceelsranden, houtwallen en zelfs heggen vormden een onderdeel van de commerciële houtexploitatie.

2.15.4 Conclusies

De ontginningsgeschiedenis van De Wijk wijkt in tal van opzichten af van het Drentse patroon. Met uitzondering van een deel van De Stapel waren rond 1800 bijna alle mandelige broeklanden opgedeeld en in cultuur gebracht. Sinds de Late Middeleeuwen waren de half-open broeklanden geleidelijk getransformeerd in een bosrijk coulissenlandschap. Toen in het naburige Zuidwolde de grote ontginningsgolf in de laatste decennia van de vorige eeuw nog moest beginnen, was het Wijker cultuurlandschap reeds bijna een eeuw 'voltooid'.
Bij de aanvang van zijn artikelenserie over 'Het vroegere kerspel De Wijk' blikt Koops in 1911 terug in de eeuw daarvoor om de grote vooruitgang van zijn geboortestreek te schetsen.[484] De nieuwe welvaart en modernisering schreef hij vooral toe aan de enorm gestegen vee- en boterprijzen. De eerste stap op de weg van vooruitgang was volgens hem de oprichting in 1855 van een wekelijkse jaagschuitenveer naar Meppel. De belangrijkste stoot werd volgens hem gegeven door de bestrating van de reeds bestaande infrastructuur.

484 - Koops, NDVA, 1911, 198.

2.16 Samenvatting en synthese

In het voorgaande wezen we meermalen op de afwijkende aard van de Wijker bedrijfsstijl. Dit gold in de eerste plaats ten aanzien van de gangbare bedrijfsvorm op het Drents Plateau. Daarnaast vertoonde de bedrijfsstijl ook opmerkelijke verschillen met die in het naburige Zuidwolde.

Een belangrijke oorzaak van deze verschillen lag in het ontbreken van de veldcomponent in het ecotopencomplex van de Wijker buurtschappen. Een afwisselend mesotroof broekveenlandschap kwam hier in de plaats van de voor Drenthe zo kenmerkende veen- en heidesteppe. Een essentieel onderscheid met Zuidwolde was bovendien de ligging van de boerderijen ten opzichte van hun gebruikslanden. In De Wijk vielen de dorpsgebieden of marken samen met een ecotopencomplex, waarvan de afzonderlijke gebruikscomponenten ten dienste stonden van het gemengde bedrijf. Temidden hiervan lagen de boerderijen en hun bouwlanden op de horsten langs de Reest, met aan de zuidzijde het beekdal en aan de noordzijde het uitgestrekte broek. Deze strategische positie was gunstig voor een geïntegreerde exploitatie van het ecotopencomplex, die niet, zoals in Zuidwolde, werd gehinderd door een extraterritoriale ligging van ver verwijderde groenlanden. Dankzij de compacte structuur is de onderlinge samenhang van de verschillende gebruikslanden goed zichtbaar te maken.

485 - De overgangssituatie in De Stapel laten we even buiten beschouwing.

2.16.1 De bedrijfsstijl

De afwezigheid van 'velt en vene' en dientengevolge het ontbreken van de schapenhouderij legde in De Wijk een zware druk op de afhankelijkheid van de rundveehouderij als mestleverancier.[485] Ondanks de goede kwaliteit van de hooilanden langs de Reest, waren de mogelijkheden voor deze bedrijfstak beperkt door het algehele gebrek aan goede weidegronden. Deze beperkingen golden met name voor de noordelijke broeken waar beweiding afhankelijk was van de hydrologie en de bodemkundige situatie.

Door aanzienlijke hoogteverschillen bestonden de Wijker broeken aanvankelijk uit een zeer gevarieerd ecotopencomplex. In onontgonnen staat kwamen groenlanden vooral voor in de zones van de huidige beekeerdgronden (pZg21 en pZg23). Zij vormden de overgang van de hogere podzolgronden naar de lagere beekdalgronden. De venige beekeerdgronden, met lokale kwel en een lemige zandondergrond, werden het eerst afgescheiden van het mandelige broek. Deze rijkere gronden, met oorspronkelijk een laag van broek- en zeggeveen, werden ontgonnen tot blijvend groenland dat een keer per jaar werd gehooid en de rest van de tijd werd beweid. Daarnaast bevonden zich weidegronden in het mandelige broek, maar deze kenden een kort weideseizoen door hoge grondwaterstanden in de winter. Onder deze omstandigheden is het niet verwonderlijk, dat de Reesthooilanden in de 17e eeuw nog slechts een keer gehooid werden en voor het overige een lange voor- en naweide kenden.

Een tweede beperking had De Wijk gemeen met de situatie in Zuidwolde. Ook hier gold een algemene schaarste aan geschikte locaties voor zandplaggen, waardoor men was aangewezen op 'groene plaggen' en veenplaggen. De eerste categorie, die werd gestoken in het broek, viel in markeverband onder de verbodsbepalingen van willekeuren. De tweede had nadelige gevolgen voor de zuurtegraad van de bouwlanden. Waar men ruim kon beschikken over hoge veldgronden, zoals in Dikninge, vinden we de dikste enkeerdgronden (50 tot 80 cm).

De zwakke schakel van het Wijker potstalsysteem was dus de afhankelijkheid van een beperkte rundveestapel en de schaarse mogelijkheden voor de winning van zandplaggen. De haverlandencultuur vormde reeds in de 17e eeuw een alternatief om deze patstelling te doorbreken. Met deze wisselbouw van enkele jaren veenhaver en meerdere jaren weiland konden de broekvenen op een productieve wijze worden ingezet voor een uitbreiding van het weidegebied en een verbetering van de winterstalvoedering. De motor achter deze ontginningen was de import van stadsmest die via de Echtinger Vaart, de voorloper van de Hoogeveensche Vaart, kon worden aangevoerd.

De centrale positie van de rundveehouderij in het gemengde bedrijf van De Wijk maken deze bedrijfstak tot een interessante parameter voor wijzigingen in de bedrijfsstijl. Algemeen kan worden vastgesteld, dat de Wijker bedrijfsstijl zich in ruim twee eeuwen heeft geëvolueerd van een relatief extensieve naar een intensieve weideeconomie.

Rond het midden van de 17e eeuw was de rundveehouderij nog in belangrijke mate aangewezen op de beweiding van mandelige 'wilde' broeklanden en een lange voor- en naweide van de Reesthooilanden. De haverlandencultuur, die in de 18e eeuw een bepalende rol zou spelen in het intensiverinsproces, was nog beperkt tot de laagten tussen de horsten en in overgangssituaties van dekzand naar broekveen. Pas in 1720, toen de binnenlandse veehouderij een belangrijke impuls kreeg door de afschaffing van het vrijhandelsstelsel, zien we parallel met een groei van de rundveestapel een sterke doorbraak van de haverlandencultuur in de broeklanden. De gevolgen van deze specialisatie op de melkveehouderij en de opfok van melkvee voor export waren van grote betekenis voor de overige gebruiksecotopen.

Een eerste stap werd gezet door privatisering van

de mandelige broeken, die vervolgens geleidelijk werden ontgonnen tot haverlanden. De omzetting van deze gevarieerde broekvenen in een veldgrasstelsel had grote bodemecologische gevolgen. In dit verband zouden we kunnen spreken van een 'veenkoloniale' cultuurtechniek, waarbij ontwatering, egalisatie, en het toemaken van de bouwvoor overeenkomsten vertoonden met het aanmaken van de beter bekende dalgronden.[486] De tweejarige bemesting tijdens de haververbouw liet een verrijkte bouwvoor achter, waarvan men in de daaropvolgende groenlandperiode kon profiteren. De in gang gezette vertering van het broekveen had vooral in de eerste jaren een gunstige uitwerking op de bioproductie waardoor de groenlanden ook één keer per seizoen gehooid konden worden.
De verruiming van de beweidingsmogelijkheden bood perspectief voor een efficiëntere benutting van de Reesthooilanden, die van nature twee hooioogsten per jaar konden opleveren. Hiermee kon de winterstalvoedering aanzienlijk worden verbeterd en de veestapel worden uitgebreid. Het gevolg was een verdere privatisering van mandelige stukken en de afschaffing van de voor- en naweide.
De grotere veestapel en de uitbreiding van de winterstalling, evenals de specialisatie op melkvee had een gunstige uitwerking op het potstalsysteem, wat ten goede kwam aan de vruchtbare staat van het bouwland. Hoewel er op de zogenaamde zandlanden in De Wijk in de 17e eeuw al geen sprake meer was van een akker/weidestelsel zoals in Zuidwolde, zien we in de 18e eeuw toch al een duidelijke overgang naar winter- en zomerrogge ten koste van zandboekweit. Bovendien was reeds bij de Herziening van de grondschatting rond het midden van de 18e eeuw sprake van een aanzienlijke uitbreiding van het 'roggeland'. Waarschijnlijk ging het hier om de geleidelijk 'ontveende' zandlanden in de overgangssituaties naar het broek.

De heroriëntatie op de verschillende gebruiksecotopen kreeg na 1720 een versnelling door de opleving van de binnenlandse vraag naar melkkoeien en halfgemest slachtvee. De Wijker rundveehouderij kon hierop inspelen dankzij een betere stalvoedering met hooi en gehakselde haver waardoor men zich kon specialiseren op de melkveehouderij in casu de boterwinning. Bovendien bood deze bedrijfstak nog ruimte voor een verhoogde uitvoer van halfgemeste koebeesten en melkkoeien.
De motor achter de omschakeling, die zich binnen twee decennia (1720-1740) voltrok, was ongetwijfeld de bulkinvoer van stadscompost via de Hoogeveensche Vaart. De verdere uitbouw tot de grootste bedrijfsveestapels in de Landschap zou echter pas na de veepest van de jaren 70 plaatsvinden. Deze kon mede bereikt worden door de exploitatie van benedenstroomse hooilanden onder Staphorst en Kolderveen. De afhankelijkheid van deze extra-territoriale hooilanden werd in de loop van de 19e eeuw een typisch kenmerk van het opkomende midden- en kleinbedrijf. De eenzijdige oriëntatie op de rundveehouderij had het boerenbedrijf namelijk erg kwetsbaar gemaakt voor overstromingen en mislukte hooioogsten.

In De Wijk vormde de commerciële houtteelt een niet te verwaarlozen inkomstenbron van het boerenbedrijf. Ook deze bedrijfstak ontleende haar betekenis aan de gunstige ontsluiting via de Hoogeveensche Vaart. In de 18e eeuw hebben de eigenaren van enkele Wijker landgoederen een belangrijke rol gespeeld in de opzet van een cultuurtechnische bosbouw. Waarschijnlijk speelde hier ook status en de jacht een rol. Dit neemt niet weg dat de houtteelt in die tijd nog sterk afhankelijk was van de plaatselijke bodemkwaliteiten en de hydrologie. Deze verschillen werkten door in de keuze voor weekhout of eikenhakhout. Toch zien we in de 18e eeuw reeds de introductie van exotische naaldhoutsoorten. De teelt van het zware eiken constructiehout bleef beperkt tot de erven van boerderijen en de directe omgeving van de herenbehuizingen.

486 - Een duidelijk verschil zat in het terugstorten van de bonkaarde, die na de turfafgraving in de dalgrond werd verwerkt.
Van Heuveln sprak eerder het vermoeden uit, dat de 'bruine' gleygronden van De Wijk een genetische verwantschap vertoonden met jonge dalgronden. Van Heuveln, 1965, 79.

Zware beuken genoten een voorkeur als laanbomen in de landgoederen.

Uit het voorgaande kan de conclusie worden getrokken dat de Wijker bedrijfsstijl, vanaf de aanleg van de Echtinger Grift (Hoogeveensche Vaart) in de eerste helft van de 17e eeuw, in belangrijke mate werd beïnvloed door een sterke oriëntatie naar buiten. De vaart garandeerde een directe vaarverbinding met de IJsselsteden en de Zuiderzeeregio, waardoor men over een directe toegang beschikte naar het economische 'hartland' van de Republiek.
Toen in de tweede helft van de vorige eeuw in Drenthe een begin werd gemaakt met de ontginning van de 'woeste' buitengebieden, was dit proces in De Wijk reeds voltooid. Het bosrijke kampenlandschap in de Wijker broeklanden was het resultaat van ruim twee eeuwen ontginningsactiviteit. Het verloop van dit proces was niet geleidelijk, maar voltrok zich sprongsgewijs en lijkt vooral beïnvloed door de economische ontwikkelingen in en rond de Zuiderzeeregio.
In het voorgaande konden we aantonen dat de cultivering van de broeklanden niet op zich stond, maar in een groter verband geplaatst moet worden van een algehele heroriëntatie van de bedrijfsstijl, die doorwerkte op de exploitatievormen in de overige gebruiksecotopen.
In navolging van deel I zullen we nu ook voor De Wijk een beeld schetsen van de steeds veranderende relatie tussen bedrijfsstijl en het fysisch substraat in de verschillende gebruiksecotopen. We zullen ons in dit geval moeten behelpen met twee bodemkundige karteringen en een eco-hydrologisch onderzoek, omdat een bodemkundige veldverkenning dit keer niet tot de mogelijkheden behoorde.[487]

2.16.2 De enkeerdgronden

Bodemkundig kunnen in De Wijk twee typen bouwland worden onderscheiden. Het grootste oppervlak wordt ingenomen door 'hoge zwarte enkeerdgronden' (zEZ21) met een lage grondwaterstand van VII. Daarnaast en meestal aangrenzend liggen de lagere 'laarpodzolgronden met een matig/dik esdek' (cHn43).
De eerste categorie (zEZ21) valt samen met het 17e-eeuwse 'santlant', ook wel aangeduid als 'roggelant'. Deze gronden worden aangetroffen op de hoge dekzandruggen en -koppen en behoorden tot het reguliere bouwland, dat niet of nauwelijks 'woest' lag. Het opgebrachte cultuurdek bestaat uit zeer humeus tot humusrijk fijn zand en heeft een dikte van 50 tot 80 cm. De zwarte kleur wijst op een bemesting met in hoofdzaak heideplaggen (zogenaamde zandplaggen).[488] Opmerkelijk zijn de pH-verschillen in de esdekken, die uiteen kunnen lopen van een pH van 4,2 in de bovenste lagen en tot <3,5 in de onderste.[489]
De boven geconstateerde verschillen kunnen het gevolg zijn van het gebruik van zure, venige heideplaggen in de beginfase van de esdekvorming. Het zou dan kunnen wijzen op een veenbedekking van de toenmalige plaglocaties in het broek. Nadat deze hogere delen na verloop van tijd van hun venige bovengrond waren ontdaan, ging men over tot het steken van zogenaamde zandplaggen of heideplaggen. Een vergelijkbaar proces moet zich hebben voorgedaan in Zuidwolde.
Het tweede bouwlandtype, de lagere laarpodzolgronden met een mestdek van 30 à 50 cm, is van jongere datum. Ook hier is het mestdek zwart door gebruik van heideplaggen. De laarpodzolgronden langs de Reest hebben een lemige samenstelling en een hogere grondwaterstand dan de aangrenzende enkeerdgronden. In hun oorspronkelijke overgangsligging waren deze gronden waarschijnlijk bedekt met broekveen. Het is mogelijk dat deze overgangsgronden naar het broek in de 17e eeuw nog werden benut als haverlanden. Toen de haverlandencultuur in de loop van de 18e eeuw werd uitgebreid naar het broek, werden deze deels ontveende landen zwaarder bemest en als regulier roggeland in gebruik genomen. Zo kan verklaard worden, dat

487 - Stiboka, 1981; Pleijter, 1981. Stiboka, 1994, blad 21 Zwolle Oost. Vegter, 1991.
488 - Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Algemene begrippen en indelingen, 1991, 31.
489 - Stiboka, 1994, blad 21, Zwolle Oost, 101.

490 - Stiboka, 1994, blad 21, Oost Zwolle, 94.
491 - Rond de Vledders van het 'Convents Schots' Erf dat tot de pachtgoederen van Dikninge behoorde, had zich in het begin van de vorige eeuw een groot stuifzandcomplex ontwikkeld. Het moet niet worden uitgesloten dat de landschapserven na de ontginning van hun broeken in de 18e eeuw hier hun plaggen staken.
492 - Stiboka, 1994, blad 21, Zwolle Oost.

bij de Herziening van 1755 het 'roggeland' sinds 1650 met ruim 60% was uitgebreid. Plaatselijk kan onder het cultuurdek van deze laarpodzolgronden nog een dunne laag restveen of een gliedeachtige smeerlaag worden aangetroffen.[490]

We kunnen nu dus vaststellen, dat de zwarte enkeerdgronden in De Wijk behoren tot het Laat-Middeleeuwse bouwlandencomplex. In de grondschatting van 1654 werden deze bouwlanden aangeduid als 'santlant' of 'roggelant'. Zij lagen op de hoogste en droogste delen van de dekzandopduikingen. De met veen bedekte randzones werden aanvankelijk benut voor een wisselbouw met haver en groenland. Geleidelijk gingen deze veel nattere laarpodzolgronden na een zware potstalbemesting met heideplaggen, ook deel uitmaken van het reguliere roggeland. De overgang van 'haverland' naar 'roggeland' werd mede in de hand gewerkt door de vertering van het broekveen, dat de bodemkundige basis vormde voor de haverlandencultuur.
De uitbreiding van het reguliere bouwland tussen 1650 en 1750 was alleen mogelijk door een intensivering van de plaggenwinning, in combinatie met een strakkere regulering. Uit de zeer gedetailleerde voorschriften van de herziene Wijker willekeur van 1679 kan worden afgeleid, dat plaggen als een schaars artikel werden opgevat. Om 'het ordinaris boulant in de mes' te houden, hadden de aangewezen plaglocaties in het broek zich tot een schraal (volgens de suppleanten zelfs 'heel schrae') heideveld ontwikkeld. De intensivering van de plaggeneconomie heeft dus grote delen van het broek ontdaan van de venige bovengrond en de overgang naar een heischrale veldpodzol versneld. Tenslotte moet niet worden uitgesloten dat in verband met een algehele plaggenschaarste ook in het naburige IJhorst plaggen werden gestoken.[491]

Het broekerf De Bulderij

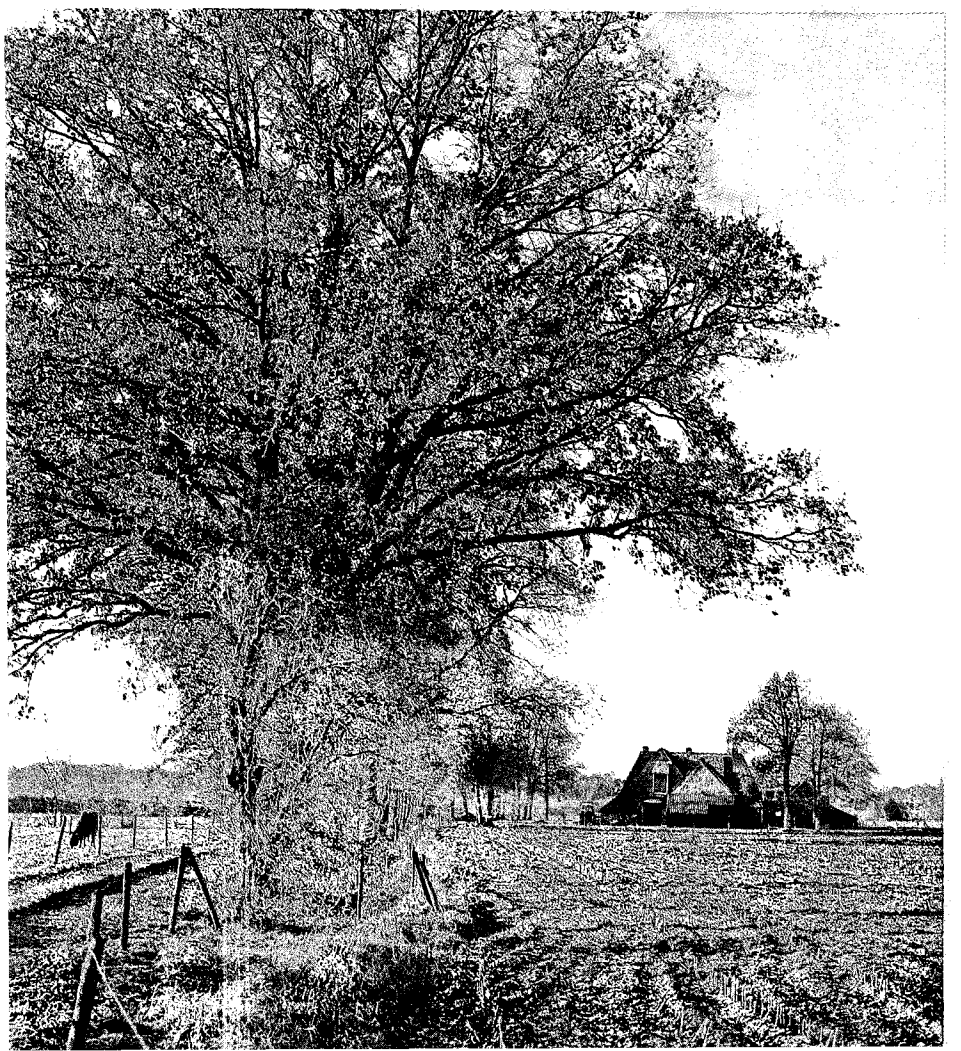

2.16.3 Van broek tot haverland

De broeklanden ten noorden van de Reestbuurtschappen, eertijds het domein van de haverlandencultuur en de houtteelt, worden nu als veldpodzolen en beekeerdgronden gekarteerd.[492] Deze indeling in algemeen voorkomende bodemtypen verbloemt de genetische oorsprong. Evenals de hiervoor behandelde enkeerdgronden, zouden we deze voormalige broekveengronden kunnen typeren als antropogeen. Op basis van het bronnenonderzoek kan nu immers geconstateerd worden, dat de menselijke beïnvloeding van dit bodemtype vergelijkbaar is met een veenkoloniale cultuurtechniek.
In de oorspronkelijke situatie kenmerkte het broekveenlandschap zich door een grote diversiteit van ecotopen in de vorm van dekzandopduikingen, veendobben en halfopen broekbossen. De oorspronkelijke exploitatie bestond

uit een mandelige veldbeweiding van het open broekland en het afplaggen van hogere delen, terwijl de ontoegankelijke onlanden nog werden benut voor de vogelarij. De grotere dekzandopduikingen werden reeds in de Late Middeleeuwen gebruikt als vestiging voor de zogenaamde broekhoeven. Van hieruit en vanuit de oudere vestigingen langs de Reest werden de randen van het broek in cultuur gebracht en geëxploiteerd in de vorm van een haverlandencultuur. Dankzij de Wetering en later de Echtinger Vaart, kon deze wisselbouw met haver en groenland verder worden uitgebouwd door invoer van stadscompost. In de loop van de 17e en 18e eeuw ontwikkelde zich deze activiteit tot een ontginningstechniek, die vergelijkbaar is met de rationele ontginningswijze van de veenkoloniale dalgronden, zoals die destijds op de stadsmeiergronden in de Oude Veenkoloniën onder Groningen werd gepraktiseerd. Hoewel in De Wijk het toemaken van het broekveen tot haverland niet werd voorafgegaan door commerciële turfafgraving, is de techniek van het 'toemaken' vergelijkbaar met die van dalgrond. Hoe ingrijpend dat toemaken van haverland soms in zijn werk ging, blijkt uit enkele veldaantekeningen van de plaatselijke landmeter Ten Wolde.[493] In opdracht van J. Schiphorst uit Haalweide werd het Middelste Buitenland tussen de Vaart en de hekken gewaterpast, alvorens men overging tot egalisatie. Uit de bijgevoegde aantekeningen blijkt, dat hoogteverschillen van twee voet (ongeveer 80 cm) moesten worden weggewerkt. Zo werd het zand van het 'bultje' de Knippelbosschen benut om de omliggende laagten op te vullen zodat "..alles gelijk wordt, met een verval van 5 duim naar de ooster of nieuwe sloot..". We hebben hier dus van doen met tamelijk ingrijpende cultuurtechnische ingrepen, waarbij voor het toemaken van de nieuwe cultuurlaag stadscompost werd gebruikt.
Een deel van de Wijker broeklanden werd dus vrij vroeg onderworpen aan systematische ontginningstechnieken waarbij de hogere humuspodzolen werden 'onthoofd', terwijl de lagere kommen met broek- en zeggeveen werden bezand. Vergelijkbaar met de oude dalgronden ontstond hierdoor een 'kommige' landbouwgrond waarop het gewas de nadelen ondervond van onregelmatige groei en rijping.[494] Evenals op de toegemaakte dalgronden is het veen geleidelijk verteerd en zijn de Wijker broeklanden verschraald tot 'gewone' zandgronden. De oorspronkelijke verscheidenheid laat zich plaatselijk nog herkennen door verschillen in grondwatertrappen, leemgehalte en de dikte van de humushoudende lagen.[495]

2.16.4 De Reestlanden

Vanaf De Stapel overheersten de zogenaamde koopveengronden in het beekdal. In tegenstelling tot de bovenloopse madeveengronden hebben de koopveengronden een moerige eerdlaag van een kleiige samenstelling, wat wijst op een grote invloed van overstromingen. Vooral ten westen van De Wijk werd het steeds bredere en vlakkere beekdal regelmatig overstroomd. Zelfs in de zomer waren inundaties hier niet zeldzaam. Naar samenstelling kunnen de beekdalgronden verder nog onderscheiden worden in koopveengronden op zegge- en rietveen en in de meer draagkrachtige koopveengronden op zwak lemig zand, beginnend binnen 120 cm vanaf het maaiveld.
Uit het bronnenonderzoek kwam naar voren dat in de 17e eeuw de hooilanden zowel voor hooiwinning als beweiding werden benut. Een algemeen gebrek aan goede weidegronden werkte dit gemengde gebruik in de hand. Niet alle benedenloopse hooilanden leenden zich echter voor zo'n multifunctioneel gebruik. Op bepaalde plaatsen was het onderliggende zeggeveen zo zompig en nat, dat de draagkracht onvoldoende was voor weidend rundvee.
Evenals in het bovenloopse deel van de Reest, zijn in De Wijk tal van aanwijzingen voor 'wilde' bevloeiing door de aanleg van stuwen. Juist hier had het slibrijke water een aantoonbaar effect op de vegetatie en de bioproductie.

493 - Collectie Ten Wolde, no 3, 20 oct. 1815.
494 - Kok, 1948, 26 en 27.
495 - Pleijter 1981, blz 52.

	Kenmerken bedrijfsstijl	Bouwland	Weidegronden	Hooilanden
1650	Geen schapenhouderij door ontbreken van veld-component (behalve De Stapel). Extensieve weide-economie Opfok slachtvee ('guste beesten') Vruchtwisseling van rogge/boekweit Haver Marginale melkwinning	**Exploitatievorm** Verbouw van rogge/boek-weit op dekzandruggen [1] In venige randzone verbouw van haver [2] **Bodem/ecologie** Opbouw van een zuur-achtige enkeerdgrond door toepassing van venige plaggen in de rundveepotstal [1] 'zandlanden' [2] 'haverlanden'	**Exploitatievorm** Mandelige beweiding [1] Veldgrasstelsel met haver in de hogere zandzones [2] Plaggenwinning Extensieve houtteelt [3] Vogelarij **Bodem/ecologie** 'Ontvening' randzones [1] zeer gevarieerd half-open, geaccidenteerd broekland [2] 'haverlandencultuur' [3] houtwinning in half-natuurlijke broeken	**Exploitatievorm** Extensieve hooiwinning: één hooioogst met lange voor- en naweide 'Wilde' bevloeiing [1] Mandelige beweiding [2] **Bodem/ecologie** Bevordering slibafzetting [1] 'stromen' met stuwen [2] dat wil zeggen op grote kavels van verschillende eigenaren
1750	Intensivering van de weide-economie Verschuiving naar de melk-veehouderij (boter-bereiding) Meer rogge in plaats van zandboekweit Houthakcultuur als vol-waardige bedrijfstak Uitbreiding rundveestapel	**Exploitatievorm** Uitbreiding van het 'rogge-land' in de randzones van de zandopduikingen Sterke uitbreiding van het tijdelijke haverland **Bodem/ecologie** Geleidelijke opbouw van een zwarte enkeerdgrond en laarpodzol met een matig/dik esdek [1] [1] geleidelijke overgang naar 'zandplaggen'	**Exploitatievorm** Opdeling en ontginning van de broeklanden [1] Sterke expansie van het veldgrasstelsel met haver [2] [3] Sterke uitbreiding van de hakhoutcultuur Steken van heideplaggen **Bodem/ecologie** Egalisatie, bezanding en bemesting met stads-compost Versnelde oxidatie van het broekveen [1] in combinatie met de aanleg van wijken vanuit de Hoogeveensche Vaart [2] twee jaar verbouw met haver, gevolgd door meer-jarige beweiding [3] intensieve beweiding	**Exploitatievorm** Twee hooioogsten, beperking voor- en na-weide Opdeling mandelige hooi-landen [1] [1] afschaffing mandelige beweiding door verschillende eigenaren
1850	Specialisatie op de melk-veehouderij Sterke groei van kleine bedrijven door oriëntatie op benedenloopse hooi-landen Verdere groei veestapel	**Exploitatievorm** Steeds zwaardere bemesting Nadruk op verbouw van rogge en aardappelen	**Exploitatievorm** Verdere uitbreiding van het groenland door haver-landencultuur **Bodem/ecologie** Ontwikkeling van een 'veenkoloniale' bouwvoor door doorgaande 'ontvening' tot veldpodzolen en beekeerdgronden	**Exploitatievorm** Exploitatie beneden-loopse hooilanden **Bodem/ecologie** Eutrofiëring door verrijkt water in het brongebied [1] Sterke toename van inundaties in de boven-loop [2] [1] door ontstaan van de Veenkoloniën Dedemsvaart [2] de Reest als overloop van de Dedemsvaart

Tabel 61 **De wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting in De Wijk**

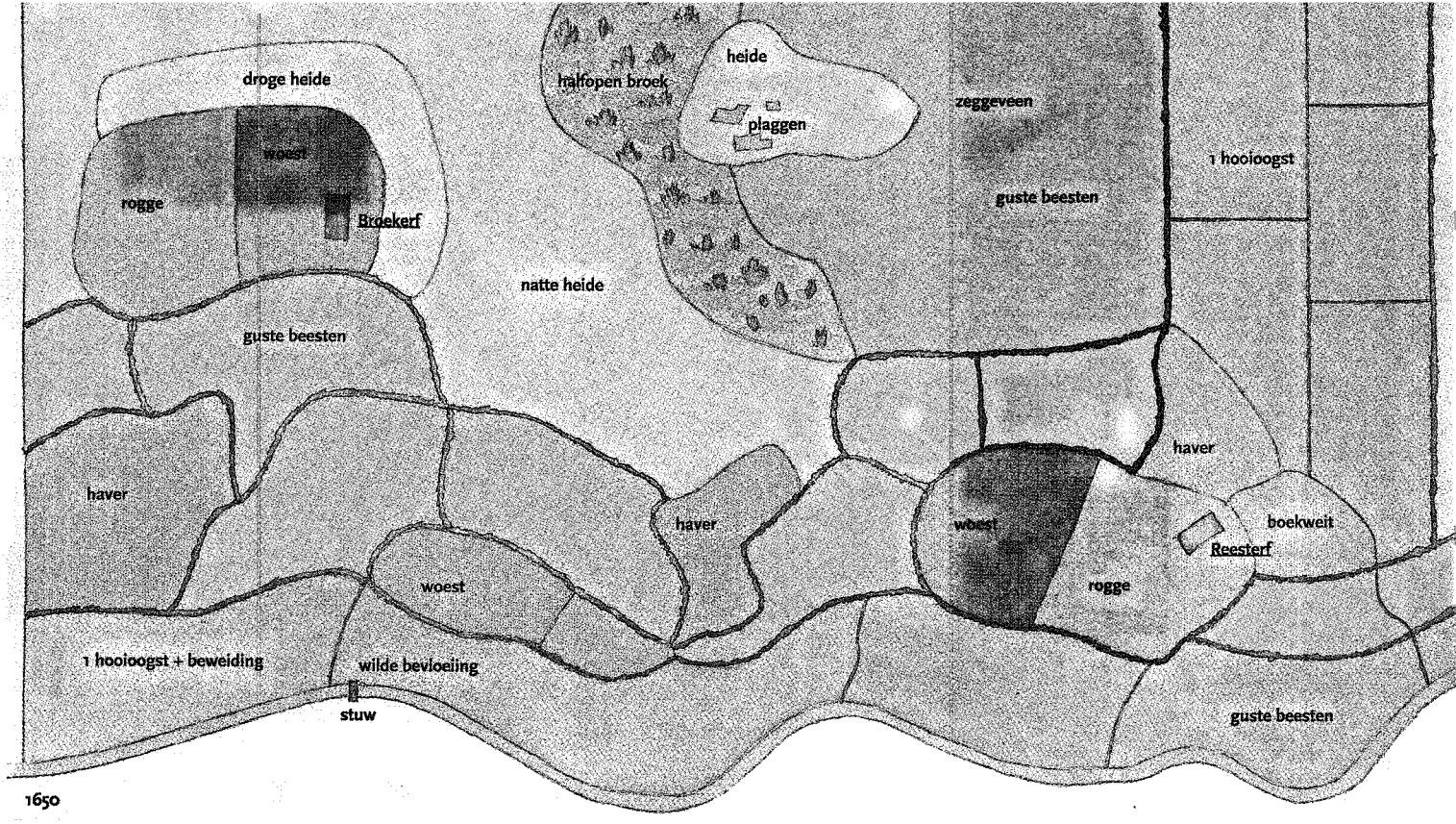

Kaart 102 **Het kartografische model van de landschapsgenese**

496 - Uitgebreid manuscript Coert, 1994, 222.

497 - Statistiek, 1844, 91.

Onder Schiphorst en Meppel waren deze voorzieningen niet noodzakelijk, omdat deze gronden reeds van nature overstroomden. Hier vormde de afvoer in het steeds vlakker wordende beekdal met name in een nat voorjaar een probleem, waardoor het groeiseizoen aanzienlijk kon worden bekort.

Met het vorderen van de verveningen aan weerszijden van de Dedemsvaart ondervond juist het benedenloopse deel van de Reest veel last van de toenemende waterafvoer.[496] Het kwam meerdere keren voor dat de hooioogst met het overstromingswater het Reestdal uitdreef. Mogelijk heeft dit gevaar er mede toe geleid, dat men zich steeds meer ging oriënteren op de exploitatie van benedenstroomse hooilanden langs het Meppelerdiep. Deze afhankelijkheid van extra-territoriaal hooiland zou zich in de loop van de 19e eeuw ontwikkelen tot een typisch kenmerk van het opbloeiende kleinbedrijf, dat nauwelijks kon beschikken over hooilanden langs de Reest. Het onderstreept enerzijds de exclusieve rol van de rundveestapel als mestleverancier, anderzijds de specialisatie op de melkveehouderij die een betere stalvoedering vereiste. In dit verband is het opmerkelijk dat de jaarlijkse boteropbrengsten per koe in De Wijk reeds in 1838 tot de hoogste van Drenthe behoorden.[497] Tegenover de nadelen van de wateroverlast stonden ook voordelen. De groei van de veenkolonie Dedemsvaart leidde tot een aanzienlijk eutrofiëring van het voordien voedselarme Reestwater. Zo vormde zich in de tweede helft van de 19e eeuw geleidelijk een slibrijke eerdlaag, waarin een versnelde oxidatie van de veenresten bijdroeg tot een verdere eutrofiëring. Dit werkte vervolgens in het voordeel van allerlei grassoorten ten koste van de meer kritische zeggesoorten.

De benedenloopse Reest

Poortman's beelden

Een selectie
uit het
Poortman-Nefkens
archief

verandering

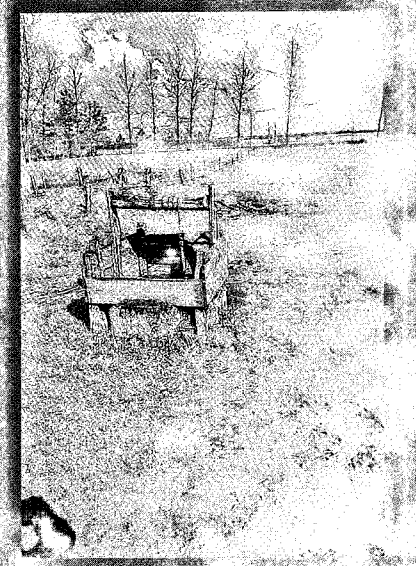

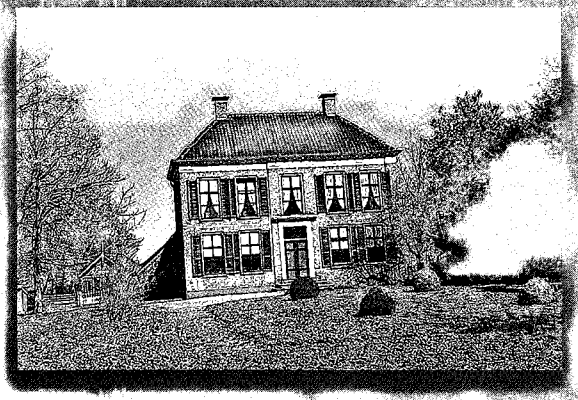

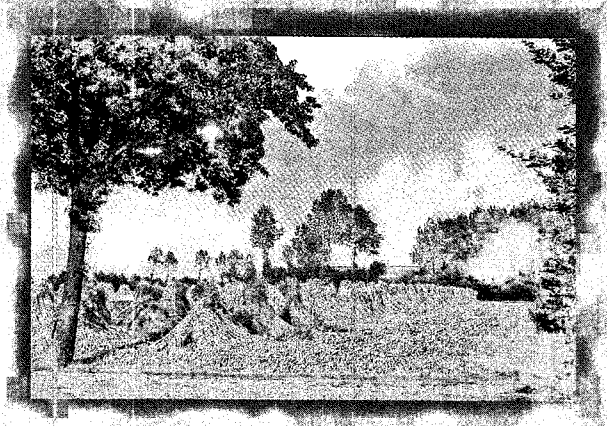

2.17 Een vergelijkende synthese

Dit afsluitende hoofdstuk van het historisch geografische Reestonderzoek is bedoeld als een vergelijkende synthese tussen de deelgebieden van Zuidwolde en De Wijk. Zo kan de vraag worden beantwoord welke determinanten richting hebben gegeven aan de inhoud van het historisch ecologische proces en aan de inrichting van de landschappelijke ruimte.

De aanduiding 'determinant' is in dit verband enigzins misleidend. Het gaat immers altijd om een combinatie van geografische en ecologische omstandigheden in de veranderende context van een regionaal bestaanscomplex. Daarbij is over het algemeen geen sprake van enkelvoudige causale verbanden, maar eerder van een voortdurend wisselend samenspel tussen natuurlijke en cultuurlijke factoren.

De verschillen in de agrarische bedrijfsstijlen in beide kerspels waren eminent. Zonder te vervallen in een fysisch determinisme of een nieuw ecologisme moet een verklaring van deze verschillen in de eerste plaats gezocht worden in het lokale ecosysteem. Dit bepaalde uiteindelijk de speelruimte van het agrarische bestaanscomplex, dat beschouwd kan worden als een samenhangend systeem van landschappelijke exploitatievormen. Uitgangspunt voor dit onderzoek vormde het beekdalsysteem van de Reest. Een aanzienlijk deel van Zuidwolde en bijna geheel De Wijk, was onder de historische condities van het gemengde bedrijf aangewezen op de ecologische kwaliteiten van dit beekdal. In fysische opbouw en geleding vertoonden de landschappen in beide kerspels belangrijke verschillen. Zo was in Zuidwolde sprake van een bovenloopse beekdalsituatie. Het beekdal was hier niet alleen smal, maar bovendien werden de exploitatiemogelijkheden beperkt door de oligotrofe condities van het Reestwater en de dalbodems. In De Wijk waren deze omstandigheden veel gunstiger, waardoor het beekdal hier veel meer een spilfunctie kon vervullen in het gemengde bedrijf.

Een tweede onderscheid manifesteerde zich in de geomorfologische structuur van de dekzandopduikingen en de keileemformaties. In Zuidwolde werden de vestigingsmogelijkheden in de bovenloop beperkt door het schaarse voorkomen van beekdalbegeleidende dekzandruggen. Ruimere mogelijkheden deden zich voor op de noordelijk gelegen stuwmorene, die zich als een keileemeiland boven het veenlandschap verhief. Dit leidde tot een perifere positie van het Reestdal met betrekking tot haar gebruikers in de buurtschappen op het keileemplateau.

Geheel anders was de situatie in De Wijk. Hier werd het beekdal geflankeerd door forse 'horsten' die aan de noordzijde werden begrensd door het mesotrofe broekveenlandschap in de Laat-Pleistocene beekdalvlakte tussen van de Oude Aa (Wold A) en de Reest. De oost/west geleding van de verschillende gebruiksecotopen en de centrale ligging op de dekzandhorsten bezorgde de Wijker bedrijven een gunstige uitgangspositie voor een geïntegreerde exploitatie.

498 - Elerie, Koekange, 81.

Al deze diversiteiten in het fysische milieu werkten door in het uiteindelijke occupatiepatroon en in de ruimtelijke geleding van de verschillende marken of dorpsgebieden. Bovendien vonden ze hun vertaling in de verschillende bedrijfsstijlen van beide kerspels. Zo zagen we in Zuidwolde een sterke nadruk op een 'afromings-economie', waarin de uitgestrekte oligotrofe veenheide een centrale rol speelde. De bedrijfsstijl had hier een uitgesproken 'pastoraal' accent, terwijl daarnaast de brandcultuur als typische vorm van roofbouw een brede toepassing vond. In De Wijk waren de omstandigheden daarentegen veel gunstiger voor de uitbouw van een geïntegreerde bedrijfsvoering met een goed functionerend potstalsysteem.

In de vraagstelling maakten we onderscheid tussen de begrippen 'bedrijfsvorm' en 'bedrijfsstijl'.[498] In de literatuur worden beide begrippen doorgaans als synoniem beschouwd, maar in onze historisch ecologische benadering past een differentiatie van beide begrippen.

'Bedrijfsvorm' kan dan in dit verband gedefinieerd worden als een verzameling van exploitatietechnieken, gekoppeld aan het agrarische gebruik van landschapsecotopen. Het gaat hier om een combinatie van agrarische gebruiksvormen in relatie tot de verschillende landschapsecotopen. In de 17e eeuw hadden dergelijke exploitatietechnieken reeds een regionale en veelal een boven-regionale verspreiding. De integratie van dergelijke gebruiksvormen in een bedrijfsstijl werd dus vooral bepaald door de kwaliteiten van het lokale ecosysteem. Een voorbeeld van zo'n exploitatietechniek, die in het begin van de 17e eeuw vrij snel werd geïntegreerd in lokale bedrijfsstijlen, was de boekweitbrandcultuur. Zoals we zagen in het voorbeeld Zuidwolde, had de introductie van deze techniek belangrijke gevolgen voor de kwaliteit en de toegankelijkheid van het veenheide-ecotoop, wat vervolgens weer van invloed was op de verbreiding van additieve exploitatievormen als beweiding en plaggenwinning.

Bedrijfsvormen hebben dus een regionale en soms ook een boven-regionale impact die in relatie staat met een bepaald cultuurlandschapscomplex zoals bijvoorbeeld het Drents Plateau met zijn randgebieden. Bij 'bedrijfsstijl' gaat het om de vertaling van dergelijke regionale exploitatietechnieken in de beperkte ruimte van het lokale ecosysteem waarin een bedrijf in marke- of dorpsverband moest opereren. In principe kunnen de bedrijfsstijlen tussen twee naburige dorpsgebieden dus aanzienlijk verschillen wanneer de fysische milieus en de daarvan afgeleide ecotopencomplexen wat betreft samenstelling en inhoud van elkaar afwijken. Een mooi voorbeeld van zo'n differentiërende factor die doorwerkte in de bedrijfsstijl vormt de exploitatie van de buitengebieden in Zuidwolde en De Wijk. In het eerste kerspel bestond deze uit 'velt en vene', bij de tweede vooral uit 'broeck'. In principe berustte de agronomische exploitatie van beide ecotopen op oxidatie en mineralisatie van de bovenste veenlaag, waar-

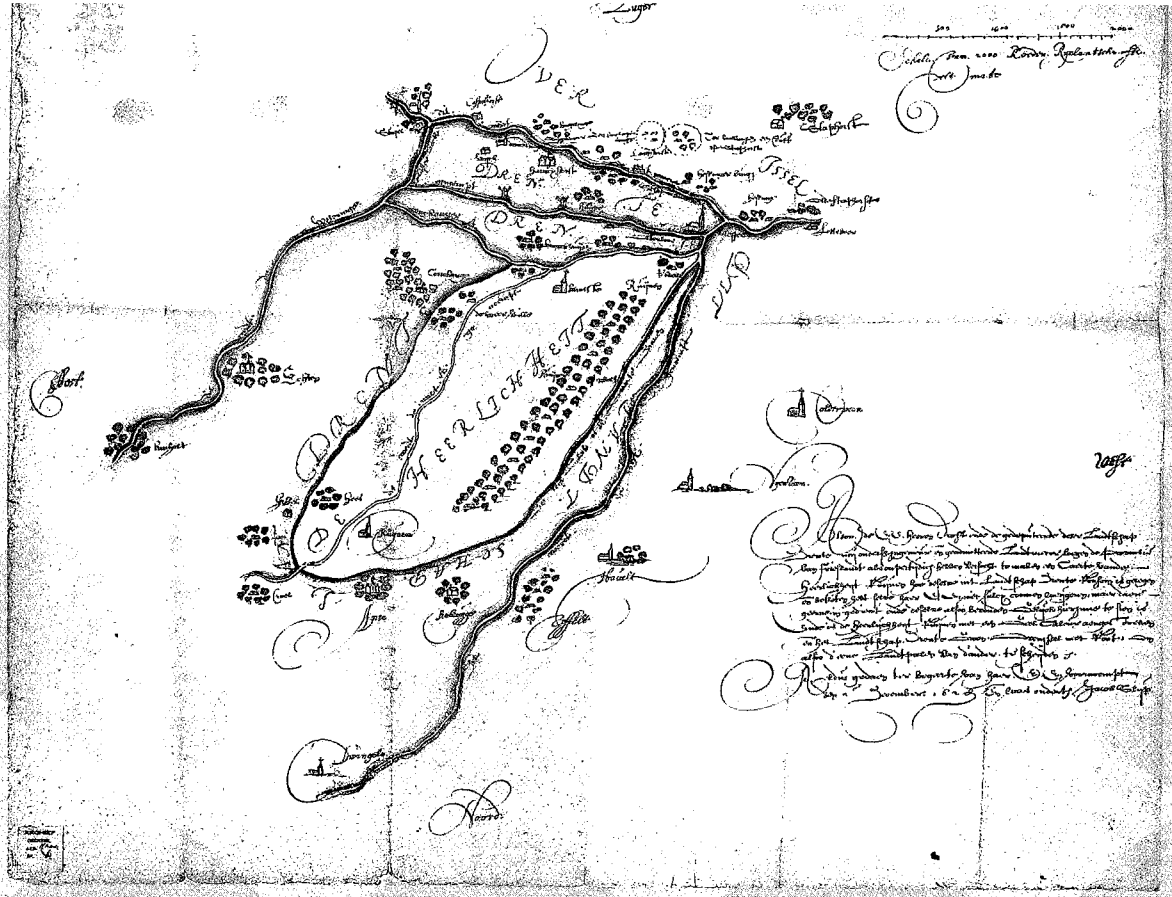

Kaart 103 **De Wijk en Zuidwolde in een regionale context op een kaart uit 1628**
(Caerte van de Heerlickheit Ruynen; Topografische Atlas nr. 1200 en 1201)

door voedingsstoffen vrijkwamen voor de beoogde gewassen. Op het oligotrofe veen van Zuidwolde werd dit proces geforceerd door een brandcultuur, waardoor enige jaren achtereen veenboekweit kon worden uitgezaaid. Na deze roofbouw was de bolster zo 'uitgeput' dat enkele decennia nodig waren voor herstel, alvorens een nieuwe brandcyclus kon worden ingelast. In de herstelfase werd het veen met schapen beweid.

Op het mesotrofe broekveen van de Wijker buurtschappen werd de mineralisatie op een veel subtielere wijze begonnen en onderhouden. Hier vormde het veldgrasstelsel van de haverlandencultuur een alternatief voor een intensievere exploitatie. De tweejarige havercyclus met een variërende groenlandperiode werd hier op gang gezet door een zware eenmalige bemesting, waarbij gebruik werd gemaakt van geïmporteerde stadscompost. Hier was dus sprake van een veel mildere cultuurtechniek, waarbij meststoffen werden toegevoegd om de vertering van het veen te initiëren. In die zin is de haverlandencultuur te beschouwen als een overgangsvorm tussen de agressieve veenbrandcultuur en een permanente akkerbouw op basis van een reguliere bemesting.

In het voorgaande werd reeds uitvoerig ingegaan op de invloed van beide technieken op de bedrijfsstijl en de wijze waarop deze werden geïntegreerd in de overige bedrijfsbases. Van belang in dit verband is de constatering dat beide exploitatievormen op termijn uiteindelijk resulteerden in een ontveningen en blootlegging van het pleistocene dekzand. Het zou overigens onjuist zijn beide technieken met elkaar te vergelijken op de glijdende schaal van primitief naar minder primitief. Beide gebruiksvormen kwamen naast elkaar voor en behoorden tot het agronomische exploitatiecomplex van het pleistocene zandgebied.

Het dorpsgebied van De Stapel vormt als landschappelijk overgangsgebied tussen Zuidwolde en De Wijk een 'sample area' met een veelheid aan verschillende gebruiksecotopen. Door de aanwezigheid van bijna alle regionale landschapsecotopen, waaronder oligotrofe veenheide en mesotroof broekveen, zagen we hier de ontwikkeling van een bedrijfsstijl met vrijwel alle regionale exploitatietechnieken. Zo stond het Stapeler Veld geheel in het teken van de 'afroming', een boekweitbrandcultuur in combinatie met schapenbeweiding en plaggenwinning, terwijl in het Stapeler Broek de haverlandencultuur de motor vormde van de ontginningen. Door de gunstige ligging van een aantal erven op de overgang naar het veen, was het zelfs mogelijk om hier op beperkte schaal een opstrekkende bovenveencultuur uit te oefenen, vergelijkbaar met het systeem in de naburige randveenontginning Koekange.

We zien hier dus een veelheid van agronomische exploitatietechnieken waarbij werd ingespeeld op de landschappelijke overgangspositie van De Stapeler marke.

Tot dusver lag de nadruk in dit hoofdstuk op de verschillen in fysisch milieu en hun invloed op de bedrijfsstijl. Uit ons onderzoek kwam ook naar voren, dat de geografische ligging een factor van betekenis was, niet alleen voor de ontwikkeling van de bedrijfsstijl, maar evenzeer op de inrichting en verschijningsvorm van het cultuurlandschap. Zo bleek de mogelijkheid van aan- en afvoer van bulkgoederen voor de Wijker bedrijven van doorslaggevende betekenis voor de uitbouw van een commerciële houtteelt en een snelle doorbraak van de haverlandencultuur. De directe vaarverbinding met het economische 'heartland' van de Republiek verschafte de landbouwers in De Wijk een voorsprong op hun buren in de perifere bovenloop van Zuidwolde. De aanvoer van stadscompost bood een kans om reeds in de pre-industriële fase het ecologische 'korset' van de Wijker dorpsgebieden te doorbreken. Dit leidde reeds vóór 1800 tot de openlegging en ontginning van de mandelige buitengebieden, in een lommerrijk kampenlandschap van weiden, hakhout en haverkampen. De gunstige ligging ten opzichte van de Hoogeveensche Vaart werkte ook in het voordeel van de exploitatie van benedenloopse hooilanden, waardoor een vroege specialisatie op de melkveehouderij kon worden doorgezet.

In Zuidwolde hebben alleen de noordelijke kluften in beperkte mate kunnen profiteren van de Hoogeveensche Vaart. Reeds in de 17e eeuw werden in de broeklanden van het Oude Diep-systeem de ontginningen van Lageveen, de Oevers, Nieuwstad en later het Westerveld gerealiseerd. Waarschijnlijk vormde ook hier de haverlandencultuur, met beperkte toepassing van stadscompost, de motor achter de ontginningen. Het overige Zuidwolde lag te perifeer voor een waterontsluiting. Bovendien was het fysisch milieu hier zo arm, dat ook met stadscompost geen rendabel surplus kon worden gerealiseerd.

2.18 Over de Reest

In dit onderzoek lag het accent op het Drentse Reestgebied. Voor het Overijsselse deel ontbrak de tijd. Daarnaast is er ook een inhoudelijke reden om af te zien van een gedetailleerd vergelijkend ondezoek. Het pre-kadastrale basismateriaal in de vorm van de Overijsselse verponding is van een geheel andere omvang en betekenis dan de Drentse grondschattingen. Qua inhoud en detaillering is de eerste bron onvergelijkbaar en van een andere orde dan de rijke empirische betekenis van de grondschattingen. Bovendien kent de Overijsselse verponding geen 18e-eeuwse herziening waardoor geen inzicht kan worden verkregen in de veranderingen in de Nieuwe Tijd. Een en ander betekent dat gekozen moet worden voor een andere onderzoeksmethodiek, die meer aansluit bij de beschikbaarheid van niet-systematische bronnen.

Niettemin dringt zich de vraag op in hoeverre de bedrijfsstijlen in de Overijsselse marken overeenkwamen dan wel afweken van de Drentse tegenhangers. Zo'n vergelijkende analyse kan worden beschouwd als een testcase voor de veronderstellingen en conclusies van het Drentse Reestonderzoek.

Afgezien van de macro-economische factoren, stelden we in het begin van dit hoofdstuk dat twee variabelen hun stempel drukten op de inhoud van lokale bedrijfsstijlen: de fysisch-ecologische ruimte van het dorpsgebied en de geografische ligging c.q. ontsluiting ten opzichte van de marktcentra. Door een vergelijking te maken met de Drentse tegenhangers en met behulp van enkele geselecteerde bronnen, wordt een globale beschrijving gegeven van de lokale bedrijfsstijl. We zullen de Overijsselse Reestmarken vanaf het brongebied tot aan de monding in het Meppelerdiep volgen.

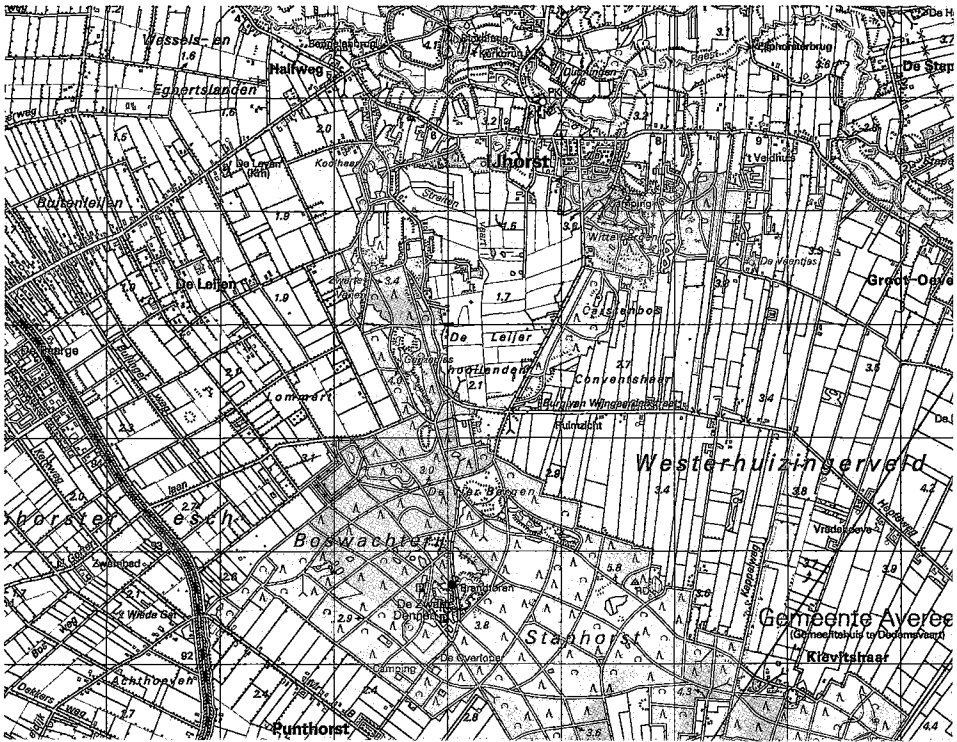

2.18.1 Lutten

Hoewel de Luttermarke in het perifere brongebied van de Reest reeds in het begin van de vorige eeuw werd ontmanteld door de aanleg van het verveningssysteem rond de Dedemsvaart, had dit dorpsgebied oorspronkelijk de meest afwijkende 'ecologische setting' van alle Reestmarken. De lineaire nederzetting ontstond aan de zuidelijke rand van een stuwmorene op enige afstand van de Lutterbeek. De stuwwal met een noordoost/zuidwest-positie, die later werd afgevlakt door het opnieuw uitbreidende landijs, vormde de laatste en meest oostelijke keileemopduiking van het Zuidwolder complex.[499]
Ten zuiden van de keileemopduiking ontsprong de Reest in een smalle dalvormige laagte. De kronkelende stroet met een dalbreedte van nog geen 200 m, was een restant van een smeltwaterstroompje, dat in de oorspronkelijke setting waarschijnlijk was overdekt met hoogveen. Van een levend en waterafvoerend beekdal was hier dus geen sprake. Voor de hooiwinning waren de Luttenaren vermoedelijk afhankelijk van extraterritoriaal hooiland verder stroomafwaarts of in het nabijgelegen Vechtdal onder Collendoorn.
De oorspronkelijke plaatsnaam 'Luetlen' zou verwijzen naar een 'nederzetting bij de bossen op de lagere grond'.[500] Deze uitleg sluit aan bij de oorspronkelijke setting: een bosrijke keileemopduiking temidden van een drassig veenlandschap. De plaats wordt voor het eerst in 1259 vermeld.[501] Uit 1381 zijn twee erven bekend, Brynghuys (Brinckhuis) en Westen-Lutten. Het Westerhuis wordt pas in 1457 genoemd.
In het schattingsregister van 1520 bestaat de nederzetting uit negen erven waarvan één 'woest'. Op vijf rustte een tiendrecht, terwijl de overige als meierplaats worden genoemd waarvan de pacht in natura werd voldaan.[502]
Het keileemeiland van Lutten, in omvang vergelijkbaar met de opduiking van Drogt en Bazuin, werd bijna geheel in beslag genomen door het bouwland De Esch. Aan de zuidrand lag een band van weidekampen, die aansloot op de huisweiden. In deze randsituatie kon men profiteren van een zijdelingse afstroming van het grondwater en de rijkere band van keileem verweringsgronden (KX).[503]
De landschappelijke positie van Lutten was dus vergelijkbaar met die van de Zuidwoldse marken Drogt en Bazuin. Buiten de hooggelegen es bestond de marke uit een uitgestrekte hoogveen-

499 - Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, Coevorden/Nieuw Schoonebeek.
500 - Van Berkel e.a.. 1984, 114.
501 - Slicher van Bath. 197.; Deel II, 217.
502 - Schattingsregister 1520, Rijksarchief Overijssel.
503 - Bodemkaart Coevorden 22 West. Stiboka, 1989

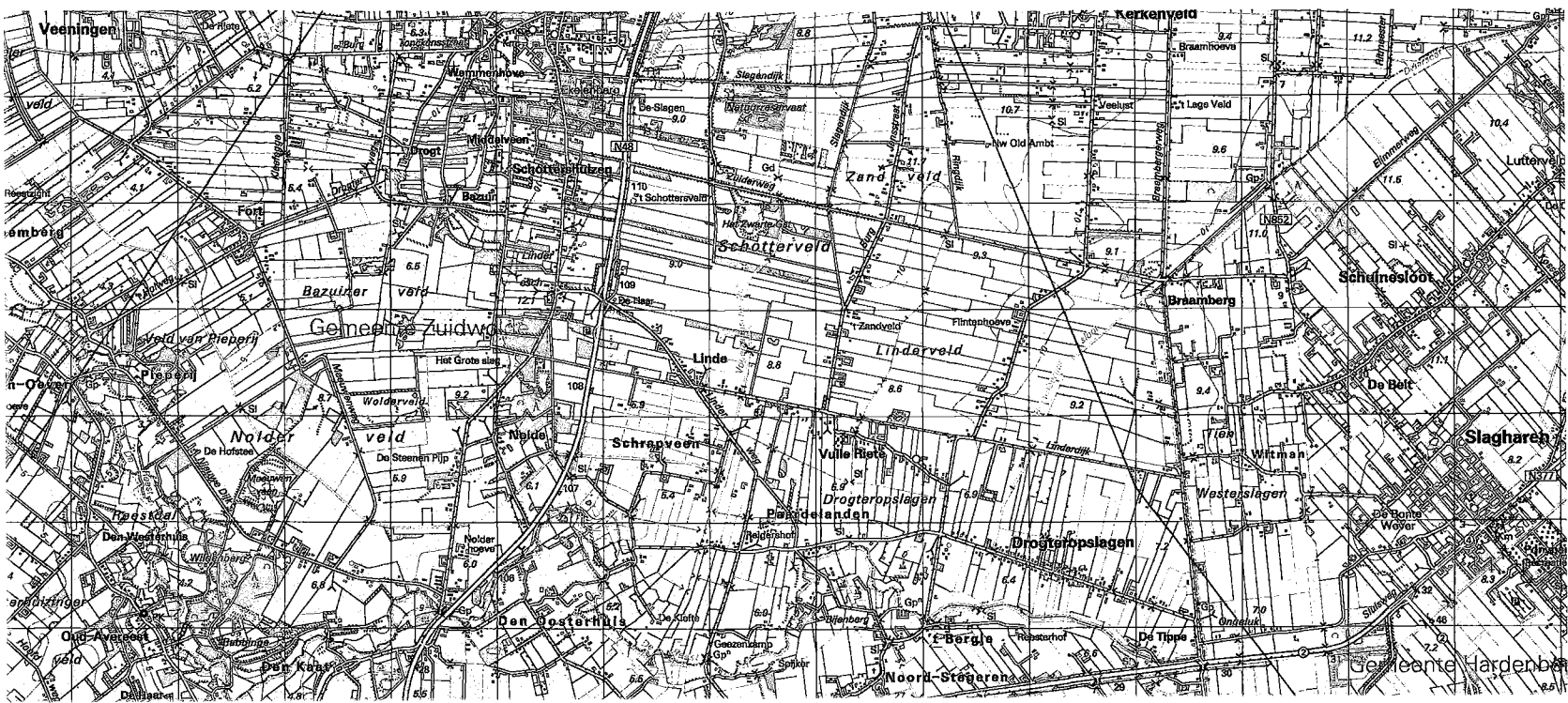

Kaart 104 **Huidige topografische kaart**
(Bron: Topografische Dienst Emmen)

504 - Breukel, 1859.

505 - RAO, 5664 en 5665.

heide met enkele veenplassen. De afhankelijkheid van het oligotrofe veenlandschap was hier nog groter door het vrijwel ontbreken van beekdalgronden. Pas op enige afstand van de eskern manifesteerde de Lutterbeek zich als landschappelijk element, maar van een echt beekdal was geen sprake. Het gemengde bedrijf moest zich noodgedwongen richten op de afroming van het omringende veencomplex, dat landschappelijk aansloot bij de venen onder Zuidwolde en Hoogeveen. In de bedrijfsstijl lag dus een zwaar accent op de boekweitbrandcultuur en de schapenhouderij, terwijl ook de bescheiden rundveehouderij was aangewezen op de schrale veensteppe.[504]
De laatste bedrijfstak had overigens ook in 1800 nog een pastoraal accent. Tegenover 100 melkkoeien stonden toen 106 stuks jongvee.[505] In tegenstelling tot de Zuidwolder buurtschappen was hier de opfok van jongvee nog van enige betekenis, terwijl de melkwinning nog marginaal was.
Ook tijdens de verveningen bij de aanleg van de Dedemsvaart bleef veenboekweit nog enige tijd een belangrijke inkomstenbron. Volgens een tijdgenoot leidde het veenbranden in de Reest- en Ommervenen jaarlijks tot "..wolken veendamp, welke het vrolijke voorjaar zulk eene zwaarmoedige tint geven, de waterdeelen van den dampkring opslorpen, den zang der vogelen doen ophouden, maar door hare stikkende warmte de uitbroeijing van schadelijke insecten bevorderen, en eindelijk ene schrale koude achterlaten." De 'eigenaardige stank' van de

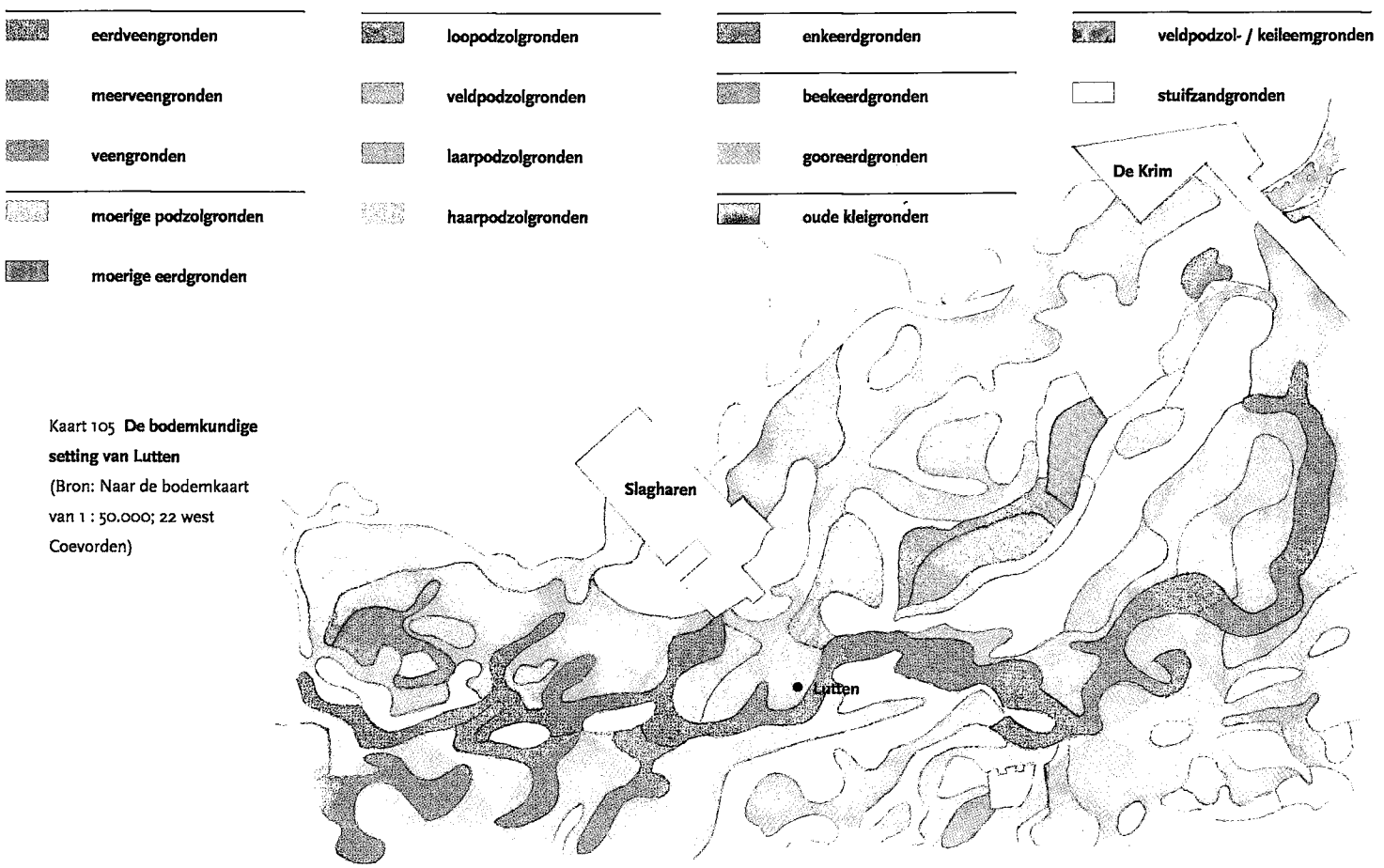

Kaart 105 **De bodemkundige setting van Lutten**
(Bron: Naar de bodemkaart van 1 : 50.000; 22 west Coevorden)

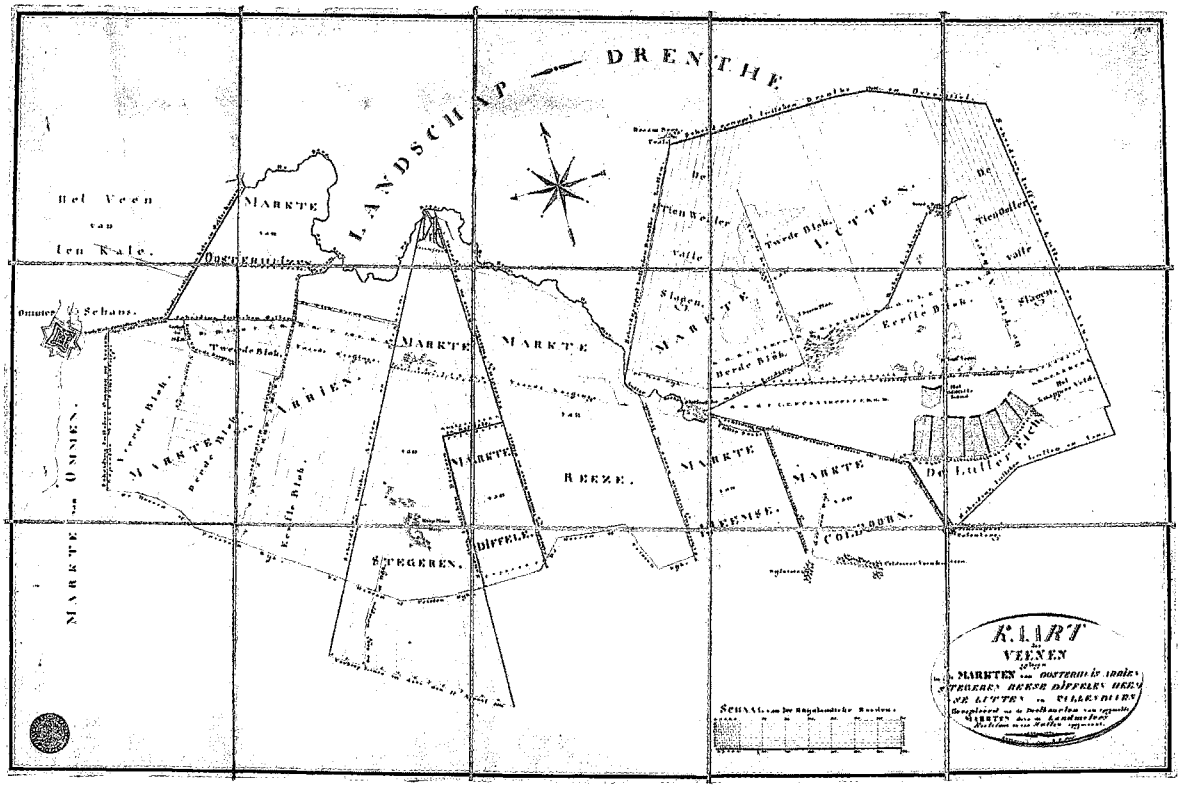

Kaart 106 **De marke van Lutten en aangrenzende marken**
(Bron: Kaart der Veenen etc., gecopieerd in 1820 naar deelkaarten; RAO inv. nr.1334)

veendamp wist zelfs door te dringen in "..de vertrekken der geleerde genootschappen in Holland, waar men prijsvragen over deszelfs oorsprong uitschrijft."[506]
Op de manuscriptkaart uit 1734 zien we bijna de hele Lutter Marke opgevuld met opstrekkende boekweitakkers. De jaarlijkse opbrengst bedroeg gemiddeld 12 mud per ha. De teelt was arbeidsintensief. Dat gold niet alleen voor de aanleg van een fijnmazige begreppeling, maar ook voor het oogsten waarbij, wegens de korte stengel en de hobbelige ondergrond, vaak met de hand geplukt moest worden. De roofbouw was voorts expansief. Hooguit zes jaar achtereen kon hetzelfde stuk veen gebrand worden. Daarna volgde een braakperiode van tenminste twintig jaar.[507]
Door de constante behoefte aan 'maagdelijk' veen kwamen de Luttenaren reeds vroeg in aanvaring met hun Drentse buren uit Zuidwolde en Hoogeveen. De geschillen over het gebruik van de mandelige venen ontaardden op hoger niveau in een slepend grensconflict tussen Drenthe en Overijssel. Reeds in 1633 kondigde de Landschap, naar aanleiding van deze kwestie, voor de naburige Overijsselse marken een verbod af op naarkoop van in Drenthe verkochte goederen.[508] In 1773 volgde een verbod op het verhuren van boekweitakkers in Zuidwolde aan ingezetenen van Lutten.[509] Pas in 1792 werd, na tussenkomst van het hof van Utrecht, de grens vastgesteld.[510]
De afhankelijkheid van de boekweitbrandcultuur bracht de Luttenaren ook meermaals in conflict met de hoogmogende heren van de Staten Generaal. Sinds de Republiek werden de moeilijk passabele veenmoerassen rond Ommen, Coevorden en Bourtange benut als een defensieve zone om Friesland, Groningen en Drenthe te beschermen tegen oprukkende legers vanuit het oosten en zuiden. Met waterstaatkundige ingrepen als leidijken, stuwen en waterleidingen, werd in roerige tijden de veengordel kunstmatig drassig en onbegaanbaar gehouden. Dergelijke ingrepen konden het boekweitgewas veel schade toebrengen, terwijl in een crisissituatie grote delen buiten het agrarisch gebruik werden gehouden.[511]
Het perspectief van een winstgevende turfwinning maakte in het begin van de vorige eeuw een snel einde aan de afromingseconomie van Lutten. Reeds vrij kort na de toestemming voor aanleg van de Dedemsvaart in 1809 wist Van Dedem de markegenoten te overtuigen tot een verdeling

506 - Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek, 1843, 336.
507 - Ibidem.
508 - OSA, 240.
509 - OSA, 265.
510 - OSA, 277.
511 - OSA, 836 en 833.

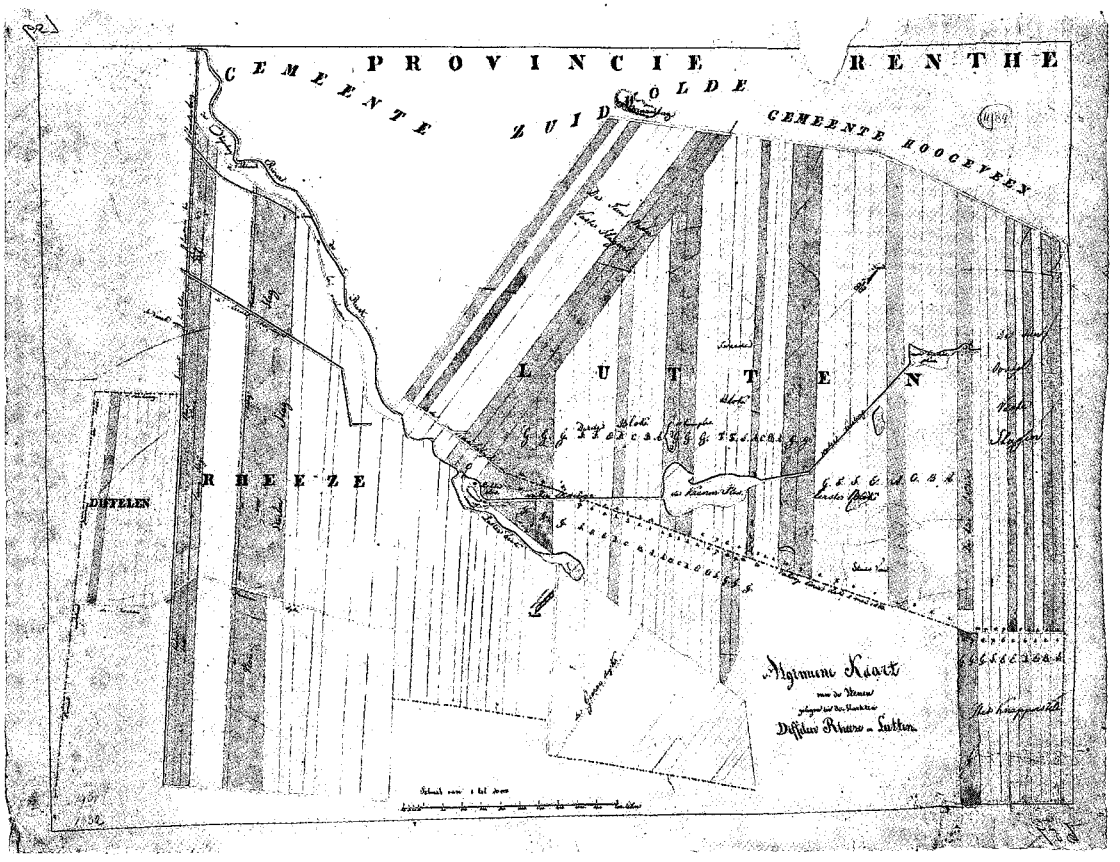

Kaart 107 **Boekweitakkers in het brongebied van de Reest** (Bron: Pertinente caart van het veen ect., 1733; RAO inv. nr. 1330)

van de marke in een rationeel blokkensysteem, dat het veenlandschap moest prepareren op de aanstaande vervening. Vanuit de Dedemsvaart werd een hoofdwijk gegraven, die de veenmarke een directe aansluiting verschafte op het geavanceerde verveningssysteem. Het sub-systeem van de Lutterhoofdwijk vormde de mal voor de veenkolonie Slagharen, waardoor het oude Lutten tussen twee veenkolonies in kwam te liggen.

2.18.2 Avereest

In tegenstelling tot het perifere Lutten, kan het grondgebied van de voormalige marke Avereest getypeerd worden als een typisch Reestlandschap. De kwaliteit van de verschillende gebruiksecotopen en hun rangschikking in het beekdallandschap zijn vergelijkbaar met de Drentse situatie. De verschillen zitten vooral in de spreiding en de omvang.

Alvorens we ons verdiepen in de landschappelijke geleding van Avereest, is het zinvol om even stil te staan bij de territoriale structuur van de bovenloopse Reest aan Overijsselse zijde. Het gebied tussen de marken van Lutten en Avereest werd opgedeeld in een vijftal marken, die zich vanaf de Vecht opstrekten in smalle dorpsgebieden tot aan de boorden van de Reest. Ten westen van de Lutter Es zien we op een 18e-eeuwse kopie van een manuscriptkaart uit 1617 achtereenvolgens de opstrekkende dorpsgebieden van Collendoorn, Heemse, Rheeze, Diffelen en Stegeren. Pas vanaf Den Oosterhuis (Oosterhuizen) begon het markegebied van Avereest. De opstrekken van Arriën, Ommen en Varsen grensden aan de zuidelijke markegrens van Avereest.

Het Reestgebied van de eerstgenoemde marken tussen Lutten en Avereest was tot de verveningen in de eerste helft van de vorige eeuw nagenoeg onbewoond. In dit bovenloopse veengebied ontbraken geschikte dekzandhoogten voor vestiging. De eerste dekzandopduiking van enige omvang was het complex van Den Oosterhuis. De landschappelijke opbouw is dus, afgezien van het zijdalcomplex van de Paardelanden, vergelijkbaar met de overzijde.

De abiotische conditie voor de bewoonbaarheid werd in Avereest gevormd door een forse noord/zuid gesitueerde dekzandrug, die direct aan het beekdal grensde. Aan de westzijde werd de rug begrensd door een smalle langgerekte laagte die

met veen was opgevuld. In tegenstelling tot de overzijde, tussen Rabbinge en de Pieperij, was hier sprake van een centrale bewoningsas waarop in 1520 vijf erven en de kerk waren gesitueerd.[512] De pastorieboerderij ('die Wedeme') en de kerk lagen centraal, terwijl de twee erven van Den Huizen ('ten Huysen') aan de zuidzijde lagen en de twee erven van Den Westerhuis ('ten Westerhuyss') aan het noordeinde. Daar tussenin lagen de bouwlanden die volgens de huidige bodemkartering uit dikke eerdgronden bestaan. De royale voorkomens van beekdalbegeleidende dekzandenopduikingen boden in Avereest dus meer ruimte voor vestiging dan aan Drentse zijde. Bovendien bood ook het bredere beekdal aan Overijsselse zijde ruimere mogelijkheden voor de aanleg van hooilanden en dus meer ruimte voor de uitbouw van gemengde bedrijven. Zonder te vervallen in een fysisch determinisme ligt het voor de hand, dat juist in Avereest deze 'fysieke ruimte' werd benut voor de vestiging van een kerk en weme, waarop ook de Zuidwolder Reestbewoners zich oriënteerden.

In 1520 werden de pachtwaarden van de bedrijven in Avereest veel hoger getaxeerd dan in Lutten.[513] Zeer waarschijnlijk speelde de ruime beschikbaarheid van beekdalgronden in de eerstgenoemde marke een doorslaggevende rol. Dat deze verschillen in ecologische setting nog lang hebben doorgewerkt in de bedrijfsstijl blijkt ook uit de verschillen in samenstelling van de veestapels in 1800.[514] Met name op de oorspronkelijke erven zijn de veestapels van Avereest van een veel forsere omvang. Bovendien was de veestapel hier

512 - Schattingsregister 1520, Rijksarchief Zwolle.
513 - Idem.
514 - SOA, 5664 en 5665, Rijksarchief Zwolle.

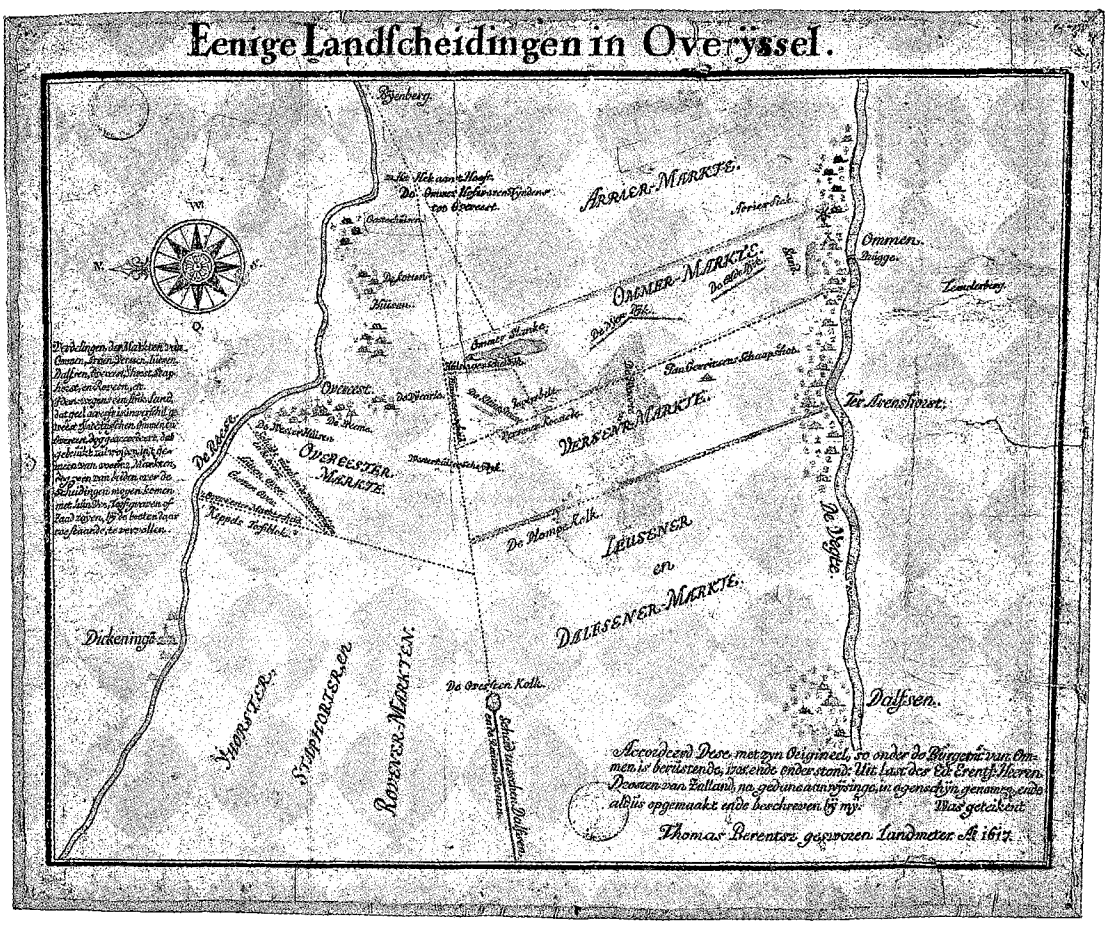

Kaart 108 **De marke van Avereest en aangrenzende marken**
(Bron: Kaart van enige landscheidingen in Overijssel, vervaardigd naar een copie uit 1617; RAO inv.nr. 1329)

veel sterker georiënteerd op de melkveehouderij, zoals blijkt uit de verhouding van 100 runderen op slechts 42 stuks jongvee.
De bemestingssituatie moet dientengevolge vrij gunstig zijn geweest. Naast een uitgebreide rundveestapel beschikte men in 1602 reeds over een schaapskudde van 654 schapen.[515] Omgerekend komt dit neer op een gemiddelde van 50 à 60 schapen per erf. Daarnaast kon men beschikken over nabijgelegen plaglocaties aan de randen van de dekzandopduikingen. Net als in Rabbinge, leidde dit aan de zuidzijde van de centrale rug tot een aanzienlijk stuifzandcomplex. De zwarte enkeerdgrond op de centrale rug is hier lemiger dan in het overburige Rabbinge.[516] In het geïsoleerde Groot en Klein Oever was de situatie minder gunstig voor de uitbouw van een potstalsysteem. Hier ontbraken de hooggelegen locaties voor zandplaggen. De esdekvorming kwam hier niet verder dan een dunne laarpodzol (cHn 21). Uit pachtaantekeningen van het erf Westerhuis uit het midden van de 18e eeuw blijkt, dat de escomplexjes werden bebouwd met rogge en boekweit.[517]

2.18.3 IJhorst

In IJhorst vertoonde de ecologische setting, in de directe context met het Reestdal, een grote gelijkenis met het overburige De Wijk. Lineaire dekzandstructuren worden ook hier afgewisseld met geïsoleerde dekzandopduikingen. In detail zijn er ook duidelijke verschillen. De hoge dekzandopduikingen met zwarte esdekken waren in IJhorst van een geringere omvang, terwijl de laarpodzolgronden met een licht esdek en een hogere grondwaterstand overheersten. In tegenstelling tot De Wijk zien we hier geen opeenvolging van buurtschappen en hun respectievelijke dorpsgebieden. Buiten de kerknederzetting zelf werd het kerspelgebied opgevuld met een losse rangschikking van geïsoleerde erven en hun aangrenzende 'eenmansesjes'.
Buiten de landschappelijke context van het Reestdal in het buitengebied van IJhorst is er sprake van een duidelijk afwijkend beeld. Een opvallende structuur ten zuiden van IJhorst is het geomorfologische landschap rond de Vledders en de Leyer hooilanden. Aan de westzijde van deze driehoekige laagte bevindt zich een smalle dekzandrug die destijds als een langgerekte 'haar' dwars door het veen aanliep op de Kievietshaar bij de Ommerschans. De laagte van de Fledder hooilanden is waarschijnlijk een uitblazingskom die later met veen werd opgevuld. Ten oosten van de laagte had zich een dekzandplateau gevormd, die in historische tijden door antropogene invloeden opnieuw was gaan stuiven. Zo ontstond het stuifduinenlandschap van 'De Witte Bergen' dat eind vorige eeuw werd bebost.
Een tweede afwijking met de Wijker dorpsgebieden is het ontbreken van de lemige beekeerdgronden, die de grondslag vormden van het mesotrofe broekveen. Alleen in de westelijke periferie van IJhorst kwamen deze broekveengronden onder Lankhorst voor. Het mandelige buitengebied van de IJhorster erven bestond dus in hoofdzaak uit een oligotroof veenlandschap. Toen de schattingen ten behoeve van het kadaster in 1825 werden vastgesteld, bestond nog 67% van de marke uit woeste heide- en veengronden.[518]
Wat betreft ecologische setting verschilde het kerspelgebied van IJhorst dus duidelijk van De Wijk, waar het mesotrofe broeklandschap ten tijde van het kadaster al grotendeels was ontgonnen. We zullen nu nagaan hoe dit essentiële onderscheid tussen IJhorst en De Wijk heeft doorgewerkt in de bedrijfsstijl. Voor IJhorst verkeren we in de gelukkige omstandigheid, dat we beschikken over een tweetal tamelijk gedetailleerde verpondingen uit het begin van de 17e eeuw. Het kerspel bestond toen uit 16 erven.[519] In het oudste register van 1602 werden voor de gebruikslanden totalen genoteerd van 187 mud 'geseij', 158 koeweiden en 144 dagmat hooiland. Uit enkele kanttekeningen kan worden opgemaakt, dat het ingezaaide koren toen nog in hoofdzaak uit rogge bestond. Met uitzondering van de koeweiden, waarvoor in 1602 een andere

515 - RAO, 2604.
516 - Bodemkaart Zwolle 21 Oost 1996, en Coevorden 22 West 1989.
517 - Familiearchief Steenbergen, 140.
518 - Archief kadaster, inv. 259, 103 kanton Hasselt. Rijksarchief Overijssel.
519 - RAO, Verponding 1602, IJhorst/Vollenhove.

maat werd gebruikt, stemden de opgaven van 1612 bij benadering overeen met de eerste registratie.[520]
In tegenstelling tot De Wijk, was men in IJhorst reeds in het begin van de 17e eeuw georiënteerd op de schapenhouderij.[521]
In het register van 1602 staan 1102 schapen genoteerd. Omgerekend naar het gemiddelde per bedrijf is het belang van deze bedrijfstak vergelijkbaar met Avereest. Het potstalsysteem was dus ook in IJhorst al vroeg gebaseerd op de 'afroming' van de oligotrofe veenheide. De forse stuifzandcomplexen rond de Vledders en de Leijerhooilanden maken bovendien duidelijk dat de hoge dekzanden rond deze laagte intensief werden benut voor de winning van zandplaggen.
Daarnaast droeg ook de rundveehouderij haar steentje bij aan een stevige positie van de mestwinning. Hoewel het kerspel minder gunstig met beekdalgronden was bedeeld dan De Wijk, was de beschikbaarheid van wei- en hooilanden voldoende voor een solide basis van een uitgebreide rundveestapel. Bij de eerder genoemde schatting van 1825 werden de 'natuurlijke' Reestlanden nog alom geprezen om hun veelvuldige hooiopbrengsten van een vrij goede kwaliteit.[522]
Toch moesten de bedrijfsveestapels op de oorspronkelijke bedrijven het afleggen tegen de uitzonderlijke omvangen van de Wijker bedrijven, hoewel men ook in IJhorst rond 1800 reeds was gericht op de melkveehouderij, zoals blijkt uit de verhouding volwassen runderen/jongvee.[523]
Het verhaal van IJhorst beperkt zich niet tot de erven langs de Reest. Een klein deel van het westelijke markegebied bestaat uit lemige beekeerdgronden, die net als in De Wijk de grondslag vormden voor een mesotroof broekveenlandschap. In de eerder genoemde verpondingsregisters uit het begin van de 17e eeuw werd een tweedeling gemaakt tussen de feitelijke Reesterven, beginnend met Den Hogen Camp in het oosten en eindigend met Lanckhorst in het uiterste westen, en de landen onder Aver Lanckhorst die voor het gemak tot Staphorst werden gerekend. Deze laatste sloten aan bij de opstrekkende erven van Staphorst, maar lagen officieel van de marke van IJhorst in de latere buurtschappen Over Lankhorst en De Leijen. De opstrekkende landen werden gebruikt door pachters eigenaren van de erven langs de Reest, van enige bewoning was in 1602 nog geen sprake. De landerijen lagen in zogenaamde ackeren, een breedtemaat die voor opstrekkende landen destijds gebruikelijk was en ongeveer 7 m bedroeg. De totale opstrekbreedte van Aver Lanckhorst bedroeg ruim 300 m en was verdeeld onder zes eigenaren.
De ecologische setting van de landen in Aver Lanckhorst was van een geheel andere orde dan de omstandigheden rond de Reesterven. Dat wordt direct duidelijk uit de toelichting in het verpondingsregister van 1602 waarbij werd aangetekend dat "..door die slechtigheijten der selvigen landen twee voor eene [worden] gerekent..", terwijl een deel "..nog slechter sustinieren toe sijn..". Deze negatieve kwalificatie werd vertaald in een veel lagere heffing dan voor de landerijen langs de Reest. In de opstrekken lagen bouwlanden en groenlanden. De eerste hadden een bescheiden oppervlak van enkele mudden, terwijl de tweede categorie werd onderverdeeld in hooi- en weideland. Het niet ontgonnen deel in de opstrekken werd aangeduid met 'horstvelt'. Het gebruiksmozaïek van deze gronden vertoonde dus een grote overeenkomst met de situatie in de Wijker broeklanden, waar verspreide haverlanden werden afgewisseld met 'laagwaardige' hooi- en weidekampen. Er blijft dan ook geen andere conclusie over dan dat we hier te maken hebben met een haverlandencultuur, die inspeelde op de mesotrofe omstandigheden in deze uithoek van IJhorst, maar die perfect aansloot bij de ontginningsstructuren van Staphorst.
In eerste aanleg was het kampenlandschap van Over Lankhorst en De Leijen dus het resultaat van een haverlandencultuur die vanuit de IJhorster Reesterven werd geïnitieerd. In de loop van de 19e eeuw groeide dit kampenlandschap uit tot een buurtschap van verspreide keuterijen.

520 - OSA, 661. In 1602 is sprake van 'koeweide', tien jaar later spreekt men van 'scharweide'; waarschijnlijk staat een koeweide gelijk met anderhalve scharweide.
521 - SOA, 2604.
522 - Kadaster 1825, inv. 25g, 103 kanton Hasselt, Rijksarchief Overijssel.
523 - RAO, 5664 en 5665.

Kaart 109 **Over Lankhorst en De Leijen rond 1900** (Uitsnede van de chromo-topografische kaart van 1908)

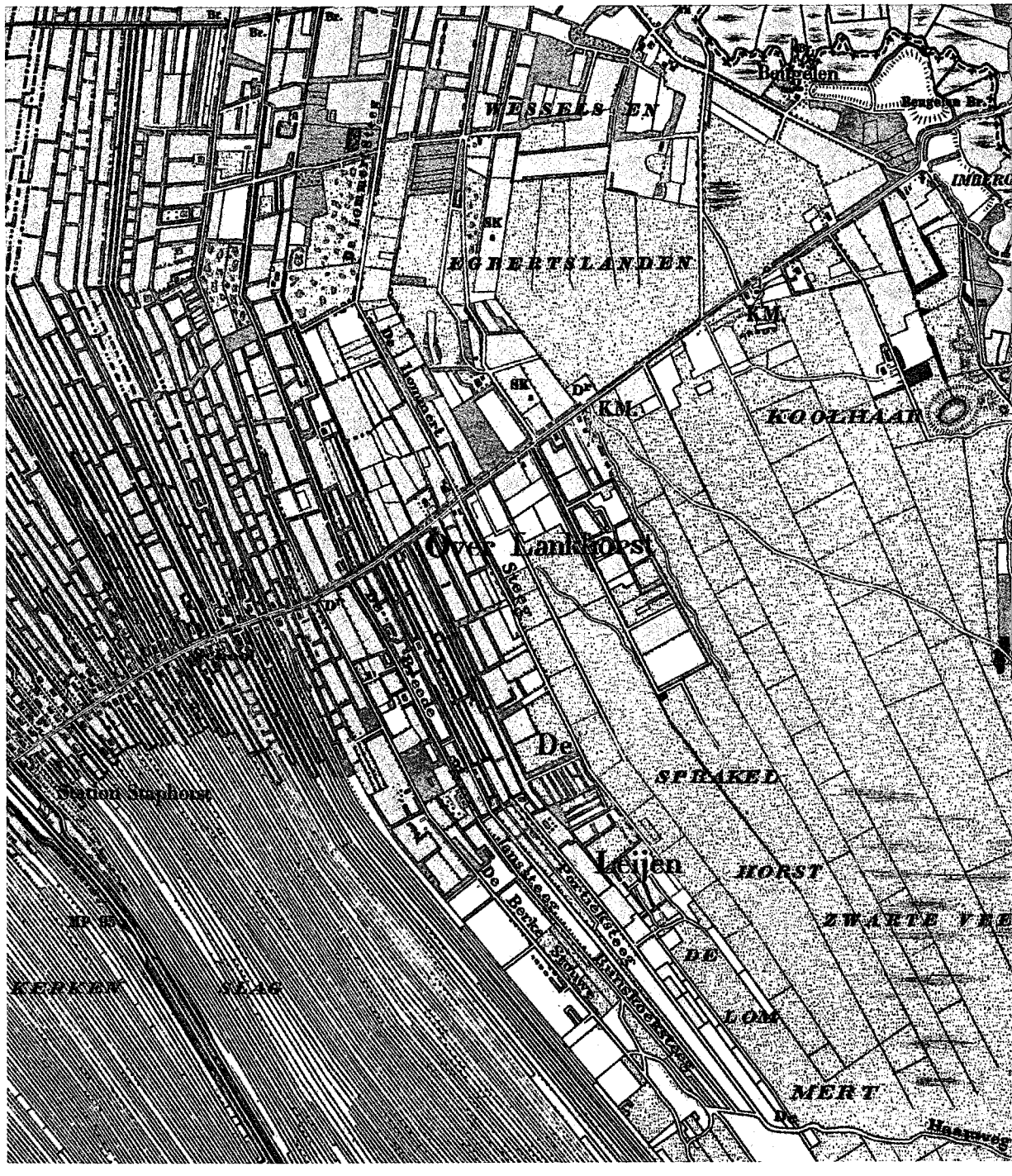

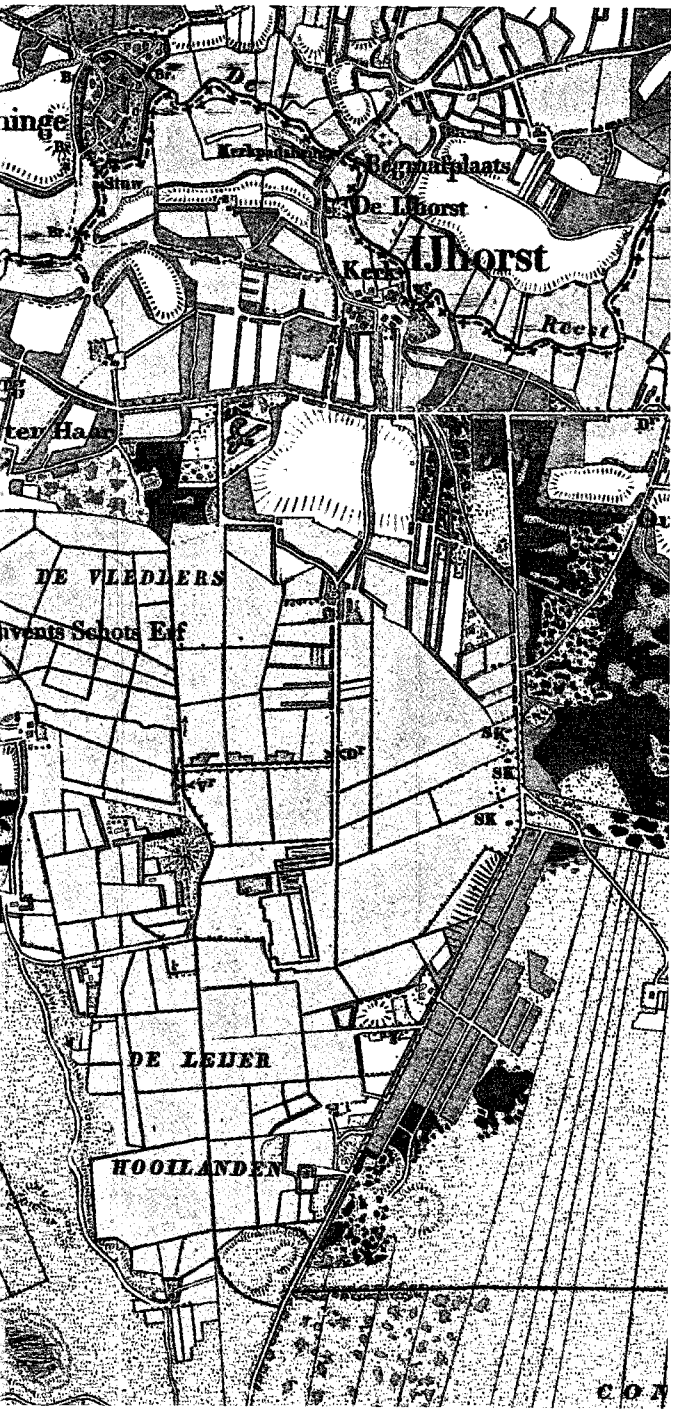

524 - Archief kadaster, inv. 25g, 103, kanton Hasselt.

Op de eerste topografische kaarten uit de vorige eeuw presenteerde het IJhorster Reestlandschap zich als een lommerrijk kampenlandschap met veel verspreid liggende hakhoutpercelen. Toch is de houtteelt in IJhorst van veel recentere datum dan in het overburige De Wijk. Bij de schattingen van 1825 is nog slechts $^{1}/_{82}$ deel van de marke beplant met eiken en het kampenlandschap van Over Lankhorst met elzen.[524] Daarnaast leverden de erf- en perceelsscheidingen in de vorm van beukenhagen enig hakhout. De inkomsten uit deze bedrijfstak zijn, aldus de rapporteurs, minimaal omdat het onderhoud van de aanplant vaak te wensen overliet. Van een traditionele houtcultuur zoals in De Wijk was geen sprake. Pas in de loop van de 19e eeuw ontwikkelde zich ook in IJhorst een houtcultuur, die zich beperkte tot op en rond de bouwkampen langs de Reest en het stuifzandcomplex van de latere Witte Bergen.
Het ontbreken van een geschikte transportader, waarover De Wijk wel kon beschikken, was waarschijnlijk de oorzaak van de late introductie. Hoewel de Reest in het verleden incidenteel voor het transport van hakhout werd gebruikt, vormden het onregelmatige debiet en de talrijke stuwen geen alternatief voor een efficiënte afvoer. Pas toen de wegverbindingen met de Hoogeveensche Vaart werden verbeterd kreeg de houtteelt ook hier een economische betekenis voor het boerenbedrijf.

2.18.4 Conclusie

Aan Overijsselse zijde van de Reest konden reeds bij een vrij oppervlakkige verkenning met beperkt bronnenmateriaal lokale verschillen in de bedrijfsstijl worden aangetoond. Deze verschillen bleken wederom te correleren met de verschillen in ecologische setting van de onderscheiden dorpsgebieden. De meest bepalende variabelen waren ook hier de ligging ten opzichte van het Reestsysteem (bovenloopse of benedenloopse situatie), de landschappelijke kwaliteit van het buitengebied en de omvang en de structuur van de beekdalbegeleidende dekzand-

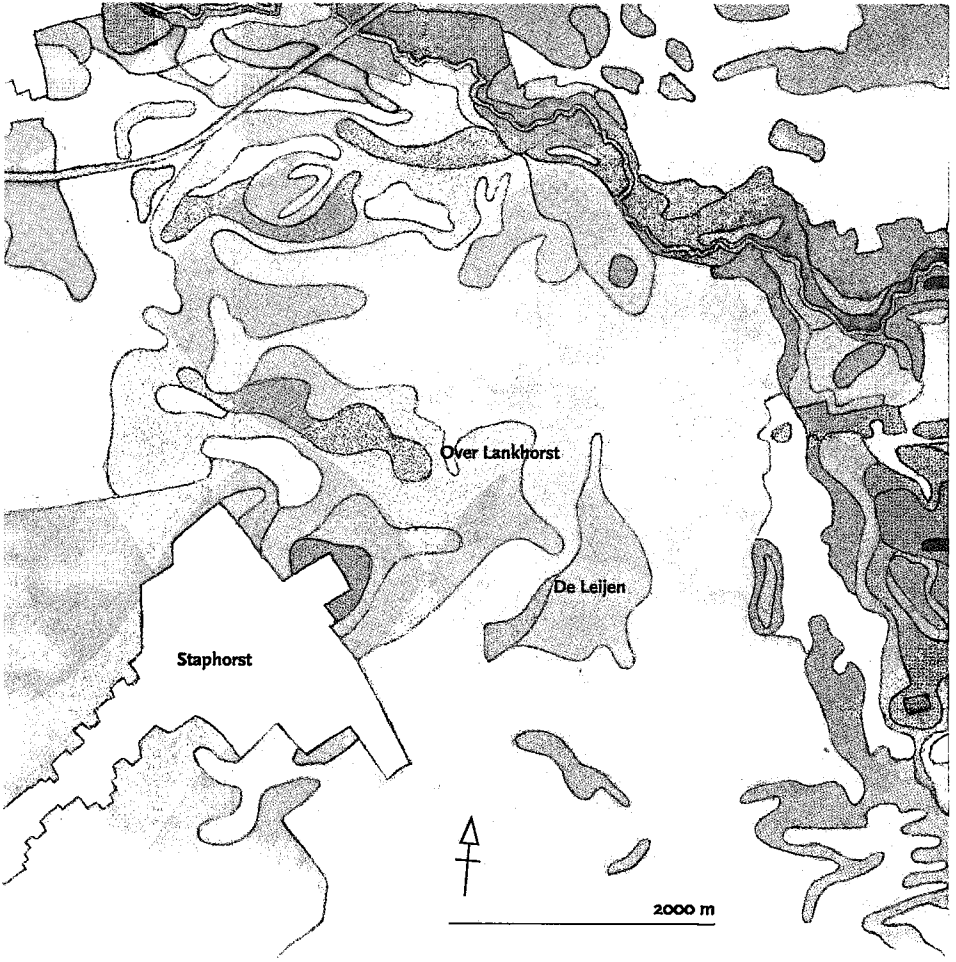

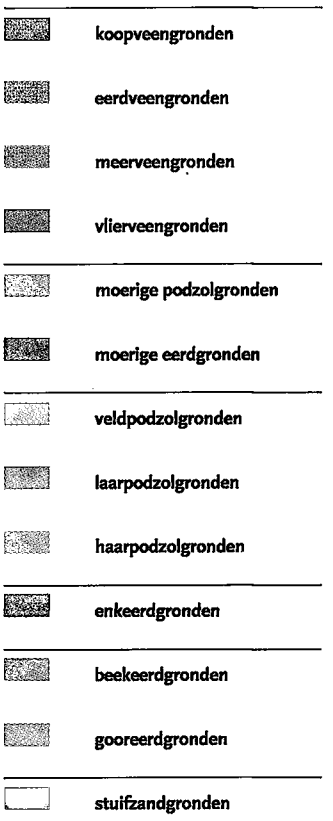

Kaart 110 **De bodemecologische positie van De Leijen en Over Lankhorst** (Naar de bodemkaart van 1 : 50.000, 21 Oost-Zwolle)

opduikingen. Ook wanneer een bepaald landschapsecotoop niet direct aansloot bij de landschappelijke context van het Reestdal, werden toch potenties benut met specifieke, regionaal herkenbare exploitatievormen. Twee mooie voorbeelden zijn de exploitatie van de Vledders en de Leijer hooilanden waarbij werd ingespeeld op de kwaliteit van regionale kwel en de toepassing van een haverlandencultuur op de broekveengronden in Over Lankhorst.

Poortman's beelden

Een selectie
uit het
Poortman-Nefkens
archief

cvoenrtainnduerïrtienigt

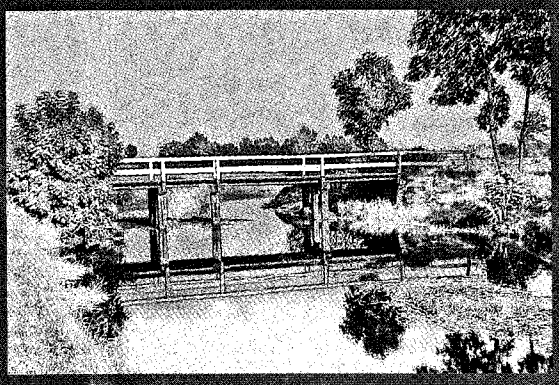

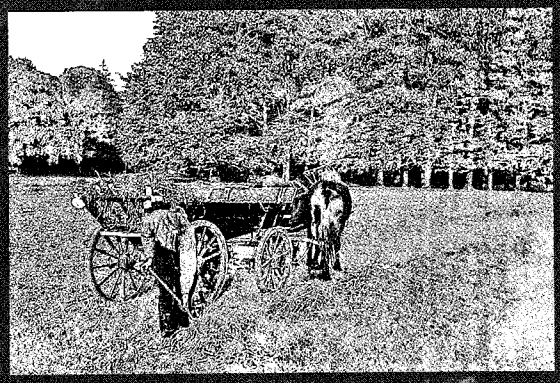

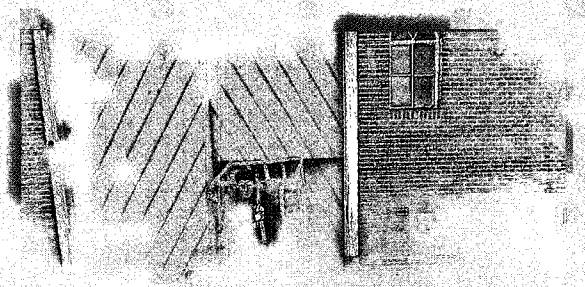

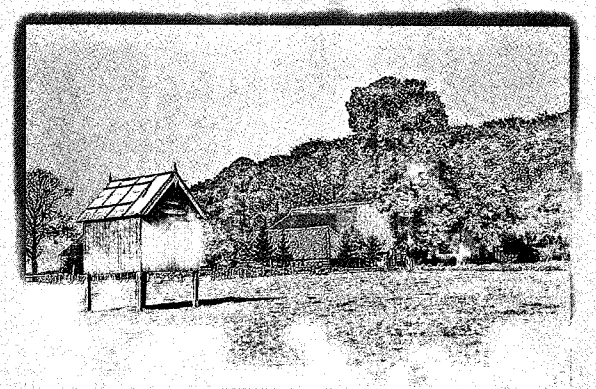

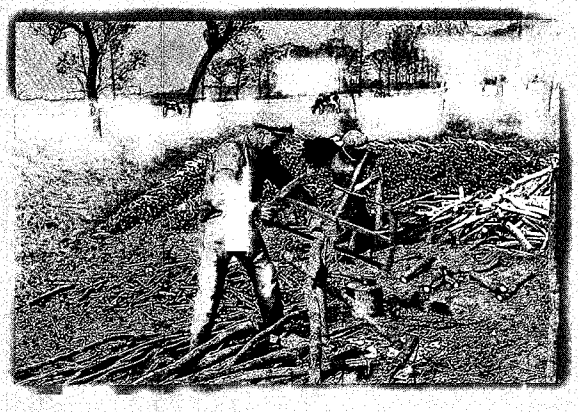

Besluit

1 - Elerie, 1993.

2 - Butlin en Roberts, 1994.

Schaalniveaus

Historische landschapsecologie kan op verschillende schaalniveaus beoefend worden. In deze studie vormt deel I een proeve op de schaal van een dorpsgebied of marke, terwijl deel II een voorbeeld is van een casestudy in de regionale context van een beekdalsysteem.

In de huidige praktijk van het natuurbeheer kan behoefte bestaan aan onderzoek op een nog lager schaalniveau. Zo werd in 1993 een landschapsecologisch onderzoek gedaan in het voormalig veldcomplex De Strubben/Kniphorstbos op de Hondsrug tussen Anloo en Schipborg.[1] We zijn dan beland op het niveau van een afzonderlijke gebruiksecotoop, in dit geval een interlokaal veldcomplex tussen de marken Annen, Anloo, Schipborg en Zuidlaren. Door de interdisciplinaire aanpak met archeologisch en bodemecologisch onderzoek konden hier goede resultaten worden geboekt. Toch zijn de mogelijkheden voor historisch-ecologisch onderzoek op een dergelijk schaalniveau vaak beperkt, omdat men afhankelijk is van de beschikbaarheid van incidentele bronnen van dergelijke historische deellandschappen.

In principe kunnen de beste resultaten worden bereikt wanneer het onderzoeksgebied samenvalt met de productieruimte van een agrarische gemeenschap en een bestuurlijk/administratieve eenheid. Voor zo'n situatie werd gekozen in deel I, waar het dorpsgebied van de randveenontginning Koekange samenviel met het kerspel. Bij een dergelijke case-study kan men beschikken over een reeks van seriële bronnen die het empirisch raamwerk vormen. Toch vormen ook in dergelijke ideale omstandigheden de zogenaamde incidentele bronnen de krenten in de pap. Deze zijn plaatsgebonden en uniek en vormen een verbindende schakel in de periodes tussen de systematische reeksen en inventarisaties van de grondschattingen. Daarnaast kan een incidentele bron de doorslag geven in de verklaring van een bepaald verschijnsel en kan dus in die zin van bovenlokale betekenis zijn.

Een mooi voorbeeld vormt de collectie Ten Wolde uit De Wijk, die een nieuw licht werpt op de praktijk van de haverlandencultuur. Een juiste interpretatie van de gegevens van deze incidentele bron was alleen mogelijk in combinatie met de seriële gegevens van de grondschatting. De uitkomst is echter ook van belang voor de interpretatie van de haverlandencultuur in de opstrekken van Koekange. In die zin kan onderzoek in een beperkte landschappelijke ruimte bijdragen aan onze kennis van landschapsecologische relaties en de historische bedrijfsvormen in een groter regionaal verband.

De interdisciplinaire meerwaarde.

Wie kennis wil verzamelen over het functioneren van lokale agrarische ecosystemen is gehouden tot het zorgvuldig uitpluizen en interpreteren van veelsoortige bronnen op het niveau van de kleinste bestuurlijke eenheden van kerspels en marken, in combinatie met privé-archieven. Deze werkwijze leidt onvermijdelijk tot een zekere willekeur, omdat we bij het verzamelen stuiten op het principe van incidentele beschikbaarheid en op het momentele en discontinue karakter van veel bronnen. Bovendien hebben we geconstateerd dat ook de veelvuldig geraadpleegde grondschattingen, met betrekking tot het voorbereidende inventarisatiewerk, op lokaal niveau qua informatiewaarde nogal kunnen verschillen. De afhankelijkheid van dit "lokale toeval" kan worden verkleind door bij de dataverzameling ook een beroep te doen op het "lokale landschapsarchief", dat in hoofdzaak in de bodem ligt verborgen. Ontsluiting en interpretatie van dit 'natuurlijke' archief vereist een interdisciplinaire onderzoeksopzet met specialisaties van de bodemkunde en de biologie.[2] Door haar ruimtelijke en historische invalshoek kan de historische geografie een

integrerende taak vervullen in het historisch-ecologisch, onderzoek waarbij subdisciplines als paleo-ecologie en bodemecologie de gewenste verbreding en diepgang kunnen geven.[3] In deze studie zou zo'n interdisciplinaire aanpak waarschijnlijk een niet te onderschatten meerwaarde hebben opgeleverd.[4]

Intensivering

In de door ons bestudeerde periode van 1600-1850 was sprake van een voortdurend veranderende relatie van het boerenbedrijf met zijn landschappelijke productiemilieu. Een stuwende kracht achter deze veranderingen was het proces van intensivering, waarbij arbeid werd ingezet om de opbrengsten van het gewas te verhogen. Dit proces werd door Bieleman vanuit een landbouwkundige invalshoek en op de schaal van Drenthe uitvoerig beschreven.[5]

In deze studie werd gekozen voor het lokale niveau, met vooral aandacht voor de ecologische dimensie. Uit deze landschapsecologische benadering kwam naar voren dat de uitwerking van intensivering op verschillende wijze werd gerealiseerd. Enerzijds werd deze bepaald door de ecologische setting van het productiemilieu, anderzijds door de geografische positie van het dorpsgebied.

Koekange is een mooi voorbeeld van een bedrijfsstijl, die uiteindelijk vastliep op de gestage achteruitgang van het lokale productiemilieu. Het wegvallen van een dynamisch beekdalsysteem alsmede bodemdegeneratie door vertering van het veenpakket, waren de belangrijkste oorzaken van deze stagnatie. Met de kolonisatie van de Lage Linthorst in het begin van de 16e eeuw was de randveenontginning 'vol' en was geen dorpsruimte meer voorhanden voor intensivering. Alternatieven voor intensivering en specialisatie moesten gezocht worden in een oriëntatie naar buiten, in de vorm van mestaanvoer of door exploitatie van extra-territoriale hooilanden.

Anders waren de omstandigheden in de bovenloopse Reest onder Zuidwolde. Hier was nog volop ruimte voor een intensievere exploitatie van de verschillende veenecotopen. Ontwatering en het afpalen van de mandelige broeklanden, evenals het opvoeren van de schapenbeweiding van de uitgestrekte veenheide, boden ruimte voor intensivering en specialisatie.

Weer anders voltrok zich de intensivering in De Wijk. Hier was men gezegend met een benedenloopse beekligging waardoor men zich reeds vroeg kon specialiseren op de melkveehouderij. De 'ecologische niche' zat hier in de ontginning van de broeklanden, met de haverlandencultuur als belangrijkste trekker. Maar evenals in Koekange konden deze expansiemogelijkheden slechts benut worden door de aanvoer van stadscompost via de Hoogeveensche Vaart. Dit laatste onderstreept nog eens het belang van een gunstige verkeersgeografische positie ten opzichte van het toenmalige waterwegennetwerk. De Wijk lag in dat opzicht, mede dankzij de aanleg van een wijkenstelsel, gunstiger dan Koekange dat pas in het midden van de 19e eeuw optimaal kon profiteren van het infrastructurele netwerk, dat toegang gaf tot de IJsselsteden en de Zuiderzee. Essentieel in dit verband is de 18e eeuwse expansie van de hakhoutcultuur. Deze lucratieve bestaansverbreding sloot in De Wijk goed aan bij de exploitatie van landgoederen en vormde in Koekange een alternatief voor de stagnerende haverlandencultuur.

Uit dit alles kan worden opgemaakt dat intensivering niet alleen draaide om een verhoging van het graanbeschot. Er tekende zich daarnaast een bestaansverbreding af, die zich richtte op een intensiever en multi-functioneler gebruik van het ecotopencomplex. De inzet van meer arbeid vormde de spil van dit intensiveringsproces. Daarbij zorgden de boekweitbrandcultuur, de turfwinning en de hakhoutcultuur voor een betere spreiding van activiteiten door het hele jaar.

3 - I.S. Zonneveld., RMNO nr. 90, 1993.

4 - Bij een vluchtige veldverkenning onder leiding van de bodemkundige en historisch geograaf Theo Spek in het voorjaar van 1989 in het onderzoeksgebied van Koekange, kwamen we al snel tot de conclusie dat een aanvullend en gespecialiseerd bodemkundig veldonderzoek, in verband met het zeer globale karakter van de reguliere bodemkundige inventarisaties, zeer gewenst zou zijn.

5 - Bieleman, 1987, 670 en 671.

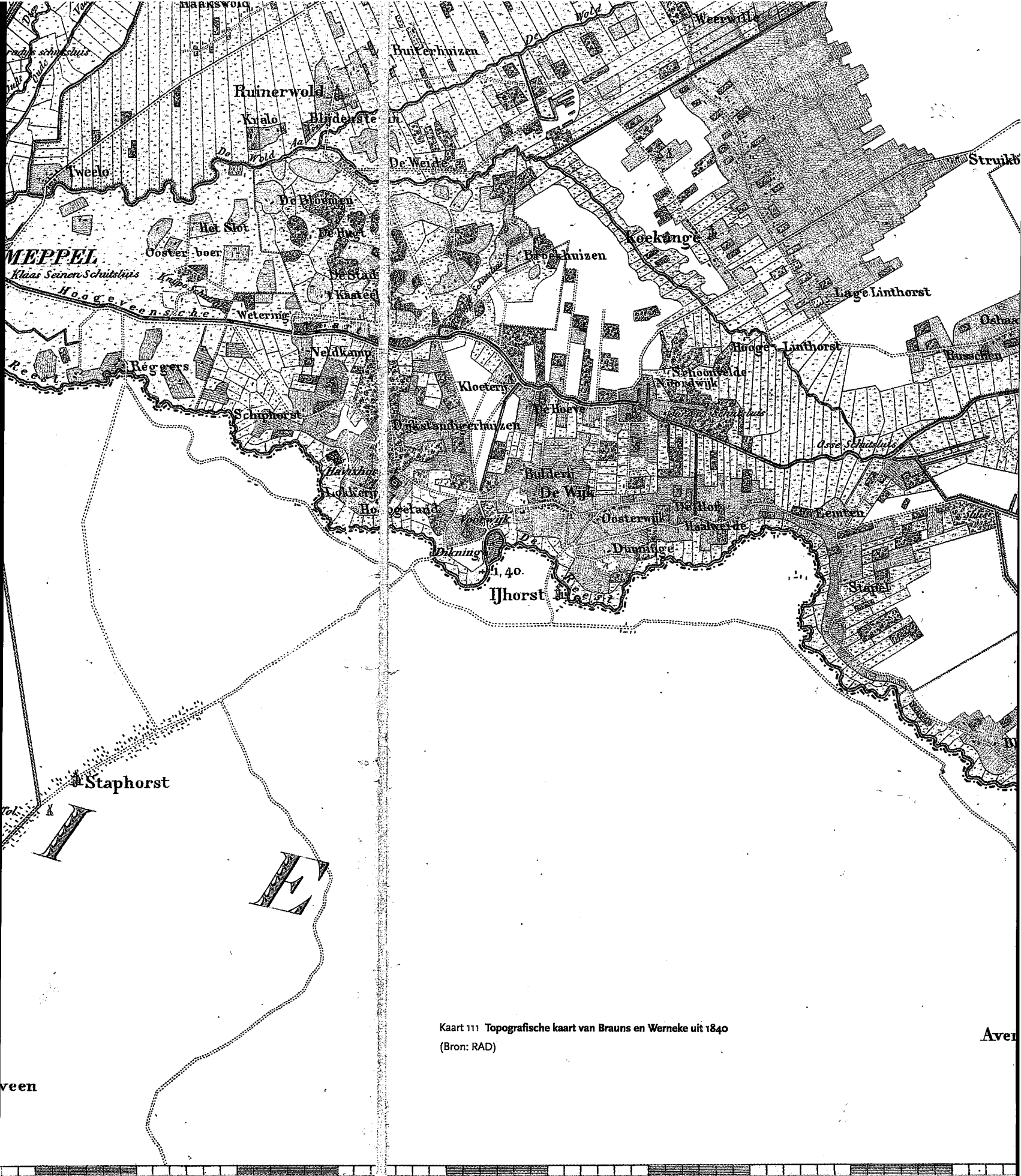

Kaart 111 **Topografische kaart van Brauns en Werneke uit 1840**
(Bron: RAD)

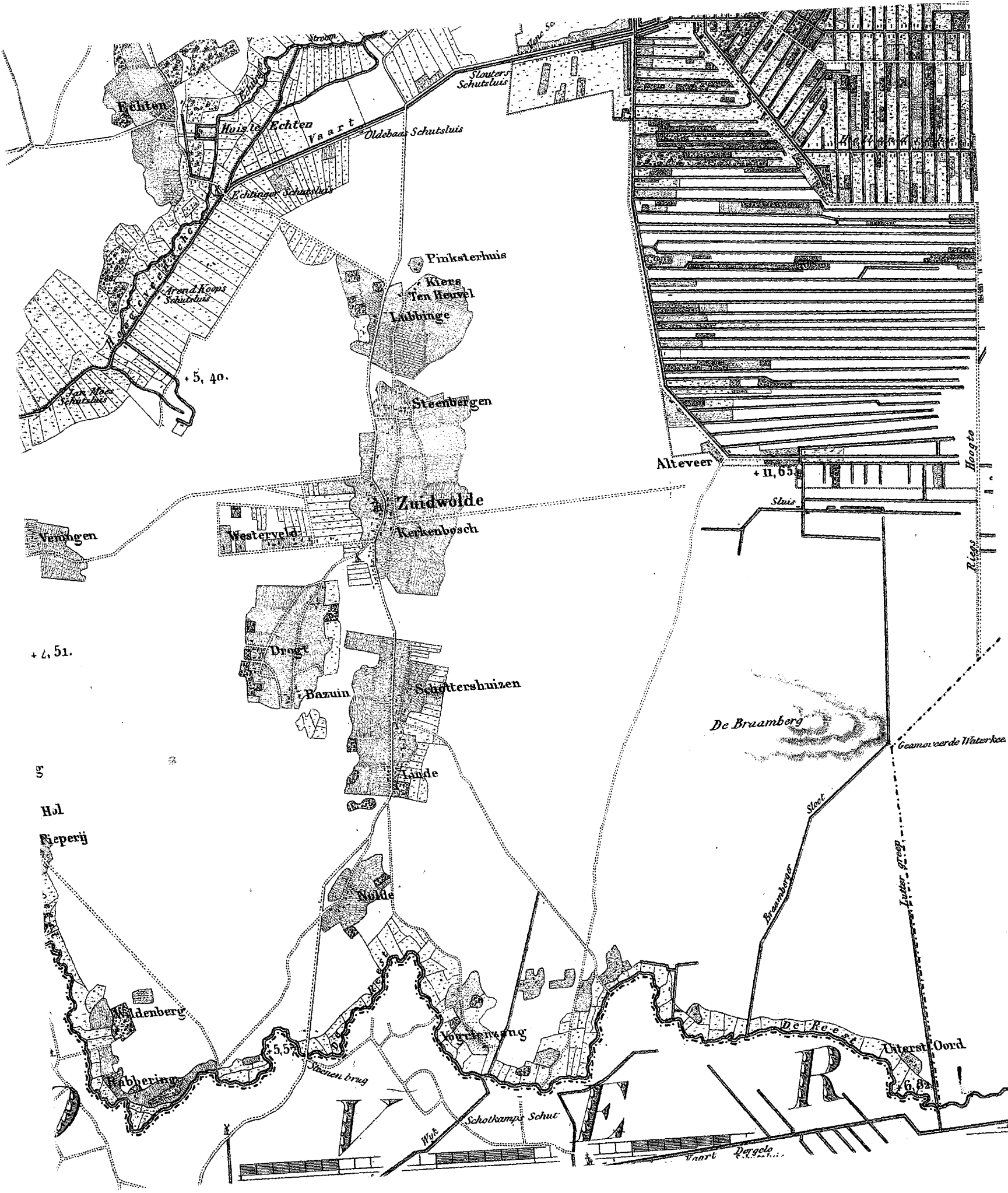

Stroom
Echten
Huis te Echten
Vaart
Oldebaas Schutsluis
Slouters Schutsluis
Echtinger Schutsluis
Arend Koops Schutsluis
Jan Moes Schutsluis
+ 5, 40.
Pinksterhuis
Kiers
Ten Heuvel
Lubbinge
Steenbergen
Zuidwolde
Kerkenbosch
Westerveld
Veningen
Drogt
Bazuin
Schottershuizen
Linde
+ 4, 51.
Hol
Pieperij
Nolde
Wildenberg
Rabbering
+ 5, 57
Steenen brug
Vogelenzang
Schotkamps Schut
Wyk
Alteveer
+ 11, 65
Sluis
Hoogte
Riegs
De Braamberg
Geamoveerde Waterkee
Sloot
Braamberger
Lutter greep
De Reest
Uiterst Oord
+ 6, 82
Vaart
Dergelo

Nader onderzoek zal moeten aantonen of ook elders in Drenthe de oriëntatie op 'buitenlandse' hooilanden een rol heeft gespeeld bij de intensivering. Het gaat dan vooral om benedenloopse beeksystemen, waarbij de brede beekdalen fungeerden als voorraadschuur van hooi. Voor het Koekanger bedrijf was de exploitatie van benedenloopse hooilanden langs de Reest en het Meppelerdiep in ieder geval een uitkomst voor het knellende korset van het lokale ecosysteem. Een ruimere stalvoedering werkte niet alleen in het voordeel van het potstalsysteem, maar had op termijn een gunstige uitwerking op de vruchtbaarheid van de nabije groenlanden door een hogere inscharing.[6] In De Wijk heeft in de 19e eeuw vooral het opbloeiende kleinbedrijf van de benedenloopse hooioevers geprofiteerd.

Het antropogene ecosysteem

De milieuproblematiek vraagt om nieuwe inzichten in onze verhouding met natuurlijke en ecologische systemen.[7] In dit nieuwe aandachtsveld geniet milieugeschiedenis de laatste jaren een groeiende populariteit.[8] Bij een publiek onderwerp als ecologie is het gevaar echter niet denkbeeldig dat de onderzoeker of publicist verzeild raakt in teleologisch vaarwater waarbij milieugeschiedenis gebruikt wordt als morele standaard voor politieke actie.[9] Er verschijnen de laatste tijd een keur aan macro-geschiedenissen over massale milieuvernietiging en soortuitroeiing, waarin de tegenstellingen tussen cultuur en natuur op een selectieve wijze worden uitvergroot. Zij geven de huidige discussies over de inhoud van een toekomstig natuurbeheer vaak een bedenkelijke morele lading en werken een ecologisme in de hand voor een strikte scheiding tussen cultuur en natuur. Vele duizenden jaren geschiedenis van plaatsgebonden ecosystemen met een complexe verstrengeling en interactie tussen cultuur en natuur, worden met een arrogant gebaar terzijde geschoven om plaats te maken voor natuurlijke ecosystemen met veelbelovende streefbeelden. Onze verstedelijkte samenleving is kennelijk een uitstekende voedingsbodem voor 'bovennatuurlijke' natuur.

Inrichters en beheerders van de zogenaamde EHS-gebieden zijn gebaat bij een gedegen kennis van de actuele werking en de bestaande potenties van het lokale ecosysteem. Historische ecologie kan duidelijkheid verschaffen over de oorspronkelijke samenhangen en de ontwikkeling van het lokale systeem. In zekere zin kunnen pre-moderne agrarische culturen worden beschouwd als een vormgevende kracht van de fysisch-ecologische ruimte. In deze studie hebben we willen aantonen hoe belangrijk en complex deze invloed is geweest op bodem, reliëf en hydrologie.

In deze historisch-ecologische landschapsstudie werd het landschap bestudeerd vanuit de noösfeer van een agrarisch bestaanscomplex, die het landschap interpreteerde als een productieruimte. In dergelijke antropogene ecosystemen was de mens uit op een doelbewuste ordening en inrichting ten dienste van een agrarische bedrijfsstijl. Bodem en landschap werden in de eerste plaats beschouwd als 'grondstof' en productiemiddel. 'Natuur' was een bijproduct en werd door de pragmatische landman gewogen op de 'oogstbaarheid'. Zo werden afgelegen en wilde broeklanden benut voor de vogelarij, terwijl de opbrengsten werden verhandeld in de nabijgelegen IJsselsteden.[10]

Over de rol van de landbouwer in het ecologische systeem van pre-industriële cultuurlandschappen bestaan nog veel misvattingen. Veel van die beelden werden ingekleurd door de laat-romantiek waarbij de rol van de historische landman werd gekoesterd als een ideale harmonie tussen cultuur en natuur.[11]

In de vakliteratuur wordt voor antropogene ecosystemen een onderscheid gemaakt in natuurlijke processen die tot stand komen door 'zelfordening', en het cultiveringsproces dat wordt beschouwd als een vorm van 'bewuste ordening'.[12] Vanuit de agrarische optiek waren de doelstellingen

6 - Bakker, 1989, 375.

7 - De Pater en Van der Wusten, 1991, 230.

8 - In ons land opereert sinds enige jaren met succes het informatiebulletin 'Net Werk', contactblad van de Stichting Net Werk voor geschiedenis van hygiëne en milieu.

9 - Williams, 1994. Een recente en boeiende beschrijving van onze 'ecologische zondeval' is van Ponting, 1991.

10 - Zie de beschrijving van Ten Wolde; deel II, 2.3.3.

11 - Twee klassieke voorbeelden van deze stroming zijn A. de Vries, z.j. en J. de Vries, 1943. Zie ook Williams 1994, 7.

12 - Schroevers e.a.,1982, 12.

echter beperkt. De gevolgen van de ingrepen en de exploitatievormen konden op lange termijn niet worden voorzien. In Koekange sloegen deze veranderingen in het lokale ecosysteem terug op de bedrijfsstijl, omdat het dorpsgebied hier weinig ruimte bood voor compensatie.

De fysische geleding van het pleistocene zandlandschap verschafte het historische landbouwbedrijf een pluriforme productiebasis. Dorpsgebieden moeten worden opgevat als geïntegreerde gebruikssystemen, met een grote dynamiek tussen de verschillende gebruiksecotopen. In deze studie werden we aldus geconfronteerd met een complex netwerk van ruimtelijke en ecologische relaties, die werden aangestuurd door de bedrijfsstijl. In de huidige praktijk van het natuurbeheer worden ecologische sturingsmodellen gehanteerd, die zijn afgeleid van historische bedrijfsvormen. Zo is het verschralingsbeheer gebaseerd op het inmiddels klassieke bron/put-model. Vanuit de kostenbeheersing mag deze methodiek vooralsnog het enige alternatief vormen, de eenvoud van het model heeft weinig van doen met de veel complexere situaties in het verleden.

In de eerste plaats kon worden aangetoond dat de meeste ecotopen multi-functionele gebruiksvormen hebben gekend. Dat gold niet alleen voor de ongecultiveerde gebruiksgronden, maar ook voor de hooi- en weilanden en de bouwlanden. Voor- en nabeweiding was eerder regel dan uitzondering, terwijl het afgrazen plaatsvond met verschillende veesoorten. Daarnaast was er veel uitwisseling door kuddebewegingen en verplaatsing van grondstoffen door af- en aanvoer van maaisel, plaggen, zand, leem en turf. Ook creëerde men door branden, overbeweiding, afplaggen en vervening onbedoelde voorwaarden voor 'natuurontwikkeling', terwijl de introductie van de hakhoutcultuur zorgde voor een verdere differentiatie van het biotopencomplex. Tenslotte moet ook nog rekening worden gehouden met overgangsvormen zoals de wisselbouw van de wijdverbreide haverlandencultuur, waarbij put- en bronsituaties elkaar opvolgden.

In de zogenaamde afromingsgebieden ('brongebieden') was eerder sprake van intensiteitszones, waarbij de afstand van een velddeel tot de nederzetting een belangrijke rol speelde. Vooral in het bovenloopse Reestgebied met zijn uitgestrekte veenheiden en zeer afgelegen broeklanden waren de verschillen in gebruiksintensiteit erg groot. Om dergelijke afgelegen velddelen intensiever te gebruiken plaatste men halverwege de nederzetting soms potstallen als dependance.[13] In de loop van de 18e eeuw verdwenen hier de geleidelijke overgangen tussen ecotopen door cultivering van de broeklanden. Het verdwijnen van deze natuurlijke gradiënten stond haaks op de eerder genoemde uitwisseling en dynamiek. De buitendijkse opstrekken van Koekange lieten een tegenovergestelde ontwikkeling zien, waarbij de haverlandencultuur op de deels 'ontveende' broeklanden overging in een pure afromingseconomie met schapenbeweiding en plaggenwinning.

Het historische landbouwbedrijf was dus 'onbedoeld' een sturende, maar ook een voorwaarde scheppende factor in het lokale ecosysteem. Veel thans beschermde diersoorten en rode lijst soorten dankten hun verbreiding aan het multi-functionele karakter van de bedrijfsstijl.[14]

In de door ons bestudeerde periode zagen we de geleidelijke inlijving van het 'natuurlijke' hoogveen als gebruiks- en productielandschap. Ontwatering, branden, tijdelijke inzaai van boekweit, beweiding en afplaggen veranderden het ontoegankelijke veenlandschap binnen enkele generaties in een uitgestrekte heidesteppe met zandverstuivingen en veenplassen. Ook de halfnatuurlijke broeklanden werden door ontginning geleidelijk ingekaderd in een door de bedrijfsstijl gedicteerd productielandschap.

In het veenrijke bodemlandschap van Zuidwest-Drenthe hadden de veelsoortige gebruiksvormen een bepalende invloed op de bodemvorming. De menselijke sturing leidde tot een omvangrijke ontbloting en podzolering van veenbodems, waardoor de abiotische dragers van het lokale eco-

13 - Schottershuizen dankte aan dergelijke schaapschotten haar ontstaan.

14 - Zo vormden de afgelegen potstallen aan de uiteinden van de opstrekken op de overgang naar het Koekangerveld ideale broedplaatsen voor adders en waren de verspreide boekweitveldjes een ideaal biotoop voor de korhoen. Zie ook Edelman, 1943, 69 en 70.

systeem onomkeerbaar veranderden. Deze omstandigheid noopt tot een zekere voorzichtigheid in het hanteren van historische referentiebeelden bij de keuzen voor natuurbeheer en natuurontwikkeling. Historisch-geografisch onderzoek naar agrarische ecosystemen geven inzicht in landschapsvormende en plaatsgebonden ecologische processen. Het gaat daarbij om voorwaardenscheppende processen en niet om samenhangende beelden van de natuurlijke habitat in historische situaties. Het is een illusie te denken dat historisch ecologische landschapsstudies een keur van referentiebeelden zou kunnen aanleveren voor toekomstige beheersmodellen. Ook in pre-industriële situaties was de verstrengeling tussen cultuur en natuur zo complex, dat uit studies als deze geen eenvoudig toepasbare modellen zijn af te leiden, die aansluiten op de nomenclatuur van het huidige natuurbeleid. Bovendien moeten we goed beseffen dat de door ons geschetste bedrijfsstijlen moesten opereren onder geheel andere bodemkundige en hydrologische condities. De actuele fysisch-ecologische ruimten van EHS-gebieden zijn fundamenteel en onomkeerbaar veranderd.

Streekeigen EHS

Dit brengt ons tot slot op de maatschappelijke relevantie van deze historisch-ecologische landschapsstudie. Naast een wetenschappelijke betekenis voor het vakgebied van de historische geografie en aanverwante disciplines, heeft deze studie een bijdrage willen leveren aan de toekomstige inrichting en het beheer van EHS-gebieden. Tegen die achtergrond is met name deel II bedoeld als een voorbeeldstudie.

In de pleistocene zandgebieden zijn vooral de beekdalen aangewezen als ontwikkelingsgebieden voor de uitbouw van een ecologische hoofdstructuur. Dergelijke keuzen zijn niet willekeurig. In ons huidig, ecologisch verarmd cultuurlandschap, vormen de beekdalen nog steeds essentiële verbindingslijnen en bieden ze naar verhouding de gunstigste uitgangssituaties voor herstel van gevarieerde natuurwaarden. Het is daarom belangrijk om bij de toekomstige herinrichting inzicht te hebben in de landschapsecologische samenhangen van dergelijke stroomgebieden, in relatie met het historische landbouwsysteem.

Met name voor de uitkomsten van het beheer op lange termijn is het van belang om de interactie tussen historische bedrijfsstijlen en het productiemilieu van een beekdalsysteem te kennen. Het verleden vormt immers onze enige kennisbron van ecologische processen op lange termijn. Zo kan historische landschapsecologie argumenten aandragen voor bepaalde beheersvormen en kan een historische systeembeschrijving behulpzaam zijn bij het opzetten van toekomstscenario's. We moeten daarbij wel beseffen, dat visies op een toekomstig natuurbeheer van kleinschalige en gefragmenteerde cultuurlandschappen als het Reestdal altijd moeten laveren tussen behoud en ontwikkeling. In de praktijk betekent dit, dat natuurontwikkeling alleen op beperkte schaal mogelijk is. Dit heeft niet alleen te maken met de zorg voor de instandhouding van een divers, historisch en betekenisvol cultuurlandschap, maar ook met het feit dat structuur en gesteldheid van oude cultuurlandschappen in combinatie met historische exploitatievormen een kansrijk raamwerk vormen voor een snel herstel van 'natuurhistorische' waarden.[15] In de aangrenzende veenontginningsgebieden van de Reest kan natuurontwikkeling uiteraard wel een fundamentele bijdrage leveren aan de opbouw van een kansrijke ecologische infrastructuur.

Tenslotte kan het historisch-geografische bronnenonderzoek een bijdrage leveren in de ontsluiting van het historische ruimtearchief van een Ecologische Hoofdstructuur en zo een bouwsteen vormen in de ontwikkeling van bijvoorbeeld een regionaal netwerk voor natuur- en cultuurtoerisme. Want wat is nu mooier dan een 'leesbaar' natuurlandschap in een streekeigen EHS.

Summary

Zusammenfassung

During the last five thousand years, the original natural landscapes in the Netherlands have gradually been influenced and changed by agrarian ecosystems. At the present time we are at a stage in which the remains of these old ecosystems have become scarce. In the peripheral regions too, urbanisation has become so dominant that the last remnants of these premodern and site-specific ecosystems are about to disappear. Knowledge about how historical ecosystems work is important not only in an academic sense but also for integrated nature conservation with a sense of responsibility for the preservation of a diverse historical cultural landscape. Insight into the symbiotic relationship of local societies with the productive environments of their landscapes, as well as knowledge about small-scale adaptation to the potential of local ecosystems, are important for the sustainable quality of our lives.

In the light of its genetic and spatial approach, historical geography is the appropriate discipline to provide insight into the development of site-specific, anthropogenic ecosystems. This historical geographical study aims to provide insight into the operation and development of agrarian ecosystems in different landscape environments. This process is described and charted for two regions in the Southwest of the present-day province of Drenthe for the period 1600-1850 on the basis of written sources and of the archive constituted by the landscape itself.

In order to gain insight into the functional interaction between farming and the area of

Während der letzten fünftausend Jahre fand unter dem Einfluss agrarischer Ökosysteme eine allmähliche Veränderung der ursprünglichen Naturlandschaften in den Niederlanden statt. Heute befinden wir uns in einer Phase, in der nur noch selten Reste der alten Ökosysteme zu finden sind. Auch in abgelegenen Gebieten dominiert unsere verstädterte Kultur inzwischen so stark, dass selbst die letzten Spuren dieser prämodernen lokalen Ökosysteme nahezu verloren gingen. Kenntnisse über das Funktionieren solcher historischer Ökosysteme sind jedoch nicht nur von wissenschaftlichem Interesse, sondern auch unentbehrlich für einen integrierten und verantwortungsbewussten Umgang mit der Natur, der sich der Erhaltung diverser historischer Kulturlandschaften verpflichtet fühlt. Verständnis für die 'symbiotischen' Beziehungen zwischen lokalen Gemeinschaften und deren landschaftlicher Produktionsumgebung sowie Kenntnisse über begrenzte Anpassungen an die Potenzen lokaler Ökosysteme sind für die dauerhafte Qualität unseres Daseins durchaus von Bedeutung.

Wegen ihres genetischen und räumlichen Ansatzes ist die historische Geographie genau die richtige Disziplin, um Einsichten in die Entwicklung ortsgebundener und antropogener Ökosysteme zu vermitteln. Die vorliegende historisch-geographische Untersuchung versucht, Einblicke in Funktionieren und Entwicklung agrarischer Ökosysteme in unterschiedlichen landschaftlichen Umgebungen zu verschaffen. Dieser Prozess wird an Hand zweier Teilgebiete im Südwesten der heutigen Provinz Drenthe für den Zeitraum von 1600 bis 1850 mittels schriftlicher Quellen und des 'Landschaftsarchivs' untersucht und beschrieben.

production, it is necessary to switch to the level of the village territory or *marke*, the smallest unit of administration and jurisdiction, which is also the administrative starting-point for research into the historical sources. A chorological and chronological approach has been adopted in order to gain insight at the local level into the interaction between a human group (culture) and its immediate surroundings (natural substratum).

Besides the focus on the village territory, this study is also marked by an emphasis on the agrarian form of life. This gave form and content to the interaction between culture and nature. The 'style of farming' forms an integratory core concept in this field of tension. The concept is understood in this study as a derivation from the more general concept of 'form of farming'. Style of farming derives its specific significance from the ecological setting of a village territory and should be considered as a translation of a form of farming at the local level. The link between style of farming and local ecosystem is a thread running through the present study.

This study comprises a collection of independent investigations of the cultivation of the edge of the peat moor in Koekange and the stream valley landscape of the Reest. Although there are hardly any differences in respect of the object and method of investigation, the two studies are not identical. In the case of Koekange, the choice of an object of study fell on a village territory that coincided with a parish. In this case the productive environment of the agrarian community thus

Zum Verständnis für den funktionellen Zusammenhang zwischen dem bäuerlichen Betrieb und dem Produktionsraum muss man sich auf das Niveau des Dorfgebietes oder der 'Mark' begeben. Diese kleinsten behördlich-rechtlichen Einheiten stellen zugleich auch den administrativen Ausgangspunkt für historische Quellenforschung dar. Der in dieser Studie gewählte chorologische und chronologische Ansatz ermöglicht Einblicke in die Wechselwirkung zwischen menschlicher Gemeinschaft (Kultur) und deren direkter Umgebung (natürliches Substrat).

Außer dem Dorfgebiet als Ausgangspunkt geht diese Untersuchung vor allem auf die bäuerliche Lebensweise ein, die die Wechselwirkung zwischen Kultur und Natur in Form und Inhalt bestimmte. In diesem Spannungsfeld stellt der 'Betriebsstil' einen integrierenden Kernbegriff dar. 'Betriebsstil' wird in dieser Studie als der vom allgemeineren Terminus 'Betriebsform' abgeleitete Begriff verstanden; seiner spezifischen Bedeutung liegt die ökologische *setting* eines Dorfgebietes zu Grunde. Betriebsstil wird als Umsetzung der 'Betriebsform' auf lokalem Niveau aufgefasst. Der Zusammenhang zwischen Betriebsstil und lokalem Ökosystem zieht sich als roter Faden durch diese Studie.

In dieser Arbeit werden die Teiluntersuchungen der Randmoorkultivierung Koekange und der Flussniederungslandschaft der Reest zusammengefügt. Obwohl Fragestellung und Methodik darin kaum voneinander abweichen, sind beide Untersuchungen nicht identisch. Bei Koekange handelt es sich um ein Dorfgebiet, das mit einem Kirchspiel zusammenfiel, mit anderen Worten:

coincided with an administrative unit. Thanks to the greater availability of serial sources, this coincidence enabled us to emphasise aspects concerning farm economics and demography. In this sense, Koekange can be characterised as a cultural ecological study in which the central question is how a local community has exploited its landscape area and how this environment has influenced the agrarian way of life.

The emphasis in the Reest investigation is primarily on the consequences of the historical forms of exploitation on the soil in the context of a landscape consisting of a stream valley system. In the case of Zuidwolde, it was possible to link up with a field research into soil ecology.

Koekange

Typologically, Koekange can be regarded as a case of peat moor border cultivation. This type of settlement is found in the Dutch-German lowland plain in the coastal areas and in the Pleistocene situated further inland. The latter category emerged in the Late Middle Ages and was cultivated in the original border territory between the stream valley and the peat moor. In Drenthe there are seventeen such roadside villages with plots on an incline that can be characterised as peat moor border cultivation.

The present-day roadside village of Koekange is situated on the extreme south-western tip

das Produktionsgebiet der bäuerlichen Gemeinschaft ist zugleich auch die Verwaltungseinheit. Da hier mehr serielle Quellen zur Verfügung standen, konnten dank dieser Koinzidenz betriebswirtschaftliche und demographische Aspekte besonders berücksichtigt werden. In dieser Hinsicht kann Koekange als kulturell-ökologische Untersuchung bezeichnet werden, in der die Fragen nach der Nutzung des Landschaftsgebietes und des Einflusses dieser Umgebung auf die bäuerliche Lebensweise im Mittelpunkt stehen.

Die Untersuchung des Reestgebietes geht vor allem auf die bodenkundlichen Auswirkungen der historischen Nutzungsformen innerhalb des landschaftlichen Kontextes eines Flussniederungssystems ein. Für das Teilgebiet Zuidwolde konnte dabei an eine bodenökologische Feldstudie angeknüpft werden.

Koekange

Typologisch kann Koekange als Randmoorkultivierung betrachtet werden. Diesen Siedlungstypus findet man im Küstenraum der niederdeutschen Ebene und im weiter landeinwärts liegenden Pleistozän. Die letztgenannte Kategorie entstand im Spätmittelalter und wurde im ursprünglichen Grenzgebiet zwischen Flussniederung und Hochmoor kultiviert. In Drenthe gibt es siebzehn solcher Aufstrecksiedlungen, die als Randmoorkultivierungen bezeichnet werden können.

of the Drenthe Plateau. The cultivated area of Koekange coincided with the stream valley of the Koekanger Aa (Olde Aa) and the 'Echtener fene' that cut its course along the boulder clay ridge as far as the *marken* of Echten and Ruinen. The moorland has now virtually disappeared as the result of centuries of primarily agrarian exploitation. During the colonisation in 1275 the orientation of the first cultivators was on the valley of the Koekanger Aa and they used the upward slopes (*opgaanden*) from the stream to the peat moor as an axis of cultivation.

In 1832 Koekange comprised forty-four plots on these upward slopes, varying in width from 60 to 120 metres and with a maximal length of 6 kilometres. When the church was founded in 1331, the village consisted of twenty Oldehoven from the first stage of colonisation and an unknown number of Nijehoven. The last phase of cultivation, in the early sixteenth century, ended with the establishment of the southernmost cluster of the village, the Lage Linthorst.

The study of Koekange made it possible to demonstrate a clear connection between the specific content of the style of farming and the local ecosystem. Ever since the colonisation in the Late Middle Ages, this system was caught up in a constant process of change through human intervention. Vice versa, hydrographic changes and modifications in the soil ecology necessitated continual alterations in styles of farming.

The decapitation of the Oude Aa by the construction of the medieval watercourse to

Die heutige Aufstrecksiedlung Koekange befindet sich auf dem südwestlichsten Ausläufer der Drenter Hochebene. Das Koekanger Kultivierungsgebiet erstreckte sich über die Flussniederung der Koekanger Aa (Olde Aa) und das 'Echtener Fehn', das sich keilförmig gegen den Geschiebelehm bis in die Marken Echten und Ruinen ausdehnte. Wegen der jahrhundertelangen hauptsächlich landwirtschaftlichen Nutzung ist das Moor inzwischen nahezu verschwunden. Der erste Abbau im Jahr 1275 war auf die Flussniederung der Koekanger Aa ausgerichtet, wobei der Übergang vom Bruch zum Hochmoor als Achse diente.

1832 bestand Koekange aus 44 Aufstrecksiedlungen mit einer Breite von 60 bis 120 m und einer Länge bis zu 6 km. Als 1331 die Kirche gegründet wurde, bestand das Dorf aus den 20 sogenannten 'Oldehoven' der ersten Kolonisierungsphase und einer unbekannten Anzahl von 'Nijehoven'. Die letzte Kultivierungsphase zu Beginn des 16. Jahrhunderts wurde mit der Gründung des südlichsten Weilers Lage Linthorst abgeschlossen.

In der Koekange-Untersuchung konnte ein eindeutiger Zusammenhang zwischen dem spezifischen Betriebsstil und dem lokalen Ökosystem dargelegt werden. Seit der Kolonisierung im 16. Jahrhundert verkehrte dieses System auf Grund menschlicher Eingriffe in einem Zustand ständiger Veränderungen. Umgekehrt gilt, dass sich auch der Betriebstil fortlaufend den hydrographischen und bodenökologischen Umständen anpassen musste.

Meppel had far-reaching consequences in the long run. The fact that the dynamic stream system with flooding and silt deposits no longer functioned eventually turned out to be disastrous for the greenland in the cultivated area. The middling bio-production in this rudimentary stream valley already obliged the people of Koekange to look for alternative meadows in the sixteenth century. To some extent these were found by buying up land alongside the Oude Aa to the south of Koekange. This made it possible to extend the area of production outside the actual area under cultivation.

The quality of the marshlands deteriorated too. The regular cutting of peat and alternation with oats accelerated the depletion of the peat bog. In the plots outside the dyke this 'de-peating' eventually resulted in wet podzol soil with bare heath overgrowth that could only be used for extensive grazing by sheep and calves. In the plots inside the dyke the alternation with oats provided an alternative for the mediocre grass supply for a much longer period. All the same, this form of greenland improvement was still unable to prevent some lots from becoming bare heath pastures. Coppice wood cultivation offered an economic alternative for the low level of productivity of the enclosed fields. Nevertheless, this form of exploitation did not really contribute to an efficient utilisation of the nutritional cycle.

The southern greenland outside the plots depreciated from the seventeenth century on as well. This was primarily due to inadequate drainage via the Hoogeveensche Vaart at times of increased flow.

Der Eingriff in den Flussverlauf der Olde Aa durch den Bau der mittelalterlichen Wasserstraße nach Meppel blieb auf lange Sicht nicht ohne Folgen. Der Wegfall des dynamischen Flusssystems mit Überschwemmungen und Schlammablagerungen wirkte sich verheerend auf die Grasgebiete der Siedlung aus. Wegen des mäßige Ertrags in dieser rudimentären Flussniederung sahen sich die Koekanger Bauern schon im 16. Jahrhundert gezwungen, sich nach alternativen Heuwiesen umzusehen. Teilweise fand man diese durch Gebietsankäufe entlang der Oude Aa südlich von Koekange. So wurde eine Ausdehnung der Nutzflächen außerhalb der eigentlichen Siedlung realisiert.

Auch die Qualität der Bruchlandschaft verschlechterte sich. Regelmäßige Abgrabungen und Wechselwirtschaft mit Hafer beschleunigten die Qualitätseinbußen im Bruchmoor. Im Deichvorland entstanden durch diese 'Abtorfung' schließlich feuchte Podsolgebiete mit magerer Heidevegetation, die sich ausschließlich als extensive Weideflächen für Schafe und Jungvieh eigneten. Hinter dem Deich stellte die Wechselwirtschaft mit Hafer viel länger eine gute Alternative für die mäßige Grasernte dar. Letztendlich jedoch konnte hierdurch nicht verhindert werden, dass sich einige Flächen zu kargen Weidegebieten entwickelten. Betriebswirtschaftlich fand man in der Niederholznutzung eine Alternative für den mäßigen Ertrag der Anbauflächen, bewirkte jedoch hierdurch keine effizientere Nutzung des Nahrungs-kreislaufs.

Auch die südlichen Grüngebiete außerhalb der Siedlung erfuhren seit dem 17. Jahrhundert

The limited availability of high quality catchment areas and common pastures forced the people of Koekange to keep cows. Within their limited conditions, this offered the best guarantee of rapid reproduction. Besides, the attempt to secure double production (dairy cattle and meat cattle) had the advantage of flexibility in unforeseen circumstances.

Furthermore, sheep farming ensured a level of stability in the production of manure, in response to the availability of marsh heath and bare heath greenland.

The ongoing deterioration of the greenland destabilised the fodder situation of the cattle. Winter feeding in particular came under pressure from unpredictable hay harvests. Although alternation with oats made it possible to spread the risk, in the long run this alternative did not provide a solid enough basis to keep up the cattle stock. Reduction of herd size, however, meant an attack on the fertility of the peat fields. Since there was no more room on the village territory for additional meadows, farmers had to seek compensatory greenland outside the village. In the course of the eighteenth century this led to a large-scale practice of renting hayfields in neighbouring villages and neighbourhoods. In addition, the people of Koekange used to pasture their herds in meadows in Overijssel during the summer months.

Another negative development of the local ecosystem was a gradual drop in the surface level of the regular arable fields and increasing flooding from the fields behind them. Both

eine Wertminderung. Dies ist vor allem auf die mangelhafte Entwässerung bei erhöhter Wasseranfuhr über die Hoogeveensche Vaart zurückzuführen.

Da hochwertige Anbaugebiete und gemeinschaftliche Weideflächen nur in beschränktem Ausmaß vorhanden waren, verlegten sich die Koekanger Bauern auf die Milchviehhaltung. Im Rahmen der Möglichkeiten bot dies die beste Garantie für eine schnelle Reproduktion. Zudem konnte man sich mit zwei Ertagszweigen (Milchkühe und Schlachtvieh) besser auf unvorhersehbare Umstände einstellen. Darüber hinaus sorgte die Schafzucht für eine gewisse Stabilität in der Dunggewinnung, wobei man auf die vorhandenen torfigen Heidegebiete und kargen Grünflächen reagierte.

Die Qualität der Wiesenflächen verschlechterte sich auch weiterhin und wirkte sich destabilisierend auf die Futtervorräte aus. Hiervon war wegen der unsicheren Heuernten vor allem die Winterstallfütterung betroffen. Zwar konnte durch die Wechselwirtschaft mit Hafer das Risiko gestreut werden, längerfristig bot dies jedoch keine ausreichende Basis für die Erhaltung des Viehbestandes. Die Verringerung des Viehbestandes wirkte sich wiederum nachteilig auf die Fruchtbarkeit der Torfacker aus. Da es innerhalb des Dorfgebietes keine zusätzlichen Weideflächen mehr gab, suchte man diese außerhalb. Im Lauf des 18. Jahrhunderts führte dies dazu, dass in den benachbarten Dörfern und Weilern umfangreiche Wiesengebiete gemietet wurden. Außerdem weideten die Koekanger Bauern während der Sommermonate das güste Vieh in Overijssel.

phenomena were connected with the deterioration of the peat soil by drainage and soil cultivation or by peat cutting. A side-effect that also had considerable importance was the problem of the low level of porosity of the cultivated peat soil. This was due to the intrusion of amorphous humus, leading to the formation of black humus strata below the old peat layers on the sandy subsoil.

The reaction to the flooding was in the first instance defensive. The oldest peat fields were abandoned as permanent land for cultivation and were only used as sheep pastures or as extensive arable land or hay fields, while other plots were reserved for forestry. The loss was made good by the construction of new peat fields in the land behind the cultivated plots. In the course of the eighteenth century the disused land was brought under cultivation again with a loamy sand substratum.

Other measures were also called for to reduce the risk of a bad harvest on the wet peat fields. Buckwheat as a summer crop provided an alternative to avoid the risks of a wet winter. Moreover, this crop did not require such heavy manuring and its inclusion in the rotation of crops helped to combat weeds.

At the end of the eighteenth century the stagnant marshy water in the area behind the peat fields became a problem. The constant reduction of the surface level had made the plots vulnerable to the peat water that ran off to the Koekanger Aa. The medieval structure of border drainage

Eine weitere negative Entwicklung des lokalen Ökosystems zeigte sich in der allmählichen Bodensenkung der normalen Ackerflächen und einer zunehmenden Entwässerung der dahinterliegenden Felder. Beides wurde durch den Torfabbau verursacht, d.h. durch Entwässerung und Bodenbearbeitung, oder durch den Abbau des Resttorfes. Als zusätzliches, jedoch nicht unwichtiges Problem zeigte sich die schlechte Durchlässigkeit des bearbeiteten Torfbodens, die auf die Anspülung amorphen Humus zurückzuführen war, die die Bildung fetter und humoser Horizonte in den alten Torfschichten auf den Sandböden bewirkte.

Die Reaktion auf die Vernässung war in erster Linie defensiv. Man benutzte die ältesten Torfacker nicht mehr als ständige Anbauflächen, sondern nur noch als Schafweide oder als extensive Ackerbau- oder Heuböden; eine dritte Alternative war die Forstwirtschaft. Der Verlust dieser Böden wurde durch die Kultivierung neuer Torfacker im Gebiet hinter der Siedlung ausgeglichen. Im Lauf des 18. Jahrhunderts wurde das 'Unland' mit lehmigem Sanduntergrund erneut urbar gemacht. Man entdeckte weitere Methoden zur Vorbeugung eventueller Mißernten. Sommerbuchweizen zum Beispiel eignete sich ausgezeichnet, um Vernässung im Winter zu verhindern. Zudem erforderte er weniger Bedüngung und wirkte dieser Fruchtwechsel günstig als Unkrautbekämpfung.

Gegen Ende des 18. Jahrhunderts wurde auch das stagnierende Moorwasser des Koekanger Feldes hinter den Moorfeldern zum Problem. Wegen der ständigen Bodensenkung waren die Acker-

ditches was no longer sufficient to get rid of the acidic water without damage, so that a new system of ditches was required in the parts of the village that were most seriously threatened.

Despite all these problems, grain cultivation in the interdependent system of the mixed farm was the only alternative for an efficient utilisation of the nutritional cycle. A significant proportion of the mineral surplus found its way to the peat fields. A large part of the farmlands were thus 'creamed off' to the benefit of a regular rye cultivation, which alternated with buckwheat in the eighteenth century. The deep litter house system played a crucial role in this creaming - off - economy. The peripheral situation of the southern peat bog meant that it could hardly play a part in the deep litter house system, while there was little or no room on the cultivated plots for more intensive grazing.

The territory of the village of Koekange offered the farmers little room for intensification. With the switch to dairy farming at the end of the eighteenth century, they were forced to resort to the catchment hayfields alongside the Reest and the Meppelerdiep. Only after the construction of the Koekangerwijk in 1848, which meant an 'unlimited' supply of urban compost, was it possible for a more intensive cultivation to get underway within the boundaries of the village territory. This was concentrated on to bring the plots outside the dyke back under cultivation for the emergent dairy farming.

baugebiete dem in die Koekanger Aa ablaufenden Wasser ausgesetzt. Die mittelalterliche Grabenstruktur erwies sich als ungeeignet für die schonende Ableitung sauren Wassers, so dass in den gefährdetsten Weilern ein neues Quer- und Entwässerungsgrabensystem angelegt werden musste.

Trotz all dieser Probleme war der Getreideanbau im System des Mischbetriebes auch weiterhin die einzige Alternative für eine effiziente Nutzung des Nahrungskreislaufs. Der Mineralüberschuss geriet größtenteils auf die Moorfelder, die betriebseigenen Böden wurden also zugunsten des regulären und im 18. Jahrhundert mit Buchweizen abgewechselten Roggenanbaus 'entrahmt'. Das Tiefstallsystem stand im Mittelpunkt dieser Wirtschaftsform. Wegen ihrer periphären Lage spielten die Bruchlandgebiete für das Tiefstallsystem kaum eine Rolle, während in der Aufstreck-siedlung für eine intensivere Beweidung wenig oder kein Platz war.

Im Koekanger Dorfgebiet war nur wenig Platz für Intensivierung. Als man sich im 18. Jahrhundert zunehmend auf die Milchviehhaltung verlegte, mußte man gezwungenermaßen auf die Wiesen am Unterlauf der Reest und des Meppelerdieps ausweichen. Erst als man nach dem Bau des Koekangerwijks im Jahr 1848 'unbeschränkt' über Stadkompost verfügte, konnte eine intensivere Nutzung der dorfeigenen Gebiete beginnen. Man konzentrierte sich dabei vor allem auf die Neukultivierung des Deichvorlandes, das in der aufblühenden Milchviehwirtschaft wieder eine wichtige Rolle spielte.

This socio-ecological study of Koekange has demonstrated that the ecological setting of the village territory cannot be understood as a closed system that determined the content of the style of farming. The relatively favourable location close to the Hoogeveensche Vaart and the available catchment greenland offered a solution to the limited use that could be made of the actual village territory. The import of urban compost, long drives to remote summer pastures and the utilisation of hay fields outside the territory already constituted an alternative to the restrictions of the local ecosystem before 1800. This early and broad outward-looking orientation developed to become a typical characteristic of the style of farming in Koekange.

Koekange is a good example of peat moor border cultivation where the ecological structure of the village territory was influenced by the historical system of farming. When colonisation started in the Late Middle Ages, the landscape was determined by two ecotopes. Most of it consisted of a continuous peat moor complex changing to peat bog at the stream. The differences in gradient between the valley of the Olde Aa (including the Koekanger Aa) and the Pleistocene border area were very gradual. As a result of the poor drainage of the border areas, an oligotrophic peat surface developed here that rose above the Pleistocene border zone to the village territory of Echten. In the stream valley a broad zone of marshy woods developed, interrupted near the actual bed of the stream by fluviatile sedge.

Die sozialwirtschaftliche Untersuchung von Koekange weist nach, dass die Ökologie des Dorfgebietes nicht als geschlossenes und den Betriebsstil bestimmendes System aufgefasst werden kann. Die relativ günstige Lage in der Nähe der Hoogeveensche Vaart und die stromabwärts liegenden Wiesen boten einen Ausgleich für die begrenzten Nutzungsmöglichkeiten im dorfeigenen Gebiet. Der Gebrauch des Stadtabfalls, die Beweidung auf abgelegenen Sommerweiden und die Nutzung außerhalb gelegener Heuwiesen konnten schon vor 1800 die Beschränkungen des lokalen Ökosystems ausgleichen. Diese frühzeitige und breite Expansion entwickelte sich zu einem typischen Merkmal des Koekanger Betriebsstils.

Koekange ist ein gutes Beispiel einer Randmoorkultivierung, in der der landschaftsökologische Aufbau des Dorfgebietes stark vom historischen Landwirtschaftssystem beeinflusst wurde. Zu Beginn der Kolonisierung im Spätmittelalter wurde die Landschaft von zwei Ökotopen geprägt. Sie bestand größtenteils aus einem zusammenhängenden Hochmoorgebiet, das zur Flussniederung in Bruchmoor überging. Die Höhenunterschiede zwischen der Flussniederung der Olde Aa (einschließlich der Koekanger Aa) und dem pleistozänen Randgebiet verliefen sehr allmählich. Wegen der schlechten Entwässerung konnte sich hier eine oligotrophe Torfmoordecke bilden, die sich gegen die pleistozäne Randzone bis zum Dorf Echten ausstreckte. In der Flussniederung hatte sich eine breite Bruchwaldzone entwickelt, die im eigentlichen Flussbett von fluviatilem Seggenmoor unterbrochen wurde.

When the land was issued in 1275, it was referred to as the 'Echtijger vene ofte bruyck' [Echten fen or brook]. This name, the oldest designation of the area, further emphasises the original preponderance of the ecotopes mentioned above. The first colonists settled on the border between peat moor and peat bog. This border zone provided the most favourable position for draining and for the establishment of a mixed farm. The peat moor was drained and prepared for moorland cultivation, while the woods in the valley of the peat bog were cleared and turned into meadowland and hayfields.

Already by the seventeenth century the homogeneous peat landscape had been transformed into a varied cultivated landscape with a number of different forms of exploitation. This differentiated landscape continued down to the middle of the nineteenth century. The construction of the Koekangerwijk marked a turning-point in the landscape and ecology when the import of urban compost came within reach of every farm and a start could be made on bringing the impoverished enclosed fields back under cultivation.

The 1:25,000 grid map of the topographical military map of around 1850 shows the exciting results of centuries of interaction between culture and nature. A highly varied landscape emerges with elongated lots with a great diversity of ecotopes and gradients in the plots of land extending for kilometres, apportioning the village territory into a cake with more than fifty slices. From East to West you passed through marshy heath and shifting sands, alternating with de-peated pools, that

Bei der Landvergabe im Jahr 1275 wurde das Gebiet als 'Echtijger vene ofte Bruyck' (Echtinger Moor oder Bruch) bezeichnet, womit die ursprünglich vorherrschenden oben genannten Ökotopen noch einmal unterstrichen werden. Die ersten Siedler ließen sich auf der Grenze zwischen Hochmoor und Bruchmoor nieder. Hier fand sich die günstigste Ausgangsposition für die Entwässerung und den Aufbau eines Mischbetriebes. Das höherliegende Moor wurde nach der Entwässerung für die Moorkultur eingerichtet, während der Bruchwald in der Niederung abgeholzt und als Weide und Heuwiese genutzt wurde.

Schon im 17. Jahrhundert hatte sich die homogene Moorlandschaft in eine vielfältig genutzte Gebrauchslandschaft verändert. Diese landschaftliche Differenzierung setzte sich bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts fort. Der Bau des Koekangerwijks stellte in ökologischer und landschaftlicher Hinsicht eine Wende dar, da nun jeder Betrieb über Stadtabfall verfügen konnte und man die verkargten Böden erneut urbar machen konnte.

Ein Ausschnitt der topographischen Heereskarte von etwa 1850 (Maßstab 1:25.000) zeigt das interessante Resultat der jahrhundertelangen Wechselwirkung zwischen Kultur und Natur. Hier entfaltet sich in einer stark wechselnden Landschaft mit streifenförmigen Parzellen eine Vielfalt an Ökotopen und Gradienten in den kilometerlangen Aufstrecksiedlungen, die das Dorfgebiet in einen Kuchen mit mehr als fünfzig Stücken unterteilen. Von Osten nach Westen lagen sumpfige Heidefelder und Flugsandgebiete nebeneinander, unterbrochen von abgetorften Tümpeln, die durch

were sheltered from the marshy ryefields by coppice woods of alder and birch. Between the peat fields and the farmyards were extensive sheep pastures and hayfields. The farmyards with their vegetable gardens, milk wagons and orchards lay beneath a green umbrella of hundreds of tall oaks. In front of the farms were the enclosed fields in a mosaic of walled greenland, plots of coppice wood and oat fields, interspersed with grassland that had turned into bare heath. The area outside the dyke consisted of heath and bare greenland, with scattered de-peated pingo remains. So the original 'Egtinger broeck en vene' had become a highly variegated mosaic landscape with numerous transitions from small-scale use ecotopes separated by many hundreds of kilometres of border ditches and alder hedges.

The Reest Valley landscape

The second research area comprises the northern part of the valley landscape of the Reest in Drenthe. The Reest is the traditional border between the provinces of Drenthe and Overijssel. It is probably due to this function that its course has hardly changed over time. The Reest is one of the few small rivers in the Netherlands that is still more or less in its original state. The stream valley system has attracted renewed attention in recent years because of its designation as a nature reserve, part of the so-called Ecological Main Structure.

Erlen- und Birkenhaine von den moorigen Roggenfeldern getrennt wurden. Zwischen den Moorfeldern und den Gehöften befanden sich extensieve Schafweiden und Heuwiesen. Die Höfe selbst lagen mit ihren 'goorns' (eingehegte Höfe), Melkplätzen und Obstgärten unter dem grünen Baldachin hunderter hochaufragender Eichen. Vor den Höfen befanden sich die Kämpe in einem Mosaik umwaldeter Wiesen, Unterholzwäldchen und Haferfeldern, hier und da unterbrochen von kargen Heideflächen. Das Deichvorland bestand aus Heide und kargen Wiesen mit vereinzelten abgetorften Pingoruinen. So hatte sich also das ursprüngliche 'Echtinger Bruch- und Moorland' in eine abwechslungsreiche Mosaiklandschaft mit vielen kleinen Nutzungsökotopen verändert, die von vielen Hunderten kilometerlangen Flurgräben und Erlenreihen voneinander getrennt wurden.

Die Reesttal-Landschaft

Die zweite Studie beschäftigt sich mit dem nördlichen (Drenter) Gebiet des Reesttals. Schon von alters her bildete die Reest die Grenze zwischen Drenthe und Overijssel. Vermutlich hat sie es dieser Funktion als Grenzmarkierung zu verdanken, dass kaum Eingriffe in den Flussverlauf vorgenommen wurden und die Reest als einer der wenigen Flüsse in den Niederlanden noch in beinahe ursprünglichem Zustand verkehrt. Wegen der Einstufung als Naturschutzgebiet -dies im Rahmen der *Ecologische Hoofdstructuur* (EHS: ökologische Hauptstruktur, staatlich ausgewiesene ökologische

The morene dam complex in Zuidwolde and Lutten and the Reest valley system on the southern side determines the main contours of the landscape in the Reest area. These structures were embedded in the extensive peat moor that was created in the Late Holocene in the sandy surface of the Oer Vecht that the winds had deposited.

The morene dam complex consisted of a series of North/South ridges. Only the higher ridges in Zuidwolde and Lutten were suitable for settlement. The other ridges had become so flat during the second phase of the expansion of the land ice that they were covered with migrating peat moor during the last phase of the formation of the moorland. During its relatively brief history the Reest has developed to become a typical lowland stream with little drop and a very meandering course. Because of the pattern of emergent sandy mounds that follow its course, the valley is very narrow and steep in some places, particularly in the middle of its course. Downstream the acidic marsh water gradually changed to a composition that was much richer in minerals and silt.

The valley of the Reest more or less reflected the regional ecohydrological conditions. The head of the stream was characterised by infertile wire grass peat bog formed under oligotrophic conditions from peat moss and small varieties of sedge; the middle section enjoyed mesotrophic conditions with larger varieties of sedge and clusters of marsh marigolds; and the lower region was characterised by eutrophic peat fields with silted reed sedge marshes and peat bog.

Schutzgebiete) erregte dieses Flussniederungsgebiet während der letzten Jahre erneut große Aufmerksamkeit.

Landschaftlich wird das Reestgebiet hauptsächlich vom Staumoränenkomplex bei Zuidwolde und Lutten und vom Reesttal-System im Süden geprägt. Diese Strukturen waren in ein ausgedehntes Moorgebiet eingebettet, das im Spätholozän in der zugestäubten Flugsandebene an der Ur-Vecht entstanden war.

Der Staumoränenkomplex bestand aus einigen in nord-südlicher Richtung verlaufenden Rücken, von denen sich nur die Erhöhungen bei Zuidwolde und Lutten für menschliche Bewohnung eigneten. Die übrigen Rücken hatten sich während der zweiten Periode des sich ausdehnenden Inlandeises so abgeflacht, dass sie gegen Ende der Moorbildung mit migrierendem Hochmoor bedeckt wurden. Innerhalb relativ kurzer Zeit entwickelte sich die Reest zu einem typischen Flachlandbach mit geringem Gefälle und starkem Mäander. Wegen der den Flussverlauf begleitenden Flugsandverwehungen ist das Flusstal vor allem im Mittellauf an manchen Stellen äußerst schmal und steil. Stromabwärts wurde das ursprünglich saure Moorwasser allmählich wesentlich mineral- und schlammhaltiger.

Der Talboden wiederspiegelt im wesentlichen die regionalen ökohydrologischen Gegebenheiten. Im Oberlauf findet man nährstoffarme Böden, die unter oligotrophen Umständen aus

Outside the valley and the higher morene dams, peat moorland was not formed until the warm and moist Atlanticum. The lowest parts saw the development of a basic peat zone consisting of sedge marsh, peat bog and peat moss. The peat moor spread from these centres over the higher parts of the sand-covered landscape. In the area between the valleys of the Reest and the Wold Aa of De Wijk a mesotrophic peat bog developed on the loamy soil of the valley [*beekeerdgronden*]. In this way the Reest and its riverside sand deposits were gradually enclosed by an extensive wetland of peat moor, marshes and pools.

As a result of the absence of a systematic archaeological inventory, little is known about the habitation of the research area in prehistoric times. For the time being it is assumed that the area became uninhabitable in the Iron Age as the result of the formation of the peat wetland, and that colonisation did not commence until the Middle Ages.

In administrative terms, the part of the Reest valley in Drenthe consisted of the parishes of Zuidwolde, De Wijk and Meppel. The upstream part of the Oosterboer neighbourhood below Meppel has not been included in the research.

The population density of 4,3 per km² in Zuidwolde in 1630 was exceptionally low even by the standards of Drenthe. The population was concentrated in seven clusters in the middle of their village holdings on the low dam morene that rose several metres above the flat peat moor like an

Torfmoos und kurzen Riedgräsern entstanden, im Mittellauf mesotrophe Situationen mit höheren Riedgräsern und Dotterblumenassoziationen und im Unterlauf eutrophe Moorböden mit schlammreichem Seggenmoor und Bruchmoor.

Außerhalb des Flusstals und der Staumoränen begann sich das Torfmoor erst im feuchten und warmen Atlantikum gut zu entwickeln. In den tieferliegenden Bereichen entstand ein Basismoor aus Seggenmoor, Bruchmoor und Torfmoosmoor. Von hier aus breitete sich Hochmoor in den höheren Gebieten der Flugsandlandschaft aus. Zwischen den Flussniederungen der Reest und der Wold Aa entwickelte sich auf den lehmigen Bachsedimenten ein mesotrophes Bruchmoor. So wurden die Reest und die flankierenden Flugsandgebiete allmählich von einem ausgedehnten *wetland* aus Moor- und Bruchgebieten sowie offenen Gewässern umschlossen.

Da bisher noch keine systematische archäologische Inventarisierung vorgenommen wurde, ist über die prähistorische Besiedlung des Forschungsgebietes noch wenig bekannt. Vorläufig geht man davon aus, dass es wegen Vernässung und Moorbildung während der Eisenzeit verlassen wurde und erst im Lauf des Mittelalters erneut besiedelt wurde.

Administrativ bestand der Drenter Teilbereich des Reestgebietes aus den Kirchspielen Zuidwolde, De Wijk und Meppel. Das Gebiet des Weilers Oosterboer unter Meppel am Oberlauf der Reest wurde nicht in diese Studie einbezogen.

In Zuidwolde war 1630 eine Bevölkerungsdichte von 4,3 Einwohnern je km² selbst für

island. The sparse population on the banks of the Reest was confined to a few mounds of wind-swept sand deposits. The elevated position in the wetland of Zuidwolde determined the possibilities of settlement and the clearing of arable land down to the late nineteenth century. In 1832 80% of the 106 km² of land in the parish and the later local authority consisted of heath and 10% of fluvial soil. Apart from a few scattered mud farms on the periphery, only the remaining 10% was suitable for habitation and cultivation.

In 1630 the population density of De Wijk was 22 per km². Apart from this striking difference in population density, the parish also differed from Zuidwolde in terms of the ecological setting. De Wijk had inaccessible peat moorland instead of mesotrophic wetland with mounds of wind-swept sand deposits, while the large formations of sand deposits on the banks of the Reest provided more ample opportunities for settlement and cultivation. These horsts constituted the line of defence for the core farms in the Late Middle Ages, where they developed to become neighbourhoods or clusters of farms. The result was a series of five settlements or hamlets running from East to West. They divided the parish from the Reest to the North into five areas of *marke* land on an upward slope. Unlike Zuidwolde, the oldest farms in De Wijk were situated along the valley amid their farmlands. Moreover, they were situated in a more fertile midstream and downstream position in the valley, and the more easily accessibly marshy land offered better opportunities for

Drenter Begriffe außergewöhnlich niedrig. Die Besiedlung konzentrierte sich auf sieben Weiler, die sich inmitten der Plaggenböden auf der inselartig im ausgedehnten Moorgebiet liegenden niedrigen Staumoräne befanden. Entlang der Reest gab es nur auf den Flugsandspitzen vereinzelte Siedlungen. Bis weit ins 19. Jahrhundert war in der nassen Landschaft um Zuidwolde nur an den höhergelegenen Stellen eine Besiedlung möglich. Dieses 106 km² große Kirchspiel, das später eine Gemeinde wurde, bestand noch 1832 zu 80% aus Moor und Heide und zu 10% aus Gebiet in der Flussniederung. Abgesehen von ein paar vereinzelten Katen in der Umgebung konnten nur die restlichen 10% bewohnt und bebaut werden.

De Wijk war 1630 mit einer Bevölkerungsdichte von 22 Einwohnern je km² erheblich dichter besiedelt als Zuidwolde. Darüber hinaus unterschied sich De Wijk auch in seiner ökologischen Struktur. Hier trat karges und unzugängliches Hochmoor an die Stelle der mesotrophen Bruchlandschaft, während die größeren Flugsandformationen entlang der Reest wesentlich bessere Möglichkeiten für Besiedlung und Bebauung boten. Diese 'Horste' stellten im Spätmittelalter die Besiedlungsachsen der zentralen Gehöfte dar, die sich später zu Weilern entwickelten. So entstanden in west-östlicher Richtung fünf Siedlungen, die das Kirchspiel von der Reest aus nach Norden in fünf Aufstrecksiedlungen unterteilten. Im Gegensatz zu Zuidwolde lagen in De Wijk die ältesten Gehöfte inmitten ihrer Nutzflächen entlang des Flusstals. Außerdem befanden sie sich am Mittel- und Unterlauf und damit in der fruchtbareren Zone und boten mit den zugänglicheren Bruch-

cultivation than the oligotrophic peat moorland in Zuidwolde. In the first half of the seventeenth century De Wijk consisted of seven neighbourhoods running from East to West.

The differences in the agrarian styles of farming in the two parishes were striking. An explanation for these differences must be sought primarily in the local ecosystems. In the last resort these decided the room for manoeuvre of the agrarian productive unit that can be regarded as an interdependent system of forms of agrarian exploitation. The starting point for this research was the valley system of the Reest. A considerable part of Zuidwolde and almost all of De Wijk were dependent on the ecological qualities of this valley under the historical conditions of the mixed farm. There were major differences in the physical structure and stratification of the landscape between the two parishes. Thus the situation of Zuidwolde was that of a valley at the head of the stream. Not only was the valley narrow here, but the possibilities of cultivation were also restricted by the oligotrophic conditions of the Reest and the valley soils. These conditions were much more favourable in De Wijk, so that the valley was able to perform much more of a crucial function in the mixed farm.

A second distinction could be observed in the geomorphological structure of the deposits of wind-swept sand and the boulder clay formations. The opportunities for settlement in Zuidwolde were restricted in the upper reaches of the stream by the scarcity of sand ridges that followed the

gebieten bessere Nutzungsmöglichkeiten als die oligotrophen Moore in Zuidwolde. Während der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts bestand De Wijk von Westen nach Osten aus sieben Weilern.

Auch hinsichtlich des Betriebsstils unterschieden sich Zuidwolde und De Wijk erheblich voneinander. Als Ursache sind zunächst die unterschiedlichen Ökosysteme zu nennen, da diese schließlich den Spielraum für die bäuerliche Existenz, ein zusammenhängendes System landschaftlicher Nutzungsformen, bestimmten. Als Ausgangspunkt für die Reest-Studie wurde die Flussniederung gewählt. Unter den historischen Bedingungen des Mischbetriebes war ein erheblicher Teil von Zuidwolde und nahezu das gesamte De Wijk auf die ökologischen Qualitäten dieses landschaftlichen Geflechtes angewiesen. In Hinsicht auf ihren physischen Aufbau und ihre Gliederung lassen sich für beide Kirchspiele wesentliche landschaftliche Unterschiede feststellen. Für Zuidwolde gelten die Bedingungen einer Flussniederung am Oberlauf. Das Reesttal war hier nicht nur schmal, sondern die Nutzungsmöglichkeiten wurden hier außerdem durch die oligotrophen Bedingungen des Flusswassers und des Talbodens eingeschränkt. In De Wijk lagen viel günstigere Umstände vor, wodurch das Flusstal hier eine tragende Rolle im bäuerlichen Mischbetrieb übernehmen konnte.

Ein zweiter Unterschied zeigte sich in der geomorphologischen Struktur der Flugsand- und Geschiebelehmformationen. In Zuidwolde wurden die Besiedlungsmöglichkeiten am Oberlauf durch die nur selten vorkommenden Flugsandrücken am Flusstal sehr eingeschränkt. Mehr

line of the valley. There were better opportunities in the dam morene on the northern side that rose above the moorlands like an island of boulder clay. This implied a peripheral position for the Reest valley in relation to its users in the neighbourhoods on the boulder clay plateau.

The situation in De Wijk was totally different. Here the valley was flanked by tall horsts that on the northern side bordered on the mesotrophic peat bog in the late Pleistocene valley plain between the Oude Aa (Wold A) and the Reest. The East/West orientation of the different user ecotopes and the central position on the sand-covered horsts offered farms in De Wijk favourable prospects for integrated exploitation.

All these diversities in the physical environment had their effects on the final pattern of occupation and the spatial arrangement of the different *marken* or village territories. Moreover, they were reflected in the different styles of farming of the two parishes. In Zuidwolde there was a strong emphasis on a creaming - off - economy in which the extensive oligotrophic peat heath played a central role. The style of farming here had a pronounced 'pastoral' accent, while the clearing of land by burning was widely applied as a typical form of overcropping. In De Wijk, on the other hand, the conditions were much more favourable for the extension of an integrated style of farming with an efficient deep litter house system.

In this study we distinguished between the concepts 'form of farming' and 'style of

Möglichkeiten boten sich auf der Staumoräne weiter nördlich, die als Geschiebelehminsel aus der Torfmoorlandschaft herausragte. Dies führte dazu, dass das Reesttal in Bezug auf die Besiedler und kleinen Ortschaften auf der Moräne eine periphere Position erhielt.

Völlig anders war in Situation in De Wijk. Hier lagen entlang der Flussniederung umfangreiche 'Horste', die im Norden von der mesotrophen Bruchmoorlandschaft in der spätpleistozänen Talebene zwischen der Oude Aa (Wold Aa) und der Reest begrenzt wurden. Die ost-westliche Gliederung der unterschiedlichen Nutzungsökotope und die zentrale Position auf den Flugsandhorsten verschaffte den Wijker Bauern eine günstige Ausgangssituation für eine integrierte Betriebsführung.

All diese unterschiedlichen physischen Gegebenheiten wirkten sich auf das endgültige Besiedlungsmuster und die Raumeinteilung der verschiedenen Marken oder Dörfer aus. Zudem beeinflussten sie auch den jeweiligen Betriebsstil in beiden Kirchspielen. Wie oben bereits dargelegt, wurde in Zuidwolde eine 'Entrahmungs'-Wirtschaft geführt, in der die ausgedehnten oligotrophen Heideflächen eine tragende Rolle spielten. Der Betriebsstil lässt sich hier als ausgesprochen 'pastoral' charakterisieren, ergänzt von der Brandkultur als typischer Form des Raubbaus. In de Wijk hingegen lagen wesentlich günstigere Bedingungen für eine integrierte Betriebsführung mit einem gut funktionierenden Tiefstallsystem vor.

In diesem Stadium der Untersuchung erschien es angebracht, den Unterschied zwischen

farming'. The two concepts are generally used interchangeably in the literature, but our historical ecological approach requires differentiation to be made between them. A form of farming in this context can be defined as a number of techniques of exploitation linked to the agrarian use of landscape ecotopes. This concerns a combination of agrarian forms of use in relation to the different landscape ecotopes. In the seventeenth century such techniques of exploitation were already distributed on a regional and often supra-regional scale. The integration of such forms of use in a style of farming was thus primarily determined by the qualities of the local ecosystem. An example of a technique of exploitation of this kind that was relatively rapidly integrated into local styles of farming in the early seventeenth century is the buckwheat burning culture. As we saw in the case of Zuidwolde, the introduction of this technique had important consequences for the quality and accessibility of the peat heath ecotope, which in turn influenced the expansion of additional forms of exploitation such as grazing and peat cutting.

Forms of farming thus have a regional and sometimes supra-regional impact that is related to a specific cultural landscape complex such as the Drenthe Plateau with its border zones. Style of farming is a question of how such regional techniques of exploitation are converted in the limited scope of the local ecosystem in which a farm had to operate in the *marke* or village context. In principle, there may thus be considerable differences between the styles of farming of two

Betriebsform und Betriebsstil einzuführen. In der Fachliteratur werden beide Begriffe für gewöhnlich als Synonyme aufgefasst; im dem hier vorliegenden historisch-ökologischen Ansatz jedoch halten wir eine Differenzierung für sinnvoll. Betriebsform wird in diesem Kontext als die Summe verschiedener Nutzungsformen in Kombination mit dem agrarischen Gebrauch der vorhandenen Landschaftsökotope aufgefasst. Es geht hier um die Verknüpfung agrarischer Nutzungsformen im Bezug auf die unterschiedlichen Landschaftsökotope. Schon im 17. Jahrhundert waren solche Nutzungsformen regional und oft sogar überregional verbreitet. Die Integration solcher Nutzungsformen in einem bestimmten Betriebsstil war also vor allem von den Eigenschaften des lokalen Ökosystems abhängig. Als Beispiel einer solchen, schon zu Beginn des 17. Jahrhunderts zu lokalen Betriebsstilen integrierten Bewirtschaftungstechnik kann hier die Buchweizenbrandkultur angeführt werden. Am Beispiel von Zuidwolde zeigt sich, dass sich die Einführung dieser Technik wesentlich auf die Qualität und die Zugänglichkeit des Moorheide-Ökotopes auswirkte, wodurch wiederum die Verbreitung additiver Nutzungsformen wie Beweidung und Plaggenabbau beeinflusst wurde.

Betriebsformen haben demnach eine regionale und manchmal auch überregionale Auswirkung, die mit einer bestimmten Kulturlandschaft, wie zum Beispiel der Drenter Hochebene und deren Randgebieten, zusammenhängt. Bei einem Betriebsstil handelt es sich darum, wie derartige regionale Nutzungstechniken innerhalb des begrenzten lokalen Ökosystems, in das ein Betrieb in

neighbouring village territories if the physical environments and derived ecotope complexes differ from one another in terms of composition and content.

A good example of a differentiating factor of this kind that had an effect on the style of farming is provided by the exploitation of the land outside the village territories of Zuidwolde and De Wijk. In the first parish this consisted of 'velt en vene' [field and peat moor], while in the second it was mainly 'broeck' [marshy land]. In principle the agronomic exploitation of both ecotopes was based on oxidation and mineralisation of the topmost peat layer so that nutrients were released for the crops in question. On the oligotrophic peat soil of Zuidwolde this process was forced by burning cultivation so that peat buckwheat could be sown for a number of years in succession. After this overexploitation the bolster was so exhausted that it took a few decennia to recover before a new burning cycle could be begun. The peat moor was grazed with sheep during the recovery period.

On the mesotrophic peat bog of De Wijk, the neighbourhoods initiated and maintained the process of mineralisation in a much more subtle manner. Here the field grass system of the oat field culture offered an alternative to more intensive exploitation. The two-year oat cycle with a varying period of lying fallow was initiated here by a heavy one-off fertilisation making use of imported urban compost. This technique of cultivation, in which fertilisers were added to initiate the mineralisation of the peat, was thus much milder. In this sense the oat field cultivation can be

Mark oder Dorf eingebettet war, umgesetzt wurden. Im Prinzip können sich also die Betriebsstile zweier benachbarter Dorfgebiete erheblich voneinander unterscheiden, falls die physische Umgebung und die davon abgeleiteten Ökotopenkomplexe in Zusammenstellung und Inhalt voneinander abweichen.

Ein gutes Beispiel eines solchen differenzierenden und sich auf den Betriebsstil auswirkenden Faktors ist die Nutzung der Gebiete um Zuidwolde und De Wijk. Zuidwolde war umgeben von Feld und Moor, De Wijk hingegen von Bruchland. Im Grunde beruhte die agronomische Nutzung beider Ökotope auf der Oxidation und Mineralisierung der äußersten Moorschicht, wodurch Nährstoffe für die Saat freigesetzt wurden. Im oligotrophen Moor bei Zuidwolde wurde dieser Prozess durch die Brandkultur forciert, die jahrelange Buchweizensaat ermöglichte. Dieser Raubbau erschöpfte den Boden derart, dass erst nach einer Erholungspause von einigen Jahrzehnten ein neuer Brandzyklus einsetzen konnte. Während einer solchen Pause wurden auf dem Moor Schafe geweidet.

Im mesotrophen Bruchmoor der Wijker Weiler wurde die Mineralisierung mit viel subtileren Mitteln bewirkt, denn das Feldgrassystem der Haferkultur stellte eine gute Alternative für die intensivere Nutzung dar. Der zweijährige Haferzyklus mit wechselnder Weidelandperiode wurde hier durch eine intensive einmalige Düngung mit importiertem Stadtkompost in Gang gesetzt. Hier

regarded as a transitional form between the aggressive peat burning culture and permanent crop cultivation on the basis of regular fertilisation.

We have already dealt with the influence of both techniques on the style of farming and the way in which they were integrated into the other bases of the farm. It is important in this connection to note that both forms of exploitation eventually resulted in 'de-peating' and exposure of the Pleistocene sand layer. It would be incorrect to compare the two techniques with one another in terms of a sliding scale of primitive and less primitive. Both forms of exploitation occurred in parallel and were a part of the agronomic exploitation complex of the Pleistocene sand zone.

The landscape of the village territory of De Stapel forms a transition between Zuidwolde and De Wijk. It is a sample area with a large number of different use ecotopes. Through the presence of almost all the regional landscape ecotopes, including oligotrophic heath moor and mesotrophic peat bog, a style of farming developed here incorporating virtually all of the regional techniques of exploitation. Thus the open country of De Stapel was entirely dominated by creaming off, a buckwheat burning culture combined with sheep grazing and peat cutting, while the engine behind agriculture in the marshy lands was the oat culture. Thanks to the favourable situation of a number of farms on the peat moor border, it was even possible to practise peat moor cultivation on a limited scale, comparable to the system in the neighbouring peat moor border cultivation in

handelte es sich also um eine wesentlich schonendere Kultivierung, die mittels Düngung die Zersetzung des Moores initierte. In dieser Hinsicht kann die Haferkultur als Übergang zwischen aggressiver Brandkultur und permanenter, auf regelmäßiger Düngung beruhender Agrikultur betrachtet werden.

Auf den Einfluss beider Nutzungsformen auf den Betriebsstil und die Einbettung in die übrigen Betriebsgrundlagen wurde oben bereits ausführlich eingegangen. Wichtig ist in diesem Zusammenhang zu bemerken, dass beide Nutzungsformen im Endeffekt zum Abbau der Moorschicht führten, der die pleistozäne Flugsandschicht an die Oberfläche brachte. Es wäre unzulässig, eine der Nutzungsformen als fortgeschrittener einzustufen. Beide Techniken bestanden nebeneinander und gehörten zum agronomischen Nutzungskomplex des pleistozänen Sandgebietes.

Als Übergangsgebiet zwischen Zuidwolde und De Wijk bildet das Dorfgebiet um De Stapel eine *sample area* mit vielen unterschiedlichen Ökotopen. Da hier fast alle regionalen Landschaftsökotope, unter anderem auch oligotrophe Moorheide und mesotrophes Bruchmoor vorkamen, entwickelte sich hier ein Betriebsstil mit nahezu allen regionalen Nutzungsmerkmalen. Auf den Feldern kam die 'Entrahmung' zum Einsatz, wobei Buchweizenbrandkultur mit Schafbeweidung und Plaggenabbau kombiniert wurde, während der Stapeler Bruch mittels Haferanbau kultiviert wurde. Die günstige Lage einiger Gehöfte im Übergangsgebiet zum Moor ermöglichte hier sogar in

Koekange. What we see, then, is a plurality of agronomic techniques of exploitation that responded to the transitional position of De Stapel in the landscape.

Besides differences in ecological setting, the research also revealed that the geographical situation was important not only for the development of the style of farming but also for the arrangement and physical appearance of the cultural landscape. For instance, the possibility for farms in De Wijk to transport bulk goods in and out was of decisive importance for the exploitation of commercial timber activities and a rapid breakthrough of the oatfield cultivation. The direct link by water with the economic heartland of the Republic gave the agriculturalists in De Wijk an advantage over their colleagues in the peripheral upstream village of Zuidwolde. Already in the pre-industrial stage, the supply of urban compost offered the villagers in De Wijk an opportunity to break out of their ecological corset. This led before 1800 to the clearing and cultivation of the common areas outside the village in an umbrageous meadow landscape of grazing land, coppice woods and oatfields. The favourable position in relation to the Hoogeveensche Vaart was also to the advantage of the exploitation of downstream hayfields, enabling early specialisation in dairy farming to continue.

begrenztem Umfang die Moorkultur, in etwa mit dem System der benachbarten Randmoorkultivierung in Koekange vergleichbar. Es lässt sich hier also eine Vielfalt agronomischer Nutzungsformen feststellen, die sich der landschaftlichen Übergangsform der Stapeler Marke genau angepasst hatten.

Neben den ökologischen Unterschieden ergab die Studie auch eine Signifikanz der geographischen Lage, nicht nur hinsichtlich des Betriebsstils, sondern auch für Einrichtung und Erscheinungsform der Kulturlandschaft. Die Möglichkeit des Sturzguttransportes in De Wijk erwies sich zum Beispiel als entscheidender Faktor für den Ausbau der kommerziellen Forstwirtschaft und den schnellen Durchbruch der Haferkultur. Die direkte Wasserverbindung mit dem Wirtschaftszentrum des Landes bevorteilte die Wijker Bauern gegenüber den Zuidwolder Kollegen am peripheren Oberlauf. Die Anfuhr des Stadtkompostes ermöglichte es bereits in der vorindustriellen Phase, die ökologischen Grenzen der Wijker Dorfgebiete zu überschreiten und schon vor 1800 die gemeinschaftlichen umliegenden Böden in eine belaubte Kamplandschaft mit Weiden, Niederwald und Haferfeldern umzuformen. Die günstige Lage hinsichtlich der Hoogeveensche Vaart stimulierte zudem die Nutzung der Heuwiesen am Unterlauf, die eine frühe Spezialisierung auf Milchviehhaltung bewirkte.

Synthesis and conclusions

Anyone wishing to collect information about the functioning of local agrarian ecosystems is bound to meticulously comb through and interpret sources of all kinds at the level of the smallest administrative units of parishes and *marken*, in combination with private archives. This method inevitably leads to a certain arbitrariness because the activity of collecting runs up against the principle of incidental availability and the instantaneous and discontinuous character of many of the sources. In addition, we have noted that there may be considerable differences in the informative value of the frequently consulted estimates of land, as regards the preliminary work of compiling an inventory, at local level. Dependence on this 'local accident' can be reduced during the collecting of data by also drawing on the local archive of the landscape that is primarily embedded in the soil. Opening up and interpreting this natural archive requires an interdisciplinary approach with specialisations in soil science and biology. Thanks to its spatial and historical perspective, historical geography can perform an interpretive task in historical ecological research in which subdisciplines like palaeo-ecology and soil ecology can offer the required breadth and depth. In the present study, an interdisciplinary approach of this kind would probably have yielded a by no means negligible amount of extra information and insight.

During the period under review, 1600-1850, the farm and its productive environment in the

Synthese und Schlussfolgerungen

Kenntnisse über die Funktionsweise lokaler agrarischer Ökosysteme setzen sorgfältige Quellenforschungen und -interpretationen auf der Ebene der kleinsten Verwaltungseinheiten, also Kirchspiele und Marken, sowie die Durchsicht privater Archive voraus. Eine gewisse Willkür lässt sich bei dieser Vorgehensweise nicht vermeiden, da man beim Sammeln von Informationen immer wieder mit der zufälligen Verfügbarkeit und der Unvollständigkeit des Quellenmaterials konfrontiert wird. Außerdem muss hier leider festgestellt werden, dass auch die zur vorbereitenden Inventarisierung herangezogenen Bodenschätzungen auf lokaler Ebene erhebliche Unterschiede hinsichtlich ihres Informationswertes aufweisen. Die Abhängigkeit von solchen Zufallstreffern kann jedoch durch die Einbeziehung des lokalen, im Boden selbst verborgenen Landschaftsarchives verkleinert werden. Erschließung und Interpretation dieses 'natürlichen' Archives setzt einen interdisziplinären, bodenkundlich und biologisch spezialisierten Forschungsansatz voraus. Auf Grund ihres räumlichen und historischen Ansatzes kann die historische Geographie in der historisch-ökologischen Forschung eine integrierende Aufgabe erfüllen und mit Subdisziplinen wie Paläo-ökologie und Bodenökologie für die erforderliche Erweiterung und Vertiefung sorgen. In der vorliegenden Studie hätte ein solches interdisziplinäres Vorgehen wahrscheinlich einen nicht zu unterschätzenden Mehrwert erbracht.

In der hier untersuchten Periode zwischen 1600 und 1850 zeigte sich eine ständig wechseln-

landscape were caught up in a constantly changing relationship. The engine behind these changes was the process of intensification, in which labour was deployed to increase the crop yields.

This study focused on the local level, paying particular attention to the ecological dimension. This approach in terms of the ecological landscape revealed that intensification was carried out in a variety of ways. It was determined on the one hand by the ecological setting of the productive environment, and on the other hand by the geographical position of the village territory.

Koekange is a good example of a style of farming that eventually ran aground on the gradual deterioration of the local productive environment. The collapse of a dynamic stream valley system and the degeneration of the soil as a result of the depletion of the peat layer were the main causes of this stagnation. The colonisation of the Lage Linthorst at the beginning of the sixteenth century meant that the capacity of peat moor border cultivation was full, and there was no more village space available for intensification. Alternatives for intensification and specialisation had to be sought in an orientation outside the village by bringing in compost or exploiting hayfields outside the village territory.

The conditions in the upper reaches of the Reest below Zuidwolde were different. Here there was still plenty of room for a more intensive exploitation of the different peat ecotopes.

de Beziehung zwischen dem bäuerlichen Betrieb und dem landwirtschaftlichen Produktionsumfeld. Die treibende Kraft für diese Veränderungen ist der Intensivierungsprozess, wobei durch Arbeitseinsatz die Erträge erhöht wurden.

Die vorliegende Studie konzentriert sich auf die lokale Ebene und deren ökologische Dimension. Dieser landschaftsökologische Ansatz zeigte eine unterschiedliche Realisierung des Intensivierungsprozesses, der einerseits von den ökologischen Gegebenheiten der Produktionsumgebung, andererseits von der geographischen Lage des Dorfgebietes beeinflusst wurde.

Koekange ist ein gutes Beispiel für einen Betriebsstil, der letztendlich durch die allmähliche Verschlechterung des lokalen Produktionsumfeldes festlief. Verursacht wurde diese Stagnation vor allem durch den Wegfall des dynamischen Flussniederungssystems sowie durch die Bodendegeneration durch Zersetzung der Moorschicht. Nach der Kolonisierung von Lage Linthorst zu Beginn des 16. Jahrhunderts war die Randmoorkultivierung 'voll' und gab es keinen Raum mehr für Intensivierung. Alternativen für Intensivierung und Spezialisierung mussten in der Ausdehnung nach außen gesucht werden, zum Beispiel durch Dunganfuhr und die Nutzung außergebietlicher Heuwiesen. Ganz anders die Bedingungen am Oberlauf der Reest unter Zuidwolde. Hier gab es noch genügend Platz für eine intensivere Nutzung der verschiedenen Moorökotope. Trockenlegung und Absteckung gemeinschaftlicher Bruchlandgebiete sowie intensivere Schafbeweidungder ausgedehnten Moorheideflächen ließen Intensivierung und Spezialisierung zu.

Drainage and staking out the common marshy lands, as well as stepping up sheep grazing on the extensive heath moor, provided scope for intensification and specialisation.

Intensification followed a different course in De Wijk, where the advantages of a location downstream enabled early specialisation in dairy farming. The ecological niche was here located in the cultivation of the marshy lands with the oat field culture as the main propelling force. But as in Koekange, these opportunities for expansion could only be seized by bringing in urban compost via the Hoogeveensche Vaart. The latter point once again underscores the importance of a favourable geographical position for transport via the network of waterways of that time. In this respect De Wijk, partly thanks to the establishment of a system of districts, was situated more favourably than Koekange, which was not able to benefit from the infrastructural network that provided access to the cities on the IJssel and the Zuiderzee until the middle of the nineteenth century. The expansion of coppice wood cultivation in the eighteenth century is essential in this respect. This lucrative addition to the ways of making a living was easy to accommodate with the exploitation of estates in De Wijk, and in Koekange it offered an alternative to the stagnating oatfield culture.

It may be concluded from this that intensification was not only a matter of increasing the grain yield. It also implied an increase in the number of ways of making a living that aimed at a more intensive and more multi-functional use of the ecotope complex. The deployment of more

Eine dritte Variante zeigte sich mit der Intensivierung in De Wijk. Hier profitierte man van der Flusslage am Unterlauf, die eine frühe Spezialisierung auf die Milchviehhaltung ermöglichte. Als ökologische Nische erwies sich hier die Kultivierung der Bruchgebiete, wobei der Haferanbau ausschlaggebend war. Wie in Koekange konnte jedoch auch diese Expansionsmöglichkeit nur dank des Transportes von Stadtkompost genutzt werden, in diesem Fall über die Hoogeveensche Vaart. Hier zeigt sich wieder einmal, wie wichtig eine in Bezug auf die damaligen Wasserwege verkehrsgeografisch günstige Lage war. De Wijk lag in dieser Hinsicht, auch dank der Anlage eines Kanalsystems günstiger als Koekange, das erst seit der Mitte des 19. Jahrhunderts vom Ausbau der Infrastruktur profitieren konnte, die eine Verbindung zu den IJsselstädten und der Zuiderzee herstellte. Als ganz wesentlicher Faktor ist in diesem Zusammenhang die Expansion der Niederwaldkultur im 18. Jahrhundert anzusehen. Diese lohnende zusätzliche Einnahmequelle passte in De Wijk ausgezeichnet zur Nutzung der Landgüter und stellte in Koekange eine Alternative für die stagnierende Haferkultur dar.

Hieraus lässt sich entnehmen, dass es sich bei der Intensivierung nicht nur um eine Steigerung der Getreideerträge handelte. Es zeichnete sich nämlich auch eine auf intensivierte und multifunktionelle Nutzung des Ökotopenkomplexes gerichtete Erweiterung der Existenzgrundlage ab. Buchweizenbrandkultur, Torfabbau und Niederholzkultur sorgten dabei für eine bessere Streuung der Arbeit.

labour was the hub of this process of intensification. In addition, the buckwheat burning culture, peat cutting and the cultivation of coppice woods brought about a better division of activities throughout the entire year.

Further research will have to demonstrate whether the orientation on hayfields outside the village territory played a role in intensification in other parts of Drenthe as well. This is primarily a question of downstream valley systems in which the broad valleys functioned as hay storehouses. At any rate, the exploitation of downstream hayfields beside the Reest and the Meppelerdiep offered a solution to the restrictive corset of the local ecosystem for the farmers of Koekange. An expansion of indoor feeding not only furthered the deep litter house system, but in the long run it also had a beneficial effect on the fertility of the adjacent greenland because of the higher erosion. In De Wijk it was mainly the emergent small farms situated on the downstream haybanks that benefited.

A distinction is made in the literature on anthropogenic ecosystems between natural processes that take place by autonomous action, and the process of cultivation that is regarded as a form of deliberate intervention. The objectives from an agrarian perspective, however, were limited. The long-term consequences of the interventions and forms of exploitation could not be envisaged. In

Gezielte Untersuchungen könnten zeigen, ob auch andernorts in Drenthe die Nutzung außergebietlicher Heuwiesen eine Rolle bei der Landbauintensivierung spielte. Dafür kommen vor allem die Gebiete an den Unterläufen in Frage, in denen die breiten Flussniederungen als sprichwörtliche Heuschober dienten. In Koekange jedenfalls hatte man sich mit der Nutzung der Heuwiesen am Unterlauf der Reest und des Meppelerdiep aus der Zwangsjacke des lokalen Ökosystems befreit. Ausgiebigere Stallfütterung wirkte sich nicht nur vorteilhaft auf das Tiefstallsystem aus, sondern erhöhte durch intensivere gemeinsame Beweidung längerfristig auch die Fruchtbarkeit der Wiesen in der direkten Umgebung. In De Wijk profitierten während des 19. Jahrhunderts vor allem die Kleinbetriebe von den Wiesenufern am Unterlauf.

In der Fachliteratur wird in Bezug auf antropogene Ökosysteme zwischen natürlichen, durch 'Selbstordnung' entstandenen Prozessen und auf 'bewusster Ordnung' beruhenden Kultivierungsprozessen unterschieden. Für die Bauern waren die Zielsetzungen jedoch beschränkt, da sie die Folgen ihres Eingreifens auf lange Sicht nicht übersehen konnten. In Koekange lassen sich diese Veränderungen des lokalen Ökosystems im Betriebsstil zurückfinden, da sich innerhalb des Dorfgebietes kaum Kompensationsmöglichkeiten boten.

Die physische Gliederung der pleistozänen Sandlandschaft verschaffte den damaligen Landwirten eine pluriforme Produktionsgrundlage. Dorfgebiete müssen als integrierte Nutzungssysteme mit großer Eigendynamik der Nutzungsökotope aufgefasst werden. Im Rahmen der vor-

Koekange these changes in the local ecosystem reacted on the style of farming because the village territory was not large enough to offer compensatory space.

The physical stratification of the Pleistocene sand landscape offered the historical farmer a pluriform basis of production. Village territories should be considered as integrated use systems with a high dynamic between the different use ecotopes. In this study we were confronted with a complex network of spatial and ecological relations that were governed by the style of farming. In current nature conservation, ecological management models are followed that are derived from historical forms of farming. For instance, the management of impoverished resources is based on what is by now the classic spring/well model. This method may be the only alternative for the time being in the light of budgetary restrictions, but the simplicity of the model has little connection with the much more complex situations of the past.

In the first place, we were able to demonstrate that most ecotopes had multi-functional use forms. This applied not only to uncultivated use lands, but also to hay and grazing lands and to arable land. Pre-grazing and post-grazing were the rule rather than the exception, while grazing itself was done with different kinds of herds. In addition, there was a lot of interaction from the movement of the herds and transfer of raw materials through the transport of mowings, peat, sand, clay and turf. Moreover, actions like burning, overgrazing, peat cutting and de-peating created

liegenden Studie sahen wir uns demnach einer komplexen Verflechtung räumlicher und ökologischer, vom Betriebstil gesteuerter Beziehungen gegenüber. In der modernen Landschaftspflege werden von historischen Betriebsformen abgeleitete Steuerungsprinzipen angewendet. Das Prinzip der Reduzierung des Mineralstoffhaushaltes zum Beispiel beruht auf dem inzwischen klassischen 'Quelle-Brunnen-Modell'. Plaggen und Dung aus den umliegenden Gebieten (Quelle) werden kompostiert und auf den Feldern (Brunnen) verteilt. Aus Gründen der Kostenbeherrschung mag diese Methode zwar heutzutage vorläufig die einzig machbare sein, verglichen mit den wesentlich vielschichtigeren historischen Umständen ist das heutige Model jedoch eine recht simpele Lösung.

Diese Studie zeigt in erster Linie die multifunktionellen Nutzungsformen der meisten Ökotope auf. Dies galt nicht nur für die unkultivierten Nutzflächen, sondern auch für Heu- und Weidewiesen und Ackergebiete. Vor- und Nachbeweidung mit unterschiedlichem Weidevieh war eher Regel als Ausnahme. Durch die Bewegungen der Herden und die An- und Abfuhr von Mahd, Plaggen, Sand, Lehm und Torf wurde ein gegenseitiger Austausch bewirkt. Außerdem entstanden durch Brände, Überbeweidung, Plaggenabbau und Torfstich ganz unbeabsichtigte Bedingungen für 'Naturentwicklung', während die Einführung der Niederholzkultur für eine Weiterdifferenzierung des Biotopenkomplexes sorgte. Nicht zuletzt müssen auch Übergangsformen wie Wechselwirtschaft und die weitverbreitete Haferkultur berücksichtigt werden, wobei 'Brunnen'- und 'Quellen'-Situation aufeinander folgten.

unintended prior conditions for 'natural development', while the introduction of the coppice wood culture brought about a further differentiation in the biotope complex. Finally, account should also be taken of transitional forms such as crop alternation of the widespread oatfield culture in which well and spring situations succeeded one another.

The creaming off areas ('spring areas') were actually intensity zones in which the distance from the plot of land to the settlement played an important role. The differences in intensity of use were particularly large in the upstream Reest area with its extensive peat heath and very remote marshy lands. Sometimes deep litter houses were set up as annexes halfway to the settlement to encourage more intensive use of such remote plots of land. In the course of the eighteenth century the gradual transitions between ecotopes disappeared as a result of the cultivation of the marshy areas. The disappearance of these natural gradients was the diametrical opposite of the interaction and dynamic referred to above. The plots of land outside the dyke in Koekange displayed the opposite trend, in which the oatfield culture on the partly 'de-peated' marshy lands was transformed into a pure creaming - off - economy with sheep grazing and peat cutting.

The historical farm unintentionally gave direction to the local ecosystem as well as creating prior conditions. Many protected fauna and rare flora owe their distribution to the multi-functional character of the style of farming.

In den sogenannten Entrahmungsgebieten (den 'Quellengebieten') lässt sich eine Tendenz zu Intensivierung feststellen, bei der der Abstand zwischen den Anbauflächen und der Siedlung eine wichtige Rolle spielt. Vor allem in den ausgedehnten Heideflächen und den sehr entlegenen Bruchgebieten am Oberlauf der Reest zeigen sich große Unterschiede in der Nutzungsintensität. Um diese entlegenen Felder intensiver nutzen zu können, wurden manchmal auf halben Weg Tieflaufställe als Nebengebäude angelegt. Im Lauf des 18. Jahrhunderts nehmen durch die Kultivierung der Bruchlandgebiete die allmählichen Übergänge zwischen den Ökotopen ab. Der Verlust dieser natürlichen Gradienten steht in direktem Kontrast zum oben erwähnten Austausch und der Dynamik. Die Aufstrecksiedlungen im Koekanger Deichvorland zeigen eine entgegengesetzte Entwicklung, nämlich den Übergang der Haferkultur auf den teilweise 'abgetorften' Bruchgebieten zu einer Entrahmungswirtschaft mit Schafbeweidung und Plaggenabbau.

Der historische bäuerliche Betrieb war also 'unbeabsichtigt' ein sehr steuernder, zudem aber auch konditionierender Faktor innerhalb des lokalen Ökosystems. Viele der heute geschützten und vom Aussterben bedrohten Tierarten hatten ihre Verbreitung dem multifunktionellen Charakter des Betriebsstils zu verdanken.

In der hier untersuchten Periode zeigt sich die allmähliche Einverleibung des 'natürlichen' Hochmoors als Nutzungs- und Produktionslandschaft. Trockenlegung, Verbrennung, Buchweizenanbau, Beweidung und Plaggenabbau ließen aus der unzugänglichen Moorlandschaft

During the period under study we witnessed the gradual incorporation of 'natural' peat moor as a landscape for use and production. Drainage, burning, temporary sowing of buckwheat, grazing and peat cutting changed the inaccessible peat landscape within a few generations into an extensive moorland steppe with drifting sand and fen pools. The semi-natural marshlands were also gradually incorporated through cultivation into the productive landscape dictated by the style of farming.

In the peat soil landscape of Southwest Drenthe the variety of use forms had a strongly determining influence on the soil. Human intervention led to considerable de-peating and podzoling of soils, resulting in an irreversible change in the abiotic supports of the local ecosystem. This fact necessitates a measure of caution in following historical models in choosing forms of nature conservation and nature development. Historical geographical research on agrarian ecosystems provides insight into site-specific ecological processes that shape the landscape. This concerns processes that create prior conditions, not interdependent pictures of the natural habitat in historical studies. It is an illusion to think that historical ecological landscape studies could offer a range of models for future management models. In pre-industrial situations too, culture and nature were interwoven in such a complex way that studies like the present one cannot be used to derive simply applicable models that harmonise with the nomenclature of contemporary nature conservation policy. Besides, we should be well aware that the styles of farming that we have

innerhalb weniger Generationen eine ausgedehnte Heidesteppe mit Sandverwehungen und Moortümpeln entstehen. Auch die teils natürlichen Bruchgebiete wurden durch Kultivierungen der vom Betriebsstil diktierten Produktionslandschaft angegliedert.

Die Moorlandschaft im Südwesten Drenthes wurde in Bezug auf die Bodenformung nachhaltig von den vielfältigen Nutzungsmethoden geprägt. Menschliche Eingriffe führten zu umfangreicher Abtorfung und Podsolbildung, die die abiotischen Träger des lokalen Ökosystems unumkehrbar veränderten. Daher ist bei historischen Referenzen in Bezug auf Entscheidungen bei Landschaftspflege und Naturentwicklung eine gewisse Vorsicht geboten. Historisch-geographische Untersuchungen zu agrarischen Ökosystemen vermitteln Erkenntnisse über landschaftsbildende lokale Umweltprozesse. Es handelt sich dabei um konditionierende Prozesse, nicht aber um zusammenhängende Erscheinungen des natürlichen Habitates in historischen Situationen. Es wäre eine Illusion zu denken, historisch-ökologischen Landschaftsuntersuchungen nach Belieben Entscheidungshilfen für unsere zukünftige Landschaftspflege entnehmen zu können. Denn auch im vorindustriellen Zeitalter bestand eine so komplexe Verflechtung zwischen Natur und Kultur, dass sich Studien wie die hier vorliegende keineswegs als Modell für einfach anzuwendende und sich nahtlos der Nomenklatur moderner Natur- und Umweltpolitik anpassende Methoden eignen. Zudem muss man sich immer vergegenwärtigen, dass die hier geschilderten Betriebsstile unter

sketched had to operate under completely different soil and hydrological conditions, while the present-day physical ecological areas of the Ecological Main Structure have been fundamentally and irreversibly altered.

However, studies of site-specific agrarian ecosystems can contribute to a better insight into the ability of culture to create prior conditions. On the one hand, cultivation led to the dismantling of natural ecosystems, while on the other hand it created the scope for new ecotopes that contributed to a further ecological stratification of the cultural landscape with new biotopes and series of successions. This resulted in a varied mosaic of use ecotopes and gradients with the style of farming as the governing factor. In this interaction between culture and nature, the landscape was a recalcitrant means of production that was gradually incorporated in the evolution of an agrarian way of life.

This study showed that the process of intensification could have very different effects on the abiotic components of the landscape. Thus we can oppose the construction of farmlands to the depletion of peat lands, levelling and sanding to the formation of drifting sands, and gradient reduction to differentiation. It is precisely this semi-natural legacy of agrarian ecosystems that has made such an important contribution to the construction of our modern idea of nature in the twentieth century.

völlig anderen bodenkundlichen und hydrologischen Bedingungen operierten. Die heutigen physisch-ökologischen Bedingungen in den EHS-Gebieten (EHS: s.o.) haben sich fundamental und unumkehrbar verändert.

Andererseits können Arbeiten über lokale agrarische Ökosysteme jedoch sehr wohl zum besseren Verständnis dafür beitragen, wie durch Kultur und Kultivierung neue Grundlagen entstehen können. Einerseits führten Kultivierungen zum Abbruch natürlicher Ökosysteme, andererseits entwickelten sich dadurch neue Ökotope, die ihrerseits wieder eine ökologische Weiterentwicklung der Kulturlandschaft mit neuen Biotopen bewirkten. So entstand ein vom jeweiligen Betriebsstil gesteuertes abwechslungsreiches Mosaik aus Nutzungsökotopen und Gradienten. In diesem Wechselspiel zwischen Kultur und Natur erwies sich die Landschaft als widerspenstiges Produktionsmittel, das allmählich der Entwicklung der bäuerlichen Existenz angepasst wurde.

Diese Studie zeigt die unterschiedlichen Auswirkungen des Intensivierungsprozesses auf die abiotischen Komponenten der Landschaft. Wir zeigten den Gegensatz zwischen Aufbau der Plaggenböden gegenüber Abbruch der Moorböden, zwischen Egalisierung und Besandung gegenüber Flugsandverwehungen, zwischen Gefälleablachung gegenüber Differenzierung. Gerade dieses teils natürliche Erbgut hat im Laufe dieses Jahrhunderts einen überaus wichtigen Beitrag zur Entstehung unserer heutigen Naturauffassungen geliefert.

Bijlagen

Literatuurlijst

Lijst van afkortingen en begrippen

Lijst van tabellen, grafieken en kaarten

Bouwlandtoponiemen De Wijk

Over de auteur

Colofon

Literatuurlijst

Andreae, B. *Betriebsformen in der Landwirtschaft.* Stuttgart, 1961.

Bakker, J.P *Nature management by grazing and cutting.* Dordrecht, 1989.

Belonje, J. *De Havezathe Dunningen.* NDVA, 1955.

Bieleman, J. en Brood, P. 'Zeventiende-eeuwse drentse landmaten en hun gebruik'. *KNAG Geografisch Tijdschrift,* XIV, 1980-2.

Bieleman J. en Roessingh H.K. 'Wie zaait zal oogsten?' in: Het platteland in een veranderende wereld. Hilversum 1994.

Bieleman, J. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910.* Utrecht, 1987.

Bieleman, J. *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950.* Meppel, 1992.

Blink, H. *Een tijds- en levensbeeld van H. Blink.* Den Haag, 1932.

Blok, D.P. 'Vroege Middeleeuwen, tot 1150' in: J. Heringa e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe.* Assen, 1985.

Boekholt, P.Th.F.M. *De actieradius van huwelijkskandidaten in Drenthe.* NDVA,1990.

Bolts, J. en Wiese, H. *Rinderhandel und Rinderhaltung in nordwest europäischen Kustengebiet vom 15. bis 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1966.

Boon, J. 'Bijdrage tot de kennis van den akkerbouw in een gedeelte van Drenthe'. *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid,* 1856, 180-198. Heruitgave in: *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw.* Wageningen, 1981.

Borger, G.J. *De Veenhoop.* Amsterdam, 1975.

Borger, G.J. *Het werkterrein van de historische geografie.* Assen, 1981.

Borger, G.J. 'Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries' in: J.T.A Verhoeven (red.). *Fens and bogs in the Netherlands.* Dordrecht, 1992.

Bos, J. e.a. (red.) *Huizen van stand.* Meppel, 1989.

Bouwer, K. *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents Plateau.* Groningen, 1970.

Bouwer, K. 'Het Drentse esdorp'. *KNAG Geografisch Tijdschrift,* 1975.

Breukel, I.J.H. *Mededelingen omtrent de Dedemsvaart en aanhorigheden.* Manuscript 1859, prov. bibliotheek Overijssel.

Brood, P. *Belastingheffing in Drenthe 1600-1822.* Meppel, 1991.

Brood, P. *Grondschatting, omslagen en haardstedengeld.* RAD, 1980.

Brood, P. *Inventaris van de archieven van Echten en de algemene compagnie van 5000 morgen.* Assen 1980.

Brood, P. (red). *Speurwark.* Assen, 1988.

Buis, J. *Historia Forestis.* Deel 2. Utrecht, 1985.

Butlin, R.A. en Roberts, N. Ecological relations in historical times. Royal Geographical Society, 1994.

Carsten, H.J. *Een en ander over het vloeien van hooi- en weilanden en de aanleg van vloeiweiden hoofdzakelijk in Drenthe.* Zwolle, z.j.

Chromotopografische kaart 1:25.000. uitg. 1908.

Coert, G.A. 'De waterwegen rond Meppel'. *Oud Meppel,* 1985 no 3.

Coert, G.A. *Stromen en schutten, vaarten en voorden.* Meppel, 1991.

Coert, G.A. *Drenthe en zijn waterschappen.* Meppel, 1984.

Crompvoets, H.J.G. *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België.* Amsterdam, 1981.

De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf. Verslagen en Mededelingen Directie Landbouw XVI. Den Haag, 1917.

Dijk, A.J. van, en Os, B.L.J. van. *Vogels in Drenthe.* Assen, 1982.

Dirkx, G.H.P en Smeerdijk, D.G. *Aanvullend bodemonderzoek in de herinrichting Zuidwolde-Zuid.* Staringcentrum rapport 340, Wageningen, 1996.

Dirkx, J., Hommel P. en Vervloet. J. 'Historische ecologie'. *Landschap,* 1992 no 1.

Domhof, J. 'Strooiselwinning voor potstallen in verband met de profielbouw van heide- en oude bouwlandgronden'. *Boor en Spade* VI, 1953.

Edelman, C.H. *De geschriften van Harm Tiesing,* Assen, 1943.

Edelman, T. *Bijdrage tot de historische geografie van de Nederlandse kuststrook.* Den Haag, 1974.

Elema, J. *Bodem en bemesting.* Deel 1. Zwolle, 1920.

Elerie, J.N.H. 'De rundveehouderij van Schoonebeek in de zeventiende en achttiende eeuw'. *Historia Agriculturae* XVIII, 1988.

Elerie, J.N.H. 'Terug naar de bronnen in het landschap'. *Noorderbreedte,* 1995-3.

Elerie, J.N.H. 'Cultuurhistorie en ecologie van een veldcomplex op de Hondsrug' in: J.N.H. Elerie (red.) *Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos.* Groningen, 1993.

Elerie, J.N.H. 'Het veengebied tot 1850' in: M.A.W. Gerding (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe.* Meppel, 1989.

Folkerts, J. *Inventaris van het archief van de N.V. Maatschappij voor Boschcultuur te Zuidwolde 1882-1970.* Assen, 1978.

Fritschy, W. en Douw, L. (red.) *Oost-Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam, 1988.

Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000. 1975.

Gerding, M.A.W. 'De bevolking van Hoogeveen 1625-1815' in: F. Keverling Buisman (red.) e.a. *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1815*. Hoogeveen, 1983.

Gerding, M.A.W. *Vier eeuwen turfwinning*. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950, Wageningen, 1995.

Gerding, M.A.W. *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Meppel, 1989.

Geschiedkundige Atlas van Nederland. Deel I. 's Gravenhage, 1920.

Grevelink, P.W.A. *Statistiek van de provincie Drenthe*. Groningen, 1844.

Hendriks, R.F.A. *Afbraak en mineralisatie van veen*. Staring Centrum, Wageningen, 1992.

Heringa, J. *Drentse Willekeuren*. Zutphen, 1985 (b).

Heringa, J. *De bevolking van Drenthe in 1630*. NDVA, 1977.

Heringa, J. *Lijnen en stipppellijnen in de geschiedenis van de buurschap*. NDVA, 1985 (a).

Heringa J. e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe*. Assen, 1985 (c).

Heringa, J. e.a. *Drentse Rechtsbronnen*. Zutphen, 1981.

Heuvel, A. ten. 'De ontwikkeling van de landbouw in Drenthe'. *Cultura 26* (1914), *27* (1915), *28* (1916).

Heuveln, B. van. *Organic-B in high moorpeat and high moorpeat reclamation soils*. Stiboka 1972

Heuveln, B. van. *De bodem van Drenthe*. Wageningen, 1965.

Houtman, W. 'Tollen in Drenthe' in: G.H. Peerbolte *Drenthe in de kaart gekeken*. Meppel, 1976.

Huizing, L. *Zeven eeuwen Zuidwolde*. Zuidwolde, 1975.

Jonge van Ellemeet, B.M. de. 'De Drentse Marken' in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*; deel I. 's Gravenhage, 1920.

Joosting, J.G.C. *Het archief der abdij te Dikninge*. Leiden, 1906.

Karst, E. *Het Blick (bij Schoonebeek)*. NDVA, 1932.

Kleinpenning, J.M.G. *Geografie van de landbouw*. Utrecht, 1968.

Knibbe, M. *Gleygronden in het dekzandgebied van Salland*. Wageningen, 1969.

Kocks, G.H. *Drents Woordenboek*. Assen, 1996.

Kok, J. *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën*. Wageningen, 1948.

Koops, W. *De Wijk en onderhorige gehuchten*. NDVA, 1886.

Koops, W. *Drentsche huwelijks-contracten in vroegere eeuwen*. NDVA, 1888.

Koops, W. *De bezittingen van het klooster Dicninge in de Broekhuizen en de kerspelen De Wijk en Yhorst*. NDVA 1900.

Koops, W. *Het vroegere kerspel De Wijk*. NDVA, 1911, 1912, 1913, 1914 en 1915.

Landweer, G.J. *De booën te Schoonebeek en de Zuid-Drentsche melkmeisjes*. NDVA, 1915.

Lijst voor de telling des volks van Drenthe. RAD, Coevorden, 1796.

Linden, H. van der. *De cope*. Assen, 1956.

Magnin, J.S. *Besturen in Drenthe*. Groningen, 1838.

Magnin, J.S. *De voormalige kloosters in Drenthe*. Groningen, 1975 (herdr.).

Mathias Arts, P. *Het dubbelklooster Dikninge*. Assen, 1945.

Ministerie Landbouw en Visserij. *Natuurbeleidsplan*. 1989.

Mol, J.A. en Noomen, P.N. *Prekadastrale Atlas van Friesland*. Deel 2, Weststellingwerf. Leeuwarden, 1989.

Mulder, R.D. *Jacht en visscherij in Drente*. Assen, 1948.

Nijenhuis-Scheper, G. *Koekanger historie*. Koekange, 1979.

Paassen, C. van. 'Van Geografische structurering en oecologisch complex'. *Tijdschrift van het KNAG*, juli 1962.

Pater, B. de, en Van der Wusten, H. *Het geografische huis*. Muiderberg, 1991.

Pelinck, E. *Veenhuizen, een buurschap in het kerspel Norg*. RAD, Manuscript 1989.

Ploeg, J.D. van der. *Over de betekenis van verscheidenheid*. Inaugurele rede, Wageningen, 1993.

Pleijter, G. *Relatienotagebied 'De Reest'. Bodemkundig-hydrologisch onderzoek*. Stiboka, rapport 1516. Wageningen, 1981.

Poel, J.M.G. van der. *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden, 1770-1840*. AGN deel 10. 1981.

Poel, J.M.G. van der. *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*. Wageningen, 1983.

Poel Fontein, J.M.G. van der. 'Beschrijving der boerderijen, 1779'. *Historia Agriculturae*, IV, 1957.

Pons, L.J. 'Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands' in: J.T.A. Verhoeven (red.) *Fens and Bogs in the Netherlands*. Dordrecht, 1992.

Ponting, C. *A green history of the world*. London, 1991.

Rapport van de Nederlandsche Heidemaatschappij aan de Provinciale Staten van Drenthe omtrent een onderzoek naar den aard der woeste gronden in die Provincie. Leiden, 1900.

Reinders, G. *Rundveeteelt*. Groningen, 1916.

Rij, H. van (vert.). *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen*. Hilversum, 1989.

RMNO, *De toekomst van historische ecologie*. Publicatie nr. 90, 1993.

Roessingh, H.K. 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*; deel 8,. Haarlem, 1979.

Schaminée, J.H.J. e.a. *De vegetatie van Nederland*. Leiden, 1995.

Schönfeld, M. *Veldnamen in Nederland*. Arnhem, 1980.

Schönfeld, M. *Nederlandse waternamen*. Amsterdam, 1955.

Schroevers, P.J. (red), *Landschapstaal*. Pudoc, Wageningen, 1982.

Schuurman, A.J. *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis*. Zutphen, 1991.

Slicher van Bath, B.H. *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*. Utrecht, 1978.

Slicher van Bath, B.H. *Mensch en land in de Middeleeuwen*. Arnhem, 1977.

Smit, G. e.a. 'Aspekten van de historische geografie van Langelo'. *Driemaandelijkse Bladen*, 1977.

Smit, G. 'Beschouwingen ten aanzien van de vroeg-middeleeuwse nederzettings- en occupatiepatronen op de zandgronden van Noord-Nederland' in: A.O. Kouwenhoven e.a. (red.) *Geplaatst in de tijd*. Bijdragen tot de Sociale Geografie en Planologie nr. 9. Amsterdam, 1984.

Smit, G. *De agrarisch-maritieme struktuur van Terschelling omstreeks het midden van de negentiende eeuw*. Groningen, 1971.

Spek, T. e.a. *Van de Hunnepe tot de zee*. Kampen, 1996.

Stiboka. *Bodemkaart van Nederland 1:250.000*. Wageningen, 1985.

Stiboka. *Bodemkaart van Nederland*. Wageningen, 1988.

Stiboka. *Bodemkaart van Nederland*. Wageningen, 1980.

Stiboka. *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Ruinerwold-Koekange*. Rapport 878. Wageningen, 1972.

Stiboka. *Bodemkaart van Nederland 1:50.000*. Wageningen, 1989.

Stiboka, *Bodemkaart van Nederland 1:50.000*. Wageningen, 1994.

Thissen, P.H.M. *Heideontginning en modernisering*. Utrecht, 1993.

Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek. 1843.

Tijms, W. 'De graanprijzen van Arnhem, Breda...' *Historia Agriculturae* IX, band 1 en 2. Groningen, 1977-1983.

Tijms W. 'Prijzen van granen en peulvruchten' *Historia Agriculturae* Deel XI-2 Coevorden 1639-1909. Groningen 1983

Tijms, W. 'De agrarische en ambachtelijke sector 1625-1815' in: F. Keverling Buisman (red.) e.a. *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1815*. Hoogeveen, 1983.

Tummers, P.L.M. en Blok, D.P. *Waternamen in Limburg en Drente*. Amsterdam, 1968.

Van Dale. *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen, 1984.

Vegter, U. *Hydro-ecologie van het Reestdal*. Rapport Stichting Het Drentse Landschap. 1991.

Veldhorst, A.D.M. 'Het Nederlandse vroeg negentiende eeuwse kadaster als bron voor andersoortig onderzoek, een verkenning'. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 1991-1.

Verduin, J.A. *Ontwikkelingen in de Drentse bevolking gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*. Assen, 1982.

Verduin, J.A. *Bevolking en bestaan in het oude Drenthe*. Assen, 1972.

Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van den landbouw te Amsterdam. Amsterdam, 1790

Verslag der Staatscommissie Bevloeiingen. Den Haag, 1897.

Verslagen en mededelingen van de Directie der Landbouw,. Den Haag, 1917.

Vervloet, J.A.J. 'Historisch-geografisch en cultuurhistorisch landschapsonderzoek; verleden en toekomst' in: *Bodem en landschap*. Pudoc, Wageningen, 1984 (a).

Vervloet, J.A.J. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*. Wageningen, 1984 (b).

Vervloet, J.A.J. 'Introduction to Baarn-Ghent conference of the Standing Conference for Study of the Rural Landscape'. *Wageningen studies in historical geography*, 1. Wageningen, 1992.

Vervloet, J.A.J. 'Grundzüge der Entwicklung der Historischen Geographie in den Niederlanden mit besonderer Berücksichtigung der genetischen Siedlungsforschung' in: P. Burggraaff (red.) *Genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa und seinen Nachbarräumen*. Bonn, 1988.

Vos van Steenwijk, A.N de. *Het geslacht de Vos van Steenwijk*. Assen, 1976.

Vries, W. de. *Groninger plaatsnamen*. Groningen, 1946.

Vries, A. de. *Groot-Nederlands Boerenboek*. Nijkerk z.j.

Vries, J. de. *Volk van Nederland*. Amsterdam, 1943.

Waard, F. van de. *Gebintwerk en kapwerk van Drentse boerderijen*. Doctoraalscriptie. Groningen, 1986.

Wassermann, E. *Aufstrecksiedlungen in Ostfriesland*. Göttingen, 1985.

Waterbolk, H.T. 'Terug naar Elp' in: F.C.J. Ketelaar (red). *De historie herzien*. Hilversum, 1987.

Waterbolk, H.T. *Drenthe*, Salland en Twente in de vroege Middeleeuwen in: *Feestbundel D.P. Blok*. Hilversum 1990.

Waterbolk, H.T. *Nota cultuurhistorisch onderzoek Reestdal.* Bestuursstuk D.B.-vergadering 16-5-1994 (a).

Waterbolk, H.T. 'Behoud van het historische cultuurlandschap verdient voorrang' in: J.N.H. Elerie en C.A.M. Fleischer-van Rooijen (red.) *Omstreden ruimte.*, Groningen, 1994 (b).

Weeda, E.J. e.a. *Nederlandse Oecologische Flora.* Deel V. Haarlem, 1985.

Weeda, E.J. e.a. *Nederlandse Oecologische Flora.* Deel I. Haarlem, 1985.

Wieringa, J. 'Drentse veldnamen'. *Boor en spade*, deel XVI. Wageningen,1968.

Williams, M. *'The relations of environmental history and historical geography'. Journal of historical geography*, vol. 20, no 1, jan. 1994.

Woude, A.M. van der. *Het Noorderkwartier.* Deel II. A.A.G. Bijdragen 16. Wageningen, 1972.

Zanden, J.L. van. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw.* Utrecht, 1985.

Lijst van afkortingen en begrippen

Lijst van gebruikte afkortingen:

Alle geraadpleegde archieven bevinden zich in het Rijksarchief Drenthe, tenzij anders is vermeld.

NDVA	Nieuwe Drentse Volksalmanak
OAT	Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel
OGD	Oorkondeboek Groningen en Drenthe
OSA	Oude Staten Archieven
RAD	Rijksarchief Drenthe
RAO	Rijksarchief Overijssel
ROB	Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek
STIBOKA	Stichting Bodemkartering

Begrippenlijst

aangelanden eigenaar van een stuk land dat aan een weg, waterlossing of dijk grenst
abiotisch substraat het niet levende deel van de ondergrond
aëratie proces van bodemdaling door oxidatie
agrarisch ecosysteem de functionele samenhang tussen een agrarische bedrijfsstijl en de landschappelijke productieruimte
agronomie landbouwkunde
akker breedtemaat in een opstrekkende verkaveling van ongeveer 7,20 m
akkertal de breedte van een opstrek of opgaande uitgedrukt in akkers (7,20 m)
allodiaal niet-leenroerig, eigen
antropogeen door mensen teweeggebracht
attestatie verklaring omtrent een feit of toedracht
bedrijfsstijl de uitwerking van een regionale bedrijfsvorm in een locaal ecosysteem
bedrijfsvorm agrarische productiewijze met regionale kenmerken
belmondig meerjarige braak
boo een ossenstal in een afgelegen weidegebied
bovenveencultuur akkerbouw op veen
brandcultuur vorm van roofbouw op hoogveen waarbij de bovenste veenlaag wordt losgehakt en in brand gestoken en vervolgens wordt ingezaaid met boekweit
broek halfnatuurlijke natte weidegronden met struikvegetatie of met een lichte begroeiïng van berken en elsen
broekeerdgronden vochtige zand of kleigronden (hydro-eerdgronden) met een moerige bovengrond
buurschap de locale agrarische gemeenschap met bestuurlijke en beperkte juridische bevoegdheden
buurtschap geografische aanduiding voor kleine landelijke nederzetting
collatierecht het recht om iemand in een geestelijk ambt te benoemen
compascuum gemeenschappelijke weide in een grenssituatie tussen twee marken
corpus behorende tot het kloostergoed
curtis centraal hof in een goederencomplex
doleantie bezwaarschrift
domaniaal tot het domein behorend
dorpstoebehoren de landschappelijke productieruimte van een agrarische gemeenschap
driesstelsel akkerbouwsysteem met meerjarige weidebraak
duinvaaggronden jonge stuifzandgrond waarin nauwelijks bodemvorming heeft plaatsgevonden
ecologische hoofdstructuur officiëel aangewezen gebied voor toekomstig natuurbeheer en natuurontwikkeling
ecologische setting het geheel van bodemkundige, hydrologische en biotische kwaliteiten in een begrensde landschappelijke ruimte
ecotoop ruimtelijk begrensde landschappelijke eenheid met een karakteristieke ecologische homogeniteit
eigenerfden bezitters van een eigen erf met daaraan in de marke verbonden rechten en plichten
enkeerdgronden oude bouwlanden met een kunstmatig opgehoogde bouwvoor door plaggenbemesting
eolisch door de wind gevormd
erfmeiers pachters van een erfpachtgoed
estivage extensieve weide-economie gebaseerd op halfnatuurlijke weidegronden
etgroen tweede grasgewas, dat wil zeggen het gras na de eerste hooiing
etstoel hoogste Drentse rechtscollege van voor 1800
eutroof voedselrijk
eutrofiëring voedselverrijking
fysisch ecologische ruimte functioneel relatiestelsel van abiotische en biotische variabelen in een begrensd gebied
gebruiksecotoop landschappelijke eenheid met ecologische kenmerken die samenvalt met een specifiek agrarisch gebruik
gemene boer de gemeenschap van eigenerfde boeren in een marke

gemene buur idem
gliedehorizont bodemkundige aanduiding voor een inspoelingslaag van amorfe humus die slecht water doorlaat
goorn een oude moestuin op een erf
gooreerdgrond een lage, natte zandgrond met een zwarte, moerige bovengrond
goorspraak een rechtzitting in een dingspil, uitgeschreven door de Drost van Drenthe
gradiënt geleidelijke overgang tussen twee ecotopen
haverlandencultuur een veldgrasstelsel met haver, met de graslandverbetering als hoofddoel
historische landschapsecologie historisch geografisch onderzoek naar de werking van plaatsgebonden agrarische ecosystemen
hoefslag het aandeel waarvoor een eigenaar wordt aangeslagen voor het onderhoud van een weg of waterlossing
hoevebreedte de breedte van een opstrekkende plaats of opgaande
humuspodzolgrond door humuszuren en regenwater sterk uitgeloogde zandgronden met een sterk verkitte inspoelingshorizont
hydromorf bodemvorming onder sterke invloed van water (z.g. gleygronden)
kerspel administratief/bestuurlijke eenheid die samenviel met een kerkparochie en gezien kan worden als een voorloper van de gemeente
kluft onderdeel van een marke of een nederzetting
leenroerig afkomstig en afhankelijk van een leenheer
lotting zitting van de Etstoel
mandelig gemeenschappelijk
marke het formele grondgebied van een buurschap
menweg oogstweg
minuutplan de meest oorspronkelijke kadasterkaart tussen 1812 en 1832 vervaardigd
mesotroof matig voedselrijk
moerige podzolgrond uitgeloogde zandgrond met een dunne veenlaag
momberrekening verantwoording van beheer als voogd (momber) over goederen van de pupil(-len)
morene landijsafzetting
morfogenese ontstaan en ontwikkeling van aardvormen
morfologisch betrekking hebbend op de vormen van de aardoppervlakte
naarkoop het recht van naaste bloedverwanten van de verkoper om in de plaats van de koper te treden
nutriëntentransport de bewuste manipulatie van voedingsstoffen
oligotroof voedselarm
opgaanden opstrekkende plaatsen die het dorpsgebied in een strokenverkaveling opdelen
opgang een beperkt ontginningsrecht aansluitend op een bouwlandstrook
opslag inscharingsquotum op een velddeel
opstrek onderdeel van een strokenverkaveling vaak samenvallend met een hoevestrook
podzolidering uitspoeling van humus en ijzer- en aluminiumverbindingen uit de bovenste bodemlagen die neerslaan in een donkergekleurde inspoelingslaag
potstal veestalling ten behoeve van de mestwinning in combinatie met plaggen
prisering schatting
randveenontginning langgerekte nederzetting van boerderijen die in de middeleeuwen werd aangelegd op de overgang van beekdal naar hoogveen
recht van opstrek het recht tot ontginning binnen een hoevestrook
Ridderschap en Eigenerfden Staten van Drenthe, voorgezeten door de Drost
schatbeurder belastinggaarder
schulte rechtsvorderaar en handhaver van de openbare orde in een kerspel, in Drenthe werd het ambt gecombineerd met de vrijwillige rechtspraak
suppliant indiener van een verzoekschrift
tiende overblijfsel van een middeleeuwse heffing van tien procent (tiende penning) op een goed of een stuk land
tilbaar roerend
toponiem veldnaam
transhumance het tijdelijk hoeden van veekudden in afgelegen weidegebieden
tijnsrecht het recht om belasting te heffen
veldgrasstelsel een wisselbouw van bouwland en grasland
verpondingsregister belastingregister van vaste goederen
waardeel aandeel in de gemeenschappelijke markegronden
waartal zie waardeel

• - Bieleman en Brood, 1980.

Zeventiende-eeuwse Drentse landmaten•

1 roede Groninger maat = 4,116 m
1 □ roede Groninger maat = 16,94 m^2

1 roede Steenwijker maat = 4,704 m
1 □ roede Steenwijker maat = 22,13 m^2

1 mud Groninger maat = 0,2710 ha
1 schepel Groninger maat = 0,0678 ha
1 spint Groninger maat = 0,0169 ha

1 mud Steenwijker maat = 0,3614 ha
1 schepel Steenwijker maat = 0,0903 ha
1 spint Steenwijker maat = 0,0225 ha

1 morgen Groninger maat = 1,0164 ha

1 morgen Steenwijker maat = 0,8127 ha

1 acker (als lengtemaat) = ca. 7 m

1 dagmaat = 0,6776 ha

Lijst van tabellen, grafieken en kaarten

Tabellen

Tabel 1 **Verdeling van de gebruiksgronden in de opstrek en ten zuiden van de Lange Dijk** 38
Tabel 2 **Aan- en afvoer van bulkgoederen in Koekange; uitgedrukt in zogenaamde praameenheden** 49
Tabel 3 **De gebruiksgronden van Koekange ten tijde van de grondschatting, exclusief het groenland en de heide in de opstrek** 55
Tabel 4 **De bouwlanden van Koekange in 1641** 61
Tabel 5 **Verdeling van bouwland in onland/woest/ingezaaid** 62
Tabel 6 **Het verband tussen de grondwatertrappen en de bouwlandkwalificaties** 64
Tabel 7 **De schatting van de groenlanden in Koekange rond het midden van de 17e eeuw** 70
Tabel 8 **Schattingen van groenlanden bij Schoonvelde en Hoge Linthorst in 1641** 72
Tabel 9 **Bedrijfsklasse in 1656 naar waardeschatting, uitgedrukt in carolus gulden** 89
Tabel 10 **Indeling van de bedrijven in 1656 naar hooiland-oppervlakte in dagmaten** 89
Tabel 11 **Indeling naar oppervlakte 'ingezaaid' bouwland in Steenwijkermudden** 89
Tabel 12 **Indeling naar hoevebreedte in zogenaamde akkertallen** 91
Tabel 13 **Overzicht van de bedrijven in de grondschatting van 1656** 96
Tabel 14 **Register van de bedrijfsveestapels in 1800** 107
Tabel 15 **Verband tussen omvang van de veestapel en de beschikbare mannelijke arbeidskrachten** 112
Tabel 16 **De verhouding naar veesoorten in 1811** 115
Tabel 17 **Het paardenbezit per bedrijf** 117
Tabel 18 **Het totale paardenbestand in Koekange** 117
Tabel 19 **De aanvoer van stadscompost via de oeverplaats aan de Hoogeveensche Vaart en de omvang van de veestapel** 117
Tabel 20 **Momberrekening van het erf van Claas Santinge** 124
Tabel 21 **Momberrekening van het erf van Roelof Santinge** 124
Tabel 22 **Jaarinkomsten van het koren van erf Santinge na omrekening van de jaarpachten** 126
Tabel 23 **Jaarinkomsten van de graanoogsten van erf Heuvelman** 131
Tabel 24 **Gemiddelde brutojaarinkomsten en vaste lasten van de erven Santinge en Heuvelman** 132
Tabel 25 **De doorsnee-inventaris van een Koekanger 'achterhuis'** 133
Tabel 26 **Voordelige en nadelige staat van elf Koekanger bedrijven** 135
Tabel 27 **Groei van het aantal huishoudens in Koekange** 142
Tabel 28 **Haardstedengeld Koekange** 142
Tabel 29 **Niet-boerenhuishoudens volgens de gewapende burgerwacht van 1798** 143
Tabel 30 **Mannelijke arbeidskrachten per bedrijf op basis van de gewapende burgerwacht van 1798** 144
Tabel 31 **Bedrijfsgrootte in Zuidwolde in 1654 naar taxatie in carolus gulden** 177
Tabel 32 **Aantal ha groenland op 100 ha bouwland in de kluften van Zuidwolde** 179
Tabel 33 **Oppervlakte bezaaide landen in Zuidwolde** 181
Tabel 34 **Percentage 'woest' en het aantal ha groenland op 100 ha bouwland** 181
Tabel 35 **Het veldnamencomplex van de essen in de afzonderlijke kluften in 1641** 184
Tabel 36 **Bouwlandoppervlakte (ha) in de kluften van Zuidwolde, exclusief Veeningen** 190
Tabel 37 **Het aandeel hooiland van de Zuidwolder kluften in de Reestlanden** 199
Tabel 38 **Bedrijfsklassen in Zuidwolde naar taxaties in carolus gulden van de grondschatting uit 1654** 243
Tabel 39 **De ontwikkeling van het type huishouden in Zuidwolde 1672-1804** 244
Tabel 40 **De groei van het aantal huishoudens in de Zuidwoldse kluften** 244
Tabel 41 **De groei van het huizenbestand van 1654-1827** 244
Tabel 42 **De jaarlijkse opbrengsten van rogge en boekweit op het erf van Zeijne Hendriks te Nolde** 258
Tabel 43 **Aantal Groot Vee Eenheden (GVE) per ha bouwland van enkele erven in Zuidwolde** 260
Tabel 44 **Omrekeningen van de aantekeningen van Jan Hilberts naar de gemiddelde opbrengsten per ha** 262-263
Tabel 45 **De ingezaaide opbrengsten van het 'Grote Stuk' en het 'Nijland'** 263
Tabel 46 **Inkomsten en uitgaven van het erf van Evert Jans Snijder te Schottershuizen** 264-265
Tabel 47 **Opmetingen van de gebruiksgronden van Gesenkamp in 1774** 272
Tabel 48 **De wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting in Zuidwolde** 292
Tabel 49 **Bedrijfsgrootte in de Wijker buurtschappen in 1646 naar de taxaties in carolus gulden** 304
Tabel 50 **De gebruikslanden van De Wijk in 1646** 309

Tabel 51 **Enkele waardeschattingen van bouwlanden per mud in Zuidwest-Drenthe in 1646** 310
Tabel 52 **Metingen van bezaaide en woeste landen in het kerspel De Wijk; in mud - schepel - spint en - roede** 310
Tabel 53 **De bouwlandtoponiemen naar buurtschap** 316-317
Tabel 54 **Aantal nieuwe bedrijven tussen 1654 en 1754** 347
Tabel 55 **Groei van de huishoudens in De Wijk tussen 1630-1804** 347
Tabel 56 **Classificatie van het aantal runderen per bedrijf van boven de twee jaar op basis van de veetelling van 1800** 352
Tabel 57 **Bos, hakhout, struwelen etc. in de buurtschappen van De Wijk in 1832** 362
Tabel 58 **De Havixhorst met bijbehorende pachtgoederen volgens de registratie van 1644** 367
Tabel 59 **Korte staat van de gebruiksgronden van de Havixhorster marke in 1660** 369
Tabel 60 **Registratie van een deel van de voormalige kloostergoederen van Dikninge in 1646** 376
Tabel 61 **De wisselwerking tussen bedrijfsstijl en ecologische setting in De Wijk** 396

Grafieken

Grafiek 1 **Het percentage 'woest' bouwland per opgaande in 1641** 56
Grafiek 2 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op de 'uitdrift'** 105
Grafiek 3 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op 'hoornde beesten'** 105
Grafiek 4 **Vergelijking productierichting-index Koekange/Schoonebeek** 114
Grafiek 5 **Voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde van de impost op schapen** 114
Grafiek 6 **De fluctuaties van de jaarinkomsten uit de graanoogst van erf Santinge** 122
Grafiek 7 **De prijzen van rogge en boekweit volgens het 'Pagt-Boek' van de predikant van Koekange** 122
Grafiek 8 **De percentuele verdeling naar bedrijfsgrootte op basis van de oppervlakte bouwland in Zuidwolde en op het Drents plateau** 177
Grafiek 9 **De impost op 'hoornde beesten' (rundvee) in Zuidwolde van 1625-1804** 248
Grafiek 10 **De impost op de uitvoer ('uitdrift') van rundvee in Zuidwolde van 1626-1804** 248
Grafiek 11 **De productierichting-index van Zuidwolde** 250
Grafiek 12 **De impost op schapen in Zuidwolde van 1625-1804** 253
Grafiek 13 **De impost op rundvee en schapen in Zuidwolde van 1625-1804** 253
Grafiek 14 **De impost op 'hoornde beesten' in De Wijk** 348
Grafiek 15 **De impost op de uitdrift van runderen in De Wijk** 349
Grafiek 16 **De productierichting-index van De Wijk** 351
Grafiek 17 **De impost op schapen in De Wijk** 358

Kaart 1 **Het studiegebied op enkele kaartbladen van de manuscript-topografische kaart 1 : 40.000 uit 1824** 22-23
Kaart 2 **De huidige topografische kaart van Koekange** 31
Kaart 3 **De regionale positie van Koekange op de bodemkaart** 32
Kaart 4 **De fysisch genetische structuur van het dorpsgebied** 33
Kaart 5 **De genetische opbouw van Koekange** 34
Kaart 6 **De structuur van de nederzetting in 1832** 35
Kaart 7 **Schematische weergave van een opstrek** 36-37
Kaart 8 **Schetskaartjes met het waterwegennetwerk** 40-41
Kaart 9 **Uitsnede van de kaart Pijnacker** 44
Kaart 10 **Uitsnede Bonneprojectie 1884** 51
Kaart 11 **Een voorbeeld van enkele bouwlandkarteringen uit 1641 van de landmeter Carst Peters** 54
Kaart 12 **Bundeling van de bouwlandkarteringen met daarin aangegeven de categorieën 'onland'** 57
Kaart 13 **De huidige bodemkundige structuur in de zone van de voormalige veenakkers** 59
Kaart 14 **De ruimtelijke verdeling van de kwaliteitsklassen bouwland** 64
Kaart 15 **De grondwatertrappen in de zone van de voormalige veenakkers** 65
Kaart 16 **De zuidelijke groenlanden van Koekange, volgens de kartering van Carst Peters uit 1641** 69
Kaart 17 **De marken ten oosten van Koekange** 77
Kaart 18 **Schetskaartje uit 1706 van de verdeling van boekweitakkers in het grensgebied van Koekange en Echten** 79
Kaart 19 **Ontstaan en groei van de randveenontginning Koekange** 83
Kaart 20 **Situatieschetsje naar aanleiding van het conflict in 1530** 86
Kaart 21 **Een vogelvluchtimpressie van Schoonvelde en Hoge Linthorst naar het kadaster van 1832** 90
Kaart 22 **Voorbeeld van een 'nat' erf, de opstrek van het 'schulte erf' in 1832 en het bouwland in 1641** 94-95
Kaart 23 **Voorbeeld van een 'droog' erf, de opstrek van Eekhof in 1832 en het bouwland in 1641** 94-95
Kaart 24 **Voorbeeld van een 'korte' opstrek, de opstrek van de Lage Linthorst in 1832 en het bouwland in 1641** 94-95
Kaart 25 **De geografische ligging van Koekange** 111
Kaart 26 **De opstrek van het erf Santinge in 1832 en het opstrekkende akkerland in 1641** 124
Kaart 27 **De opstrek van het erf Heuvelman in 1832 en het opstrekkende akkerland in 1641** 130
Kaart 28 **Het regionale netwerk van Koekange op basis van huwelijk; aantal gesloten huwelijken tussen 1744-1811** 148
Kaart 29 **De ontwikkeling van de bedrijfsstijl in relatie met het grondgebruik in de opgaanden** 152-153
Kaart 30 **Het nutriëntensysteem in de opstrek** 156-157
Kaart 31 **Topografische kaart uit 1845** 159
Kaart 32 **De natuurlijke landschapsgenese in een notendop** 167
Kaart 33 **Fysisch geografische kaart van Zuidwolde** 168
Kaart 34 **De leidijken in het brongebied van de Reest** 170
Kaart 35 **Huidige topografische kaart van Zuidwolde** 173
Kaart 36 **Schetskaart van de grensbepaling in 1826** 174
Kaart 37 **De buurtschappen en Reesterven in Zuidwolde** 176
Kaart 38 **De contouren van de escomplexen van Ten Arlo, Steenbergen en Kerkenkluft in 1641** 183
Kaart 39 **De bouwlanden van Gesenkamp in 1641** 186
Kaart 40 **De bouwlanden van Schrapveen in 1641** 186
Kaart 41 **De bouwlanden van Rabbinge en Wildenberg in 1641** 187
Kaart 42 **De bouwlanden van De Pieperij in 1641** 188
Kaart 43 **De bouwlanden van Bloemberg in 1641** 188
Kaart 44 **De opmeting van het Heuveland en de kleine Haartie in Gesenkamp in 1794** 190-191
Kaart 45 **Detail van de jonge nederzetting Schottershuizen** 192
Kaart 46 **Manuscriptkaart van Schottershuizen uit 1794 over het recht van 'overmenning'** 193
Kaart 47 **De veldnamen op de escomplexen van Drogt en Bazuin** 194
Kaart 48 **De 17e-eeuwse hooilandkarteringen langs de Reest in Zuidwolde** 202-203-204-205
Kaart 49 **Overzichtskaart van de bovenloopse Reestlanden in 1832, gecombineerd met de veldnameninventarisatie** 208-209
Kaart 50 **De aanvang van de veenkoloniale transformatie van het brongebied** 210-211
Kaart 51 **Opmetingen in de bovenloop van de Reest en de Lutterbeek in 1795** 212-213
Kaart 52 **Het complexe watersysteem van de Paardelanden in de tweede helft van de 19e eeuw** 215
Kaart 53 **De marken in het kerspel Zuidwolde volgens De Jonge van Ellemeet** 218
Kaart 54 **De marken in het kerspel Zuidwolde naar aanleiding van ons bronnenonderzoek** 219
Kaart 55 **Situatieschets naar aanleiding van het conflict tussen Nolde en Linde** 223

Kaart 56 **De Franse topografische kaart van 1811 geeft een duidelijke indruk van de 'opgaande' kampstructuren in veldwaartse richting** 229
Kaart 57 **Deze uitsnede van het minuutplan van 1832 laat zien dat de veldverkaveling van de 'opgangen' aansluiten bij de esverkavelingen van Drogt en Bazuin** 231
Kaart 58 **Manuscriptkaart van de bovenloopse Reest en haar brongebied** 233
Kaart 59 **Manuscriptkaart van 1776 over de verdeling van zogenaamd boekweitenveen in de marke van Drogt** 236
Kaart 60 **Opmeting in 1802 van de boekweitakkers in het veen van Schottershuizen** 236-237
Kaart 61 **Kaart uit 1916 van de Beneden- en Boven Egge van het waterschap 'De Slagen'** 240
Kaart 62 **Deel van een manuscriptkaart uit 1794** 255
Kaart 63 **Het esgehucht Nolde in 1824** 267
Kaart 64 **De intensivering van de bedrijfsstijl in Nolde tussen 1650 en 1830** 269
Kaart 65 **Opmetingen in de bovenloop van de Reest en de Lutterbeek in 1795** 277
Kaart 66 **Het brongebied van de Reest voor de aanleg van de Dedemsvaart** 279
Kaart 67 **De bovenloop van de Reest rond 1900** 280-281
Kaart 68 **Kaartje van de bosaanplant bij Schottershuizen** 282-283
Kaart 69 **Het kartografische model van de landschapsgenese** 293
Kaart 70 **De huidige topografische kaart van De Wijk** 299
Kaart 71 **De bodemkundige structuur van De Wijk** 300
Kaart 72 **De fysisch landschappelijke structuur van De Wijk** 300
Kaart 73 **De markestructuur in het kerspel De Wijk volgens De Jonge van Ellemeet** 302
Kaart 74 **Schetskaart van de Wijkermarke en Dunningen van W. Koops naar de situatie in 1750** 305
Kaart 75 **De bouwlanden van De Stapel in 1640** 312
Kaart 76 **De bouwlanden van Haalweide en Dunningen in 1640** 314
Kaart 77 **De middeleeuwse trostoponiemen van Dunningen in 1640** 316
Kaart 78 **De bouwlanden van De Wijk in 1640** 318
Kaart 79 **De bouwlanden van Dikninge in 1640** 319
Kaart 80 **De bouwlanden van Havixhorst in 1640** 320
Kaart 81 **De bouwlanden van Schiphorst in 1640** 321
Kaart 82 **De bouwlanden van Schiphorst in 1640** 322
Kaart 83 **De geografische ligging van De Wijk ten opzichte van het waterwegennetwerk** 324
Kaart 84 **De Reestlanden onder De Wijk** 330-331
Kaart 85 **Opmeting van de Lokmaat onder Havixhorst** 330
Kaart 86 **Veldaantekeningen van de landmeter Ten Wolde bij de opdeling van de Weimaat** 332
Kaart 87 **Manuscriptkaart van de kloostererven in Broekhuizen** 334
Kaart 88 **Opmeting van het Dikningerbroek in 1805 door Nicolaas ten Wolde** 339
Kaart 89 **Waterpassingen voor een 'schuitvaart' of wijk vanuit de Hoogeveensche Vaart tot aan de Haalweidingerdijk** 340
Kaart 90 **Opmeting van de plaats Den Hof door Nicolaas ten Wolde in 1805** 352
Kaart 91 **De drijfroute van vee uit Bentheim dat door Ten Wolde en consorten in 1770 was aangekocht** 354
Kaart 92 **Schetskaart van De Stapel naar de situatie van 1833 van W. Koops** 359
Kaart 93 **De verspreiding van de houtteelt in De Wijk** 361
Kaart 94 **Schetskaartje van de Lokkerij van W. Koops** 366
Kaart 95 **Vogelvluchtimpressie van de Havixhorst naar de situatie in 1832** 366
Kaart 96 **Opmeting van de Middenstebroek van de Lokkerij** 371
Kaart 97 **Opmeting van 'de Lokkenmaad op de Reesten'** 372
Kaart 98 **Opmeting van de Broekkamp van de Havixhorst** 373
Kaart 99 **De karteringen van Ten Wolde van het landgoed Dikninge in begin 1800** 377
Kaart 100 **Veldnamen en grondgebruik in Dikninge in 1803** 380
Kaart 101 **De fysisch landschappelijke structuur van De Wijk in relatie tot de markegebieden** 386
Kaart 102 **Het kartografische model van de landschapsgenese** 397
Kaart 103 **De Wijk en Zuidwolde in een regionale context op een kaart uit 1628** 404
Kaart 104 **Huidige topografische kaart** 407
Kaart 105 **De bodemkundige setting van Lutten** 408
Kaart 106 **De marke van Lutten en aangrenzende marken** 409
Kaart 107 **Boekweitakkers in het brongebied van de Reest** 410
Kaart 108 **De marke van Avereest en aangrenzende marken** 411
Kaart 109 **Over Lankhorst en De Leijen rond 1900** 414-415
Kaart 110 **De bodem-ecologische positie van De Leijen en Over Lankhorst** 416
Kaart 111 **Topografische kaart van Brauns en Werneke uit 1840** 424

Bouwlandtoponiemen De Wijk

Kaart 75 **Veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van De Stapel in 1640**

Blad 1

1 Horst camp
3 Oppen camp
4 Op de hoeck
5 Opten hoeck
6 Oppenpol
7 Boven de dwarssloot
8 Langen acker
10 Havercamp
11 Achterenhoff
12 Achterenhoff
13 Achterenhoff
14 Blanckenij
15 Binstuck
16 Hofte
17 Vosseberch
18 Alant
19 Oppencamp
21 Op t nue lant
22 Het Veenstuck
23 Het veenstuck
24 Witte berch
25 Voscamp
26 Overendyck
27 Acerlant
28 Booverlant
29 Booverlant
30 Booverlant
31 Booverlant

Blad 2

t Nuwe veenlant
t Nuwe lant
Nulant
Lange acker
Veenlant
Nulant
Nuweveenlant
Polle
t Nuwe lant
Hoeckstuck
De witte haer
Voscamp
De witte bergh
Het veenstuck
Veenstuck

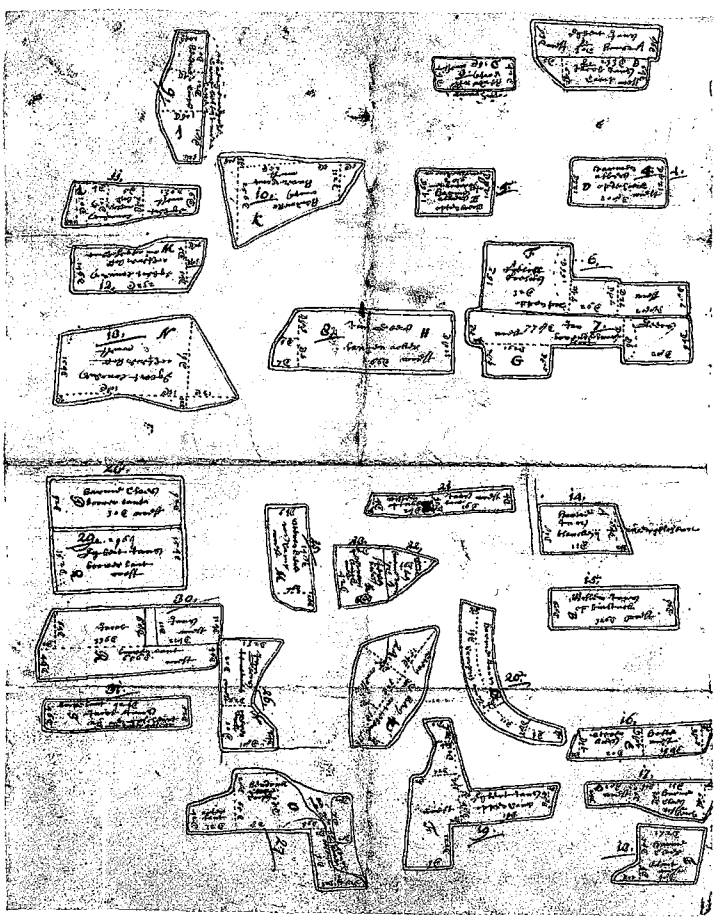

Blad 1

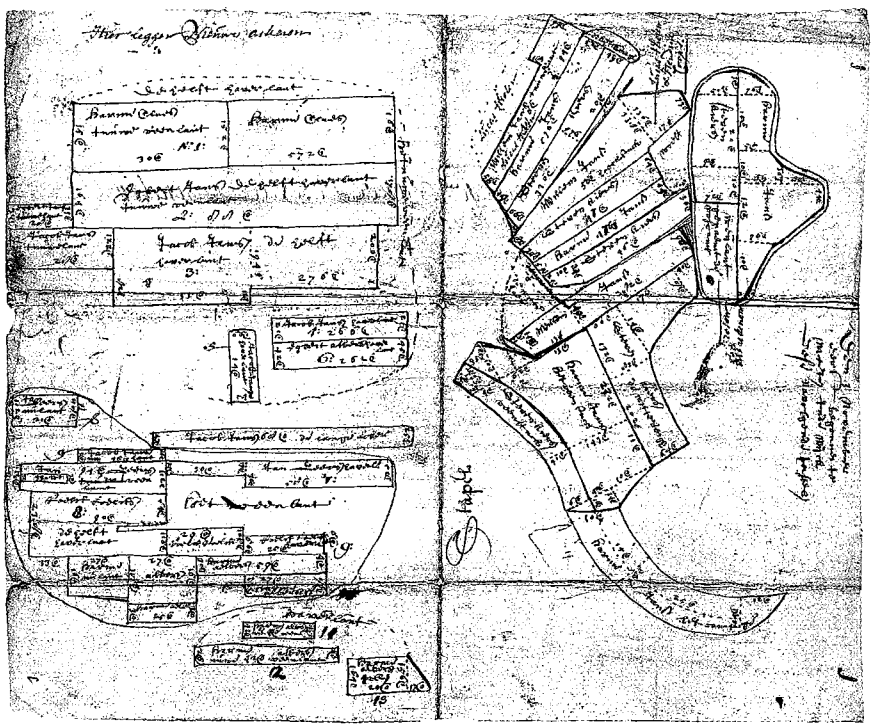

Blad 2

Kaart 76 **Veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van Haalweide en Dunningen**

Blad 1

1 Hutten camp
2 Achtersten camp
3 Hutten camp
4 Voorste camp
6 Burcken camp
7 Groote camp
8 Ooster lant
10 Doelen camp
Voscamp
12 Meens camp
13 Molderije
14 Achter de goorns
15 Grasacker
16 Hoeckstuck
17 Achterlant
20 Alant
21 Ramakerij
24 Dieck camp
26 Rietmaet
27 Hooge goren
22 Het hardt
23 Cleyne rietmaet

Blad 2

Cromme camp
Ganse camp
Craenhals
Rickenstuck
Langestuck
Het alant
Sleecamp
Doelencamp

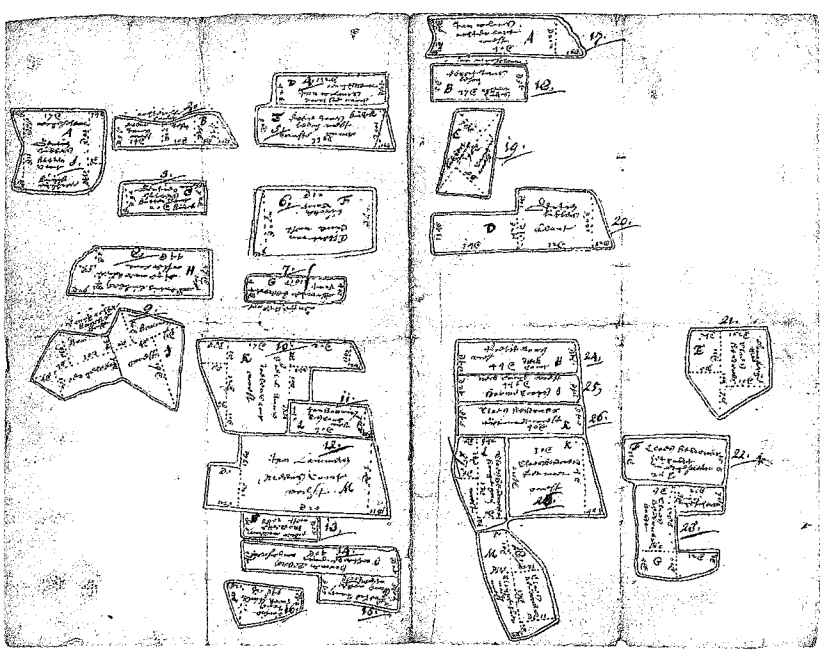

Blad 1

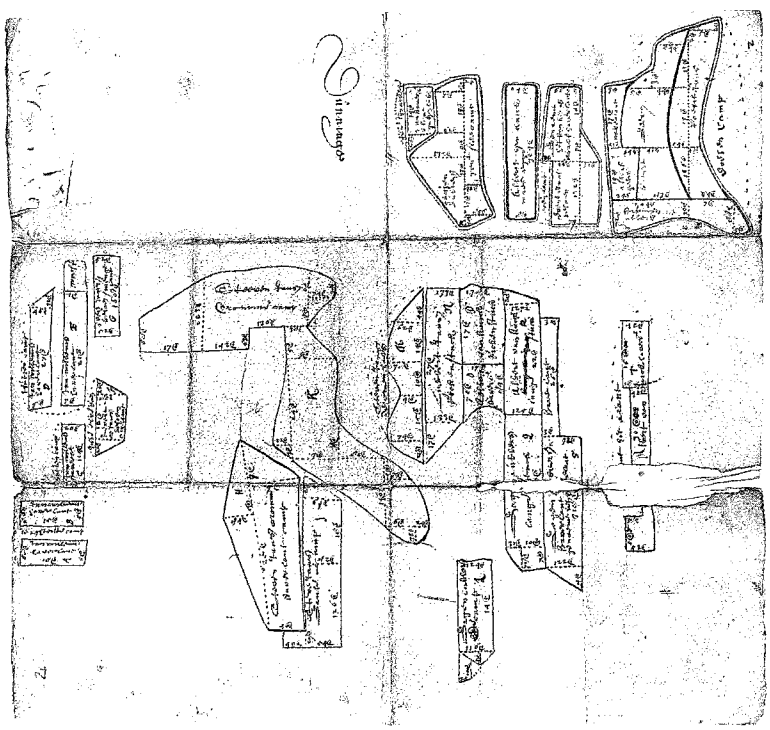

Blad 2

Blad 3

Dunninger esch
heubelen acker
Achter op den esch
Sloodt acker
Achter op den esch
De pol
Vriesen acker
Het blick

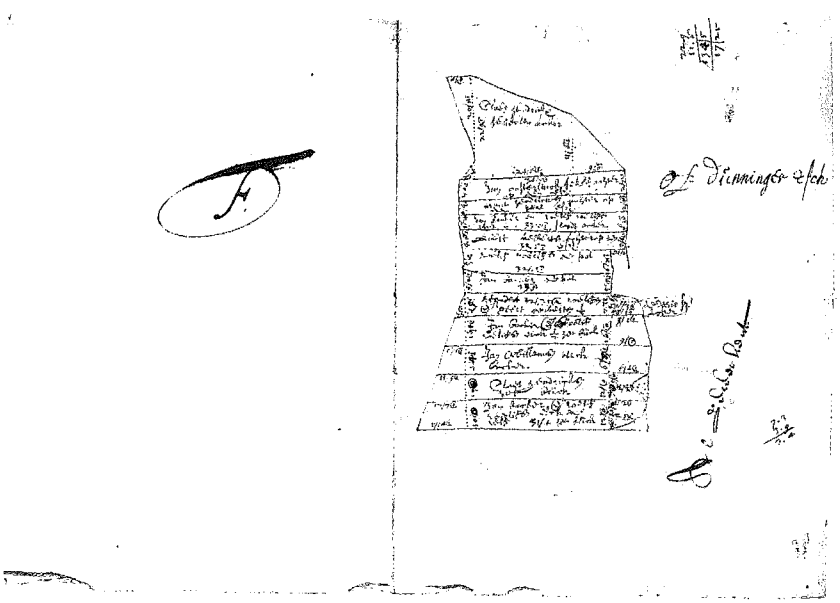

Blad 3

Blad 4

Nieuwe Landt
Lijnlandt
Nieuwelandt
Holtstuckien
Het campien
Maescamp

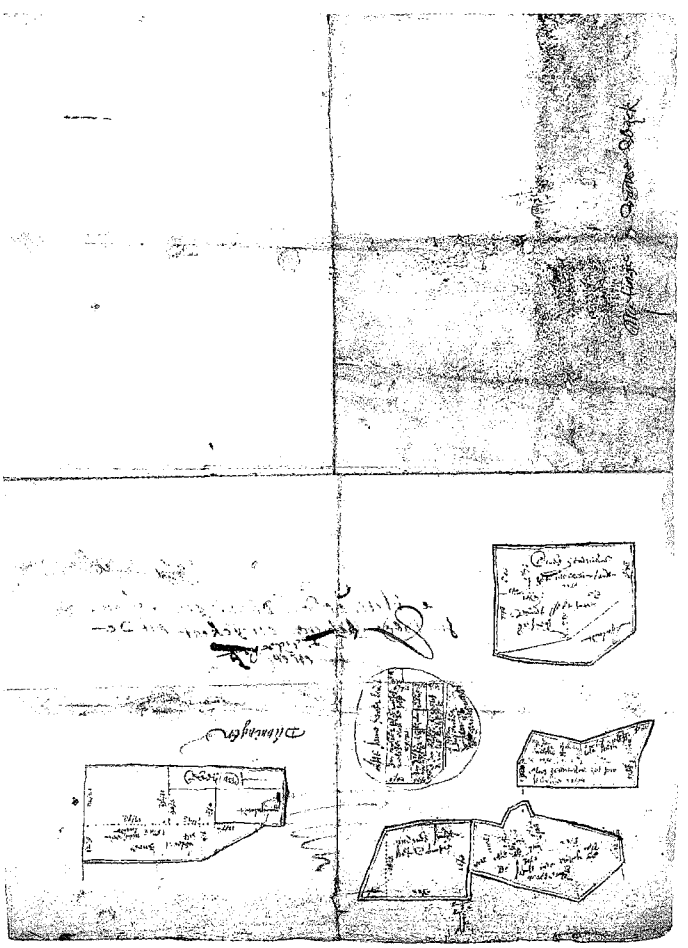

Blad 4

Kaart 79 **Veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van Dikninge in 1640**

Blad 1

Gooren acker
Bleeckhoff
Binnelant
Beunssinghe camp
Melckbrinck
Broeckcamp
Veltcamp
Dijckstuck
Cnijpenstuck

Blad 2

Brestuck
Slenok?
Harde moot

Russchenstuck
t Hoge houwen holt
t Hoogen holt
Middelste stuck

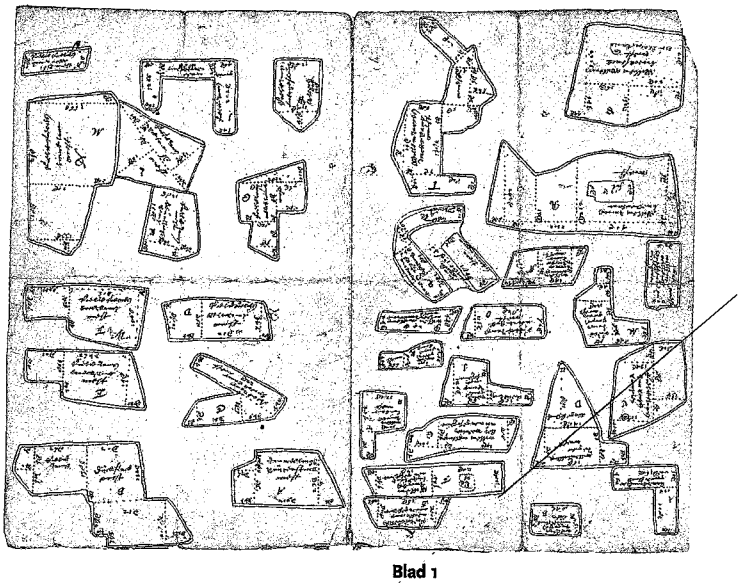

Blad 1

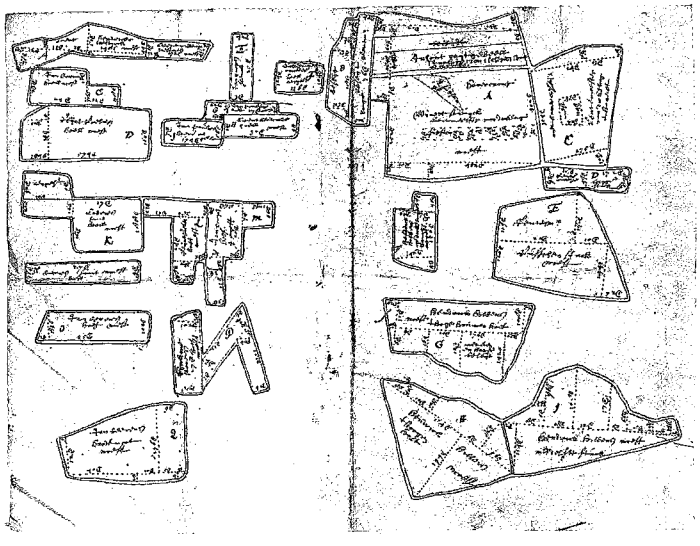

Blad 2

Blad 3

De Start
meulenberch
Carsiens Camp
Het oude haverlant
Breestuck
Clooster stuck
Achterstuck

Blad 4

Houwen holt
De hof
wesstert
Harde moodt
Dicklinger camp
Dwarsacker

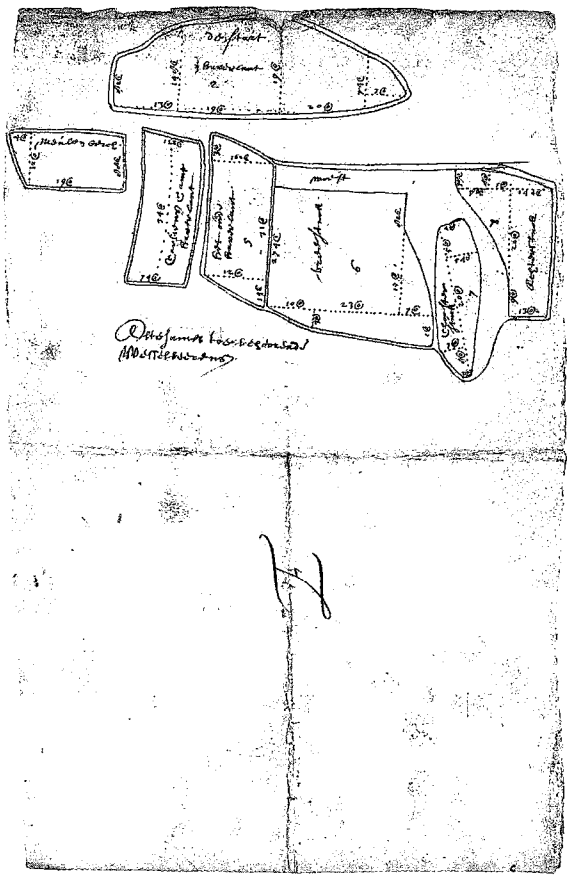

Blad 3

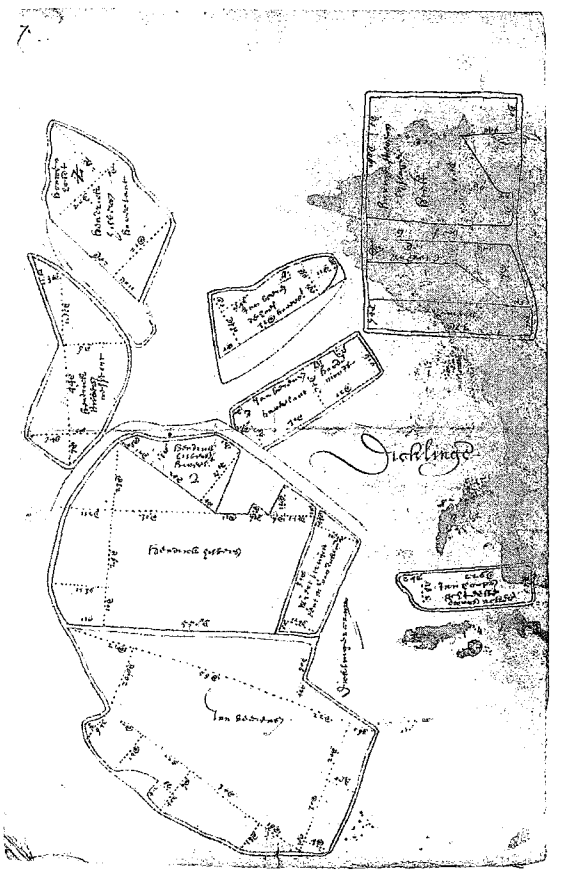

Blad 4

Kaart 80 **De veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van Havixhorst in 1640**

Blad 1

Plack landt
Dres

Blad 2

Coecamp
Jonckers Camp
Jeckers Camp

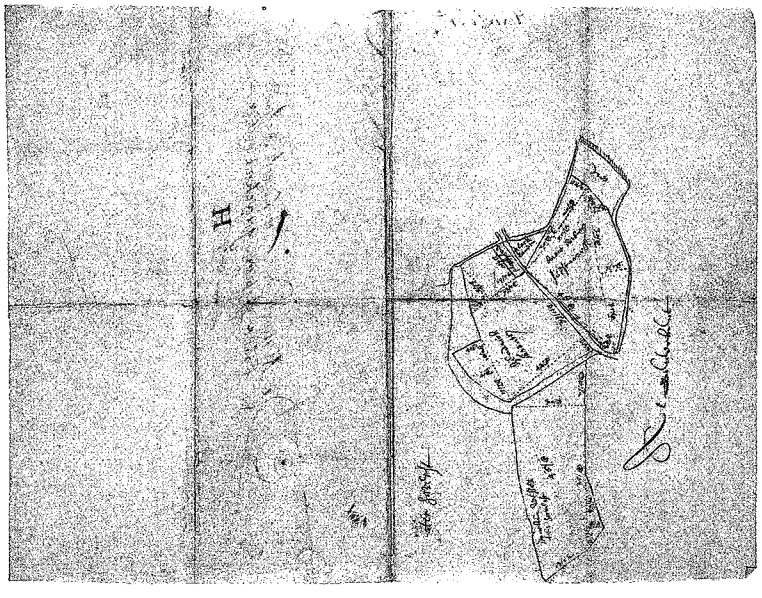

Blad 1

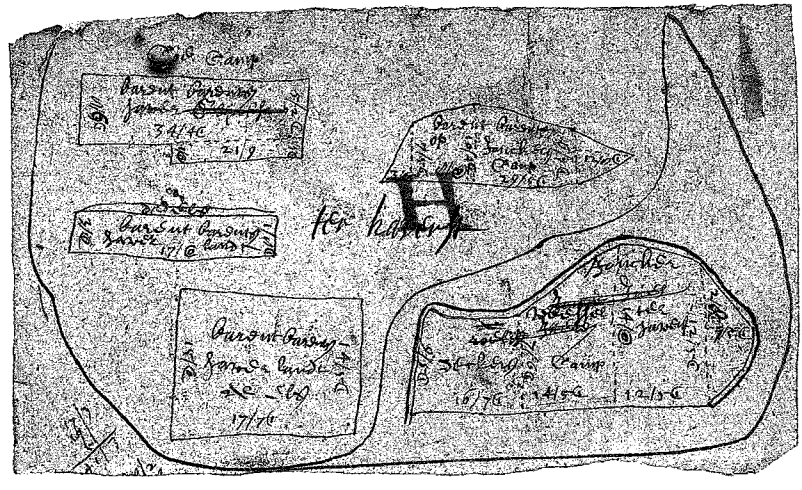

Blad 2

Kaart 81 **De veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van Schiphorst in 1640**

Blad 1

Breock camp
Cleijne camp
Velt camp
Nuwe camp
Nije camp
Camp ant huysz

Achterste camp
Achteraan vornste camp
Vornste camp
t Nuwe campie

Blad 2

Gier camp
Cromme camp
Goorenstuck
Harstuck
Dirckx camp
Camp
Gebbern
Achter op Dirckx camp
Dirckx camp
Velt camp
Middelstuck

Blad 3

Melckbrinck
Hutten camp
Dirckx broeck

Blad 4

Dicklinger mulder-
meulencamp
Het gooren stuck
Smalle gier
Leege camp
Achterste camp
Groote camp int olde lant
Heyde camp
Hutten camp
t Nije lant
Middelste tnije lant
Siele voort
Camp voor de ...
Hutten camp

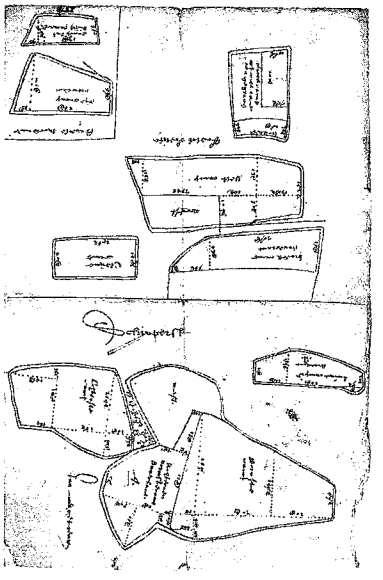

Blad 1

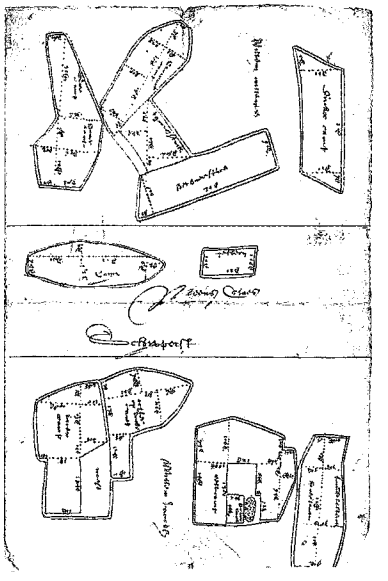

Blad 2

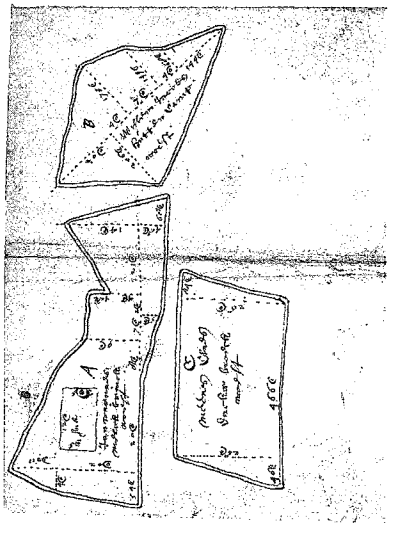

Blad 3

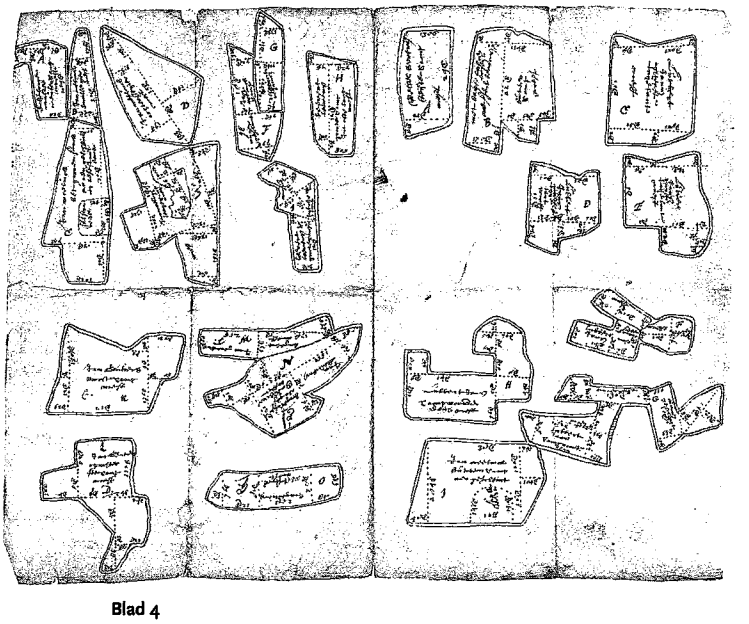

Blad 4

Kaart 82 **De veldnamen in de opmetingen van de bouwlanden van Schiphorst in 1640**

Blad 5

Roggen camp
Ronde stuck
Lange stuck
Gans camp

Blad 6

.... camp

Blad 7

Langecamp
Broeckcamp
Gorhorst
t Goren stuck
t Ronde camp
Sielvoorts camp

Blad 8

Pol
Cleyne pol
Achter de schuer

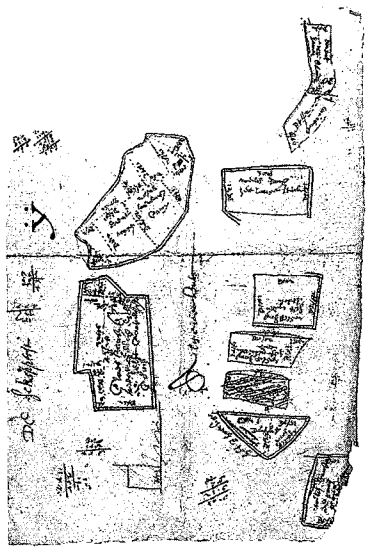

Blad 5

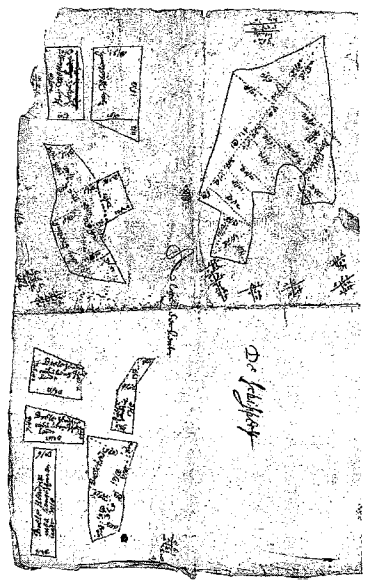

Blad 6

Blad 7

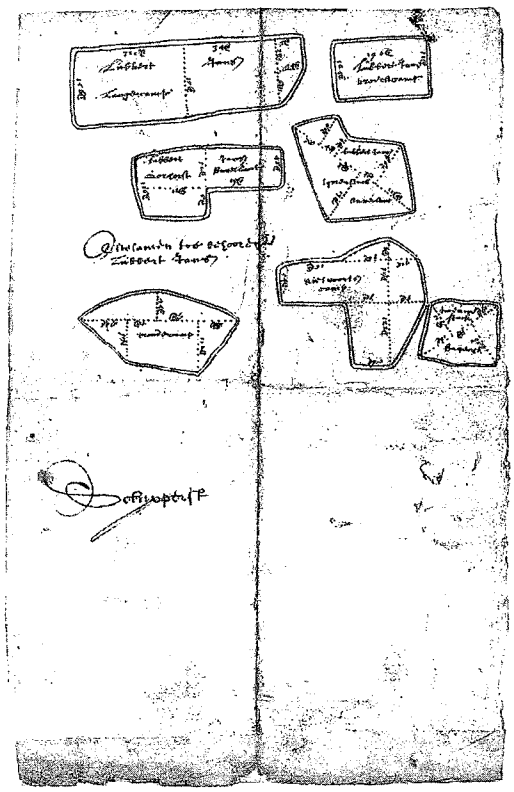

Blad 8

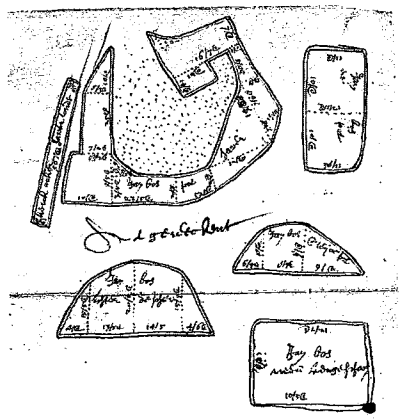

Over de auteur

Johannes Nicolaas Hermannes Elerie werd op 4 september 1947 in Groningen geboren en studeerde van 1970 tot 1978 sociale geografie aan de Rijksuniversiteit van Groningen.
Na zijn kandidaats specialiseerde hij zich op de historische geografie met fysische geografie als hoofdbijvak.
Sinds 1979 is hij werkzaam voor de Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe.
Daarnaast is hij directeur van de Stichting Historisch Onderzoek en Beleid en in die hoedanigheid verantwoordelijk voor de inhoud en opzet van het Keuningcongres.

Colofon

Productie REGIO-PRojekt Uitgevers, Groningen
Bureauredactie Marja Kiel
Duitse vertaling samenvatting Sabine Lutz
Engelse vertaling samenvatting Peter Mason
Vormgeving Albert Rademaker BNO, Annen
Fotografie John Stoel, Haren (tenzij anders vermeld)
Illustraties Herman Dorgelo, Kielwindeweer
Cartografie Herman Dorgelo en Von Hebel bv
Pre-press & Lithografie Von Hebel bv, Groningen
Druk De Bruin, Noordbroek
Bindwerk Witlox bv, Groningen
Cassette Kartonnage De Bie, Ureterp

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van:

Anjerfonds Drenthe
Stichting Het Drentse Landschap
Landbouwuniversiteit Wageningen
NAM bv
Provincie Drenthe
VAM nv

REGIO-PRojekt Uitgevers, Groningen 1998
ISBN 90-5028-102-8